

ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

Частина II

ОРАТІВСЬКИЙ – ЯМПІЛЬСЬКИЙ РАЙОНИ

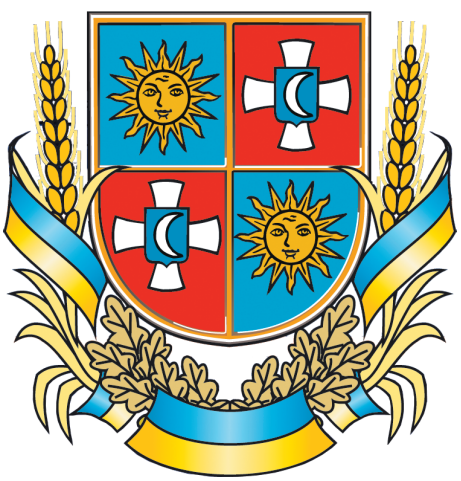
Вінницька обласна державна адміністрація

Вінницька обласна рада

Головна редакційна колегія Зводу пам'яток
історії та культури України

Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського

Робоча група редакційної колегії тому Зводу пам'яток
історії та культури України у Вінницькій області

ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

**РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ
ТОМУ ЗВОДУ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ
УКРАЇНИ У ВІННИЦЬКІЙ ОБЛАСТІ:**

Ю.А. ЗІНЬКО (головний редактор),
С.М. ВАСИЛЮК (заступник головного редактора),
К.І. ВИСОЦЬКА, С.О. ГУСЄВ,
А.О. КАЛІНЧУК (заступник головного редактора),
О.А. КОЛЯСТРУК, П.М. КРАВЧЕНКО,
Ю.В. ЛЕГУН, А.М. ПОДОЛИННИЙ,
М.В. ПОТУПЧИК, Л.П. ЯЩУК

Житомир ● 2021

ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

Частина ІІ

ОРАТІВСЬКИЙ – ЯМПІЛЬСЬКИЙ РАЙОНИ

АВТОРСЬКИЙ КОЛЕКТИВ:

А.В. ВОЙНАРОВСЬКИЙ, С.Д. ГАЛЬЧАК,
В.О. ГРЕБЕНЬОВА, С.О. ГУСЄВ, Л.М. ДЕНИСОВА,
О.В. ЗІНЬКО, Ю.А. ЗІНЬКО (упорядник),
Т.Р. КАРОЄВА, Н.Б. КОЗЕРАЦЬКА, О.А. КОЛЯСТРУК,
В.А. КОСАКІВСЬКИЙ, М.О. КУШНІР, Ю.В. ЛЕГУН,
Д.М. ЛЕНЧУК, М.Р. МУДРАЧЕНКО, І.І. НІКОЛІНА,
А.М. ПОДОЛИННИЙ (упорядник), В.С. РУДЬ,
С.В. СКОЦИК, В.А. ТУЧИНСЬКИЙ, Л.П. ЯЩУК

ВИДАВНИЧИЙ ДІМ
Бук–Друк
Житомир • 2021

УДК 930.85:719(477.44)
П15

Рецензенти:
В.М. Даниленко — доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України;
О.А. Мельничук — доктор історичних наук, професор

Відповідальні за випуск:
Ю.А. Зінько, А.О. Калінчук

Рекомендовано до друку вченою радою факультету
історії, права і публічного управління Вінницького державного
педагогічного університету ім. М. Коцюбинського
(протокол № 9 від 9 червня 2021 р.)

**Видання здійснено за фінансової підтримки
Вінницької ОДА та обласної ради**

Пам'ятки історії та культури Вінницької області / ред. кол.
П15 Ю.А. Зінько (гол. ред.), С.М. Василюк (заст. гол. ред.) [та ін.] ; Вінниц. облдержадмін., Вінниц. обрада, Голов. редкол. Зводу пам'яток історіїї та культури України, Вінниц. держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського [та ін.]. — 2016–2021.

Ч. II : Оратівський – Ямпільський райони / упоряд. Ю.А. Зінько, А.М. Подолинний ; автор. колектив: А.В. Войнаровський [та ін.]. — Житомир : ТОВ «Видавничий дім "Бук-Друк"», 2021. — 472, 2, 2, 36 с. : фото, іл.

ISBN 978-617-8079-68-0

У другій частині видання поданий матеріал про основні пам'ятки археології, історії, архітектури та містобудування, монументального мистецтва Оратівського, Піщанського, Погребищенського, Теплицького, Тиврівського, Томашпільського, Тростянецького, Тульчинського, Хмільницького, Чернівецького, Чечельницького, Шаргородського, Ямпільського районів та міст Ладижина і Хмільника Вінницької області. Інформація організована по районах за абетковим принципом. Праця є складовою роботи над «Зводом пам'яток історії та культури України» у Вінницькій області.

Для науковців, освітян, краєзнавців, працівників у галузі туризму та культури, всім, хто цікавиться історією Подільського краю.

УДК 930.85:719(477.44)

За повного або часткового використання публікацій книги
посилання на видання обов'язкове.

ISBN 978-617-8079-68-0

© Робоча група редакційної колегії тому
Зводу пам'яток історії та культури
України у Вінницькій області, 2021
© ТОВ «Видавничий дім "Бук-Друк"», видання, 2021

ПАМ'ЯТКИ АРХІТЕКТУРИ ТА МІСТОБУДУВАННЯ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

Вінницька область має чималу кількість пам'яток архітектури та містобудування. Замки, фортеці, культові споруди різних конфесій, садиби із забудовою у різних стилях, будівлі зламу 19–20 ст. розташовані у комплексах або локально. На разі на території області збережені 424 пам'ятки архітектури та містобудування, які включені до Переліку об'єктів, що підлягають занесенню до Державного реєстру нерухомих пам'яток Вінницької області.

Необхідно зазначити, що певна кількість мурованих замків, фортець, укріплених монастирів, окремих храмових споруд чи будівель маєтків дійшли до нашого часу переважно у вигляді руїн чи решток мурувань.

Населені пункти на території сучасної Вінницької області формувались завдяки наявності своєрідних природних умов, які можна було використати для оборонних та торгівельних потреб. Непрості ландшафтні та гідрологічні умови в басейнах річок Південний Буг та Дністер зі складним рельєфом місцевості утворили на терені Волино-Подільської височини різноманітні тополандшафтні ситуації для утворення поселень.

Починаючи з руського та литовського княжих періодів до початку 15 ст. ідеальним зразком ареалу долинного розселення були річково-озерні системи Поділля. У цей час будуються дерев'яні замки-городища з ринком та садибами, які хоч і не дійшли до нашого часу, проте залишили по собі археологічну спадщину, а також планувальні організації поселень, визначені різноманітними містобудівними формами.

Для містобудівних структур Поділля характерні вузькі мисоподібні горби, які окреслені річковими руслами. У характері успадкованої забудови подільських міст відобразились українські національні традиції містобудівної культури, що мають своїм корінням стародавнє землекористування та правила градобудівництва Київської Русі, а також полягають в органічному поєднанні забудови і ландшафту. Вільна, пейзажна, споглядально-художня композиція міста переважає над планувальною, лінійно-орієнтованою, яка характерна для щільного замкненого міського інтер'єру європейських середмість. Разом з тим, для історичних міст Поділля є властивим поєднання цих композиційних принципів та якостей в одній містобудівній формі[1]. Крім того, значний вплив на розвиток, формування та забудову подільських міст справили прибулі поляки, греки, євреї, вірмени, російські старообрядці та інші етнічні або національно-релігійні меншості.

Фортеці та замки

У 14 ст., після приєднання земель Східного Поділля до Великого князівства Литовського, з'явилась потреба в безпосередньому укріпленні населеного пункту, так званого «города», яке пізніше змінилось словом польського походження «замок». На вибір місця такого поселення, особливо замкового центру, впливали потреби забезпечити його неприступність. Тому найстарішими за часом освоєння є ділянки міст та містечок на високих мисах, уривчастих пагорбах, що оточені водою або ярами з трьох сторін, на яких у давнину розташовувались

[1] Царенко С.О. Градострой словено-руський: Нариси з містобудування та культурології. Вінниця, 2007. 112 с.: іл.

укріплення. Відбувався пошук оптимального пристосування містобудівних структур до конкретних ситуацій. Сьогодні залишки стародавнього планування, які мають історико-містобудівну цінність, притаманні частинам історичних міст з їх плануванням та забудовою.

У багатьох населених пунктах Вінницької області можна знайти сліди фортець та підземних ходів, що належать ще до 14 ст., часу литовського панування на Поділлі. Завойовані князем Ольгердом землі були роздані небожам Федору, Юрію, Олександру та Костянтину Коріатовичам. Уздовж межі Дикого поля брати спорудили замки, які захищали від нападів загарбників — татар та турків. Городи-замки створювалися на кордоні з Диким Полем в ключових точках рельєфу Поділля так, щоб перекрити шляхи просування завойовників у глибину країни. Тепер залишки та фрагменти таких об'єктів є найдавнішими пам'ятками архітектури та містобудування у регіоні. Найвідомішими оборонними пунктами на території сучасної Вінницької області були Брацлав, Бар, Могилів-Подільський, Шаргород, Ямпіль, Буша, Погребище, Липовець[2].

Спільною ознакою замків є їх розташування на берегах річок Південного Бугу та Дністра, а також їх притоках. Причина побудови замків у місцях зручних переправ через річку — потреба у їхньому військовому контролі. Дерев'яні, згодом кам'яні, фортеці, навколо яких насипались оборонні вали, споруджувалися силами міщан та приміських селян. Ці оборонні споруди стали основою для подальшого росту та розвитку таких міст, як Вінниця, Черлений град (сучасне с. Селище Тиврівського району), Брацлав та інші. Оскільки замковище — споконвічний містоутворюючий елемент, це стало початком формування мережі міст Східного Поділля.

На цій території будували переважно невеликі фортеці. Тривалий час традиційними залишалися дерев'яно-земляні укріплення — вали з надбрамними баштами. Ця традиція утрималася до середини 18 ст. Підпорядковані умовам місцевості, такі замки мали нерегулярну планувальну конфігурацію та характеризувалися розмаїттям об'ємно-просторового вирішення. Недовговічність дерев'яно-земляних укріплень вимагала їх частих перебудов. З часом дерев'яні укріплення почали міняти на мурувані, передусім надбрамні башти, оскільки на Поділлі був значний запас природного каменю. Згодом набутий досвід поширився і на зведення оборонних мурів.

Будівництво укріплень на подільських землях підпорядковувалось природним умовам. Високі скелясті урвища над річками, виступаючі плато гірських відрогів давали змогу з меншими витратами зводити укріплення та забезпечувати неприступність замків за допомогою місцевого будівельного матеріалу. Використання природного каменю — пісковику, вапняку, граніту — призвело до органічного злиття оборонних споруд з навколишнім середовищем.

До характерних типологічних ознак подільських замків слід віднести часто застосовуваний регіональний фортифікаційний засіб — гострокутне утворення з двох оборонних стін з боку найбільш уразливих ділянок укріплення. В межах регулярних фортифікаційних споруд досить вільно формувався план міської території.

На території Поділля існувала ціла система оборонних укріплень часів Речі Посполитої. Це були королівські замки та фортеці в старостинських містах, замки-резиденції магнатів, оборонні комплекси, що часто включали в себе більше схожі

[2] Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область. К., 1972. С. 9–75.

на фортеці католицькі монастирі. Фортифікаційні заходи стали одним з чинників інтеграції в загальну європейську систему містобудівних процесів на теренах Східного Поділля.

На другу половину 16 ст. — першу половину 17 ст. припадає економічне піднесення ряду подільських міст: Шаргорода, Могилева, Літина, Янова, Межирова, Тульчина та інших. У 1640-х рр. на Брацлавщині було 122 міста та містечка. У другій половині 17 ст. Прилука була сотенним містечком Вінницького (Кальницького) полку, до цього часу відносять споруджені земляні укріплення, рештки яких збереглись донині та носять назву в народі «бурти».

На території Вінницької області збережені 11 фортець та замкових споруд. Це найдавніші об'єкти культурної спадщини, з яких 7 — пам'ятки архітектури та містобудування національного значення: фортеця (16 ст.) у м. Барі; замкові мури (16 ст.) у смт Мурованих Курилівцях; житловий будинок у замку (кінець 17 ст. — початок 18 ст.) й мури та башта замку (16–17 ст.) у м. Шаргороді; башта замку (17 ст.) у м. Хмільнику; замок (17 ст.) у с. Озаринцях Могилів-Подільського району; черленківський замок (18 ст.) у с. Селищі Тиврівського району.

Одна з найбільших у свій час оборонних споруд Східного Поділля — фортеця у м. Барі. Перший замок 14 ст. у поселенні Рів (тодішня назва м. Бара) був дерев'яним, проте місце його розташування на правому березі річки було недостатньо захищеним. У 1533 р. ці землі належали дружині польського короля Боні Сфорца, яка перенесла місто на лівий берег річки Рову, в район, оточений з трьох боків водою, зразок примисового укріплення. У 1538 р. тут був споруджений замок, місто отримало назву Бар. З метою укріплення південних рубежів Речі Посполитої у 1630–47 рр. споруджена нова мурована фортеця за проєктом французького інженера Гійома Левассера де Боплана. У плані квадратна, на рогах — бастіони чи башти, які задалеко відступали від периметру мурів і висовувалися по діагоналі. Бар став достатньо укріпленим містом. Фортецю у Барі, третьою за величиною у Речі Посполитій після Кам'янця та Меджибожа, називали «брамою польської України». Проте до кінця 18 ст. фортеця була зруйнована російськими військами, з часом місцеве населення розібрало її на будівельний матеріал. Дотепер посеред міського парку збереглися залишки оборонного муру, планування та частково облицювання ескарпів[3].

У другій половині 16 ст. на території Східного Поділля в планування міст впроваджується схема ідеального міста-фортеці. Бар став одним з перших міст у Східній Європі, де було запроваджено цю концепцію. Крім Бару на теренах Поділля, як ідеальні, були закладені міста Шаргород та Ямпіль. Місто будувалось на засадах геометричних структур з регулярним розпланування, центральною ринковою площею та системою периметральних укріплень, рівновіддалених від центру міста. В його структурі були ратуша, храми та синагога, а замок відігравав роль розпланувального елемента, що замикав композицію. Найважливішими оборонними об'єктами ідеального міста були фортечні мури, у складі яких наявні ворота, високі вали, бастіони. Головну роль відігравала ринкова площа міста, від якої відходили вулиці. По периметру площі були розташовані житлові будинки зі склепінчастими галереями.

Замок мав подвійне значення фортеці та помешкання, був оточений високим кам'яним муром з кількома вежами. Зазвичай він займав найвигідніше з військової

[3] Малаков Д. По восточному Подолью. М., 1988. С. 39–42.

точки зору розташування на місцевості та в межах міських укріплень, «прив'язуючи» населення до даної території, оскільки це забезпечувало захист від ворожих набігів. З часом замки перетворювалися на складні комплекси споруд, виразні палацові ансамблі, які включали житлові й допоміжні приміщення, каплиці тощо. Зразком такого комплексу є м. Шаргород.

Замок у Шаргороді був закладений у 1585 р. польським магнатом, великим канцлером коронним Яном Замойським на високому мисі при злитті річок Мурашки та Ковбасної. Було створене мисове ландшафтно-містобудівне ядро, яке з розвитком отримало назву Шарий Городок, на честь Флоріана Шарого (сірого), родоначальника дому Замойських. Замок повинен був контролювати місцеві переправи, які здавна тут існували. Шаргород розташувався на перехресті важливих торговельних шляхів Подільського воєводства, звідки дорога на південь йшла до Могилева, на північний захід — до Бару, на схід — через Джурин до Брацлавського воєводства, на північний схід — до м. Мурафи, яке було на кордоні цих двох воєводств. Система фортифікацій Шаргорода була спроєктована італійським архітектором Бернардо Морандо. На гравюрі — панегірику (1617 р.) на честь фундатора шаргородський замок зображений п'ятибастіонним. У 1640-х рр. Шаргород був міцною фортецею та посідав значне місце в обороні південних кордонів від нападів кримських татар. В архітектурі пам'ятки простежуються перехідні риси від оборонних замків до феодальних садиб епохи Ренесансу. Магнатський двір, за традицією названий замком, до теперішнього часу зберіг найважливіші елементи архітектурно-планувальної структури. У західній його частині в оточенні господарських будівель розташований житловий будинок зламу 17–18 ст. — ренесансна замкова кам'яниця, єдина відома пам'ятка такого типу на Україні. Прямокутна в плані, із пісковику, двоповерхова, з аттиком, характерним для архітектури ренесансу. Дах чотирискатний. Асиметрично розташовані вікна обрамлені кам'яними лиштвами, по другому поверху проходить профільований карниз, що відокремлює аттик від основного об'єму будівлі. На горищному (аттиковому) поверсі збереглися рушничні амбразури. Перекриття склепінчасті, півциркульні з розпалубками, що сходяться в центрі. Первісне внутрішнє планування повністю збереглося. Зі сходу і півдня історична частина території замку огороджена високою підпірною стіною з контрфорсами, має кутову квадратну в плані двоярусну вежу. На разі залишились фрагменти цих пам'яток. Планувальна структура історичної частини м. Шаргорода збережена до цього часу. Заснований Яном Замойським по типу «ідеального міста», в його планувальній композиції був використаний прийом просторового протиставлення архітектурних домінант — культових споруд різних конфесій. В містобудівній структурі Шаргорода протиставлення костелу святого Флоріана Шарого на північній околиці та синагоги на південному краю міста підкреслене особливостями ландшафту. Біля костелу на території монастиря на початку 19 ст. був збудований православний собор святого Миколи Мирлікійського. В позначених цими будівлями межах, які збігаються з межами Старого та Нового міста, Шаргород зберіг свою планувальну структуру, сформовану до кінця 18 ст.[4].

До цього часу збереглись залишки замків: Черленківського (с. Селище Тиврівського району) та Озаринецького (с. Озаринці Могилів-Подільського району).

[4] Малаков Д.В. По восточному Подолью. М., 1988. С. 88–92.

Черленків або Черлений град (сучасне с. Селище Тиврівського району) мав важливе значення як опорний пункт. Містечко належало польським землевласникам Черленківським. Дерев'яний замок існував тут з 14 ст. Наприкінці 1620-х рр. Черленків був розорений кримчаками. Замок біля 1750 р. перейшов у спадок до Станіслава Щеньовського, який відремонтував його та певний час утримував тут постійний гарнізон. Незабаром, до кінця 18 ст., замок втратив своє військове значення та був частково розібраний. Залишились тільки башти: одна перебудована під мініатюрний романтичний замок, інша, 1800 р., стала склепом родини Щеньовських. Замок дійшов до нашого часу в руїнах. Частково збереглися вежа, фундаменти прямокутної будівлі та підземні ходи. Вежа, складена з граніту та червоної цегли, шестигранна в плані, двоярусна, без завершення, поштукатурена, кути рустовані. Віконні отвори другого ярусу розтесані на початку 19 ст.[5].

Руїни Озаринецького замку розташовані у центрі села. Він був зведений у 1657–72 рр. на крутому правому березі річки Немійки для оборони від постійних турецьких нападів на так званому Волоському шляху. У плані Озаринецький замок був майже квадратом зі стороною 55,0 м та загальною площею 0,3 га, яка вся була огороджена мурами. Головний вхід до замку був з півдня, посередині муру. Вздовж східної та північної частини мурів стояли муровані будинки. Під східним будинком були льохи, усередині глибока стометрова криниця. Східний мур зовні був укріплений контрфорсами. У північно-західному куті замку височіла восьмигранна вежа. З півночі примикав квадратний у плані двір, обнесений нижчим і вужчим муром. На місці замку є підземні ходи, в яких знаходили стародавню зброю, монети часів римського імператора Трояна. До кінця 18 ст. замок занепав. Його каміння місцеві мешканці використовували для власних будівельних потреб. До теперішнього часу частково збереглися ділянки східної стіни, залишки каземату, підмурки будівель біля північної та східної стін. В західному мурі залишилися амбразури[6].

Нові власники зведених раніше замків використовували їхні вцілілі споруди або фрагменти у спорудженні нових палацових комплексів. Вони органічно увійшли до побудованих пізніше архітектурних ансамблів, ставши їх невід'ємними частинами. Зразками таких архітектурних перетворень стали маєтки у Мурованих Курилівцях, Хмільнику та с. Іванові Калинівського району.

У 16 ст. на схилі річки Жван представниками стародавнього українського роду Чурилів (Курилів) був споруджений замок у Курилівцях (сучасне смт Мурованні Курилівці). Розташування оборонної споруди у цьому місці було зумовлене сусідством Буковини та Молдови. Замок вимурований циклопічною кладкою з місцевого пісковику в ренесансних традиціях. Під час його будівництва розчин не використовувався, для покращення стиковки каменів їх укладали виступом верхнього в поглиблення нижнього. З того часу залишились замкові мури, які були включені в архітектурну композицію садиби, побудованої новими власниками на початку 19 ст. На разі з давніх замкових споруд найкраще зберігся кам'яний ескарп (16 ст.) з північного, східного та південного боків, який включає підземні склепінчасті каземати. Із західного боку збереглися фундаменти та руїни колишніх замкових мурів[7].

---

[5] Вечерський В. Фортеці й замки України. К., 2011. С. 286.

[6] Там само, с. 285.

[7] Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. К., 1985. Т. II. С. 22.

Башта (1534 р.) у м. Хмільнику входила в систему укріплень замку, який стояв на Чорному шляху, по якому татари часто вторгалися на Поділля. У 1534 р. замок був укріплений, а місто оточене кам'яною стіною. Канал, викопаний між річкою Південний Буг і його притокою річкою Пастушою, надав укріпленням і місту острівне становище. Протягом 17–18 ст. замок зазнавав як руйнувань, так і відновлення. З часом, втративши своє оборонне значення, став поступово руйнуватися. Башта замку дійшла до нашого часу мурованою, восьмигранною у плані, триярусною. Будівля неодноразово перебудовувалася. Бійниці розтесано для віконних прорізів, у 1970-х рр. пам'ятка облицьована керамічною плиткою. У 1911–15 рр. на території історичного замку (16 ст.) за проєктом відомого російського зодчого І.О. Фоміна графом К. Ксідо побудована садиба, до складу якої увійшла башта середньовічного замку[8].

Замок (1578–96 рр.) у с. Іванові Калинівського району — оборонна споруда на річці Південний Буг. Його будівництво спричинили небезпечна близькість до Чорного шляху, часті напади татар та селянські бунти. Замок у Янові (тодішня назва Іваніва) був побудований за поширеною в Європі бастіонною формою, регулярною в плані. Збудований на рівнині, він по периметру був оточений валами та ровами. Двір, що піднімався на 7,0 м над навколишньою територією, мав житлові та господарські будівлі. Замок був прямокутним у плані, «на рогах» мав чотирикутні, двоярусні вежі, побудовані з червоної цегли та каменю, гарні спостережні еркери з ліпними розетками. Головний в'їзд влаштований з південного боку. У північно-східній частині замку була каплиця з готичними вікнами. Внизу на кожній стороні вежі було по дві невеликі бійниці. З двох веж значно краще збереглася південно-західна, де раніше розташовувався спостережний пункт. У другій половині 17 ст. отвір цієї вежі був розділений стрільчатими арками. Згодом замок занепав. До нашого часу збереглися три квадратні вежі. На початку 18 ст. власником Янова був Іван Мишка-Холоневський, після нього — його син Адам, який на залишках замку побудував палац, що належав родині Холоневських до кінця 19 ст.[9].

Замок-палац у смт Шпикові Тульчинського району побудував у 1760 р. Леонард Мартін Свейковський — торговицький конфедерат, виходець з Підляшшя. В архітектурно-об'ємному вирішенні це була симетрична композиція з однакових будівель, поставлених попарно по сторонах квадратового подвір'я, фланкована чотирма декоративними баштами у кутах. Замок стоїть біля підніжжя пагорба, тому за рахунок рельєфу місцевості палацові будівлі мають з зовнішньої сторони один-два поверхи. Внутрішнє подвір'я являє собою рівну поверхню, і всі будівлі, які виходять до нього, є одноповерховими, окрім надбрамної башти. Вона завершує перспективу під'їзної частини вулиці, її центральне положення в ансамблі підкреслювалося рустованими парними пілястрами. Дворові фасади попарно згрупованих корпусів, приземистих, з високим, як у подільської хати, дахом, декоровані нависаючим трикутним фронтоном з овальним вікном. За палацом містився парк та великий ставок. У 1907 р. сталася пожежа, яка значно пошкодила палац. За радянського часу відбулися численні перебудови як палацу, так і садиби в цілому[10].

[8] Мальченко О. Укріплені поселення Брацлавського Київського і Подільського воєводств (XV — середина XVII ст.). К., 2001. С. 277–278.

[9] Томілович Л. Історичні садиби Вінницької області. Чернігів, 2011. С. 59–62.

[10] Там само, с. 207.

Замок у с. Межирові Жмеринського району був споруджений у 16 ст. під час володіння Барським староством дружиною польського короля Боною Сфорца. У період турецького панування на Поділлі замок у Межирові слугував опорним пунктом для турків і кримських татар. Сьогодні це руїни. Місце розташування замку та його залишків досі називають Замчиськом. До нашого часу залишились підземні ходи-комори, у різних місцях трапляються провалля землі.

Воєнні змагання, що принесли в середині 17 ст. значні демографічні, економічні та інфраструктурні втрати для міст Поділля, не сприяли їх просторовому розвитку. До кінця 18 ст. майже щорічно відбувалися грабіжницькі напади ординців. Регіон залишався політично та економічно нестабільним. Будівництво майже припинилося. Значної шкоди тогочасним містам, як і раніше, завдавали масштабні пожежі, оскільки основним будівельним матеріалом була деревина, а дахи крились соломою або очеретом.

До кінця 19 ст. триває період занепаду фортифікації. Нові можливості військової стратегії і тактики, нові потужності артилерійського озброєння поступово робили традиційні міські укріплення зайвими. З початком 19 ст. розпочався процес ліквідації старих міських укріплень. На зміну приходить класичне розпланування міст і містечок Поділля, з їх насиченням різноманітною етнічною та суспільно-становою спадщиною.

Культові споруди

У давнину культові споруди були одними із найважливіших типів громадських споруд. Вони призначалися для релігійних та канонічних обрядів і тому протягом тривалого часу зберігали багато традиційних прийомів у структурі та об'ємно-просторовій побудові. Особливо незмінним залишалася організація інтер'єру. У їх зовнішньому вигляді та плануванні були відображені художньо-стильові тенденції в усіх їх проявах.

Культові споруди на території Вінницької області представлені дерев'яними церквами, мурованими католицькими і православними храмами та монастирями, синагогами.

Дерев'яні храми

Дерев'яні храми споруджувалися на території Східного Поділля з середини 18 ст. та у 19 ст. До кінця 18 ст. боротьба за класові інтереси в Україні набула яскраво вираженого релігійного забарвлення. Вірність православ'ю стала виявом національної та соціальної свідомості українського народу, зокрема козацтва. Козаки стали потужною військовою та значною суспільно-політичною силою. Козацтво створило власне творче середовище, самобутні витвори мистецтва та архітектури, зокрема у цей час набули популярності дерев'яні церкви нового стилю, який не мав аналогів у світовій сакральній архітектурі. Розвиток та трансформація архітектурного образу дерев'яного храму відобразили боротьбу українського народу, очолювану козацтвом, за корінні форми культури. Стиль був поширений в українських землях у 17–18 ст., отримав назву «козацьке бароко», оскільки саме козацтво було носієм нового художнього смаку і багато храмів цього часу збудовано на кошти гетьманів та козацької старшини.

У новому стилі поєдналися місцеві архітектурні традиції та європейське бароко. Дух епохи козацького бароко в Україні стверджував великі національні зрушення, козацькі звитяги, повстання проти поневолювачів, боротьбу проти національного та релігійного утиску.

На той час найбільш поширеним будівельним матеріалом було дерево. Незважаючи на те, що дерев'яні храми є найбільш вразливою частиною національної спадщини, до наших днів збереглася певна кількість споруд, побудованих у 18–19 ст. Вони дуже різноманітні за своїми формами і за художньою образністю. Проте на основі старовинних усталених традицій будівництва українських храмових споруд всіх регіонів є загальні риси: об'ємно-планувальна структура, заснована на тридільності внутрішнього простору; конструктивно-технічні прийоми зведення остову, в основі яких завжди була зрубна конструкція стін, коли всі частини будівлі складали з покладених горизонтально, добре припасованих круглих колод або прямокутних брусів, зазвичай із соснових, дубових або грабових, без застосування цвяхів чи інших конструктивних елементів; наметові завершення з заломами, які визначають характерне для українських традиційних храмів висотне розкриття внутрішнього простору[11].

Дерев'яна архітектура відображала загальні історико-культурні особливості існування українського етносу. Архітектурна побудова дерев'яних храмів формувалася впродовж певного часу за традиціями, що згодом стали каноном, та складалася з трьох частин (зрубів): бабинець, нава та вівтар. План церкви, який довгий час був головним у церковному будівництві: тридільний, генетично пов'язаний з візантійською архітектурою. Щодо техніки будівництва мав зв'язок з конструкцією зрубної хати.

Композиційною домінантою храму є його найбільша частина, квадратний у плані середній зруб — нава, зі стрімким восьмигранним наметовим верхом на невисокому восьмерику. Бабинець — західна частина храму, де перебували, переважно, жінки старшого віку. Зазвичай там розташований вхід до храму. Вівтар за розміром такий самий, як і бабинець. Там розташовані царські ворота та церковний іконостас. Зруби бабинця та вівтаря квадратні в плані, рівновисокі, значно менші за наву, мають плоскі стелі й криті двосхилими дахами з фронтонами. Широке піддашшя, підтримуване випусками вінців зрубу, посилює монолітність об'єму споруди, створює ритм горизонтальних членувань, узгоджений з пропорційним устроєм форми храму. Зазвичай церкви будувалися на мурованому фундаменті. Однак якщо спочатку такого фундаменту не було зроблено, його підмуровували під церкви пізніше.

Триверха церква — найпопулярніший тип церков в Україні. Вона символізує Пресвяту Трійцю та за формою нагадує тризуб: три приділи в ряду один за одним, по центру найвища баня. Оскільки загальний план церкви був найбільш консервативною його частиною та дуже важко піддавався змінам, усі мистецькі впливи знаходили своє рішення у верхах. У давнину церкви покривали дерев'яним ґонтом, що забезпечувало храму теплозбереження, проте наразі майже всі покриття замінені на металеві. Триверха церква має верхи двох типів: чотирибічні та восьмибічні.

Куполи (бані) у церквах можуть мати кілька заломів — уступів на даху чи верху багатоярусної споруди, створених сполученням зрізаної піраміди та вертикального зрубу. Квадратні зруби церкви при куполі зазвичай переходять у восьмикутну форму. Форма купольних завершень української церкви має грушоподібну форму. Куполи не виходять за межі восьмериків або циліндрів-барабанів, на яких вони стоять. На третину або четвертину довжини зверху донизу на куполі

[11] Гнідець Р. Архітектура українських церков. Конструкція і форма : Навч. посібник. 2-ге вид., випр. і доп. Львів, 2009. 144 с.

робився перехват, а найширша частина була посередині купола, який закінчувався шпилем. Частини шпильового завершення: кулька-маківка, півмісяць ріжками догори та хрест.

До складу храмових комплексів здебільшого входила дзвіниця, яка композиційно та стилістично була пов'язана з храмом. Типовою для традиційного зодчества усіх регіонів України є двоярусна дзвіниця. Перший ярус зрубної конструкції — кліть з перекриттям — використовувався як комора. Другий ярус — відкритий, каркасної конструкції — призначався для встановлення дзвонів. Закінчувалися дзвіниця чотиригранним наметовим дахом, пізніше на такому даху влаштовувалася грушоподібна главка. До 19 ст. дзвіниці ставилися окремо від церкви, так як вони під час ворожих нападів виконували роль сторожових веж[12].

По сукупності цих традицій та інших чинників, які сформувалися під впливом природно-ландшафтних умов, матеріалу та естетичних ідеалів, вирізняються регіональні школи народного храмового будівництва.

На території Вінницької області поширені церкви подільської школи, для яких, окрім загальних рис дерев'яного храмового зодчества, характерні строгість і досконалість пропорцій, присадкуватий силует і наметові покрівлі. Стиль подільської школи характеризується збільшеними розмірами по вертикалі за рахунок висоти зрубів, підбанників, заломів, бань, а також конструктивними особливостями переходу від квадратного зрубу до верху — постановки восьмигранного барабану на спеціальному рубленому склепінню із трьох-п'яти вінців. Типовою для Поділля є тризрубна церква з високими основними зрубами та восьмикутниками на них, а також вертикальна обшивка дошками, ґонтовий верх, опасання та ґаночок при вході. Первісний інтер'єр у більшості дерев'яних храмів не зберігся[13].

Подільська церква стояла на просторому місці, посередині села, церковне подвір'я огороджувалося. В давні часи біля церков були цвинтарі. Для більш давніх культових комплексів Вінницької області характерна наявність дерев'яної двоярусної дзвіниці з наметовим завершенням із функцією фортечної башти.

У Переліку пам'яток архітектури та містобудування Вінницької області є 36 дерев'яних храмів, з яких 7 — національного значення: церква святої Параскеви (1775 р.) у с. Немія Могилів-Подільського району; церква (1751 р.) у смт Вороновиця Вінницького району; Успенська церква (1767 р.) та дзвіниця (18 ст.) у с. Марківка Томашпільського району; церква Різдва (1762 р.) у с. Печера Тульчинського району; Миколаївська церква та дзвіниця (1752 р.) у с. Лозова Шаргородського району; Богородицька церква (1750 р.) у с. Слобода Шаргородська Шаргородського району; дзвіниця Покровської церкви (1700–02 рр.) у с. Лозова Шаргородського району. Це найдавніші храми, побудовані у 18 ст., у стилі козацького бароко, які дійшли до наших днів та вирізняються певними особливими художніми якостями, різноманітністю об'ємно-планувальних рішень та високою теслярською технікою.

Богородицька церква у с. Слобода Шаргородська Шаргородського району — приклад найдавнішого, раннього типу подільських дерев'яних храмів традиційної схеми — поставлених по осі схід-захід трьох квадратних зрубів. Споруджена у 1750 р. У храмі стіни зрубів трохи нахилені всередину, що візуально надає

[12] Юрченко П.Г. Дерев'яна архітектура України. К., 1970. 192 с.

[13] Тарас Я.М. Українська сакральна дерев'яна архітектура : словник-довідник. Львів, 2006. 584 с.

більшої стрункості будові. Церква одноверха, нава увінчана барочним куполомбанею з ліхтарем та главкою. З заходу до притвору згодом була прибудована дзвіниця, яка завершується куполом, подібним до центрального, такий прийом спорудження церкви та дзвіниці в одному об'ємі принесений на Поділля набагато пізніше, у 19 ст. До початку 20 ст. храм Різдва Богородиці був відомий двоярусним іконостасом з іконами грецького письма.

Однією із кращих та найдавніших за часом спорудження пам'яток подільської школи народної дерев'яної храмової архітектури є церква святої Параскеви у с. Немія Могилів-Подільського району. Споруджена у 1775 р., дату спорудження церкви засвідчує напис, вирізьблений на одвірку широких, зі скошеними по-українськи верхніми кутиками дверей південної стіни бабинця: «Цей храм Господній споруджено року божого 1775». Художні особливості церкви: рідкісний зразок поєднання двох типів храму — тризрубного та хрещатого. Немійська церква за конструкцією є п'ятизрубною триверхою спорудою з дуба та ясена, яка має три частини. П'ять зрубів утворені за рахунок розширеної на північ і південь нави. Між куполами немає окремих перекриттів — дах храму простий, двосхилий. Церква триверха, триярусна. Довкола споруди церкви — опасання на фігурних кронштейнах, утворених випусками вінців зрубів. Опасання покрите плоским похилим дашком. Вертикальне шалювання з нащільниками посилює враження піднесеності споруди. В інтер'єрі — стрімко розкритий вгору внутрішній простір, вертикальна динаміка якого посилюється нахилом заломів та стін всередину споруди. Прибудови до церкви споруджені на початку 20 ст.

Окрема дерев'яна дзвіниця споруджена з північно-західного боку. Вона квадратна у плані, має чотири яруси. Перший ярус мурований, що типово для подільських дзвіниць, верхні яруси — дерев'яні. Місце, на якому споруджена дзвіниця, вказує на її оборонне призначення: з цього кута, проглядалася довколишня місцевість, адже поруч проходив торговий та військовий Волоський шлях.

Відомо, що окрім розповсюдженого тризрубного типу дерев'яної церкви у нашому регіоні були й п'ятизрубні, з п'ятьма банями, зокрема такою була церква Успіння Пресвятої Богородиці у с. Яришеві Могилів-Подільського району (1760 р.), яка не збереглася. Нині єдиною у Вінницькій області п'ятизрубною церквою є Михайлівська церква у смт Дашеві Іллінецького району, побудована у 1764 р. Напис, вирізьблений на одвірку західних дверей, свідчить про те, що її ктитором був Олексій Усатий зі всім братством. Саме у цьому році наказом імператриці Катерини ІІ інститут гетьманства було скасовано, а ще через рік Гетьманщину реформовано в Малоросійську губернію. Незважаючи на певні перебудови та зміни, яких храм зазнав протягом усього часу, до сьогодні незмінними залишились архітектурно-конструктивне вирішення та планування храму. Михайлівська церква дерев'яна, п'ятизрубна, п'ятиверха, у плані хрещата, триярусна. Рубана з дубових прямокутних колод в лапу без залишку. Композиція храму центрична, дев'ять приміщень розташовані навколо центральної нави. Висота будівлі дорівнює її довжині, що є характерним для подільської та наддніпрянської школи дерев'яного зодчества[14].

[14] Похилевич Л.І. «Сказания о населенных местностях Киевской губернии или статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся». Біла Церква, 2007. С. 258–260.

Михайлівська церква у смт Вороновиці Вінницького району — тризрубна, триверха. Невеликі розміри храму в плані, відсутність прямих кутів, ідеальні пропорції. Всі зруби восьмигранні в плані, перекриті бароковими верхами шоломоподібної форми з перехопленням на високих восьмериках з одним заломом. Низько розташоване піддашшя підкреслює високі пропорції зрубів. В інтер'єрі домінує висотно розкритий простір. Центральний зруб відділений від бабинця фігурною двоярусною аркою-вирізом. На стінах — олійний живопис 19 ст.

Ще один взірець подільської архітектурної школи — Успенська церква та дзвіниця у с. Марківка Томашпільського району. Вона тризрубна, триверха. Тут і високі основні зруби, і вертикальна обшивка, і три бані, середня з яких вища за інші, і опасання на тонких колонках. Зруби в плані восьмигранні, перекриті витягнутими барочними верхами з перехватами на високих восьмериках з одним заломом. З заходу від церкви розташована триярусна дзвіниця, увінчана барочним верхом, від якої у різні боки простягається кам'яний мур, що оточує церковне подвір'я.

Миколаївська церква та дзвіниця у с. Лозовому Шаргородського району відома тим, що є переносною: на нинішнє місце вона перенесена із Шаргорода. За планувальною структурою тризрубна, триверха. Квадратні у плані зруби перекриваються восьмигранним шатровим завершенням з одним заломом. Бані масивні, опасання низьке, широке, що надає будівлі приземкуватого вигляду. Дзвіниця споруджена окремо, триярусна, квадратна у плані.

Свої особливості мають також пам'ятки архітектури місцевого значення. Триверхими, тризрубними є: церква Іоано-Предтеченська (1767 р.) у с. Тропова Могилів-Подільського району, була піднята на кам'яний фундамент у 1835 р., у комплексі з дзвіницею; церква Покрови (1776 р.) у с. Каташин Чечельницького району, де до сьогодні збережене піддашшя; церква Здвиження (1775 р.) у с. Конатківці Шаргородського району; Троїцька церква (1876 р.) у с. Ялтушків Барського району та церква Різдва Богородиці (1870-ті р.) у м. Іллінцях.

Однобанною, тризрубною є церква Покрови Пресвятої Богородиці (1872 р.) у с. Бернашівка Могилів-Подільського району — переносний козацький храм. Церква була продана, розібрана та перенесена з с. Перекоринці Мурованокуриловецького району.

Наприкінці 18 ст. традиційне архітектурне рішення церкви під впливом класичного стилю доповнюється портиком з фронтонами. Такою є церква Іоана Богослова у с. М'якоході Бершадського району, зведена в 1798 р. Вона традиційно тризрубна, триверха. Значно пізніше, в 1869 р., через притвор над входом прибудована наметова дзвіниця.

Ряд подільських церков має риси наддніпрянської школи храмового зодчества, для якої найбільш характерні тридільні та триверхі, вони сягають значної висоти, більшої за довжину споруди, та основні об'єми зрубів однакової висоти. Це: церква Першої Пречистої (1747 р.) у с. Кисляк Гайсинського району; Миколаївська церква (1751 р.) у м. Іллінцях; Іоано-Богословська церква (1747 р.) у с. Княжа Криниця Крижопільського району. Зазвичай споруджені раніше церкви ставали хрещатими у плані, оскільки пізніше розширялися прибічними прибудовами. Такими є: Свято-Покровська церква (друга половина 19 ст.) у смт Турбові Липовецького району; Симеонівська церква (1855 р.) у с. Сугаки Могилів-Подільського району, дзвіниця якої побудована у 1880 р. окремо, у російському стилі.

Відомо, що до кінця 18 ст. на Поділлі нараховувалось до півтори тисячі церков.

Після колонізації України з 1795 р. царська Росія остаточно знищила автономію Гетьманщини. Оскільки церква була духовним символом нації, владі необхідно було змінити її архітектурний образ. У 1803 р. був прийнятий синодальний указ про заборону будівництва церков у «малоросійському» стилі, необхідність зміни їх об'ємного рішення згідно з єпархіальними взірцями, розробленими Російським синодом та про збільшення кількості мурованих храмів. Для виконання цих указів призначили єпархіальних російських зодчих, на архітектуру дерев'яних церков збільшується вплив класицизму. Починаються перебудови існуючих дерев'яних церков та будівництво нових, де не вживаються попередні традиційні форми. Це наносить непоправний удар українському національному зодчеству.

Такою є старообрядницька Покровська церква у м. Бершаді, побудована в 1885 р. Вона тризрубна, але довга нава крита скатним дахом з невисокою банею ближче до вівтаря, триярусна дзвіниця зведена над бабинцем.

З кінця 19 ст. на Поділлі будують зрубні хрестово-купольні у плані церкви з дзвіницею над входом в одному об'ємі, що відповідало вимогам урядового «синодального» стилю храмобудування. Цей стиль був введений у законодавчому порядку з 1876 р. та вимагав добудови до основного об'єму храму з заходу високих ампірних псевдокласичних три-, чотириярусних дзвіниць або перетягування високих дзвіниць впритул до бабинця. Відбулася заміна церковних бань на схилі дахи, знищувалися піддашшя, опасання, стіни шалюють дошками.

Надбудова до будівлі храму дзвіниці наслідувала грецький тип церкви. Для куполів дзвіниць характерною була наметова форма, кілевидні закомари. Такі церкви досить поширені на території Вінницької області: Михайлівська церква (19 ст.) у с. Тирлівка Бершадського району; церква святого Дмитра (1890–1903 рр.) у с. Синарна Оратівського району, для якої характерний дерев'яний декор, що покриває всю будівлю, та дзвіниця, прикрашена різьбленням; церква Першої Пречистої (1887 р.) у с. Кивачівка Теплицького району; Лук'янівська церква (1881 р.) у с. Шумилів Бершадського району; церква Божої Матері Казанської (кінець 19 ст. — початок 20 ст.) у с. Лука-Мелешківська Вінницького району; Покровська церква (19 ст.) у с. Михайлівка Гайсинського району; церква Параскеви (19–20 ст.) у с. Копіївка Іллінецького району; церква Олександра Невського (18 ст.) у с. Знаменівка Мурованокуриловецького району; церква Першої Пречистої (1868–70 рр.) у с. Кирнасівка Тульчинського району; церква Іоана Богослова (1903 р.) у с. Косаківка Липовецького району; Михайлівська церква (19 ст.) у с. Кричанівка Могилів-Подільського району.

Троїцька церква (1891–93 рр.) у с. Бубнівка Гайсинського району має нетрадиційну форму: п'ятикупольна, розміщення церковних бань, де центральна досить масивна, нагадує хрест (4 бані на кутах нави невеличкі), її вівтарна частина схожа на корму корабля. Церква Різдва Святої Богородиці (1873 р.) у с. Соколівка Крижопільського району має прямокутну форму та два сферичні куполи, увінчані хрестами.

До кінця 19 ст. українська сакральна дерев'яна архітектура припинила свій подальший розвиток. В підросійській Україні будівництво в українському стилі було припинено. З початком панування антирелігійного більшовицького режиму культові будівлі не споруджувались.

Католицькі костели та кляштори (монастирі)

З утворенням Речі Посполитої, яка об'єднала Королівство Польське та Велике князівство Литовське, під кінець 16 ст. на території Східного Поділля почалась польська політична, економічна та релігійна експансія. Після Люблінської унії (1569 р.) характерне масове переселення поляків з етнічних земель, помітне швидке зростання католицьких парафій, з'явились католицькі місіонери. Почалося господарювання польських магнатів та католицького духовенства. Проникнення католицизму відбувалось швидкими темпами, створювалися католицькі чернечі ордени, найбільші з яких — єзуїтський, домініканський, капуцинський, які захищали підвалини католицької церкви. Швидкими темпами споруджувались костели та кляштори, кількість яких з часом зростала. Активно переслідувалися православні віряни та відбувалося покатоличення місцевого населення.

Католицизм як церква був присутній на українських землях з часу Київської Русі, з 10 ст.

У період з 14 ст. до першої половини 16 ст. на Поділлі католицизм ще не мав широкого впливу. Якщо у 16 ст. на цій території було 6 костелів, то у 1620 р. їх стало 45. У другій половині 16 ст. — першій половині 17 ст. відбулося помітне зростання католицьких парафій. З початку 18 ст. розпочинається нова хвиля польської колонізації на Поділлі, куди повернулися старі та нові власники. Католицька церква швидко відновила свої позиції. У 18 ст. на Поділлі було споруджено 648 костелів та кляшторів.

За період існування Речі Посполитої у 14–18 ст. він став одним із провідників західноєвропейської культури та науки в Україні. Новозбудовані у 17–18 ст. костели та кляштори, які були ініційовані католицьким кліром та щедро фінансовані заможною польською шляхтою, визначили помітний розвиток архітектури та відносяться до позитивних заходів у просторовому та архітектурному розвитку подільських міст.

Важливою прикметною рисою цієї території виступала багатовекторна конфесійна ситуація. Її головною ознакою було типове співіснування в цілісному міському просторі сакральних будівель трьох основних типів — костелів, синагог та церков (православних та уніатських). Подібне співіснування накладало особливий відбиток на символіку та ідентичність міського середовища. Формується архітектурне обличчя середньовічного міста, планування якого підпорядковується розташуванню важливих домінант.

Зазвичай в центрі міста, пануючи над його забудовою, розташовувався костел, який ставав осередком як церковного, та і міського життя. Культові споруди (костели, синагоги) здебільшого з'являлися у протилежних частинах поселення. Костели — у верхній частині міста, а синагоги у його нижній частині, часто навіть біля самої його межі, як от у Шаргороді чи Чернівцях. Так декларувалось панування католицизму, а звідси й перевага польського суспільства. Замки-палаци розташовувались в найбільш значимих місцях та символізували владу короля чи магната.

Костел — католицький храм, призначений для проведення постійних культових обрядів. Незважаючи на те, що храмобудування всіх християнських конфесій опирається на єдині символи віри, у будівництві костелів є певні особливості.

Віруючі, які належать до римського обряду, звертаються до Бога-пана, ніби до небес, а не закликають його до храму, як православні, тому орієнтація вівтарної частини храму не обов'язково витримана згідно зі сторонами світу. Вівтар

може розташовуватися біля стіні або по центру приміщення. Будівля костелу має багато символічних значень. Загальною рисою споруди є прямокутна форма, таким чином архітектурний образ храму символізує ковчег (корабель), в якому світ рятується від потоку спокус, в ньому віруючі гуртуються довкола вівтаря та священика — отця духовного. Символічність всіх елементів архітектури храму існує з готичних часів, витягнутий внутрішній простір храму — неф (nef), французькою — navis, перекладається як корабель.

На Поділлі розповсюджений тип костелу — базиліки, витягнутої прямокутної у плані будівлі, яка розділена в середині повздовжніми рядами колон або стовпів на декілька частин — нефів, середній з яких є головним та зазвичай вищий за інші. Це головне приміщення для вірян.

Для хрестоподібного у плані костелу характерний поперечний неф (або кілька нефів) — трансепт, який перетинає повздовжній об'єм.

Вхідна частина до костелу — нартекс, у вигляді закритої галереї або відкритого портика, куди пускали осіб, які не мали права заходити в середину до храму. Над нартексом розташовувались хори. Вівтарна частина храму навкруги престолу (трону — особливого столу, на якому відбувається літургія, євхаристична жертва) — пресбітерій, призначена для богослужіння та відведена спеціально для духовенства, зазвичай піднята на декілька сходинок над загальним рівнем церковної підлоги. Іноді до пресбітерію приєднані крипти та каплиці. Структура такого храму — двоєдина (нава та вівтар) або однозальна з вівтарем у центрі. У католицькому храмі іконостас не передбачається[15].

У Переліку пам'яток архітектури та містобудування Вінницької області нині перебуває 23 костели, з них 5 — національного значення: костел (1595 р.) у м. Шаргороді; костел (1728 р.) у м. Хмільнику; костел (1786–91 рр.) у с. Мурафі Шаргородського району; а також будівлі, які спочатку були костелами, але у 18 ст. передані у православне відомство — костел (1770 р.) у с. Комаргороді Томашпільського району, нині православний храм Святителя Миколая Чудотворця та костел (1780 р.) у м. Тульчині, нині православний кафедральний собор Свято-Різдва Христового. Культові споруди будувалися протягом довгого періоду, відповідно до часу — у різних стилях.

Найдавніша католицька споруда — костел святого Флоріана у м. Шаргороді. Споруджений у 1595 р. Яном Замойським та освячений на честь святого Флоріана. В один рік з ним у місті зводилася фортеця. Костел споруджений у стилі бароко з каменю та цегли. У плані базиліка — тринавна, чотиристовпна, перекрита системою хрестових склепінь, потинькована. Фасад досить стримано декорований, розчленований пілястрами, має чіткий силует — загострені хвилясті абриси аттиків бокових нефів, які повторюються у високому середньому аттикові, вінчаються невеликим напівкруглим фронтоном з хрестом. На чоловому фасаді чотири аркових вікна з сандриками, що повторюють їхню форму, вікна бокових фасадів — невеликі. Портик головного входу прибудований пізніше. Виразні, характерні для бароко, горизонтальні тяги карнизів досить простого профілю. В інтер'єрі збереглися чотирнадцять горельєфних композицій 19 ст. з тонованого алебастру, присвячених темі хресної ходи, які розміщені на пілонах та в бокових нефах. На склепіннях і стінах східної частини є живопис, виконаний у 1895–99 рр. художником

[15] Обідняк М. Особливості формування сакральної архітектури в релігіях: юдаїзмі, християнстві та ісламі // Гражда. 2005. Ч. 12. С. 51–61.

А. Тенчинським, виявлений та розчищений у 1963 р. В сакристії храму зберігається старовинний портрет-парсуна Яна Замойського. До комплексу пам'ятки місцевого значення входять споруджені у 18–19 ст. брама костелу — арка з трьома проходами, прикрашена барочним фронтоном, та фонтан зі скульптурами, що знаходиться на його території[16].

Костел у с. Мурафі Шаргородського району закладений Ядвігою з роду Язловецьких-Белжецьких у 1627 р. Він був дерев'яний, зруйнований у 1648 р. На його місці наступний власник Мурафи Іоахім Кароль Потоцький в 1786–91 рр. побудував мурований домініканський кляштор. У складі комплексу перебуває костел, присвячений Непорочному зачаттю Діви Марії, келії та будинок ігумена, споруджені у 1786 р. Костел побудований у стилі пізнього бароко. Планово-просторова структура будівлі вирішена в традиційних формах цегляної тринефної восьмистовпної базиліки, перекритої системою хрестових склепінь, з двома вежами та п'ятигранчастим пресбітерієм, потинькованої та пофарбованої. Високі вежі, які раніше були розкриті дзвонів, фланкують головний портал, посередині над входом — трикутний фронтон. Декор костелу підпорядкований традиціям оздоблення католицьких будівель, два невеликі бокові ризаліти, підкреслені вертикалями веж, пілястри з коринфськими капітелями, фронтон складних барочних абрисів урізноманітнюють композицію чолового фасаду. Вежі підкреслені горизонтальним карнизом складного профілю. Невисокі прямокутні вікна на першому поверсі не мають сандриків. Декоративний елемент — глуха балюстрада барочного малюнку, стилістично об'єднала частини ансамблю. Східний, з гранчастою абсидою фасад костелу, за традицією, позбавлений декору. В центрі, на рівні другого світла — велике овальне надвівтарне вікно з ефектним вітражем. Костел має хори, на які ведуть внутрішні сходи. По боках від головного входу на пілонах розміщені пам'ятні дошки: на честь закінчення 19 і початку 20 ст. (зліва) та фундаторська дошка на честь Іоахіма Потоцького, похованого в крипті під порогом входу до костелу. Інтер'єр, його оздоблення (головний та бічні вівтарі) виконані в системі коринфського ордера, декорований орнаментальним ліпленням. У інтер'єрі збережені ліплення початку 19 ст., вітражі, виготовлені у Варшаві у 1895 р., пілястри, настінні фрески, різьблений амвон, поліхромія, герби Потоцьких (Пилява) та Ґрохольських (Сирокомля). Найбільшою святинею кляштору є чудотворна ікона Матері Божої Мурафської, що походить з кінця 17 — початку 18 ст. та міститься в головному вівтарі. З південного сходу до будівлі костелу примикає Г-подібний в плані корпус келій (18 ст.), двоповерховий, під високим, характерним для бароко, чотирискатним дахом з заломом[17].

Кармелітський монастир (1531 р.) у м. Барі) має типову історію, після майже двох століть відбудов і розорень на цьому місці з 1701 р. до 1787 р. споруджувався мурований монастир, колегіум та келії. До складу пам'ятки також входять дзвіниця (1908 р.) та другий корпус келій (1787 р.).

Спочатку комплекс будувався домініканським орденом, завершений ченцями греко-католицького ордену василіан. Стиль — бароко. Костел з келіями — єдиний двоповерховий цегляний корпус. Костел розташований по центральній поперечній вісі будівлі: тринавний, чотиристовпний з п'ятигранною апсидою.

[16] Малаков Д. По восточному Подолью М., 1988. С. 91–92.

[17] Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. Т. II. К., 1985. С. 38–39.

Споруда перекрита системою хрещатих та півциркульних склепінь. Вікна оформлені бароковими наличниками з «вушками» і фігурними замковими каменями. Кути підкреслені рустом, горизонтальний руст також розташований під багатопрофільним карнизом, який увінчує споруду. З 1837 р. монастир став православним Покровським чоловічим, з 1881 р. — жіночим. У 1908 р. побудована дзвіниця: стовпоподібна (восьмерик на четверику), стрункого силуету, цегляна, прямокутна в плані, з центральним арковим проїздом, триярусна, завершена куполом з маківкою (раніше зруйновані, згодом відновлені). У 1992 р. комплекс повернули римо-католицькому ордену сестер бенедиктинок-місіонерок, якому він належить і зараз.

Костел у м. Хмільнику спочатку був дерев'яним, спорудженим у 1603 р. на честь Святої Трійці, з часом зазнав значних руйнувань. Мурований храм на місці старого споруджений у 1728 р. та освячений на честь Іоана Хрестителя. У подальшому до храму здійснювалися добудови, проводилася реставрація, певний час (1930–40-х рр.) він був закритий. У 1970-х рр. через розширення дороги центральний вхід на подвір'я костелу було перенесено. Храм побудований у стилі тосканського або «пустельного» бароко, якому притаманні простота та підкреслена скромність, без надмірного використання прикрас. У плані — чотиристовпна базиліка. Бічні нефи перекриті хрестовими склепіннями, головний неф — півциркульними з розпалубками. В оформленні інтер'єру використаний тосканський ордер. На стінах зберігся олійний живопис 20 ст.

Під кінець 18 ст., не зважаючи на другий поділ Речі Посполитої, а також на те, що Східне Поділля увійшло до складу Російської імперії, польська культура зберегла та зміцнила свої позиції. І тільки до середини 19 ст., після придушення польського повстання у 1831 р. ця територія остаточно вийшла з-під польського впливу. Російська імперія зміцнювала свої позиції, підтримувалося та розповсюджувалося православ'я, католицька церква зазнала значних репресій. Більша частина костелів та кляшторів була закрита та передана у православне відомство.

Зразком зміни конфесійної належності є зокрема пам'ятки архітектури та містобудування національного значення костел (1770 р.) у с. Комаргороді Томашпільського району, нині православний храм Святителя Миколая Чудотворця та костел (1780 р.) у м. Тульчині, нині православний кафедральний собор Свято-Різдва Христового.

Костел Святого Хреста в с. Комаргороді Томашпільського району був спорудженій у 1746 р., у 1779 р. перебудований у камені. Після розпуску парафії в 1878–82 рр. роках костел був суттєво перебудований та переформований на православний храм Святителя Миколи Чудотворця. Змінилася і його архітектура: стиль будівлі почав нагадувати російські цегляні культові споруди. Храм з пісковику та цегли, прямокутний в плані, з вежею на північному фасаді, безстовпний, зального типу, з прибудованим одноповерховим приміщенням школи. Перекриття — півциркульні склепіння з розпалубками. В інтер'єрі зберігся олійний настінний живопис 19 ст. Планування школи коридорне з двобічним розташуванням приміщень. Перекриття плоскі.

Костел святого Станіслава ордену домініканців у м. Тульчині був фундований Станіславом Щенсним Потоцьким як родова усипальня, побудований у 1780 р. по проєкту французького архітектора Жозефа Ежена Лакруа, який працював у місті наприкінці 18 ст. Споруджений на місці зруйнованого козаками дерев'яного кос-

телу домініканського монастиря, який заснував ще Адам Калиновський у 1636 р. Будівля кам'яна, монументальна, у стилі класицизму, нагадує собор святого Петра в Римі. До костелу примикали монастирські корпуси. У 1835 р. колишній костел був освячений в православну церкву Різдва Христового. Внаслідок перебудов набув ознак раннього класицизму. Зараз це однокупольна базиліка з трансептом, перекрита півсферичним куполом. Будівля храму мурована, з червоної цегли, є тринавною, восьмистовпною. В оздобленні інтер'єру використана система повного коринфського ордеру. Орієнтована на північ-південь[18].

З плином часу за різних обставин споруди костелів зазнавали змін архітектурного вигляду та руйнувань. Проте нині збереглася певна кількість храмів, пам'яток архітектури та містобудування місцевого значення, у яких збережені стильові архітектурні ознаки.

Стиль бароко, для якого характерними є складні об'ємно-планувальні композиції та активне застосування в якості архітектурного декору пластики деталей фасадів, притаманний костелу Архангела Михаїла (1793 р.) у смт Вороновиці Вінницького району. На чоловому фасаді пілястри, складний по профілю карниз, фігурний фронтон, ніші з арочним завершенням, де раніше перебували скульптури. Подібні барочні споруди: костел (1867 р.) у смт Теплику та костел Пресвятої Діви Марії (1747 р.) у с. Городківці Крижопільського району. Костел Непорочного зачаття Діви Марії та келії монастиря бернардинів (1780 р.) у с. Іванові Калинівського району складають частину ансамблю палацової резиденції графів Холоневських. Гроші на будівництво храму пожертвувала Соломія Холоневська. Бароко костелу вирізняється колонами корінфського ордера на чоловому фасаді, карнизом складного профілю з розірваною аркою, пластичним фронтоном та бароковими вазами на кутах даху.

Серед споруд стилю історизму-еклектизму особливе місце займає костел у колишній садибі Потоцьких у с. Печера Тульчинського району, який споруджений у 1904 р. Родинний костел-мавзолей Потоцьких та огорожа з в'їзною брамою споруджені за проєктом відомого українського та польського архітектора, підприємця, мецената Владислава Городецького. Печерський костел — одна з кращих робіт зодчого, де втілена характерна для його творчої манери модернізація історичного стилю. Каплиця побудована у формі латинського хреста у стилі романського модерну та має склеп під землею. Портал храму прикрашають колони зі стилізованими іонійськими капітелями. Над ними — щит з гербом Потоцьких та девізом на латині. Під вазою розташований вхід до крипти, де були поховані члени родини Потоцьких та Свейковських. В. Городецький використовував для будівництва костелу як новітні матеріали (цемент, метлаські кахлі, склоблоки), так і традиційні (дерево, метал). Єдиний ансамбль з мавзолеєм утворюють західні ворота з гранчастими колонами, в середині яких колись були невеликі дзвони. Оздоблення костелу кам'яними деталями виконав скульптор Елія Саля[19].

Для костелів, споруджених у стилі неоготики, характерні повтори складної каркасної конструкції будівлі готичного храму: собор візуально тягнеться у висоту завдяки вираженим вертикалям веж чолового фасаду, стрільчатим вікнам та порталам, також складним орнаментом. Це неоготика костелу (1910 р.) у м. Жмеринці, костелу (початку 20 ст.) у м. Гнівані Тиврівського району, костелу

[18] Приходы и церкви Подольской епархии. Под редакцией священника Евфимия Сецинского. Біла Церква, 2008. С. 122–124.

[19] Малаков Д.В. Архітектор Городецький. Архівні розвідки. К., 2013. С. 270–278.

Першої Пречистої Діви Марії, нині Вознесіння Діви Марії (1860 р.) у с. Лучинець Мурованокуриловецького району та костелу святого Миколая, нині костелу святої Анни (1811 р., кінець 19 ст.) у м. Барі.

Перший костел з'явився у Барі наприкінці 16 ст. Він був дерев'яний, освячений в ім'я святого Миколая, двічі спалений. У другій половині 18 ст. м. Бар стало одним з центрів польської конфедерації — Барської, яка мала за мету захист шляхетських привілеїв та католицької віри. Протягом багатьох років ця частина Вінницької області перебувала під владою польської шляхти, яке встигло укоренити католицьку віру на тутешніх землях, чим пояснюється архітектурний стиль даного храму, а також інших святинь Бара. У 1807 р. з північної сторони від дерев'яного, почали споруджувати мурований костел з ініціативи пріора Барського домініканського монастиря, отця Емерика Шатбея. У 1811 р. будівництво завершилося, у 1826 р. він був освячений. У 1902 р. розпочата добудова костелу у неготичному стилі, у 1906 р. храм освячено на честь святої Анни — покровительки Барської парафії. Архітектура храму повторює традиційні готичні форми: гострі шпилі та пишний екстер'єр з рельєфною ліпниною.

У стилі необароко побудований костел (1879 р.) у смт Браїлові Жмеринського району, який має дзвіницю над центральним входом та барокові скульптури святих обабіч входу.

Для костелів у стилі неокласицизму характерне застосування ренесансних архітектурних форм для створення композиції фасадів, особливо античного ордера та його конструктивного характеру. Ці риси збереглись в архітектурному вирішенні: костелу (1837 р.) у смт Брацлаві Немирівського району; костелу святого Миколая (1840 р.) у смт Чернівцях, 2 башти на кутах чолового фасаду, залишки карнизу складного в минулому профілю та ніші для скульптур з арковим завершенням; костелу святого Станіслава (друга половина 19 ст.) у смт Оратові, пластика чолових фасадів з колонами, пілястрами, різаного профілю карнизів, підкреслений центральний вхід фронтоном та фланкуючі вежі на кутах споруди.

На теренах Вінницької області збереглись костели, архітектурні особливості яких втрачені: костел Святого Духа (1798 р.) у смт Копайгороді Барського району; костел (1785 р.) у м. Іллінцях, де нині житлове приміщення, про культову приналежність споруди нагадують залишки пілястрів на фасадах; костел (1802 р.) у с. Вербівцях Мурованокуриловецького району, зведений на старому замчищі, який має високий фронтон; костел Архангела Михаїла (1822 р.) у с. Ободівці Тростянецького району, який перебуває в межах парку садиби Собанських, споруджений як усипальниця, в якому до сьогодні зберігся чотириколонний портик центрального входу. З часом втратив первісний вигляд костел святого Станіслава (1805–74 р., 20 ст.) у м. Тульчині, в якому ще досі проглядаються готичні риси.

Певна кількість об'єктів культурної спадщини нині перебувають в стані руїн. Це костел Пресвятої Трійці (1793 р.) у с. Маньківцях Барського району, який розташувався на найвищому місці села, на перетині двох центральних вулиць та костел Пресвятої Трійці з огорожею (1777 р.) у с. Пикові Калинівського району.

Синагоги

У другій половині 16 ст. — початку 17 ст. велику кількість міст та містечок Поділля було засновано польськими магнатами. З часом на цю територію переселилися євреї, які взяли безпосередню участь у становленні, укріпленні та захисті міст, де оселились. У багатьох містах Поділля сформувалися єврейські общини, на той час їх було 29, з них найчисленніші у Барі, Шаргороді, Могилеві (сучас-

ний Могилів-Подільський), Немирові, Погребищі. У 16–17 ст. єврейські общини мали зазвичай одну синагогу, розмір якої залежав від її чисельності. З цього часу будівля синагоги впливає на формування архітектурного вигляду населеного пункту Поділля, оскільки просторове середовище містечок того часу було впорядковане змістовним розміщенням домінант міського ландшафту та мало семантичне навантаження. Постійна загроза татарських та турецьких набігів, міжфеодальні війни у 14–16 ст. змусили пристосовувати до оборони і храмові споруди. При збройному нападі на місто монументальна кам'яна синагога була місцем прихистку та цитаделлю для всієї общини.

До спадщини культових споруд Вінницької області занесені пам'ятки єврейських общин, які тут мешкали, зокрема 4 синагоги, з яких найдавнішою є пам'ятка архітектури національного значення — синагога у м. Шаргороді.

Шаргородська синагога була споруджена у 1589 р. відразу після заснування містечка. Вона входила до оборонної системи міста, винесена за межі перших міських укріплень на південно-східній околиці, неподалік від річки Ковбасної, на дні улоговини. Синагога кам'яна, прямокутна в плані, зального типу, має прямокутні прибудовані приміщення для жінок та школу. Стіни фасадів завершені профільованим карнизом та увінчані по периметру фігурним аттиком з баштоочками по кутах. Зал поділено чотирма опорними стовпами на дев'ять частин, перекритих зімкнутими склепіннями. Будівля до сьогодні зберегла характерні ознаки оборонної споруди: товсті двометрові стіни, високий ренесансний аттик з фігурними зубцями та маленькими декоративними баштами по кутах, рідко розставлені лучкові вікна з витонченими профілями, віконні отвори втоплені в глибокі ніші. Сходи на дах споруди знаходяться у товщі стін. У центральній частині, під куполом, на високому кам'яному цоколі розташована біма — кафедра, призначена для читання Тори, з різьбленими дерев'яними бильцями. Протягом своєї багатовікової історії синагога декілька разів була реконструйована. У 1672–99 рр., у часи Османської імперії, будівля використовувалася як мечеть. На початку 18 ст. надбудований другий поверх західної прибудови, дещо змінились пропорції головного об'єму будівлі. У 1930-х рр. синагога була закрита, а будівля передана соко-морсовому заводу.

На початку 18 ст. Східне Поділля відбудовувалося після руйнацій, які були спричинені історичними потрясіннями другої половини 17 ст. На цей час подільське єврейство відроджується до життя, формується також і їхнє власне середовище проживання, яке характеризується особливостями побуту та заняттям, що започаткувало певні традиції в формуванні міської забудови. До середини 18 ст. Поділля перетворилося у край єврейських містечок. Характерно, що протягом цього часу центральні частини містечок навкруги торговельної площі заселялись переважно євреями, по мірі віддалення від неї вони мешкали менш концентровано. До початку 19 ст. ядро невеликого міського поселення складалось з компактно заселених єврейських кварталів, так званих штетлів, на ідиші — «містечко». Цей період відзначений загальним піднесенням єврейської культури, зокрема творчості, а також в оригінальному житловому будівництві, в своєрідній архітектурі дерев'яних та мурованих синагог, їх розписах та різних барельєфах кам'яних надгробків.

Головна синагога та синагога для бідних у м. Іллінцях розташовані поруч по вул. Пестеля, є пам'ятками архітектури місцевого значення. Головна синагога споруджена у 1780 р. Нині вона є найбільшою в Вінницькій області. Споруджена

з червоної цегли, двоповерхова, у плані прямокутна, з двоскатним дахом. Перший поверх головного фасаду більш масивний, виступає за межі основної будівлі. Незважаючи на руйнації, яких зазнала будівля з плином часу, в її архітектурі чітко проглядаються риси стилю бароко: високий фігурний фронтон з круглим віконцем по центру, вікна з арковим завершенням, пілястри на потинькованому фасаді, залишки карнизів колись складного профілю.

Синагога для бідних (початок 20 ст.) відразу містила у собі хедер — релігійну початкову школу і талмуд-тору — школу для хлопчиків із бідних сімей. За деякими даними всередині була і міква — ритуальна баня. Порівняно з головною ця синагога менших розмірів, основний об'єм триповерховий, споруджена з білої цегли у стилі історизму — еклектизму — неокласики. У плані Г-подібна, з прибудовами з трьох сторін. Дах двоскатний. Поверхи відокремлені тягами з цегляним декором, вікна обрамлені сандриками класичного малюнку, підкреслені пластикою виступаючої цегли.

Синагога в м. Могилеві-Подільському — пам'ятка місцевого значення. Споруджена в кінці 18 ст. Зараз є протестантською церквою. Будівля значно перебудована, проте стильові ознаки часу будівництва у стилі бароко збережені: прямокутна у плані, цегляна, двоповерхова, потинькована, з високим фронтоном з круглим віконцем посередині та пілястрами на чоловому фасаді, має аркові вікна[20].

Православні храми та монастирі

Перші мурovані культові споруди на території Вінницької області з'являються в середині 18 ст. Споруджуються мурovані храми православного, уніатського (греко-католицького) віросповідання для відправлення християнського культу, у містах засновуються монастирі. Будівля православної церкви перебуває в центральній частині міста чи містечка, оскільки є містобудівною домінантою та часто будується на місці зруйнованої старої, зазвичай дерев'яної.

У 1793 р., після другого поділу Речі Посполитої, територія Поділля потрапляє під владу Російської імперії. Новий час та політичні обставини призводять до певних змін у традиційних схемах сакральної архітектури. В основу східно-християнського храму був покладений канон. Найбільш поширеним був так званий візантійський тип храму — хрещато-баневий. В плані храму допускалась певна свобода трактування архітектурних форм, тому будівничі дозволяли собі використовувати місцеві будівельні матеріали та принципи дерев'яної народної архітектури.

Християнський храм є земним втіленням дому божого, де віруючі через літургійне зосередження виходять на зв'язок з богом. Православні візантійського обряду закликають бога-отця до себе у храм, до вівтаря, що відділений від центральної нави (святилища) іконостасом та обов'язково орієнтований до сходу. Під час літургії віряни ніби «ідуть духовно» за священиком-пастором у напрямку до святого престолу (вівтаря), де незримо присутній сам бог. Архітектурний образ храму — вісь всесвіту як символ світоутворення: небо — баня (купол), земля — нава (зала, корабель). Структура плану православного храму — триєдина (притвор — нава — вівтар з престолом) або хрестоподібно-центрична. Силует — одно- або багатобанний, кількість бань — непарна.

Знаком віри православ'я є рівнобічний грецький хрест. Загалом символічне планування церкви залишається незмінним, хоча іноді навколо головної

[20] 100 еврейских местечек Украины : ист. путеводитель. Подолия / [сост. Лукин В., Соколова А., Хаймович Б.; отв. ред. Лукин В.]. С-Пб., 2000. Вып. 2. 704 с.

церкви додаються каплиці або потрійні вівтарі. Додаткові приміщення передбачені з двох боків: праворуч — захристія (паламарня), ліворуч — ризниця. Притвор — місце, де можна було знаходитись під час богослужінь відвідувачам, які не є православними. Він відокремлений від нави царськими воротами. Нава або наос (середня частина) часто під куполом — це місце, де під час богослужінь стоїть більша частина віруючих: чоловіки стоять праворуч, а жінки — ліворуч. Традиційним є також купол із зображенням Христа — Володаря Всесвіту (Пантократора). Хори зазвичай розташовані на балконі другого рівня храму, на головній осі над входом до храму. Інтер'єри церков прикрашає велика кількість ікон.

Обов'язковими для православних культових споруд є дзвони та дзвіниця. В українській храмовій архітектурі дзвіниця зазвичай споруджувалася окремо від храму, у російській — у складі храму, над притвором.

На території Вінницької області є 86 мурованих православних храмів, пам'яток архітектури та містобудування, з яких 18 належать до категорії національного значення.

Найдавніші мурована храми середини 18 ст. є зразками архітектури стилю українського бароко — течією барокового стилю, що була створена на теренах України у 17–18 ст. Архітектурна стилістика бароко сформувалася на базі греко-римських античних традицій об'ємно-планувальної побудови й інженерно-технічних прийомів будівництва з використанням художньої мови декору.

На той час бароко стало головним у національних архітектурних школах. Для українського бароко характерне поєднання європейського бароко з місцевими архітектурними традиціями, зокрема наслідування планувально-архітектурним характеристикам, які притаманні дерев'яним церквам. Плани православних християнських храмів, споруджених на Східному Поділлі, різноманітні: хрещаті, навні, тридільні, ротондні.

Кращими зразками у стилі українського бароко цього періоду є 4 пам'ятки архітектури національного значення, для яких характерні складні об'ємно-планувальні композиції споруд та активне застосування в якості архітектурного оздоблення пластики, яка символізує зв'язок з античною архітектурною спадщиною.

Миколаївська церква (1757 р.) у м. Могилеві-Подільському в плані хрестово-купольна, триверха, двоярусна, з масивними приземкуватими цибулястими верхами, монументальними стінами та вузькими вікнами. Невеликий фігурний фронтон, де розташоване вікно, обрамлене пілястрами, ховається під західним куполом.

Планування та об'ємно-просторова структура церкви Преображення Господнього (1760 р.) у с. Поличинцях Козятинського району — тридільна, триверха, триярусна, одноапсидна, вирізняється масивними об'ємами монументальних стін та вузькими вікнами, має залом до другого ярусу. Спочатку церква була греко-католицькою, потім стала православною. План споруди нагадує корабель. Барокове оздоблення храму досить традиційне: будівлю рясно прикрашають пілястри, карнизи складного профілю, велика кількість ніш, які призначалися для скульптури. Для будівництва споруди використовувалася цегла та камінь великих розмірів. Масивність та міць всього об'єму вказує на його оборонний характер.

Вознесенська церква (1777 р.) у с. Уланові Хмільницького району у плані симетрична, хрестово-купольна, одноверха. Восьмигранний купол масивний, покатий. У храмі чотири приділи. Зовнішнє оздоблення стримане, монументальні

площини стін мають вузькі вікна, характерні для бароко круглі віконця — на фронтонах притворів та в основі купола.

Успенська церква (18 ст.) у м. Барі — зразок видозміненого архітектурного образу різних епох. Спочатку споруджена у стилі пізнього бароко, характерні риси якого притаманні хрещатій частині храму: масивний купол, чотири фронтони. З плином часу храм набув ознак російської храмової архітектури: у 1851 р. був проведений капітальний ремонт, внаслідок якого змінений вигляд куполу, який став шоломоподібним, з західної сторони прибудована цегляна триярусна дзвіниця. Оздоблення стримане: монументальні стіни мають невеликі вікна, зрідка пілястри та карнизи[21].

Типовими культовими спорудами цього періоду у стилі бароко є храми, пам'ятки архітектури місцевого значення, які мають традиційну об'ємно-планувальну структуру: витягнутий зі сходу на захід загальний об'єм, базове композиційне ядро (хрестово-купольна частина з цибулястою банею над основним об'ємом), нартекс та дзвіницю з наметовим завершенням над західним притвором. Храми такого типу: Михайлівська церква (1729 р.) у с. Баланівці Бершадського району, церква (18 ст.) у с. Жаданах Іллінецького району, церква Різдва Богородиці (1728 р.) у с. Торкові Тульчинського району, церква Хрестовоздвиження (1795 р.) у с. Тернівці Крижопільського району.

Комплекс споруд церкви Різдва Богородиці (1777 р.) у с. Журавному Літинського району має будівлю храму, прямокутну у плані, дзвіницю (18 ст.) та огорожу з брамою. Спочатку церква була греко-католицькою, про що свідчить її архітектура: навне планування, декоративна баня, стримане оздоблення. Барокові риси: фронтони, овальне вікно апсиди та пілястри.

У 1803 р. Синод заборонив будувати храми у «малоросійському» стилі: тризрубні та триверхі. Формування нового архітектурно-стилістичного напрямку в храмовому будівництві, обумовлене суттєвими змінами в економічному та соціально-політичному житті, в цілому відповідало тенденціям розвитку архітектури російської імперії. На Поділлі споруджуються церкви у стилі класицизму, який сформувався внаслідок штучного нав'язування типових храмових зразків стилю російського відродження — неовізантизму або «російського синодального стилю». З 19 ст. православне церковне зодчество на Вінниччині представлене храмами, які відображають властиву Російській імперії політику уніфікації церковного середовища. Треба відзначити, що доба архітектури класицизму в храмовому будівництві позначається зрослим професіоналізмом.

Для архітектури храмів цього періоду характерні простота вирішення та стриманість декоративного оформлення. Структура церков визначається геометрично-правильними абрисами архітектурних форм, закономірностями класичної ордерної системи. Об'ємно-планувальна структура, характерна для архітектури дерев'яних церков, що передували прийдешньому періоду, повторюється і в мурованих храмах.

Зразками культових споруд кінця 18–19 ст. класичного стилю є низка церков, пам'яток архітектури та містобудування національного значення.

Успенська церква та дзвіниця (1789 р.) у м. Тульчині належить до типу споруд, що започаткували стиль класицизму в культовій архітектурі Поділля кінця 18 — початку 19 ст. Мурована, хрещата, план близький до квадрату, двостовпна, одно-

[21] Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. К.,1985. Т. ІІ. С. 14.

купольна, барабан та верх дерев'яні, має покатий купол на крупному восьмигранному світловому барабані, який завершений ліхтарем та яблуком з хрестом. Внутрішній простір великий завдяки розкритій у висоту внутрішній частині нави.

Тип дзвіниці Успенської церкви поширений на Поділлі з кінця 19 — початку 20 ст.: надбрамна, стовпоподібна, мурована, восьмерик на четверику. Перший ярус квадратний у плані, двоповерховий, з прямокутними одноповерховими прибудовами з обох боків та арковим отвором у центральній частині. Верхній ярус — восьмигранний стовп, завершений шоломоподібним куполом.

У стилі візантійської класики по проєкту архітектора Йогана Фрейвальда споруджена Георгіївська церква (1809–19 рр.) в м. Могилеві-Подільському, яка спочатку призначалася для грецької православної громади міста. Храм гармонійних пропорцій, цегляний, трикупольний, нава перекрита великою банею, бокові глави декоративні. Основні об'єми масивні, церква має невеликий портик. В оздобленні використана система іонічного ордера. Стіни прикрашені пілястрами, центральний вхід акцентований чотириколонним портиком доричного ордера[22].

Церква Дмитра Солунського (1806 р.) у с. Кукавці Могилів-Подільського району, збудована у 1806 р. за проєктом видатного російського художника-кріпака В.А. Тропініна на кошти графа Іраклія Моркова, також наслідує класичні форми. Основні риси, характерні для стилю, притаманні архітектурі храму, незважаючи на те, що у другій половині 19 ст. будівлю значно перебудували. Нині це цегляна, однонефна, тричастинна, однокупольна, з прямокутною східною частиною і круглим нефом, перекритим куполом, встановленим на зрізане хрестове склепіння за допомогою вітрил. Вся церква була розписана В.А. Тропініним, але до нашого часу дійшла лише одна фреска — зображення Почаївської Божої Матері, яка міститься навпроти іконостасу, нижче купола. Відомо, що у цьому щойно збудованому храмі першим обвінчався В.А. Тропінін. Купол розписаний наприкінці 19 ст.

Нетиповою для культового зодчества Східного Поділля є церква Параскеви (початок 19 ст.) у с. Новій Прилуці Липовецького району. Для храму використана будівля незавершеного костелу. Невелика провінційна церква побудована у формах класицизму, цегляна, прямокутна в плані, з гранчастою апсидою, тринефна, чотиристовпна, однобанна. Над притвором надбудована дзвіниця. Верхи — баня і дзвіниця — дерев'яні, наметові, перекриття плоскі. Бокові фасади мають двоколонні лоджії, західний — ризаліт, розчленований пілястрами, та фронтон.

Зразками класичного стилю є низка пам'яток архітектури та містобудування місцевого значення. У цей час найбільш поширений центричний тип храму, де у плані — квадратна споруда з трохи піднятим на барабані баневим завершенням і портиками, що примикають з боків. Такими є Іоано-Богословська церква (1808 р.) у с. Берізки Бершадського району та церква Покрови (1835 р.) у с. Бабчинцях Чернівецького району.

Будуються також храми, тип яких сформувався раніше внаслідок об'єднання хрестово-купольного однобанного об'єму та дзвіниці, яка розташовується на продовжені осі будівлі у західному напрямку. Такими є невеликі провінційні церкви: хрестоподібні у плані, однобанні, з великим цибулястим куполом, з портиками на входах. У вирішенні дзвіниці більше проявляються риси російських храмів: вони багатоярусні, з наметовим верхом, часто прикрашені закомарами. Такими є церква святого Вознесіння (1801 р.) у м. Хмільнику, церква Покрови

[22] Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. К., 1985. Т. II. С. 12.

(1833 р.) у с. Вербовець Мурованокуриловецького району, Михайлівська церква (1827 р.) у с. Трибусівці Піщанського району, Троїцька церква (1806 р.) та церква Першої Пречистої (1803 р.) у смт Томашполі.

Ближче до середини 19 ст. храмове будівництво все більше набуває рис, характерних для російського зодчества. Така Миколаївська церква (1845 р.) у с. Гранові Гайсинського району — хрестово-купольна, п'ятибанна. Бані на даху невеликого розміру, декоративні, вписані в квадрат та розміщені по діагоналі, яка характерна винятково для російського храмобудування. Також крупні кілевидні закомари в оздоблені третього ярусу, відділеного карнизом складного профілю та вузькі вертикалі вікон у двох нижніх ярусах.

У другій половині 19 ст. культова архітектура на підросійських теренах України часто втрачає місцеві архітектурні традиції. Проте на Поділлі не зустрічаються храми, побудовані у канонах чистого стилю чи напрямку. Вони мають риси, які традиційно склалися попередніми періодами храмобудування внаслідок збережених та видозмінених прийомів та доробком народної архітектури. Ці тенденції можна прослідкувати на 4 пам'ятках архітектури та містобудування національного значення, побудованих у цей період.

Церква-ротонда Марії Магдалини (1728–1867 рр.) в смт Чернівцях, що є також каплицею-мавзолеєм землевласника Маньковського, цегляна, двочастинна.

Південна частина храму — ротонда (італійською rotonda, від латинського rotundus — круглий), а північна — прямокутний притвор з чотириколонним портиком тосканського ордера, завершений трикутним фронтоном. Храм є зразком класицизму, також має ознаки стилю українського бароко: простір ротонди перекритий зрізаною півсферою на низькому циліндричному барабані, а глава — грушоподібна. Невідповідність до православного канону орієнтації церкви «схід-захід» свідчить про те, що раніше це був католицький храм[23].

Михайлівська церква (1861 р.) у с. Новій Греблі Калинівського району — зразок пізнього класицизму, рис якого вона набула після суттєвої перебудови у 1860-х рр. Цегляна, хрестово-купольна у плані, з одним шоломоподібним куполом та високою банею, завдяки якій створений простір, розкритий у висоту. Апсида півциркульна. Північний та південний фасади оформлені чотириколонними портиками тосканського ордера (колони прямокутні у перетинах) та завершені трикутними фронтонами. На склепіннях зберігся живопис 19 ст.

Єдиною збереженою частиною храмового комплексу Миколаївської церкви (друга половина 19 ст.), збудованого у 1701 р. в с. Котюжанах Мурованокуриловецького району є дзвіниця. Будівля церкви відновлена у 1990 р., архітектурна цінність та автентичність об'єкту втрачені. Дзвіниця розташована окремо, що є особливістю українського храмобудування. Вона висока, двоярусна. Споруджена у класичному стилі: пілястри на кутах, декорована по карнизу першого ярусу фронтонами та вузькими вікнами з арковим завершенням.

Успенський собор Гранівського монастиря (1867 р.) у с. Тишківській Слободі Гайсинського району споруджений у єпархіальному (неоруському) стилі. Архітектурно-об'ємне вирішення храму — мурований цегляний куб з гранчастою апсидою, перекритий системою півциркульних та хрестових склепінь, з п'ятьма банями (по центру — найбільша), розміщеними по діагоналі даху. Бані лежать на кубі нижньої частини храму, є декоративними та працюють тільки на фасад. Над

[23] Малаков Д. По Восточному Подолью. М., 1988. С. 126.

західним притвором — дзвіниця з наметовим верхом. На цьому місці спочатку був монастир отців-василіан, потім, після приєднання земель до російської імперії, у 19 ст. заснований монастир Преображення Господнього.

Собор Гранівського монастиря — єдиний на Вінниччині, який має розписані настінним живописом 19 ст. інтер'єр та екстер'єр, що характерно для російської храмової архітектури, але не зустрічається в українських культових спорудах.

Інші храми — пам'ятки архітектури місцевого значення, споруджені у цей період, також мають ознаки, притаманні більше російському храмовому зодчеству. Зокрема тип храмів, витягнутих зі сходу на захід, що мають у конструктивній побудові церкви, окрім бані центральної частини, дзвіницю над західним притвором (над входом), завершену наметовим покриттям, що було введене у законодавчому порядку з 1876 р. Такими є: церква Спаса Преображення (кінець 19 ст.) у с. Балки та церква Різдва Богородиці (1883 р.) у смт Копайгороді у Барського району; церква Богородиці (1832–72 рр.) у с. Вендичанах Могилів-Подільського району, церква (19 ст.) у смт Браїлові Жмеринського району, Миколаївська церква (18–19 ст.) у м. Ямполі, церква Успіня Богородиці (1878 р.) у с. Клекотині Шаргородського району.

Ще один тип храмів, які мають однакові архітектурно-об'ємні характеристики, притаманні російському храмобудуванню: п'ять декоративних бань, що лежать на кубові (єдиному планові) дахової частини храму по діагоналі, наметова дзвіниця над західним притвором, багатий екстер'єр з використання кілевидних форм у оздоблені вікон та фризів. Такі храми є у Бершадському районі: церква Різдва Богородиці (друга половина 19 ст.) у с. Війтівка; церква Покрови (1884 р.) у с. Флорине; Георгіївська церква та дзвіниця (1873 р.) у с. Устя, що має масивні кілевидні закомари в оздобленні інтер'єру. Також церква Різдва Богородиці з огорожею (1868 р.) у с. Озаринцях Могилів-Подільського району та церква святого Михаїла (19 ст.) у с. Кукули Піщанського району.

Комплекс Миколаївської церкви (17 ст. — 1883 р.) у с. Стіна Томашпільського району розташований на Замковій горі, яка нагадує стіну або вал. Має дзвіницю, огорожу та замкове кладовище з пам'ятниками. З плином часу зазнала перебудов, проте набула відмінних ознак російського храмобудівництва: прямокутну форму, одну невелику декоративну баню, що лежить на кубові, по центру. Дзвіниця (18 ст.) розташована окремо, триярусна, барокових форм.

У цей період з'являються храми іншого типу, споруджені у класичному стилі, у плані хрестово-купольні та мають масивний барабан по центру основного об'єму, який розкриває висотність інтер'єру та освітлює його, з цибулястим куполом та маківкою. Такі Михайлівська церква (1862 р.) у с. Жабокрич та Троїцька церква (19 ст.) у с. Вільшанка Крижопільського району, церква Різдва Богородиці (1854 р.) у с. Вінож Мурованокуриловецького району, Миколаївська церква (1890 р.) у смт Брацлаві Немирівського району, церква (19 ст.) у с. Старостинцях Погребищенського району, церква святої Трійці (19 ст.) у м. Хмільнику.

У класичному стилі окремо збудована дзвіниця дерев'яної церкви Різдва Богородиці (1870-ті рр.) у м. Іллінцях, формами схожа з дзвіницею с. Котюжани Мурованокуриловецького району.

Наприкінці 19 — початку 20 ст. на зміну класицизму приходять різні ретроспективні напрямки, які орієнтувалися на різні історичні стилі. Основою ретроспективних стилізацій були мотиви готики, ренесансу, бароко тощо. У храмовому

зодчестві настає період пошуку нового образу сакральної споруди, з'являються нові архітектурні тенденції стилю історизму — еклектизму. Він характеризується проявами народно-стильових моментів у сакральному мистецтві, увагою професійних архітекторів до проєктування хрещатого типу церкви, який дає змогу досягти гармонійної композиції об'ємів і максимального розміру головної бані. У цьому періоді поширюється так званий цегляний стиль споруд, для якого характерна заміна ліпних прикрас і тиньку фасадів декором з непотинькованої цегли. До такого типу храмів належить низка церков Вінницької області.

Мавзолей-церква (1910 р.) у с. Круподеринцях Погребищенського району займає особливе місце. Побудована як мавзолей генерал-лейтенанта М.П. Ігнатьєва — російського дипломата, який підписав Сан-Стефанський мирний договір, завдяки чому Болгарія отримала незалежність. Автор проєкту — відомий російський зодчий, академік архітектури Олександр Никанорович Померанцев. Храм будувався з 1895 по 1901 рр. за зразком кафедрального собору святого Олександра Невського у Софії, у невізантійському стилі: просторовою композицією храму є візантійська базиліка із підкресленим центральним куполом. Тому споруда має вигляд середньовічної болгарської архітектури: хрестово-купольна у плані, масштаб деталей — укрупнений, з вузькими аркоподібними вікнами, а головне — декорована по всьому фасаду горизонтальними тягами цегли двох кольорів, світлого та темного, малюнок яких також підкреслює аркові завершення.

Воскресенський собор (1897 р.) та Троїцька церква (1902 р.) у м. Іллінцях в об'ємно-архітектурному вирішенні дещо подібні: традиційний храм з дзвіницею над західним притвором та маленькою декоративною банею над центральним об'ємом. Оздоблення — цегляний стиль, багато декоровані вікна та двері.

Церква (початок 20 ст.) у с. Старій Прилуці Липовецького району хрестово-купольна, з дзвіницею в одному об'ємі, також споруджена у цегляному стилі (біла силікатна цегла), багато декорована, але має головну відмінність від попередніх — високий двадцятиметровий купол. Подібні храми: церква (кінець 19 — початок 20 ст.) у с. Дмитрашківка Піщанського району та церква Олександра Невського (1910 р.) у м. Могилеві-Подільському, церква Різдва Богородиці (20 ст.) у с. Стражгороді Теплицького району.

Церква (1902 р.) у с. Грушці Могилів-Подільського району побудована із місцевого каменю — пісковику, в оздобленні використані прийоми цегляного стилю, має одну декоративну главу над основним квадратним об'ємом. У цьому ж стилі побудована Стефанівська церква (початок 20 ст.) у с. Комаргороді Томашпільського району.

Успенська церква (початок 20 ст.) у с. Озаринцях Могилів-Подільського району мурована, з масивними апсидами, у плані хрестово-купольна, але нині глава втрачена.

У кінці 19 — початку 20 ст. у регіоні поширюється напрямок неоросійського стилю, українські архітектори додають йому своєрідну місцеву індивідуальну інтерпретацію. Характерні риси архітектури неоросійського стилю у зверненні до візантійських коренів, використані в створенні архітектурного образу відомих архітектурних форм бароко та класицизму, застосуванні високоякісної керамічної цегли в якості лицювального матеріалу для підсилення архітектурної виразності споруд, зверненні до великих і дрібних (декоративних) візантійських архітектурних форм.

У неоросійському стилі за проєктом архітектора Г.Г. Артинова споруджена церква Усікновення голови Іоана Предтечі (1913–27 рр.) у с. Великі Крушлинці Вінницького району. За таким же проєктом архітектора на той час вже була збудована церква Вознесіння Господнього на Замості у м. Вінниці. Загальна стилістична характеристика архітектурного вирішення об'єкта — культова споруда характерного російського типу: тридільна, триверха церква з притвором, над яким надбудована дзвіниця, та апсидою, де влаштовані вівтар, ризниця та паламарка. Храм споруджений з білої силікатної цегли, яка вироблялась у цьому селі[24].

На території Вінницької області є ***низка монастирських комплексів***, важливих осередків церковно-релігійного, науково-освітнього та культурно-мистецького життя. Оборонні споруди міських монастирів мали велике військове значення. Фортифікаційний устрій монастирів-фортець майже не відрізнявся від замків. Зовні монастирський комплекс обнесений мурами з баштами, надбрамна башта часто правила за дзвіницю. Але домінантна роль у просторовій організації комплексу належала головному храмові, що розміщувався у центрі монастирського подвір'я. Вздовж монастирських мурів розташовувались келії, будівлі господарського призначення, інші будівлі.

Найдавніші монастирські комплекси Східного Поділля були католицькими. Але як і інші культові споруди після анексії Поділля Російською імперією та внаслідок польського повстання 1830–31 рр. передані у православне відомство. Такими є наступні пам'ятки архітектури та містобудування національного значення.

Комплекс будівель Миколаївського монастиря (17–18 ст.) у м. Шаргороді відомий з 17 ст., на той час він містився у с. Калинівка, поблизу Шаргорода. Зруйнований турками у 1718 р. був відновлений для уніатського ордену базиліан шаргородським володарем О. Конецпольським. У 1747 р. монастир перенесений до Шаргорода С. Любомирським, який збудував церкву Іоана Хрестителя та кам'яний будинок, де монахи влаштували школу. Після приєднання цих земель до Російської імперії монастир став православним, замість школи була влаштована духовна семінарія, а згодом — духовне училище. Нині комплекс складається з Миколаївського собору, прибрамного корпусу з дзвіницею, братського корпусу з Михайлівською церквою, кутової башти та господарського корпусу, які будувались у різні часи. Миколаївський собор (1829 р.) є головним монастирським храмом, розташований посередині двору. Будівля була закладена ще при базиліанах, які встигли підняти стіни лише до перших вікон, тому головний фасад обернений, всупереч канону, на південь, а не на захід. Храм споруджений за проєктом архітектора Феофана за зразком Олександро-Невського собору в Петербурзі у класичному стилі, з чотириколонним портиком зі спареними колонами, увінчаний фронтоном. У плані хрещатий, цегляний, однокупольний, чотиристовпний, з прямокутними симетричними прибудовами до південної гілки хреста. Зі східного боку з'єднаний двоповерховою будівлею келій з братським корпусом. Братський корпус з Михайлівською церквою (18–19 ст.) — цегляна, прямокутна у плані споруда у класичному стилі (довершені пропорції, тиньк, пілястри, стримане оздоблення), витягнута з півночі на південь, двоповерхова з вбудованою церквою. Церква перебудована з трапезної у 1874 р., хрестова у плані, однокупольна, з чотириколонним портиком, увінчаним фронтоном, на західному фасаді.

[24] Царенко С., Солейко Е. Звезда Григория Артынова, первого Винницкого Городского Архитектора. Винница, 2012. 320 с.

Прибрамний корпус з дзвіницею (кінець 18 — початок 19 ст.) — цегляна, одноповерхова, прямокутна в плані споруда з арочним проїздом, над яким розміщена надбрамна двоярусна з шатровим завершенням дзвіниця. Спорудження потинькковані. Планування коридорне з однобічним розташуванням приміщень. Перекриття — циліндричні склепіння з розпалубками. Наріжна башта та мури (18 ст.) розташовані на південний захід від собору. Споруда цегляна, квадратна в плані, двоярусна (восьмерик на четверику) з наметовим завершенням. Зі сходу до башти примикали келії прибрамного корпусу, а з півночі вона замикала частину стіни, яка розібрана[25].

Комплекс Троїцький собор з келіями (1767 р.), у складі якого ворота Браїлівського Свято-Троїцького монастиря (кінець 19 — початок 20 ст.) у смт Браїлові Жмеринського району спочатку споруджувався магнатами Потоцькими у 1767–78 рр. як костел монастиря католицького ордену тринітаріїв. Внаслідок польського повстання 1830–31 рр. монастир був закритий. У 1845 р. сюди перемістився православний жіночий монастир з Вінниці. Храм споруджений у стилі бароко: цегляна, тринефна, шестистопна базиліка з прямокутними приміщеннями та квадратною у плані двоярусною дзвіницею на західному фасаді. В оздобленні головного фасаду застосований великий іонічний ордер, бічні фасади розчленовані пілястрами тосканського ордеру. Зі сходу до собору примикає корпус келій: цегляна, двоповерхова, на високому цоколі будівля з квадратним внутрішнім двором і глибоким курдонером в східній частині споруди. Планування коридорне з однобічним розташуванням приміщень, перекритих хрещатими та півциркульними з розпалубками склепіннями. Привнесені пізніше риси російського храмобудування — одна баня над основним об'ємом базиліки та двоярусна дзвіниця, прибудована над західним притвором, з багатою пластикою та великими отворами, з наметовим завершенням. З початку інтер'єри собору були розписані відомим австрійським ченцем-тринітарієм, живописцем-монументалістом, який працював на українських землях Речі Посполитої Йозефом Прехтлем. У православному соборі розписи в стінних нішах виконав художник Е. Осмоловський. До цього часу розписи не збереглися. Ворота Браїлівського Свято-Троїцького монастиря (кінець 19 — початок 20 ст.), що ведуть на територію з західної сторони, однопрогонові, цегляні, з розміщеними по бокам службовими приміщеннями.

Миколаївський монастир у м. Немирові заснований у 17 ст. та зруйнований вщент татарами. На цьому місці у другій половині 18 ст. графом В. Потоцьким був заснований православний чоловічий Миколаївський монастир, який у 1783 р. перетворений у жіночий. Нині у складі комплексу монастиря є дві пам'ятки архітектури місцевого значення Троїцька церква (1876–81 рр.) та келії (1845 р.). Після пожежі, яка знищила дерев'яні будівлі монастиря, у 1845 р. були споруджені келії для спільного проживання черниць: муровані, одноповерхові, низькі, довгі, з галереєю коротких колон тосканського ордера. Свято-Троїцька церква будувалась пізніше, з 1876 по 1881 роки та має форми неовізантійського стилю, характерні для храмового будівництва цього періоду: у плані хрестово-купольна, має укрупнений масштаб деталей та великий барабан по центру основного об'єму, який розкриває висотність інтер'єру та освітлює його завдяки великої кількості аркових вікон.

[25] Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. К., 1985. Т. ІІ. С. 36–37.

Садиби

Потужні соціальні потрясіння у 17–18 ст. завершилися подальшим посиленням шляхти, з якої до 90 % були поляками. У 1760–90-х рр. магнатська економіка досягла найбільшого розквіту, на Брацлавщині розпочинається масове будівництво маєтків — заміських садиб з прилеглими земельними угіддями. Стало престижним мати резиденцію у глибинці. Розмах будівництва розкішних палацово-паркових ансамблів визначався соціально-економічною складовою: цілковите оволодіння шляхтою землями, закріпачення селянства, а також шлюбні союзи впливових магнатських родів, що сприяли зосередженню великих земельних угідь в одних руках.

До кінця 18 ст. на території сучасної Вінниччини виділилось кілька десятків польських або полонізованих руських родів, яким належало більше половини всієї землі. Найвідоміші з них: Замойські, Конецпольські, Ґрохольські, Ярошинські, Свейковські, Потоцькі та інші. З часом зростає кількість фільваркових польських господарств, які протягом 19 ст. виходять на ринок[26].

Друга половина 18–19 ст. — час розквіту садибного будівництва на Правобережній Україні. До початку 20 ст. було споруджено або перебудовано з давніх оборонних замків десятки палацово-паркових ансамблів, над якими працювали визначні європейські архітектори. Характер забудови маєтків відповідав тогочасній моді стилів забудови подібних ансамблів Європи. Цей час залишив багато пам'яток архітектури та паркобудування значної художньої цінності. Палацово-паркові комплекси, пов'язані з відомими представниками локальної етнокультури, є особливою цінністю етнокультурних ландшафтів Поділля.

До Переліку пам'яток архітектури та містобудування Вінницької області занесені 48 садиб, 19 з них мають статус пам'яток архітектури та містобудування національного значення, на яких можна прослідкувати тенденції розвитку та занепаду цього виду. На території регіону наявні різноманітні садиби: від палацово-паркових ансамблів до окремих житлових комплексів. Зазвичай до складу садиби входили палац, кілька флігелів, стайня, господарські будівлі, кузня, лазня, комори та льохи. Будівлі розташовувались у великих парках зі ставками, алеями, альтанками, гротами тощо, які споруджувались за проєктами іменитих паркобудівничих. Інколи до садиби входила церква.

Найдавніші садиби Вінницької області споруджені наприкінці 18 ст., у класичному стилі. Історично класицизм прийшов в Україну з двох його центрів: з Польщі та з Російської імперії, зайняв міцне становище, відтіснивши російське бароко. У новому стилі будувались нові палацові комплекси, а також будинки для органів державної влади. Класицизм та його естетика були офіційно підтримані в Російській імперії, дозволені та регламентовані владою. Тому естетика класицизму була поширена і на тодішні імперські провінції, зокрема на Україну, де на той час споруджувалася низка магнатських та панських садиб. Класицизм як стиль спирався на естетичні та художні досягнення давньогрецького античного зодчества, його канони. Стіни будівель прості, потиньковані, на противагу пишності й витонченості фасадів епохи бароко. Для класицизму характерне визнання законів симетрії як основи для розробки архітектурної композиції, також застосування класичних грецьких ордерних схем у вигляді колонад, портиків, фронтонів, строгі прямокутні контури планів і фасадів будівель[27].

---

[26] Колесник В. Відомі поляки в історії Вінниччини : Бібліографічний словник. Вінниця, 2007. С. 20–26.

[27] Гольдштейн А.Ф. Зодчество. М., 1979. С. 192–200.

На теренах Вінницької області споруджені садиби, які є зразками раннього класицизму. Їхні стильові ознаки — правильні геометричні форми та розташування колонних портиків із фронтонами на кожному з фасадів, що надає композиції закінчену симетрію.

Така садиба у смт Вороновиці Вінницького району збудована Францішеком Ксаверієм Ґрохольським у 1770–77 рр. на місці старого маєтку. Автор проєкту — архітектор Лоренц Гедон, який дотримувався стилістики класицизму, що сформувалась під впливом творчого надбання Палладіо. Садиба задумана як оборонний замок-палац: недалеко від замку стояли дві вежі, від яких тягнулися рів і вал. Палац має центральний триповерховий об'єм, до якого симетрично прилягають дугоподібні в плані двоповерхові крила зі слабо вираженими ризалітами (паладіанський прийом). Центральний об'єм акцентований портиком з восьми спарених колон корінфського ордера, що спираються на потужний рустований аркадний п'єдестал. Особливо цінне ліплення купольних перекриттів в інтер'єрі на античні теми та розташований під карнизом даху старовинний римський орнамент — гірлянди з плодів та квітів (букраній), які чергуються з черепами биків. Тут використана язичницька традиція прикрашати святилища черепами жертвенних тварин. Такий орнамент на Поділлі зустрічається нечасто. Перед головним фасадом палацу розташований великий круглий партер. Він вирішений регулярним прийомом з використанням партерної лінії. Донині частково зберігся парк, одним з його елементів є фруктовий сад. Родина Ґрохольських володіла Вороновицею до 1865 р. За новим законом російського уряду від 1865 р. маєтки в Україні мали право купувати тільки російські піддані. Палац у Вороновиці придбав Микола Можайський. Його брат Олександр Можайський, винахідник одного з перших у світі літальних апаратів, у 1869–76 рр. проводив тут свої дослідження.

Наприкінці 18 ст. потужний поштовх у своєму розвитку отримав Тульчин. У 1772 р. містом заволодів Станіслав Щенсний Потоцький та заснував тут свою резиденцію. У центрі міста будуються різні споруди у стилі раннього класицизму, зокрема два палаци.

Спочатку у 1775 р. був збудований малий (верхній) палац Потоцьких: цегляний, двоповерховий, з розвиненими бічними ризалітами (спочатку одноповерховими), що утворюють перед спорудою глибокий курдонер. Центральна частина головного північного фасаду підкреслена чотириколонним портиком тосканського ордеру, увінчаним трикутним фронтоном. Характерна стриманість декоративного оздоблення, стіни потиньковані. Дах двоскатний, простих форм.

Поява у 1782 р. іншої, великої магнатської садиби Ф.-Щ. Потоцького стала композиційним ядром Тульчина і значною мірою вплинула на розпланувальну структуру міста. Над потужним містобудівним проєктом працювали архітектори Лакруа, Летур, Меркс. Ранній класицизм садиби у повній мірі підтверджує його містобудівне планувальне рішення: піднесено статичний та логічно вибудуваний палацовий ансамбль із парадним курдонером з великим округлим газоном, включений в архітектурне середовище старого міського центру, сполучення палацу з костелом у центрі міста, симетричне вирішення композиції в цілому. Стильові ознаки прослідковуються і в будівлі палацу. Використана тричасна симетрична схема композиції споруди: головний корпус у центрі та два флігелі по боках, ансамбль приміщень поставлений у вигляді літери П, де центр — мурований двоповерховий вісімнадцятиосьовий корпус палацу, два прямокутних флігелі

з'єднані з центральним корпусом одноповерховими напівкруглими галереями з великими вікнами. В архітектурі використані улюблені паладіанські прийоми: лоджія за колонадою поміж двома ризалітами в центральному корпусі, колони та пілястри іонічного ордера, десятиколонний портик-лоджія з вбудованим на другому поверсі балконом, гладкий карниз довершених пропорцій, портик паркового фасаду з чотирма колонами, що завершені трикутним фронтоном, прикрашений ліпниною тимпан. Ця садиба найбільша за розмірами на території регіону та значно поступається мистецьким якостям садиби в с. Серебринці Могилів-Подільського району, хоча остання сьогодні перебуває в аварійному стані.

Палац у с. Серебринцях споруджений політичним діячем та публіцистом Міхалом Чацьким у 1770–80-х рр. Цегляний, прямокутний в плані, двоповерховий, з паркового боку з цокольним поверхом. Напівзруйнований, але до цього часу зберіг характерні для класичного стилю прийоми та основні архітектурні елементи: площини фасадів розкреслені гладким фризом на два яруси з однаковим ритмом віконних прорізів і завершені класицистичним антаблементом. Кути будівлі закріплені пілястрами коринфського ордера. Центри головного і паркового фасадів акцентовані чотириколонними портиками коринфського ордера, прикрашеними трикутними фронтонами. Портик паркового фасаду лежить на трипролітному аркадному цоколі. До цього часу в інтер'єрах будівлі збереглись залишки унікальної ліпнини[28].

Палац у с. Нападівці Липовецького району споруджений у стилі зрілого класицизму в кінці 18 ст. Валеріаном Прилуцьким, але відомий за ім'ям останнього власника — відомого данського поета, дипломата, перекладача та науковця Тора Ланге (1851–1915 рр.). Нині перебуває в аварійному стані. Зараз залишився хіба що цегляний, одноповерховий, прямокутний в плані об'єм, з трьома ризалітами на чоловому фасаді та шестиколонний портик іонічного ордера, піднятий на високий стилобат. В архітектурі проглядаються характерні риси, притаманні класицизму: портики, завершені трикутним фронтоном та здвоєними колонами, бічні ризаліти головного фасаду з вікнами в півциркульних плоских нішах, закріплені кутовим рустом і посилені аттиками, в площині яких розміщені ліпні гірлянди.

Палац в с. Андрушівці Погребищенського району споруджений в кінці 18 ст., належав родині Тишкевичів. Наразі це вже руїни, але до сьогодні ще маємо залишки цегляної, складної в плані будівлі, яка складалась з двох різних за часом об'ємів. Нічого, що б ідентифікувало пам'ятку як зразок палацу класичного стилю (іонічний ордер, пілястри, декоративні ніші з лиштвами, трикутний фронтон з гербом власників в бубні) вже не залишилось, хіба що у спогадах та радянських виданнях про архітектуру.

Садиба в с. Антополі Томашпільського району, до складу якої входить палац (кінець 18 ст.), господарський будинок (друга половина 19 ст.), брама (19 ст.) та парк (кінець 18 ст.) — один з небагатьох архітектурних ансамблів Вінницької області, який сформувався протягом століття та дійшов збереженим до наших днів. Заснована у 1780-х рр. як палацово-парковий комплекс на базі природного лісового масиву, збудована князем Антонієм Яном Святополк-Четвертинським. Палац розташований на підвищенні та включений в перспективи пейзажів з боку парку та з боку під'їзної дороги. Перед головним фасадом сформований великий парадний, регулярний в плані партер. Основна двоповерхова цегляна

[28] Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. К., 1985. Т. II. С. 22.

будівля палацу — в стилі класицизму, для якого характерні: п'ятичастинність чолового фасаду, що розчленований трьома ризалітами; в центрі — чотириколонний портик іонічного ордера, увінчаний трикутним фронтоном і ступінчастим аттиком; бічні ризаліти, фланковані спареними пілястрами іонічного ордера і завершені трикутними фронтонами з півциркульними вікнами в бубнах; балкони, розташовані по осях ризалітів на рівні другого поверху, огороджені металевими кованими решітками; пілястри паркового фасаду з відзначеною головною залою півциркульним ризалітом. У першій половині 19 ст. до основної будівлі прибудовані цегляні одноповерхові крила з коридорною системою. В результаті будівля набула П-подібного плану, перед чоловим фасадом утворився глибокий курдонер. Фасад опоряджено у неоренесансному стилі, з властивою йому чистотою форм і композицій архітектури ренесансних палаццо. Господарська будівля (склад-льодовик) прямокутна в плані, одноповерхова, збудована пізніше, у 1911 р. у модному на той час стилі необароко: стіни, розчленовані пілястрами та завершені карнизом складного профілю, півциркульні вікна з кам'яними замками, полички на кронштейнах, оздоблення фасадів в рваному камінні з розшивкою швів в контрасті з тонко профільованими архітектурними деталями. Брама (початок 20 ст.) побудована в формах неокласицизму.

Палац у смт Дашеві Іллінецького району споруджений Йосипом Вінцентієм Платером і відбудований після пожежі в 1850 р. Влодзімежом Потоцьким у стилі пізнього класицизму. Будівля цегляна, прямокутна в плані, з центральним двоповерховим об'ємом і бічними одноповерховими крилами. На головному фасаді закритий тамбур з входом по центру і терасою нагорі. На парковому фасаді, що виходить на річку, відкрита лоджія з п'ятьма колонами з литого чавуну. До складу садиби входять стайні та флігель. Стайні (1887 р.) — зразок господарських споруд кінця 19 ст., побудовані з граніту і цегли.

Після приєднання Брацлавщини до Російської імперії у 1793 р. ще деякий час продовжують розквітати могутні землеволодіння подільських магнатів, ще будуються парки та палаци. Згодом, після національно-визвольних повстань 19 ст., царський уряд з метою зменшення польських впливів на цій території різко обмежує католицизм і не дозволяє продаж маєтків полякам. Магнатські резиденції конфісковуються, дробляться між багаточисленними спадкоємцями, перепродаються, переходять частіше всього до російських землевласників. Маєтки польських вельможних родин залишили лише тим, хто перейшов на бік імперської Росії. Внаслідок цього в другій половині 19 ст. з'являється низка садиб (будуються нові або перебудовуються старі) відповідно до смаків нових власників, у стилістиці забудови палацово-паркових комплексів відчуваються впливи російського мистецтва. Класичний стиль у цей час є зразком стабільності, сприймається як неминущий естетичний ідеал.

Однією з таких є садиба у смт Мурованих Курилівцях. З 17 ст. ці землі належали родині Чурилів (Курилів), потім Коссаковським. Після третього поділу Речі Посполитої Курилівці (тодішня назва) були конфісковані російським урядом та передані графові Станіславу Комару, який зі всіх своїх маєтностей обрав їх майбутньою резиденцією та на підмурках замку Чурилів побудував новий палац. Комплекс садиби має будівлі палацу, арсеналу, двох флігелів, включає міст, парк та частини замкових споруд 16 ст.: кам'яний ескарп бастіонного замку з північної, східної і південної сторін, а з західної — фундаменти та руїни колишньої замко-

вої стіни. Будівля палацу (1805 р.) розташована на крутому перепаді рельєфу, на основі фортечних споруд 16 ст., має на чоловому фасаді два, а на парковому — три поверхи, разом з цокольним. Будівля у стилі класицизму: симетричні фасади з трьома ризалітами, чотириколонний портик, завершений трикутним фронтоном іонічного ордера на центральному ризаліті чолового фасаду та чотириколонний приставний портик на парковому. Перед ним велика тераса, влаштована на склепінчастому перекритті оранжереї, яка ніби є нижнім поверхом палацу. Арсенал або стайня (1805 р.) належить до рідкісного типу господарських споруд, які збереглися до теперішнього часу. Вікна чолового фасаду кам'яної будівлі прикрашені сандриками простого малюнка з консолями у вигляді жіночих голівок, висічених з каменю. Будівлі двох флігелів, (перша чверть 19 ст.) споруджені у стилі неоготики: вікна першого поверху чолового фасаду одного з флігелів (північний торець) мають стрільчаті перемички і посаджені в глибокі ступінчасті ніші того ж абрису, вікна другого поверху — прямокутні в стрільчатих нішах. Міст (1805 р.) через річку Жван кам'яний, трипролітний, арочний — один з небагатьох збережених інженерно-архітектурних споруд свого часу, що ілюструє рівень розвитку мостобудування початку 19 ст. Парк, реконструйований в 1814 р. за проєктом видатного ірландського паркобудівельника Д. Міклера, зберігся частково.

Палац у с. Чорномині Піщанського району споруджений у 1810–20 рр. за проєктом архітектора Ф.-К. Боффоу. Маєток належав графу Миколаю Чарномському (Чорномському). Будівля палацу цегляна, двоповерхова, прямокутна у плані, розташована на схилі пагорба посеред парку. Стиль — пізній класицизм, яким привнесені незвичні прийоми у планування палацу: півциркульний ризаліт з восьмиколонним портиком іонічного ордера на високому цоколі на північному фасаді та шестиколонний портик іонічного ордера на південному, парковому. Під'їзд до палацу розташований по-новому, біля бічного фасаду. У 1890-ті рр. до палацу прибудована нова частина в формах неоренесансу, яка значно змінила архітектурну композицію. Сьогодні палац у плані — витягнутий прямокутник, з'єднаний переходом зі старим об'ємом.

Зразком провінційної архітектури є садибний будинок графа Миколи Павловича Ігнатьєва у с. Круподеринцях Погребищенського району. Цей маєток він купив у 1890 р. Цегляний будинок був споруджений в середині 19 ст., мав головний двоповерховий об'єм, прикрашений дерев'яним оздобленням та портиком, з примітним контрастом стінових площин та архітектурних дерев'яних деталей. Для цього садибного будинку характерна відсутність парадності.

З другої половини 19 ст. стильова єдність класицизму руйнується. Складна епоха утвердження капіталізму відбилася і в архітектурі: з'являються нові матеріали, нові замовники. Складається стиль історизм-еклектизм з різноманіттям стилістичних напрямів, який приходить на зміну класицизму. Він у різних варіаціях повторює риси та форми історичних стилів, включає неоготику, неоренесанс, романтизм, неоруський та неоукраїнський стилі, модерн, раціоналістичні тенденції. За невеликий відрізок часу в художньому житті України відбулася швидка зміна смаків та попиту. Орієнтовні проміжки часу ілюструють ці зміни: у 1830-ті — 1880-ті рр. популярності набуває неоруський стиль, у 1850–90-ті рр. — неоготика, у 1870–90-ті рр. — необароко, неоренесанс, у 1890–1914 рр. — неокласицизм та модерн[29].

[29] Клименко І., Смольнікова С. Оцінка пам'яток історії, архітектури та містобудування. К., 2006. С. 48–67.

Неоготика — архітектурний стиль, що сполучив елементи готики з класичними композиціями. Особливо популярним було наслідування мавританських мотивів. Застосовувався в садибних комплексах, окрім палаців у цьому стилі будувались невеликі павільйони, альтанки, малі архітектурні форми в оточені пейзажних парків. Вони органічно увійшли до класичних палацово-паркових ансамблів, таких як у смт Мурованих Курилівцях (перша чверть 19 ст.) та с. Чернятині (друга чверть 19 ст.).

Палац Вітославських-Львових у с. Чернятині Жмеринського району споруджений у 1830 р., є зразком неоготики. До складу садиби, окрім палацу, входять господарчий будинок, ворота та парк. Палац є кращим з подібних будівель, споруджених у цьому стилі на Україні. Ймовірним автором його неоготичних фасадів є польський архітектор Генріх Іттар. Будівля цегляна, двоповерхова, з цокольним та розвинутим аттиковим поверхами, Г-подібна у плані, асиметрична в компоновці архітектурних об'ємів. В його архітектурі — характерні для неоготики риси: витягнуті вгору конструкції, каркасний звід в основі, колони, які тримають склепіння та арки, зубчасті стіни, різьблені ліпнини, ажурні деталі.

Один із найбільш поширених у забудові українських міст стилів історизму є неоренесанс, якому властиві чистота форм і композицій архітектури ренесансних палаццо. Цей стиль часто об'єднувався з романо-готичними і бароковими елементами.

У стилі неоренесансу споруджена садиба у с. Котюжанах Мурованокуриловецького району, вона включає палац, міст та парк. Палацово-парковий комплекс склався на початку 20 ст., коли вдова дійсного статського радника Євгенія Миколаївна Ценіна у 1912 р. відбудовує палац, спалений під час селянських заворушень у 1910 р. Автор проєкту — відомий петербурзький архітектор Оскар Рудольфович Мунц. Палац розташований серед пейзажного парку, який до сьогодні частково зберігся. Два аркових мости, перекинуті через струмок і яр, включені в композицію парку. Палац цегляний, двоповерховий, симетричний в композиції, П-подібний в плані. Риси неоренесансу — раціонально трактовані форми, із аттиком та декоративними вазами по краях, із центральним ризалітом з трипролітною арочною лоджією на другому поверсі, спарені лопатки на фасадах, міжповерхові та підвіконні тяги, лиштви з прямими сандриками, з ліпними гірляндами під ними і балясинами в підвіконній частини. На фасаді — барельєфи з античними сценами і рослинними мотивами. Дорога в садибу проходить по мосту, одному з небагатьох збережених творів декоративно-паркової архітектури малих форм, він кам'яний, трипролітний.

Зразком архітектури стилю французького неоренесансу є палац у с. Спичинцях Погребищенського району, збудований у 1880 р. власником Генриком Тишкевичем за проєктом Генріха Іттара. Цегляний, двоповерховий, в плані прямокутний, з боковими ризалітами з боку головного та паркового фасадів, з п'ятигранними еркерами, з мансардою французького типу, з примітними вікнами, розташованими по осях ризалітів та люкарнами в центральній частині з наличниками барочного характеру. Дах оформлений кованими решітками.

Необароко — стиль, що виник одночасно з неоренесансом. В чистому вигляді в архітектурі історизму зустрічається достатньо рідко. В 1890-х рр. відрізняється надмірною пишністю, великою кількістю подрібненого, еклектичного декору: пишна пластика фасадів із використанням розвинених профільованих карнизів,

колон і пілястрів у декілька поверхів. Парадні фасади прикрашені численними медальйонами, рельєфами, об'ємною скульптурою. Багата ліпнина: гірлянди, раковини, герби, фігурки купідонів, вази, маскарони тощо, якими прикрашали портали, віконну лиштву, фронтони, карнизи, площини стін. Характерний бароковий фронтон мав складний зігнутий абрис, іноді розірвану форму. Часто використовувалися мансарди. Їх пластичні із заломом дахи з вікнами-люкарнами додавали забудові оригінального силуету.

Зразком стилю необароко є садиба у с. Верхівка Тростянецького району, споруджена родиною Собанських у 1890-х рр. Розміщена серед ландшафтного парку, закладеного у 1891 р. за проєктом паркобудівничого В. Кроненберга, є добре організованим комплексом, в якому глибоко продумані всі сторони композиційного рішення пейзажу. Палац цегляний, двоповерховий, в плані прямокутної конфігурації, з двома вежами в північно-східному та південно-західному кутах. В основу членування стін покладено доричний ордер. Архітектурні деталі барочні, модернізовані за формою та малюнком. До складу садиби, окрім палацу, входить стайня (фронтони в формах модернізованого бароко і великим виносом покрівлі на дерев'яних кронштейнах) та брама з використанням мотивів архітектури бароко.

Палац в с. Старій Прилуці Липовецького району, споруджений наприкінці 18 ст., а на початку 20 ст. його перебудував на свій смак Сергій Мерінг — останній власник садиби. Палац цегляний, прямокутний в плані, двоповерховий. Після перебудови будівля набула рис необароко: фасади зі слабо вираженими центральним і бічними ризалітами активно підкреслені архітектурно-скульптурними засобами, завершення аттикові. В оздобленні застосовується руст, ордерна система: спарені півколони коринфського ордера, барокова лиштва, розірваний карниз і параболічний фронтон, який накладається на площину стіни фігурного аттика.

В 1900-х рр. стала більш популярна неокласика. Предметом наслідування стає творчість майстрів російського класицизму кінця 18 ст. — початку 19 ст. На основі творчо переосмислених класицистичних традицій створюються зразки високої стилізації. Ознаками неокласицизму є застосування ренесансних архітектурних форм для створення композицій фасадів, гіпертрофування античного ордера та його конструктивний характер. Архітектурі властива строга монументальність, чистота форм, часто доповнених скульптурою алегорій. Оригінальне втілення неокласицизму — в житловій архітектурі початку 20 ст., зокрема у комплексах садиб[30].

Прикладом неокласицизму є палац і парк у м. Немирові, який належить до тієї невеликої групи історичних українських міст, котрі ще за часів Речі Посполитої стали об'єктами урбаністичної реконструкції на класицистичних засадах. Вінценти Потоцький, один із власників міста, керуючись європейськими трендами і наслідуючи містобудівні ініціативи польського короля Станіслава Августа Понятовського, став ініціатором масштабної містобудівної розбудови. Останньою власницею Немирова та навколишніх сіл була онука Болеслава Потоцького княгиня Марія Григорівна, уроджена графиня Строганова, одружена з князем Олексієм Щербатовим. У 1880 р. старий палац Потоцьких був розібраний та на його місці через деякий час почав зводитись новий. Для розбудови маєтку княгиня запросила архітектора з Праги Іржі Стібрала, з яким познайомилась ще у 1886 р.

[30] Томілович Л. Історичні садиби Вінницької області. Чернігів, 2011. 220 с.

у Венеції. Його підпис мають креслення палацу, датовані 1891 та 1894 рр. За розмірами палац Щербатової був не менший ніж попередній палац Потоцького: фасад так само ділився на п'ять частин та мав сто метрів у довжину. Немирівський палац будувався з 1894 по 1917 рр. При його спорудженні у 1893–99 рр. архітекторами будівничими працювали чехи Генріх Грюнер, Емануель Крамарж та А. Зіма, у 1890–1914 рр. — чеські будівничі Антонін Ліман, Й. Сосна, Й. Черни та інші. Неокласика палацово-паркового ансамблю виявила себе як у конструктивному вирішенні, так і в архітектурному оздобленні будівлі. Це двоповерхова, прямокутна у плані споруда з ризалітами, парковим фасадом, що має традиційне п'ятичастне членування. Будівля прикрашена чотириколонним іонічним портиком з балюстрадою, стрічковим рустом на фасадах, має широкі видові прогулянкові тераси, розміщені уздовж фасадів та огороджені парапетом з балясинами, парадні сходи, прикрашені скульптурами левів. Особливої принадності фасадам палацу надають архітектурні деталі, надзвичайно ретельно виконані з пісковику теплих, золотавих відтінків. Цей камінь видобували та обробляли в кар'єрах Ямпільського повіту, що належали німецьким підприємцям Емілю Гьоде в с. Бандишівка та Фрідріху Урбану в с. Мервинці. Звідти возили архітектурні деталі, виготовлені за кресленнями, для будівництва палацу, а також інші речі: жорна для Вороновицького млина, консолі для винокурні та водогінної вежі, сходинки для критого ринку тощо. Останнім немирівською садибою професійно займався у 1912–14 рр. архітектор Іван Олександрович Фомін. Парк займає площу 85,0 га та має м'яко виражений рельєф з пологим схилом до ставка. Планування пейзажне з включенням в композицію чітко виражених елементів регулярного партеру. Парк нараховує близько 80 видів дерев та чагарників. Садівники різних країн Європи продумано формували єдиний палацово-парковий ансамбль. Новий план парку, переробляючи заснований парк з часу Потоцьких, склав віденський садівник Зеннгольц. Після нього працював професор з Брюсселя Едв. Пінаерт-Ван Геєрт, за ним празький садівник Франтішек Томаєр[31].

Садиба у м. Хмільнику — ще один з кращих зразків архітектури неокласицизму в Україні, в формах якого використані мотиви епохи Відродження та класицизму. Власник садиби — граф Костянтин Ксідо, грек за походженням, російський офіцер. До складу комплексу входять палац, башта замку та міст. Палац (1911–15 рр.) побудований за проєктом відомого російського зодчого І.О. Фоміна, знаходиться на Замковій горі, на місці старовинної фортеці 16 ст. Будівля двоповерхова, цегляна, прямокутної конфігурації. Тут є характерні для класицизму строга симетрія в компонуванні мас, аттик на північному фасаді, вежі на головному фасаді та торцях, шестиколонний портик доричного ордера з видовою терасою та вежею, глибокі півциркульні ніші. Чоловий фасад потинькований, парковий — облицьований камінням. Центральний вертикальний об'єм підтриманий вежами на торцях з круглими купольними павільйонами. На території садиби розташована башта замку, побудована у 1534 р. Башта восьмигранна у плані, триярусна, у 1805 р. була реконструйована. Потім неодноразово перебудовувалася. Була вписана у композицію садиби початку 20 ст.

Разом з неокласикою в будівництві садиб застосовується стилізація під форми національної архітектури, яка надавала будівлям екзотичний характер. Таким став палацово-парковий комплекс у с. Комаргороді Томашпільського району,

[31] Малаков Д.В. Минувшина Немирова. К., 2008. 104 с.

стилізований під шале — невеликий сільський будинок у швейцарському стилі. Спочатку маєток належав князям Четвертинським, а згодом, приблизно в середині 19 ст., відходить у власність Миколі Петровичу Балашову, російському державному діячеві, який належав до однієї з найбагатших сімей Російської імперії. В маєтку оселився його син Петро, гвардійський гусар у відставці, який двічі обирався в Державну Думу від Подільської губернії та був головою дворянства Брацлавщини. На межі століть він ґрунтовно перебудував палац, переробивши його з укріпленої споруди на панський маєток. Будівля цегляна, асиметрична в плані та об'ємах, витягнутої форми із змінною поверховістю: від одного до трьох. Фасади — стильове трактування в дусі швейцарських шале: архітектурні деталі в різьбленому дереві, декоративний фахверк. Тут присутні також вежі, мансарди та балкончики. Проте архітектор повністю відмовляється від традиційних архітектурних форм фасадів: популярної ордерної системи, елементів античного архітектурного декору, від симетрії та античної ритміки. На противагу цьому підкреслена індивідуалізація архітектурної творчості та унікальність архітектурного образу. Парк, що оточує палац, закладений в кінці 19 ст., площа близько 2,5 га. Тут налічується понад 100 видів і форм деревно-чагарникових порід: цінні хвойні дерева, горіх чорний і грецький, бархат амурський, ряд місцевих порід. Палац оточений групами ялини сріблястої, модрини європейської, ялини звичайної, сосни кримської та Веймутової.

З багатьма палацо-парковими ансамблями пов'язане ім'я відомого паркобудівничого Діонісія Маклера або Міклера (1762–1853 рр.), ірландця за походженням, представника англійського романтизму, який провів більшу частину життя в Польщі та в Україні, де створив близько 50 ландшафтних парків, зокрема був автором понад 20 парків в маєтках Поділля. Його творчому методу властиве поєднання існуючого місцевого ландшафту з традиційним англійським пейзажним парком, який відзначався збалансованим поєднанням штучних та природних форм, наявністю водойм та звивистими доріжками. Проте для творчого методу Міклера характерно і використання різноманітної дендрофлори, цінних видів та рідкісних примірників, що створювало певну стилістику пейзажного напрямку. Його творчість мала значний вплив на паркове мистецтво Правобережної України. До цього часу основне композиційне рішення парку, прийняте Міклером, продовжує «працювати», формуючи парковий ландшафт. Діонісій Міклер створив низку парків, які стали складовими палацово-паркових ансамблів на теренах Вінницької області, таких як у: с. Ободівка (Тростянецький район, садиба Собанських); с. Серебринці (Могилів-Подільський район, садиба); с. Чернятин (Жмеринський район, садиба Вітославських); с. Ситківці Немирівського району; реконструював в період будівництва палацу парк в Мурованих Курилівцях, який був закладений ще у 18 ст. і розташовувався на обох берегах річки Жван. Він уміло використав ландшафт навколо палацу з великими природними скелями, посеред яких проклав алеї та ставив кам'яні лави, які збереглися до сьогодні. У всіх своїх роботах митець завершував формування архітектурно-ландшафтного комплексу.

Архітектура та містобудування на межі 19–20 ст.

Під впливом буржуазних реформ 60-х років до кінця 19 ст. відбувається прискорення соціально-економічного та демографічного розвитку. Якісний промислово-транспортний злет по новому впливає на розбудову подільських міст.

Розвиток виробничих сил призвів до змін в укладі громадського життя. Перед архітектурою постали нові завдання. До 19 ст. зодчі мали справу з невеликою кількістю типів будівель, їх об'ємно-планувальна структура була порівняно простою та мало змінювалась у часовому просторі. Композиційно-художні рішення та архітектурні форми також вирізнялись стабільністю. У минулі століття архітектори проєктували та будували головним чином фортеці, палаци, храми, житлові будинки. На межі 19–20 ст. з'являються нові архітектурні об'єкти, котрих не знало традиційне зодчество — будівлі нового типу, які визначають загальний архітектурний вигляд міст. Крім того, цей час зазнав швидкої зміни архітектурних стилів. Тому архітектурний доробок зламу століть вирізняється різноманітністю та відносно добрим станом збереження пам'яток культурної спадщини. Історичні будівлі, які мають певну цінність, у більшості випадків розміщені локально.

Важливим етапом у розвитку міських поселень Поділля стала розробка у 1870-х рр. перспективних планів розвитку та урегулювання міст Подільської губернії. Проєкти таких планів були затверджені російським імператором у 1873 р. для Гайсина, Брацлава, Могилева-Подільського, Літина. У містах зростає чисельність населення, вони поступово насичуються промисловими підприємствами, транспортом, військовими об'єктами, торгівельними, адміністративними та культурно-освітніми закладами. Це призводить до розширення території міст.

Регіональною особливістю тогочасного Поділля став розвиток транспортної мережі. У 60-ті роки 19 ст. була введена в дію перша в Україні залізниця, яка внесла свої корективи в архітектурно-планувальний розвиток тих міст, через які вона була прокладена. Залізниця Одеса – Балта – Київ пройшла через важливі сільськогосподарські та промислові райони міст Східного Поділля. Вона потребувала спорудження залізничних вокзалів та інфраструктури обслуговування, які зазвичай розташовувалися на значній відстані від центру міста, спрямовуючи його територіальний розвиток у свій бік. У подальшому це призвело до зростання всієї площі забудови таких міст як Козятин та Жмеринка. Місто Козятин як залізнична станція виникло у 1870-х рр. після завершення Києво-Балтської залізниці. Біля станції почало будуватися робітниче селище, назване як сусіднє село Козятин, яке з часом стало містечком. Жмеринська залізнична станція заснована у 1865 р. між селами Велика та Мала Жмеринка на місці дубового пралісу. Залізниця визначила наперед розвиток Жмеринки як залізничного селища, сприяла його зростанню й розширенню. На початку 1890-х рр. Жмеринка стала великою вузловою станцією.

Будівництво залізничних вокзалів у містах, через які проходила залізниця, а пізніше інші відгалужені залізничні лінії, стало нагальною потребою. Сьогодні на території Вінницької області є п'ять історичних споруд залізничних вокзалів, які є пам'ятками архітектури та містобудування місцевого значення.

Вокзал у м. Козятині (1888–89 рр.) — один із найстаріших на території України, є вузловою залізничною станцією Південно-Західної залізниці. Автор проєкту Валеріан Куликівський, архітектор управління Південно-Західної залізниці в Києві. Керував будівництвом вокзалу інженер Олександр Кобелєв. Конструктивно-об'ємне вирішення вокзалу унікальне: він розміщений у вигляді «острова» між залізничними шляхами, що пролягають у різні напрямки транспортного сполучення, маючи платформи по ліву та праву сторони вокзалу. В Україні це єдина станція такого типу. Будівля вокзалу зведена у популярному на той час цегляному стилі, в якому

був створений спосіб декорування будинків, де всі елементи та деталі виконані не ліпними методами, а безпосередньо кладкою цегли. Як спосіб кладки найбільше використані зубці, поребрик та аркатурні пояси, з цегли викладені пілястри, лопатки та зубчасті сандрики. Карнизи та аттики також декоровані фігурною кладкою, нею викладені також написи на фасадах. Нині будівля вокзалу поштукатурена, але характерні риси модного цегляного стилю кінця 19 ст. збережені.

Залізничний вокзал у м. Жмеринці (1899–1904 рр.) є одним із найкращих в Україні. Будівля вокзалу споруджена за проєктом архітекторів В.М. Рикова, автора першого проєкту, та З.І. Журавського, який суттєво переробив та доповнив його. Жмеринський залізничний вокзал є величною будівлею зі складним плануванням, побудований у формах історизму-еклектизму, а саме італійського неоренесансу, якому притаманний парадно-репрезентативний вигляд, оскільки у даному випадку неоренесанс об'єднаний з бароковими елементами. Композиція складна, пластична, насичена багатоплановими об'ємами, струнками баштоками та масивними випуклими чотирискатними наметами даху, що завершені ажурними решітками. Ренесансні форми фасадів перегукуються з пишним пластичним бароковим декором, в якому застосовані елементи ордерної системи. Інтер'єри вокзалу виконані на початку 1900-х рр. у стилі модерн, для якого характерні орнаментальні мотиви декору. Павільйони, що на сусідніх платформах, побудовані у стилі модерн: вікна висоти всього фасаду, модернового малюнку, поєднуються з простотою та раціональністю планувального рішення. На фасадах характерний для модерна ліпний орнамент з рослинних мотивів.

На території Вінницької області є інші будівлі залізничних вокзалів, що мають різні стильові ознаки: залізничний вокзал у м. Могилеві-Подільському (19 ст.) та у смт Крижополі (1908 р.) — неокласика, залізничний вокзал у смт Оратові (друга половина 19 ст.) — цегляний стиль.

На розбудову міст і формування їх планувальних структур завжди впливали поштові шляхи, що проходили через населені пункти, які зазвичай ставали центральними вулицями з гарною капітальною забудовою. Це стосується Літина, Бара, Могилева-Подільського, Гайсина та інших. Змінюються компоненти міської забудови, одночасно насичуючись новими. Громадське життя містян стало пасивним, воно визначалось особистими інтересами, тому центр уваги архітектурної діяльності переноситься на комфортабельне житло. На формування містобудівної структури міста у цей час впливали спорудження будівель нового типу, їхні стильові особливості визначали вигляд міста. Ці споруди є характерними для свого часу прикладами стилістичних напрямків в архітектурі, у забудові використаний найбільш поширений будівельний матеріал — цегла. Соціальна та функціональна диференціація частин міста зумовила відмінності у формі та розмірах кварталів, у характері та щільності їх забудови. Виокремились квартали заможних верств населення з особняками.

Особняк — комфортабельний вид приватного житла, частіше одно-двоповерховий міський будинок, призначений для однієї сім'ї. Як архітектурний тип відомий з часів античності (вілла), у міській забудові здебільшого з'являється у другій половині 19 ст. — початку 20 ст., хоча на території України відомий ще з кінця 18 ст. На відміну від заміської садиби особняк розрахований на постійне проживання. Планування призначених для особняків садибних ділянок розвивалось в основному вглиб: від вулиці будинок відокремлювався решіткою та двором,

за ним розташовувався сад. Особняки будувалися найзаможнішими городянами, іноді палацового типу, вирізнялися вишуканістю та багатством, великими розмірами, часто пишно декоровані. Мали водогін, освітлення, пічне або парове опалення, каналізацію, а іноді й ліфти (так звані підіймальні машини). На території Вінниччини споруджена низка пишних, виконаних в різних стилях особняків.

У стилі історизму-еклектизму споруджені на початку 20 ст. два особняки у м. Могилеві-Подільському. Особняк директора пошти (1903 р.) — оригінальний та презентабельний цегляний стиль з неоготичними елементами: гостроверхими башточками, стрільчатими вікнами, еркерами та ґанком з арковим входом. Особняк (1908 р.) — неоготика з примітними стрільчатими вікнами.

У комплексі будівель купця (1909 р.) у м. Могилеві-Подільському архітектор відмовляється від історичних запозичень. Незвичайний, підкреслено індивідуальний будинок з асиметрією та вільним плануванням, великими вітринними вікнами першого поверху з еліпсовидними завершеннями, примхливими формами аттиків, вигадливими лініями кованих елементів та рядом круглих вікон другого поверху є зразком стилю модерн.

У цегляному стилі побудовані три особняки (початок 19 ст., початок 20 ст. та 1913 р.) у м. Барі та два особняки (кінець 19 ст. та початок 20 ст.) у смт Брацлаві Немирівського району. Архітектурно-об'ємне вирішення будівель вільне, фасади декоровані характерними пластичними прийомами цегляної кладки: пілястри, лопатки та різної форми аттики, карнизи складного профілю. Також в оздобленні використовуються ажурні ковані деталі.

Заслуговують на увагу два особняки (початок 20 ст.) у м. Гайсині — будинок в стилі «модерн» лісоторговця Шпільберга та особняк адвоката Літваковського, де в архітектурі поєднуються риси неокласицизму та модерну.

Особняк лісоторговця Шпільберга цегляний, одноповерховий, коридорного типу, архітектури провінційного модерну: вільне внутрішнє планування приміщень навколо ротонди, асиметрична композиція чолового фасаду з двома закругленими ризалітами, один з яких акцентований комбінованим наметовим куполом. Парадний вхід — прямокутний отвір, обрамлений модернізованими пілястрами, з напівкруглим вікном над ним. Великі вікна, обрамлені лиштвами, довершені карнизами на спрощених кронштейнах і увінчані аттиком. В інтер'єрі зберігся первинний декор, виконаний у вигляді рослинного орнаменту, та фрагменти керамічної підлоги.

Особняк адвоката Літваковського цегляний, двоповерховий, коридорного типу, споруджений у стилі неокласицизму з елементами модерну. Другий поверх відокремлений виступаючою тягою по периметру всієї будівлі, основний об'єм та архітектурне вирішення чолового фасаду розчленовані на три частини, головний вхід у приміщення підкреслений напівкруглим одноповерховим об'ємом з терасою наверху, симетричне членування трьох вхідних дверей (посередині) та вікон з арковим завершенням, пілястри — від неокласики. Характерними для модерну є великі круглі вікна складної форми з підрізами знизу, також овальні фронтони.

Особняк цукрозаводчика (друга половина 19 ст.) у с. Вищеольчедаєві Мурованокуриловецького району є швидше садибою, оскільки є заміським. Споруджений Нафтулом Коганом на березі річки Лядової, на протилежному березі якої, в селі, у другій половині 19 ст. ним був побудований цукровий завод. Будівля оточена невеликим пейзажним парком, цегляна, двоповерхова, споруджена у стилі нео-

класицизму. Особняк вирізняється своїми інтер'єрами, насиченістю ліплення, різьбленими дверима та барельєфами. В сюжетах використані мавритансько-єврейські та українські народні мотиви. Інтер'єри залів — одні з найкращих на Вінниччині.

Чотири особняки споруджені у м. Тульчині у різні часи, тому й відрізняються один від одного своєю архітектурою.

Особняк по Парковому провулку, 3 побудований у 70-ті роки 19 ст., має риси неоросійського стилю: віконні лиштви, карниз фасаду будівлі та люкарни прикрашені ажурним дерев'яним різьбленням.

Двоповерховий особняк по вул. М. Леонтовича, 87 (1910 р., за іншими даними — 1905 р.) побудований найбагатшим купцем Тульчина євреєм Розенфельдом у стилі історизму-еклектизму — неоготиці, яка була однією з найулюбленіших. Із історичної готики запозичені характер побудови об'ємів, їх пропорцій та декоративне оздоблення фасаду. Особняк стилізований під середньовічний замок, має одноповерхові об'єми різних форм, а зі східної — триповерхову восьмигранну вежу — змістовний вузол всього особняка, обов'язковий елемент середньовічного замку. По периметру даху будівлі влаштований аттик, що імітує зубчасті оборонні завершення стін фортеці з бійницями.

Історія особняка по вул. Незалежності, 5, розташованого близько Малого палацу Потоцького, пов'язана з їхньою родиною. Третя дружина графа Станіслава Фелікса Потоцького, Софія привезла до Тульчина юриста Шваричевського, який мав захищати її права на спадок. Згодом, у 1822 р. Софія померла в Берліні та була похована в Умані, а Шваричевські так і залишилися у Тульчині. Вони русифікувалися і стали Сваричевськими. Будинок у центрі міста до революції належав останньому представнику цього роду в Тульчині — Володимиру Миколайовичу Сваричевському, який теж був юристом. Споруджений в кінці 19 ст. у цегляному стилі, має примітні пластичні прийоми декору, викладені цеглою: пілястри, лопатки, лиштви вікон та виразні сандрики.

У другій половині 19 ст. — початку 20 ст. у містах Поділля спостерігається формування розвинутої мережі культурно-освітніх закладів. Прискорене поширення досягнень науково-технічного прогресу в усіх сферах життєдіяльності людини (промисловості, транспорті, комунікаціях тощо) потребувало вищого рівня освіти. Центральне місце в системі середньої освіти всієї Російської імперії займали гімназії, будівлі яких стають визначними спорудами нового часу. Цей процес був викликаний передусім урбаністичними трансформаціями, що перетворювали міста на осередки культури та освіти регіонів.

Протягом другої половини 19 ст. у Подільській губернії діяло всього 2 чоловічі гімназії — у Кам'янці-Подільському (відкрита у 1833 р.) та у Немирові Брацлавського повіту (відкрита у 1838 р.). У цих містах діяли й жіночі гімназії. З початку 20 ст. на Поділлі починають масово з'являтися нові чоловічі гімназії: у 1907 р. Жмеринська та Вінницька міська, у 1909 р. Гайсинська, у 1911 р. Могилівська, у 1913 р. Летичівська. На сьогодні на території Вінницької області збережені 4 будівлі гімназій, що є пам'ятками архітектури та містобудування місцевого значення та колишня Немирівська гімназія — національного значення. За весь час свого існування всі будівлі гімназій залишалися закладами освіти, незважаючи на те, що з плином часу ці споруди зазнавали певних змін та перебудов.

Колишня Немирівська гімназія — найстаріша у цьому переліку. Своїм існуванням вона завдячує родині Потоцьких. Заснуванню гімназії у 1838 р. передувала

низка навчально-освітніх закладів міста. Ансамбль складається з корпусів чоловічої та жіночої гімназій, що розташована на південному сході від головного корпусу. Головний чоловічий корпус побудований у 1834 р. для дворянського училища, на базі якого згодом у 1838 р. відкрита гімназія. У 1845–46 рр. надбудований другий поверх головного корпусу. Сьогодні це двоповерхова цегляна, Г-подібна у плані споруда у стилі практичної казенної архітектури пізнього класицизму. Архітектор — Франц Мєхович. Значний по протяжності фасад з мірним ритмом віконних прорізів позбавлений архітектурних деталей. Центральна вісь підкреслена триступінчатим аттиком. Жіночий корпус (середина 19 ст.) побудований у стилі класицизму, цегляний, одноповерховий, п'ятичасний, з трьома ризалітами на чоловому фасаді. Центральний ризаліт виділений шестиколонним портиком тосканського ордера, завершеним трикутним фронтоном. Бічні (дворові) ризаліти асиметричні. Північний виявлений незначно, південний глухий з нішами, підноситься над рівнем загального карнизу. Будівля має пізні прибудови.

Будинок гімназії (1907 р.) у м. Жмеринці споруджений в цегляному стилі. Основний принцип побудови всього об'єму та декору — підкреслена симетрія від виступаючого центрального ризаліту. Фасади розчленовані вертикалями пілястрів та прямокутних віконних отворів, оздоблені способами кладки цегли, традиційної для цього стилю: пілястрами, рустами, поясками та карнизами, сандриками простого малюнку, перемичками (клинчасті, лучкові цегляні), карнизом, влаштованим напусками рядів цегляної кладки. Зверху бокові неглибокі ризаліти також прикрашені аттиками. Над заглибленими частинами чолового фасаду на даху — металеві решітки між цегляними стовпчиками.

Обидві будівлі гімназії початку 20 ст. у м. Гайсині побудовані одночасно, що підтверджує їхня стильова спорідненість. Вони витримані у спрощених формах із модерністською трактовкою окремих фрагментів та деяких фасадних композицій. Будинок гімназії має акцент кутової частини будівлі, що формує лінію забудови перетину двох магістралей міста. Цей об'єм більш масивний та виступає по лініях обох фасадів, утворюючи квадрат у плані. Пластика архітектурних об'ємів та декор будівлі виконані в змішаному стилі, в якому присутні риси неокласицизму (побудова об'єму, пропорції та логічність фасадів), оздоблення фасадів у цегляному стилі (сандрики простого малюнку, карниз, виконаний неглибокими напусками рядів цегляної кладки, по фасаду кутового об'єму — цегляний поясок зі стовпчиків та «втоплених» в площину стіни овалів) та елементи модерну: центральний вхід підкреслений ризалітом, що завершується овальним фронтоном, над вхідними дверима на кронштейнах, що виростають з пілястрів — балкон із металевою решіткою рослинного орнаменту.

Сусідній будинок спочатку був спорудженим для директора гімназії як житловий. Не зважаючи на пізніші добудови, які спотворили його первісний вигляд, не втратив основні риси, що визначають належність цієї будівлі до зразків модерну початку 20 ст., а саме: пластичні округлі абриси об'єму у плані, наявність еркерів, великі вікна з виступаючими масивними сандриками, мало виступаючий ризаліт, що підкреслює центральний вхід до будівлі, наявність овального фронтону з віконцем посередині, ґанок з піддашком, який підтримують ковані консолі з рослинним орнаментом.

Гімназія смт Брацлаві (1913 р.) споруджена в цегляному стилі. Основний об'єм будівлі, орієнтований з півночі на південь, триповерховий. З чолового фасаду

розчленований трьома ризалітами, центральний з яких є більш виступаючим та підкреслений невисоким аттиком. Збудована з повнотілої червоної цегли. В плані складної конфігурації, Е-подібна. Цегла стін фасадів зовні пофарбована вапняним розчином, цоколь — з бутового каміння, пофарбований чорною фарбою. Центральний ризаліт більш репрезентативний, головний вхід до будівлі розташований посередині, підкреслений невеликим портиком з фронтоном та декоративною пластикою цегляної кладки по поверхні стіни, накритий навісом з металевими ажурними консолями. Всі фасадні вікна — прямокутні, на третьому поверсі центрального ризаліту з арковими завершеннями[32].

Домінуюче місце у виробництві Подільської губернії у другій половині 19 ст. посіли галузі харчової промисловості, зокрема борошномельне виробництво, яке у переважній більшості функціонувало поза містами. Цьому сприяли необхідність наблизити переробку сільськогосподарської продукції до сировинної бази та податкова політика Російської імперії, направлена на звільнення від промислового збору власників підприємств у сільській місцевості. Млини, крупорушки, олійні, розташовані за межами міст, не оподатковувалися.

Важливою галуззю економіки краю стає робота водяних млинів. Причиною активного розвитку борошномельного промислу стала необхідність переробки сільськогосподарської продукції, кількість якої з часом зростала. У 19 ст. лише на Правобережжі працювали тисячі водяних млинів, частина з яких суміщала у собі функції борошномельних підприємств та олійниць. Подібні об'єкти завжди будувалися на річках із швидкою течією, оскільки саме енергія водного потоку відігравала основну роль в ефективній роботі всього механізму цих млинів. Велика їх кількість була споруджена на Південному Бузі та його притоках, на потічку могла стояти низка водяних млинів. Це були виробництва, в яких ефективно запроваджувалися спочатку парові машини, а потім й електричні та інші обладнання.

На території Вінницької області міститься 10 млинів пам'яток архітектури та містобудування місцевого значення та одна — національного значення, які є унікальними зразками промислової архітектури 17 ст., кінця 19 ст. — початку 20 ст. До деяких, раніше споруджених млинів, у 1920-х були добудовані електростанції. Нині всі ці пам'ятки покинуті або напівзруйновані, за винятком млинів у смт Брацлаві Немирівського району та с. Мазурівці Чернівецького району, частини яких на сьогодні використовується. В деяких містяться залишки переробного устаткування.

На Східному Поділлі млинарство було поширене ще з 14 ст., проте з того часу пам'яток не залишилось. Найдавнішою пам'яткою є водяний млин (17 ст.) у с. Баланівці Бершадського району. Відомо, що спочатку жорна крутили вручну, водяна турбіна почала працювати у 1880 р. Будівля цегляна, на аттику портика чолового фасаду викладена дата побудови — 1647. Збережені риси готичного стилю — стрільчаті вікна, зубчасті фронтони та дві готичні башточки бокового фасаду. В 1938 р. в селі почалася електрифікація, в 1939 р. в млині застосували електричну енергію.

Млин водяний у с. Озаринцях Могилів-Подільського району, зведений орієнтовно в кінці 17 ст., є ровесником замку. Споруджений вище рівня річки Немійки, паралельно її руслу, відвідний канал (Млинівка), по якому потік води тече на колесо млина. Прямокутна будівля, споруджена з місцевого вапняку, одноповерхова,

[32] Єсюнін С.М. Міста Поділля у другій половині XIX — на початку XX ст. : монографія. Хмельницький. С. 175–233.

з маленькими вікнами, відносно добре збереглася. В середині наявні залишки обладнання, яке використовувалося для перекачування води.

Решта пам'яток споруджена пізніше. На кінець 19 ст. — початок 20 ст. це фундаментальні будівлі, споруджені зазвичай з граніту (цокольний або перший поверх) та цегли. Деякі млини налічували по чотири, п'ять та навіть шість поверхів.

Млин водяний у с. Мазурівці, що у передмісті смт Чернівців, збудований на річці Мурафі. Село Мазурівка починається відразу за річкою. Збудував млин та олійницю землевласник Єловицький у 70-х роках 19 ст. Щоб підняти рівень води для млина була споруджена дамба. Дотепер збереглася масивна чотириповерхова будівля, споруджена з місцевого вапняку. Місцями потинькована, має невеликі вікна. Зараз на базі млина працює Мазурівська ГЕС.

Млин (19 ст.) у с. Бирлівка Бершадського району втратив архітектурну цінність, з часом зазнавши змін та перебудов, наразі виглядає прямокутною потинькованою спорудою з вікнами на рівні першого поверху.

До кінця 19 ст. борошномельні виробничі комплекси розбудовуються, складаються з декількох будівель. Будівлі млинів стають масштабними, добротними, багатоповерховими, з щедрим оздобленням стін. Нижні поверхи мурувані кладкою з бутового каменю під розшивку швів, що характерно для архітектури Поділля кінця 19 ст. — початку 20 ст., а верхні з червоної цегли. Будівлі млинів нагадують швидше садиби, аніж промислові будівлі.

Таким є комплекс споруд електростанції та млина (1899 р.) у с. Сокілець Немирівського району, що розташований на лівому березі Південного Бугу. Для забезпечення його роботи у природному оточенні між руслом ріки та територією парку пролягає деривaційний канал, який входить у русло ріки між будівлями млина із МГЕС та крупорушки.

Комплекс складається: з чотириярусної споруди млина (1899 р.), мурованої з рваного граніту та червоної цегли; гідроелектростанції, прибудованої з півдня до споруди млина (1910–12 рр., 1927 р., 1946 р.) над турбінним приміщенням; гідротехнічних споруд (шлюзи, греблі, мостики виконані із граніту, дерева, бетону та металевих конструкцій); деривaційного каналу (лотоки) зі шлюзами, дно якого вимощене бруківкою; крупорушки, мурованої з рваного граніту та червоної цегли (1899 р.) з прибудовою олійного цеху (1951 р.); складського будинку (зерносховище, 1894–99 рр.) двоповерхового, мурованого з граніту та червоної цегли; замощеного бруківкою двору для просушки зерна, між спорудами складу та млином, площею 4810,0 кв. м, а також підпірної гранітної стіни. Комплекс споруджувався у 1894–99 рр. на замовлення графа Костянтина Потоцького будівничими зі Східної Пруссії. Для забезпечення рівномірного потоку води на турбіни під час паводків та спаду рівня води у річці прокопується обвідний канал (лотоки) довжиною 1,5 км вздовж лівобережної паркової частини маєтку, паралельно руслу ріки з відступом від зрізу води на 15,0–50,0 м. Дно каналу вимощується каменем на цементному розчині та обладнується шлюзами. Винахід електроенергії у кінці 19 — початку 20 ст. надав поштовх для появи електричних приладів для виробничих потреб. Для отримання електричного струму починають будувати електростанції, використовуючи дизельні та водяні турбіни. На території борошномельного комплексу с. Сокільця у 1910–12 рр. родиною Потоцьких споруджена одна з перших малих ГЕС (далі МГЕС). Під фундамент споруди використали приміщення вже існуючої прибудови до млина з водяними турбінами,

роботу яких надалі використали для електростанції. Гідроелектростанція потужністю 20 кВт надавала можливість забезпечити освітлення маєтку Потоцьких у Печері та дороги до місцевої церкви. У 1928 р. виконується реконструкція електростанції для збільшення її потужності. На місті попередньої будівлі ГЕС збудована гідроелектростанція більшої потужності, електроенергія якої використовувалася для роботи моторів млина, олійниці, молотарки, січкарні та для освітлення селянських господарств. Реконструкція була виконана в межах програми ГОЕЛРО. Будівля електростанції побудована в стилі конструктивізму. За часів виконання програми ГОЕЛРО тільки на річці Південний Буг існувало 40 малих ГЕС.

Млин у смт Брацлаві Немирівського району також є комплексом з трьох споруд. Збудований на річці Південний Буг наприкінці 1888 р. купцем третьої гільдії Яковом (Янкелем) Солітерманом біля підніжжя Замкової гори. На млині працювало три водяних турбіни та дизельний двигун. Основна будівля — колишня сушарка, зараз діючий млин для помелу зерна. На фасаді зазначений рік побудови — 1903. Зліва — велика чотириповерхова споруда, що перебуває у напівзруйнованому стані. Один з будинків комплексу, де раніше був млин, займає діюча Брацлавська ГЕС з чотирма турбінами, заснована у 1950-х рр. Архітектура комплексу характерна для того часу — стіни з гранітного буту з ритмом великих вікон, на другому поверсі — аркових, з сандриками з червоної цегли.

Водяний млин у с. Стрільчинцях Немирівського району також споруджений на березі Південного Бугу наприкінці 19 — початку 20 ст. Збудований з каменю, прямокутний у плані, триповерховий. У 1921 р. переобладнаний під електростанцію: на водяному млині встановили додаткове турбінне обладнання, завдяки чому мала ГЕС забезпечувала електроенергією навколишні села. Дотепер збереглися лише стіни та каркас будівлі. Внутрішні конструкції повністю зруйновані.

Млин у с. Круподеринцях Погребищенського району побудований у 1896 р., коли садиба належала графу Миколі Павловичу Ігнатьєву. До його спорудження тут стояла будівля дерев'яного млина-крупорушки, збудована тодішнім власником цих земель графом Жевуським (Ржевуським). Чотириповерховий млин з прибудованою олійнею стоїть на березі річки Рось. Спочатку механізми млина приводилися до руху силою води, за радянського часу — електродвигунами. Млин мав систему механізмів «питель», яка дозволяла отримувати муку високої якості. Про це свідчить табличка з написом «млин питель», розміщена біля входу. Будівля млина прямокутна у плані, у цегляному стилі, з прибудовами. Перший та другий поверхи вимурувані з гранітного буту, верхні з червоної цегли. Цікаве композиційне рішення чолового фасаду: масиви стін двох бокових ризалітів насичені виступаючими поясками неглибоких арок, пілястрами, мають аттики та імітацію руста на кутах. В приміщенні млина дотепер збереглися залишки борошномельного та олійного обладнання.

Млин у с. Новофастові Погребищенського району споруджений у 1896 р. останніми власниками села — родиною Монтрезорів на річці Оріховатці. Триповерховий млин збудовано з червоної цегли. Оздоблення фасадів — у цегляному стилі. Чоловий фасад будівлі має центральний ризаліт, де знаходиться вхід. Стіни прикрашені пілястрами, зубчастими поясками та поребриком. Вікна та вхідні двері мають аркові завершення. Фігурні аттики прикрашені чотирикутними башточками. Зовні млин відносно добре зберігся, проте з обладнання нічого не залишилося.

Млин Маримонт у м. Іллінцях споруджений на річці Соб у 1908 р., про що вказує напис на фронтоні. Його перші будівлі, споруджені за часів графа Потоцького, відомі з середини 19 ст. Очевидне польське походження назви млина Маримонт — передмістя Варшави. Сьогодні це залишки цегляної чотириповерхової споруди з ознаками цегляного стилю: міжповерхові тяги поребрика та сухарики карнизів, але віконні отвори без оздоблення.

Електростанція та млин у м. Немирові — пам'ятка архітектури та містобудування національного значення. Розташована на березі річки Устя (Замчик) над ставом, поруч пролягає траса у напрямку Брацлава, тому млин має назву Брацлавський. Млин почав працювати з 1862 р., стоїть попід греблею та споруджений у формах псевдоготики: мав ступінчасті фронтони, стрільчаті вікна та критий червоною черепицею. Наразі невеликий одноповерховий будинок млина потинькований, має високий гостроверхий дах та цегляні стовпчики по лінії фронтону, що характерно для архітектури млинів кінця 19 ст. Аркові вікна прикрашені простими сандриками. Він відрізняється від будівлі електростанції по часу й стилю. Ймовірно, що до спорудження комплексу причетний архітектор Пехер, який жив та працював у м. Немирові на зламі 19–20 ст. На замовлення княгині М. Щербатової на початку 20 ст. маєток та містечко розбудовує чеський архітектор Іржі Стібрал. У 1901 р. за його проєктом праворуч до Брацлавського млина-крупорушки-олійні була прибудована парова електростанція. Млин приводився до руху ремінною передачею від парової турбіни. Це одна з перших електростанцій в Україні, що живила струмом палац, винокурний завод, гімназії, критий ринок та інші господарчі споруди, які були збудовані на кошти М. Щербатової. Ця подія стала початком електрифікації Немирова. В архітектурі історизму-еклектизму споруди поєдналися риси двох стилів. Від бароко використані ускладненість об'ємів і простору та взаємне перетинання різних геометричних форм, будівля електростанції асиметрична в плановій і об'ємній структурі, різнорівнева по висоті. Від англійської архітектури вікторіанської доби — вежа, гостроверхий дах, безліч вікон різного об'єму, велика кількість фактур і декору. Циклопічна кладка будівлі електростанції виконана з бутового каміння (сірого та чорного граніту) під розшивку швів білим розчином, має фрагменти з цегли: труби, фронтон. Перший поверх будівлі з фасадом в три великих вікна аркової форми переходить ліворуч в півовальну вежу, що завершується наметовим куполом зі шпилем, а з протилежного боку — в ще один, відносно менший об'єм, з невеликими прямокутними вікнами та високим гостроверхим дахом. Фахверковий поверх будинку електростанції має мансардні вікна в нижніх звисах даху, між якими стіна, що опускається до середини дво- та тристулкових вікон, зашальована дошками. Головний фасад млина зазнав спрощень за радянських часів, коли млин використовувався як складська будівля[33].

Своєрідний злет урбанізації, що припав на злам 19–20 ст., з пануючими архітектурно-стилістичними уподобаннями та будівельно-технічними засобами став визначальним етапом сучасного містоутворення. Споруди нового типу, які з'явились на цей час та в період будівельного буму у 1900–14 рр., визначили архітектурне обличчя міст. Найбільше пам'яток архітектури та містобудування, які дотепер збереглись, належать саме до цього часу забудови.

Н.Б. Козерацька

[33] Малаков Д.В. По Брацлавщине: от Винницы до Тульчина. М., 1982. С. 104–106.

МЕМОРІАЛЬНА КУЛЬТУРА І ПАМ'ЯТКИ МОНУМЕНТАЛЬНОГО МИСТЕЦТВА ОБЛАСТІ: СТОРІНКИ ІСТОРІЇ, РЕАЛЬНЕ СТАНОВИЩЕ, ПЕРСПЕКТИВИ

Пам'ятки монументального мистецтва є невід'ємною складовою вітчизняної історико-культурної спадщини. Монументальні твори покликані передусім виконувати функцію меморіалізації. Відтак культура увічнення є важливим джерелом знань про епоху, в якому віддзеркалюються світоглядні цінності спільноти, політичні та ідеологічні погляди державного керівництва, етичні орієнтири й художні смаки еліт. Сфера усвідомленої меморіалізації (а на державному рівні йдеться про меморіальну політику) слугує обличчям епохи, одночасно зверненим і до минулого, і до майбутнього. У монументальних пам'ятках минулого в опосередкованій формі втілюються програмні ідеї та ідеали суспільства, його меморіальні преференції, своєрідні коди й акценти часу, врешті, художньо-мистецька стилістика епохи і здатності творців. У такий спосіб ці пам'ятки в суспільстві виконують інформаційно-комунікативну функцію, забезпечуючи формування історичної пам'яті і підтримку міжпоколіннєвих зв'язків та культурної ідентичності. Монументальні твори працюють на історичну пам'ять, підтримуючи певну здатність людини, людського розуму зберігати досвід минулого, історію взаємин між людьми. За ними історичні події не лише репрезентуються, за їх допомогою, спираючись на власні інтерпретації, людина ідентифікує себе, свою країну, свій народ в історії.

Монументальні твори вже самим фактом існування працюють на аксіологічні орієнтири людей, оскільки вони належать до тих надбань, що покликаються до почуттів і емоцій людини, особливо коли слугують ключовими артефактами при здійсненні меморіальних заходів і комеморативних практик. Під комеморацією ми розуміємо сукупність публічних колективних практик, спрямованих на формування цінностей і моделей поведінки через ритуальну підтримку і відтворення (повторення) в актуальній культурі значимих для спільноти символічно виражених уявлень про минуле.

Поза всім іншим, монументальні пам'ятки послуговують науково-просвітницьким та популяризаторським завданням.

Наповнення поняття «пам'ятник» можна прочитувати в академічно-юридичному та побутовому значенні.

На сучасному етапі послуговуємося чинним законодавством незалежної України. У термінологічній частині (стаття 1) Закону України «Про охорону культурної спадщини» (2000 р.) ясно виписана й категорія «пам'ятка»: це «об'єкт культурної спадщини, який занесено до Державного реєстру нерухомих пам'яток України, або об'єкт культурної спадщини, який взято на державний облік відповідно до законодавства, що діяло до набрання чинності цим Законом, до вирішення питання про включення (не включення) об'єкта культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України»[34].

У повсякденному користуванні поняття «пам'ятник», «пам'ятка» ширше і включає різноманітні за якістю ідейного наповнення та естетичного виконання нерухомі об'єкти, твори монументального мистецтва, що створені для увічнення пам'яті

[34] Закон України «Про внесення змін до Закону України "Про охорону культурної спадщини" щодо визначення поняття "пам'ятка культурної спадщини"» від 25 травня 2017 р. № 2073-VIII // Відомості Верховної Ради (ВВР), 2017, № 34, ст. 369. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2073-19#n6

про людей, факти, події та явища. Спеціально підкреслимо меморіальну функцію пам'ятника, усвідомлення якої добре засвоєно нашим суспільством. Відтак таке розширене тлумачення поняття дозволяє пересічній людині будь-які артефакти монументального характеру відносити до пам'яток монументального мистецтва.

Історично склалося так, що перші нормативно-правові документи, які визначали необхідність та регламентували процес збирання статистичної інформації про нерухомі пам'ятки історії та культури, склалися на українських землях, в тому числі на Поділлі, наприкінці 19 ст. — на початку 20 ст. за часів Російської імперії. В них до мистецьки виконаних пам'яток вживали такі означення як «пам'ятники старовини», «старовинні пам'ятники» та «історичні пам'ятники». З 1905 р. з-поміж нерухомих об'єктів спадщини виокремили монументи на честь видатних осіб та історичних подій[35]. У 1912 р. розпорядчий комітет Київського товариства охорони пам'яток надрукував і розіслав звернення про пошук та допомогу організації в охороні культурної спадщини. На Поділлі цим опікувалося Подільське церковне історико-археологічне товариство в Кам'янці-Подільському.

Отже пам'ятки монументального мистецтва обов'язково містять історичну складову, звідси їх амбівалентність як пам'яток історичних і пам'яток мистецьких.

У чинному Законі чітко прописані нормативно-правові засади і запропонована широка класифікація нерухомих об'єктів культурної спадщини за типами (споруди, комплекси й визначні місця), за видами (археологічні, історичні, монументального мистецтва, ландшафтні та садово-паркового мистецтва), за категоріями (національного і місцевого значення).

За статтею 2 «Класифікація об'єктів культурної спадщини» Закону, до об'єктів монументального мистецтва відносять «твори образотворчого мистецтва: як самостійні (окремі), так і ті, що пов'язані з архітектурними, археологічними чи іншими пам'ятками або з утворюваними ними комплексами (ансамблями)»[36]. Вони поруч з археологічними, історичними, архітектурними, ландшафтними пам'ятками та об'єктами містобудування, садово-паркового мистецтва, науки і техніки складають культурну спадщину, успадковану від попередніх поколінь.

Охорону культурної спадщини Закон тлумачить як систему «правових, організаційних, фінансових, матеріально-технічних, містобудівних, інформаційних та інших заходів з обліку (виявлення, наукове вивчення, класифікація, державна реєстрація), запобігання руйнуванню або заподіянню шкоди, забезпечення захисту, збереження, утримання, відповідного використання, консервації, реставрації, ремонту, реабілітації, пристосування та музеєфікації об'єктів культурної спадщини».

Робота, пов'язана з пам'ятками національного значення, покладалася на Кабінет Міністрів, місцевого — на місцеві органи влади. Українські законотворці в пам'ятко-охоронній галузі керувалися міжнародним досвідом законодавства в сфері охорони та збереження культурної спадщини, передусім Конвенцією ЮНЕСКО «Про охорону об'єктів культурної спадщини».

За чинним Законом об'єкти культурної спадщини внесені до спеціального списку, що отримав назву «Державного реєстру нерухомих пам'яток України», який є чинним і нині. Об'єкти культурної спадщини, що вносяться в Державний

[35] Зараховський О.Є. Сучасний стан державної реєстрації українських нерухомих об'єктів культурної спадщини // Культура і мистецтво у сучасному світі. 2019. Вип. 20. С. 88.

[36] Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2000, № 39, ст. 333. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14/ed20210724#Text

реєстр нерухомих пам'яток України, офіційно взяті під охорону держави та набувають статусу пам'яток. Нині це офіційний список об'єктів культурної спадщини України, який замінив Державний реєстр національного культурного надбання, що існував до 2000 р.

Пам'яткоохоронні списки та реєстри мають велике значення під час аналізу, класифікації та використанні об'єктів культурної спадщини певної місцевості, регіону чи всієї держави в туризмі. Виявлення, дослідження, занесення в спеціальні списки, реєстрація та збереження — це основа не лише пам'яткоохоронної, але й туристичної діяльності. Незважаючи на велику кількість наукових публікацій, туристичних каталогів та карт, присвячених історико-культурним об'єктам України, нині не існує повного, загального та офіційного списку (реєстру) пам'яток країни.

На території Вінницької області зосереджені усі види і категорії пам'яток, які є об'єктами національної та регіональної політики. Так, на початок 2018 р. на державному обліку в області перебувало 4296 пам'яток: 1739 — археології, 1885 — історії, 526 — містобудування та архітектури, 48 садово-паркового та ландшафтного мистецтва, 98 — монументального мистецтва. За цими показниками Вінниччина займає одне з провідних місць у державі[37]. Сегмент монументальних пам'яток порівняно нечисленний.

27 грудня 2001 р. була прийнята Постанова «Про затвердження Порядку визначення категорій пам'яток для занесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України». Порядок визначав, що включення об'єкту до Державного реєстру (далі — Держреєстр) відбувається лише за наявності відповідної облікової документації (облікової картки, паспорту, короткої історичної довідки, акту технічного стану, довідки про майнову цінність об'єкта). Для включення у список пам'яток національного значення об'єкт має відповідати критерію автентичності (пам'ятка повинна значною мірою зберегти свою форму та матеріально-технічну структуру, історичні нашарування, роль у навколишньому середовищі), а також хоча б одному з наступних критеріїв: значний вплив на розвиток культури, архітектури, містобудування, мистецтва країни; безпосередньо пов'язані з історичними подіями, віруваннями, життям і діяльністю видатних людей; репрезентують шедевр творчого генія, стали етапними творами видатних архітекторів чи інших митців; були витворами зниклої цивілізації чи мистецького стилю.

Для пам'яток місцевого значення критерії наступні: вплинули на розвиток культури, архітектури, містобудування, мистецтва певного населеного пункту чи регіону; пов'язані з історичними подіями, віруваннями, життям і діяльністю видатних людей певного населеного пункту чи регіону; є творами відомих архітекторів або інших митців; є культурною спадщиною національної меншини чи регіональної етнічної групи[38]. Пізніше Постановою Кабінету Міністрів України «Порядок визначення категорій пам'яток» від 22 травня 2019 р. № 452 внесені деякі зміни до чинного Державного реєстру нерухомих пам'яток України[39].

[37] Доповідь про стан навколишнього природного середовища у Вінницькій області. Вінниця, 2019. С. 26. http://www.vin.gov.ua/images/doc/vin/departament-apk/doc/OperMonitor/Dopov/VinnDopov2019.pdf

[38] Постанова КМУ «Про затвердження Порядку визначення категорій пам'яток для занесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України» від 27 грудня 2001 р. № 1760. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1760-2001-%D0%BF#Text (дата звернення: 28.08.2020).

[39] Постанова КМУ «Порядок визначення категорій пам'яток» від 22.05 2019 р. № 452. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/452-2019-%D0%BF#n25 (дата зверн.: 28.08.2020).

У Вінницькій області серед 28 зареєстрованих пам'яток національного значення є 2 об'єкти монументального мистецтва: Пам'ятник хірургу, анатому і педагогу М.І. Пирогову (1971 р., м. Вінниця; Постанова Кабінету Міністрів України від 03.09.2009 р. № 928, охоронний номер 020004-Н) та Пам'ятник композитору М.Д. Леонтовичу (1969 р., м. Тульчин; Постанова Кабінету Міністрів України від 03.09.2009 р. № 928, охоронний номер 020024-Н)[40].

Натомість у числі 45 пам'яток місцевого значення є 1 об'єкт монументального мистецтва — Пам'ятник О.В. Суворову (1953 р., м. Тульчин; Наказ МКТ від 03.02.2010 р. № 58/0/16-10, в редакції від 16.06.2011 № 453/0/16-11, охоронний номер 4263-Вн)[41].

Усі три названі пам'ятники (2 національного та 1 регіонального значення) увічнюють постаті, добре знані в європейській, російській та українській історії та культурі дореволюційного періоду.

Стосовно решти пам'ятників, що є у Вінницькій області, то вони мають дуже виразну ознаку, що кидається в вічі як у наших містах та селах, так і при аналізі спеціальної академічної, історико-краєзнавчої, науково-популярної літератури, — в монументальній спадщині переважають пам'ятки радянського часу, натомість інші історичні періоди, по суті, практично не представлені монументально або ж були вилучені, зіпсуті чи знищені. Серед збережених давніх пам'яток: пам'ятник жертвам польської експедиції 1654 р. (17 ст., граніт; наказ МКТ № 148 від 16.07.1992 р.) у с. Харпачка Гайсинського району; пам'ятник на честь скасування кріпосного права 1861 р. (1863 р., оброблений камінь, цегла; наказ МКТ № 291 від 09.06.1977 р.) у с. Боблів Немирівського району; пам'ятник морякам, які загинули в Цусімському бою, 1905 р. (1914, граніт, метал; наказ МКТ № 443 від 22.12.1997 р.) у с. Круподеринці Погребищенського району; пам'ятник на місці страти полковника І. Іскри та генерального судді В. Кочубея, 1708 р. (1908 р., лабрадорит; наказ МКТ № 313 від 10.06.1971 р.) у с. Борщагівка Погребищенського району. Зауважимо, що ці пам'ятники перейшли у вітчизняну спадщину, уникнувши ліквідаційної політики за радянського часу, оскільки не суперечили класовому підходу, з одного боку, і підтримували російсько-імперський канон, з іншого. За років незалежності не було здійснено необхідної критичної ревізії Державного реєстру України. Такі пам'ятники, особливо останній у наведеному переліку, не відповідають національному історичному наративу і державній політиці пам'яті України. Небезпечність підтримки сфальшованої історії та шкідливість віншування псевдогероїв є не тільки цілком очевидною, а й вимагає посиленої копіткої праці з переосмислення минулого українського народу в цілому.

Підкреслимо, що за Української національної революції 1917–21 рр. серед важливих державних турбот у світлі відродження української державності, питання збереження та вивчення національних історико-художніх пам'яток набули особливої уваги. Ще наприкінці липня 1917 р. відбулася нарада щодо організації департаменту мистецтв при Генеральному секретарстві народної освіти, в якій брали участь Д. Антонович, М. Старицький, К. Широцький, М. Бурачек, Ф. Красицький, О. Олесь, М. Грушевська та інші діячі. Учасники наради визнали доцільним створити в структурі департаменту відділ охорони пам'яток старовини і мистецтва. Проєкт положення такого відділу невдовзі був розроблений М. Біляшівським

[40] http://mincult.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=245365203&cat_id=244910406 (дата звернення: 25.08.2020).

[41] Там само.

і передбачав, що він мав здійснювати загальне керівництво справою обліку, реєстрації, збереження, вивчення та популяризації пам'яток. 17 жовтня 1917 р. Генеральне секретарство освітніх справ Української Центральної Ради надіслало до місцевих органів влади директиву «аби всі археологічні знахідки, відомості про них і всі пам'ятки, що мають національний характер або наукову й артистичну вартість, ні в якому разі не пересилалися і не вивозилися за межі України»[42]. Слід зазначити, що М. Біляшівський був одним з ініціаторів створення та фактичним керівником Центрального комітету охорони пам'яток старовини і мистецтва в Україні (ЦКОПСІМУ), який як громадська установа був заснований 12 травня 1917 р., членом багатьох інших діючих наукових та пам'яткоохоронних товариств. Тож його офіційне призначення на посаду голови відділу охорони пам'яток старовини і мистецтва у вересні 1917 р. виглядало цілком закономірним[43]. М. Біляшівський розробив і подав на затвердження генерального секретаря народної освіти І. Стешенка широку програму пам'яткоохоронних заходів та одразу розпочав втілювати ті з них, які можливо було.

В Українській Державі справа охорони пам'яток була актуалізована створенням у червні 1918 р. Головного управління мистецтва і національної культури (ГУМНК). Важливу роль мав відіграти Закон про охорону пам'яток, проєкт якого був підготовлений М. Біляшівським. Попри те, що він не був ухвалений урядом, огляд та аналіз попередніх нормативних актів у цій царині дозволяє дійти висновку, що законотворча робота з охорони культурної спадщини на державному рівні в Україні мала комплексний фаховий підхід. За доби Центральної ради, Гетьманату та Директорії українська влада та наукова громадськість поставили питання про повернення українських культурних цінностей з Росії. Розпочала роботу Культурна комісія при делегації України на мирних переговорах з радянською Росією у 1918 р.[44].

Питання втрат культурних цінностей в умовах відсутності державності України окреслені М. Біляшівським у праці «Наші національні скарби», що була передана до друку того ж року[45]. Втрати пам'яток мистецтва та старовини Києва під час наступу більшовиків у 1918 р. з документальною точністю зафіксовані у не менш відомій брошурі Ф. Ернста про постраждалі художні скарби міста[46]. М. Грушевський зауважував у ряді статей щодо втрат культурних цінностей України в умовах Російської імперії, Першої світової війни і революційних змагань[47].

У серпні 1919 р. Міністерство освіти і мистецтв УНР звернулося через пресу до всього населення України з закликом докласти всіх зусиль до збереження культурної спадщини і гнівно засудило злочинні дії проти культурної спадщини України. «Більшовики, — зазначалося в ньому, — під гаслами боротьби «з буржуями» в дійсності грабують, нищать ці незвичайної наукової вартості національні скарби, які так необхідні для розвитку української науки і мистецтва. Більшовики

[42] Кот С.И. Первый на Украине. (К образованию Всеукраинского комитета охраны памятников искусств и старины) // Историческое краеведение в СССР. Вопросы теории и практики : Сб. науч. ст. К., 1991. С. 263.

[43] Нестуля О. Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні (доба Центральної Ради, Гетьманщини, Директорії). Київ ; Полтава, 1994. С. 25–26, 45–48.

[44] Там само, 239 с.

[45] Біляшевський М. Наші національні скарби. К., 1918. 15 с.

[46] Эрнст Ф. Художественные сокровища Киева, пострадавшие в 1918 году. К., 1918. 20 с.

[47] Нестуля О. Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні (доба Центральної ради, Гетьманщини, Директорії). Київ ; Полтава, 1994. С. 207.

добре знають, що такою руїною вони остаточно обкрадають не тільки матеріальне добро народу, а й духовне, знищивши всякі ознаки і показники минулої української культури і науки»[48].

На окупованій більшовицькими військами території України на початку 1919 р. був затверджений наказ Наркомату освіти маріонеткового українського радянського уряду, яким заборонялися будь-які реквізиції та вивезення культурних цінностей без дозволу Всеукраїнського комітету охорони пам'яток мистецтв і старовини та його місцевих органів[49]. Дещо пізніше декретом РНК УСРР від 1 квітня 1919 р. «Про передання історичних та мистецьких цінностей у відання Народного Комісаріату освіти» ця вимога набула статусу закону. У декреті проголошувалося: «Речі художньо-історичної цінності… визнати за перебуваючі у віданні Народного Комісаріату освіти та вилучити їх з-під реквізицій іншими відомствами та установами»[50].

Проголошений на початках радянського будівництва план ленінської монументальної пропаганди набув поширення і в українських землях, а національні напрацювання української інтелігенції у цій сфері вважалися шкідливими і заперечувались т. зв. класовим та інтернаціональним принципами в політиці.

За радянського часу робота щодо виявлення та фіксації пам'яток архітектури та мистецтва здійснювалася членами Всеукраїнського комітету охорони пам'ятників мистецтва і старовини (ВУКОМС/ВУКОПИС), утвореного у 1919 р. у Харкові, та губкописів[51]. Архітектурно-монументальна секція ВУАН мала стежити за збереженням пам'яток і вживати заходів, щоб їх перебудови не змінювали живописне чи скульптурне оздоблення споруд, а у випадках небезпеки нищення чи псування повідомляти про це органи влади[52].

З поверненням радянської влади у червні 1920 р. при Подільській губнаросвіті було організовано секцію охорони пам'яток старовини і мистецтва, головою якої став О.К. Бабенко, але через зростання розрухи, відсутність зв'язку їй важко було провадити роботу. До рятування культурної спадщини залучали всіх бажаючих[53].

Охороною культурної спадщини тепер опікувався радянський Всеукраїнський комітет охорони пам'яток мистецтва і старовини, створений у лютому 1919 р. Треба відзначити, що ще 7 травня 1919 р. комітет звертався до Подільського губвиконкому з телеграмою, в якій пропонувалося організувати губернський підрозділ.

---

[48] Грушевський М.С. Береження: дослідження побутового і фольклорного матеріалу як відповідальне державне завдання // Україна. 1925. Кн. 5. С. 3–4.

[49] Кот С.И. Первый на Украине. К образованию Всеукраинского комитета охраны памятников искусств и старины) // Историческое краеведение в СССР. Вопросы теории и практики : Сб. науч. ст. К., 1991. С. 263.

[50] Культурне будівництво в Українській РСР. Важливіші рішення Комуністичної партії і Радянського Уряду. 1917–1959 рр. : Зб. документів. Т. 1 (1917 — червень 1941 рр.). К., 1959. С. 44–46.

[51] Кот С.И. Первый на Украине. (К образованию Всеукраинского комитета охраны памятников искусства и старины) // Историческое краеведение в СССР: вопросы теории и практики. К., 1991. С. 263–273.

[52] Історико-культурна спадщина України: проблеми дослідження та збереження. Київ, 1998.

[53] Кароєва Т.Р. З історії пам'ятко-охоронної діяльності на Вінниччині // Пам'ятки історії та культури Вінницької області / ред. кол.: Ю.А. Зінько (гол. ред.), С.М. Василюк (заст. гол. ред.) [та ін.]. Вінниця, 2019. Ч. 1. С. 46.

Але бурхливі події наступних місяців не дали можливості для організаційних заходів. Тільки на початку січня 1921 р. з Харкова до Вінниці прибув представник Всеукраїнського комітету професор Б. Загайкевич з метою організації губернського.

У складі створеного 3 березня 1921 р. Подільського комітету охорони пам'яток мистецтва, старовини та природи (далі — губкопису) мали діяти археологічна, етнографічна, архітектурно-монументальна, музейна, бібліотечно-бібліографічна, архівна секції, а також секція природи. Його головою призначили комуніста А.А. Найдишева, згодом, у лютому 1922 р., члена ВУАН В.А. Камінського. Секціями керували: завідувач губернського архівного управління Ю.С. Александрович — архівною та бібліотечно-бібліографічною, В.А. Камінський — етнографічною, А.А. Найдишев — музейною, архітектор М.А. Ваксман — архітектурно-монументальною, лікар В.Г. Доппельмайр — секцією природи[54].

Архітектурно-монументальна секція на вимогу часу відгукнулася лише встановленням пам'ятників героям революції.

Подальші дії Подільського губвиконкому були окреслені в його постанові від 25 вересня 1924 р. «Про охорону пам'ятників революційного минулого, старовини, мистецтва і природи». З пропагандистською метою радянська влада докладала особливих зусиль до увічнення революційного минулого. 10 вересня 1920 р. на засіданні президії Подільського губраднаргоспу обговорювалося питання спорудження пам'ятників жертвам контрреволюції[55], впродовж декількох наступних років на засіданнях президії губвиконкому розглядалися проблеми спорудження пам'ятників на братських могилах загиблих борців за радянську владу.

З 1924 р. почалася багаторічна кампанія з увічнення пам'яті засновника комуністичної партії та радянської держави В.І. Леніна, хоча перше його погруддя з'явилося у Гайсині ще у 1921 р.

Одним з перших видатних українців, кому було встановлено пам'ятник, став Т.Г. Шевченко. Його пам'ять було увічнено наприкінці 1920 р. у с. Лядова (нині Могилів-Подільського р-ну), а 1923 р. — в с. Ободівці (нині Тростянецького р-ну).

Практика встановлення пам'ятників, погрудь або обелісків, стел активним діячам боротьби за радянську владу та її активістів схвалювалась центральними і місцевими органами партії. За переліком пам'яток монументального мистецтва по Вінницькій області станом на 2016 р. з'ясовуємо, що під охороною місцевих органів пам'яткоохоронної служби продовжують перебувати: пам'ятник на місці страти учасника громадянської війни І.Д. Жаруна, 1921 р. (1927 р., бетон; наказ МКТ про взяття на облік № 291 від 09.06.1977 р.) у с. Баланівка Бершадського р-ну; пам'ятник першому комсомольцю села Н.Д. Титову, 1930 р. (1931–68 рр., залізобетон; наказ № 291 від 09.06.1977 р.) у с. П'ятківка Бершадського р-ну; пам'ятник першому комсомольцю села Г.Т. Шимку, 1920 р. (1927–68 рр., залізобетон; наказ № 291 від 09.06.1977 р.) у с. Ставки Бершадського р-ну; братська могила 11 червоноармійців, 1919 р. (1960 р., залізобетон; наказ № 82 від 03.04.1990 р.) у смт Вороновиця Вінницького р-ну; пам'ятник борцям за встановлення Радянської влади, 1919 р. (1925 р., граніт; № 291 від 09.06.1977 р.) у м. Гайсин; могила 3 активістів, розстріляних у 1922 р. (1980 р., залізобетон; наказ № 96 від 18.02.1983 р.) у с. Щурівці Гайсинського р-ну; могила учасника громадянської війни Д.Д. Сизонюка, 1918 р. (1981 р., граніт; наказ № 75 від 20.02.1985 р.) у с. Вернигородок Калинівського р-ну; пам'ятник комсомолки Л. Горлатої, 1931 р. (1966 р., бронза, № 313 від 10.06.1971 р.)

[54] Там само, с. 47.

[55] ДАВіО. Ф. Р-992. Оп. 1. Спр. 45. Арк. 47.

у с. Заболотне, Крижопільського р-ну; братська могила червоноармійців, 1919 р. (1954 р., граніт; наказ № 313 від 10.06.1971 р.) у с. Багринівці Літинського р-ну; могила першого секретаря комсомольської організації С.А. Роздобудько, 1932 р. (1967 р., пісковик; наказ № 313 від 10.06.1971 р.) у с. Нижчий Ольчедаїв Могилів-Подільського р-ну; могила організатора першої в районі комуни «Прогрес» В.С. Мазура, 1920 р. (1932, пісковик; наказ № 313 від 10.06.1971 р.) у с. Серебринці Могилів-Подільського р-ну; могила червоногвардійця Мельника, 1920 р. (1920 р., мармур; наказ № 291 від 09.06.1977 р.) у с. Морозівка Мурованокуриловецького р-ну тощо.

Монументальне мистецтво і меморіальна культура за радянського керівництва радикально відрізнялись від загальноприйнятої європейської традиції. Монументально-меморіальні об'єкти мали служити легітимізації влади, її укріпленню і поширенню більшовицької ідеології.

Пам'ятник мав бути засобом пропагування ідей панівної системи, його характерною функцією був активний суспільний вплив, який мав проявлятися не лише в ідейній програмі, а й у самому характері розміщення пам'ятника, як правило, розрахованого на огляд його значною кількістю людей.

Пам'ятники сприяли закріпленню домінуючого ідеологічного конструкту у свідомості громадян держави. Тим більше, що цей конструкт та його матеріальне втілення у пам'ятниках, по-перше, спускався «згори», на підставі офіційних рішень, а не з громадської ініціативи; по-друге, був універсальним, стандартизованим для всіх міст радянської держави; й, по-третє, безальтернативним, тобто певне коло соціальних груп не мали змоги репрезентувати своїх героїв у освоєному панівною верствою міському просторі[56].

У часи радянської влади інтерес до вітчизняної мистецької спадщини, зусилля кращих представників культури та науки щодо її збереження та дослідження змагалися з нігілістичними тенденціями: нерозумінням і відвертим запереченням художніх надбань минулого через ідеологічну невідповідність.

Невдовзі більшовики систематизували облік пам'яток на державному рівні, упровадивши до дії на українських теренах Положення про пам'ятки культури і природи 1926 р.[57], в якому вказувалося на необхідність реєстрації пам'яток, що мають наукову, історичну та мистецьку цінність й, залежно від значущості, відносити до категорії всеукраїнського чи місцевого підпорядкування. Загалом список нерухомих пам'яток, складений у 1920-х рр., нараховував 374 об'єкти архітектури, історії та археології[58].

Наступного десятиліття активність зведення нових пам'ятників дещо уповільнилася через політику Великого терору. Розгорнута практика монументалізації відновилась по завершенні Другої світової війни.

РНК УРСР та ЦК КП(б)У в спеціальній постанові від 1 квітня 1944 р., надаючи виняткового значення увічненню пам'яті воїнів і партизанів, які загинули в боях за Батьківщину, зобов'язали місцеві органи взяти на облік всі військові кладовища, занести їх до Книги пам'яті, впорядкувати, встановити пам'ятники на братських могилах. Уже 2 вересня 1944 р. на засіданні виконкому Вінницької міської ради

[56] Міхеєва О.К. Соціальний простір міста: можливості «прочитування» та управління // Зб. наук. пр. ДонДУ: Соціологія управління. Сер. : Спеціальні та галузеві соціології. Донецьк, 2007. Т. 8. Вип. 3 (80). С. 413–422.

[57] Законодавство про пам'ятники історії та культури. К., 1970. С. 27–32.

[58] Історико-культурна спадщина України: проблеми дослідження та збереження. К., 2019. С. 220.

була створена Комісія з уточнення і виявлення архітектурних, художніх та історичних пам'ятників у Вінниці.

Монументи та «пам'ятки історії» радянського періоду, особливо періоду «Великої Вітчизняної війни», в загальному масиві пам'яток в Україні до здобуття незалежності посідали визначальне місце[59].

За оцінкою науковців, у 1950–60-х рр. в офіційно визнаній, охоронюваній державою нерухомій історико-культурній спадщині відбулися важливі зміни: «На початку 1950-х рр. до державних реєстрів було внесені 47,2 тис. пам'яток. Із них 38 тисяч (або 80 %) складали братські та одиночні могили радянських воїнів, партизанів, жертв нацизму періоду війни»[60].

На початку 1960-х рр. в Україні почався новий етап обліку та охорони пам'яток історії та культури.

Паралельно відбувався інший процес — вилучення з реєстрів (і, відповідно, з-під охорони) численних пам'яток нерадянської доби: «Розпочата в 1963 р. паспортизація пам'яток позначилася скороченням кількості об'єктів у реєстрах. У 1964 р. їх налічувалося 22 359. При збільшенні питомої ваги історико-революційних пам'яток та пам'яток Великої Вітчизняної війни скоротилася кількість пам'яток історії України до 1917 р.»[61].

Водночас встановлювалися меморіальні знаки на вшанування знаних подолян, наприклад, пам'ятники письменниці Марку Вовчку, поету М. Некрасову (Немирів), поету й фольклористу С. Руданському (с. Хомутинці Калинівського району), письменнику й журналісту М. Трублаїні (с. Вільшанка Крижопільського району), вченому-хірургу М. Пирогову (м. Вінниця), селекціонеру Л. Семполовському (с. Уладівка Калинівського району), композитору М. Леонтовичу (м. Тульчин), керівнику повстанського руху на Поділлі першої половини 19 ст. У. Кармалюку (с. Кармалюкове Жмеринського району).

У 1963 р. Вінницький облвиконком ухвалив рішення про проведення реєстрації та паспортизації пам'яток історії, археології і мистецтва на новій методичній основі. Тому багато об'єктів опинилися поза державною охороною. За новими вимогами наступного року облікували 302 пам'ятники історії, 17 — археології, 47 — монументального мистецтва, 25 — архітектури. З того часу цей список постійно доповнювався.

З 1967 р. у структурі обласного управління культури працював інспектор з охорони пам'яток і відділ охорони пам'ятників історії та культури при Вінницькому обласному краєзнавчому музеї. Охорону пам'яток архітектури здійснював обласний відділ будівництва та архітектури, де у штат було спеціально введено посаду старшого інспектора. У 1978 р. на території Вінницької області нараховувалося 1730 пам'яток історії та культури, серед яких 225 пам'ятників В.І. Леніну, 350 братських кладовищ і могил, 800 — загиблим воїнам, 201 — археології, 21 — архітектури[62]. Серед цієї кількості тільки 28 пам'яток мали статус загальносоюзного значення, 57 — республіканського. Треба зауважити, що наступного року був затверджений новий реєстр пам'яток архітектури, що містив вже 68 об'єктів[63].

[59] Гриценко О.А. Декомунізація в Україні як державна політика і як соціокультурне явище. Київ, 2019. С. 24.

[60] Гаврилюк С.В., Гаврилюк О.Н. Історичний нарис пам'яткоохоронної справи // Основи пам'яткознавства (під заг ред.: Гріффена Л.О., Титової О.М.). К., 2012, С. 271.

[61] Там само, с. 272.

[62] Памятники истории и культуры Винницкой области. К., 1990. С. 18.

[63] Там само, с. 20–21.

У 1970-х рр. у Вінницькій області стали ставити пам'ятники праці (с. Бахтинок, с. Лучинець Мурованокуриловецького р-ну), окремі погруддя визначним трударям, передусім Героям Соціалістичної Праці. На Вінниччині 169 осіб були удостоєні такого звання, окремі з них двічі. Ще за життя, споруджено пам'ятник у с. Сосонка Вінницького р-ну П. Романенку, який домігся високої врожайності стратегічно важливої на той час рослини, коксагизу; у с. Тиманівка Тульчинського р-ну споруджено пам'ятник голові колективного господарства П. Желюку, а у Крижопільському р-ні в с. Голубече встановлено погруддя ланковій колгоспу, двічі Герою Соціалістичної Праці Т. Марцин.

У 1970–80-х рр. тривала активна робота з виявлення пам'яток, зростала кількість об'єктів, узятих на облік. Так, 1977 р. вінницький облвиконком взяв під державну охорону — 515 пам'яток історії, археології та мистецтва, 1987 р. — 144, 1988 р. — 88, 1990 р. — 144[64].

Унаслідок такої політики вибіркової пам'яті наприкінці «застійного» періоду офіційно визнана нерухома спадщина в Українській РСР набула специфічного характеру: «У 1977 р. в Україні нараховувалося понад 47 тис. пам'ятників, серед них: майже 27 тис. пам'ятників героям і подіям Великої Вітчизняної війни, близько 3 тис. — пам'ятники Леніну, близько 1 тис. — діячам комуністичної партії, революції та громадянської війни; 1346 — пам'яток архітектури та містобудування…»[65]. Як бачимо, радянські пам'ятники складали понад дві третини загального масиву, при цьому понад половину — пам'ятники «Великої Вітчизняної». Тож Україна, якщо судити за монументальними «місцями пам'яті», майже не мала нерадянської історії[66].

Пам'ятки, присвячені меморіалізації героїв і жертв Другої світової війни, є найчисельнішими на Вінниччині: з 1612 найменувань у реєстрі пам'яток місцевого значення у області (без м. Вінниці) вони складають 1254 позиції (77,8 %).

Вони, як і в усій країні, представлені різними меморіальними формами:

1) обеліски і стели на колективних і одиничних братських могилах, які спочатку дерев'яні, металеві поставали над місцем поховання загиблих воїнів ситуативно, часто з ініціативи місцевих жителів, а по завершенню війни — організовано ставились муровані з каменю і цегли, цементні, залізобетонні вже за розпорядженням військкоматів і ветеранських товариств.

У травні 1945 р. місцевим органам влади була розіслана директива «Про впорядкування братських могил», персональна відповідальність покладалась на голів виконкомів та партійну верхівку. Із директивним розпорядженням з центру надійшли і рекомендації, як це робити. 1946 р. Комітет у справах архітектури при Раді міністрів СРСР спеціально схвалив «типові проєкти братських могил воїнів Радянської Армії і Військово-Морського Флоту та партизан Великої Вітчизняної війни», які і були рекомендовані для меморіалізації загиблих на фронтах війни. Запропонували практикувати насипні курганні могильники, які увінчують муровані (природний камінь, цегла) пірамідальні споруди з зіркою вгорі або на лицьовій стороні, а також обеліски на ступінчатих підмурівках з бронзовою зіркою вгорі, чавунним вінком та меморіальною дошкою біля підніжжя. Різновидом цих меморіальних споруд були і пам'ятники невідомому, безіменному солдату.

[64] Там само, с. 24, 38.

[65] Гаврилюк С.В., Гаврилюк О.Н. Історичний нарис пам'яткоохоронної справи // Основи пам'яткознавства (під заг ред.: Гріффена Л.О., Титової О.М.) К., 2012, С. 278.

[66] Гриценко О.А. Декомунізація в Україні як державна політика і як соціокультурне явище. Київ, 2019. С. 25.

Постановою «Про стан благоустрою і охорони пам'ятників культури і старовини, видатних історичних місць на території Вінницької області» (1946 р.) заборонялося будь-яке використання пам'ятників історії та культури, крім культурно-освітніх цілей, вимагалося виявити, взяти на облік і охороняти всі пам'ятники історії та культури, особливо «періоду Великої Вітчизняної війни». Результатом цього стало те, що на початок 1948 р. із 3445 пам'яток, зафіксованих на Вінниччині, 3415 були братськими та одиночними могилами радянських бійців[67]. До прикладу, на території Оратівського району є 98 військових поховань з прахом понад 4104 бійців. Імена 1370 з них не встановлено. Серед названих поховань 84 братських і 14 одиночних могил. 32 могили залишаються на сьогодні повністю або частково безіменними. На території району встановлено 50 пам'ятників на честь полеглих на фронтах Другої світової війни 4402 земляків. На території Тростянецького району розташовано 10 братських могил часів радянсько-німецької війни, у яких поховані 1626 бійців, із них відомі прізвища лише 388 загиблих.

На 1 січня 1954 р. обласним управлінням культури Вінницької області на державний облік було взято 418 пам'ятників, з яких 190 — історії, 203 — археології, 25 — мистецтва. Дореволюційних пам'яток нараховувалося тільки 96. Найменше було мистецьких пам'яток, причому до реєстру увійшло 12 пам'ятників В.І. Леніну та 8 — І.В. Сталіну. Окремим списком обліковувалися братські могили періоду Другої світової війни — 979[68].

На тлі збільшення питомої ваги історико-революційних і воєнних пам'яток помітним було упереджене ставлення до пам'яток дорадянської історії України.

Уже з цього часу увага зосереджувалась на меморіалізації радянської імперської гордості. Відбувалась меморіалізація російського полководця О.В. Суворова, під командуванням якого царські війська здійснювали каральні експедиції в українських землях, брали участь у придушенні Коліївщини — козацько-селянського повстання на Правобережній Україні 1768–69 рр. В 1947 р. був відкритий музей О. Суворова в с. Тиманівка Тульчинського району та встановлено пам'ятники в Тульчині й Тиманівці. У 1970-ті рр. для посилення атракції було створено пам'ятне місце «Суворівські криниці»;

2) пам'ятники визволителям населеного пункту, їх виконували майстри різних художніх фондів (Вінницький, Київський, Одеський, Житомирський, Львівський тощо) за типовими проєктами. З кінця 1950-х рр. і в 1960-х рр. почали встановлювати меморіальні комплекси, до складу яких входили як архітектурні (стели, гранітні блоки різноманітної форми), так і скульптурні (фігури солдат) елементи;

3) пам'ятники односельцям, загиблим у Великій Вітчизняній (німецько-радянській) війні 1941–45 рр., у вигляді монументу Скорботній матері, вдові або Солдату-захиснику (коліноуклінному, з прапором, з автоматом, з дитиною на руках тощо); практично завжди і всюди з поіменним перерахуванням прізвищ загиблих, що висікали на кам'яних плитах, розміщених у підніжжі, обабіч, на фронтальній стіні, над кенотафами вздовж пам'ятної алеї. Ці пам'ятники виготовляли на спеціальне замовлення у художньому фонді, переважно недорогі, з пісковику, гіпсу, бетону, почасти з традиційним фарбуванням під бронзу, срібло, позолоту тощо.

[67] Горбик В.О., Денисенко Г.Г. Проблеми дослідження і збереження пам'яток історії та культури в Україні // Укр. іст. журн. 2004. № 2. С. 133.

[68] Каруєва Т.Р. З історії пам'ятко-охоронної діяльності на Вінниччині // Пам'ятки історії та культури Вінницької області / ред. кол.: Ю.А. Зінько (гол. ред.), С.М. Василюк (заст. гол. ред.) [та ін.]. Вінниця, 2019. Ч. 1. С. 53.

У більшості подільських сіл ці пам'ятники поєднували в одному комплексі з монументами воїнам-захисникам і воїнам-визволителям;

4) Меморіали Слави зводили переважно у районних центрах з бронзи, граніту, мармуру. Меморіалізація набула державного розмаху і безпосередньо пов'язана зі зміною пам'яті про війну: «У 1960-ті рр. відбулася зміна поколінь, покоління учасників війни почало змінюватися наступним поколінням, для яких події Другої світової війни не були пережиті на власних очах, це відобразилося і на встановленні пам'ятників»[69]. У радянській політиці пам'яті про війну став превалювати парадно-офіційний стиль, сформований традицією відзначання круглих дат важливих битв, визволення населених пунктів, перемоги над ворогом.

Радянська політика мала продуктивну методу колективної пам'яті: в ній типізовані і добре зрозумілі образи пам'яті постійно і методично експлуатувались у комеморативних практиках у вигляді повторення, нагадування про закладені в пам'ятники ідеологічні смисли і підтримували необхідний рівень маніпуляції.

Як складові меморіального простору пам'ятники зазвичай завжди підсилювалися у ході комеморативних практик іншими візуальними компонентами: мітингами, жалібними чи урочистими церемоніями, пов'язаними з історичними подіями або ритуалами вшанування видатних діячів, фольклорною та художньою творчістю, закріпленою у суспільній пам'яті. Так пам'ятники функціонували не лише в історичному сегменті, а й у політичній, культурній, мистецькій сферах громадянської взаємодії.

Державницький міф великої Перемоги остаточно оформлюється в брежнєвську епоху. З 1965 р. на державному рівні в СРСР стали святкувати День Перемоги з року в рік з усе більш грандіозним ритуалом почесті героям. Тоді ж і склався пізнаваний, стандартний меморіальний «тезаурус»; оформився канон зображення і трактування солдатського подвигу, людської жертовності та перемоги радянської ідеології. Започаткування меморіалів пов'язують з проведенням ювілейних відзнак на честь Перемоги над нацистською Німеччиною у 1970-ті рр. або ж до круглих дат визволення радянської України, області, місцевого населеного пункту. Їх постійно поновлювали, змінювали у наступні десятиліття, зазвичай поповнюючи пам'ятними знаками й монументами на честь воїнів-інтернаціоналістів-афганців, на честь героїв і жертв катастрофи на Чорнобильській АЕС.

У роки незалежності до радянських Меморіалів Слави стали долучати пам'ятники героям Української революції 1917–21 рр., Небесної сотні та загиблим воїнам АТО-ООС, російсько-української війни;

5) персоніфіковані пам'ятники: погруддя Героям Радянського Союзу (до прикладу, двічі Герою Радянського Союзу І. Бойку у с. Жорнище Іллінецького р-ну; Герою Радянського Союзу В. Порику у с. Порик Хмільницького р-ну); партизанським командирам, керівникам підпілля; окремим героям (пілотам, танкістам, розвідникам тощо);

6) пам'ятки військової техніки часів війни: пам'ятник-танк Т-34 воїнам-визволителям встановлено у Козятині, Липовці, Жмеринці, Гнівані, Могилеві-Подільському; танк ІС-2 — воїнам-визволителям у Мурованих Курилівцях та у Погребищі; САУ-100 — воїнам-визволителям у Томашполі; ІСУ-152 — воїнам-визволителям в Уланові Хмільницького р-ну та в Ямполі.

7) меморіальні дошки на будинках та інформативні щити на перехрестях вулиць, на площах;

[69] Протас М. Стильові стратегії розвитку української скульптури XX–XXI ст. Модель еволюції. К., 2009. С. 114.

8) пам'ятні знаки на вшанування жертв нацизму, в т. ч. на місці спалених сіл (с. Бруслинів, с. Пеньківка, с. Уладівка Літинського р-ну, с. Мітлинці Гайсинського р-ну), місць масових розправ з мирним населенням (смт Стрижавка Вінницького р-ну; с. Чортория Жмеринського р-ну), розстрілів військовополонених, гетто (с. Печера Тульчинського р-ну), жертв Голокосту (с. Липовець; с. Соболівка Теплицького р-ну), Праведників народів світу.

Про жертв Голокосту нагадують пам'ятні конструкції, які облаштовані на місцях загибелі людей. На пам'ятному знаку жертвам нацистських репресій неподалік Липовця викарбовано напис: «Вічна та світла пам'ять євреям, жителям містечка Липовець, навколишніх сіл, розстріляних німецькими окупантами та їхніми спільниками. На цьому полі вбито понад 1000 жінок та чоловіків, літніх людей, дітей. Нехай їхні душі будуть зав'язані у вузол вічного життя». Пам'ятні знаки жертвам нацистських концтаборів і гетто встановлено у Вінниці, Бершаді, Могилеві-Подільському, Літині.

Традиційно до всіх пам'ятників воєнного минулого місцеве населення завжди ставилося з повагою. Меморіальні місця переважно тримали прибраними й охайними, їм приділяли увагу не лише родичі, а й ветеранські, партійні, піонерські, комсомольські й інші громадські організації, щорічно впорядковуючи їх до відповідних дат воєнного календаря, а також до Великодня і храмових свят, якщо пам'ятники загиблим розташовувались на місцевих цвинтарях.

По суті, місцеве населення в різних іпостасях дбайливо і самовіддано виконувало основну місію вшанування загиблих, яких власне радянська держава прирекла на смерть в роки війни, а по ній продовжувала зневажати, залишаючи тисячі з них безіменними, безвісти пропалими, навіть чесно не порахувавши людські втрати, відтак не сплачуючи вдовам і сиротам пенсій, як і інваліди війни були недостатньо забезпечені соціальною підтримкою і коштами на підтримку втраченого на війні здоров'я.

Так меморіальні ансамблі стають важливими засобами передачі відповідної версії історії, а через них — засобами формування історичної пам'яті та радянської ідентичності — тобто відчуття належності до певної соціальної спільноти. Складання навколо них офіційних і неофіційних міфів та впровадження продуманих сценаріїв комеморації забезпечували «засвоєння» не одним радянським поколінням пропонованого ідеологічного концепту.

Але автентичне поховальне призначення цих споруд як скорботний спогад про трагічно загиблих дуже швидко стало набувати суто ідеологічного змісту: перемога над спільним ворогом, в ім'я якої мали бути забуті соціально-ідеологічні, а головне — національні суперечності в зовні монолітному радянському суспільстві. Не дивно, що військові меморіали, призначені, по суті, для приватної жалоби, перетворилися спершу на місця проведення ідеологічної роботи, а в подальшому — в розважальні майданчики.

Справжня повага підмінювалася ритуальними дійствами, гучними стереотипними гаслами і деклараціями. У часи брежнєвського застою маніпуляція солдатським подвигом і зневажання ратної праці солдатів помітно посилилась і набрала офіційного звучання, що підтверджувалось, з одного боку, спекуляціями на міфології війни у формі псевдогероїзації її окремих сторінок (Мала Земля) і роздаванням незаслужених відзнак і нагород псевдоветеранам. З іншого боку, з відходом покоління безпосередніх учасників військових дій розпочалася свідома

фальсифікація історії війни, її причин і наслідків, реальних подій оборони і ціни визволення, ролі різних сил опору, кількості жертв, замовчувалася трагедія окупованих територій, доля військовополонених та остарбайтерів, справжня ціна перемоги і визвольної місії Червоної Армії тощо. Традиційні комеморативні практики поблизу меморіальних монументів дедалі вихолощувалися і були спрямовані на глорифікацію сталінсько-партійного військового командування, звинувачення у поразках і проблемах війни окремих народів і соціальних категорій населення. Воєнна монументалістика міцніла з року в рік, з одного боку, та уніфікована святкова ритуальність навколо переможної ролі СРСР у війні, з іншого, мали слугувати посиленню радянської збройної потуги в світі в умовах «холодної війни». Домінування мілітарного начала у меморіальній культурі простежується і в 1990-ті рр., зокрема до Держреєстру по Вінницькій області були внесені військово-стратегічні об'єкти сталінського періоду, а саме так звана довготривала вогнева споруда (ДВС): 5 — у с. Верхівка, 7 — у с. Лядова, 4 — у с. Польове, 3 — у с. Ялтушкові Барського р-ну; захисна підземна споруда у с. Журавлівка Барського р-ну; 10 — у смт Муровані Курилівці; 2 — у с. Володимирівка, 3 — у с. Курашівці, 3 — у с. Роздолівка Мурованокуриловецького р-ну; 7 — у с. Гулі, 5 — у с. Думенки, 1 — у с. Лозова, 3 — у с. Чудинівці Хмільницького р-ну; оборонне бомбосховище у с. Голодьки та військовий вузол зв'язку у с. Гулі Хмільницького р-ну; залишки ставки Гітлера «Вервольф» (смт Стрижавка Вінницького р-ну).

У такому ж ключі вшановували пам'ять загиблих під час виконання військового обов'язку в Афганістані. 3193 уродженці Вінницької області проходили військову службу в Афганістані у 1979–89 рр.; 168 з них загинули, 3 пропали безвісти, 182 отримали поранення й 116 стали інвалідами. Пам'яті загиблих земляків були присвячені пам'ятники і пам'ятні знаки на їх рідній землі: загиблим воїнам-інтернаціоналістам у Вінниці («Перерваний політ», автор — скульптор Ю. Козерацький); пам'ятники загиблим воїнам-«афганцям», уродженцям Жмеринського, Гайсинського, Оратівського р-нів. В 23 районних центрах Вінниччини встановлено пам'ятники загиблим учасникам радянсько-афганської війни. На могилах загиблих по місцевих цвинтарях встановлено пам'ятники, які також внесені до реєстру пам'яток області.

У 1982 р. розпочалася підготовка «Зводу пам'яток історії та культури», згідно з рішенням Ради Міністрів від 3 вересня 1982 р. У Вінницькій області також було створено редакційну колегію та авторський колектив. Так, у 1988 р. до головної редакції «Зводу» вони здали 511 статей, з яких 268 — з археології, 80 — з історії, 13 — монументального мистецтва, 150 — архітектури. Виготовили 27 карт розташування пам'яток по районах області, 62 карти — схеми пам'яток археології. Зафотографовано 210 пам'яток археології, історії та мистецтва та 150 — архітектури[70].

Ліквідація наслідків катастрофи на Чорнобильській АЕС також вимагала героїзму і жертовності, що знайшло відображення в меморіальній культурі. Пам'ятники жертвам аварії та вінничанам-ліквідаторам відкрито в Бершаді, Гнівані, Іллінцях, Калинівці, Козятині, Тиврові, Тульчині, Мурованих Курилівцях, Чечельнику. Пам'ятний знак «Чорнобиль – 1986» встановлено у Могилеві-Подільському, а також у Гайсині, Жмеринці, Немирові, Оратові, Шаргороді, Ямполі[71].

[70] Памятники истории и культуры Винницкой области. К., 1990. С. 58–59.

[71] Визначні пам'ятки Вінниччини : Альбом / Вінниц. обл. краєзн. музей; відп. за вип. К. Висоцька. Вінниця, 2011. С. 296.

Сьогодні в Україні радянська ідеологія перебуває під фактичною забороною (Закон України № 317-VIII «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» від 9 квітня 2015 р.). Глибокому переосмисленню підлягають й ідеологічні домінанти, покладені в основу колективної пам'яті про події Другої світової війни кількох поколінь радянських людей. При тому пам'ятники на могилах радянських воїнів, створені із дотриманням негласних образно-композиційних канонів, які були покликані зберігати пам'ять про події 1941–45 рр., а з часом стали візуалізацією сформованої під натиском радянської ідеології колективної пам'яті про Другу світову війну, забороні не підлягають. Незважаючи на те, що сьогодні події німецько-радянської війни осмислюються в іншому історичному контексті, пам'ятники на братських могилах продовжують відбивати колективну пам'ять певної частини суспільства та зберігати пам'ять про загиблих під час бойових дій радянських воїнів.

Крах комуністичного режиму, розпад СРСР, проголошення незалежної Української держави в 1991 р. відзначені у меморіальному просторі країни як черговий переломний момент. Сучасний меморіальний простір України перебуває у доволі неоднозначному становищі. Головними ознаками даного процесу стали очищення від пам'яток тоталітаризму, демонтаж певних категорій пам'ятників радянського періоду, регіональні особливості трансформації меморіального простору країни, так звана «війна пам'ятників», масове встановлення національно-державницьких монументів[72].

Первинна деідеологізація та декомунізація пам'ятко-охоронної галузі започатковувалася у часи перебудови, вироблялася нова законодавча та методологічна база, змінилися світоглядні засади щодо критеріїв визначення об'єктів, які фігурують як пам'ятки культури та вносяться до охоронних реєстрів. Уже наприкінці 1991 р. з державного обліку зняли 219 пам'ятників В.І. Леніну та іншим радянським діячам (що не мали мистецької цінності), 2008 р. — ще 106 авторського виконання.

Зі здобуттям незалежності меморіальна культура поступово стала набирати національних ознак, до вшанування повертали забуті сторінки української історії та її героїв.

Першою була актуалізована пам'ять про голодомор 1932–33 рр. Слідом за політикою гласності в епоху перебудови, що відкрила злочинний характер радянської модернізації, через усні спогади свідків насильницької колективізації почалося відновлення пам'яті про штучний голод. Варто наголосити, що меморіалізація жертв Голодомору розпочалася з суспільного руху в роки горбачовської перебудови, коли тема голоду 1932–33 рр. була повернута до публічного суспільного дискурсу із забуття і з-під репресивних заборон. Тим стихійним і масовим позначенням поминальними хрестами у селах і містах по всій Україні «місць пам'яті» голодної смерті громади і громадяни закладали один з наріжних каменів новобудови нації. Ця спонтанно розпочата меморіалізація трагедії голоду яскраво увиразнила спротив суспільства до радянської системи. Така активація пам'яті про Голодомор стала, за зауваженням Г. Касьянова, новою «громадянською релігією»[73]. Цей підйом в пам'яті

[72] Веселова О. Меморіальні знаки й пам'ятники жертвам голоду-геноциду 1932–1933 рр. в Україні // Краєзнавство. 2009. № 1–2. С. 177.

[73] Касьянов Г. Danse macabre: голод 1932–1933 років у політиці, масовій свідомості та історіографії (1980-ті — початок 2000-х). К., 2010. С. 11.

про Голод став одним з чинників делегітимізації радянської влади в Україні і допоміг мобілізувати громадську думку на користь національної незалежності[74].

Українські дослідники відзначають, що реабілітовану пам'ять про голод можна вважати симптомом травми в ментальній карті народу. Пересічні люди почали відновлювати місця пам'яті геноциду селянства, ставлячи над могильниками масових поховань дерев'яні, подекуди металеві поминальні хрести, пізніше з'явилися кам'яні хрести і стели над братськими могилами померлих з голоду. На Вінниччині перші пам'ятники були поставлені у 1989–90 рр. Натомість перша хвиля масової меморіалізації припала на 1993 р., до 60-річчя Голодомору. Уряд незалежної України поступово інституціоналізував нову поминальну культуру — вперше Дні Жалоби організували в 1993 р. з нагоди 60-х роковин Великого Голоду.

Помаранчева революція 2004 р. відкрила нову сторінку в українській політиці пам'яті. Президент В. Ющенко оголосив розрив з радянським минулим і зробив своїм основним політичним пріоритетом національну пам'ять. 2006 р. з президентської ініціативи український парламент ухвалив «Закон про Голодомор 1932–33 рр. в Україні», який проголосив Голодомор актом геноциду українського народу. Рішучим кроком національної політики історичної меморіалізації став указ президента В. Ющенка «Про заходи у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932–1933 років в Україні» № 250/2007, що містив таке завдання: «…вжити заходів щодо демонтажу пам'ятників особам, причетним до організації та здійснення Голодомору… та політичних репресій»[75].

Постпомаранчева хвиля меморіалізації Голодомору ввібрала в себе активацію суспільної пам'яті і підпорядкувала її цілям державної політики. Згідно з президентським указом головам обласних адміністрацій було доручено організувати вшанування пам'яті жертв Голоду на місцевому рівні, що включало побудову нових пам'ятників і встановлення меморіальних знаків. Новий вимір офіційного вшанування Голодомору, його центральне місце в національному історичному наративі та інтерпретація його як геноциду, політизували питання національної пам'яті і поставили залучених політиків, громадських активістів та митців перед серйозними викликами.

В Українському інституті національної пам'яті акумульовано різноманітну інформацію про ці пам'ятники, зокрема статистику, зібрану в 2005–10 рр., звіти з місць, а також фотографії пам'ятників. Так, Вінницька область представлена 22 фотографіями окремих пам'ятників та пам'ятних знаків (за офіційною статистикою — 925 пам'ятників і пам'ятних знаків)[76].

До прикладу, в Оратівському р-ні про трагедію Голодомору свідчать 27 братських могил та 30 пам'ятних знаків, встановлених на вшанування пам'яті померлих, зокрема у селах Балабанівка, Велика Ростівка, Закриниччя, Кошлани, Люлинці, Медівка, Мервин, Оратів, Оратівка, Осична, Рожична, Сабарівка, Сологубівка, Човновиця, Яблуновиця, Якимівка. У Ямпільському р-ні пам'ятні знаки жертвам

[74] Журженко Т. Вшановуючи голод як геноцид: суперечливі значення меморіалів жертвам Голодомору // Україна модерна, 2015. 28.11. URL: http://uamoderna.com/md/zhurzhenko-holodomor-memorials

[75] Указ Президента України № 250/2007 «Про заходи у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932–1933 років в Україні» — URL: https://www.president.gov.ua/documents/2502007-5688

[76] Огієнко В. Меморіальна топографія Голодомору: аналіз візуальних репрезентацій // Наукові записки Міжнародної асоціації україністів. К., 2013. Вип. 6. С. 158.

Голодомору були встановлені в селах Буша, Велика Кісниця, Дзигівка, Добрянка, Довжок, Іванків, Качківка, Клембівка, Михайлівка, Миронівка, Писарівка, Пороги, Придністрянське, Ратуш, Русава, Тростянець, Цекинівка.

У Хмільницькому р-ні дерев'яні хрести з табличками над могилами поставили у селах Березна, Великий Митник, Війтівці (Жданівка), Качанівка, Кривошиї, Колибабинці, Лозова, Педоси, Хутори Кривошиїнські, Маркуші, Мар'янівка, Сміла, Курилівка, Томашпіль, Чернятинці, Рибчинці, Соколова, Сулківка, Сьомаки, Сербанівка, Білий Рукав, Держанівка, Воронівці, Пагурці, Широка Гребля. У 2003–04 рр. з'явилися меморіальні плити з граніту, бетону, мармуру з написом у селах Великий Острожок, Вишенька, Осична, Слобода Кустовецька, Клітенка, Лелітка, Лозна, Порик, Курилівка, Томашпіль, Чернятинці, Уланів, Воронівці, у Петриківцях на гранітній плиті зображено жінку з дитиною. У с. Тараски зведено бетонний пам'ятник жертвам Голодомору у вигляді двох жінок з похиленими головами та іконою Христа; у с. Чепелі — у вигляді двох схилених у скорботі жінок; у с. Чеснівка — у вигляді скорботної матері.

Нові пам'ятники Голодомору мали поєднувати у собі кілька функцій: служити місцями індивідуальної і колективної жалоби, а також бути інструментом розбудови нації і легітимізації державної незалежності. Проте важливішою функцією пам'ятників Голодомору є зміцнення демократичної культури і поваги до прав людини у сучасній Україні.

Націоналізація пам'яті йшла паралельно із націоналізацією історії, яка в академічному середовищі означала відмову вітчизняної історіографії від використання радянських шаблонів.

Нині Голодомор 1932–33 рр. ввійшов до публічного простору України, меморіали і пам'ятники якого стали невід'ємною складовою культурного ландшафту країни. На сьогодні в Україні практично не залишилось населених пунктів, де не вшанували б пам'ять загиблих від голодної смерті. Голодомор вписаний в історичну пам'ять народу і важливу роль відіграє в ній меморіальна монументалістика. Дослідники справедливо підкреслюють, що візуальний компонент (монументальні пам'ятники, пам'ятні місця, меморіальні комплекси, цвинтарі, окремі поховання) створює меморіальний простір, який не лише відображає історичне минуле, а й активно формує суспільні погляди громадян[77].

Умовно меморіальну топографію Голодомору можна розділити на декілька категорій:

1) переважно великі архітектурні об'єкти, споруджені за державний кошт або на приватні пожертви. Це, зокрема, пам'ятники та меморіали в містах Києві, Сумах, Житомирі, Вінниці, Хмельницькому, Миколаєві, смт Комінтернівське на Одещині, у с. Хоружівка Недригайлівського р-ну Сумської обл., у м. Старокостянтинові Хмельницької обл., у м. Шаргороді Вінницької обл.;

2) роботи, створені народними майстрами;

3) включені до меморіальних комплексів.

Розпорядженням Вінницької ОДА від 29.12.2002 р. № 470 «Про затвердження переліку нововиявлених пам'яток культурної спадщини місцевого значення, що підлягають занесенню до Державного реєстру нерухомих пам'яток України у Вінницькій області, і визначення охоронних зон і зон регулювання забудови»

[77] Денисенко Г., Денисенко О. Меморіальний простір України у формуванні історичної пам'яті // Україна XX століття: культура, ідеологія, політика. К., 2016. Вип. 21. С. 187.

до реєстру були включені зокрема Пам'ятник Василю Стусу (1938–85 рр.), українському поету та правозахиснику, що був відкритий у м. Вінниці 21 вересня 2002 р., скульптор А. Бурдейний; а також пам'ятник М.С. Грушевському (1866–34 рр.), першому Президенту УНР, у м. Барі, скульптор С. Площинський. У цьому переліку вперше до розряду охоронних ввійшли пам'ятники на вшанування жертв голодомору, як от Братська могила жертв голодомору (1933 р., 1947 р.) в с. Березівка, Бершадського району.

У 2007 р. у Вінницькій області для оптимізації пам'яткоохоронної діяльності створили сектор охорони культурної спадщини при управлінні культури і туризму Вінницької облдержадміністрації. На виконання указу № 250/2007 МКТ у 2008 р. видало кільканадцять наказів з однаковими назвами — «Про пам'ятники, взяті на облік відповідно до законодавства Української РСР, що не підлягають занесенню до Державного реєстру нерухомих пам'яток України».

Кожен наказ стосувався пам'ятників радянським діячам, розташованих в одному з регіонів України, що їх, з огляду на невідповідність чинному пам'яткоохоронному законодавству, не слід було вважати пам'ятками й заносити до реєстру. Це, зокрема, і наказ МКТ України від 09.06.2008 р. № 688/0/16-08 про пам'ятники у Вінницькій обл.[78].

Упродовж 2007–08 рр. в Україні демонтовано понад 400 пам'ятників діячам комуністичного режиму — організаторам Голодомору та політичних репресій 1937–41 рр. Суттєвим недоліком Держреєстру була не так його нестабільність, постійні зміни і корективи, як те, що часто ці зміни були непублічні та невідомі широкому загалу.

Водночас правова ситуація, створена цими наказами, була суперечливою. З одного боку, МКТ кваліфікувало сотні пам'ятників радянським вождям як такі, що не можуть уважатися пам'ятками й охоронятися. А з іншого — в жодному наказі не йшлося про вилучення цих монументів із Державного реєстру, куди вони були вписані в часи СРСР. На практиці це породило судові позови на «незаконне» знесення пам'ятників Леніну, а з іншого боку — дало можливість місцевій владі в багатьох містах не виконувати указів В. Ющенка[79].

Президент В. Ющенко таки зумів добитися певних успіхів на таких напрямках політики пам'яті: законодавчого визнання Голодомору геноцидом українського народу, а також фактичного переламу в ставленні суспільства до цієї події (після 2008 р. більшість населення стала погоджуватися з тим, що Голодомор був геноцидом; у 2014 р. ця більшість перевищила 75 %)[80]. Втім, з іншого боку, президент не раз публічно засудив «будь-які прояви неповаги до воїнських поховань» (тобто пам'ятників загиблим у «Великій Вітчизняній війні»), а в День пам'яті жертв політичних репресій 17 травня 2009 р. заявив: «Україна має нарешті і остаточно очиститись від символів режиму, який знищив мільйони безневинних людей. Виправдання бути не може. Це — не частина нашої історії, як дехто цинічно хоче сказати.

[78] Реалізація державної політики у галузі культури. Аналітичний звіт МКТ за 2009 рік. К., 2010. Додаток 11, С. 217–218.

[79] Гриценко О. «Декомунізаційне» законодавство, його практичне впровадження та охорона пам'яток: правові, естетичні й світоглядні колізії // Культурологічна думка. 2018. № 14. С. 150.

[80] Ностальгія за СРСР та ставлення до окремих постатей. // Rating Group Ukraine, 5 трав. 2014. URL: http://ratinggroup.ua/research/ukraine/nostalgiya_po_sssr_i_otnoshenie_k_otdelnym_lichnostyam.html

Це — частина комуністичної системи. Це — символи вбивства, збереження яких є блюзнірством перед полеглими»[81].

6 липня 2009 р. було утворено Комітет декомунізації, до якого увійшли ВО «Свобода» Товариство «Меморіал» ім. В. Стуса, Асоціація дослідників голодоморів, «Просвіта», Студентське братство, Оргкомітет Міжнародного суду над злочинами комунізму та інші — усього близько 30 організацій. Комітет декомунізації оприлюднив звернення до президента, голови уряду та голови Верховної ради України з такими вимогами: «…2. Вилучити з Держреєстру нерухомих пам'яток… та всіх переліків пам'яток культури пам'ятники та пам'ятні знаки, присвячені вождям та діячам окупаційного комуністичного режиму; 3. Невідкладно демонтувати пам'ятники та пам'ятні знаки, присвячені особам, причетним до злочинних дій проти українського народу»[82] тощо. Натомість у 2009 р. Комітет декомунізації не дочекався позитивної реакції на свої вимоги ані від парламенту чи уряду Ю. Тимошенко, ані навіть від президента В. Ющенка.

3 вересня 2009 р. була прийнята Постанова «Про занесення об'єктів культурної спадщини національного значення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України». Цей документ скасовував більш ранні постанови 1965, 1996 і 2001 рр. У новому Держреєстрі значилося 625 пам'яток (161 історичних, 34 монументального мистецтва, 417 археології та 13 змішаного типу)[83].

У грудні 2009 р. в газеті «Культура і життя» опубліковано зведений перелік «невідповідних» монументів із коментарем Держслужби з питань національної культурної спадщини МКТ, де пояснювалося: «Пам'ятники, стосовно яких ухвалено рішення не заносити їх до Державного реєстру… не відповідають критеріям, що встановлені Постановою КМ України від 27.12.2001 р. № 1760… Такі постаменти (sic) здебільшого є масовими тиражованими копіями пам'ятників партійним та державним діячам. Це, як правило, типові зразки офіційного тоталітарного пропагандистського мистецтва. Вони споруджувалися на виконання рішень партійних органів і виконували виключно ідеологічні функції. Більшість виготовлена з нетривких матеріалів і мають низькі художньо-естетичні якості»[84]. У тому ж коментарі роз'яснювався й практичний бік демонтажу: «Невключення наведених нижче скульптурних знаків до Державного реєстру… не передбачає їхнього автоматичного знесення (демонтажу). Подальше збереження таких пам'ятників належить до компетенції відповідних місцевих рад».

Саме ці вимоги й були втілені через шість років у «декомунізаційних законах». Однак насправді між двома документами є кілька важливих політичних відмінностей.

---

[81] Слово Президента України Віктора Ющенка у Биківні в День пам'яті жертв політичних репресій 17 травня 2009. // Укрінформ. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-other_news/793308

[82] Комітет декомунізації вимагає демонтувати пам'ятники Леніну. // УНІАН. 6.07.2009. — URL:https://www.unian.ua/society/240795-komitet-dekomunizatsijivimagae-demontuvati-pamyatniki-leninu.html

[83] Бадяк В. До питання реєстрації об'єктів культурної спадщини України з позицій фаховості та національної гідності. Вісник Львівської національної академії мистецтв. Львів, 2013. № 24. С. 348–367. С. 360.

[84] Знаки тоталітарного Молоху // Культура і життя. 2009, № 49/50, с. 21–40 ; № 51/52, с. 21–40.

Передусім — у зверненні Комітету декомунізації радянський режим визначено як «окупаційний» (мабуть, за прикладом країн Балтії), а не як «злочинний» за своїм характером. Іншими словами, у 2015 р. законодавці не стали визнавати «все радянське — чужим, неукраїнським». Інша важлива відмінність — брак у вимогах від 06.07.2009 р. будь-яких винятків із декомунізаційної заборони.

Отже, норми пам'яткоохоронного законодавства формально діють паралельно із декомунізаційним законом. [...] Іншими словами, якщо у декомунізаційному законі не регламентовано пам'яток радянської доби, таким чином, щодо них діє норма Закону України «Про охорону культурної спадщини», який не передбачає демонтажу пам'яток як такого. Колізія між двома законами таки існує, позаяк у жодному з них не сказано, що демонтаж пам'ятки (її перенесення з публічного простору в якесь інше, «менш публічне» місце) — це не пошкодження чи руйнування[85].

В Україні щільність пам'ятників вождю пролетаріату була найбільшою на території колишнього СРСР. Навіть на початку 2014 р. в Україні ще стояли 2,2 тисячі Ілличів в українських селах та містах.

За дослідженням О. Гайдай[86], на Вінниччині наприкінці 2013 р. був 101 пам'ятник радянським діячам, 75 — з яких Леніну (74 %). Водночас, Вінниця була єдиним обласним містом центрального регіону, яке демонтувало пам'ятник вождю пролетаріату на початку 1990-х рр. Відповідне рішення міська рада ухвалила ще 1990 р., його демонтаж здійснили 20 травня 1992 р. 1994 р. пам'ятник Леніну демонтували у с. Буша Ямпільського району, встановивши на його місці пам'ятник Тарасу Шевченку. У Чечельнику два пам'ятники були демонтовані у 2007 р. через аварійний стан, так само у 2012 р. у Гнівані.

Потужну хвилю «ленінопаду» в області підняли події Революції Гідності. На Вінниччині, за даними Вінницького обкому КПУ, у лютому 2014 р. у 33 районах області налічувалося 142 пам'ятники Леніну. На ранок 25 лютого вінницькі комуністи зафіксували по області 25 зруйнованих пам'ятників[87]. Тоді Леніна прибрали в Бершаді, Калинівці, Немирові, Мурованих Курилівцях, Піщанці, Теплику, Тульчині. У Барському р-ні у травні 2015 р. ще було 14 пам'ятників Леніну, які демонтували ще рік[88]. Демонтовані об'єкти не мали особливої мистецької чи матеріальної цінності, розпочаті постаменти залишали порожніми, або встановлювали Державний Герб України, прапор України, пам'ятники, погруддя Т.Г. Шевченку, скульптурні композиції героям Майдану, «Полум'я натхнення», стели Незалежності, у Тульчині і Погребищі монументи переплавили на пам'ятники Небесній Сотні. На звільнених площах облаштували клумби, подекуди фонтани. У Крижополі, Хмільнику, Томашполі, Гайсині пам'ятник Леніну були законсервовані і передані на зберігання комунальним підприємствам; безслідно «пропали» ленінські пам'ятники Жмеринки, Калинівки, у Козятині пам'ятник був розбитий вщент, уламки використані для укріплення доріг.

---

[85] Гриценко О.А. Декомунізація в Україні як державна політика і як соціокультурне явище. Київ, 2019. С. 60–61.

[86] Гайдай О. Кам'яний гість: пам'ятники Леніну у Центральній Україні. К., 2016. С. 17–28.

[87] Ленінопад. Яка доля спіткала пам'ятники Леніну у десяти райцентрах Вінниччини // Місто. 2015. 12 берез. https://www.myvin.com.ua/ua/news/region/33327.html

[88] Кобзарі й тризуби замість вождів: хто зайняв місце Леніна на постаментах Вінниччини // Вежа. 2017. 17 жовт. https://vezha.ua/kobzari-j-tryzuby-zamist-vozhdiv-hto-zajnyav-mistse-lenina-na-postamentah-vinnychchyni-oglyad/

Певні зміни у Держреєстрі відбулися з прийняттям 9 квітня 2015 р. Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки». Згідно з цим законом під поняття комуністичної символіки підпадає ряд об'єктів культурної спадщини, зокрема пам'ятки, що вже включені до Держреєстру. Закон України № 315-VIII «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років» замінював собою, скасувавши, попередній закон «Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років» (зокрема, контроверсійні доповнення до нього 2011 р., відомі як «Закон про Прапор Перемоги»). Він ознаменував офіційну відмову України від радянської міфологізованої концепції «Великої Вітчизняної», про необхідність чого вже давно говорили принаймні деякі науковці[89].

Закон наголосив необхідність дбайливого ставлення до пам'яток Другої світової війни (водночас розширивши їх дефініцію, порівняно з раніше чинною — щодо «пам'яток Великої Вітчизняної»[90]), підтвердивши тим виведення цієї частини радянської спадщини поза рамки декомунізаційного демонтажу.

З одного боку, «декомунізаційний» пакет законів мав сприяти «очищенню» Держреєстру від величезної кількості одноманітних, низькопробних (в мистецькому сенсі) монументів, що значилися лише завдяки пануючій ідеології. З іншого — він міг стати засобом політичної боротьби одного режиму проти іншого, коли зі списку виключаються пам'ятки історії та культури, що мають історичну, мистецьку або іншу цінність, але суперечать ідеологічним засадам сучасної політичної системи.

Можна вказати кілька етапів чи радше хвиль декомунізації (десовєтизації) публічного простору в Україні, що виразилися головним чином у демонтажі радянських пам'ятників:

1991–92 рр. — окремий демонтаж найбільш одіозних і мистецьки маловартісних пам'ятників, породжений розвалом СРСР; поява перших меморіальних знаків з національної історії;

1993–2008 рр. — встановлення пам'ятних меморіалів Голодомору 1932–33 рр., локальний протест проти пам'ятників Леніну та організаторів Голодомору;

2010–14 рр. — протестне знесення пам'ятників Леніну, т. зв. «ленінопад» під впливом Революції Гідності 2013–14 рр.;

2015–19 рр. — найширша й найпотужніша кампанія демонтажу монументів і перейменувань, ініційована прийнятими 09.04.2015 р. «декомунізаційними законами».

Підсумовуючи політико-дискурсивні, регуляторні й меморіалізаційні новації, що їх принесли «декомунізаційні закони», відзначимо наступне: де-факто

[89] Лисенко О. Подолання «міфу війни» або від якої спадщини ми відмовляємося: науковий дискурс, політика пам'яті та сучасні виклики // УІЖ, 2015. № 2, с. 4–21; Зайцев О. Війна міфів про війну в сучасній Україні // Критика, 2010. Число 3–4, с. 16–17; Гриневич В.А. Політика пам'яті Другої світової війни в Україні: у пошуках ідентичності та консолідації // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса. 2011. № 4, с. 111–127.

[90] У статті 4 до таких віднесено всі військові поховання періоду війни (1939–1945), всі пам'ятники, «що увічнюють пам'ять про події Другої світової війни 1939–1945 рр., їх учасників та жертв». Отже, до таких пам'яток належать, зокрема, могили розстріляних у 1939–40 рр. польських офіцерів та тисяч в'язнів НКВД, розстріляних улітку 1941 року при підході німців.

вилучено з масиву пам'яток радянського періоду, що охоронялися державою, тисячі об'єктів, визнаних пропагандою тоталітаризму; сформульовано нові засади державної політики щодо українського визвольного руху та щодо Другої світової війни; запропоновано нові ритуали й нову символіку пам'ятних подій; розширено масив пам'яток періоду Другої світової війни, що охороняються державою.

За даними УІНП, протягом 2015–17 рр. демонтовано понад 2,5 тис. радянських пам'ятників, перейменовано близько тисячі населених пунктів, понад 50 тисяч вулиць, площ тощо[91].

На Поділлі з пошаною ставляться до пам'яті Т.Г. Шевченка. З радянських часів були погрудні пам'ятники поета у с. Брацлаві (1961 р., Вінницький художній фонд) Немирівського р-ну; с. Сказинці (1965 р., Київський художній фонд) Могилів-Подільського р-ну; с. Журавлівці (1963 р., Київський художній фонд), с. Кирнасівці (1958 р., Київський художній фонд), с. Торків (1989 р., скульптор В. Ковтун) Тульчинського р-ну; с. Северинівці (1969 р., Одеський художній фонд) та Олександрівці (1989 р., Вінницький художній фонд) Жмеринського р-ну; смт Іллінцях (1970 р.), с. Ілляшівці (1972 р., Вінницький художній фонд) Тростянецького р-ну.

За роки незалежності меморіальна «Шевченкіана» значно збагатилася. У 1991 р. скульптори В. Руденко та М. Константинова виконали пам'ятник у м. Тульчині; скульптор В. Стукан — у м. Хмільнику, скульптор І.Д. Іллящук — у смт Крижополі у 1997 р.; у с. Ставки Піщанського р-ну (1997 р.), с. Уланові (2017 р.) та с. Рибчинцях (2017 р.) Хмільницького р-ну. За проєктами скульптора М. Крижанівського пам'ятники Кобзарю отримали м. Могилів-Подільський (1995 р.), м. Жмеринка (2008 р.), м. Бар (2012 р.), смт Ольгопіль (2019 р.), с. Кирнасівка Тульчинського р-ну (2008 р.). Головним вінницьким пам'ятником Тарасові Шевченку ось уже декілька років безперечно вважається пам'ятник молодому Тарасові Шевченку біля краєзнавчого музею. Відкрито 9 березня 2014. Автор пам'ятника — лауреат державної премії ім. Т. Шевченка А. Гайдамака, скульптор В. Цісарик. Раніше центральним місцем вшанування Кобзаря у місті був пам'ятник біля школи № 30.

У серпні 2016 р. у с. Марківка Теплицького р-ну відкрили меморіальний комплекс видатного українського композитора Миколи Леонтовича, який саме тут провів свої останні роки, тут був вбитий і похований. Архітектурний та художній проєкти виконав львівський художник Я. Ульгурський. Майстерно втілено образ видатного земляка у скульптурному портреті, встановленому біля музею, заслуженим художником України, членом Національної спілки художників України В. Оврахом. У жовтні 2020 р. Кабінет міністрів України ухвалив рішення про перейменування територій та об'єктів природно-заповідного фонду, відповідно до якого, Вінницький центральний парк культури і відпочинку носить назву імені М. Леонтовича.

Важливим меморіалізаційним аспектом сучасної політики пам'яті є вшанування героїв Української революції 1917–21 рр. Ця робота значно пожвавилася завдяки Закону України від 9 квітня 2015 р. № 314-VIII «Про правовий статус та вшанування борців за незалежність України у XX ст.».

Пам'ятками української революції на Вінниччині є Будинок Б. Львовича, де у 1920 р. розташовувалася Військово-похідна та Цивільна канцелярії С. Петлюри,

[91] В'ятрович заявив про фактичне завершення декомунізації в Україні // УНІАН. 10 лют. 2018. URL: https://www.unian.ua/politics/2390440-vyatrovichzayaviv-pro-faktichne-zavershennya-dekomunizatsiji-v-ukrajini.html

та його перший в Україні пам'ятник (м. Вінниця, вул. С. Петлюри, 15); меморіальна дошка уряду УНР, що встановлена на будівлі колишнього готелю «Савой» (м. Вінниця, вул. Соборна, 48); меморіальна таблиця Начальній Команді Галицької Армії (м. Вінниця, вул. Соборна, 43); пам'ятний знак воякам Галицької Армії (м. Вінниця, площа В. Стуса); меморіальна дошка на честь сотника армії УНР С. Якерсона (м. Вінниця, вул. Соборна, 87); пам'ятники видатному українському історику, політичному та громадському діячеві, голові Центральної Ради УНР М. Грушевському (у м. Козятині та м. Барі); пам'ятний знак на честь воїнів Галицької армії (м. Тиврів); братська могила з хрестом на кургані воїнів Чорноморського коша армії УНР та меморіальна дошка підполковнику армії УНР, видатному досліднику та геральдисту М. Битинському (м. Літин); меморіальна дошка генералові Я. Гандзюку (с. Багринівці Літинського р-ну); меморіальна дошка на честь переможної битви 26–31 липня 1919 р. Третьої дивізії УНР з більшовиками (с. Вапнярка); могила капелана Галицької армії отця Я. Фещака (смт Чечельник); поховання бійців армії УНР (с. Кукавка Могилів-Подільського р-ну)[92].

У смт Тростянці відновлено меморіал над братською могилою жертв єврейських погромів 1919 р. Пам'ятник («Стіна плачу»), який початково був створений у 1923–25 рр. на кошти американської фірми, але був знищений. Реставраційні роботи виконано у 2014 р. місцевими майстрами коштом пожертв. Меморіальні написи нагадують: «Вони були жорстоко вбиті в роки погрому 1919 р. лише тому, що були євреями. Це не повинно повторитися. Вічна пам'ять загиблим». Ліворуч (рос.) — «Здесь покоятся 337 евреев Тростянца, зверски убитых врагами сов. власти 4–10 мая 1919 г.», праворуч — на івриті[93].

На Вінниччині вшановується пам'ять борців за незалежність України, що боролись у лавах ОУН-УПА. Пам'ятні знаки встановлено неподалік с. Требухи на місці загибелі сотні ОУН-УПА на чолі із сотником «Шуляком» 5 червня 1944 р. та у с. Микулинці Літинського р-ну 10 червня 1944 р. на місці загибелі командира УПА «Південь», полковника О. Грабця, меморіальна дошка якому розміщена й у смт Літині. У с. Дашеві Іллінецького р-ну встановлено меморіальну дошку-барельєф на честь діяча ОУН(б), учасника національно-визвольної боротьби під час Другої світової війни, підполковника УПА Й.І. Позичанюка.

У 2018 р. командою Центру історії Вінниці спільно з Музеєм Голокосту на Вінниччині біля пам'ятників по вул. Максимовича встановлено інформаційний стенд із детальною інформацією про жертв Голокосту у Вінниці. 20 листопада 2019 р., на території «Вінницязеленбуду» єврейська громада Вінниччини встановила пам'ятник Праведникам народів світу. 560 громадян Вінниччини отримали звання праведників народів світу, з них 50 — мешканців Вінниці.

У 2019 р. в рамках здійснення міжнародного проєкту «Захистимо пам'ять» здійснювалось облаштування знехтуваних та забутих масових поховань євреїв та ромів. Облаштовані Меморіали убитим євреям у с. Чукові Немирівського р-ну, с. Плискові Погребищенського р-ну, с. Самгородку, Махнівці Козятинського р-ну, с. Вахнівці, Липовці Липовецького р-ну та інших місцях загибелі людей.

---

[92] Українська революція (1917–1921) в іменах: вінницькі сторінки : біогр. довід. / уклад. Т.Р. Кароєва, відп. за вип. Ю.А. Зінько ; Вінниц. ОДА, Вінниц. обл. рада, Вінниц. держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського. Вінниця, 2019. 320 с.

[93] Квіч Я. Тростянецька «Стіна плачу» // Тростянецькі вісті. 2014. 29 серп. С. 4.

Серед усіх вінницьких меморіалів вирізняється пам'ятник розстріляним єврейським дітям, які разом з людьми похилого віку стали одними з перших жертвами Голокосту на цій території. На території області знаходяться ще три меморіали, присвячені загиблим дітям: у м. Барі є могила дітей зі змішаних шлюбів — один із батьків був євреєм, інший, ймовірно, українцем; у смт Брацлаві — пам'ятник на березі Південного Бугу, де було втоплено вихованців єврейського дитячого будинку; у с. Печера пам'ятник дітям, які загинули в концтаборі «Мертва петля».

На території Вінницької області загинули понад 13,0 тис. євреїв, етапованих сюди з Бессарабії та Північної Буковини. На їхню честь встановлено меморіали у м. Бершадь, м. Немирів, с. Попівці (Барський р-н), с. Павлівка (Крижопільский р-н), с. Юрківка (Тульчинський р-н), с. Велика Киріївка (Бершадский р-н).

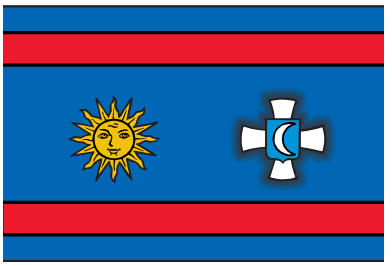
Важливим є вшанування пам'яті загиблих під час Революції Гідності бійців Небесної Сотні й воїнів АТО/ООС, загиблих у російсько-українській війні, що триває й досі на Сході України і збереження їх імен та подвигів в історії українського народу. У Вінниці на Європейській площі відкрито пам'ятний знак Небесній Сотні і загиблим героям АТО/ООС. Пам'ятник полеглим військовим лікарям «Медикам — захисникам України», які рятували побратимів, споруджено на території Вінницького медичного коледжу ім. академіка Д. Заболотного. Пам'ятним знаком біля штабу ПС Збройних Сил України увічнений подвиг військових пілотів.

10 листопада 2016 р. у Могилеві-Подільському відкрили Меморіал пам'яті «Майдан шани» загиблим героям-прикордонникам (скульптор М. Крижанівський). Пам'ятник встановлено на території військового містечка Могилів-Подільського прикордонного загону — звідси мужні воїни пішли на захист кордону нашої Батьківщини у 2014 р. Триметрова стела, на якій возвеличується рівносторонній козацький хрест, виконана у камені. Над нею майоріє Державний Прапор України. Зображення Героїв викарбовані в граніті, поруч пам'ятна дошка зі словами посвяти. Загалом участь у АТО взяло понад 430 військовослужбовців загону. Семеро з них героїчно загинули під час виконання свого військового обов'язку. Їхні імена навічно вписані в історію Держприкордонслужби та України: Герой України В'ячеслав Семенов, Олександр Дзюбелюк, Володимир Блажко, Ігор Присяжнюк, Віктор Соколовський, Олег Глущак, Павло Дмитренко.

Меморіали пам'яті і шани сучасним воїнам-захисникам України організовані у всіх районних центрах області. У Гайсинському районі відкрили на місці районної Дошки пошани Стелу пам'яті землякам-АТОвцям. 2017 р. в Томашполі відкрили меморіальну композицію «Борцям за свободу та незалежність України». 22 лютого 2020 р. поблизу Спасо-Преображенського кафедрального собору православної церкви України у м. Вінниці було відкрито та освячено Меморіальну дошку в пам'ять про загиблих у зоні проведення АТО/ООС воїнів Вінниччини.

О.А. Коляструк

ВІННИЦЬКА ОБЛАСТЬ

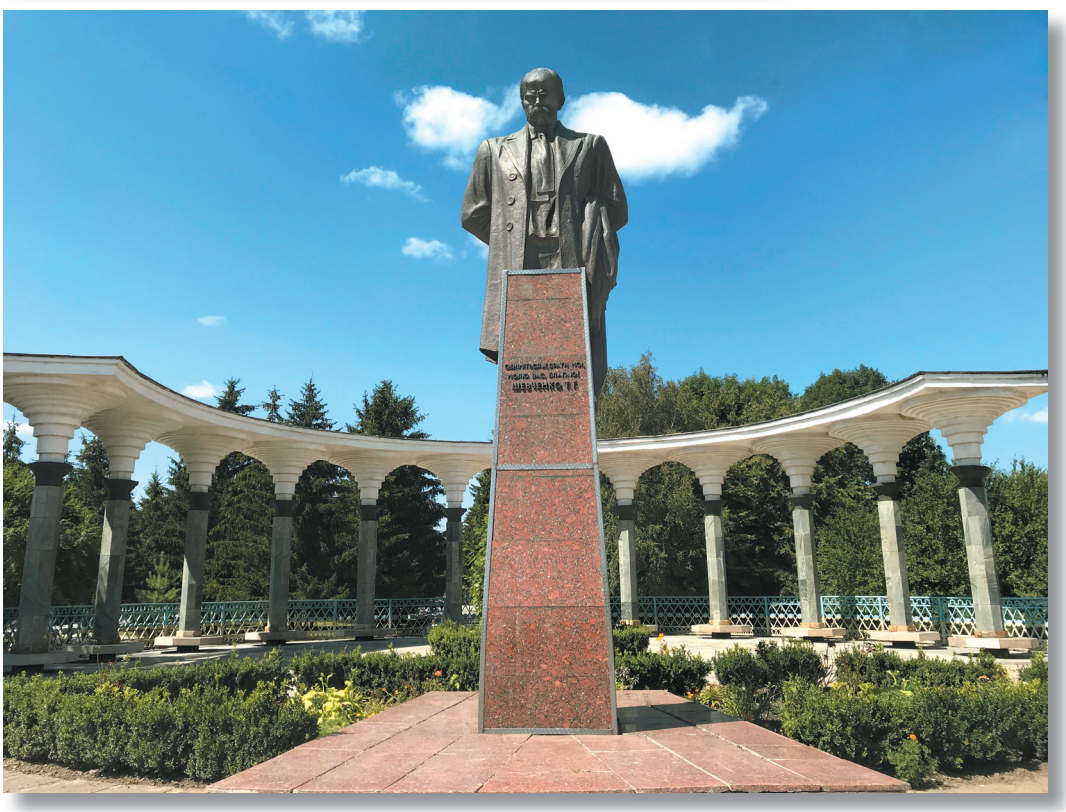
Прапор Вінницької області

Погребищенський район, м. Погребище. Пам'ятник борцям за волю України

Хмільницький район, м. Хмільник. Пам'ятник Т.Г. Шевченку, поету, основоположнику нової української літератури

ОРАТІВСЬКИЙ РАЙОН

Оратівський район утворений 7 березня 1923 р. у складі Липовецького повіту Бердичівського округу Київської губернії[94]. У 1925 р. його приєднано до Уманського округу цієї ж губернії. З 27 лютого 1932 р. він став адміністративною частиною Вінницької області, та вже 15 жовтня цього ж року повернений до Київської області. Через п'ять років (15 жовтня 1937 р) Оратівський район повернуто до Вінницької області. 30 грудня 1962 р. район було ліквідовано та 7 грудня 1979 р., його відновили[95]. Смт Оратів — адміністративний, господарський та культурний центр району. У 1984 р. Оратів став селищем міського типу. У 2001 р. Оратів занесено до списку історичних населених місць України. Оратівський район розташований на північному сході Вінницької області. З півночі він межує з Погребищенським, з півдня — Іллінецьким, із заходу — Липовецьким районами Вінницької області, зі сходу — з Черкаською і Київською областями. Територія району становить 872,35 кв. км. В адміністративних межах району розташовано 54 населені пункти, які підпорядковані 1 селищній та 27 сільським радам. У 2016 р. до Оратівської селищної ради приєдналося дві територіальні громади — Угарівська та Рожичнянська. Очитківська територіальна громада приєдналася до Росошанської Липовецького р-ну. Кількість населення — 21,739 тис. осіб (станом на 2015 р.). Відстань від райцентру до Вінниці автошляхами — 85,0 км, залізницею — 108,0 км. Довжина залізничного шляху в межах району складає 43,0 км. Є дві залізничні станції: у селах Оратів та Фронтівка.

Район розташований у лісостеповій зоні Придніпровської височини, на вододілі двох річок — Дніпра та Південного Бугу. Центр сучасного Оратова міститься на невеликому підвищенні, з-під якого з одного боку витікає річка Жива — притока річки Рось, допливи Дніпра, а з другого — Роська, яка тече до Південного Бугу. Мікрорельєф: місцевість рівнинна, розчленована балками, урочищами, долинами. Гідрографія представлена річками: Жива (протяжність 22,0 км), Роська (73,0 км), Гірський Тікич (167,0 км), Бистриця (11,0 км), Фоса (13,0 км), Юшка (24,0 км), густою мережею ставків, безіменних струмків, підземних вод тощо. У районі створено три гідрологічні заказники місцевого значення — «Малоростівський», «Осична», «Синарна». Це болота, які є типовими для лісостепової смуги. Ґрунти — глибокі та опідзолені чорноземи. Лісові площі становлять понад 8,0 тис. га. У лісах ростуть ясен, граб, липа, сосна, дуб тощо. Для збереження високопродуктивних насаджень дубів звичайного та червоного віком до 110 років слугує заповідне урочище «Балабанівський ліс». Клімат району помірно-континентальний. З корисних копалин переважають граніт, буре вугілля, торф, пісок, глина. За геологорозвідувальними даними біля с. Якимівки знаходяться поклади ільменіту, рутилу, цирконового розсипу з дрібними алмазами.

У районі взято на облік 39 пам'яток археології, серед яких стародавні поселення, кургани, укріплення. Тут виявлено сліди поселення білогрудівської культури пізнього бронзового віку (11–9 ст. до н. е., с. Чернявка), племен трипільської культури (6–3 тис. до н. е., с. Кожанка), поселення передскіфського часу (8–7 ст. до

[94] Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-селянського Уряду України. 1923. № 18–19. С. 577–578.

[95] Петренко О. Історія адміністративно-територіального устрою Вінниччини від найдавніших часів до сучасності. Вінниця, 2008. С. 21–25, 28–29.

н. е., смт Оратів), численні поселення черняхівської (3–4 ст., села Бартошівка, Кожанка, Очитків, Чагів, Новоживотів, Синарна тощо) та ранньослов'янської культур (6–7 ст. н. е., смт Оратів, села Дібровинці, Животівка тощо). На полях, поблизу населених пунктів, місцями зберігаються курганні групи (с. Яблуновиця), кургани, культурна належність яких не встановлена[96]. Найвищий курган зберігся при дорозі між селами Животівка та Новоживотів.

Оратівщина лежить серед чорноземних степів, на тій межі, за якою колись починалося «Дике поле». Так називали великий степ, що йшов звідси на південь до Чорного моря. Населенню краю доводилося відбивати грабіжницькі напади різних кочовиків, татар, султанської Туреччини. Найбільш спустошливими були напади у 1562, 1566,1568, 1575, 1589 рр.[97]. У 1569 р. на Люблінському унійному сеймі Брацлавське воєводство, в тому числі Оратівщина, було приєднане до Польського Королівства, в межах якого воно перебувало з перервою аж до 1793 р. Були ліквідовані державні кордони між Польським Королівством і Великим Князівством Литовським. Розпочався масовий наплив польської шляхти на Східне Поділля та Південну Київщину. Було покладено початок жорстокої боротьби за перерозподіл земель Брацлавщини, якою вже володіли місцеві шляхетські роди та корінне населення. Розвиток фільваркової системи ведення господарства забезпечував фінансові можливості у зведенні фортифікацій. За короткий період з кінця 16 ст. — першої половини 17 ст. на прикордонній Оратівщині виросли поселення з оборонними укріпленнями: Оратів, Старий Животів, Скала, Дібровинці, Юшківці[98]. Оратів уперше згадується у матеріалах Віленського сейму 1448 р., коли польський король Казимир передав його у володіння Грицьку Ясмановичу за службу. В той час це був значний населений пункт, який обкладався державними податками, про що засвідчує люстрація (ревізія) Брацлавського замку за 1545 р. Оратів тоді належав магнатам Оратівським і Клещівським.

У ході національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького Оратівщина перебувала у центрі воєнних та державотворчих подій. Містечко Старий Животів стало збірним пунктом козацьких полків та їхніх союзників перед походами. У червні 1648 р. козацько-татарські загони штурмом узяли оратівські укріплення та животівську фортецю. Богдан Хмельницький тут бував у 1649, 1651 та 1653 рр. За Зборівським мирним договором 1649 р. Брацлавщина увійшла до складу Української козацької держави. За тодішнім військово-адміністративним поділом землі Оратівщини належали до Кальницького (Вінницького) полку, у складі якого були Животівська та Балабанівська сотні. За Бучацьким мирним договором ці землі перейшли під владу Туреччини і склали так зване Руське князівство, яким керував гетьман П. Дорошенко до 1676 р., потім Ю. Хмельницький. Резиденцією гетьмана був Немирів. За Карловицьким договором 1699 р. Брацлавщина та Поділля знову опинилися у складі Польщі[99]. В часи Коліївщини 1768 р. населення краю брало активну участь у повстанні проти сва-

[96] Пам'ятки історії та культури Вінницької області : словникова частина / відп. за вип.: Ю.А. Зінько, А.О. Калінчук. Вінниця, 2011. С. 115–117.

[97] Оратівський край : ювілейн. зб. / упоряд. Н.В. Хоменко. Вінниця, 2009. С. 7.

[98] Мальченко О. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств (XV — середина XVII ст.). Київ, 2001. С. 141–142, 220–221, 253, 299, 325.

[99] Петренко О. Історія адміністративно-територіального устрою Вінниччини від найдавніших часів до сучасності. Вінниця, 2008. С. С. 10–13.

вілля польської шляхти. Про це свідчать місцеві топонімічні назви, такі як «Гонтова криниця» (с. Медівка) або «Гайдамацький льох» (у лісі поблизу с. Лопатинка).

За другим поділом Польщі (1793 р.) Правобережна Україна була приєднана до Російської імперії. Внутрішній адміністративний поділ Брацлавщини у складі Росії не був стабільним, часто мінявся. З другої половини 18 ст. Оратів — центр Оратівської волості Липовецького повіту і отримав статус містечка (1795 р.). У 1811 р. Оратів став містом. Під час національно-визвольної революції українського народу (1917–21 рр.) територія Оратівщини входила до складу Української Народної Республіки упродовж усього періоду її існування. Перший Зимовий похід дивізій Дієвої Армії УНР (06.12.1919–06.05.1920 рр.) по тилах Червоної армії та армії Денікіна пролягав через села району[100].

Про трагічні події, пов'язані зі встановленням радянської влади, насильницькою колективізацією, Голодомором 1932–33 рр., політичними репресіями 1930-х рр., німецькою окупацією та з ходом бойових дій 1941–44 рр. на Оратівщині, розповідають численні пам'ятки історії. Про трагедію Голодомору свідчать 27 братських могил та 30 пам'ятних знаків, встановлених на вшанування пам'яті померлих, зокрема у селах Балабанівка, Велика Ростівка, Закриниччя, Кошлани, Люлинці, Медівка, Мервин, Оратів, Оратівка, Осична, Рожична, Сабарівка, Сологубівка, Човновиця, Яблуновиця, Якимівка. За неповними даними, у місцях масових захоронень на сільських цвинтарях поховано 7226 осіб[101]. Друга світова війна знайшла своє відображення у численних меморіальних спорудах та похованнях. На території району є 98 військових поховань з прахом 4104 бійців. Імена 1370 з них не встановлено. Серед названих поховань — 84 братських і 14 одиночних могил. 32 могили залишаються на сьогодні повністю або частково безіменними. На території району в січні — березні 1944 р. точилися важкі бої. Район звільнявся двічі. Вінницька обласна комісія сприяння у роботі Надзвичайної державної комісії з виявлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їх спільників у роки війни в актах Оратівського р-ну записала, що тут загинуло 398 місцевих мешканців та військовополонених. Вивезено до Німеччини 2467 осіб[102]. На території району встановлено 50 пам'ятників на честь полеглих на фронтах Другої світової війни 4402 земляків. Їхні імена викарбовані на меморіальних дошках. До «Книги пам'яті України Вінницька область» (томи 5, 8, 9) внесені прізвища тих, які були розстріляні гітлерівцями як заручники, родичі партизанів, активісти. Кількість загиблих становить 4695 осіб. На меморіалах відсутні прізвища 52-х бійців-односельців, які загинули під час радянсько-фінської війни 1939–40 рр.[103].

Оратівський район має аграрне спрямування. Територія сільськогосподарських угідь району складає 731,6 тис. кв. км. Під ріллю у районі виділено 61,4 тис. га. Виробництвом сільськогосподарської продукції у районі займаються три сільгосппідприємства різних форм власності: ТОВ «Серва Люкс-Генетик» (розведення племінних свиней, с. Рожична); ПП «Чагівське» (виробництво молочної продукції, с. Чагів); «Оратівм'ясо» (виробництво м'ясної продукції, смт Оратів). Працюють

[100] Доценко О. Зимовий похід (6.XII.1919–6.V.1920). Київ, 2001. С. 21–22, 168–169.
[101] Довідки сільських рад. 2008 р.
[102] ДАВіО. Ф. Р-1683. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 9; Там само, Спр. 10. Арк. 332.
[103] Мудраченко М.Р. Пам'ятки історії та пам'ятні місця на Вінниччини: Калинівський та Оратівський райони. Вінниця, 2009. С. 285–287, 291, 293.

5 цегельних заводів: у Животівці, Кошланах, Фронтівці, Якимівці та смт Оратові. Торговельна мережа району складається із 131 об'єкта торгівлі.

Мережа лікувальних закладів представлена центральною районною лікарнею, поліклінікою, 7 амбулаторіями загальної практики сімейної медицини, 32 фельдшерсько-акушерськими пунктами. Функціонує 8 аптек. Мережу закладів освіти складають 22 загальноосвітні школи (з них 4 НВК дошкільних навчальних закладів І–ІІІ та 12 І–ІІ ступенів), дитячо-юнацька спортивна школа, будинок дитячої творчості, районний методичний кабінет з питань освіти. У районі діє базова мережа закладів культури, яка нараховує 63 заклади, з них районний Будинок культури в смт Оратів та 34 заклади у сільській місцевості, у тому числі 6 клубів-бібліотек, 28 бібліотек. У районі працює 21 народний аматорський колектив: хорові, хореографічні, танцювальні, духової та інструментальної музики, фольклорно-етнографічні колективи. В Оратові зведено будинок естетичного виховання, де діє дитяча музична школа, студія образотворчого мистецтва та краєзнавчий музей. У с. Кожанка відкрито музей учасників радянсько-афганської війни 1979–89 рр., у якому міститься понад 700 експонатів. У с. Животівка діє музей історії села імені родини Маркевичів. У музеї зібрано предмети побуту села, репродукції картин художника К. Маркевича, документи. На території району зареєстровано 131 об'єкт культурної спадщини, з них 39 пам'яток археології, 20 архітектури та містобудування, 65 історії, 7 пам'яток монументального мистецтва. Релігійне життя у районі представлене конфесіями: православної церкви, римо-католицької церкви, християно-євангельської церкви, євангельськими християнами-баптистами, адвентистами сьомого дня та православною євангельською апокаліптичною церквою.

Відомі постаті, життя і творчість яких пов'язані з Оратівським районом: О.-К. Гроза (1807 р., с. Закриниччя — 1875 р.) — польський поет і драматург, представник української школи в польській літературі, автор творів на теми з українського життя; Коженьовський Аполло (1820 р., с. Гонораткa — 1869 р.) — польський письменник і революційний діяч, що піддав критиці життя багатої шляхти в Україні, його син Конрад Джозеф (1857–1924 рр.) — англійський письменник зі світовим ім'ям; Леві Ешкол (1895 р., Оратів — 1969 р.) — державний діяч, прем'єр-міністр Ізраїлю (1963–69 рр.); А.П. Любченко (1899 р., с. Старий Животів, нині в межах с. Новоживотів — 1945 р.) — письменник, «видатна сила в українській літературі» (О. Білецький); П.М. Інгульський (1912 р., с. Медівка — 1976 р.) — письменник, автор збірок оповідань, нарисів, гумореcок, лауреат премії ім. Я. Галана (1970 р.), учасник Другої світової війни; Є.П. Гуцало (1937 р., с. Новоживотів — 1995 рр.) — поет, прозаїк, публіцист, лауреат Державної премії України ім. Т.Г. Шевченка (1985 р.), премії ім. Ю. Яновського (1982 р.), за цикл історико-публіцистичних статей «Ментальність орди» відзначений премією ім. І. Огієнка (1995 р., посмертно)[104]; Г.В. Секрет (1949 р., с. Новоживотів) — журналістка, краєзнавець, популяризатор фольклору та етнографії, Заслужений журналіст України (2002 р.), лауреат премій ім. О. Бойченка (1980 р.), К. Гришига (1996 р.), ім. Є. Гуцала (2001 р.), ім. В. Орлика (2002 р.) та інших.

М.Р. Мудраченко

[104] З-над Божої ріки : літ. біогр. слов. Вінниччини / упоряд. і заг. ред. А.М. Подолинного. Вінниця, 2001. С. 95–96, 152–153, 204–205.

смт ОРАТІВ

Братська могила жертв нацизму (іст.). За 1,0 км на схід від селища.

Ліворуч від дороги, на узліссі було розстріляно і поховано 25 осіб єврейської національності та 12 радянських активістів. Відомо 16 прізвищ. Розстріли проведено німецькою польовою жандармерією та поліцаями 29 вересня 1943 р. Пам'ятник встановлено перед могилою у 2017 р. на кошти селищної ради. Являє собою стелу з трьох вертикальних гранітних площин (розмір: 1,8×1,65 м). На центральній площині у вигляді мацеви (розмір: 1,0×1,5 м) зображення жінки з піднятими у розпачі над головою зчепленими руками, з могили до неї тягнуться дитячі руки та напис: «В ту мить нам так хотілось жити…». Бокові площини з глибокими зрізами до зовнішніх сторін, з меморіальними текстами та зображеннями хлопчика та дівчинки на колінах у молитві. Виконана у темно-світлих тонах композиція передає увесь трагізм подій, які відбувалися на цьому місці. Автор — місцевий майстер С. Паламарчук. [1]

М.Р. Мудраченко

Братські могили жертв Голодомору 1932–33 рр. (іст.). Вул. Героїв Майдану.

Пам'ятні знаки встановлено у південно-західній, старій частині цвинтаря, де відбувалися масові поховання померлих від голоду у 1932–33 рр. У 1993 р. на вершині штучно насипаного пагорбу, на трапецеподібному постаменті встановлено металевий хрест (загальна висота 4,0 м), на якому напис: «1932–1933. В Оратові, в той рік голодний, вмирали люди без кінця, а попіл мертвих і сьогодні у наші стукає серця». За підрахунками селищної ради, під час проведення суцільної колективізації у селищі померли голодною смертю 588 жителів. Пізніше були локалізовані дві братські могили. На одній із них у 2016 р. встановлено чорний, декорований, гранітний хрест (загальна висота 2,0 м), біля підніжжя якого меморіальна дошка з написом: «Невинним жертвам голодомору 1932–1933 рр.». Напис у картуші з житніх колосків. [2]

М.Р. Мудраченко

Меморіальна дошка батькам письменника Дж. Конрада (2004 р., іст.). Вул. Героїв Майдану.

Меморіальну дошку встановлено 09.05. 2004 р. праворуч від входу до костелу святого Станіслава. Джозеф Конрад (1857–1924 рр.) — англійський письменник-мариніст польського походження. У 1890-ті рр. Дж. Конрад бував у с. Казимирівці, нині у межах смт Оратова. Меморіальна дошка містить напис: «В цьому храмі 4 травня 1856 року уклали подружній зв'язок Аполло Наленч Коженьовський і Єва Бобровська, батьки письменника світової слави — Йосифа Конрада Коженьовського». Дошку встановлено за ініціативи і на кошти бібліотеки ім. Дж. Конрада (Польща). Матеріал — метал. Розмір: 0,50×0,60 м. Коженьовський Аполло (1820–69 рр.) — польський письменник. Народився у с. Гоноратка, нині Оратівський р-н. Учасник польського визвольного руху. Відбував заслання у Вологді та Чернігові. У своїх сатиричних комедіях піддав критиці життя заможної шляхти в Україні. Висловлював співчуття антикріпосницькому руху селян.

М.Р. Мудраченко

Меморіальний комплекс (1956 р., 2015 р., іст.). На розі вулиць Героїв Майдану та Паркової.

У чотирьох братських могилах поховано бійців 37-го, 49-го стрілецьких корпусів 6-ї армії та 192-ї, 72-ї гірськострілецьких дивізій 12-ї армії, які загинули у бою з передовими підрозділами 16-ї німецької танкової дивізії у ніч з 21 на 22 липня 1941 р., прокладаючи собі шлях на схід через Оратів. Кількість загиблих невідома. Відомі прізвища лише чотирьох бійців: К.Н. Поліщука, І.М. Савченка, К.Е. Серьогіна, Н.М. Стадникова. Тут поховано також 276 бійців 155-ї, 135-ї, 240-ї, 70-ї гв. стрілецьких дивізій, 268-го окремого загороджувального загону 38-ї армії та 66-ї гв. танкової бригади, які загинули у боях при звільненні Оратова з 4 січня до 11 березня 1944 р. Прах бійців було перенесено з садиб, околиць і поховано у братських могилах. Нині усі прізвища бійців відомі. У 1956 р. встановлено скульптуру воїна. На постаменті закріплена дошка з написом (рос.): «Подвигу павших однополчан 192-й горно-стрелковой дивизии 12-й армии в день разгрома фашистских войск генерала фон Клейста здесь в Оратове — как начало пути к победе. Через 50 лет. Совет ветеранов дивизии и жители Оратова». У 2015 р. проведено капітальну реконструкцію пам'ятника. Створено меморіальний комплекс

пам'яті героям-визволителям та односельцям, учасникам Другої світової війни. Являє собою завершену монументальну композицію з єдиним символіко-філософським підґрунтям та єдиним стилем вирішення скульптурної групи і теми боротьби проти загарбників. Імена 145 полеглих бійців викарбовано на стелах ліворуч від центру композиції і праворуч — 129 прізвищ односельців. У центрі композиції вічний вогонь та меморіальний вінок — символ вшанування жертв Другої світової війни. Тут встановлено символічні постаті воїна та матері-вдови з дитиною в одязі часів війни, на фоні трикутної піраміди (символ вічності) з хрестом, що символізує християнську віру та жертовність загублених душ. У нижній частині розташовано дві металеві оборонні конструкції — «їжаки». Автори скульптури: В. Оврах, А. Оврах, Р. Оврах. Меморіал виконано в матеріалі композитний бетон та газобетон, тонований під бронзу та граніт. Поховання оточене декоративною огорожею. [3]

М.Р. Мудраченко

Оборонні споруди (17 ст., іст.). Вул. Героїв Майдану.

Замок в Оратові побудований зем'янами Оратівськими та Клещівськими. На першу половину 17 ст. він був розташований на пагорбі півострова, утвореного річкою Жива. З боку ставка замкова гора різко обривається до води, а з трьох сторін оточена глибокими оборонними ровами та валами з урахуванням особливостей природного рельєфу. Замок мав оборонне та житлове призначення. Цитаделлю замку були фортифікації навколо житлових та господарських будівель власників містечка і займали його західний сектор, що прилягав до східного ставкового берега. Влітку 1648 р. козацько-татарське військо після п'ятиденного штурму спалило містечко і частково зруйнувало оборонні укріплення. Козацька залога, залишена в Оратові, відновила фортифікації, але у 1651–53 рр. вони вдруге були знищені польським військом і більше не відновлювалися. На початку 20 ст. ще можна було прослідкувати систему оборонних валів та ровів. Нині збереглася невелика ділянка рову (уздовж вулиці Героїв Майдану в районі дитсадка) довжиною понад 300,0 м, глибиною та шириною близько 35,0 м. Біля ставка рів переходить у природний яр з крутим північним схилом. [4]

М.Р. Мудраченко

Оратівський районний краєзнавчий музей (іст.). Вул. Паркова, 12.

У 1993 р. за ініціативи вчителів Н. Білик і Є. Колосенко та рішенням районної ради засновано краєзнавчий музей у приміщенні дитячої музичної школи. Під його експозиції відведено площу 188,0 кв. м. Музей має два зали та кімнату для зберігання фонду. В одному із залів розміщена етнографічна колекція, яка є однією з найкращих в області. Тут зберігаються домоткані сорочки, рушники, скатерки, гончарні та дерев'яні предмети побуту, колекція тернових хусток тощо. Більшості цих речей понад 100 років. У другій залі представлено етапи розвитку краю: далеке минуле, Голодомор 1932–33 рр., Друга світова війна, повоєнна відбудова, радянсько-афганська війна 1979–89 рр., Чорнобильська трагедія, Оратівщина сучасна. Значне місце в експозиції музею займають експонати-артефакти подій, що відбуваються на сході України з весни 2014 р. Музейна колекція складає понад 2 тис. експонатів основного та понад 700 експонатів науково-допоміжного фонду. У 2000 р. на базі музею створений фольклорно-етнографічний колектив «Берегиня», якому присвоєно звання «народного аматорського». [5]

О.Є. Василенко, М.Р. Мудраченко

Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932–33 рр. Могила Л.С. Лелеки, повного кавалера ордена Слави (іст.). Мікрорайон «Прибережне». Північна околиця.

У 2007 р. ліворуч від входу на кладовищі на пам'ять про жителів села (нині в межах Оратова), які померли під час Голодомору, встановлено гранітну прямокутну стелу (висота: 1,5 м), увінчану хрестом, пов'язаним стилізованою бетонною хусткою. На чорній площині плити зображення сонця, що сходить, поля, трьох житніх колосків, гілки калини та меморіальний напис контррельєфом: «Жертвам голодоморів та політичних репресій 20-го століття в Україні». У центральній частині кладовища розташована могила Лелеки Луки Степановича (1913–89 рр.) — повного кавалера орденів Слави (1944 р., 1945 р., двічі), гв. сержанта. Народився у с. Заруддя, нині Оратівського р-ну. Учасник Другої світової війни з літа 1941 р., захищав Москву, Сталінград, брав участь у форсуванні Дніпра, визволяв Одесу, Білорусію, Польщу, штурмував Берлін. У складі 100-го стрілецького полку 35-ї дивізії

8-ї гвардійської армії 1-го Білоруського фронту розвідник Лелека Л.С. був удостоєний ордена Слави 3-го ступеня за те, що 1 серпня 1944 р. одним із перших форсував річку Віслу, увірвався у ворожі траншеї, вогнем автомата знищив трьох гітлерівців, ще одного взяв у полон. 26 березня 1945 р. сержанта Лелеку нагороджено орденом Слави 2-го ступеня за особисту відвагу і сміливість, проявлену під час захоплення контрольного полоненого. 18 квітня спостережний пункт командира полку, де перебував і Лелека, потрапив в оточення. Зав'язався бій. Завдяки мужності і відвазі сержанта Лелеки було врятовано життя командира полку. У травні 1945 р. сержант був удостоєний ордена Слави 1-го ступеня. З 1945 р. жив у рідному селі. 1990 р. на могилі встановлено гранітну стелу (висота: 1,3 м) з меморіальним текстом (рос.): «Лелека Лука Степанович 4.12.1913–2.01.1989. Никогда нам не дождаться встречи, оттого застыла боль в глазах. Памятью цвести ты будешь вечно в наших любящих сердцах. Помним. Скорбим. Жена, дети, внуки, правнуки». [6]

М.Р. Мудраченко

Пам'ятний знак Л. Ешколу, державному діячеві Ізраїлю (2016 р., іст.). Вул. Героїв Майдану 78.

У 2016 р. встановлено гранітну стелу на кошти селищної ради. Стела складається з двох вертикальних полотнищ з сірого та рожевого граніту (загальна висота 1,3 м), складених у вигляді мацеви (надгробок у євреїв — знак поваги до покійного). На лівій частині викарбовано напис: «Цей пам'ятний знак встановлено на честь Леві Ешкола (25.10.1895–26.02.1969), уродженця Оратова, видатного ізраїльського діяча з нагоди 120-річчя з дня народження та в шану взаємовідносин народів України та Ізраїлю». На другій площині — ідентичний напис на ідиші. Леві Ешкол (1895–1969 рр., за народженням — Лев Школьник) — державний діяч, прем'єр-міністр Ізраїлю (1963–69 рр.). У 1914 р. емігрував до Палестини і взяв участь у створенні держави Ізраїль (був солдатом Єврейського легіону британської армії, активно сприяв заснуванню нових громадських та політичних організацій, в яких посідав чільні місця). Коли Л. Ешкол був прем'єр-міністром, відбулася переможна шестиденна війна Ізраїлю проти Єгипту, Сирії та інших країн (червень 1967 р.).

М.Р. Мудраченко

Пам'ятний знак ліквідаторам аварії на Чорнобильський АЕС (2006 р., іст.). Вул. Героїв Майдану.

Встановлено на ставковій греблі, що перекриває річку Жива. Створення пам'ятника ініційоване місцевим громадським об'єднанням «Союз Чорнобиль Україна» та районною державною адміністрацією на вшанування пам'яті загиблих ліквідаторів аварії. Відкриття відбулося 26 квітня 2006 р., у 20-ту річницю найбільшої у світі техногенної радіоекологічної катастрофи на четвертому енергоблоці Чорнобильської атомної електростанції. Являє собою чотирикутну гранітну стелу зі складною композицією зображень, мета якої передати загрози життю людей від ядерного вибуху. Ефект трагізму підсилюється обрисом жінки на колінах, яка звертається до Бога з молитвою про захист своїх нащадків, свого майбутнього від катастроф, подібних до чорнобильської. На фасадному боці гранітного постаменту напис: «До 20-ї річниці Чорнобильської трагедії 1986–2006». Вся композиція виконана в темно-світлих тонах. Автор — місцевий майстер С. Паламарчук. На 1 листопада 2017 р. на Оратівщині мешкало 187 осіб, які мали статус громадян, що постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, з яких 55 — учасники ліквідації аварії, 58 — вдови учасників. У районі мешкало також 74 дитини, які мали статус постраждалих.

М.Р. Мудраченко

Пам'ятний знак учасникам радянсько-афганської війни 1979–89 рр. (2008 р., іст.). Вул. Паркова, 12.

Пам'ятник споруджено за кошти обласної ради, районних органів влади та громадськості. Відкриття пам'ятника відбулося 20 листопада 2008 р. Він встановлений у сквері, на обладнаному майданчику, перед краєзнавчим музеєм. Являє собою прямокутну стелу з чорного граніту на низькому стилобаті (висота 3,5 м, стилобату — 0,35 м). На чорному тлі, у центральній частині стели зображення квітки — чорного тюльпана в світлій облямівці та напис: «Воїнам-інтернаціоналістам». У горішній її частині — ключ журавлів, біля підніжжя — панамка-«афганка». З фасадного боку напівколом біля стели встановлено п'ять тумб з викарбованими на них прізвищами полеглих земляків: рядовий В.Ю. Баштанний, капітан В.П. Кошенко,

сержант В.О. Мацюк, молодший сержант С.М. Мурований, єфрейтор Ю.В. Рабець. Під час війни в Афганістані проходили службу 105 уродженців Оратівського р-ну, двоє повернулися інвалідами, п'ятеро загинуло, троє з них поховані на території району.

М.Р. Мудраченко

Костел святого Станіслава (1845 р., архіт.). Вул. Героїв Майдану, 78.

Костел святого Станіслава збудований на місці давнішого в 1845 р. Святий Станіслав — краківський єпископ (1072 р.). Як душпастир стояв на захисті людської моральності й церкви. У 1079 р. страчений польським королем Болеславом Сміливим. Костел розташований в центральній частині селища на підвищенні, головним фасадом повернутий на простору площу, яка терасами спускається до широкого ставу. При наявності верхів костелу у минулому був головною домінантою Оратова та всієї округи. Цегляний, тинькований, на кам'яному підмурку. Костел базилікального типу, з єдиним зальним внутрішнім простором, витягнутим повздовжньою віссю, зі слабко виявленою тригранною апсидою і притвором на всю ширину будинку. В основу архітектурного рішення будівлі закладені форми ренесансу, барочні з вільною трактовкою форм і деталей. Композиція головного фасаду виконана із застосуванням пілястр, симетрична, п'ятивісна, оформлена трьома слабовиявленими ризалітами. Головний вхід акцентований двоколонним портиком з антами і трикутним розірваним фронтоном. Вісі бокових ризалітів, які раніше мали баштові завершення, підкреслені плоскими закомарками, люнетами і трикутними фронтонами. На бокових фасадах — напівциркульні закомарки. Будівлю завершує розвинений карниз з фризом, збагачений по фасаду балюстрадою. Симетрія композиції порушена перебудовами та пристосуванням під Будинок культури. Закладені центральний вхід до залу і вікна на південному фасаді повністю, на північному — частково. В залі влаштований П-подібний у плані балкон на колонах, також виконано пласке перекриття. В інтер'єрі збереглися спарені пілястри іонічного ордеру на східній стіні та пілястри тосканського ордеру на бокових, карниз з мотивами овул. В залі використані чорна, сіра, жовта і метлахська плитки, які утворюють ромбовидну форму, в притворі — коричнева з білою. Парафія костелу належала до бердичівського деканату, мала філії у селах Мервин, Животів, Осична, Лукашівка (тепер у складі Черкаської обл.). Прихожанами костелу була шляхта Оратова і навколишніх сіл. За участі служителів храму вони всіма засобами навертали місцевих селян до римо-католицької віри. Тим, хто приймав їх віру, надавали різні привілеї: звільняли від повинностей, допомагали в будівництві житла тощо. У 1854 р. у цьому костелі взяли шлюб батьки відомого англійського письменника Дж. Конрада. У костелі біля входу, на колоні з тильної сторони, встановлена чорна гранітна дошка (розмір: 1,2×0,6 м) з написом латинською і польською мовами: «Богові найкращому найвеличнішому. Фортунат і Зофія з Гожковських Паковські спочили в Бозі в 1854 і 1855 роках». За радянських часів костел зазнав руйнувань. У 1930-х рр. знищено орган, вівтарну частину, релігійну атрибутику. У роки війни приміщення використовувалося як православна церква, з 1946 р. як сільський клуб, кінотеатр та районний Будинок культури. У 1996 р. будівлю повернуто католицькій релігійній громаді, в серпні 1999 р. відбулося освячення костелу Святого Станіслава. На даний час храм діючий, парафію обслуговують дієцезійні священики, черниці зі згромадження Сестер Пресвятої Діви Марії. У 2010 р. при костелі відкрито молодіжний духовний центр ім. Павла ІІ та Енцо Черутті. Костел є пам'яткою архітектури місцевого значення. [7]

Л.М. Денисова, М.Р. Мудраченко, Л.З. Панчишин

Садиба Вороновичів (кінець 19 ст., архіт.). Вул. Паркова.

Садиба, залишки якої збереглися донині, була закладена у кінці 19 ст. генералом М. Вороновичем і використовувалася як його літня резиденція. Саме у цей час було побудовано палац і розпланово парк. Власник маєтку мешкав переважно в Одесі. У роки Першої світової війни Воронович був призначений генерал-губернатором Бессарабської губернії. Під час революційних змагань підтримав гетьмана П. Скоропадського, був членом Гетьманської ради, займав посаду міністра сільського господарства. Дорогою з Києва вбитий на станції Фастів. До нашого часу

зберігся палац, у якому в радянські часи розміщувалася школа (нині тут її філія), стайня початку 20 ст., ландшафтний парк, який крутосхилом спускається до Кам'яного ставу (близько 20,0 га, нині — парк культури і відпочинку ім. Т.Г. Шевченка). Територія палацу і парку частково забудовані спорудами нової школи, дитячого садка, гуртожитку для вчителів, кав'ярні. Парк садиби є пам'яткою архітектури та містобудування місцевого значення. [8]

М.Р. Мудраченко

с. БАЛАБАНІВКА

Братські могили радянських бійців. Братські могили жертв нацизму. Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1978 р., іст.). Вул. Центральна.

Поблизу Будинку культури, у сквері, поховано 651 бійця із підрозділів 100-ї, 240-ї, 340-ї стрілецьких дивізій, 12-го повітряно-десантного полку, 250-ї окремої армійської штрафної роти 4-ї гв. повітрянодесантної дивізії, 324-го гв. винищувально-протитанкового артилерійського полку та 66-ї гв. танкової бригади, які загинули у боях за звільнення села та виході з «Балабанівського оточення» на початку січня — 10 березня 1944 р. Серед похованих — 135 радянських військовополонених, які були розстріляні в Балабанівському лісі. Після закінчення бойових дій бійці поховані на місцях їх загибелі. У 1955 р. їх перепоховано у братську могилу на шкільному подвір'ї, де вже було поховання 16 осіб єврейської національності, розстріляних 23 лютого 1943 р. У 1975 р. прах бійців та євреїв перепоховано у чотири братські могили на місці сучасного поховання. Відомі прізвища 576 бійців. У 1978 р. споруджено скульптурну композицію: чотиригранний обеліск у вигляді розгорнутого червоного прапора з погруддям бійця (висота 3,5 м) та меморіальним написом. Біля його підніжжя — скульптура жінки на колінах, що тримає вінок із дубового листя. На вінку прикріплено пластикову табличку (розмір: 0,3×0,6 м) з посвятою накладними літерами: «Герої Радянського Союзу: Жеребцов Іван Іванович, Тартиков Семен Володимирович». На постаменті по периметру розташовано 16 металевих дошок (розмір: 0,45×0,75 м) з прізвищами 576 бійців та меморіальним написом. На могилі жертв нацизму — металева прямокутна стела (розмір: 1,0×0,5 м) з прізвищами похованих. У 1972 р. обабіч братських могил споруджено чотиригранний блочний обеліск (висота 18,0 м) на ступінчастому постаменті, по периметру якого вмонтовано чотири меморіальні дошки (розмір: 0,45×0,75 м) з прізвищами 274 односельців, полеглих на фронтах Другої світової війни. Автор та виконавець проєкту з майстерень Київського художнього фонду. [9]

М.Р. Мудраченко

Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932–33 рр. (2008 р., іст.). Центр села.

У 2008 р. біля церкви на вшанування пам'яті про 132 жителів села, які померли під час Голодомору, встановлено дерев'яний хрест (висота: 2,5 м) з меморіальним написом на металевій табличці: «Жертвам голодомору 1932–33». Поховання відбулося на чотирьох сільських кладовищах. Могили не локалізовано. [10]

М.Р. Мудраченко

Заповідне урочище — Балабанівський ліс (природ.). Оратівське лісництво кв. № 35.

Площа 20,0 га. Урочище представлене високопродуктивним насадженням дуба черешчатого з участю дуба червоного віком 115 років. Балабанівський ліс — унікальна ботанічна пам'ятка з 1979 р. занесена до реєстру природно-заповідних об'єктів області. Користувач — Іллінецьке державне лісове господарство. [11]

М.Р Мудраченко

с. БЕРЕЗІВКА

Братська могила радянських бійців (іст.). Північно-східна околиця села.

У центральній частині кладовища поховано 29 бійців 682-го полку 202-ї стрілецької дивізії 27-ї армії. Загинули 18 березня 1944 р. від прямого попадання німецької авіабомби в будинок, в якому містився військовий шпиталь. Спочатку поховані в садибі. Після війни прах бійців перепоховано в братську могилу на цвинтарі. Відомі прізвища 7 бійців: Берінський В.С., Греков М.К., Жорніков Д.З., Курбанов Ф.М., Анісимович К.П., Шаботін К.В., Ширманов М.А. У 1984 р. на могилі встановлено металевий пірамідальний конічний обеліск (висота: 2,0 м), увінчаний зіркою. На обеліску

прикріплено металеву меморіальну дошку (розмір: 0,3×0,4 м) з написом: «Вічна слава героям. 1941–1945». Поховання оточено металевою огорожею. [12]

М.Р. Мудраченко

с. БУГАЇВКА

Братські могили радянських бійців (іст.). Вул. Млинська.

Біля будинку культури. В двох могилах поховано 76 бійців, які загинули при звільненні села 6 січня 1944 р. Відомі прізвища двох бійців — рядових Гергелі С.С. та Руденка В.І. У 1957 р. на похованні встановлено бетонну скульптуру воїна в бронзовому окутті (висота: 2,0 м), на колінах тримає автомат та дубову гілку. На постаменті прикріплено металеву дошку (розмір: 0,6×0,4 м) з меморіальним текстом: «Куди б не йшов, не їхав ти, а тут ти зупинись і цій могилі дорогій всім серцем поклонись». Перед скульптурою під нахилом укладено три металеві меморіальні плити з накладними датами «1941–1945» та прізвищами 79 односельців, що не повернулися з Другої світової війни. Меморіал оточено бетонними стовпчиками, скріпленими металевими ланцюгами. Автор та виконавець з майстерень Київського художнього фонду. [13]

М.Р. Мудраченко

Пам'ятний знак жертвам політичних репресій (1986 р., іст.). Вул. Космонавтів.

На цвинтарі, навпроти входу, встановлено пам'ятну стелу на вшанування 47 селян місцевого колгоспу «Перемога», які стали жертвами політичних репресій за участь у т. зв. Українській військовій повстанській організації на території Оратівського р-ну і засуджених у позасудовому порядку рішеннями Трійки управління НКВС по Вінницькій області від 10 та 19 квітня 1938 р. до розстрілу, вироки відносно яких виконувалися у Вінниці. У 1986 р. на низькому постаменті встановлено стелу, яка являє собою зрізану призму, увінчану хрестом (висота 2,0 м). У верхній її частині з чолового боку вмонтовано дошку (розмір: 0,4×0,3 м) з рожевого лабрадориту з написом контррельєфом: «Вічна пам'ять жертвам репресій 1937–1938 рр.» та прізвищами репресованих. Виготовлено на кошти мешканців села. [14]

М.Р. Мудраченко

с. ВЕЛИКА РОСТІВКА

Братські могили радянських бійців (іст.). Вул. Першотравнева.

У сквері біля школи в двох братських могилах поховано 53 бійці зі складу 100-ї і 151-ї стрілецьких дивізій 38-ї армії, які загинули при звільненні села 3 січня та у боях місцевого характеру впродовж січня-березня 1944 р. Прізвища їх відомі. У 1951 р. на тинькованому постаменті встановлено обеліск із бетонних блоків (висота: 3,5 м). Біля його підніжжя — скульптурна група: хлопчик з дівчинкою тримають лавровий вінок (висота: 1,5 м). На постаменті в окантованому обрамленні присвятний напис. Праворуч від надгробка в 1964 р. споруджено П-подібну цегляну стіну (розмір: 11,2×1,5 м), на площині якої прикріплено 12 металевих плит (розмір: 1,0×0,7 м) з прізвищами 167 учасників Другої світової війни та посвятою: «Вічна слава воїнам-односельцям, полеглим у боях за свободу і незалежність нашої Батьківщини». Автор та виконавець з майстерень Харківського художнього фонду. [15]

М.Р. Мудраченко

Могили жертв Голодомору 1932–33 рр. (іст.). Південно-східна околиця села.

У центральній частині старого кладовища в п'яти братських та одиночних могилах поховано 86 жителів Великої Ростівки, які померли від голоду. У 1988 р. на одній із братських могил встановлено металевий поклінний хрест (висота: 2,0 м) з написом на табличці «Тут покоїться прах Царуків: мама Наталка, сестри Явдоха, Горпина, Марія, брат Іван, внучка Маруся умерли 1933 року». [16]

М.Р. Мудраченко

с. ГОНОРАТКА

Братські могили радянських бійців. Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1979 р., іст.). Вул. Радгоспна.

У сквері біля акушерського пункту в двох братських могилах поховано 75 бійців зі складу 155-ї, 240-ї стрілецьких та 4-ї гв. повітрянодесантної дивізій, які загинули в боях за Гонораткою з 8 січня по 11 березня 1944 р. Відомі прізвища 30 бійців. У 1979 р. встановлено бетонну скульптуру воїна в бронзовому

окутті (вис. 2,5 м. Ліворуч від постаменту на підставах — металева стела (2,5×1,0 м), на синьому полі якої білою фарбою написано присвятний напис та наведено 77 прізвищ односельців, учасників Другої світової війни. Могили оточено бордюрами. Поховання огороджено металевою огорожею. Автор та виконавець проєкту з майстерень Київського художнього фонду. [17]

М.Р. Мудраченко

с. ЖИВОТІВКА

Могила М.С. Антонця, Героя Радянського Союзу (іст.). Вул. Центральна.

Цвинтар. Праворуч від головної алеї у першому ряду, десята. Антонець Микита Степанович (1915–65 рр.) — гв. лейтенант, командир взводу 12-го кавалерійського полку 3-ї кавалерійської дивізії, 2-го гв. кавалерійського корпусу Центрального фронту. Народився у с. Животівка. У Червоній армії в 1936–39 рр. У 1941 р. закінчив курси молодших лейтенантів. Брав участь у боях з 1942 р. У березні 1943 р. під час бою у районі с. Вовна (Шосткінський р-н, Сумська обл.) гв. лейтенант М. Антонець підбив ворожий танк, урятував багато життів, ризикуючи своїм. Будучи тяжко пораненим, вийшов з оточення. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно 18.05.1943 р. Після війни жив і працював у рідному селі. У 1966 р. на могилі встановлено гранітний обеліск (висота 2,2 м) з фотографією, зіркою Героя та написом (рос.): «Герой Советского Союза, гвардии капитан Антонец Н.С. 1915–1965». У 2007 р. на фасаді школи відкрито меморіальну дошку (розмір: 0,4×0,6 м) з написом: «Меморіальна дошка встановлена на честь Героя Радянського Союзу Антонець Микита Степанович 1915–1965 рр.». [18]

М.Р. Мудраченко

Могили жертв Голодомору 1932–33 рр. Могила І.Д. Паламарчука, Героя Соціалістичної Праці (іст.). Вул. Горького.

У південному секторі кладовища в одній братській та одиночних могилах поховано 88 жителів Животівки, які померли протягом 1932–33 рр. від голоду. На братській могилі у 2004 р. встановлено прямокутну стелу з рожевого лабрадориту (вис. 1,7 м) з меморіальним написом: «Вічна пам'ять жертвам голодомору 1932–1933 рр. від односельців с. Животівки». Праворуч від головної алеї у тринадцятому ряду дев'ятнадцята. Поховано Паламарчука Івана Дементійовича (22.09.1940, с. Животівка, Оратівський р-н Вінницька область) — 26.01.2009, освіта 7 класів. У 1955 р. став доярем Животівського колгоспу. У роки 8-ї п'ятирічки Паламарчук І. застосовує систему заходів у своїй роботі, які забезпечують підвищення продуктивності корів. Так, 1966 р. він надоїв від кожної корови по 4420 кг молока. У 1967 — 5000 кг, у 1968 — 5308 кг, а у 1970 — 5626 кг. За видатні успіхи, досягнуті у розвитку сільського господарського виробництва і виконання п'ятирічного плану (1966–70 рр.) продажу державі продуктів землеробства і тваринництва, Указом Верховної Ради СРСР від 8 квітня 1971 р. Паламарчуку Івану Дементійовичу, дояру колгоспу імені Жданова присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці з врученням ордена Леніна і золотої медалі «Серп і Молот». [19]

М.Р. Мудраченко

с. ЗАКРИНИЧЧЯ

Меморіал односельцям, учасникам Другої світової війни. Могила С.Т. Дрикопчука (1967 р., іст.). Центр села.

Біля господарства, поховано С.Т. Дрикопчука (1888–1916 рр.). — кавалера ордена святого Георгія. На могилі встановлено із чорного граніту чотиригранний обеліск, увінчаний православним хрестом (висота: 1,5 м). На обеліску викарбовано посвяту: «Георгиевский кавалер штабс-капитан Дрикопчук Савва Трофимович, родился в 1888 году, убитый на поле брани за Почаево Галицию. Мир праху твоему, дорогой сын». Обабіч могили у 1967 р. споруджено меморіал на вшанування пам'яті односельців: у центрі майданчика на постаменті встановлено бетонну скульптуру воїна в бронзовому окутті (висота: 2,3 м). Праворуч і ліворуч від скульптури споруджено бетонні стели, на яких прикріплено чотири меморіальні плити (розмір: 1,2×0,8 м) з прізвищами 99 односельців, полеглих на фронтах Другої світової війни. [20]

М.Р. Мудраченко

Могили жертв Голодомору 1932–33 рр. (іст.). Східна околиця села.

У центральній частині кладовища, у братських та одиночних могилах поховано 426 жителів села, які померли під час Голодомору.

На місці масових поховань у 1992 р. встановлено бетонний поклінний хрест (висота: 3,0 м) з написом: «Жертвам Голодомору 1932–1933 років». [21]

М.Р. Мудраченко

с. КАЛЕНІВКА

Братські могили радянських бійців (іст.). Вул. Садова.

На північній околиці села в двох могилах поховано бійців із підрозділів 6-ї армії, які пораненими потрапили в полон і розстріляні нацистами 29 липня 1941 р. Кількість і прізвища їх невідомі. Тут також поховані 26 бійців зі складу 240-ї дивізії 40-ї армії, які загинули в боях місцевого значення впродовж січня-березня 1944 р. Відомі прізвища двох бійців — Ярового Ларіона Яковича та Кузнєцова Миколи Даниловича. У 1959 р. на могилах встановлено бетонну скульптуру воїна (висота: 2,5 м). На постаменті прикріплено металеву меморіальну дошку (розмір: 0,75×0,5) з барельєфним зображенням зірки та написом. Могили оточено бордюром, поховання — дерев'яною огорожею. Автор та виконавець проєкту з майстерень Київського художнього фонду. [22]

М.Р. Мудраченко

Могила В.Ю. Баштанного, учасника радянсько-афганської війни (іст.). Вул. Садова.

На цвинтарі, праворуч від входу у другому ряду, друга. Рядовий Баштанний Василь Юхимович (1963–84 рр.) народився у с. Каленівка. У 1979 р. закінчив Угарівську восьмирічну школу. Працював у м. Києві токарем на заводі «Арсенал». На службу призваний 1 квітня 1982 р. З вересня служив у республіці Афганістан. Загинув при виконанні бойового завдання. Нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно). У 1985 р. на могилі встановлено металевий хрест (висота: 1,8 м) з написом: «Баштанний Василь Юхимович 9.02.1963–10.05.1984. Загинув в Афганістані, виконуючи інтернаціональний обов'язок». [23]

М.Р. Мудраченко

с. КОЖАНКА

Пізньотрипільське поселення (перша половина 3 тис. до н. е., археол.). За 2,0 км на північний захід від села.

Розташоване на схилах довгого мисоподібного плато, вздовж струмка. Відкрите П.І. Хавлюком у 1984 р. Розкопки не проводилися. Розмір пам'ятки 300,0×300,0 м. Товщина культурного шару 0,10 м, пошкодженого щорічною оранкою. Характеризується червоною ліпною керамікою з монохромним розписом, кремінними відщепами, а також глиняною обмазкою зі стін жител. Належить до пізньотрипільської культури і датується першою половиною 3 тис. до н. е. Матеріали зберігаються у фондах Вінницького обласного краєзнавчого музею. [24]

Д.М. Ленчук, М.Р. Мудраченко

Слов'янське поселення (8–9 ст., археол.). Східна околиця села.

Розташоване на схилі плато, вздовж правого берега струмка, в урочищі «Кабриків берег». Відкрите П.І. Хавлюком у 1984 р. Розкопки не проводилися. Розмір пам'ятки 300,0×100,0 м. Товщина культурного шару 0,10 м. Характеризується коричневою грубою ліпною керамікою зі слабо відігнутими вінцями. Інколи зберігається хвилястий лінійний орнамент. Належить до давньоруського часу і датується 8–9 ст. Матеріали зберігаються у фондах Вінницького обласного краєзнавчого музею. Слов'янське поселення є пам'яткою археології місцевого значення. [25]

М.Р. Мудраченко

Могили жертв Голодомору 1932–33 рр. Могила І.О. Бурлаки, Героя Радянського Союзу. Могили В.О. Мацюка та Ю.В. Рабця, учасників радянсько-афганської війни (іст.). Південно-західна околиця села.

У південній старій частині цвинтаря у братській та одиночних могилах поховано понад 365 жителів Кожанки, які померли протягом 1932–33 рр. від голоду. У їх числі 18 дітей. У 1991 р. на братській могилі встановлено металевий хрест (висота 2,5 м), на якому прикріплено металеву дошку (розмір: 0,40×0,35 м) з написом: «Пам'яті жертв голодомору 1932–33 рр.». У північній частині цвинтаря, у другому ряду, четверта. Похований Бурлака Іван Омелянович (1909–94 рр.) — старший сержант, командир кулеметної обслуги 897-го полку 242-ї гірськострілецької дивізії, Приморська армія. Народився у с. Кожанка. З червня 1941 р. у Червоній армії, на фронті з липня 1941 р. Воював

на Західному, Південно-Західному, Південному, Північно-Кавказькому та 4-му Українському фронтах. Відзначився у боях за Севастополь. 7 травня 1944 р. під час штурму укріплень висунувся з кулеметом у фланг ворожого підрозділу і знищив декілька десятків гітлерівців. У ніч на 8 травня вступив у рукопашний бій, знищив одного ворога, а трьох взяв у полон. Цього ж дня влучним кулеметним вогнем зупинив понад взвод солдатів противника і зірвав їх спробу вийти з оточення. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно 23.09.1945 р. Після війни жив і працював у рідному селі. У 2007 р. на могилі встановлено стелу (висота 1,2 м). На ній в овальному окантуванні — фотографія, металева табличка (розмір: 0,2×0,15 м) з написом: «Герой Радянського Союзу Бурлака Іван Омелянович 9.10.1909–13.12.1994. Вічно живий в пам'яті односельчан». На початку 2000-х рр. на фасаді школи встановлено гранітну меморіальну дошку (розмір: 0,38×0,55 м) з написом: «Меморіальна дошка встановлена на честь Героя Радянського Союзу Бурлаки Івана Омеляновича». У південній частині цвинтаря, у шостому ряду, четверта. Похований Мацюк Володимир Олександрович (1966–85 рр.) — сержант, командир відділення парашутно-десантної роти. Народився у с. Кожанка. Після закінчення Очитківської середньої школи навчався у Вінницькому ПТУ-5. Працював фрезерувальником на Вінницькому інструментальному заводі. На військову службу призваний у листопаді 1984 р., з квітня 1985 р. служив в Афганістані. Під час виконання бойового завдання був важко поранений. Помер від ран. Нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно). У 1986 р. на могилі встановлено гранітну стелу (висота 1,8 м) з портретом та написом (рос.): «Мацюк Владимир Александрович 13.07.1966–13.08.1985. Геройски погиб при исполнении интернационального долга. Живым тебя представить так легко, но в смерть твою поверить невозможно. Скорбящие родные». У західній частині цвинтаря, у першому ряду, сьома. Похований Рабець Юрій Володимирович (1969–88 рр.) — єфрейтор. Народився у с. Кожанка. У 1986 р. закінчив Очитківську середню школу, потім навчався у Вінницькому СПТУ-16. На військову службу призваний у травні 1987 р., з листопада служив в Афганістані. Загинув при виконанні бойового завдання. Нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно). У 1989 р. на могилі встановлено стелу (висота 1,2 м) з портретним зображенням та написом (рос.): «Ефрейтор Рабец Юрий Владимирович 25.01.1969–27.06.1988. Геройски погиб при исполнении интернационального долга». На постаменті абрис гвоздики та троянди. У 2014 р. на фасаді Очитківської середньої школи встановлено меморіальну дошку воїнам-афганцям. [26]

М.Р. Мудраченко

с. КОШЛАНИ

Братська могила радянських бійців. Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1980 р., іст.). Вул. Миру.

У центрі села в трьох братських могилах поховано бійців зі складу 155-ї стрілецької дивізії, які загинули в боях при дворазовому звільненні села та обороні рубежу Кошлани – Дібровинці в січні — березні 1944 р. Кількість похованих та їх прізвища невідомі. У 1980 р. на високому постаменті (3,0 м) встановлено скульптурну групу — воїн і молода жінка у військовому строї тримають лівими руками автомат (висота: 2,5 м). Нижче, в ніші вмонтовано металеву табличку з прізвищами (рос.): «Они погибли в бою за село Кошланы: полковник Кобзев В.Г., полковник Филонович Ф.Я., ст. лейтенант Пискун И.С., рядовой Амершоев Г.». До постаменту з обох боків прилягають дві бетонні стіни (розмір: 2,0×2,0 м), на яких прикріплені металеві меморіальні дошки з наведеними білою фарбою прізвищами 92 односельців, учасників Другої світової війни. Присвятний напис відсутній. Автор та виконавець проєкту з майстерень Вінницького художнього фонду. [27]

М.Р. Мудраченко

Могили жертв Голодомору 1932–33 рр. та пам'ятник на їх вшанування (2021 р., іст.). Північно-східна околиця села.

У східній старій частині кладовища, оточеній ровом, у братській та одиночних могилах поховано понад 376 жителів села Кошлани. Люди померли протягом 1932–33 рр. від голоду. У 2021 р. на місцях масових поховань споруджено пам'ятник. На білому гранітному стилобаті (розмір: 2,0×1,5×0,5 м), невисокому двоступінчатому постаменті встановлено пам'ятний хрест (висота: 1,8 м) як символ побожності. На постаменті прикріплено нікельовану табличку (розмір: 0,6×0,4 м)

з меморіальним написом: «Жертвам Голодомору с. Кошлани». Матеріал: граніт, тонований бетон, світло-сірий лабрадорит, метал. Автор і виконавець проєкту — Іллінецькі ритуальні послуги. [28]

М.Р. Мудраченко

с. ЛОПАТИНКА

Братські могили радянських бійців (іст.).Вул. Жовтнева.

На території школи в двох братських могилах поховано 133 бійців, серед них 11 з підрозділів 6-ї армії. Вони загинули під час оборони села в липні 1941 р. Тут поховані також бійці зі складу 155-ї, 100-ї, 340-ї, 240-ї стрілецьких дивізій, 109-ї танкової бригади та померлі від ран у полкових медичних пунктах упродовж січня-березня 1944 р. У 1950–70-х рр. прах загиблих перенесено з околиць сіл Лопатинка, Тарасівка, Лишава у спільну могилу. Прізвища їх відомі. У 1956 р. на багатоступінчастому стилобаті, високому постаменті встановлено бетонну скульптуру воїна (висота: 2,5 м). Праворуч від скульптури — металева стела (розмір: 1,2×0,7 м) з написом та прізвищами. Праворуч від поховання закладено Алею пам'яті на вшанування 89 односельців, полеглих на фронтах Другої світової війни. [29]

М.Р. Мудраченко

с. ЛЮЛИНЦІ

Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932–33 рр. (1992 р., іст.). Північно-західна околиця села.

У 1992 р. у південній частині кладовища на вшанування пам'яті 112 жителів Люлинець, померлих під час Голодомору, встановлено бетонний поклінний хрест (висота: 2,0 м). На нижній поперечці хреста меморіальний напис: «Жертвам голодомору 1932–1933 рр.». У числі померлих 23 дітей. Могили не локалізовані. [30]

М.Р. Мудраченко

с. МАЛА РОСТІВКА

Палацо-парковий комплекс садиби Заботіних (початок 20 ст., архіт.). Вул. Польова, 21.

На початку 20 ст. садиба належала інженеру І.О. Заботіну, імовірному замовникові будівництва палацу. Будівлю виконано у неоготичних формах із каменю та цегли, під крокв'яним дахом, по металевих балках склепінчастими перекриттями. Збереглися первинні перекриття підвалу та вхідного еркеру. Основні міжповерхові перекриття та конструкції сходів згодом замінено на нові залізобетонні. Дах і приміщення неодноразово реконструйовані. Споруда палацу двоповерхова з мансардним поверхом та підвалом під частиною будівлі. Два основні поверхи із підвалом у північно-східній частині та приміщенням горішнього рівня на бічних сходах. Будівля прямокутного абрису в плані, розміщена за широтною орієнтацією поздовжньої вісі корпусу. Розпланувальна типологія приміщень в основному коридорного типу з двобічним розпланування кімнат. Фасади вирішені прийомами поєднання симетрії та асиметрії. Особливим акцентом будівлі вирішено східний ризаліт із баштовим кутом, увінчаним квадратовими мерлонами. До вхідного холу палацу та його центральних двомаршових сходів усередині корпусу веде південний ризаліт із терасою на другому поверсі. Згодом було встановлено декоративні жіночі скульптури, які не пасують архітектурі палацу. Скульптурами лежачих левів фланковано сходи до тераси північного фасаду. Архітектурно-художньої виразності будівлі досягнуто якісним цегляним муруванням стрункіх форм неоготики, що підкреслює вишукані гармонійні пропорції палацу. В інтер'єрі збереглися окремі цегляні склепіння по металевих балках (перекриття підвальне, вхідного ризаліту), коробові арки отворів, у великій кімнаті першого поверху неподалік центральних сходів — дві печі з пошкодженим оздобленням у вигляді порталів, декорованих у дусі необароко. Збереглися також оригінальні ковані огородження сходів із алюзією готичних форм і частина первинної кераміки сходового майданчика на другому поверсі. Протягом 1920-х–1991 рр. палац використовувався як сільський клуб із бібліотекою. У 1980-х рр. була спроба пристосувати будівлю під реабілітаційний центр. З часом садово-паркові насадження навколо палацу були занедбані. Нині зберігся лише один каштан. Палацо-парковий комплекс садиби Заботіних є пам'яткою архітектури місцевого значення. [31]

С.О. Царенко, Л.М. Денисова

Церква Покрови Пресвятої Богородиці (1776 р., архіт.). Вул. Польова.

Церква дерев'яна, із брусків, зрубом у лапу, без виступів. У плані хрещата. Уся будівля має три частини: притвор (бабинець), середня головна частина (нава) і вівтар (апсида). Кожна із частин має чотирискатну металеву покрівлю, при цьому всі чотири кути догори звужені. На кутах зроблені язикоподібні вставки, які дають можливість її заокруглення. Церква однокупольна. Вежа над притвором відігравала роль дзвіниці, увінчана шатром з хрестом. Над навою широкий чотиригранний барабан, на якому лежить менший барабан з шестигранною лукоподібною банею та хрестом. Верхню частину стін обрамляє фриз з простим декором. Церква має невисоку прибудову до притвору, а також вихідні двері з бокової частини нави. Світло падає через бокові вікна самої церкви та верхні віконні прорізі в барабані. Зі встановленням радянської влади (1920 р.) храм було закрито. Під час Другої світової війни німецька окупаційна влада дозволяла відкривати храм для проведення служби на свята та для вінчання. У повоєнні роки руйнація церкви продовжувалася доти, поки за її відновлення не взявся місцевий фермер М. Мотузюк. Виконано великий обсяг реставраційних робіт: піднято фундамент, покриття із євроруберoїду, дах, підлога, обшито стіни шалівкою, встановлено вікна, двері, піднято бані тощо. Нині діюча православна церква. [32]

М.Р. Мудраченко

Малоростівський гідрологічний заказник (природ.). Південна околиця села.

Розташований в долині безіменного струмка і займає площу майже 35,0 га. Цінна ділянка надто обводненого болота, заросло високотрав'ям: рогіз, очерет, різні осоки, лепеха, болотні півники, іриси, калюжниця болотна, конюшина шарудлива, герань лучна, щавель кінський, дягель, солодко-гіркий пасльон та багато інших рослин. Серед різнотрав'я зростають стебла оману високого, пальчатокорінника широколистого, валеріани високої, цикути отруйної. Малоростівське болото є типовим для лісостепу, за рекомендацією ботаніків від 1999 р., оголошено гідрологічним заказником місцевого значення. Користувач — фермерське господарство «Агропросток». [33]

М.Р. Мудраченко

с. МЕДІВКА

Криниця Гонти (іст.). Вул. Агрономічна.

Розташована на садибі мешканців села. Криниця Гонти — джерело ґрунтової чистої води, яке живить річку Безіменну. Назва криниці походить від імені ватажка народного повстання 1768 р. Івана Гонти. За місцевими переказами у дні Коліївщини загони гайдамаків на чолі з Гонтою проходили селом і зупинялися на відпочинок біля криниці. У 2000 р. її впорядковано: вставлено бетонні кільця, зведено верх у вигляді альтанки. У 1984 р. криниці Гонти надано статус гідрологічної пам'ятки природи місцевого значення. [34]

М.Р. Мудраченко

Меморіальний комплекс (1950 р., 1978 р., іст.). Вул. Шосейна.

На кладовищі поховано 219 бійців із підрозділів 241-ї, 155-ї, 389-ї, 151-ї, 100-ї стрілецьких дивізій, 32-ї окремої винищувальної протитанкової артилерійської бригади Резерву Головного Командування та 51-ї танкової бригади. Вони загинули в місцевих боях у січні — першій половині березня 1944 р. Упродовж цього часу в селі були розташовані 506-й медико-санітарний, 228-й окремий медично-санітарний батальйони та полковий медичний пункт 581-го полку 151-ї стрілецької дивізії. Померлих ховали на кладовищі. 1950 р. прах бійців перенесено в братську могилу. Відомо 193 прізвища. У 1978 р. на місці поховання споруджено меморіальний комплекс на вшанування пам'яті загиблих бійців та 177 односельців, учасників Другої світової війни. У центрі майдану — бетонна стела у вигляді схиленого прапору, торцем до могили (висота: 4,5 м), під прапором на низькому подіумі, встановлено бетонну скульптуру воїна в бронзовому окутті (висота: 2,2 м). Ліворуч і праворуч — бетонні стели (розмір: 5,0×2,0 м) з військовою радянською атрибутикою і меморіальними плитами, на яких викарбовані прізвища похованих та односельців. Обабіч від меморіалу закладено Алею пам'яті: встановлено 148 табличок з прізвищами односельців та висаджено стільки ж дерев. Автор та виконавець проєкту з майстерень Харківського художнього фонду. [35]

М.Р. Мудраченко

Могили жертв Голодомору 1932–33 рр. (іст.). Південно-західна околиця села.

У старій частині кладовища в одній братській (8,0×2,0 м) та одиночних могилах поховано близько 200 жителів села Медівки, які померли протягом 1932–33 рр. від голоду. 2007 р. на могилі встановлено поклінний дерев'яний хрест (висота: 3,0 м) з меморіальним написом: «Медівчани померлі від Голоду 1932–1933 рр.». [36]

М.Р. Мудраченко

с. МЕРВИН

Братська могила радянських бійців. Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1951 р., іст.). Вул. Зелена.

У центрі села поховано 63 бійці з підрозділів 100-ї стрілецької дивізії, 15-ї мотострілецької та 109-ї танкової бригади, які загинули в оборонних боях, що точилися у прифронтовій смузі в районі села впродовж січня-березня 1944 р. Прізвища їх відомі. У 1951 р. могилу оточено бордюром і укладено під нахилом меморіальну гранітну плиту (розмір: 1,0×0,5 м) з викарбованими прізвищами похованих. Поруч на тинькованому кубоподібному постаменті встановлено бетонну скульптуру воїна (висота: 2,3 м). На постаменті з трьох боків у нішах вмонтовано металеві плити: з чолового боку викарбовано посвяту, на бокових — прізвища 106 односельців, загиблих на фронтах Другої світової війни. Автор та виконавець проєкту з майстерень Київського художнього фонду. [37]

М.Р. Мудраченко

Меморіальна дошка О.М. Фурману, Герою Радянського Союзу (2008 р., іст.). Вул. Зелена.

У 2008 р. на фасаді навчально-виховного комплексу школи-саду відкрита меморіальна дошка з написом: «Меморіальна дошка встановлена на честь Героя Радянського Союзу Фурмана Олександра Мефодійовича 22.11.1915 р. — 07.11.1998 р.». Матеріал — граніт. Розмір: 0,4×0,6 м. О.М. Фурман народився у с. Мервин. Закінчив сім класів у сусідньому Чагові. У Червоній армії з 1937 р. На фронтах Другої світової війни з червня 1941 р. Командир 2-го відділення моторизованого понтонно-мостового батальйону 4-ї понтонно-мостової бригади, 8-ї гв. армії 3-го Українського фронту. Гвардії старшина Фурман у ніч на 26.10.1943 р. під час форсування Дніпра у районі м. Запоріжжя переправив бійців на острів Хортиця. Узяв активну участь у штурмі ворожих позицій. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно 22.02.1944 р. (посвідчення помилково виписане на прізвище Фурманов). Після демобілізації (1955 р.) жив і працював у Києві. [38]

М.Р. Мудраченко

Могили жертв Голодомору 1932–33 рр. (іст.). Західна околиця села.

У південно-західній частині кладовища у братській могилі поховано жителів села, які померли протягом 1932–33 рр. від голоду. У 2005 р. на могилі на кошти уродженця Мервина Демчука В.А. встановлено стелу з чорного граніту (висота: 1,4 м). На стелі викарбовано меморіальний напис: «Тут захоронено більше 200 мервинчан, безвинних жертв сталінського голодомору 1932–1933 років. Вічна їм пам'ять». [39]

М.Р. Мудраченко

с. НОВОЖИВОТІВ

Ранньослов'янське поселення (6–7 ст., археол.). За 0,5 км східніше села.

Розташоване вздовж схилу плато берега річки Жива в урочищі «Вершина». Відкрите П.І. Хавлюком у 1980 р. Розкопки не проводилися. Розмір пам'ятки 400,0×120,0 м. Товщина культурного шару 0,10 м. Характеризується тим, що на місцях розташування жител-напівземлянок помітна концентрація коричневої ліпної кераміки з прямими або відігнутими вінцями та валиковим орнаментом. Поза житлами культурний шар бідний. Поселення за характером кераміки віднесене до ранньослов'янської культури. Матеріали розвідок зберігаються у фондах Вінницького обласного краєзнавчого музею. [40]

М.Р. Мудраченко

Братська могила радянських бійців (іст.). Вул. Перемоги.

У центрі села біля школи поховано 27 бійців із підрозділів 49-го стрілецького корпусу 6-ї армії. Вони загинули в боях 21–23 липня 1941 р. під час нанесення контрудару в східному напрямку по передових частинах 16-ї німецької танкової дивізії з рубежу Но-

воживотів – Оратів. У кінці липня мешканці села перенесли рештки радянських бійців із поля, що на північ від села, і поховали в братській могилі. Відомі прізвища двох командирів: полковник Геращенко та командир батальйону Стрілецький. Меморіальний напис відсутній. Могила (4,0×2,0 м) оточена бордюром, поховання — бетонною декоративною огорожею. [41]

М.Р. Мудраченко

Животівські оборонні укріплення 15–18 ст., іст.). Вул. Б. Хмельницького.

Колишній центр Старого Животова. Животівські землі перебували у зоні інтенсивного оборонного будівництва, тому що у давнину тут проходив один із основних напрямків татарських нападів — Чорний шлях. З другої половини 16 ст. на Поділлі поширювалося становлення магнатського землеволодіння, що посилювало політичну нестабільність у краї. Поселення Животів перекази відносять до часів татаро-монгольського панування, яке належало до годівних маєтностей хана (13–14 ст.). У другій половині 15 ст. в Животові на березі річки Роськи вже існував замок князів Четвертинських, але був знищений татарами (1482 р.). У 1564 р. (за іншими даними 1574 р.) поселення перейшло по жіночій лінії до князів Збаразьких. Біля 1599 р. Януш Збаразький спорудив нову фортецю на високому півострові, оточеному з трьох сторін великими ставками, утвореними річкою Роською. Перешийок півострова був перекопаний ровом, заповненим водою, який утворив штучний острів. Ця фортеця була дерев'яно-земляним укріпленням із значним оборонним потенціалом. По всьому периметру (понад 2700 м) острів був оточений земляним валом з дубовим частоколом, який повторював його конфігурацію. Ймовірно, що за зовнішньою стіною йшло ще дві внутрішньоміські стіни з ровом між ними. Через рів з півночі та через річку з південно-східної сторони фортеці були побудовані підйомні на ланцюгах мости, які підіймались на ніч. Біля мостів були влаштовані бійниці з гарматами. Площа фортеці становила майже 24 га. Напевно, саме в цей час розпочалися роботи зі спорудження оборонних укріплень на високому східному березі Роськи, навпроти острова (місце не локалізовано). Саме побудова цих фортифікацій значно зміцнювала обороноздатність животівської фортеці, готувало її до тривалої кругової оборони і проведенню контратак. На плацу фортеці були розташовані будівлі. Серед них могли бути у різні періоди житловий будинок феодала, сотенна канцелярія, церква, колодязь, льохи із запасами зброї, казарми. На кошти животівських власників утримувався гарнізон із найманих козаків (нерідко із волохів, татар і навіть циган), який ніс постійну охоронну службу як у фортеці, так і «польову сторожу» на навколишніх курганах. У межах фортеці в кінці жовтня 1620 р. перебував Петро Конашевич-Сагайдачний разом з Єрусалимським патріархом Теофаном, яких приймав поборник православ'я князь Четвертинський. У Животові патріарх під охороною козаків висвятив на єпископа Паїсія Іполитовича — владику Холмського. По смерті Єжи Збаразького 1631 р. укріплене поселення перейшло до князів Вишневецьких. У 1633 р. Старий і Новий Животів з укріпленнями на обох берегах річки Роськи були подаровані князю Стефану Четвертинському. У роки Національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького містечко постійно перебувало в центрі збройних та державотворчих подій. Животів став збірним пунктом козацьких полків Хмельницького з військом союзника козаків кримського хана Іслам-Гірея. На початку червня 1648 р. фортеця була захоплена козацько-татарськими загонами. Перед походом на Збараж (1649 р.) Б. Хмельницький знову зупинився на збірному пункті під Животовим. Після Зборівського договору (1649 р.) Животів став сотенним містечком Української козацької держави. До реєстру Війська Запорозького занесено 131 козака із мешканців містечка та передмість і сформована Животівська сотня, яка входила до складу Кальницького полку Івана Федоренка (Яцковського-Куницького), згодом Івана Богуна, а І. Федоренко залишався наказним. Козаки з сотником Логвином утримували та удосконалювали укріплення залежно від ситуацій і найновіших військових досягнень свого часу. Втретє Б. Хмельницький розташував табір біля Животова перед нещасливою битвою під Берестечком 1651 р. Тут він прийняв двох послів з грамотою від турецького султана та водночас відіслав до султана своїх послів — Павла Колодницького та Івана Петрова. Восени 1654 р. Животів був спустошений війною і контролювався польськими військами. Животівська фортеця разом

з містечком немало зазнавала штурмів та руйнацій, але кожного разу відновлювалась. Так, з 1711 р. власником Старого і Нового Животова став Кароль Єжи Віжицький, який на острові, на місці давніх укріплень, звів фортецю з підйомними мостами, вежами з бійницями та гарнізоном вояків. Під час народно-визвольного повстання 1768 р. (Коліївщини) загін гайдамаків під керівництвом ватажка Середниченка захопив містечко. В тому ж році животівська фортеця витримала останній штурм татарської орди хана Керім-Гірея. В останній чверті 18 ст. оборонні вали стали розкопувати, рови засипати. Первісної забудови або об'єктів з будь-якого періоду розвитку містечка на замчищі не збереглось, за винятком численних підземних ходів на острівній його частині. Сьогодні територія замкової гори зайнята садибами та городами. [42]

М.Р. Мудраченко

Могила радянського бійця. Кам'яний хрест «Домникії» (іст.). Вул. Театральна.

У старій частині цвинтаря праворуч від входу. Наприкінці 1960-х рр. із садиби місцевої жительки було перенесено на цвинтар прах радянського бійця, який загинув на початку січня 1944 р. при звільненні села. Прізвище невідоме. На його могилі встановлено об'ємний кам'яний хрест (висота 1,1 м) з рельєфним написом церковнослов'янською мовою: «В 1443 году месяца Июля 31-го погребена раба Божія Домникія». За письмовими джерелами та місцевими переказами цей хрест стояв на давній могилі, що знаходилася на центральній вулиці. Тут була похована дівчина-воїн, яка загинула у бою з татарами, захищаючи підступи до Животівської фортеці. У радянські часи на провідний тиждень біля могили інколи збиралися дівчата, квітчали її вінками, обплітали стрічками, співали пісень. У 1967 р. місцевим комсомольським активом могилу було знищено, хреста кинуто в річку. Згодом хрест дістали і встановили на могилі перепохованого бійця. Хрест «Домникії» — один з найдавніших кам'яних хрестів з епітафією на території Вінницької області. [43]

М.Р. Мудраченко

Пам'ятні знаки жертвам Голодомору 1932–33 рр. та політичних репресій (1993 р., іст.). Кладовища.

По вул. Покровській у старій частині Новоживотівського та по вул. Степовій на Староживотівському кладовищах. У братських та одиночних могилах поховано близько 500 селян, які померли протягом 1932–33 рр. від голоду. У 1993 р. на місцях масових поховань встановлено могильні плити чорного кольору (розмір: 1,1×0,7 м) та стели з сірого граніту (висота 1,3 м) з викарбованими написами: «Вічна пам'ять жертвам голодомору 1933 р. та репресій 1937 р. від жителів сіл Новоживотова та Староживотова». [44]

М.Р. Мудраченко

с. ОРАТІВ

Братська могила радянських бійців (іст.). Вул. Миру.

Біля вокзалу залізничної станції Оратів Одеської залізниці Козятин – Христинівка. Тут поховано бійців із підрозділів 38-ї, 40-ї армій, 109-ї танкової бригади та 16-го танкового корпусу 2-ї танкової армії, які загинули у боях при першому звільненні станції 5 січня, 27–29 січня при її обороні та під час остаточного звільнення залізничної станції Оратів 11 березня 1944 р. Тут також поховано близько 100 радянських військовополонених, розстріляних нацистами, прах яких у 1956 р. перенесено у братську могилу. Кількість похованих невідома. Відомі прізвища 209 бійців. Того ж року на високому постаменті встановлено бетонну скульптуру воїна (висота: 3,0 м). Перед скульптурою під нахилом стоїть бетонна меморіальна плита (розмір: 1,5×0,9 м.) з присвятою та прізвищами похованих. Автор та виконавець з майстерень Київського художнього фонду. [45]

М.Р. Мудраченко

с. ОРАТІВКА

Братські могили радянських бійців. Пам'ятні знаки односельцям, учасникам Другої світової війни (1956 р., іст.). Вул. Шевченка.

Біля будинку культури в трьох могилах поховано 195 бійців із підрозділів 38-ї і 40-ї армій, які загинули в боях за звільнення села 6 січня та під час прориву ворожих укріплень на захід від села біля Сіракового лісу 10 березня 1944 р. Прізвища бійців відомі. У 1954 р. відбулося

перепоховання до меморіалу праху бійців, які були спершу поховані біля лісу. У 1956 р. на могилі встановлено бетонну скульптуру воїна (висота: 2,3 м). Поруч споруджено дві стели з білої цегли (розмір: 1,5×5,0 м), на кожній з яких прикріплено по сім меморіальних металевих плит (розмір: (1,0×0,7 м): праворуч — текст посвяти визволителям та 90 прізвищ, а ліворуч — посвята та 42 прізвища односельців, які загинули на фронтах Другої світової війни. Обабіч меморіалу закладено Алею пам'яті: на кожного загиблого односельця встановлено у вигляді паруса бетонну стелу білого кольору (висота: 1,4 м) з фотографією та прізвищем. Автор та виконавець проєкту з майстерень Київського художнього фонду. [46]

М.Р. Мудраченко

Могили жертв Голодомору 1932–33 рр. (іст.). Вул. Черняхівського.

Праворуч від входу на кладовище, в братських та одиночних могилах поховано 278 жителів села Оратівка, які померли протягом 1932–33 рр. від голоду. У 1992 р. на могилі встановлено поклінний дерев'яний хрест (висота: 4,0 м) з меморіальним написом: «Жертвам Голодомору та невинноубієнним». [47]

М.Р. Мудраченко

с. ОСИЧНА

Зарубинецьке поселення (2 ст. до н. е. — 2 ст., археол.). Західна околиця села.

Розташоване вздовж лівого берега струмка і ставка. Відкрите П.І. Хавлюком у 1989 р. Розкопки не проводилися. Розмір 350,0×100,0 м. Товщина культурного шару 0,10 м. Археологічні знахідки характеризуються ліпною коричневою керамікою зі слабо відігнутими вінцями, без орнаменту. Поселення засноване місцевим населенням землеробів та скотарів. Належить до зарубинецької культури і датується 2 ст. до н. е. — 2 ст. Матеріали зберігаються у фондах Вінницького обласного краєзнавчого музею. [48]

Д.М. Ленчук, М.Р. Мудраченко

Братські могили радянських бійців. Могила Ф.А. Крючкова, Героя Радянського Союзу. Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1951 р., 1966 р., іст.). Вул. Центральна, 20.

У двох братських могилах поховано 117 бійців із підрозділів 155-ї, 202-ї, 240-ї стрілецьких дивізій, які загинули у боях та померли від ран у 396 медико-санітарному батальйоні з 6 січня до 11 березня 1944 р. У 1950 р. відбулося перепоховання у братську могилу праху бійців, які були виявлені в садибах, полях та у Турському лісі. Нині відомо 98 прізвищ. У 1951 р. тут встановлено бетонну скульптуру воїна (висота 2,5 м). У 1956 р. по обидва боки від скульптури встановлено дві металеві стели (розмір: 2,0×1,0 м). На одній із них прізвища 52 похованих, на другій — 84 односельців. На постаменті скульптури прикріплено меморіальну дошку (розмір: 0,55××0,45 м) з фотографією, зіркою Героя та посвятою: «Тут похований Герой Радянського Союзу Крючков Федір Антонович». Крючков Федір Антонович (1913–44 р.) — рядовий, навідник станкового кулемету 659-го полку 155-ї стрілецької дивізії 27-ї армії, Воронезького фронту. Народився у с. Бібіково (нині Липецької обл., РФ). У Червоній армії з 1943 р., з квітня — на фронті. Ф.А. Крючков відзначився у боях на Букринському плацдармі 3–12 жовтня 1943 р. біля с. Григорівки Канівського р-ну Черкаської обл. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно 10.01.1944 р. [49]

М.Р. Мудраченко

Братські могили радянських бійців, підпільників та партизанів (іст.). Турський ліс, квартал № 31, виділ № 3.

У трьох братських могилах поховано близько 300 бійців 6-ї армії, які загинули в оборонних боях на рубежі сіл Осична – Рожична – Голодьки 22–23 липня 1941 р. та 155-ї стрілецької дивізії, які полягли у наступальних боях 6–8 січня 1944 р. Відомі прізвища 83 бійців. До могил перенесено прах підпільників: секретаря Тетіївського райкому КП(б) України, організатора підпільних груп на території району П.В. Цвєткова і підпільника В.Н. Ножкіна, які загинули в селі Голодьки (Тетіївський р-н, Київська область) у грудні 1942 р. Серед похованих — партизани із групи Г.С. Кулагіна (псевдонім «Жора», пізніше партизанський загін «Іскра»), які загинули під час боїв з німецькими карателями і поліцаями у червні 1942 р. та 28 травня 1943 р. Кількість загиблих партизанів невідома. У 1973 р. на просторому майданчику, вимощеному бетонними плитами, на постаменті встановлено бетонну скульптуру воїна з відведеною

у бік правицею з автоматом і піднятою вгору лівою рукою, на яких тримаються розгорнуті крила (висота 3,0 м). На постаменті меморіальний напис. За скульптурою мурована кам'яна стіна (розмір: 1,8×7,0 м), на якій меморіальні плити з прізвищами похованих і допис: «…і біля трьохсот невідомих воїнів». (Прізвища 41 бійця, викарбованих на плитах, співпадають з прізвищами похованих у братських могилах, що у центрі с. Осична). Меморіал з трьох сторін оточений кам'яною огорожею (висота 1,3 м), з фасадної сторони стоять металеві стовпчики, скріплені ланцюгами. [50]

М.Р. Мудраченко

Могили жертв Голодомору 1932–33 рр. (іст.). Вул. Центральна.

У східній частині старого кладовища, в братській та одиночних могилах поховано 301 жителя Осичної, які померли протягом 1932–33 рр. від голоду. У 1993 р. на могилі на тлі металевого поклінного хреста (висота: 4,0 м) встановлено стелу із сірого лабрадориту (висота: 1,4 м) з меморіальним написом: «Жертвам Голодомору. 1932–1933 рр.». [51]

М.Р. Мудраченко

Осичнянський гідрологічний заказник (природ.). Розташований в долині річки Стара Живка.

Площа гідрологічного заказника 173,2 га. Цінна ділянка сильно обводненого високотравного болота, на якій виявлено велику популяцію пальчатокорінника широколистого — родини орхідних. Це рідкісна рослина, що занесена до Червоної книги України. Болото є типовим для лісостепової смуги, має наукову цінність: рослини, що ростуть тут, здатні розкладати хімічні сполуки і нейтралізовувати їх згубну дію на живі організми. За рекомендацією ботаніків воно оголошено з 1999 р. гідрологічним заказником, пам'яткою природи місцевого значення. Користувач — приватне орендне сільськогосподарське підприємство «Авангард». [52]

М.Р. Мудраченко

с. ОЧИТКІВ

Братська могила радянських бійців. Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1983 р., іст.). Центр села.

Навпроти сільради поховано 76 бійців із різних підрозділів 38-ї та 1-ї танкової армій, які загинули під час оборонних боїв на підступах до села Очитків протягом січня — березня 1944 р. Відомі прізвища 70 бійців. У 1963 р. (1983 р. реконструйовано) на могилі встановлено бетонний обеліск з радянською символікою (вис. 5 м). До постаменту прилягає бетонна стела (розмір: 1,8×2,5 м) з гранітними плитами (розмір: 1,3×0,8 м) та меморіальними написами і прізвищами. На одній із них викарбовано 103 прізвища односельців, полеглих на фронтах Другої світової війни. Стилобат, постамент, надгробок із каменя та бетону. [53]

М.Р. Мудраченко

Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932–33 рр. Могила А.К. Мороза, повного кавалера ордена Слави (1965 р., 1992 р., 2010 р., іст.). Пров. Шкільний.

У 1992 р. у центральній частині цвинтаря на вшанування пам'яті 225 жителів села, які померли під час Голодомору 1932–33 рр., встановлено бетонний хрест (висота 2,0 м). На нижній поперечці меморіальний напис: «Жертвам Голодомору 1932–1933 рр.». Серед померлих — 50 дітей. Могили не локалізовані. У четвертому ряду з північної сторони цвинтаря похований Мороз Андрій Кузьмович (1916–2010 рр.) — старший сержант, командира гармати 139-го артилерійського полку. Народився у с. Чернявка Плисківського (нині Оратівського) р-ну. Закінчив сім класів та ветеринарну школу у Тульчині. З 1940 р. у Червоній армії. На фронтах Другої світової війни з 22 червня 1941 р. Учасник оборони Києва. Потрапив до полону. Під час окупації працював фельдшером на Скоморошківському цукровому заводі. У січні 1944 р. мобілізований до лав Червоної армії. За проявлену мужність і відвагу при звільненні Оратівського, Козятинського р-нів, Волочиська та Тернополя нагороджений орденом Слави 3-го ступеня. Під час форсування річки Одер зайняв вигідний плацдарм, чим забезпечив іншим підрозділам подолати водний рубіж. За цей подвиг А. Мороз отримав орден Слави 2-го ступеня. Орден Слави 1-го ступеня отримав у боях за Верхню Сілезію, який було вручено у 1948 р. Після демобілізації (1945 р.) жив і працював у с. Очиткові. На могилі встановлено двоступеневу стелу з чорного граніту (розмір:

1,6×0,5 м) з рельєфним портретним зображенням та написом: «Мороз Андрій Кузьмович (20.10.1916–14.09.2010). Світла пам'ять залишилася в наших серцях. Діти, онуки, правнуки». У нижній частині фасаду стели вигравірувано троянду, з тильної сторони — гармату. У 2009 р. на фасаді школи відкрито дошку з написом: «Меморіальна дошка встановлена на честь повного кавалера ордена Слави Мороза Андрія Кузьмовича». Матеріал — граніт. Розмір: 0,39×0,60 м. [54]

М.Р. Мудраченко

с. ПІДВИСОКЕ

Братська могила радянських бійців. Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1958 р., 1992 р., іст.). Вул. М. Коцюбинського.

У центрі села в трьох братських могилах поховано 116 бійців зі складу 40-ї армії, які загинули в боях при першому звільненні села 10 січня, при обороні села 28 січня та під час його остаточного звільнення 10 березня 1944 р. У 1953 р. останки загиблих бійців, які були виявлені на території села, перенесено у братські могили. Відомо 87 прізвищ. У 1958 р. на могилі встановлено бетонну скульптуру воїна (висота: 2,5 м). Праворуч і ліворуч від скульптури стоять чотири меморіальні дошки (розмір: 0,65×1,0 м) з присвятними написами, прізвищами визволителів та односельців, полеглих на фронтах Другої світової війни. Поховання оточено металевими стовпчиками, скріпленими ланцюгами. У 1992 р. навпроти меморіалу закладено Алею пам'яті на вшанування 146 односельців, учасників Другої світової війни. Автор та виконавець проєкту з майстерень Київського художнього фонду. [55]

М.Р. Мудраченко

с. РОЖИЧНА

Братські могили радянських бійців. Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1957 р., іст.). Вул. Софії Козлової.

У сквері, навпроти будинку культури, в двох братських могилах поховано 94 бійців із підрозділів 155-ї, 240-ї, 340-ї стрілецьких дивізій і 87-го окремого танкового полку. Вони загинули в боях при звільненні села 7 січня, при його обороні 27–29 січня, померли від ран у 433-му медико-санітарному батальйоні та під час наступальних дій 10 березня 1944 р. Відомі прізвища 31 бійця. У 1957 р. на похованні встановлено бетонну скульптуру воїна у бронзовому окутті (висота: 2,2 м.). Могили оточені бордюрами. На них укладено меморіальні плити (розмір: 1,0×0,8 м): ліворуч — посвята та прізвища визволителів, праворуч — посвята та прізвища 66 односельців, учасників Другої світової війни. Автор та виконавець проєкту з майстерень Київського художнього фонду. [56]

М.Р. Мудраченко

Могили жертв Голодомору 1932–33 рр. (іст.). Вул. Молодіжна.

Північно-західна околиця села. У центральній частині кладовища у братських та одиночних могилах поховано 410 жителів Рожичної, які померли під час Голодомору 1932–33 рр. від голоду. На одній із братських могил у 1992 р. встановлено поклінний дерев'яний хрест (висота: 4,0 м). Меморіальний напис відсутній. [57]

М.Р. Мудраченко

с. САБАРІВКА

Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932–33 рр. (1994 р., іст.). Південно-східна околиця села.

На кладовищі ліворуч від входу на вшанування пам'яті про 208 жителів Сабарівки, які померли під час Голодомору. У 1994 р. встановлено металевий поклінний хрест (висота: 3,0 м) з написом на табличці: «Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932–1933 рр.». В числі померлих — 70 дітей. [58]

М.Р. Мудраченко

с. СИНАРНА

Пам'ятний знак жертвам політичних репресій. Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1990 р., 2002 р., іст.). Вул. Дружби.

У 1990 р. на майдані, вимощеному бетонними плитами, споруджено меморіал з бетонною скульптурою воїна (висота 3,5 м), стінами, плитами з меморіальними написами.

На металевих плитах накладними літерами наведені прізвища 60 односельців, які загинули на фронтах Другої світової війни. У західній частині майдану стоїть пам'ятний знак на вшанування 30 жертв політичних репресій, уродженців села, поляків за походженням, звинувачених у «антирадянській діяльності» і засуджених до розстрілу на підставі наказу НКВС СРСР від 11 серпня 1937 р. про ліквідацію «фашистських повстанських і терористичних груп, організованих Польською військовою організацією «ПОВ». Серед репресованих — Годзінський Іван Мартинович, генерал Червоної армії, 12 колгоспників місцевого колгоспу «Серпень» та робітники Бабинського цукрозаводу. Розстріляні за рішенням позасудового органу — Трійки управління НКВС по Вінницькій області від 28 вересня 1938 р. Вироки відносно репресованих виконувалися у Вінниці. У 2002 р. встановлено металеву стелу (висота 2,0 м), на якій контррельєфом вирізьблено напис: «Список репресованих 1937–1938 рр. по с. Синарна (далі наведені прізвища). Вічна пам'ять». Поруч — ажурний металевий хрест (висота 4,0 м). [59]

М.Р. Мудраченко

Гідрологічний заказник місцевого значення «Синарна» (природ.).

Оголошений відповідно до рішення 5-ї сесії 23-го скликання Вінницької обласної ради від 29.04.1999 р. Заказник площею 27,7 га розташований на території Стрижаківської сільради, в долині безіменного струмка, на північний захід від села Синарна, у межах користування сільськогосподарського підприємства «Світанок». Заказник являє собою обводнене високотравне болото з переважанням рогозу широколистого, що утворює тут густі високі зарості. У флорі заказника представлені типові види, такі як осока омська, несправжньосмикавцева струнка; вех широколистий, омег водяний, калюжниця болотяна, калюжниця рогата, чистець болотяний, гірчак перцевий, валеріана висока тощо. У ставку водяться характерні для Вінницької обл. види риб: карась сріблястий, окунь звичайний, короп, плітка, краснопірка. Територія заказника «Синарна» відзначається своєю мальовничістю, наявністю рідкісних видів флори і типових видів фауни, а також рідкісних угруповань водно-болотяної рослинності. [60]

М.Р. Мудраченко

с. СКОМОРОШКИ

Меморіал на вшанування односельців, учасників Другої світової війни (1969 р., іст.). Вул. Призаводська.

У 1969 р. в парку споруджено меморіал на вшанування 305 односельців з сіл Скоморошки, Вербівка, Кам'яногірка. Паркова алея веде до групової бетонної скульптури жінки з дитиною (висота: 2,5 м). Постать жінки із скорботно притиснутою лівою рукою до грудей звернена до умовних поховань, а права рука спущена на плечі дівчинки. З обох боків алеї укладено великі бетонні площини, на які під нахилом покладено 19 меморіальних плит (розмір: 1,0×0,7 м). На провідній плиті накладними літерами напис: «Вічна слава воїнам, які загинули за свободу і незалежність нашої Батьківщини 1941–1945». На інших — прізвища 295 односельців, які загинули на фронтах Другої світової війни. На вулиці Базарній закладено Алею пам'яті, де встановлено металевий пілон з ідентичним написом та висаджено дерева за кількістю загиблих. Автор та виконавець проєкту з майстерень Київського художнього фонду. [61]

М.Р. Мудраченко

с. СОЛОГУБІВКА

Братська могила радянських бійців. Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1985 р., іст.). Вул. Перемоги.

Поблизу школи поховано 126 бійців, серед них 17 бійців з підрозділів 6-ї армії, які загинули в боях під час оборони села 20 липня 1941 р. Тут також поховано 109 бійців з 38-ї армії, які загинули в бою при звільненні села 3 січня та померлих від ран у 148 медико-санітарному батальйоні впродовж лютого-березня 1944 р. У 1958 р. останки бійців перенесено з околиць села до братської могили. Відомо 11 прізвищ. У 1985 р. споруджено меморіал на вшанування пам'яті воїнів-визволителів та 144 односельців, учасників Другої світової війни. На майданчику стоїть бетонна стела літерою «Г» (розмір: 2,3×2,5×6,0 м), на площині якої прикріплено 10 металевих меморіальних дошок (розмір: 0,7×0,5 м) з прізвищами та написом: «Громадяни села Сологубівки, які загинули у Вели-

кій Вітчизняній війні». Праворуч від стели — бетонна скульптура жінки-матері (висота: 3,5 м). Автор та виконавець проєкту з майстерень Київського художнього фонду. [62]

М.Р. Мудраченко

Могили жертв Голодомору 1932–33 рр. (іст.). Південно-західна околиця села.

У південній та центральній частинах цвинтаря у двох братських та одиночних могилах поховано близько 720 жителів села, які померли протягом 1932–33 рр. від голоду. У їх числі — 350 дітей. У 2007 р. на могилі встановлено металевий хрест (висота 3,0 м) з табличкою (розмір: 0,25×0,3 м) та написом: «Жертви Голодомору 1932–1933 рр.». [63]

М.Р. Мудраченко

с. СТРИЖАКІВ

Братська могила радянських бійців (іст.). За 1,3 км на південний захід від села.

У полі поховано 230 бійців із підрозділів 100-ї, 107-ї, 151-ї, 155-ї стрілецьких дивізій 38-ї армії та 50-ї гвардійської, 103-ї танкових бригад, які загинули у боях при звільненні та обороні села з 6 січня по 12 березня 1944 р. Відомі 162 прізвища. На могилі стоїть металевий обеліск (висота: 1,2 м) та скульптура воїна у бронзовому окутті (висота: 2,7 м). Уздовж стежки, що веде до поховання, на дві сторони укладено 6 гранітних плит (розмір 1,0×0,6 м) з викарбованими прізвищами та написом. Поховання оточено металевою огорожею. Обабіч на постаменті встановлено стелу (висота 3,5 м) з написом: «Солдатське поле». На лицьовій площині стели прикріплено алюмінієву пластину з гравіюванням зображенням погруддя бійця. Автор та виконавець проєкту з майстерень Київського художнього фонду. [64]

М.Р. Мудраченко

с. ФРОНТІВКА

Братські могили радянських бійців. Могила Б.А. Сордія, Героя Радянського Союзу. Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1955 р., іст.). Вул. Центральна.

Поблизу школи у трьох братських могилах поховано бійців 50-го окремого батальйону обслуговування засобів зв'язку 7-го стрілецького корпусу 6-ї армії, які загинули у боях наприкінці липня 1941 р. Кількість похованих невідома. Відоме прізвище одного бійця — Абдурахімов Матякуб (1920–29.07.1941 рр.). Тут поховано також 130 бійців із підрозділів 155-ї, 240-ї, 340-ї стрілецьких дивізій, які загинули при звільненні та обороні села і однойменної залізничної станції з 8 січня до 11 березня 1944 р. Прізвища їх відомі. У 1955 р. встановлено чотиригранний обеліск (висота 3,5 м) та скульптуру воїна (висота 2,0 м). На двох бетонних стелах вмонтовано металеві дошки з посвятами та прізвищами. На одній із них прізвища 87 односельців, які загинули на фронтах Другої світової війни. Поруч — металева стела з меморіальним написом (рос.): «Здесь похоронены Герой Советского Союза Сордия Бондзи Авксентиевич и воины — освободители, которые погибли при освобождении с. Фронтовка в 1944 году». Обабіч закладено Алею пам'яті на честь загиблих земляків. Автор та виконавець проєкту майстри Київського художнього фонду. Сордія Бондзі Авксентійович (1911–44 рр.) — військовий, Герой Радянського Союзу (1943 р.). Народився у с. Цаїші, нині Зугдідського р-ну Грузії. У Червоній армії з 1941 р. Брав участь у боях з березня 1942 р. У 1943 р. закінчив курси молодших лейтенантів. Будучи командиром роти 836-го полку 240-ї стрілецької дивізії, 38 армії Воронезького фронту, лейтенант Б. Сордія особливо відзначився 27.09.1943 р. Тоді він на чолі групи із 10 бійців подолав Дніпро біля с. Лютіж, нині Вишгородського р-ну Київської обл. відкинув ворога і закріпився на зайнятому рубежі. Протягом 10 годин група стримувала гітлерівців, чим забезпечила переправу стрілецького батальйону. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно 13.11.1943 р. У 2009 р. на фасаді місцевої школи встановлено гранітну меморіальну дошку на вшанування пам'яті Б.А. Сордії. [65]

М.Р. Мудраченко

Пам'ятний знак жертвам політичних репресій (1993 р., іст.). Вул. Колгоспна, 9.

На території контори колишнього колгоспу стоїть пам'ятний знак на вшанування 33 жителів села, які впродовж 1931–38 рр. стали

жертвами політичних репресій. Це селяни-одноосібники, колгоспники місцевого колгоспу «Праця», робітники, службовці. Серед них — 29 осіб, репресованих за участь у т. зв. Українській військовій повстанській організації і розстріляні у Вінниці за рішеннями позасудового органу — Трійки управління НКВС по Вінницькій області від 10 та 21 квітня 1938 р. У 1993 р. на постаменті встановлено об'ємну гранітну стелу (розмір: 1,0×0,8 м), з лицьової сторони якої вмонтовано чорного кольору плиту з написом: «Жертвам сталінських репресій 1937–1938 рр. Від рідних і односельчан с. Фронтівки» та абрисне зображення трьох в'язнів на фоні концентраційного табору. На плиті табличка (розмір: 0,6×0,3 м) з прізвищами репресованих. [66]

М.Р. Мудраченко

с. ЧАГІВ

Черняхівське поселення (3–4 ст., археол.). За 3,0 км на захід від села.

Розташоване на схилах плато вздовж лівого берега струмка, в урочищі «Дубина». Відкрите П.І. Хавлюком у 1984 р. Розкопки не проводилися. Постійно розорюється. Розмір пам'ятки 800,0×150,0 м. Товщина культурного шару 0,20 м. Характеризується сірою та чорною ліпною керамікою, камінням з жорен, кістками тварин, глиняною обмазкою зі стін жител, які розташовувалися уздовж берега. Поселення належить до розвинутого часу черняхівської культури. Датується кінцем 3–4 ст. Черняхівське поселення є пам'яткою археології місцевого значення. [67]

Д.М. Ленчук, М.Р. Мудраченко

Братські могили радянських бійців. Пам'ятник жертвам нацизму. Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1955 р., 1974 р., іст.). Вул. Липківка.

Навпроти Будинку культури в трьох могилах поховано 108 бійців із підрозділів 151-ї стрілецької дивізії, 9-го гвардійського танкового корпусу, 121-го артилерійського полку протиповітряної оборони, які загинули у боях при звільненні Чагова в січні — березні 1944 р. Прізвища бійців відомі. У 1955 р. (у 1974 р. реконструйовано) встановлено бетонний чотиригранний обеліск (висота: 5,0 м), біля підніжжя якого скульптура воїна (висота: 2,5 м). Перед скульптурою на постаментах укладено дві плити з прізвищами визволителів. По обидві сторони від скульптури споруджено дві стели (розмір: 2,0×2,0 м) з дошками. На одній із них напис та прізвища 17 жителів с. Чагів, розстріляних нацистськими карателями за період окупації. На інших — 157 прізвищ односельчан, які полягли на фронтах Другої світової війни. За меморіалом закладено Алею пам'яті на честь загиблих земляків. Автор та виконавець проєкту з майстерень Київського художнього фонду. [68]

М.Р. Мудраченко

Могила Г.А. Заїки, Героя Радянського Союзу (іст.). Вул. Г. Заїки.

Північно-східна частина цвинтаря. Заїка Григорій Андрійович (1909–60 рр.) — старший лейтенант, командир роти 272-го полку 123-ї стрілецька дивізії 67-ї армії, Ленінградського фронту. Народився у с. Чагів. З 1931 р. у Червоній армії. У 1936 р. закінчив прискорені курси лейтенантів при Київському військовому піхотному училищі. Учасник бойових дій з квітня 1942 р. Рота під командуванням Г. Заїки під час прориву блокади Ленінграда сім днів не виходила з бою і відбила всі контратаки танків та німецької піхоти. 19 січня 1943 р. разом з бійцями Заїка дістався до розташування противника, захопив укріплений рубіж. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно 10.02.1943 р. У 1945 р. закінчив курси «Постріл», командував полком. З 1959 р. в запасі, працював директором Оратівської сільгоспбази. У 1961 р. на могилі встановлено гранітну стелу (висота 1,7 м) з фотографією та написом: «Герой Радянського Союзу Заїка Григорій Андрійович 13.10.1909–4.09.1960. Від односельчан». [69]

М.Р. Мудраченко

с. ЧЕРНЯВКА

Меморіальний комплекс на вшанування односельців, учасників Другої світової війни (1976 р., іст.). Вул. Першотравнева.

Біля Будинку культури у 1976 р. споруджено меморіальний комплекс на вшанування пам'яті 286 односельців, учасників Другої світової війни. До меморіалу ведуть шестимар-

шові сходи та доріжка, укладена бетонними плитами з боку центральної площі села. Домінантою меморіалу є напівкруглий майданчик з білим бетонним семиметровим пілоном, у горішній частині якого — накладний орден Вітчизняної війни. Праворуч від пілона на постаменті — стела (розмір: 2,2×2,0 м), на лицьовій площині якої зображення погруддя воїна, зробленого з окремих, щільно припасованих один до одного і закріплених між собою різнокольорових камінців. Ліворуч — бетонна прямокутна стела (розмір: 5,0×1,7 м), на якій вмонтовано десять бетонних меморіальних плит (розмір: 0,7×0,3 м) з викарбованими іменами односельців, учасників Другої світової війни. За меморіалом закладено Алею пам'яті, де на кожного загиблого односельця встановлено пам'ятний знак: бетонний стовпчик з присвятою та прізвищем. [70]

М.Р. Мудраченко

Могили жертв Голодомору 1932–33 рр. Братська могила радянських бійців. Могила М.К. Снідевич, Героя Соціалістичної Праці (іст.). Північно-західна околиця села.

У центральній частині старого кладовища поховано в одиночних могилах 293 жителів Чернявки. Люди померли протягом 1932–33 рр. від голоду. У 1995 р. на місці поховань встановлено поклінний металевий хрест (висота: 2,0 м). з меморіальною табличкою та написом: «Жертвам Голодомору 1932–1933». Ліворуч від входу на кладовищі поховано бійців, які померли від ран у хірургічному пересувному польовому госпіталі №4392. Госпіталь містився в приміщенні старої школи впродовж січня-березня 1944 р. Кількість похованих невідома. Відомі прізвища 15 бійців. 1965 р. на могилі встановлено металевий хрест (висота: 2,0 м). Меморіальний напис відсутній. Поховання оточене дерев'яною огорожею. У центрі кладовища могила Снідевич Марії Карпівни (1915 р., с. Єкатеринівка, Третяковський р-н Алтайський край (Російська Федерація) — 1997 р.). Росіянка. Освіта початкова. 1929 р. закінчила курси трактористів, працювала в тракторній бригаді місцевого колгоспу. Після війни переїхала на батьківщину чоловіка с. Чернявка (нині Оратівський р-н Вінницька область), де продовжувала працювати на тракторах та комбайнах. За успіхи, досягнуті в збільшенні виробництва і заготівлі зернових культур, Указом Президії Верховної Ради СРСР від 23 червня 1966 р. Снідевич Марії Карпівні, комбайнерові колгоспу «40-річчя Жовтня», присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці з врученням ордена Леніна і золотої медалі «Серп і Молот». У 1978 р. Марія Карпівна удостоєна Всесоюзного призу ім. Паші Ангеліної. 1998 р. на могилі встановлено металевий хрест (висота: 1,5 м.), прикріплено металеву табличку з портретом та написом: «30.03.1915–8.01.1997». [71]

М.Р. Мудраченко

с. ЮШКІВЦІ

Меморіальний комплекс на вшанування односельців, учасників Другої світової війни (1974 р., іст.). Вул. Т. Шевченка.

Поблизу Будинку культури у 1974 р. на природному пагорбі споруджено скульптурно-меморіальний комплекс на честь полеглих на фронтах Другої світової війни 117 односельців. Вхід до меморіалу з боку центральної вулиці села, до якого ведуть широкі тримаршові бетонні сходи. Головний елемент меморіалу — бетонна скульптура жінки у бронзовому окутті (висота 2,8 м) на низькому стилобаті. Вона зображена уклінною, зі скорботно притиснутою до грудей правою рукою, стиснутою у кулак, ліва — спущена донизу. Силует постаті формує маленька хустка, накинута на голову, та легкий одяг, який огортає її на весь зріст. Праворуч, на одному стилобаті із скульптурою, ритуальний майданчик (розмір: 0,5×3,0×2,5 м), на який покладено солдатську каску в бронзовому окутті (висота 0,5 м). За скульптурою праворуч встановлено бетонну стіну (розмір: 1,5×10,0 м), в яку вмонтовано дев'ять чорних меморіальних плит (розмір: 0,9×0,7 м) з викарбованими прізвищами загиблих та написом: «Нашим дорогим воїнам-односельчанам, які загинули на фронтах Другої світової війни 1941–1945 рр.». Майдан навколо пам'ятника вимощений бетонними плитами. Автори проєкту — скульптори І. Дяченко та В. Дяченко, уродженці села. [72]

М.Р. Мудраченко

Могили жертв Голодомору 1932–33 рр. (іст.). Вул. Братів Михайлишиних.

Розташовані у старій частині цвинтаря. На укладеному бетонними плитами майданчику у восьми братських могилах поховано понад 565 жителів села, які померли впродовж 1932–33 рр. від голоду. Серед померлих — 98 дітей. Могили обнесено бордюрами. У 1989 р. на місці масових поховань на бетонному подіумі встановлено із сірого лабрадориту стелу (висота 1,7 м) з меморіальним написом: «Жертвам голоду 1933-й. Від жителів села Юшківці». [73]

М.Р. Мудраченко

с. ЯКИМІВКА

Братська могила жертв Голодомору 1932–33 рр. та пам'ятник на їх вшанування (1992 р., іст.). Кладовище.

У східній його частині біля входу розташована братська могила 111 жителів села Якимівки, померлих під час Голодомору від голоду. У 1992 р. до 60-ї річниці трагедії, яка відбувалася в українських селах 1932–33 рр., встановлено пам'ятник. Він являє собою скульптурну групу в бронзовому окутті (висота 3,0 м): на низькому подіумі стоїть чоловік у розпачі з безпорадно розведеними руками. Жінка — на колінах тримає мертве дитя. Матеріал — цегла, бетон. Меморіальний напис відсутній. Автор проєкту — архітектор М. Котко. [74]

М.Р. Мудраченко

Братська могила радянських бійців. Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1954 р., 1976 р., іст.). Вул. Київська.

Поблизу сільради поховано 380 бійців зі складу 135-ї, 340-ї стрілецьких дивізій та 66-ї гв. танкової бригади, які загинули у боях з німецькими окупантами за звільнення села 2 січня та померлих від ран у медико-санітарних батальйонах упродовж січня-березня 1944 р. У 1953, 2005 та 2006 рр. прах бійців було перенесено у братську могилу. Відомі 13 прізвищ. У 1954 р. (1992 р. реконструйовано) на могилі встановлено обеліск (висота 4,0 м) та скульптуру воїна у бронзовому окутті (висота 2,0 м). Біля підніжжя скульптури металева дошка з меморіальним текстом та прізвищами загиблих. У 1976 р. на меморіалі укладено металеві плити з прізвищами 146 односельців, які загинули на фронтах Другої світової війни. Автор та виконавець проєкту майстри Київського художнього фонду. [75]

М.Р. Мудраченко

ПІЩАНСЬКИЙ РАЙОН

Піщанський район утворений у березні 1923 р. у складі Подільської губернії. Піщанка стала центром району, що входив до Тульчинського округу з 76 населеними пунктами та населенням близько 50 тис. осіб[105]. У лютому 1932 р. район увійшов до складу Вінницької області[106]. З 1956 р. Піщанка є селищем міського типу. Відстань від нього до обласного центру 160,0 км.

Район займає площу 595 кв. км. Знаходиться на півдні області. Межує з Ямпільським, Крижопільським, Тростянецьким, Чечельницьким районами, Одеською областю та Республікою Молдова. В адміністративних межах району розташовано 29 населених пункти: 2 селища міського типу, 19 сіл та 8 селищ.

Ґрунти переважно чорноземні. Багата місцевість на будівельні матеріали: пісок, глину, вапняк. Майже 22 % площ займають масиви лісів.

На території Піщанського лісництва знаходиться лісове урочище «Княгиня». Комплексна пам'ятка природи загальнодержавного значення площею 52,0 га. З мальовничими краєвидами, утвореними різноманітними насадженнями, на кам'янистих схилах. Тут проростає рідкісна австрійська сосна та інші рослини, занесені до Червоної книги України. Територія багата на джерела мінеральних вод. До 1917 р. тут був маєток княгині Є.П. Трубецької, звідки й пішла назва урочища.

Піщанка вперше згадується в історичних джерелах у 1734 р. під назвою «Піщана». Населений пункт колись був власністю магнатів Конецпольських. Наприкінці 18 ст. Піщанка була передана в державну казну. На початку 19 ст. перейшла у власність шляхтичів Любомирських. У другій половині 19 ст. — в довготермінову оренду генералу С. Вязмітінову, згодом знову належала казні[107].

З приєднанням Правобережної України до Російської імперії Піщанка увійшла до Ямпільського повіту Подільської губернії.

У 1837 р. село перейшло у відання міністерства державних маєтностей. У 1859 р. у селі нараховувалось 130 дворів і 2163 жителів, а через десять років — 497 дворів і 3111 жителів[108]. У 1850-х рр. Піщанка стає волосним центром.

Про трагічні події, пов'язані зі встановленням радянської влади, насильницькою колективізацією, Голодомором 1932–33 рр., політичними репресіями 1930-х рр., румунською окупацією та з ходом бойових дій 1941–44 рр. у краї розповідають численні пам'ятки історії.

У роки Голодомору 1932–33 рр. чисельність населення з травня 1932 р. по травень 1934 р. у Піщанському району зменшилася майже на 8 тис. осіб[109]. У всіх населених пунктах району встановлено пам'ятні знаки жертвам Голодомору.

Під час Другої світової війни Піщанка була окупована німецькими військами 23 липня 1941 р. Влітку того ж року територія району відійшла до румунської зони окупації (Рибницький повіт «Трансністрії»)[110]. На фронтах Другої світової війни

[105] Петренко О. Історія адміністративно-територіального устрою Вінниччини від найдавніших часів до сучасності. Вінниця, 2008. С. 21.

[106] Там само, с. 24.

[107] Брижата О. Селитебні ландшафти Піщанського району Вінницької області.

[108] Шляхами історії // Піщанські вісті. 1997. 28 серп. С. 3.

[109] Ковтюк Т. Пам'ятаймо про голод // Піщанські вісті. 1017. 24 листоп. С. 6.

[110] Петренко О. Історія адміністративно-територіального устрою Вінниччини від найдавніших часів до сучасності. Вінниця, 2008. С. 24.

воювало 8600 земляків. Майже половина з них не повернулися з війни[111]. Впродовж 16–18 березня 1944 р. Піщанський район був визволений[112].

Після звільнення області було відновлено передвоєнний адміністративно-територіальний устрій. У 1962 р. територія району була приєднана до Крижопільського згідно указу Президії Верховної Ради України від 30 грудня 1962 р. «Про укрупнення сільських районів УРСР»[113]. У грудні 1966 р. район знову було відновлено. Піщанський район має аграрне спрямування. Ґрунтово-кліматичні умови сприятливі для ведення сільського господарства, зокрема для вирощування озимої пшениці, ярих зернових культур, цукрових буряків, а також овочівництва, садівництва, виноградарства. Площа сільськогосподарських угідь за всіма категоріями власників землі та землекористувачів складає 41,7 тис. га, з них рілля — 35,1 тис. га, сади — 1,0 тис. га. Аграрним виробництвом в районі займаються 51 підприємство, з яких майже 85 % — фермерські господарства. Потужнішими у вирощенні врожаїв є господарства: «Прогрес» (с. Студена) та «Промінь» (с. Трибусівка), ДП «Зернятко»[114]. У Піщанському районі жили два Герої Соціалістичної Праці Микола Врасій та Іван Гуменний. Основним промисловим підприємством району є «Плазма Тек», що випускає електроди. Продукція підприємства експортується більше ніж у 21 країну світу[115]. В районі функціонує 15 загальноосвітніх навчальних закладів та 6 дошкільних[116]. Медицина у районі представлена 4 поліклініками, 4 лікарняними амбулаторіями, 8 фельдшерсько-акушерськими та 6 фельдшерськими пунктами. Мережа закладів культури нараховує 22 Будинки культури та клуби, 18 бібліотек, 2 краєзнавчих музеї та музична школа[117].

Відомі постаті, життя і творчість яких пов'язані з Піщанським районом: Я. Воєвідка (1882 р. — 1920 р., Піщанка) — військовий діяч, отаман Української Галицької армії. З 1918 р. командував 1-м артилерійським полком у складі 1-ї бригади Українських січових стрільців; П.В. Брайлян (1901 р., с. Трибусівка — 1973 р.) — радянський воєначальник, генерал-майор; К.Л. Домінчен (1907 р., с. Студена — 1993 р.) — композитор, диригент, громадський діяч, Народний артист України (1973 р.), лауреат Державної премії УРСР ім. Т.Г. Шевченка (1986 р.); П.І. Муравський (1914 р., с. Дмитрашківка — 2014 р.) — хоровий диригент, Народний артист України (1960 р.), лауреат Державної премії УРСР ім. Т.Г. Шевченка (1979 р.), почесний академік Національної академії мистецтв України, Герой України (2009 р.); В.М. Чорновіл (1937–99 рр.) — провідна постать українського національно-демократичного визвольного руху в кінці 1980–90-х рр. Голова Народного Руху України, Герой України (2000 р.), лауреат Державної премії ім. Т.Г. Шевченка (1996 р.), Лауреат Міжнародної журналістської премії ім. Ніколаса Томаліна (1975 р.), кілька разів ув'язнений, зокрема у Піщанській виправній колонії; Ю.П. Рябчинська (1947 р., Піщанка — 1973 р.) — чемпіонка світу (1971 р.) та олімпійська чемпіонка (1972 р.) з греблі на байдарках.

І.І. Ніколіна

[111] Кушнір Р. Травень 1945-го // Піщанські вісті. 2011 р. 14 трав. С. 1.

[112] Гальчак С.Д. Визволення Вінниччини від нацистських загарбників. (20 грудня 1943 — 28 березня 1944 р.) : Моногр. Вінниця, 2010 С. 272–273.

[113] Петренко О. Історія адміністративно-територіального устрою Вінниччини від найдавніших часів до сучасності. Вінниця, 2008. С. 28.

[114] Режим доступу: https://pischanka-rda.gov.ua/images/doc/18/01/181022_pi_01.pdf

[115] Там само.

[116] Там само.

[117] Там само.

смт ПІЩАНКА

Меморіальний комплекс (1967 р., 2006 р., 2007 р., 2013 р., 2016 р., іст.). Центр селища.

У меморіальному комплексі розташовані пам'ятні знаки на вшанування жертв Голодомору 1932–33 рр., політичних репресій 1930–38 рр., радянських бійців, земляків, які загинули у Другій світовій війні, учасників радянсько-афганської війни 1979–89 рр., ліквідаторів аварії на Чорнобильській АЕС. Братська могила радянських бійців та пам'ятний знак на честь земляків, загиблих під час Другої світової війни. Німецькі війська захопили Піщанку 23 липня 1941 р. Район було звільнено бійцями 5-ї повітрянодесантної дивізії та 2-ї гвардійської танкової армії 2-го Українського фронту 18 березня 1944 р. У братській могилі поховано радянських бійців, а також загиблі підпільники та партизани. У 1953 р. сюди перенесено прах бійців, які загинули в 1941 та 1944 рр. з сіл Болгана, Дмитрашківки, Кукули, Попелюх, Студеної, Трибусівки. На фронтах Другої світової війни билися з ворогом 734 жителі Піщанки, загинули — 234. У 1967 р. споруджено меморіал, у центрі якого стела (висота: 10,0 м), розділена навпіл із дзвоном, закріпленим вгорі. Перед обеліском меморіальна плита з прізвищами бійців, похованих в братській могилі, та факел «вічного вогню». За обеліском півколом розташовані плити із чорного граніту, на яких меморіальні дошки з іменами загиблих уродженців Піщанки та меморіальні написи, бронзова плита з барельєфним зображенням бійців та ордена Великої Вітчизняної війни. Розмір меморіалу: 50,0×40,0 м. Могила М.Ф. Підгаєцького, командира партизанського загону. Підгаєцький Михайло Федорович (1906–43 рр.) — командир партизанського загону. У в лютому 1943 р. прибув у окупований Піщанський р-он, щоб об'єднати розрізнені підпільні групи в один партизанський загін. У вересні 1943 р. група партизанів очолювана М.Ф. Підгаєцьким, розібрала залізничну колію між станціями Крижопіль і Рудниця, пустила під укіс поїзд з бронетехнікою і боєприпасами. В результаті чого рух на залізниці було припинено на 6 діб. Таку ж диверсію вчинили на перегоні Рудниця – Попелюхи. В одному з боїв в 1943 р. партизани були оточені, але зуміли вирватись, проте М.Ф. Підгаєцький був важко поранений та схоплений окупантами. Загинув 2 грудня 1943 року. Посмертно нагороджений орденом Леніна. Після визволення селища його прах було поховано на центральній площі Піщанки. На могилі М.Ф. Підгаєцького встановлено погруддя на двоступеневому прямокутному постаменті з чорного граніту (розмір: 2,0×0,6×0,3 м) з написом: «Народний месник, секретар підпільного райкому партії, командир партизанського загону». Під написом плита з червоного граніту (розмір: 0,5×0,3 м), на якій вказано прізвище, ім'я та по-батькові і роки життя загиблого. Автор — скульптор М.В. Константинова. Пам'ятний знак на вшанування ліквідаторів наслідків аварії на Чорнобильський АЕС. У 2006 р. встановлено пам'ятний знак, який являє собою сірий гранітний камінь (висота: 1,54 м), до якого прикріплено табличку з чорного граніту (розмір: 0,3×0,3 м) з написом: «Алея вшанування пам'яті ліквідаторів та постраждалих від наслідків аварії на ЧАЕС 1986–2006». Виготовлено місцевими майстрами. Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932–33 рр. Відкриття та освячення пам'ятного знаку жертвам Голодомору 1932–33 рр. відбулося 21 листопада 2007 р. У 1930-х рр. на цьому місці було кладовище, на якому, як стверджують старожили, ховали померлих від голоду. У 1975 р. прах загиблих було перепоховано. Пам'ятний знак являє собою вапняковий камінь (розмір: 2,10×1,40×0,35 м) на постаменті (розмір: 2,0×0,3 м). На камені висічено хрест із зображенням зламаного колоска та написи: «Жертвам Голодомору 1932–33» і «Покойтеся з миром, голодом зморені». Виготовлено місцевими майстрами. Пам'ятний знак жертвам політичних репресій 1930–38 рр. 29 вересня 2013 р. відбулося відкриття пам'ятного знаку жертвам політичних репресій, жителям Піщанки. Серед них були вчителі, службовці, колгоспник та священик. Пам'ятний знак являє собою відполірований вапняковий камінь (розмір: 2,4×1,47×0,45 м) з чорною гранітною табличкою з написом: «Жертвам політичних репресій 1930 — 29.09.1938 рр.». Над табличкою, у камені з правої сторони висічено хрест, з лівої викарбовано птаха, який намагається злетіти вгору, нижче зображено три колоски пшениці. Біля підніжжя пам'ятного знаку чорна гранітна меморіальна плита (розмір: 1,0×0,5 м) з прізвищами 77 репресованих. Пам'ятний знак встановлено

на кошти місцевих жителів. Виготовлено місцевими майстрами. Пам'ятний знак учасникам радянсько-афганської війни. 23 грудня 2016 р. відбулося відкриття пам'ятного знаку на честь загиблих у радянсько-афганській війні (1979–89 рр.), уродженців Піщанського р-ну В.А. Косташенка та С.М. Ревенка. Пам'ятний знак являє собою трирівневу стелу із чорного граніту (розмір: 1,4×1,6 м), на постаменті (розмір: 2,0×0,3 м). На стелі викарбовано портрети обох земляків, прізвища, роки життя, вище зображено ордени Червоної зірки. В центральній частині стели міститься напис: «1979–1989. Обов'язок виконали з честю». Між портретами зображено бойовий патрон, гелікоптер, берет десантника та дві гвоздики. Виготовлено місцевими майстрами. Більше інформації про афганців дивись у статтях «смт Піщанка. Могила В.А. Косташенка» та «с. Кукули. Могила С.М. Ревенка». [1]

І.І. Ніколіна

Меморіальна дошка Ц.В. Брояці, лікарю-хірургу (2009 р., іст.). На будівлі районної лікарні.

Брояка Цезар Віцентійович (1942–82 рр.) — лікар. Народився у с. Торчин Уланівського р-ну (нині у складі Хмільницького р-ну). У 1959–62 рр. навчався у Вінницькому медичному училищі. У 1962–65 рр. працював завідувачем фельдшерсько-акушерським пунктом в с. Парпурівці Вінницького р-ну. У 1965–71 рр. навчався у Вінницькому державному медичному інституті ім. М. Пирогова. У 1972–82 рр. очолював хірургічне відділення Піщанської райлікарні. Нагороджений багатьма відзнаками. Похований на кладовищі с. Парпурівці Вінницького р-ну. На меморіальній дошці з чорного граніту (розмір: 0,55×0,6 м) викарбовано портрет та напис: «Тут працював з 3 серпня 1972 р. по 17 жовтня 1982 р. талановитий лікар-хірург Брояка Цезар Віцентійович». [2]

І.І. Ніколіна

Могила В.А. Косташенка, учасника радянсько-афганської війни (іст.). Вул. Т. Шевченка.

У центрі нового кладовища похований Косташенко Василь Андрійович (1962–81 рр.) — рядовий, розвідник. Народився в с. Миролюбівка. У 1964 р. родина переїхала до с. Рудниця, де він закінчив 8 класів місцевої школи. У 1980 р. закінчив Овідіопільське СПТУ. Призваний до лав армії у жовтні 1980 р., у Афганістані з грудня 1980 р. В ніч з 30 квітня на 1 травня 1981 р. загинув у бою. За мужність та відвагу нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно). На могилі встановлено прямокутну стелу з чорного граніту у формі трапеції (розмір: 0,72×0,24×1,57 м), на якій викарбовано портрет, прізвище, ім'я та по батькові, дати життя й напис (рос.): «Погиб при выполнении интернационального долга». Стелу встановлено на гранітній тумбі (розмір: 0,64×0,63×0,58 м). У с. Миролюбівка В.А. Косташенку встановлено пам'ятний знак з вапнякового каменю, увінчаного металевою зіркою. На ньому фото та напис на папері за склом в дерев'яній рамці: «Пам'ятний знак від жителів с. Миролюбівка Косташенку Василю Андрійовичу. Народився в с. Миролюбівка 4.01.62 р. Загинув в Афганістані 3.04.81 р. Похований в Піщанці 9.05.81 р.». У Рудницькій загальноосвітній школі, де він навчався, створено куточок пам'яті. [3]

І.І. Ніколіна

Могила Ю.П. Рябчинської, веслярки, олімпійської чемпіонки (іст.). Вул. Т. Шевченка, кладовище.

Рябчинська (Бабак) Юлія Петрівна (1947–73 рр.) — Заслужений майстер спорту СРСР (1972, гребля на байдарках). Народилася в Піщанці. У 1965–68 рр. навчалась у Вінницькому медичному училищі (нині Вінницький медичний коледж ім. акад. Д.К. Заболотного), тоді ж захопилась веслуванням на байдарках. Чемпіонка світу (1971 р.). Олімпійська чемпіонка (1972 р.). Трагічно загинула 13 січня 1973 р. під час тренувальних зборів на річці Капарча (м. Поті, Грузія). На могилі встановлено гранітну чотиригранну колону (розмір: 2,25×0,50×0,48 м), на якій вгорі висічено обличчя спортсменки, що являє собою меморіальний портрет молодої жінки з впевненим поглядом. На лицьовій частині колони викарбовані зображення весла і олімпійського факела. Біля колони внизу зліва розміщена гранітна плита (розмір: 0,8×0,5×0,14 м) з написом (рос.): «Заслуженный мастер спорта СССР, чемпионка мира, XX Олимпийских игр Юлия Петровна Рябчинская-Бабак 1946–1973». Виготовлено майстрами Московського художнього фонду. [4]

І.І. Ніколіна

с. БОЛГАН

Братська могила радянських бійців (іст.). Північна частина кладовища.

В північній частині кладовища поховано 9 радянських бійців, які загинули в боях за визволення села від німецьких окупантів. Відомих прізвищ не має. Місцевими майстрами споруджено металевий обеліск (висота: 1,1 м), увінчаний червоною зіркою. На обеліску вибитий напис (рос.): «Имя Ваше неизвестно, подвиг Ваш бессмертный». Могила огороджена металевим парканом. Загальна площа поховання: 3,0×3,0 м. [5]

І.І. Ніколіна

Меморіал односельцям, учасникам Другої світової війни (1967 р., іст.). Центр селища.

17 березня 1944 р. було визволено с. Болган. 6 листопада 1967 р. біля Будинку культури було відкрито меморіал на честь загиблих 239 земляків у роки Другої світової війни. Пам'ятник складається зі скульптури та стіни. Скульптура воїна (висота: 2,95 м) в плащ-накидці з хлопчиком виготовлена із залізобетону та закріплена на залізобетонному, оштукатуреному постаменті (розмір: 0,2×1,4×0,7 м). На бетонній стіні (розмір: 7,5×3,2×0,5 м), обкладеній плиткою, крім 6 плит із списками загиблих, є ще рельєфне зображенням боїв і меморіальний напис (рос.): «Никто не забыт. Ничто не забыто», «Вечная слава погибшим героям». Стіна та скульптура встановлені на загальному бетонному цоколі. Автор проєкту — скульптор Л.Л. Фітов (м. Кишинів). [6]

І.І. Ніколіна

Могила М.К. Врасія, Героя Соціалістичної Праці (іст.). Кладовище.

Врасій Микола Карпович (1896–1989) — Герой Соціалістичної праці. Народився в с. Болган Піщанського р-ну Вінницької обл. У 1915 р. призвали до армії, з 1917 р. — червоноармієць 45-го стрілецького полку. З 1920 р. по 1933 р. в с. Болган працював хліборобом, згодом — складальником на вапняковому заводі в Москві. З 1937 р. працював різноробочим сільськогосподарського товариства в рідному селі. Учасник бойових дій Другої світової війни. Воював на 2-му Українському фронті з березня 1944 р. Рядовий. Нагороджений орденом Вітчизняної війни II ст., медалями «За відвагу», «За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.». Навесні 1946 р. працював робітником металургійного заводу в м. Нижній Тагіл. Влітку того ж року повернувся в село, де із червня 1946 р. до 1967 р. (часу виходу на пенсію) був в Болганському колгоспі завідувачем фермою. За трудове сумління удостоєний звання Героя Соціалістичної Праці. Нагороджений орденом Леніна, шістьма медалями. Помер 16 липня 1989 р. [7]

І.І. Ніколіна

Млин (початок 20 ст., архіт.). Вул. Т. Шевченка, 20.

Млин збудований у 1900–02 рр. на річці Кам'янці за кошти землевласника А.І. Ревуцького. Місце для будівництва вибрано там, де річка найстрімкіше несе свої води. Це був п'ятий млин у селі. Млин вальцьований, працює до сьогодні. Під керівництвом п'яти угорських майстрів жителі села, використовуючи камінь з місцевого кар'єру, побудували п'ятиповерхову, унікальну на той час для села споруду з майже метровими стінами. Для перекриття використовували суцільні металеві та дубові балки. Сходи та двері металеві. Будівля млина складається з двох об'ємів. Основний, де знаходились механізми, є прямокутною в плані будівлею, що складається з чотирьох повних і п'ятого мансардного поверху. Допоміжний — прибудоване складське приміщення, з одним повним та другим мансардним поверхами. Стіни млина цегляні, дах похилий, мансардний з фронтоном, перекритий шифером. Архітектурної виразності будівлі надають пілястри, які видовжують об'єм основної будівлі млина, масивний карниз, що розділяє будівлю по горизонталі на дві частини та сандрики з замковим каменем, які слугують оздобленням віконних та дверних отворів. У млині було встановлено обладнання польського виробництва для випуску борошна високого ґатунку. На багатьох мішках з борошном, що експортувалось із Поділля прикріплювали етикетку (рос.): «Болганская вальцевая мельница помещика А.И. Ревуцкого. Бессарабская мука». У 1930-х рр. млин був колгоспною власністю, тоді ж там встановлено олійню, а з часом і невелику електростанцію, яка давала електроенергію для більшості сільських осель. У 1950-х рр. через застаріле обладнання млин переведений лише на разовий помол. З середини 1950-х рр. і до 1976 р.

використовувався як складське приміщення різними організаціями. У 1976–92 рр. повернутий колгоспові. Тоді ж було зроблено капітальний ремонт обладнання і він знову став діючим. [8]

В.О. Кричевська, І.І. Ніколіна

Церква Різдва Богородиці (19 ст., архіт.). Вул. Миру, 3.

Нині діюча церква, закладена в 1877 р., закінчили її будівництво і освятили в 1888 р. на честь Різдва Пресвятої Богородиці. Вона кам'яна, побудована на кошти релігійної громади, частину коштів було виділено з казни. Церква тридільна. Складалася з притвору, нави, вівтаря, ризниці, паламарки і хорів. Нава перекрита дахом складної форми, який завершує восьмигранний куполом з ліхтарем, який розташований на восьмигранному атику. Апсида перекрита куполом. Притвор покритий вальмовим дахом і завершується куполом на квадратному підбаннику, який прикрашений круглим вікном та пілястрами. Оздоблення даху — металеві листи, з'єднані в фальц. Фасади будівлі оштукатурені. Цоколь чітко виражений, пофарбований зеленим кольором. Грані будівлі підкреслені пілястрами складної форми. З'єднання стін з дахом прикрашене вінчальним карнизом. Вікна оформлені арками з кесонами. Головний вхід до церкви виконаний у вигляді порталу з аркоподібним фронтоном. У 1892 р. богослужіння у церкві на цілий рік припинилися через проведення ремонту, у 1893 р. храм знову став діючим. Болганська парафія була закріплена тривалий час за родом священиків Зеленецьких. У 1935 р. храм було закрито. З 1935 по 1941 рр. в приміщенні церкви був колгоспний склад. В роки Другої світової війни окупаційна румунська влада дозволила відкрити церкву. [9]

І.І. Ніколіна

с. ГОНОРІВКА

Меморіал односельцям, учасникам Другої світової війни (1975 р., іст.). У центрі села.

Звільнено село 16 березня 1944 р. У 1975 р. споруджено меморіал на честь 149 загиблих жителів с. Гонорівка. Меморіальний комплекс займає територію розміром 20,0×10,0 м. Скульптура воїна, який в правій руці тримає прапор. Матеріал: залізобетон, висота: 3,0 м. Цоколь кам'яний ступінчастий (розмір: 13,8×0,8×4,15 м) з написом (рос.): «1941–1945 Никто не забыт, ничто не забыто». На нижньому ярусі цоколя по центру міститься напис: «Слава полеглим воїнам», по боках — 6 гранітних плит (розмір: 1,0×0,9 м) з прізвищами загиблих земляків в роки Другої світової війни. Автор проєкту — скульптор Стриньковський (м. Кодима). [10]

І.І. Ніколіна

Садиба (19 ст., архіт.). Центр села.

Садиба складається з палацу (1850 р.) та парку (19 ст.). Палац у стилі італійської вілли був закладений у 1850 р. власником маєтку Станіславом Кошарським. З другої половини 19 ст. маєток переходить до Ліпковських. У 1904 р. його власником став Генріх Ліпковський. Палац знаходиться в оточенні пейзажного парку, в архітектурно-стильовому відношенні є зразком еклектики. Садибний будинок побудовано в стилі необароко. Будинок мурований, потинькований, прямокутний в плані, з трьома ризалітами, асиметричними за розмірами, одноповерховий, покритий чотирисхилим дахом. Фасади розчленовані пілястрами. Вінчає стіни профільований карниз. Головний вхід, розташований в центральному ризаліті, вирішений у вигляді двоярусної башти, завершеної зрізаним чотирисхилим шатром, прикрашеним люкарнами. Тенденції нового стилю модерн вплинули на планове вирішення будинку і на його оздоблення. Ризаліти прикрашені скромними фронтонами. Фасади ритмічно прорізані співрозмірними віконними отворами, оздобленими скромно профільованими наличниками і сандриками-поличниками. Кути будинку і центральні частини ризалітів оформлені пілястрами. Стіни увінчані простим, але виразним антаблементом, де архітрав подано у вигляді напіввалу. Споруду покрито дво- і трисхилим над ризалітами дахом, зараз покритим шифером. Будинок має гарні пропорції з співвідношенням висоти стін до висоти даху. Простим формам будинку і його скромному декору жвавості надають асиметричність ризалітів, об'єм башти з вузькими вікнами з напівциркульними перемичками на другому ярусі, ажурна металева маркіза на двох чавунних литих фігурних стовпчиках перед головним виходом, а також численні димарі на даху. Внутрішнє планування — коридорна система з двобіч-

ним розташуванням приміщень. Перекриття плоскі по дерев'яних балках. Під будинком — склепінчастий підвал, обмурований цеглою. В деяких кімнатах збереглися скромні розетки на стелях і прості горизонтальні тяги. Парк, який має назву «Огруд», заклав відомий ландшафтний архітектор Едуард Франсуа Андре. Парк унікальний своєю флорою. У ньому ростуть липа пірамідальна, каркас південний (залізне дерево), біота східна, липа американська, ялина східна, платан східний, береза бородавчаста, гледичія триколючкова, осокір білий та інші дерева, зберігся чудовий ставок. У 1917 та 1918 рр. у садибі була пожежа, її грабували. Після ремонту у 1934 р. тут була відкрита школа. Під час Другої світової війни у палаці розміщувався німецький шпиталь. Після звільнення з 1943 р. і до 2008 р. тут діяла школа. Палац і парк є пам'ятками архітектури місцевого значення. [11]

І.І. Ніколіна

с. ГОРОДИЩЕ

Братська могила радянських бійців (іст.). Центральна частина кладовища.

Металевий обеліск з червоною зіркою (висота: 1,6 м), який після Другої світової війни був встановлений на братській могилі радянських бійців у 1944 р., коштом сільської ради було змінено в 2016 р. на пам'ятник з чорного граніту. На вертикальній гранітній стелі (розмір: 1,41×0,6 м) викарбовано напис: «Воїнам-землякам, які загинули під час Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.».

І.І. Ніколіна

Меморіал односельцям, учасникам Другої світової війни (1968 р., іст.). Вул. Центральна.

18 березня 1944 р. було визволено с. Болган. У 1968 р. у центрі села, біля Будинку культури, споруджено меморіал на честь 170 загиблих земляків в роки Другої світової війни. Меморіальний комплекс складається з скульптурної композиції (бійця з дівчинкою), виготовленої з залізобетону. Скульптура воїна в плащ-накидці з каскою в правій руці, лівою рукою пригортає до себе дівчинку. Висота воїна: 2,5 м, дівчинки: 1,6 м. Постамент з бетону (розмір: 0,6×2,2×2,3 м). З правого боку розміщена меморіальна стіна з бетону (розмір: 8,8×3,0 м), у верхній частині якої фриз зі сценами боїв, нижче 11 меморіальних плит з іменами 170 загиблих. Ще на одній таблиці меморіальний напис: «Вічна слава воїнам, загинувшим у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.», над ним зображено орден Вітчизняної війни. У 2018 р. здійснена реконструкцію меморіальної стіни з плитами. Автор проєкту — скульптор І.М. Сухіна [12]

І.І. Ніколіна

Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932–33 рр. (2016 р., іст.). Центральна частина кладовища.

У 2016 р. на кладовищі було встановлено пам'ятний знак жертвам Голодомору, виконаний з металу у вигляді хреста (висота: 3,5 м), пофарбований у чорний колір. На хресті розміщена гранітна плита сірого кольору трапецевидної форми (розмір: 0,8×0,4 м) з викарбованим меморіальним написом: «Вічна пам'ять односельцям, які померли під час Голодомору 1933 р.». [13]

І.І. Ніколіна

с. ДМИТРАШКІВКА

Братська могила радянських бійців (іст.). Біля ТОВ «Сад України».

Влітку 1941 р. в с. Дмитрашківка відбувся бій між радянськими бійцями та нацистськими окупантами. Тоді в радгоспному саду загинуло 47 радянських бійців, інші відступили в напрямку Одеси. Навесні 1942 р. під час обробітку радгоспного саду тракторами було виорано декілька залишків тіл загиблих радянських бійців (їх неглибоко поховали). Отримавши дозвіл, селяни зібрали залишки 47 тіл загиблих в поховали в одній братській могилі; знайшли 27 медальйонів, які здали в примарію (не збереглися). Відомі 14 імен бійців, які зберігаються в списках райвійськкомату: Жутев І.І., Жмихов М.М., Голешков М.В., Єнакієв В.М., Калінін В.Є., Якубінський П.О., Цівочко І.Г., Устінський І.О., Колеснік А.А., Мельніков І.Д., Ільошин Г.С., Дябцев О.І., Нараказ І.Є., Сауляк А.П. Пізніше останки загиблих радянських бійців було перенесено до братської могили в Піщанку. На братській могилі по сьогоднішній день стоїть обеліск. Займає територію 4,0×4,0 м. Братська могила являє собою камінний обеліск висотою 6 м, обгороджений металевою огорожею. Відомих прізвищ немає. На обеліску

викарбовано напис (рос.): «Вечная память героям, павшим за независимость и свободу нашей Родины» [14]

І.І. Ніколіна

Меморіал односельцям, учасникам Другої світової війни (1967 р., іст.). Центр села.

17 березня 1944 р. с. Дмитрашківка було звільнено від окупантів. Під час Другої світової війни на фронт було мобілізовано 518 осіб. Повернулося 284. Загинули та пропали безвісти — 234. У 1967 р. споруджено меморіал на честь 234 загиблих земляків в роки Другої світової війни. Скульптурна композиція воїна з каскою в правій руці (висота: 2,7 м) та дівчинки, виготовлена з залізобетону. Постамент камінний. Розміри: 0,6×3,0×8,5 м. Позаду скульптури чотиригранний обеліск із залізобетону (розмір: 6,0×2,0×0,7 м), увінчаний зіркою. На обеліску напис: «Ніхто не забутий ніщо не забуто». У верхній частині стіни (розмір: 6,5×3,4×0,7 м) рельєфні зображення орденів Перемоги, Червоного прапора, Вітчизняної війни та Слави і сцен бою, в нижній встановлені 6 гранітних меморіальних плит з прізвищами загиблих; по центру плита з написом: «Вічна пам'ять героям». Автор проєкту — скульптор Фітов Л.Л. (м. Кишинів). [15]

І.І. Ніколіна

Церква Святої Трійці (кінець 19 — початок 20 ст., архіт.). В центрі села.

У 1709 р. побудована кам'яна церква святого Миколая Чудотворця з дерев'яними куполами у вигляді хреста. Поряд у 1799 р. збудована кам'яна дзвіниця з дерев'яним куполом. У кінці 19 ст. розпочато будівництво нової церкви на кошти парафіян. Відкриття церкви припало на свято Покрови 1913 чи 1914 р. Дзвіниця, вища за церкву, збудована коло входу до церкви. Дзвони купила родина Сторожуків (поховані біля церкви). На дзвонах були їх барельєфи. Всього було 12 дзвонів. Споруда виконана в романському стилі. За планувальним вирішенням церква тридільна з прибудованою паламарнею, ризницею, крилосами. Зовнішні стіни храму виконані з червоної повнотілої цегли, пофарбовані в світло-голубий колір. Цоколь будівлі не виражений. Солея перекрита барочним куполом на високому підбаннику з ліхтарем, який розміщений на квадратній основі. Нава, паламарка, ризниця та притвор перекриті двосхилим дахом. Оздоблення даху — металеві листи, з'єднані в фальц. Об'єм будівлі по горизонталі розділений карнизом з сухариками. Вікна та бокові (додаткові) входи оздоблені фризом з напівциркульних арок. Атик прикрашений кесонами. Завершає основний об'єм будівлі — вінчальний карниз з сухариками. Кути будівлі підкреслюють пілястри, що об'єднують горизонтально почленовані частини будівлі. Головний вхід виконано у вигляді портику з капітеллю та напівколонами. У 1930-х рр. церкву закрили, у 1936 р. зняли дзвони і переплавили. У часи Другої світової війни, під час румунської окупації, церкву знову відкрили, правили румунською мовою. Тоді ж у церкві розміщувався шпиталь. У післявоєнний час тут демонстрували кінофільми, потім був спортзал, склад, бібліотека. У 1980-х рр. після ремонту будівлі, у ній діяв Будинок урочистих подій. У 1989–90 рр. церкву передано релігійній громаді. Впродовж 1995–96 рр. тривало виготовлення іконостасу жителем села І.П. Хворостовським. Церква є пам'яткою архітектури місцевого значення. [16]

В.О. Кричевська, І.І. Ніколіна

с. КУКУЛИ

Меморіал односельцям, учасникам Другої світової війни (1967 р., іст.). Центр села.

17 березня 1944 р. с. Кукули було визволене. У 1967 р. біля Будинку культури споруджено меморіал на честь 216 загиблих земляків. Раніше скульптурна композиція складалася з постаменту з каменю (розмір: 2,8×2,3×2,3 м) та двох скульптур, виготовлених з залізобетону: воїна з каскою в правій руці (висота: 3 м), лівою рукою тримав прапор і коліноуклінної жінки з лавровим вінком у руках з правої сторони від воїна та двох стін з меморіальними дошками. Автор проєкту — скульптор Гриншпун (м. Кишинів). Після проведених реставраційних робіт на початку 2000-х рр. комплекс змінив свій вигляд і являє собою конусоподібний пірамідальний металевий обеліск (висота 2,5 м), пофарбований в сірий колір, увінчаний металевою зіркою, на постаменті з каменю (розмір: 2,8×2,3×2,3 м). Перед обеліском встановлено металевий хрест висотою 0,4 м. На постаменті міститься зображення

ордена Вітчизняної війни і напис: «1941–1945». По обидві сторони від постаменту з обеліском розташовані бетонні стіни, з прикріпленими до них 8 метало-пластиковими меморіальними дошками темно-сірого кольору (розмір: 1,0×0,9 м), з викарбуваними прізвищами загиблих та двома із меморіальними написами: зліва — «Ніхто не забутий, ніщо не забуто», справа — «Вічна пам'ять і слава героям, полеглим в боях». Площа комплексу: 20,0×18,0 м [17]

І.І. Ніколіна

Могила С.М. Ревенка, учасника радянсько-афганської війни (іст.). На кладовищі.

Ревенко Сергій Мефодійович (1961–80 рр.) — молодший сержант, снайпер. Народився в с. Кукули. Закінчив 8 класів місцевої середньої школи. Працював трактористом в колгоспі. Призваний у липні 1979 р., в Афганістані з лютого 1980 р. 6 червня 1980 р. під час переправи через гірську річку зав'язався бій. Декілька човнів перевернулись, в одному з них був С. Ревенко. Після бою його тіло знайти в річці не вдалось. За мужність та відвагу нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно). На символічній могилі встановлено металевий обеліск (висота: 1,2 м). Передня частина обеліска з нержавіючої сталі з об'ємною зіркою у верхній лівій частині, фотопортретом у центрі та прикріпленою табличкою з меморіальним написом. [18]

І.І. Ніколіна

Церква Архістратига Михайла (19 ст., архіт.). Центр села.

З 1771 р. діяла невеличка церква, побудована на кошти парафіян, освячена на честь святого Архістратига Михайла. У 1830 р., внаслідок землетрусу в церкві на склепіннях з'явились великі тріщини. Щоб вберегти її від руйнування, західну частину храму підсилили чотирма кам'яними підпорами. Замість дзвіниці були закопані чотири дерев'яні стовпи, покриті залізом, під якими висіли декілька дзвонів. У 1909 р. розпочали будівництво нової кам'яної церкви. Майстром був Тихонов. Церква збудована у 1913 р. на тому ж місці, де була попередня, вона вміщує близько 800 осіб. Споруда виконана в з елементами давньоруського стилю. Втілені риси п'ятидільного українського храму. Має стрункуу просторово-пірамідальну композицію, що ґрунтується на плані рівнокрилого хреста. Така конструктивна будова дала можливість створити всі чотири фасади рівнозначними. Будівля складається з двох об'ємів. Перший — сама церква, другий — прибудована дзвіниця. Зовнішні стіни церкви пофарбовані в світло-персиковий колір. Цоколь будівлі пофарбований в чорний колір. Над солеєю розташований квадратний атик, прикрашений закомарами з невеликим куполом, який розміщений на квадратній основі. Нава, паламарка, ризниця та притвор перекриті двосхилим дахом. Оздоблення даху — металеві листи. Дзвіниця перекрита шатровим дахом з невеликим куполом. Церква відзначається багатим архітектурно-художнім оформленням площин стін, що надає будові надзвичайно красивого мальовничого вигляду. В роки радянської влади церква залишалася діючою. У 2013 р. проведено її ремонт, у 2015 р. перекрито дах, встановлено новий хрест на церкві, частково змінено вікна. Церква є архітектурною пам'яткою місцевого значення. [19]

В.О. Кричевська, І.І. Ніколіна

с. РИБКИ

Меморіал односельцям, учасникам Другої світової війни (1995 р., іст.). Центр села.

18 березня 1944 р. було звільнене с. Рибки. У 1995 р. біля Будинку культури встановлено пам'ятник на честь 57 загиблих земляків у роки Другої світової війни. Пам'ятник з граніту складається з двох частин. На вертикальній гранітній стелі (розмір: 1,51×0,59 м) зображено падаючі додолу дубові листки, палаючу свічку і лампадку та викарбовано напис: «Ніхто не забутий ніщо не забуто». На горизонтальній частині (розмір: 1,51×0,67 м) вибито хрест та прізвища загиблих земляків. Автори — місцеві майстри. Пам'ятник обгороджений металевими стовпчиками, пофарбованими в чорний колір, з'єднаними по периметру ланцюгом. Займає територію розміром 4,0×4,0 м, алея, яка веде до пам'ятника, має довжину 10,0 м. [20]

І.І. Ніколіна

с. РУДНИЦЬКЕ

Рудницьке (Савранське) городище (10–11 ст., археол.). На південь від села.

Займає частину північного схилу плато над лівим берегом струмка, правого доплив у річки Савранки. Городище відоме з кінця 19 ст. з археологічної карти Ю.Й. Сіцінського. Обстеження у 1969 р. провели М.П. Кучера та Р.О. Юра, а у 2014 р. — Ю.В. Болтрик та О.В. Каряка. Судячи з форми, топографії та характеру укріплень, городище можна датувати 10–11 ст. н. е. Ймовірно, воно належало племенам уличів. Городище овальне у плані. Його розміри: 55,0×40,0 м. З напільного боку захищене валом та ровом. Висота валу: до 3,0 м, ширина рову: 10,0–12,0 м, а глибина: 1,5 м. У найнижчій частині площадки городища, з північно-східного боку — природне джерело, також захищене земляним валом. [21]

В.С. Рудь

Меморіал односельцям, учасникам Другої світової війни (1968 р., іст.). Центр села.

21 липня 1941 р. с. Рудницьке було захоплено німецькими та румунськими окупантами, визволене 16 березня 1944 р. На різних фронтах Другої світової війни воювали 198 жителів с. Рудницьке, повернулись живими 191. 6 листопада 1968 р. біля Будинку культури було відкрито пам'ятник на честь загиблих земляків у роки Другої світової війни. Складався з двох скульптур та стіни. Скульптура коліно-уклінної жінки з лівої сторони, з правої — скульптура воїна з каскою в лівій руці та дівчинки. Виготовлені з залізобетону. Висота скульптури жінки: 1,7 м; дівчинки: 1,1 м; воїна: 2,6 м. Постамент бетонний (розміри: 0,2×1,7×1,0 м). Стіна теж була бетонна (розмір: 3,2×9,5 м). На стіні були встановлені 5 меморіальних плит з іменами загиблих. Вище — фриз зі сценами війни. Меморіальний комплекс встановлений на ступінчастому постаменті. Виготовлений з каменю (розмір: 9,5×0,4×1,2 м). Меморіальні плити були виготовленні з граніту (розміри: 0,6×0,8 м). Автор проєкту — Сухіна І.М. З часом була проведена реконструкція пам'ятника. Доповнення: замість стіни збудований ступінчастий обеліск із бетону, висота: 6,8 м. У верхній частині обеліска — барельєфне зображення зірки і ордена Великої Вітчизняної війни. В центральній частині обеліска напис: «Вічним синам Вітчизни від вдячних односельців с. Рудницького. 1941–1945 рр.» В нижній частині обеліска списки загиблих бійців-односельців. [22]

І.І. Ніколіна

Могила радянського бійця (іст.). На старому кладовищі, за школою.

У могилі разом з невідомим радянським бійцем поховано розстріляних мешканців села — братів Насідлецьких та ще одного невідомого радянського бійця, рештки якого було виявлено після війни. У 2015 р. металевий обеліск на могилі, за кошти сільської ради, було замінено на новий пам'ятник, який являє собою стелу з чорного граніту (розмір: 1,45×0,96×0,52 м). На стелі зображено воїна з автоматом та викарбовано напис: «Вічна слава героям, які загинули, захищаючи Батьківщину». Нижче напису зображено квіти, георгіївську стрічку та п'ятикутну зірку. Автори — майстри м. Крижопіль.

І.І. Ніколіна

Пам'ятник жертвам Голодомору 1932–33 рр. та політичних репресій (2017 р., іст.). У центрі села, біля Будинку культури

24 листопада 2017 р. з нагоди Дня пам'яті жертв Голодомору відкрито пам'ятник жертвам Голодомору та політичних репресій, виготовлений майстрами з м. Крижопіль на кошти сільської ради. Висота усієї конструкції: 3,16 м. Пам'ятник являє собою хрест з чорного граніту (висота: 2,2 м), встановлений на скісному підхреснику — «баяні» (висота: 0,96 м), який, в свою чергу, встановлений на бетонному фундаменті. На «баяні» викарбовано напис: «Землякам — жертвам голодомору та репресій». На хресті викарбовано зображення двох рук, що тягнуться вгору до колосків.

І.І. Ніколіна

смт РУДНИЦЯ

Меморіал односельцям, учасникам Другої світової війни (1974 р., іст.). Центр селища.

16 березня 1944 р. було звільнено смт Рудницю. У 1974 р. було споруджено меморіал на честь 62 загиблих земляків с. Рудниці, які загинули на різних фронтах Другої світової війни. Автор проєкту — Г.Л. Кронгауз (м. Львів). Меморіальний комплекс розташований на площі розміром 8,0×6,0 м. Пам'ятник являє собою скульптури, виготовлені з залізобетону, бійця з піднятою лівою рукою вперед та дівчинки з правого боку. Висота бійця: 3,5 м, дівчинки: 1,25 м. Постамент виготовлений з вапнякового каменю (розмір: 2,90×2,60×0,60 м). За постаментом розміщена стіна з вапняково-

го каменю (розмір: 5,50×0,40×1,70 м). На стіні напис: «Вічна слава воїнам-переможцям. 1941–1945» і три меморіальних дошки (розмір 1,0×1,0 м), виготовлені з бетону, на двох викарбовано прізвища земляків, які загинули в роки Другої світової війни, третя — без написів. [23]

І.І. Ніколіна

с. СТАВКИ

Меморіал односельцям, учасникам Другої світової війни (1973 р., іст.). Вул. Миру.

17 березня 1944 р. було визволено с. Ставки. У роки Другої світової війни на різних фронтах загинуло 120 бійців, уродженці с. Ставки. У 1973 р. на старому кладовищі було відкрито пам'ятник, що складається зі скульптурної композиції — воїна і дівчини, виготовлені з залізобетону (висота: 2,0 м). Скульптури встановлені на постаменті з вапнякового каменю (розмір: 3,0×1,5×0,4 м), на якому міститься напис (рос.): «Они отдали жизнь во имя жизни. 1941–1945». Позаду постаменту стіна (розмір: 4,52×1,9×0,74 м) з 4 бетонними меморіальними дошками (розмір: 1,40×0,70 м) з прізвищами 120 загиблих земляків. Автор проєкту — скульптор Нарудецький (м. Одеса). [24]

І.І. Ніколіна

Церква Покрови Божої Матері (18 ст., архіт.). Центр села.

У 1790 р. була побудована кам'яна церква та освячена на честь Покрови Пресвятої Богородиці. Активну участь у будівництві церкви брав землевласник Ярошинський. Виділив для її будівництва камінь, дерево та власним коштом побудував дзвіницю (у 1934 р. була розібрана). У 1920–30-х рр. церква була закрита. Від будівлі залишилися стіни метрової товщини, частково зруйнований дах. На початку 1990-х рр. було відремонтовано церкву на кошти парафіян та відновлено службу. За планувальним рішенням церква тридільна. Складається з притвору, нави, вівтаря, ризниці, паламарки і хорів. Нава прямокутна в плані, фасади завершують трикутні фронтони, які оздоблені декоративними елементами, а саме: поясками та пілястрами з капітелю доричного ордеру. Будівлю церкви завершує восьмигранний бароковий купол на високому восьмибічному підбаннику з ліхтарем. Апсида перекрита куполом. Притвор покритий двосхилим дахом. Фасади пофарбовані в сірий колір. Грані будівлі підкреслені пілястрами, які об'єднує поясок. Вікна — з лучковим завершеннями та обрамленням. Декоративні елементи церкви — білого кольору, що вигідно виділяє їх на тлі основного кольору фасаду. [25]

В.О. Кричевська, І.І. Ніколіна

Пам'ятник Т.Г. Шевченку, поету, основоположнику нової української літератури (1998 р., мист.). Центр села.

У жовтні 1998 р. біля Будинку культури відкрито пам'ятник, кошти на його спорудження виділило місцеве КСП «Дружба». Погруддя Т.Г. Шевченка, висотою 1,0 м. з залізобетону, пофарбоване у срібний колір, встановлене на бетонній підставці (розміри: 0,8×0,35×0,65), на якій розміщено гранітну таблицю (розмір: 0,4×0,2 м) з викарбованими прізвищем та ініціалами Кобзаря. Погруддя з підставкою встановлені на постаменті з вапнякового каменю, оштукатуреному і пофарбованому в сірий колір (розмір: 2,0×1,4×1,25 м). [26]

І.І. Ніколіна

с. СТУДЕНА

Меморіал односельцям, учасникам Другої світової війни (1968 р., іст.). Центр села.

16 березня 1944 р. було визволене с. Студена. На фронтах Другої світової війни загинуло 480 бійців-односельців с. Студена. На їх честь біля Будинку культури 9 травня 1968 р. було відкрито пам'ятник, виготовлений в майстернях Київського художнього фонду. Меморіальний комплекс складався з трьох обелісків та трьох скульптур. Висота скульптур, виготовлених з залізобетону: воїна: 2,2 м, скорботної матері: 2,0 м, дівчини з лавровою гілкою в руках: 1,8 м. Обеліски теж були залізобетонні. Розмір: 5,2×1,4×1,4 м. На обелісках срібною фарбою написані прізвища загиблих бійців. З часом написи на обелісках потемніли, у 1993 р. попередні складові меморіалу були силами місцевих майстрів замінені залізобетонною ступінчастою стелою (висота: 5 м), встановленою на ступінчастому постаменті (висота: 1,5 м). У нижній частині стели викарбовано напис: «Хай вічно живуть в пам'яті народній імена 480 односельчан, що віддали життя за Батьківщину 1941–1945». Вище зображено хрест і лаврову гілку. [27]

І.І. Ніколіна

Меморіал односельцям, учасникам Другої світової війни (1990 р., іст.). На кладовищі.

16 березня 1944 р. було визволене с. Студене. Меморіал Слави на кладовищі відкритий 9 травня 1990 р. Автор проєкту — місцевий учитель-пенсіонер, завідувач музеєм села Токан С.А. 483 пам'ятники з бетону (висота: 1,22 м) із зображенням вічного вогню і ордена Великої Вітчизняної війни та прикріпленою до них табличкою зі сталі з прізвищами, іменами, по-батькові загиблих односельців в роки Другої світової війни, роками їх життя, розміщені так, що меморіальний комплекс має форму п'ятикутної зірки. У центрі комплексу встановлено п'ятикутну зірку, пофарбовану в червоний колір, по центру якої встановлено шпиль з металу, висотою 3,5 м. На зірці розміщено металеву табличку, пофарбовану в синій колір, з написом (рос.): «Пусть вечно живут в памяти народной имена тех, кто отдал жизнь за Родину». Загальна площа меморіального комплексу 0,4 га. [28]

І.І. Ніколіна

Пам'ятник радянським пілотам (1992 р., іст.). Околиця села.

16 серпня 1957 р. біля с. Студена розбився радянський літак, під час катастрофи двоє пілотів змогли врятуватись, катапультувавшись, а четверо загинули, відводячи літак за село, щоб врятувати його жителів від вибуху. Уламки літака разом з тілами льотчиків забрали однополчани, а на місці катастрофи залишилась глибока вирва. Ініціативу спорудити пам'ятний знак виявив агроном, воїн-афганець А. Максименюк, будучи на посаді голови сільської ради. Правління колгоспу виділило кошти, а місцева вчителька історії В. Фортунівська встановила прізвища загиблих бійців: гвардії капітани Рудольф Васильович Федюшин, Адольф Дмитрович Тесаловський, старші лейтенанти Олексій Антонович Мурашко і Олексій Миколайович Недовадєєв. Пам'ятник має загальний вигляд: крило літака Ан-12 під кутом увійшло у землю, поруч лежить дві лопаті гвинта і меморіальна гранітна плита (розмір: 1,2×0,98). На меморіальній плиті напис (рос.): «Вы жертвуя собой, спасли село от катастрофы. Федюшин Р.В. 1928–1957, Мурашко А.А. 1930–1957, Тесаловский А.Д. 1927–1957, Недовадєєв А.М. 1930–1957». Меморіальна плита виготовлена у Гніванському побуткомбінаті. Площа, яку займає пам'ятник — 3,5×3,0 м. Пам'ятник на честь загиблих льотчиків було відкрито навесні 1992 р. Виготовлений місцевими майстрами. [29]

І.І. Ніколіна

с. ТРИБУСІВКА

Меморіал односельцям, учасникам Другої світової війни (1971 р., іст.). Біля Будинку культури.

17 березня 1944 р. було звільнено с. Трибусівка. У 1971 р. у центрі села було споруджено меморіал на честь 226 загиблих земляків в роки Другої світової війни. Меморіал займає територію розміром 36,0×10,0 м. Скульптура воїна в плащ-накидці з автоматом на правому плечі (висота: 3,0 м) виготовлена з бронзи. За скульптурою воїна вимурувана кам'яна стіна (розмір: 33,0×3,70 м), на якій зазначено роки 1941–1945. Цоколь (постамент) цегляний (розмір: 22,0×1,0×0,70 м). На цоколі 10 плит (розмір: 0,80×0,60 м) з прізвищами загиблих односельців. Біля підніжжя пам'ятника встановлено метало-пластикову дошку коричневого кольору (розмір: 1,0×0,75 м) з написом: «Вічна пам'ять героям, захищавшим свободу і незалежність нашої Батьківщини в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945». З аналогічного матеріалу виготовлені і 10 дошок (розмір: 1,0×0,70 м), що прикріплені до стіни за скульптурою воїна, з перерахованими на них 320 прізвищами тих бійців-земляків, що повернулися живими з фронтів Другої світової війни. Автор проєкту — скульптор М.В. Константинова (Київ). [30]

І.І. Ніколіна

Пам'ятник вдовам Другої світової війни (2014 р., іст.). Біля Будинку культури.

У 2014 р. у центрі села поряд з меморіалом загиблим землякам у Другій світовій війні відкрито пам'ятник вдовам Другої світової війни. Виготовлений майстрами з м. Ямполя на кошти сільської ради. Висота усієї конструкції: 1,71 м. Пам'ятник являє собою стелу з чорного граніту (висота — 1,5 м), встановлений на тумбі-підставці з чорного граніту (висота — 0,21 м), на якому напис: «Перед Вами голови схиляємо, вдови Вітчизняної війни». На стелі зображено скорботну жінку з маленьким хлопчиком на руках, загорнутим в хустину, та дівчинкою 5–6 років, яка пригорнулась до матері. Горизонтальна частина пам'ятника

являє собою обрамлений гранітною рамкою квітник (розмір: 1,28×0,7 м).

І.І. Ніколіна

Пам'ятник жертвам Голодомору 1932–33 рр. та політичних репресій (2013 р., іст.). Біля Будинку культури.

У 2013 р. у центрі села поряд з меморіалом загиблим землякам у Другій світовій війні відкрито пам'ятний знак жертвам Голодомору та політичних репресій. Виготовлений майстрами з м. Ямполя на кошти сільської ради. Висота всієї конструкції: 2,14 м. Пам'ятник являє собою хрест з чорного граніту (висота: 1,5 м), встановлений на скісному підхреснику — «баяні» (висота: 0,5 м), який, в свою чергу, встановлений на гранітній тумбі-підставці (висота: 0,14 м). На «баяні» напис: «Землякам-жертвам голодомору та репресій». На хресті викарбовано зображення двох рук, що тягнуться вгору до колосків. Горизонтальна частина пам'ятника являє собою суцільну плиту з чорного граніту (розмір: 1,2×0,7 м). [31]

І.І. Ніколіна

Могила радянського бійця (іст.). Центральна частина кладовища.

У 2014 р. дерев'яний обеліск із червоною зіркою, який після Другої світової війни був встановлений на могилі, на кошти сільської ради було змінено на новий. Пам'ятник складається з вертикальної і горизонтальної плит з чорного граніту. На вертикальній стелі (розмір: 1,5×0,63 м) зображено бійця з автоматом та викарбовано напис: «Вічна слава солдату — герою і солдату без нагород, який загинув, захищаючи хоробро у бою рідний народ». Прізвище загиблого невідоме. Вертикальна плита встановлена на тумбі-підставці з чорного граніту (розмір: 0,2×0,68 м). Горизонтальна плита суцільна (розмір: 1,6×0,68 м).

І.І. Ніколіна

Михайлівська церква (1827 р., архіт.). Центр села.

Нині діюча церква — кам'яна, однокупольна, зведена на честь святого Архістратига Михайла у 1827 р. на кошти парафіян. У 1881 р. до церкви була прибудована дзвіниця. У цьому ж році тут було встановлено двоярусний іконостас. Стилістика споруди відповідає народній архітектурі. Збудована з повнотілої червоної цегли. За планувальним вирішенням церква тридільна. Складалася з дзвіниці, притвору, нави, вівтаря, ризниці, паламарки, хорів. Нава покрита чотирискатним дахом, який завершує баня на напівсферичній круглій основі на високому підбаннику з ліхтарем. Апсида прямокутна в плані. Притвор складається з трьох ярусів, який завершується дзвіницею наметової форми. Дах храму вкритий оцинкованим залізом. Фасади увінчані карнизом з орнаментом. Декоративні елементи пілястри, ніші широко використані в оздобленні фасадів. Грані будівлі розписані пілястрами з орнаментом у вигляді хреста. Всі фасадні вікна — з аркоподібними завершеннями та з розписами навколо них. Фасади церкви оштукатурені та пофарбовані сірою фарбою. У роки Другої світової війни, під час окупації, богослужіння було відновлено. У післявоєнний час тут діяв музей. На початку 1990-х рр. церква передана релігійній громаді. Михайлівська церква є пам'яткою архітектури місцевого значення. [32]

В.О. Кричевська, І.І. Ніколіна

с. ЧОРНОМИН

Братська могила радянських бійців (іст.). Біля школи.

У боях при визволенні с. Чорномин у 1944 р. загинули радянські бійці, 14 радянських бійців були поховані в одну братську могилу. Імена 10 з них залишаються невідомими, а 4-х встановлені: рядовий Мандрикін Г.Д. (1906–1944), стрілок 69-ї ОШР 4-ї гв. армії; Петров В.С. (1918–1944), командир відділення 69-ї ОШР 4-ї гв. армії; Суржиков Д.М. (1903–1944), стрілець 69-ї ОШР 4-ї гв. армії; Хайтімбетов А. (1923–1944), стрілець 69-ї ОШР 4-ї гв. армії. На могилі у 1975 р. встановлено пам'ятник, виготовлений місцевими майстрами. На кам'яному побіленому обеліску (розмір: 2,4×0,15×0,15 м) встановлено металеву дошку (розмір: 0,4×0,5 м) з меморіальним написом: «Могила невідомого солдата 1941–1945» та зірку, пофарбовану в червоний колір. Пам'ятник огороджений металевим парканом, займає площу 4,7×3,2 м. [33]

І.І. Ніколіна

Братська могила радянських бійців (іст.). На кладовищі.

У боях при визволені с. Чорномин у 1944 р. загинули радянські бійці, останки двох були поховані в одну братську могилу. На могилі

встановлено пам'ятник, виготовлений місцевими майстрами, що являє собою металеву піраміду (висота — 2 м), увінчану зіркою. Імена бійців невідомі. Пам'ятник огороджений металевим парканом. [34]

І.І. Ніколіна

Меморіал односельцям, учасникам Другої світової війни (1975 р., іст.). В центрі села, біля будинку культури

17 березня 1944 р. було визволене Чорномин. У роки Другої світової війни на різних фронтах загинуло 306 уродженців с. Чорномин. У 1975 р. було споруджено меморіальний комплекс, який займає територію розміром 40,0×18,0 м. Пам'ятник являє собою скульптуру бійця (висота: 4,0 м), виготовлену із залізобетону. Постамент складається із двох залізобетонних плит, облицьованих плиткою: нижня плита — 2,70×2,70×0,38 м, верхня плита — 2,0×2,0×0,42 м. На цоколі розміром 15,0×2,0×0,45 м. розміщуються 12 плит, на 11 з них — викарбовані прізвища загиблих бійців. На одній з плит напис: «Вічна слава героям-односельчанам, які загинули в боях за свободу і незалежність радянської Батьківщини». Постамент кам'яний (висота: 2,2 м). Плити (розмір: 2,0×0,75 м) виготовлені з лабрадориту. Скульптор Ленділ А.В. (м. Івано-Франківськ). [35]

І.І. Ніколіна

Пам'ятник жертвам Голодомору 1932–33 рр. та політичних репресій (2017 р., іст.). Центр села.

24 листопада 2017 р. біля Будинку культури з нагоди Дня пам'яті жертв Голодомору відкрито пам'ятник жертвам Голодомору та політичних репресій, виготовлений майстрами з м. Крижополя на кошти сільської ради. Висота усієї конструкції 2,2 м. Пам'ятник являє собою хрест з чорного граніту (висота — 1,5 м), встановлений на скісному підхреснику — «баяні» (висота — 0,5 м), який в свою чергу встановлений на бетонному фундаменті. На «баяні» викарбовано напис: «Землякам-жертвам Голодомору та репресій». На хресті викарбовано зображення двох рук, що тягнуться вгору до колосків. [36]

І.І. Ніколіна

Палац графів Чорномських (19 ст., архіт.).

До складу архітектурного ансамблю входять палац, білокам'яна каплиця (перша половина 19 ст.) та парк (друга половина 19 ст.). Палац збудовано протягом 1810–20 рр. в стилі зрілого класицизму за проєктом італійського архітектора Франческо Боффоу, на замовлення Миколая Чарномського (Чорномського). У кінці 19 ст. будівля була значно розширена. До західного торця був прибудований новий об'єм, для чого був розібраний портик-тераса, що знаходився тут. У 1957 р був розібраний східний портик-тераса. За композицією головна будівля палацу симетрична, двоповерхова, з цокольним поверхом та з підвалом. Головний південний фасад з шестиколонним портиком великого іонічного ордера з трикутним фронтоном (в тимпані колись розташовувався родовий герб), а на північному — півкруглим ризалітом-ротондою того ж ордера. Фасад має горизонтальну композицію (підсилену карнизом повного профілю з модульонами та фризом) та міжповерховою тягою. Вікна першого поверху мають вертикальні пропорції з трикутними сандриками на кронштейнах. Вікна другого поверху наближені пропорціями до квадрата. В міжвіконному просторі ротонди — гірлянди з маскаронами. Планування першого поверху анфіладне, другого — коридорне. Велика бальна зала перебита колонадою з двох спарених колон коринфського ордера, об'єднаних в рівні антаблемента аркою. На плафоні збереглась розетка, навколо якої вінок з дубового листя. Парадний вестибюль в східному торці будівлі перпендикулярно примикає до зали. Центральна вісь його підкреслена колонним рядом тосканського ордера, та вхід до зали збитий з осі. Підлога — мармур білого та сірого кольору. Перекриття поверхів та підвалу — плоске (в одному з приміщень цокольного поверху коробове склепіння). Під залом глибокий підвал (глибина — 8 м). До підвалу вів вхід-пандус в ротонді та підземним, лицьованим цеглою виходом в північному напрямку. Палац мав каналізацію з керамічних труб, водогін. Прибудова кінця 19 ст. двоповерхова, підпорядкована в об'ємах головній будівлі (завдячуючи падінню рельєфу карниз прибудови знаходиться у міжповерховій тязі палацу). Фасади виконані в пілястровому іонічному ордері в неоренесансному трактуванні з виділенням по головному фасаді слабо виступаючого ризаліту, що фланкірує спареними пілястрами та завершеним напівпараболічним фронтоном. По другому поверсі ризаліту — балкон з мереживною решіткою. Планування коридорне, з двостороннім розташу-

ванням приміщень. На початку 20 ст. біля палацу збудовані флігель, сторожка та господарська споруда. У 1920–30-х рр. палац використовували як клуб, дитячий будинок. З 1947 р. до сьогодні у ньому розташована школа. Палац графів Чорномських є пам'яткою архітектури національного значення, парк та каплиця — пам'ятки архітектури місцевого значення. Палац стояв посеред велетенського парку, який переходив у ліс — навколо дуби, ясени, явори, липи. В парку розташовувалась велика статуя Богоматері — італійська, з білого мармуру, ще була також мармурова скульптура дівчини з книгою в руках. [37]

І.І. Ніколіна

Церква Різдва Пресвятої Богородиці (1867 р., архіт.). В центрі села.

У травні 1858 р. згоріла дерев'яна церква Різдва Пресвятої Богородиці. У 1859 р. була закладена, на кошти парафіян, і в 1867 р. освячена нова кам'яна церква Різдва Божої Матері. Збудована з повнотілої червоної цегли, світла, з цегляною дзвіницею над притвором. Стилістика вирішення споруди відповідає народній архітектурі. За планувальним вирішенням церква тридільна. Складається з притвору, нави, вівтаря, ризниці, паламарки, хорів. Нава покрита чотирискатним дахом, який завершує восьмигранний барокоподібний купол на високому восьмибічному підбаннику з ліхтарем. Апсида перекрита куполом. Притвор покритий двосхилим дахом. Зовнішні фасади пофарбовані в пісочний колір, цоколь — з бутового каміння, пофарбований чорною фарбою. Грані будівлі підкреслені пілястрами з орнаментом у вигляді хреста. Центральну частину будівлі, нави, завершує широкий карниз з нішами прямокутної форми. Всі фасадні вікна — з аркоподібними завершеннями, які вінчає сандрик. Двері будівлі завершує трикутний сандрик, який опирається на пілястри з невеличкою базою. [38]

В.О. Кричевська, І.І. Ніколіна

с. ЯВОРІВКА

Меморіал односельцям, учасникам Другої світової війни (1968 р., іст.). Центр села.

У 1968 р. споруджено меморіал на честь 219 загиблих земляків у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс складався зі скульптур воїна з залізобетону (висота: 2,8 м) без головного убору з каскою в лівій руці, дівчини (висота: 1,4 м) з мармуру та чотиригранного пірамідального обеліска, увінчаного зіркою з залізобетону (висота: 3,8 м, основа: 0,8×0,8 м). На обеліску був викарбований напис (рос.): «Вечная слава павшим героям в бою за независимость нашей Родины. 1941–1945 г.». Обидві скульптури та обеліск були встановлені на кам'яному постаменті (розмір: 1,2×6,0×0,9 м). В центральній частині постаменту розміщувались чотири меморіальні дошки з іменами загиблих, виготовлені з граніту. Автори проєкту — скульптори Фітов Л.Л. та Воропай І.М. Щодо подальшої долі однієї зі скульптур меморіального комплексу відомо, що відомий скульптор І.М. Воропай (1924–77 рр.) висік з мармуру портрет заслуженої артистки України Харківського академічного драматичного театру ім. Т. Шевченка Людмили Попової (1931–2008 рр.) в образі Офелії з «Гамлета», роль якої вона зіграла за сценарієм режисера Бенедикта Норда в другій половині 1950-х рр. Про долю скульптури Л. Попова дізналась лише в кінці 1970-х рр., коли вдова скульптора, звернулась до неї, розшукуючи зниклу «Офелію». Так, І. Воропай на свою ювілейну виставку в Москву перевозив за свій рахунок скульптуру, але запізнився до її відкриття. Скульптура довгий час зберігалась в господарській будівлі геологорозвідувального інституту, а потім зникла. Її виявили як частину меморіального комплексу в с. Яворівка. Виявилось, що ще з 1960-х рр. вона встановлена тут як «Скорботна мати». Вдові І. Воропая вдалось добитися перенесення скульптури в музейний фонд, де зберігаються роботи цього скульптора. Скульптуру воїна було демонтовано і перенесено на кладовище, а наприкінці 1980-х рр. було встановлено новий пам'ятник загиблим землякам у роки Другої світової війни, що являє собою бронзовий круг діаметром 3,5 м, на якому зображено воїна на колінах з пістолетом-кулеметом ППШ в правій руці, лівою рукою він торкається колосків пшениці. Круг встановлений на залізобетонному постаменті (розмір: 4,78×1,15×0,76 м), облицьованому плитами з червоного мармуру. По обидві сторони від меморіалу розміщені металеві меморіальні плити (розмір: 1,0×0,69 м), по шість з кожної сторони з прізвищами загиблих земляків. Загальна площа меморіального комплексу 30,0×18,0 м. [39]

І.В. Кахно, І.І. Ніколіна

ПОГРЕБИЩЕНСЬКИЙ РАЙОН

Погребищенський район утворено 7 березня 1923 р. у складі Бердичівського округу Київської губернії[118]. З лютого 1932 р. район у складі Вінницької області[119], з жовтня 1932 р. входив до Київської області[120], у жовтні 1937 р. повернений до Вінницької області[121]. У грудні 1962 р. до Погребищенського району приєднано Плисківський[122]. Адміністративний центр району — Погребище (село, містечко, з 1938 р. — селище міського типу, з 1984 р. — місто). Населення району станом на 01.06.2020 р. становить 28,9 тис. осіб. У Погребищі — 9,6 тис. осіб.

Район розташований у північно-східній частині Вінниччини, в лісостеповій зоні центральної частини Придніпровської височини. Клімат помірно-континентальний, з теплим літом і помірно м'якою зимою. Переважають опідзолені та чорноземні ґрунти. На сході межує з Київською областю, на півдні — з Оратівським, Липовецьким, на заході — Калинівським і Козятинським районами Вінницької області, на півночі — з Житомирською областю. Площа — 1,2 тис. кв. км. Адміністративно-територіально поділяється на 1 міську раду та 26 сільських рад, які об'єднують 60 населених пунктів. Відстань від райцентру до м. Вінниці автошляхами — 80,0 км, залізницею — 98,0 км. Через Погребищенський район проходить залізниця сполученням Козятин – Христинівка, з залізничними станціями Ржевуська та Погребище-1. Ржевуська — станція Козятинської дирекції залізничних перевезень Південно-Західної залізниці. Розташована на східній околиці Погребища. Названа за прізвищем магнатів Жевуських (Ржевуських), що побудували її наприкінці 19 ст. Відстань від станції до Козятина — 56,4 км, Вінниці — 120,4 км, Києва — 214,4 км. Спершу вона була розрахована лише на обслуговування цукрового заводу у Погребищі, пізніше стала вантажно-пасажирською. Погребище-1 — вузлова залізнична станція Козятинської дирекції Південно-Західної залізниці. Від станції розходяться три напрямки: на Козятин, Жашків, Христинівку. Станцію відкрито 18 грудня 1890 р. З відкриттям залізничного сполучення навколо станції виникло селище Погребище Перше. Через район простягаються автошляхи територіального значення. Автошлях Т0203 протяжністю 89,9 км пролягає територією Липовецького і Погребищенського районів Вінницької області та Сквирського району Київської. Автошлях Т0236 протяжністю 88,3 км пролягає територією Липовецького і Погребищенського районів Вінницької області та Тетіївського району Київської. Автошлях Т0223 протяжністю 23,6 км пролягає територією Погребищенського і Оратівського районів Вінницької області. Автошлях Т0606 протяжністю 130,2 км пролягає територією Бердичівського, Андрушівського, Ружинського районів Житомирської області та Козятинського, Погребищенського, Оратівського, Липовецького, Іллінецького районів Вінницької. Решта шляхів — місцевого значення. В районі знаходиться Новофастівське родовище торфу та Станилівське родовище сланцю. З корисних копалин найбільш розповсюджені граніти, глина, будівельні піски. У лісах переважають дуби, граби, берези,

[118] Государственный архив Киевской области. Путеводитель. К., 1965. С. 390–392.

[119] Збірник законів та розпоряджень Робітничо-селянського уряду України. 1932. № 5. С. 41–45.

[120] Там само, 1932. № 28. С. 5–6.

[121] Там само, 1937. № 63. С. 566–567.

[122] Відомості Верховної Ради УРСР. 1963. № 2. С. 33.

сосни, клени ясени, вільхи. Об'єкти природно-заповідного фонду: Васильківський, Спичинецький, Сніжнянський, Погребищенський парки, які є пам'ятками садово-паркового мистецтва місцевого значення; ландшафтний заказник «Надросся» (між селами Круподеринці та Саражинці); гідрологічний заказник «Зелені криниці» (на території Левківської сільської ради) — теж місцевого значення. У районі нараховується 16 річок (Рось, Безіменна, Будківка, Вільшанка, Глиця, Коза, Козлівка, Коптієва, Котлярка, Кур'янчик, Оріховатка, Попів Став, Роська, Смотруха, Супрунка, Хутірка, усі — басейн Дніпра) та 212 ставків площею 1,5 тис. га[123].

На території Погребищенського району обліковується 46 пам'яток археології. Старожитності належать до різних історичних періодів, починаючи від енеоліту (5–3 тис. до н. е.) і до раннього середньовіччя (7 ст. н. е.).

У найдавніші часи територія району була обжита носіями енеолітичної трипільської культури, пам'ятки якої відмічені поблизу сіл Андрушівка, Бабинці, Педоси, Плисків та ін. В наступну епоху бронзи (кінець 3 — початок 1 тис. до н. е.) носії білогрудівської культури мали свої поселення поблизу сучасних сіл Білашки, Іваньки, Новофастів, Розкопане, Свитинці, Юнашки. Від початку нашої ери досить густо по території Погребищенського району розселилися племена черняхівської культури (3–5 ст. до н. е.). Їх поселення відомі поблизу Адамівки, Василівців, Круподеринців, Морозівки, Парії́вки, Саражинець та інших.

Окрім громад давніх землеробів, на території Погребищенського району мешкали перші скотарі, для яких характерним був переважно курганний обряд поховання. Поодинокі кургани або курганні групи зафіксовані поблизу Погребища, Білашок, Кур'янець.

Загалом, Погребищенський район досить багатий на археологічні пам'ятки, однак ґрунтовних стаціонарних досліджень тут не проводилось. Виняток становлять невеликі розкопки поблизу села Плисків, де у 1927–28 рр. працювала експедиція Бердичівського соціально-історичного музею. Своєрідною історичною пам'яткою є головна водна артерія району — річка Рось, яка бере початок неподалік від с. Ординців. У літописах її називали Русь. Подібність двох назв, ріки і древньої держави, не випадкова, на що вказував у свій час М.С. Грушевський: «Звертає на себе увагу созвучність сього імені [Русь] з тутешньою річкою Росею, найбільшою рікою (після Дніпра) Полянської землі»[124]. У свою чергу історик посилався на автора Густинського літопису: «Між ріжними здогадами «чесо ради наш народ Русю наречеся…», «…се виводять… от реки глаголемыя Рось». На її берегах у давнину жили слов'янські племена росичі, згадані в «Слові о полку Ігоревім». Саме ці племена стали ядром Київської Русі.

Перші писемні згадки про територію району датуються 1148 р.[125]. У 12 ст. у верхів'ях Росі існувало слов'янське поселення Рокитня. У 13 ст. воно стало жертвою монголо-татарської навали. На пожариську залишились одні погреби, в яких рятувались уцілілі мешканці. Мабуть, звідси й пішла назва населеного пункту, що з часом виріс на місці Рокитні, — Погребище[126].

---

[123] Вінниччина туристична : краєзн. довід. / упоряд. О. Кізян ; управління культури і туризму Вінниц. ОДА ; Вінниц. ОУНБ ім. К. Тімірязєва. Вінниця, 2009. С. 183.

[124] Грушевський М.С. Історія України-Руси. К., 1991. Т. 1. С. 191; репр. вид.

[125] Вінниччина туристична : краєзн. довід. / упоряд. О. Кізян ; управління культури і туризму Вінниц. ОДА ; Вінниц. ОУНБ ім. К. Тімірязєва. Вінниця, 2009. С. 184.

[126] Гальчак С.Д. Земля над Россю. Вінниця, 1995. С. 5, 12.

Після битви на Синій воді (1362 р.), внаслідок якої Подільський край був звільнений від золотоординського ярма, терени району, як і прилеглої до нього частини Східного Поділля, в середині — другій половині 15 ст. входили до складу Київського князівства (пізніше Київської землі, у першій половині 16 ст. — Волинської) в межах Великого Князівства Литовського. Тоді ж розпочалося тривале суперництво між Литвою та Польщею за володіння цією територією. Протистояння закінчилося тим, що вона була інкорпорована до складу Польського Королівства, зокрема, 1569 р. значна її частина увійшла до створеного в 1566 р. Брацлавського воєводства[127].

Край, особливо в 1424, 1498, 1500, 1502, 1510, 1547 рр.[128], зазнавав спустошливих набігів татар — через район проходив сумнозвісний Чорний шлях. Крім того, впродовж багатьох століть він межував із Диким степом.

Спустошеність землі Надросся засвідчено в «Щоденнику Еріха Лясоти із Стеблева», німецького дипломата, який у 1594 р. побував у цих краях: «За Прилукою [нині с. Стара Прилука Липовецького р-ну] розпочиналась ненаселена земля. Дорога… пролягає частково через ліс, частково по степу, на шляху — жодного поселення»[129].

Для захисту від ворогів зводились укріплені поселення. Так, Борщаївка (нині с. Борщагівка) — розташовувалась у Київському воєводстві між річками Оріховаткою та Россю. Поселення було захищене з одного боку горою, з іншого — валами. Існував також рів між річками, заповнений водою, над ровом — частокіл. Посеред валів розташовувався замок чотирикутної форми. На валах існували ронделі. На картах Г.-Л. де Боплана вказані замкові та міські фортифікації, поєднані в загальну систему оборони. Замкові укріплення мали мисове розташування. Поселення Погребище (нині м. Погребище) розташовувалось у Брацлавському воєводстві на березі річки Рось. На горі, на місці давнього городища, між двома ставками князем Янушем Збаразьким у 1580 р. був побудований міцний замок, пристосований до тривалої облоги. Гарнізон складався з найманих вояків[130]. У 1595 р. козацький загін Лободи на деякий час заволодів замком. Фортеця була укріплена під час визвольної боротьби українського народу в середині 17 ст.: побудовані башти та підвищені вали. На картах Г.-Л. де Боплана вказується три осередки оборони міста: замок і два окремих паси міських фортифікацій (нині від замку залишилася тільки назва — Замкова гора)[131]. Поселення Спіченці (нині с. Спичинці) розташовувалось на правому березі річки Рось. Ймовірно, було укріплене у першій половині 17 ст. і мало замкові та міські фортифікації[132]. Існувала достатньо укріплена фортифікаційна споруда й у с. Ширмівці.

[127] Петренко О. Історія адміністративно-територіального устрою Вінниччини від найдавніших часів до сучасності. Вінниця, 2008. С. 10.

[128] Вінниця : Історичний нарис / гол. ред. А.М. Подолинний. Вінниця, 2007. С. 24.

[129] Ще як були ми козаками. Оповіді О. Рогового з історії Старої Прилуки. Оповідь четверта // Камертон-ікс (Вінниця). 1993. 25 черв.

[130] Малі міста України. Вінницька область : бібліограф. покажчик / Мінрегіон України, Держ. наук. архіт.-буд. б-ка ім. В. Заболотного ; уклад.: Д.О. Мироненко, С.М. Кайнова, О.В. Углова ; редкол.: Г.А. Войцехівська (відп. ред.) [та ін.] ; наук. консульт. В.І. Дмитрук. К., 2016. С. 228.

[131] Мишанич С. Пісенна культура радянського села. К., 1977. С. 19.

[132] Мальченко О. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств (XV — середина XVII ст.). К., 2001. 380 с.

У середині 16 ст. на польських картах Погребище значиться містом, яке користувалося магдебурзьким правом. У 1629 р. налічувало понад 6 тисяч жителів, у той час як у Вінниці проживало 9 тис. осіб. За кількістю мешканців та станом розвитку ремісництва, хліборобства, торгівлі його порівнювали навіть із Брацлавом, тодішнім центром воєводства[133]. З 1648 р. Погребище стало сотенним містечком Вінницького полку, з кінця 1667 до 1712 р. — Брацлавського полку.

Місцеве населення брало активну участь у визвольній війні українського народу під проводом Б. Хмельницького. У червні 1648 р. селянсько-козацькі загони М. Кривоноса за допомогою місцевого населення розгромили шляхетський загін і оволоділи Погребищем. Через декілька днів польське військо на чолі з Я. Вишневецьким учинило тут жорстоку різанину. Трагедія повторилася у березні 1653 р., коли польський воєвода С. Чарнецький з військом увірвався у містечко під час ярмарку. Незабаром І. Богун розгромив загін Чарнецького та визволив Погребище. За умовами Андрусівського перемир'я місто відійшло до Польщі[134].

У наступні десятиліття погребищани були активними учасниками Коліївщини, народних повстань під проводом Семена Палія, Івана Медведя, Устима Кармалюка[135].

Як наслідок суспільних катаклізмів Погребище та навколишні села вкотре знелюдніли. Після турецької навали 1672 р. чимало жителів переселилося на Лівобережжя. Лише наприкінці 17 ст. Погребище знову почало заселятися. На початку 18 ст. воно було відоме як значний осередок торгівлі та ремесла. Місцеві ярмарки приваблювали купців не лише з Польщі, а й з сусідніх країн[136]. У 1747 р. погребищенські ремісники мали свої цехові організації (шевську, кравецьку, кушнірську)[137].

У 1793 р., після другого поділу Польщі, Погребищенський край у складі земель Правобережної України анексований Російською імперію. У 1797 р. населені пункти сучасного району були віднесені до повітів створеної тоді Київської губернії.

У 18–19 ст. Погребище було «родинним гніздом» землевласників Жевуських (Ржевуських). На початку 1860-х рр. чисельність населення складала 3162 мешканці[138]. З них 1958 кріпаків, 1204 — торговців, ремісників та чиншовиків. Окрім ремісничих майстерень, працювали цегельний завод і ґуральня. У 1862 р. відкрито парафіяльну школу. Тоді ж у Погребищі створено волосне правління[139]. Наприкінці 19 ст. на землях графа А. Жевуського (Ржевуського) збудовано залізницю Козятин – Умань і станцію, яку названо на його честь — «Ржевуська». Діяли дві

[133] Вінниччина туристична : краєзн. довід. / упоряд. О. Кізян ; управління культури і туризму Вінниц. ОДА ; Вінниц. ОУНБ ім. К. Тімірязєва. Вінниця, 2009. С. 184.

[134] Історія міст і сіл УРСР. Вінницька область / ред. колегія тому: А.Ф. Олійник, М.Л. Бабій, В.Д. Бовкун та ін. К., 1972. С. 518.

[135] Вінниччина туристична : краєзн. довід. / упоряд. О. Кізян ; управління культури і туризму Вінниц. ОДА ; Вінниц. ОУНБ ім. К. Тімірязєва. Вінниця, 2009. С. 185.

[136] Там само, с. 184–185.

[137] Грушевський М.С. Історія України-Руси. К. : Наукова думка, 1991. Т. 1. С. 228; репр. вид.

[138] Малі міста України. Вінницька область : бібліограф. покажчик / Мінрегіон України, Держ. наук. архіт.-буд. б-ка ім. В. Заболотного ; уклад.: Д.О. Мироненко, С.М. Кайнова, О.В. Углова ; редкол.: Г.А. Войцехівська (відп. ред.) [та ін.] ; наук. консульт. В.І. Дмитрук. К., 2016. С. 328.

[139] Історія міст і сіл УРСР. Вінницька область / ред. колегія тому: А.Ф. Олійник, М.Л. Бабій, В.Д. Бовкун та ін. К., 1972. С. 520.

православні церкви, костел і синагога, дві початкові школи[140]. До категорії містечок належали також Дзюньків, у якому мешкало близько 2 тис. чол., та Спичинці[141].

На початку 20 ст. Погребище нараховувало: жителів — 5807 чол., дворів — 943, 2 церковнопарафіяльні школи, 6 круподерень, завод «шипучих вод», 2 водяних млини, 10 мануфактур, 30 бакалійних і м'ясних лавок. У місті діяли аптека і приймальне відділення, де працювали лікар та фельдшер[142]. У 1900 р. споруджено цукровий завод, 1902 р. — п'ятиповерховий вальцьовий млин, обладнаний паровими машинами[143].

Чимало мешканців району брало участь у Першій світовій війні. У 1915 р. в с. Очеретні відбувся антивоєнний виступ селян. За участь у ньому було ув'язнено трьох чоловік[144].На початку 20 ст. територія сучасного району стає ареною подій, пов'язаних з державотворчими змаганнями української та більшовицької революцій, австро-німецької окупації 1918 р., радянсько-польської війни 1920 р. Нею володіли то більшовики, то німці, то загони Директорії УНР, то денікінці, то поляки. Під час Української революції 1917–21 рр. на теренах району активну боротьбу за незалежність України вели повстанські загони отамана Х.В. Кравченка («Пугача», уродженця с. Сопин), Т.О. Кузьменка (с. Станилівка), М.О. Нагорного (с. Дзюньків), П.Ф. Ободянського (с. Очеретня), Г.Ф. Щербатюка (с. Новофастів), командира Київської повстанської групи І.Д. Трейка (с. Старостинці)[145]. Тут активно діяв повстанський загін С.І. Яворського («Карого», з с. Нова Гребля Калинівського р-ну). Зокрема, відомо про загибель у селах Мончин та Левківка у боротьбі з більшовицькою владою чотирьох його членів: Б. Єфремова, П. Горлінського, Д. Хмари та С. Тарасюка[146].

У червні 1920 р., після того як Погребищем оволоділа Перша кінна армія С.М. Будьонного, владу в районі остаточно захопили більшовики, які впродовж наступних десятиліть диктували та впроваджували свої правила суспільного розвитку.

Населення району сповна пережило трагізм насильницької колективізації, розкуркулення (1929–31 рр.), жахіття Голодомору (1932–34 рр.), сталінських репресій (доби «Великого терору» 1936–39 рр.). Лише від голоду на її теренах, включно із колишнім Плисківським районом, померло більше 20 тис. осіб.[147], у Погребищі — щонайменше 237 мешканців, з них 66 дітей. Про ці трагічні події розповідають пам'ятки історії. Зокрема, про трагедію Голодомору свідчать близько 20 братських могил та встановлених пам'ятних знаків у Погребищі (3), Андрушівці, Бабинцях, Бистрику, Борщагівці, Бурківцях, Гопчиці, Дзюнькові (2), Довгалівці, Круподеринцях, Новофастові, Ординцях, Очеретні, Павлівці та інших населених

[140] Малі міста України. Вінницька область : бібліограф. покажчик / Мінрегіон України, Держ. наук. архіт.-буд. б-ка ім. В. Заболотного ; уклад.: Д.О. Мироненко, С.М. Кайнова, О.В. Углова ; редкол.: Г.А. Войцехівська (відп. ред.) [та ін.] ; наук. консульт. В.І. Дмитрук. К., 2016. С. 328.

[141] Історія міст і сіл УРСР. Вінницька область / ред. колегія тому: А.Ф. Олійник, М.Л. Бабій, В.Д. Бовкун та ін. К., 1972. С. 529.

[142] Список населенных мест Киевской губернии. К., 1900. С. 389.

[143] Історія міст і сіл УРСР. Вінницька область / ред. колегія тому: А.Ф. Олійник, М.Л. Бабій, В.Д. Бовкун та ін. К., 1972. С. 520.

[144] Там само, с. 530.

[145] Гальчак С.Д. Ратна слава Вінниччини: Час. Події. Особистості. Вінниця, 2015. С. 106–107.

[146] Гальчак С.Д. Поділля в роки Другої світової війни (1939–1945) : Монографія. Вінниця, 2018. С. 370.

[147] ДАВіО. Ф. Р-2355. Оп. 2. Спр. 3. 262 арк.

пунктах. Сотні невинних жертв були знищені, коли сталінськими катами виконувалися доведені згори плани по розстрілах. Серед репресованих: М.Л. Довгополюк (1893 р., Погребище — 1944 р.) — письменник, педагог. Загинув у таборі для ув'язнених поблизу м. Рибінськ (Ярославської обл., РФ); К.А. Жуковський (1902 р., с. Дзюньків — 1937 р.) — кандидат геологічних наук, петрограф. Репресований як учасник «антирадянської націоналістичної організації», похований у Биківнянському лісі поблизу Києва; М.Т. Тележинський (1886 р., с. Булаї — 1939 р.) — композитор, хоровий диригент, публіцист, духовний та політичний діяч. Загинув під час конвоювання до табору «при спробі втечі». Зазнала репресій відома фольклористка, уродженка Погребища Н.А. Присяжнюк (1894–1987 рр.).

Під час Другої світової війни нацистська окупація району тривала з липня 1941 р. до початку січня 1944 р.; райцентру — з 21 липня 1941 р. по 30 грудня 1943 р. У період окупації з утворенням райхскомісаріату «Україна» (20 серпня 1941 р.) північна, центральна, південно-східна частини Вінниччини відійшли до генералбецірку (генерального округу) «Житомир», Погребищенський район — до крайсгебіту (району-області), з 15 лютого 1942 р. — гебітскомісаріату (області) «Козятин»[148].

Під час окупації гетто були у Погребищі, Плискові та Новофастові[149]. У Плискові також був табір радянських військовополонених[150].

У Погребищі в 1939 р. мешкало майже 1,5 тис. осіб єврейської національності. У середині жовтня 1941 р. 5-та німецька оперативна команда розстріляла 1360 осіб. Єврейська громада Плискова до війни налічувала близько 800 осіб, лише деякі з них пережили Голокост. Розстріли євреїв у 1941–43 рр. відбувалися за межами містечка, на місці, де зазвичай ховали тварин. Під час найбільшої акції в жовтні 1941 р. тут за один день розстріляли понад 500 євреїв. Подальші розстріли відбувалися в саду колишнього відділку НКВС у центрі містечка, де жертви й були поховані в кількох ямах. Кількість загиблих у Новофастівському гетто не встановлено. Загалом нацистські загарбники під час окупації району знищили близько 3,0 тис. громадян[151]. Насильно вивезено на каторжні роботи до Німеччини як «остарбайтерів» 2148 мешканців Погребищенського та 1760 колишнього Плисківського районів[152]. Пам'ятні знаки на братських могилах жертв нацизму стоять у Погребищі (4), Плискові та Гопчиці.

На теренах району діяв Ружинський партизанський загін (командир П.О. Шуляк), який неодноразово здійснював сміливі рейди з ружинських лісів (Житомирська обл.). 28 грудня 1943 р. загін відбив у с. Бухнах німецький обоз, що складався з 3 машин та 96 підвід. У ході бою партизани ліквідували 35 гітлерівців, 11 взяли в полон. Кілька разів загін з'являвся у с. Бабинцях, де роздавав населенню хліб, сіль, відібрані в окупантів худобу та птицю[153]. Активно діяли підпільні групи в Погребищі, Гопчиці та Парііївці. У Погребищі від рук гітлерівців загинуло 8 підпільників на чолі з вісімнадцятирічним М.Д. Копецьким. У катівнях гестапо загинула член парііївської підпільної групи, завідувачка школи М.Ф. Ващенко[154].

[148] Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. Ф. КМФ-8. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 123.

[149] ДАВіО. Ф. Р-5022. Оп. 1. Спр. 176 ; Ф. Р-6022. Оп. 1. Спр. 40.

[150] ДА РФ. Ф. Р-7021. Оп. 54. Спр. 1269. Арк. 141.

[151] Історія міст і сіл УРСР. Вінницька область. К., 1972. С. 524.

[152] Гальчак С.Д. На узбіччі суспільства: доля українських «остарбайтерів» (Поділля, 1942–2007 рр.). Вінниця, 2009. С. 180.

[153] Гальчак С.Д. Поділля в роки Другої світової війни (1939–1945) : Монографія. Вінниця, 2018. С. 349.

[154] Історія міст і сіл УРСР. Вінницька область. К., 1972. С. 523, 528.

Погребище звільнила 1-ша гв. танкова армія генерала М.Ю. Катукова. На пам'ять про цю подію в місті та у с. Довжок встановлено танки на постаментах. Район визволяла також 38-ма загальновійськова армія генерала К.С. Москаленка.

На фронтах Другої світової війни воювало понад 10 тис. погребищенців, 6 тис. з яких не повернулося додому. Семеро уродженців району удостоєні звання Героя Радянського Союзу: А.Г. Бурлачук (с. Морозівка), В.Ф. Кравченко (м. Погребище), М.А. Москальчук (с. Очеретня), А.І. Пономарчук (с. Черемошне), І.Л. Слободенюк (с. Долотецьке, нині у складі с. Довгалівки), М.П. Сьомак (м. Погребище), В.М. Терлецький (м. Погребище)[155].

У районі під охорону держави взято 12 пам'ятників періоду Другої світової війни. Це монумент в райцентрі над братською могилою, в якій поховано 653 чол., поховання льотчика Н.В. Кравцова, який загинув у 1941 р., та інші. У братських могилах у селах Адамівка, Андрушівка, Бабинці, Борщагівка, Булаї, Гопчиця, Довжок (2), Іваньки, Ліщинці, Мончин, Морозівка, Новофастів, Павлівка, Плисків, Саражинці, Сніжна і Сопин поховано 1412 чоловік. Імена 329 з них залишаються невідомими. Пам'ять загиблих односельців вшановано численними меморіалами з поіменними списками у селах Андрушівка (2), Бабинці (2), Білашки, Бистрик (2), Булаї, Бурківці (2), Бухни, Васильківці, Гопчиця, Дзюньків, Довгалівка, Довжок, Збаржівка, Іваньки, Круподеринці, Кулешів, Кур'янці, Левківка, Морозівка, Новофастів, Обозівка, Озерна, Ординці, Очеретня, Павлівка, Паріївка, Плисків, Попівці, Свитинці, Скибинці, Смаржинці, Сопин, Спичинці, Станилівка, Старостинці, Степанки, Талалаї, Черемошне, Ширмівка, Юнашки.

У повоєнний період у Погребищі було відновлено роботу промкомбінату, цукрового заводу, в 1950-х рр. проведено його реконструкцію. Тоді ж встановлено нове устаткування на побудованому в 1927 р. маслозаводі, створено автопарк, ремонтно-технічну станцію, на базі якої в 1961 р. відкрито районне відділення «Сільгосптехніка»[156]. У 1959 р. розпочав роботу «Міжколгоспбуд». У 1966 р. в райцентрі відкрито музичну школу та медичне училище (з 2006 р. — медичний коледж). Поруч з медучилищем збудовані корпуси центральної районної лікарні. Складовими мережі охорони здоров'я стали райлікарня в с. Плискові, дільничні лікарні в селах Новофастові, Спичинцях, Ширмівці, Дзюнькові, Очеретні, лікарняні амбулаторії в Борщагівці, Гопчиці, Степанках, Сопині, в Погребищі (в районі залізничної станції Ржевуська), 42 фельдшерсько-акушерські пункти. У 1985 р. розпочало підготовку спеціалістів народного господарства Погребищенське професійно-технічне училище (нині — вище професійне училище № 42). У районі діють 18 шкіл та 6 філій. Функціонують 14 дитячих садочків, 53 клубних заклади, мережа бібліотек, музеї: районний краєзнавчий музей ім. Н.А. Присяжнюк (м. Погребище, у його комплекс входить також відкритий 14 жовтня 2019 р. музей воїнів АТО/ООС), музей історії с. Гопчиця (відкритий 20 березня 2015 р.), музей графа М.П. Ігнатьєва (с. Круподеринці).

Мешканці та уродженці району, які відзначені званням Героя Соціалістичної Праці: Н.М. Кардаш (с. Бабинці, бригадир місцевого колгоспу), М.В. Консовський

[155] Гальчак С.Д. Земля над Россю. Вінниця, 1995. 128 с.

[156] Малі міста України. Вінницька область : бібліограф. покажчик / Мінрегіон України, Держ. наук. архіт.-буд. б-ка ім. В. Заболотного ; уклад.: Д.О. Мироненко, С.М. Кайнова, О.В. Углова ; редкол.: Г.А. Войцехівська (відп. ред.) [та ін.] ; наук. консульт. В.І. Дмитрук. К., 2016. С. 229.

(с. Малинки, директора радгоспу Черкаської обл.), В.М. Щербенюк (с. Новофастів, командир ланки Вінницького об'єднаного авіаційного загону), М.К. Снідевич (с. Плисків, комбайнер місцевого МТС)[157].

У районі працюють підприємства та організації: ЗАТ «Погребищенський комбікормовий завод», філія Київського вагоноелектроремонтного заводу, ДП «Новофастівське», ДП «Нафком-Агро», ТОВ «Юнашківський гранкар'єр», щебеневий завод РПГ-9 ДГТО Південно-Західної залізниці, ТОВ Птахівничий комплекс «Веремій», Погребищенське управління газового господарства, комбінат кооперативної промисловості, ВАТ АТП-10537, ТОВ «Птахокомплекс «Веремій» (с. Гопчиця); ДП «Погребищенський райагроліс» Вінницького обласного спеціалізованого господарства (ВОСЛП) (м. Погребище); ТОВ «Зерногрупа ЛТД» (м. Погребище); ТОВ «ПК «Зоря Поділля» (м. Погребище); Погребищенське районне державно-кооперативне сільськогосподарське об'єднання по рибництву «Погребищерибгосп» (с. Гопчиця); Товариство «Ржевуський млин» (м. Погребище); ТОВ НПК «АПК-Груп» (м. Погребище); ТОВ «Юнашківський гранкар'єр» (с. Юнашки); ТОВ «Транзит» (Погребище); СФГ «Зоря» (с. Андрушівка); СФГ «Зірка» (с. Малинки); СТОВ «Погребищенське» (с. Розкопане); ТОВ «Левківське» (с. Левківка); ТОВ «Дніпро» (с. Мончин); ППА «Вікторія» (м. Погребище); ФГ «Бухнівське» (с. Бухни); ФГ «Дружба-Л» (с. Гопчиця); ФГ «Лан-П» (с. Дзюньків).

Погребищенцям довелося пережити голод 1946–47 рр., трагізм наслідків авторитаризму, періоди десталінізації, хрущовської «відлиги» (1956–64 рр.), «застою», загострення кризи радянської системи (1965–85 рр.), горбачовської «перебудови» (1985–91 рр.), агонію та розпад СРСР (1991 р.), інші катаклізми.

Майже 100 чоловік, проходили військову службу в різних гарячих точках світу. З радянсько-афганської війни (1979–89 рр.) додому не повернулися 6 воїнів. На пам'ять про них у міському парку встановлено обеліск, їх іменами названо «солдатські поля». 36 мешканців району стали жертвами ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС. На честь їхнього подвигу теж встановлено пам'ятний знак. У 2003 р. відкрито Алею бойової і трудової слави Погребищенського району.

У районі 157 пам'яток, занесених до Державного реєстру нерухомих пам'яток України. З них 71 пам'ятка історії місцевого значення, 14 пам'яток архітектури (з яких 5 національного значення), 70 археологічних та 2 пам'ятки монументального мистецтва.

У районі представлені релігійні громади церков: православної, греко-католицької, римо-католицької, євангельських християн-баптистів, адвентистів сьомого дня, християн віри євангельської та апокаліпсичної.

Відомі постаті, життя і творчість яких пов'язані з Погребищенським районом: Л.І. Похилевич (1816 р., с. Збаржівка — 1893 р.) — краєзнавець, автор праць про населені пункти Київської губернії, зокрема про Погребищенський, Липовецький, Оратівський та частин Іллінецького і Козятинського районів Вінниччини; М.Д. Соколовський (1818 р., Погребище — 1883 р.) — всесвітньо відомий гітарист-віртуоз; М.П. Ігнатьєв (1832–1908 рр.) — російський генерал, дипломат, державний діяч, учасник визвольної боротьби Болгарії з турецькими загарбниками. Протягом 1882–1908 рр. мешкав у с. Круподеринці, де й похований; В.Ф. Левитський (1854 р., с. Старостинці — 1939 р.) — економіст, академік ВУАН (з 1923 р.), АН УРСР (з 1925 р.); Джозеф Конрад (1857–1924 рр.) — англійський письменник-мариніст польського походження, у 1890-х рр. перебував у с. Новофастові; С.В. Тобілевич

[157] Гальчак С.Д. Працею звеличені. Вінниця, 2018. 188 с.

(1860–1953 рр.) — актриса, фольклористка, перекладач, дружина класика української драматургії І.К. Карпенка-Карого. Дитячі роки пройшли в с. Філютці, у 1922–23 рр. мешкала в Погребищі. Фольклорні записи зробила здебільшого в околицях с. Плискова: понад 300 пісень, а також багато казок, переказів, оповідань тощо; М.Г. Бурачек (1871–1942 рр.) — Заслужений художник УРСР. У 1922–24 рр. мешкав у Погребищі та с. Дзюнькові; М.Т. Тележинський (1886 р., с. Булаї — 1939 р.) — член Української Центральної Ради, композитор, публіцист, духовний діяч; Н.А. Присяжнюк (1894 р., м. Погребище — 1987 р.) — фольклористка, етнограф, краєзнавець, педагог. З 2012 р. у Погребищі діє меморіальний музей; М.І. Вязьмітіна (1896 р., с. Круподеринці — 1994 р.) — археолог, мистецтвознавець, сходознавець, лауреат Державної премії УРСР у галузі науки і техніки (1980 р.); В.В. Коломацький (1896 р., с. Саражинці — 1980 р.) — архітектор, церковний діяч, автор проєктів понад 30 православних храмів у Закарпатті та Чехословаччині; І.Д. Трейко (1898 р., с. Старостинці — 1945 р.) — військовий діяч, генерал-хорунжий УПА; О.З. Міньківський (1900 р., с. Сніжна — 1979 р.) — художній керівник, головний диригент капели бандуристів УРСР, педагог, професор Київської консерваторії, Народний артист СРСР (1960 р.), лауреат Державної премії УРСР ім. Т.Г. Шевченка (1969 р.); О.П. Каневський (1902 р., с. Андрушівка — 1998 р.) — доктор економічних наук, професор, член-кореспондент Української академії с/г наук; А.О. Присяжнюк (1912 р., Погребище — 1982 р.) — актор, Народний артист СРСР (1973 р.); І.Я. Дехтяр (1912 р., с. Плисків — 1985 р.) — фахівець у галузі матеріалознавства, доктор технічних наук, професор, Заслужений діяч науки і техніки УРСР (1982 р.), лауреат премії ім. К.Д. Синельникова АН України (1977 р.) та Державної премії УРСР (1988 р.); Ф.Ф. Бурлачук (1914 р., с. Сніжна — 1997 р.) — письменник, генерал-майор, один з ініціаторів створення Народного руху в Україні; А.І. Гуменюк (1916 р., с. Левківка — 1982 р.) — музикознавець, фольклорист, доктор мистецтвознавства, професор; В.О. Речмедін (1916 р., с. Андрушівка — 1986 р.) — письменник, журналіст, краєзнавець, лауреат низки літературних премій, учасник Другої світової війни; С.П. Алексєєв (1922 р., с. Плисків — 2008 р.) — письменник, лауреат Державної премії СРСР (1984 р.); В.К. Гавриш (1925 р., Погребище — 2004 р.) — геолог, член-кореспондент НАН України, лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки (1991 р.), премії ім. Вернадського (1989 р.); Ф.Т. Глущук (1925 р., с. Старостинці — 2009 р.) — графік-плакатист, Заслужений художник УРСР (1979 р.); Г.Г. Яблонська (1928 р.) — актриса, Народна артистка УРСР (1982 р.). Життям і творчістю пов'язана з Вінницею та Погребищем; П.Ю. Бєлєнький (1935 р., с. Спичинці — 2013 р.) — економіст, доктор економічних наук, професор, лауреат премії ім. О. Шліхтера АН УРСР (1988 р.); Ф.М. Кирилюк (1944 р., с. Саражинці) — доктор філософських наук, професор, віце-президент Української асоціації політологів; М.С. Мельник (1944 р., с. Ординці — 1979 р.) — історик, поет, дисидент, член Української Гельсінської групи; Г.А. Скрипник (1949 р., с. Плисків) — етнолог, директор Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського, головний редактор журналу «Народна творчість та етнографія»; І.І. Горобчук (1957 р., с. Мончин) — живописець, Заслужений майстер народної творчості України (2009 р.); В.П. Сторожук (1966 р., с. Білашки) — поетеса, прозаїк, фольклористка, журналістка, Заслужений працівник культури України (2006 р.), лауреат літературних премій ім. М. Коцюбинського (2000 р.), Марка Вовчка (2008 р.), М. Стельмаха (2010 р.), А. Бортняка (2013 р.).

С.Д. Гальчак

м. ПОГРЕБИЩЕ

Братська могила жертв нацизму (іст.). Вул. Молодіжна.

Братська могила 1360 жертв нацизму, розстріляних у 1941 р. в'язнів місцевого гетто, розташована за 30,0 м на північний захід від римо-католицького кладовища. Тут встановлено стелу із сірого граніту (розмір: 1,3×0,7 м) — традиційний єврейський надмогильний знак, із написами на івриті та російською: «Здесь похоронены жертвы извергов гетто». У Погребищі братські могили жертв нацизму розташовані також за адресами: вул. Коцюбинського, 54; вул. Б. Хмельницького біля АТП-10537 та на території АТП райспоживспілки. Пам'ятні знаки жертвам нацизму стоять також у Гопчиці та Плискові.

С.Д. Гальчак

Братська могила радянських бійців (іст.). Майдан Героїв.

На Меморіалі слави у братській могилі поховано 653 радянських бійців, загиблих під час визволення міста та навколишніх сіл (у грудні 1943 р. — січні 1944 р.). Імена полеглих викарбовано на 29 гранітних плитах сірого кольору. Перший пам'ятний знак на братській могилі було встановлено у 1954 р. У 1976 р. проведена реконструкція, пам'ятний знак було замінено на обеліск Слави. Автор обеліска В.І. Ільчук. Постамент та обеліск виготовлені із сірого граніту. Висота обеліска: 10,5 м. Розмір постаменту: 1,0×4,4×3,7 м.

С.Д. Гальчак

Меморіал на честь земляків, Героїв Радянського Союзу (2015 р., іст.). Майдан Героїв.

Відкрито у 2015 р. На цегляній стіні (розмір: 8,5×2,1 м) облаштовано стелу з чорного граніту у вигляді полум'я, на якій зображено золоту «Зірку Героя», лампадку із лавровою гілкою та написи: «Слава Героям, нашим землякам», «1941–1945». Поряд сім плит з чорного граніту (розмір: 1,1×0,5 м), на яких портрети та біографічні дані героїв: А.Г. Бурлачука, В.Ф. Кравченка, М.А. Москальчука, А.І. Пономарчука, І.Л. Слободенюка, М.П. Сьомака, В.М. Терлецького. Бурлачук Антон Гнатович (1925–45 рр.) — кулеметник 601-го стрілецького полку 82-ї стрілецької дивізії 47-ї армії (1-й Білоруський фронт). Народився в с. Морозівка. В 1940 р. закінчив 7 класів, працював у колгоспі. Призваний у квітні 1944 р. Воював на 1-му, 3-му Прибалтійському та 1-му, 2-му Білоруських фронтах. 17 лютого 1945 р. в боях за утримання висоти «639» у безвихідному становищі підірвав гранатою себе та ворогів, що оточили його. У травні 1945 р. посмертно нагороджений «Золотою Зіркою». Похований в с. Грюнеберг за 4 км від м. Цединя (Польща). Кравченко Василь Федорович (1921–60 рр.) — командир взводу автоматників 66-ї гв. танкової бригади 12-го гв. танкового корпусу 2-ї гв. танкової армії (1-й Білоруський фронт). Народився у Погребищі. У 1935 р. закінчив 6 класів, працював на місцевому цукрозаводі. У 1940 р. призваний у Червону армію, на фронті з травня 1942 р. Воював на Степовому, Південно-Західному, Сталінградському, 1-му та 2-му Українських, 1-му Білоруському фронтах. У 1943 р. закінчив курси молодших лейтенантів. Відзначився у Вісло-Одерській наступальній операції. У січні 1945 р. його взвод у боях знищив чимало солдатів і офіцерів противника, звільнив з неволі понад 170 радянських громадян, захопив ешелон з військовим майном. За проявлену мужність і відвагу у березні 1945 р. удостоєний звання Героя Радянського Союзу. Після війни звільнився в запас. Жив і працював у м. Сизрань (РФ). Помер у листопаді 1960 р. Москальчук Микита Андрійович (1902–43 рр.) — підполковник, заступник командира 54-ї гв. танкової бригади 7-го гв. танкового корпусу 3-ї гв. танкової армії (1-й Український фронт). Народився в с. Очеретня. Освіта — 5 класів реального училища. З 1920 р. — червоноармієць. У 1941 р. закінчив Військову академію ім. М. Фрунзе. На фронті з липня 1942 р. Воював на Центральному, Воронезькому та 1-му Українському фронтах. Відзначився у боях під Києвом в у листопаді 1943 р., очолюючи передові підрозділи бригади. Вони першими увірвались в м. Васильків, а потім у с. Паволоч Житомирської області. В бою був важко поранений та 14 листопада 1943 р. помер. Звання Героя Радянського Союзу удостоєний 10 січня 1944 р. (посмертно). Похований у с. Паволоч. Пономарчук Андрій Іванович (1915–44 рр.) — лейтенант, командир роти 569-го стрілецького полку 161-ї стрілецької дивізії 40-ї армії (Воронезький фронт). Народився в с. Черемошне. Закінчив гірничопромислове училище, з 1935 р. працював шахтарем у Луганську.

В Червоній армії з 1940 р., на фронті з червня 1941 р. Воював на Південно-Західному, Брянському та Воронезькому фронтах. У вересні 1943 р. зі своїм підрозділом форсував р. Дніпро в районі с. Зарубинці Черкаської області і впродовж дня з боями просунувся на 2 км в глибину. Рота утримала захоплений плацдарм до підходу основних сил. 23 жовтня 1943 р. йому присвоєно звання Героя Радянського Союзу. 7 лютого 1944 р. загинув, визволяючи рідне Поділля. Похований в с. Судилків на Хмельниччині. Слободенюк Іван Лук'янович (1923–43 рр.) — старший лейтенант, командир взводу 65-го гв. артилерійського полку 36-ї гв. стрілецької дивізії 57-ї армії (Степовий фронт). Народився в с. Долотецьке (нині в межах с. Довгалівки). Закінчив середню школу в м. Макіївці. В червні 1941 р. призваний в Червону армію. В 1942 р. закінчив артилерійське училище. На фронті з серпня 1942 р. Воював на Сталінградському, Донському, Воронезькому та Степовому фронтах. Відзначився в боях за р. Дніпро. У вересні 1943 р., утримуючи плацдарм поблизу с. Паньківка Дніпропетровської області, протягом 4-х діб відбивав контратаки противника, чим забезпечив переправу основних сил. Загинув у бою 29 вересня 1943 року. 20 грудня 1943 р. йому посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Похований в с. Радсело Дніпропетровської області. У с. Довгалівка встановлено погруддя героя. Сьомак Микола Павлович (1919–44 рр.) — лейтенант, командир роти протитанкових рушниць 338-го гв. стрілецького полку 117-ї гв. стрілецької дивізії 18-ї армії (1-й Український фронт). Народився в Погребищі. Закінчив семирічну школу. Працював бурильником на нафтопромислах у м. Баку. В Червоній армії з 1939 р. У жовтні 1942 р. закінчив Махачкалинське піхотне училище. На фронті з листопада 1942 р. Воював на Закавказькому, Північно-Кавказькому та 1-му Українському фронтах. Відзначився в бою за визволення Поділля. У січні 1944 р. зі своїм підрозділом утримував захоплений рубіж в с. Кустівцях Хмільницького р-ну. У критичну хвилину бою з гранатами кинувся під ворожий танк. 25 серпня 1944 р. йому посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Похований у м. Бердичеві Житомирської області. В різних документах його прізвище по іншому назване: Семак або Симак. Іменем героя названі Погребищенська школа № 1 та вулиця міста. Терлецький Володимир Миколайович (1918–43 рр.) — сержант, водій бойової машини «Катюші» 273-го гв. мінометного дивізіону 50-го гв. мінометного полку (Північно-Кавказький фронт). Народився у Погребищі. Закінчив 9 класів. Працював водієм на місцевому цукрозаводі. У Червоній армії з 1940 р. На фронті з серпня 1942 р. Воював на Закавказькому та Північно-Кавказькому фронтах. У травні 1943 р. в бою за селища Київське та Молдавське (Краснодарський край, РФ) отримав смертельне поранення, але здійснив залп по ворогу. 25 жовтня 1943 р. йому посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Похований у м. Темрюк Краснодарського краю. Ім'ям героя у Погребищі названо одну з вулиць міста та кінотеатр. В 1967 р. на фасаді школи № 2 м. Погребище встановлено меморіальну дошку на честь В.М. Терлецького. [1]

С.Д. Гальчак

Могила Н.А. Присяжнюк, фольклористки (іст.). Цвинтар, при в'їзді в Погребище з Вінниці.

Могила біля центральної алеї, ліворуч від центрального входу. Присяжнюк Настя Андріанівна (1894–1987 рр.) — педагог, фольклористка, краєзнавець, етнограф. Народилася у Погребищі. Брала участь у революційному русі (до 1917 р.), тричі була засуджена на різні строки ув'язнення. У 1917 р. в Києві склала екстерном іспити на звання вчительки, з цього часу працювала в школі. Закінчила Кам'янець-Подільський інститут народної освіти (1930 р.), навчалася в аспірантурі при кафедрі української мови Київського університету. У 1930-ті рр. зазнала репресій. До кінця Другої світової війни перебувала на засланні. Записувати фольклор почала в 1917 р. Налагодила зв'язок з етнографічною комісією і Кабінетом музичної етнографії АН України та безпосередньо з відомим ученим К. Квіткою, який, отримавши від неї похоронне голосіння, надіслав його до Британського музею. Творів цього рідкісного жанру Н.А. Присяжнюк зафіксувала 125 і вміла їх виконувати. Записала погребищенське весілля з усіма обрядами і піснями та 150 ліричних пісень з мелодіями. Після війни її науковий доробок складався з історії Погребища: хроніки багатьох родин, походження місцевих імен, прізвищ і прізвиськ; опису народного харчування (250 страв); подільського весілля; розвідки про квіти у на-

родному побуті, про лікарські рослини. Вона зафіксувала чи не всі календарні та родинні обряди, громадські свята, спостереження за погодою; досліджувала подільські говори; зібрала та упорядкувала близько 7 тисяч (з варіантами) пісень, 4,5 тисячі оповідальних творів, величезну кількість прислів'їв та приказок, загадок, замовлянь і повір'їв, матеріали до народного сонника, здійснила опис новосілля та ін. Написала низку нарисів про видатних носіїв фольклору, з якими їй довелося співпрацювати, дослідження «Пісня в моєму житті». Головним підсумком її життя став збірник «Пісні Поділля» (1976 р.). Значну кількість записів надрукувала в різних томах серії «Українська народна творчість»: «Колядки та щедрівки (зимова обрядова поезія трудового року)» (1965 р.), «Жартівливі пісні» (1967 р.), «Танцювальні пісні» (1970 р.) та ін. Рукописні фольклористичні та етнографічні записи Н.А. Присяжнюк зберігаються у фондах ІМФЕ ім. М.Т. Рильського НАН України, Державного архіву Вінницької області та обласного краєзнавчого музею. Її ім'я носить вулиця у Погребищі та районний краєзнавчий музей. Серед традиційних культурно-мистецьких заходів краю вирізняються фольклорні свята «Світанки над Россю» та «Намисто Настиних пісень» в с. Ординці, присвячені Н.А. Присяжнюк. На могилі встановлено стелу з чорного граніту (розмір: 1,85×0,75 м) з барельєфним портретом та написом: «Настя Андріанівна Присяжнюк. Славетна фольклористка, етнограф, громадський діяч. 22.12.1894–8.06.1987. Від вдячних погребищан». [2]

С.Д. Гальчак

Могили та пам'ятні знаки жертвам Голодомору 1932–33 рр. (іст.).

У Погребищі під час Голодомору 1932–33 рр. загинуло 237 його мешканців. Масові поховання розташовані у трьох місцях. Найбільше з них — на цвинтарі по вул. Чкалова. Там встановлено пам'ятний знак у вигляді хреста (висота: 3,0 м) з табличкою, де зазначено: «Жертвам голодомору 1932–1933 років». Інший пам'ятний знак встановлений у 1994 р. на пагорбі на околиці цвинтаря, що на перехресті вул. Першотравневої та Б. Хмельницького. Це стела з чорного граніту із зображенням хреста, квітів та написом: «Жертвам Голодомору 1932–1933 рр.». Розмір: 1,0×1,8 м. Виготовлений місцевими майстрами. Третій пам'ятний знак із написом «Жертвам голодомору 1932–1933 рр.» міститься в районі лікарні (вул. П. Тичини). Являє собою стелу з чорного граніту, із зображенням хреста та квітів. Розмір: 2,25×1,75 м. Встановлений у 1995 р. Виготовлений місцевими майстрами. Про трагедію Голодомору свідчать встановлені пам'ятні знаки у Андрушівці, Бабинцях, Бистрику, Борщагівці, Бурківцях, Гопчиці, Дзюнькові (2), Довгалівці, Круподеринцях, Новофастові, Ординцях, Очеретні, Павлівці. [3]

С.Д. Гальчак

Пам'ятний знак з нагоди 50-річчя визволення України від нацистських окупантів (1994 р., іст.). Вул. Київська.

У 1994 р. біля мосту через річку Рось встановлений пам'ятний знак. На трьох складених одна на одну гранітних брилах (загальна висота: 2,6 м) встановлено стелу з чорного граніту (розмір: 2,35×0,95 м), у верхній частині якої у символічному сонячному колі вигравірувано барельєф солдата, що радіє перемозі. Під ним — український герб-тризуб та напис: «Міст побудовано з нагоди 50-річчя визволення України від німецько-фашистських загарбників. 1944–1994 рр. Від вічно вдячних цукроварів». Виготовлений місцевими майстрами.

С.Д. Гальчак

Пам'ятний знак учасникам ліквідації аварії на Чорнобильській АЕС (2016 р., іст.). Майдан Героїв.

Відкритий у 2016 р. На залізобетонному постаменті (висота: 0,85 м) встановлено плиту із чорного граніту (розмір: 1,7×0,65 м), на якій зображено епізод боротьби із катастрофою, квіти та викарбований напис: «Нашим землякам героям-ліквідаторам наслідків аварії на Чорнобильській АЕС з нагоди 30-річчя дня трагедії 26 квітня 1986 року. Від вдячних жителів Надросся». Поряд дві плити із сірого граніту, які нагадують скорботні людські силуети. Вище — вогонь пам'яті. Перед постаментом меморіальна плита з іменами 32 ліквідаторів. Виготовлений місцевими майстрами.

С.Д. Гальчак

Пам'ятний знак учасникам радянсько-афганської війни 1979–89 рр. (1988 р., іст.). Вул. Т. Шевченка.

Біля дитсадка встановлений в 1988 р. на кошти, зібрані мешканцями району. Один із перших в області пам'ятник учасникам

радянсько-афганської війни 1979–89 рр. Являє собою гранітну стелу з написом (рос.): «О подвига полет бессмертный! Ты бросился на выстрел первым, Друзей и родину любя. А. Стовба». Праворуч від стели гранітна плита з прізвищами загиблих: І.А. Кумчак (із Мончина), В.І. Іващук (із Дзюнькова), О.М. Харченко (із Павлівки), Є.О. Мельник (із Плискова), О.В. Шевчук (з Гопчиці), В.В. Іщук (із Старостинець). Перед ними — шість касок як символ полеглих героїв. Виготовлений місцевими майстрами. Більше інформації про загиблих учасників радянсько-афганської війни дивись відповідні статті по населених пунктах району.

С.Д. Гальчак

Пам'ятник борцям за волю України (2013 р., іст.). Вул. Київська.

Пам'ятник борцям за волю України встановлений над річкою Рось у серпні 2013 р. на кошти місцевих громадян і фермерських господарств, які ініціювали його встановлення. Являє собою бронзовий козацький хрест, перев'язаний рушником. На лицьовій стороні хреста в центрі малий державний герб України — тризуб, зліва від нього стилізований напис «СІЧ», справа — «УПА», нижче «Борцям за волю України». Пам'ятник встановлено поряд із православним храмом на пагорбі, з якого відкривається велична панорама на річку та місто. Хрест (розмір: 3,0×1,2 м) встановлений на залізобетонному постаменті (висота: 1,5 м), обкладеному кам'яною плиткою. Автори: скульптори В. Оврах, А. Оврах, Р. Оврах.

С.Д. Гальчак

Пам'ятник воїнам-визволителям (1986 р., іст.). Вул. Київська.

Біля мосту через річку Рось у 1986 р. встановлений пам'ятник, який являє собою танк ІС. На постаменті (висота: 3,2 м) розміщено плиту із написом: «Пам'ятник танкістам 1-ї Гвардійської танкової Армії генерала Катукова, які визволили Погребище від фашистів у 1943 році».

С.Д. Гальчак

Пам'ятник М.І. Мудрову (1995 р., іст.). Вул. Київська.

У 1995 р. на березі річки Рось встановлений пам'ятник Мудрову Михайлу Івановичу (1919–44 рр.) — гв. капітану, командиру ескадрильї винищувачів. Народився у Красноярському краї (РФ). На фронтах Другої світової війни з червня 1941 р. Відзначився під час Сталінградської битви, Курської дуги та визволення Правобережної України. На його рахунку 30 власноруч збитих ворожих літаків та 10 — у групових боях. Загинув 29 січня 1944 р. у бою з німецькими винищувачами у небі над Погребищем, відвів свій підбитий літак від міста. Був похований у братській могилі. 10.04.1995 р. М.І. Мудрову посмертно присвоєно звання Героя РФ. Ім'ям героя названо одну з вулиць міста. На гранітній брилі облаштовано три металевих шпилі, на яких відтворено медаль «Золота Зірка» та літак. Розмір пам'ятного знаку: 6,0×1,5 м. Виготовлений місцевими майстрами.

С.Д. Гальчак

Школа, в якій навчався В.М. Терлецький, Герой Радянського Союзу (іст.). Вул. Київська, 10.

Школу було відкрито в 1920 р. в будинку колишнього акціонерного товариства цукровиків. Будівля цегляна, одноповерхова. Її окрасою була розміщена на двох колонах ротонда, розташована при вході у центральній частині будинку. Покрівля металева. Школа складалася із шести класних кімнат. У 1941 р. в ній навчався В.М. Терлецький, майбутній Герой Радянського Союзу. В 1967 р. на її фасаді встановлено меморіальну дошку на його честь. У 1990 р. поряд було зведено нову триповерхову будівлю загальноосвітньої школи № 2. Більше інформації про Героя дивись статтю «м. Погребище. Меморіал на честь земляків, Героїв Радянського Союзу». [4]

С.Д. Гальчак

Костел Непорочного Зачаття Діви Марії (1864 р., архіт.). Вул. Кооперативна, парк відпочинку.

Костел збудований у 1864 р. на кошти місцевого землевласника Адама Жевуського. Цегляний. У радянський період у ньому діяв районний Будинок культури. У 1990-х рр. костел повернуто римо-католицькій релігійній громаді. Проведена реконструкція будівлі. Нині діючий храм. [5]

С.Д. Гальчак

Палацо-парковий комплекс Жевуських (18–19 ст., архіт.). Вул. Т. Шевченка, 108-а.

У середині 18 ст. Погребище стає центром володінь Жевуських (Ржевуських) — відомої

польської родини, з якої вийшло багато політичних і військових діячів. У другій половині 18 ст. вони закладають тут садибу, будують палац, створюють парк, у кінці 18 ст. — фундують костел, який став їхньою родинною усипальницею. У 1860-х рр. Адам Жевуський поряд зі старим палацом, збудованим його дідусем, заклав новий палац у неоготичних формах. Обидва палаци були обставлені старовинними меблями та містили цінні художні колекції, зокрема, одне з найдавніших на той час на Правобережній Україні зібрання картин. Адам Жевуський фундував також у 1864 р. новий костел у Погребищі. Садиба не збереглася, за винятком парку, розташованого на лівому березі річки Рось, дуже схожої тут на розлогий став. Розпланування садиби не проглядається. Від палацу залишилося лише невелике крило. У ньому після реконструкції на початку 21 ст. відкрито Свято-Успенський храм. Парк садиби є пам'яткою архітектури і містобудування місцевого значення. [6]

С.Д. Гальчак

Садиба Кричевського (кінець 19 ст., архіт.). Вул. Київська, 10.

На правому березі річки Рось наприкінці 19 ст. було закладено цукровий завод та поруч садибу його власника Кричевського. Від садиби зберігся лише житловий будинок. Розпланування садиби не проглядається. У радянський період тут розташовувалась школа, нині це житлові приміщення. [7]

С.Д. Гальчак

с. АДАМІВКА

Братська могила та могили радянських бійців (іст.). Вул. Центральна.

Братська могила радянських бійців, загиблих у 1941 р., розташована на кладовищі біля церкви. Поряд чотири одиничних могили радянських бійців, загиблих у 1943 р.

С.Д. Гальчак

Церква святого великомученика Димитрія Солунського (1903 р., архіт). Вул. Центральна.

Церква святого великомученика Димитрія Солунського збудована в 1903 р. Дерев'яна. [8]

С.Д. Гальчак

с. АНДРУШІВКА

Братська могила радянських бійців (іст.). Кладовище.

У братській могилі поховано 263 радянських бійців, які загинули під час оборони та звільнення села від нацистських загарбників. У 1975 р. встановлено скульптуру воїна з меморіальним написом на постаменті. Матеріал: скульптура — залізобетонна, постамент — бетонний. Виготовлено місцевими майстрами.

С.Д. Гальчак

Могила радянського офіцера (іст.). Вул. Л. Українки.

Могила розташована у північній частині кладовища. Тут похований Барінов Герасим Васильович (? р. н. — 1941 р.) — майор, командир полку 10-ї дивізії військ НКВС по охороні залізничних споруд. Загинув в 1941 р. у бою з гітлерівцями між селами Плисковом та Андрушівкою. На могилі встановлено залізобетонний меморіальний цоколь. Розмір: 0,15×0,55×0,9 м.

С.Д. Гальчак

Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932–33 рр. (іст.). Кладовище.

Встановлено пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932–33 рр. Матеріал — залізобетон. Виготовлений місцевими майстрами.

С.Д. Гальчак

Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1985 р., іст.). Біля сільського клубу.

Пам'ятник на честь 213 односельців, які загинули на фронтах Другої світової війни. Пам'ятник встановлений 1985 р. Скульптура залізобетонна. Висота скульптури: 2,7 м. Розмір постаменту: 0,7×2,0×1,6 м. Виготовлено майстрами Київського художнього фонду.

С.Д. Гальчак

Палац Тишкевичів (18–19 ст., архіт.). Вул. Речмедіна.

Село Андрушівка засноване в першій половині 15 ст. родиною Кучогурських. На початку 19 ст. Андрушівка належала Колишкам. Найбільш відомим представником цієї родини був генерал Бенедикт Колишко (1750–1834 рр.) — один зі сподвижників Тадеуша Костюшка.

Брав активну участь у польському повстанні 1794 р. Під час листопадового повстання 1830–31 рр. був обраний командиром загону, який діяв на Східному Поділлі. Його онучка Гелена вийшла заміж за Станіслава Тишкевича, маршалка шляхти Уманського повіту і внесла посагом в родину чоловіка значні маєтності, зокрема Андрушівку. Тут народився їх син — Міхал (1860–86 рр.) — художник, історик, громадський діяч, меценат. Навчався у Петербурзькій академії мистецтв, потім в Парижі. Розширив палац, у ньому зберігалися цінні зібрання: бронза, декоративна порцеляна, гобелени, картинна галерея і бібліотека, яка складалася переважно з рідкісних видань. Палац побудований у кінці 18 ст. — на початку 19 ст. у стилі класицизму, цегляний, складний у плані, асиметричний, складався з двох різних за часом об'ємів. Основні об'єми східної старої частини палацу були поєднані невисоким переходом, оздоблені пілястрами іонічного ордера, на рівні другого поверху влаштовані декоративні ніші з наличниками. Центральний об'єм західної частини палацу був також оформлений пілястрами іонічного ордера і увінчаний фронтоном з гербом власників у тимпані. З обох боків до палацу примикали низькі бокові крила. Частково збереглося ліплене оздоблення стель. За радянський період тут містилася сільрада, потім склад мінеральних добрив. Нині палац перебуває у зруйнованому стані. Парк не зберігся, план садиби не проглядається. Дотепер звертає на себе увагу вдале розташування садиби на пагорбі над ставком. Палац є пам'яткою архітектури національного значення. [9]

С.Д. Гальчак

с. БАБИНЦІ

Братська могила радянських бійців (іст.). Біля Будинку культури.

У братській могилі поховано 8 радянських бійців, які загинули під час оборони (1941 р.) та звільнення (1943 р.) села Бабинці та навколишніх сіл. У 1958 р. на могилі встановлено пам'ятник. Матеріал: скульптура — залізобетонна, монумент — гранітний. Висота скульптури: 2,5 м. Розмір постаменту: 2,3×1,35×1,35 м. Виготовлений місцевими майстрами.

С.Д. Гальчак

Пам'ятник жертвам Голодомору 1932–33 рр. (1991 р., іст.). Південно-західна частина села.

У 1991 р. на сільському кладовищі, на могилах жертв Голодомору 1932–33 рр. встановлений пам'ятник. Являє собою скульптуру жінки з дитиною (висота: 2,0 м). Матеріал — метал. Виготовлений місцевими майстрами.

С.Д. Гальчак

Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1967 р., іст.). Біля Будинку культури.

Пам'ятник 102 односельцям, які загинули на фронтах Другої світової війни. Встановлений в 1967 р. Постамент: граніт (розмір: 0,8×1,4×1,4 м). Скульптура: залізобетон (висота: 2,70 м). Автори: скульптор І. Зноба, архітектор Корнеєв (м. Київ).

С.Д. Гальчак

Водяний млин (18 ст., архіт.). Західна околиця села.

Водяний млин розташований на правому березі річки Оріховатка. Побудований із цегли та бетону в кінці 18 ст.

С.Д. Гальчак

Церква Покрови Пресвятої Богородиці (19 ст., архіт.). Західна частина села.

Церква Покрови Пресвятої Богородиці збудована в першій чверті 19 ст. Дерев'яна.

С.Д. Гальчак

с. БІЛАШКИ

Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1980 р., іст.). Біля контори с/г підприємства.

Пам'ятник на честь 131 односельця, що загинули на фронтах Другої світової війни. Встановлений у 1980 р. Матеріал: скульптура — залізобетонна, постамент — кам'яний. Висота скульптури: 3,5 м. Розмір постаменту: 1,8×2,0×2,6 м. Автори: скульптор Ю. Марченко, архітектор В. Ратовський.

С.Д. Гальчак

с. БИСТРИК

Пам'ятник жертвам Голодомору 1932–33 рр. (1992 р., іст.). Кладовище.

Пам'ятник у вигляді обеліска встановлений у 1992 р. Матеріал — граніт. Висота обеліска: 2,0 м. Виготовлений місцевими майстрами.

С.Д. Гальчак

Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1968 р., іст.). Біля клубу.

Пам'ятник на честь 25 односельців, які загинули на фронтах Другої світової війни. Встановлений у 1968 р. Матеріал: скульптура — залізобетонна, постамент — цегляний. Висота скульптури: 2,5 м. Розмір постаменту: 1,7×1,7×1,7 м. Автори: скульптор А. Котко, архітектор А. Корнеєв (м. Київ).

С.Д. Гальчак

Каплиця (1821 р., архіт.). Центр села.

Споруджена в 1821 р. як католицька каплиця. Нині православний храм Іоанна Богослова.

С.Д. Гальчак

с. БОРЩАГІВКА

Братська могила радянських бійців та партизанів. Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1956 р., 1968 р., іст.). Біля школи.

У братській могилі поховано 4 радянських бійців та 3 партизанів, які загинули під час звільнення села (1943 р.). Поряд у 1956 р. встановлено пам'ятник 71 односельцю, що загинули на фронтах Другої світової війни. Оновлений 1968 р. Скульптура гранітна. Розмір постаменту: 4,0×8,4 м. Автор скульптор: В.І. Левицький (м. Вінниця).

С.Д. Гальчак

Пам'ятник жертвам Голодомору 1932–33 рр. (1993 р., іст.). Східна частина кладовища.

У 1993 р. на могилах жертв Голодомору 1932–33 рр. встановлено пам'ятник — бетонна скульптура (висота: 1,7 м). Виготовлений місцевими майстрами.

С.Д. Гальчак

Костел Непорочного Зачаття Діви Марії (1786 р., архіт.). Центр села.

Костел Непорочного Зачаття Діви Марії збудований в 1786 р., реставрований в 1856 р. Нині сільський Будинок культури.

С.Д. Гальчак

с. БУЛАЇ

Братська могила радянських бійців (іст.). Вул. Спортивна, біля школи.

Братська могила 89 радянських бійців, похованих у 1944 р. Пам'ятний знак встановлено в 1955 р. Матеріал: скульптура — залізобетонна, постамент — цегляний. Висота скульптури: 2,4 м. Розмір постаменту: 0,8×0,8×0,8 м. Виготовлений майстрами Київського художнього фонду.

С.Д. Гальчак

Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1983 р., іст.). Біля Будинку культури.

Пам'ятник на честь 177 односельців, які не повернулися з фронтів Другої світової війни. Встановлений у 1983 р. Матеріал: залізобетон. Висота скульптури: 3,2 м. Висота постаменту: 1,0 м. Виготовлений майстрами Київського художнього фонду.

С.Д. Гальчак

с. БУРКІВЦІ

Пам'ятник жертвам Голодомору 1932–33 рр. (1993 р., іст.). Центр села.

Пам'ятник жертвам Голодомору 1932–33 рр. встановлений у 1993 р. Матеріал: граніт. Висота стели: 1,9 м. Виготовлений місцевими майстрами.

С.Д. Гальчак

Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1993 р., іст.). Центр села.

Пам'ятник на честь 69 односельців, полеглих під час Другої світової війни. Встановлений у 1993 р. Матеріал: граніт. Висота стели: 1,7 м. Виготовлений місцевими майстрами.

С.Д. Гальчак

с. БУХНИ

Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1981 р., іст.). Центр села.

Пам'ятник на честь 104 односельців, полеглих під час Другої світової війни. Встановлений у 1981 р. Матеріал: скульптура —

залізобетонна, постамент — бетонний. Висота скульптури: 3,2 м. Розмір постаменту: 1,1×2,2×1,7 м. Виготовлений майстрами Вінницького художнього фонду.

С.Д. Гальчак

с. ВАСИЛЬКІВЦІ

Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1972 р., іст.). Біля клубу.

Пам'ятник на честь 58 односельців, полеглих під час Другої світової війни. Встановлений у 1972 р. Матеріал: скульптура — залізобетон, бетон. Висота обеліска: 12,0 м. Розмір постаменту: 0,2×1,4×1,4 м. Виготовлений місцевими майстрами.

С.Д. Гальчак

Церква Різдва Пресвятої Богородиці (1757 р., архіт).

Церква Різдва Пресвятої Богородиці збудована у 1757 р. Дерев'яна. Реставрована.

С.Д. Гальчак

с. ВЕСЕЛІВКА

Садибний будинок графа Бнінського (19 ст., архіт.). Вул. Центральна, 1.

Садибний будинок побудований в 1898 р. Садибно-парковий комплекс складають також будинок прислуги (кінець 19 ст.), льодовик (кінець 19 ст.), парк (кінець 19 ст.).

С.Д. Гальчак

с. ГОПЧИЦЯ

Братська могила радянських бійців. Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1948 р., 1956 р., 1980 р., іст.). Біля Будинку культури.

У братській могилі поховано 23 радянських бійців, які загинули під час оборони (1941 р.) та звільнення села (1943 р.). Прах бійців, які загинули в 1941 р., було перенесено до поховання 1943 р. Поряд з братською могилою — пам'ятний знак на честь 229 односельців, загиблих у Другій світовій війні. Перший пам'ятний знак було встановлено в 1948 р. Оновлений у 1956 р. та 1980 р. Матеріал: скульптура — залізобетон, постамент — бетон. Висота скульптури: 3,0 м. Розмір постаменту: 2,0×1,8×1,0 м. Над першим пам'ятним знаком працювали майстри Київського художнього фонду, над існуючим нині — Вінницького художнього фонду.

С.Д. Гальчак

Кар'єр (19 ст., іст.). За 2,0 км на південний схід від села.

Кар'єр із розробки червоного граніту розташований на правому березі річки Рось. Розробка почалася з 19 ст.

С.Д. Гальчак

Могила О.В. Шевчука, учасника радянсько-афганської війни (іст.). Південний схід села.

На кладовищі, ліворуч від центральної алеї, похований Шевчук Олександр Васильович (1965–84 рр.) — рядовий, радист. Народився у Гопчиці. Після закінчення школи навчався в технікумі. Призваний до лав армії у травні 1984 р., в Афганістані з червня 1984 р. Загинув 1 грудня 1984 р. під час виконання бойового завдання. За мужність та відвагу посмертно нагороджений орденом Червоної Зірки. Гранітний пам'ятник на могилі зі світлиною та меморіальним написом виготовлений місцевими майстрами. [10]

С.Д. Гальчак

Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932–33 рр. (1992 р., іст.). За 4,0 км на схід від села.

У 1992 р. біля станції «Рось» встановлений пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932–33 рр. — дерев'яний хрест.

С.Д. Гальчак

Пам'ятник жертвам нацизму (1988 р., іст.). За 1,0 км на північний схід від села.

Пам'ятник жертвам нацизму встановлений у 1988 р. біля залізничної станції «Рось», в урочищі «Тицьке». Тут у 1943 р. нацисти розстріляли 21 особу. Меморіальна плита (розмір: 6,5×7,2 м). Матеріал — граніт. Виготовлений місцевими майстрами.

С.Д. Гальчак

с. ДЗЮНЬКІВ

Братська могила жертв Голодомору 1932–33 рр. (іст.). Вул. Комарова.

На кладовищі біля лісу Грабовий, на братській могилі на цегляному постаменті встановлено гранітну плиту з написом: «Вічна пам'ять односельчанам — жертвам Голодомору 1932–1933 років в Україні». Вище напису викарбований хрест, нижче — дві квітки.

С.Д. Гальчак

Могила жертв Голодомору 1932–33 рр. (іст.). Вул. Ю. Гагаріна, куток «Опаланка».

На могилі жертв Голодомору 1932–33 рр. встановлено пам'ятний знак — хрест. Тут поховано 30 дітей. Могила огороджена.

С.Д. Гальчак

Могила В.І. Іващука, учасника радянсько-афганської війни (іст.). Південно-східна околиця села.

На кладовищі «Слобідка» похований Іващук Василь Іванович (1961–81 рр.) — рядовий, водій. Народився у Дзюнькові. Після закінчення школи працював шофером у місцевому колгоспі. Призваний до лав армії у травні 1979 р., в Афганістані з грудня 1979 р. 4 квітня 1981 р. автомобільну колону, в якій він перебував, було атаковано. Під час бою отримав смертельне поранення. За мужність і відвагу посмертно нагороджений орденом Червоної Зірки. [11]

С.Д. Гальчак

Пам'ятний знак, присвячений звільненню селян від кріпацтва (1911 р., іст.). Вул. Ю. Гагаріна.

У 1911 р. встановлений пам'ятний знак, присвячений скасуванню кріпосного права. Являє собою зрізану піраміду. Споруджений за кошти громади.

С.Д. Гальчак

Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1959 р., 1975 р., іст.). Біля сільради.

У 1959 р. встановлено пам'ятник на честь 134 односельців, які загинули, та 57 односельців, які пропали безвісти під час Другої світової війни. Оновлений у 1975 р. Являє собою скульптурну композицію солдата і дівчинки, яка тримає вінок. Поруч гранітна плита з прізвищами загиблих односельців та написом: «1941 — Вічна слава героям — 1945». Матеріал: скульптура — залізобетонна, постамент — бетонний, гранітний. Висота скульптури: 3,0 м. Розмір постаменту: 2,0×1,2×1,2 м. Автор скульптор Л.І. Воропай (м. Київ).

С.Д. Гальчак

Пам'ятний знак на могилах жертв Голодомору 1932–33 рр. (1993 р., іст.). Західна частина кладовища.

У 1993 р. на могилах жертв Голодомору 1932–33 рр. встановлено пам'ятний знак — стела. У верхній частині гранітної плити — зображення буханця хліба та колосків, в нижній — свічки, у центрі напис: «1932–1933. Вічна пам'ять. Жертвам голодомору». Над плитою — скульптура скорботної жінки-матері. Виготовлено місцевими майстрами.

С.Д. Гальчак

Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни. Погруддя І.Л. Слободенюка, Героя Радянського Союзу (1978 р., іст.). Центр села.

Пам'ятник на честь 135 односельців, які загинули на фронтах Другої світової війни, встановлений в 1978 р. Являє собою скульптурну композицію солдата і дівчинки. Матеріал: скульптура та постамент залізобетонні. Висота: скульптури — 3,1 м, постаменту — 0,6 м. Виготовлений майстрами Київського художнього фонду. Поруч встановлено залізобетонне погруддя Героя Радянського Союзу, уродженця с. Долотецьке (нині в межах с. Довгалівки).

С.Д. Гальчак

с. ДОВЖОК

Пам'ятник воїнам-визволителям (1987 р., іст.). Вул. Центральна, біля клубу.

У 1987 р. з ініціативи та за сприяння генерала танкових військ П.А. Мамчура, уродженця села, встановлений пам'ятник — танк ІС. На постаменті напис (рос.): «Танкистам первой гвардейской танковой армии генерала Катукова М.Е., освободившим село Довжок от немецко-фашистских захватчиков в начале января 1944 года, от жителей села Довжок».

С.Д. Гальчак

Пам'ятник воїнам-визволителям (1987 р., іст.). Біля клубу.

У 1987 р. встановлено пам'ятник 122 радянським бійцям — визволителям села від нацистських загарбників. Матеріал: метал. Розмір постаменту: 10,0×5,0×2,0 м. Виготовлений місцевими майстрами.

С.Д. Гальчак

Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1982 р., іст.). Центр села.

Пам'ятник на честь 67 односельців, які загинули під час Другої світової війни. Встановлений у 1982 р. Матеріал: залізобетон. Висота: скульптури 2,1 м, постаменту 0,7 м. Виготовлений майстрами Київського художнього фонду.

С.Д. Гальчак

с. ЗБАРЖІВКА

Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1981 р., іст.). Центр села.

Пам'ятник на честь 186 односельців, які загинули на фронтах Другої світової війни. Відкритий в 1967 р.; реставрований в 1981 р. майстрами Київського художнього фонду. Матеріал: скульптура залізобетонна, постамент бетонний. Висота скульптури: 3,0 м. Розмір постаменту: 2,0×1,2×1,1 м.

С.Д. Гальчак

с. ІВАНЬКИ

Братська могила радянських бійців. Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1988 р., іст.). Центр села.

Братська могила радянських бійців та пам'ятник на честь 47 односельців, які загинули на фронтах Другої світової війни. Встановлений в 1988 р. Виготовлений майстрами Київського художнього фонду. Залізобетон. 3,0 м.

С.Д. Гальчак

с. КРУПОДЕРИНЦІ

Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932–33 рр. (2008 р., іст.). Кладовище.

У 2008 р. встановлений пам'ятний знак односельцям — жертвам Голодомору 1932–33 рр. Матеріал: залізобетон. Виготовлений місцевими майстрами.

С.Д. Гальчак

Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1990 р., іст.). Вул. Піщана, біля церкви.

Пам'ятник на честь 90 односельців, які загинули під час Другої світової війни. Встановлений в 1990 р. Матеріал: бетон. Висота скульптури: 3,0 м. Автор: скульптор Шляпок.

С.Д. Гальчак

Водяний млин (1896 р., архіт.). Вул. Піщана.

На правому березі річки Рось у 1896 р. побудований триповерховий водяний млин. Перший поверх викладений з граніту, другий і третій поверхи — із цегли. Дах — металеве покриття. Млин є пам'яткою архітектури місцевого значення.

С.Д. Гальчак

Гідроспоруда (19 ст., архіт.). Вул. Піщана.

Гідроспоруда на річці Рось побудована наприкінці 19 ст. Нині це міст через річку. Ключовими його елементами є чотири цегляні опори, що виконують свою функцію до цього часу. Разом із водяним млином входить до комплексу споруд маєтку графа М.П. Ігнатьєва.

С.Д. Гальчак

Комплекс споруд маєтку Ігнатьєвих (19 ст., архіт.). Вул. Кам'яна.

З 1890 р. землевласником Круподеринців став граф М.П. Ігнатьєв (1832–1908 рр.) — генерал-лейтенант, російський дипломат і військовий діяч. Невдовзі ним було споруджено житловий будинок — головну будівлю садиби. Цегляний, з головним двоповерховим об'ємом і дерев'яним портиком. Він є прикладом нового підходу до вирішення садибної будівлі з акцентом не на парадність, а на комфортність житла, зручність розміщення житлових приміщень. Під час російсько-турецької війни (1877–78 рр.) на кошти А. Голіциної збудовано двоповерховий лівий флігель садиби, в якому містився лазарет. Окрім житлового будинку та флігеля, до складу садиби входять господарські приміщення. Садиба розташована серед невеликого ландшафтного парку. На подвір'ї садиби біля будинку облаштовано підземні ходи. За радянського часу у садибі були педагогічна школа (1920–24 рр.),

будинок для дітей-сиріт (з 1929 р.), сільська восьмирічна школа (з 1959 р.). Нині тут фельдшерсько-акушерський пункт. Будинок садиби Ігнатьєвих є пам'яткою архітектури національного значення. [12]

С.Д. Гальчак

Церква-мавзолей (20 ст., архіт.). Центр села.

У 1895 р. на кошти графа Ігнатьєва, за проєктом відомого російського архітектора академіка О.М. Померанцева, була збудована цегляна церква-мавзолей Різдва Богородиці, яка почала діяти з 17 вересня 1901 р. Будівля у формах середньовічної болгарської архітектури візантійського стилю. Вона є зменшеною копією собору у Софії — столиці Болгарії. За архітектурним виконанням, розмірами, оздобленням не мала собі рівних в окрузі. У 1908 р. у склепі церкви був похований граф, генерал-лейтенант М.П. Ігнатьєв, через 9 років тут поховали його дружину. На могилі графа, на чорному лабрадориті викарбовано (рос.): «Сан-Стефано, 19 февраля 1878». Напис присвячено Сан-Стефанському мирному договору, який завершив російсько-турецьку війну 1877–78 рр. і був підписаний 19 лютого 1878 р. у Сан-Стефано (нині Ешількей, поблизу Стамбула) з російського боку М.П. Ігнатьєвим та О.І. Нелідовим, з турецької — Сафветом-пашею. Договір передбачав звільнення болгарського народу від майже півтисячолітнього османського гніту. Поряд з батьківською могилою похована дочка Катерина. Під час Балканських воєн вона була медсестрою у Болгарії. Померла під час Першої світової війни у санітарному поїзді від фізичної перевтоми. У 1914 р. зусиллями дружини графа поряд з церквою встановлено пам'ятник на честь сина — лейтенанта В.М. Ігнатьєва і племінника — капітана О.О. Зурова та моряків, які загинули у Цусімському бою 1905 р. У 2009 р. у цокольній частині храму встановлено меморіальну дошку з написом: «Вірному болгаролюбу графу М.П. Ігнатьєву від вдячного болгарського народу». За радянського часу в приміщенні церкви було облаштовано склад. У 1930 р. із дзвіниці скинуто найбільший (2,5 т) дзвін, що, упавши, зруйнував вхід до храму. Богослужіння в церкві Різдва Богородиці було відновлено в 1944 р. Зберігся парк біля церкви. Церква-мавзолей є пам'яткою архітектури національного значення. [13]

С.Д. Гальчак

Пам'ятник морякам, які загинули в Цусімському бою (1914 р., мист.). Біля церкви Різдва Богородиці.

Встановлений в 1914 р. землевласниками Ігнатьєвими. Основа пам'ятника — велика гранітна брила, до якої зі східного боку ведуть три сходинки. На ній встановлено високий дерев'яний хрест (загальна висота: 5,0 м). На камені, обрамленому чотирма корабельними якорями та масивними залізними ланцюгами, напис (рос.): «Крест сей воздвигнут в 1914 году в молитвенную память лейтенанта гвардейского экипажа графа Владимира Игнатьева, капитана 2-го ранга Алексея Зурова и всех наших славных моряков, с честью погибших в Цусимском бою 14–15 мая 1905 года». Пам'ятник морякам, які загинули в Цусімському бою, є пам'яткою архітектури і містобудування місцевого значення.

С.Д. Гальчак

с. КУЛЕШІВ

Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1986 р., іст.). Біля магазину.

Пам'ятник на честь 38 односельців, які загинули під час Другої світової війни. Встановлений у 1986 р. Матеріал: залізобетон. Висота скульптури: 3,0 м. Розмір постаменту: 4,0×0,5×2,5 м. Виготовлений майстрами Київського художнього фонду.

С.Д. Гальчак

с. КУР'ЯНЦІ

Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1981 р., іст.). Центр села.

Пам'ятник на честь 78 односельців, які загинули під час Другої світової війни. Встановлений у 1981 р. Матеріал: скульптура та постамент — залізобетонні. Висота скульптури: 3,5 м. Розмір постаменту: 2,5×1,5×1,2 м. Виготовлений майстрами Київського художнього фонду.

С.Д. Гальчак

с. ЛЕВКІВКА

Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1978 р., іст.). Центр села.

Пам'ятник на честь 68 односельців, які загинули під час Другої світової війни. Встановлений у 1978 р. Матеріал: скульптура — залізобетонна, постамент — бетонний. Висота скульптури: 2,5 м. Розмір постаменту: 2,5×1,2×1 м. Виготовлений майстрами Вінницького художнього фонду.

С.Д. Гальчак

Палац (1916 р., архіт.). Вул. Центральна.

Палац побудований в 1916 р. Одноповерховий, цегляний. Нині школа. [14]

С.Д. Гальчак

с. ЛІЩИНЦІ

Братська могила радянських бійців. Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1977 р., іст.). Вул. Набережна.

Біля Будинку культури у братській могилі поховано 21 радянського бійця, які загинули при звільненні села від нацистських загарбників (1943 р.). Поряд пам'ятник на честь 84 односельців, які загинули під час Другої світової війни. Пам'ятник встановлений у 1977 р. Матеріал: скульптура — залізобетонна, постамент — цегляний. Висота скульптури: 2,7 м. Розмір постаменту: 1,55×1,5×1,5 м. Виготовлений майстрами Вінницького художнього фонду.

С.Д. Гальчак

Палацо-парковий комплекс Абрамовичів (19 ст., архіт.). Вул. Польська, 1.

Побудований в 1822–42 рр. на високому пагорбі в центрі села. Остання власниця — Валентина Бурчак-Абрамович. Головна будівля вражає простотою архітектури. Вхідна частина акцентована чотириколонним дерев'яним портиком з різними капітелями. З внутрішніх покоїв палацу вів підземний хід, стіни і зводи якого муровані через кожні 6 метрів. За 50 м від будинку хід роздвоювався на два рукави. Один вів у дальній ліс, інший — у яр до річки. Підземні ходи, з частковими завалами, збереглися до нинішнього часу. В старому англійському парку росли модрини, платани, липи. У палацово-парковому комплексі раніше діяла школа, яку закрито в 2013 р. [15]

С.Д. Гальчак

с. МОНЧИН

Братська могила радянських бійців. Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1958 р., іст.). Вул. Центральна.

Біля Будинку культури у братській могилі поховано 152 радянських бійців, які загинули під час звільнення Мончина та навколишніх сіл (1943 р.). Поряд пам'ятник на вшанування пам'яті 259 односельців, які загинули під час Другої світової війни. Встановлений у 1958 р. Являє собою залізобетонну скульптуру воїна. Висота скульптури: 3,0 м. Постамент залізобетонний (розмір: 0,7×2,5×2,5 м). Виготовлений майстрами Київського художнього фонду. [16]

С.Д. Гальчак

Могила І.А. Кумчака, учасника радянсько-афганської війни (іст.). Нове кладовище.

У центральній частині цвинтаря похований Кумчак Іван Андрійович (1939–80 рр.) — капітан, старший помічник начальника штабу. Народився в с. Мончин. Працював у колгоспі трактористом. Призваний до лав армії у вересні 1958 р. Екстерном закінчив Ташкентське ВЗКУ. В Афганістані з грудня 1979 р. 22 лютого 1980 р. загинув під час перевірки варти бойової охорони. Нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно). [17]

С.Д. Гальчак

с. МОРОЗІВКА

Братська могила партизанів (іст.). Вул. Садова.

Біля Будинку культури у братській могилі поховано 5 партизанів, які загинули у 1943 р.

С.Д. Гальчак

Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1975 р., іст.). Біля школи.

Пам'ятник на честь 60 односельців, які загинули під час Другої світової війни. Встановлений у 1975 р. Матеріал: скульптура — залізобетонна, постамент — гранітний. Висота скульптури: 3,1 м. Розмір постаменту: 1,95×1,1×1,2 м. Автор: скульптор В.П. Воропай.

С.Д. Гальчак

Поштовий шлях (19 ст., іст.). Вул. Центральна.

Поштовий шлях прокладений у 1828–30 рр. від м. Сквири до м. Липовця.

С.Д. Гальчак

Церква Святого Миколая (1817 р., архіт.).

Дерев'яна церква Святого Миколая побудована в 1817 р., реставрована в 1875 р.

С.Д. Гальчак

с. НОВОФАСТІВ

Братська могила партизанів (іст.). Вул. Садова.

Біля Будинку культури у братській могилі поховано 5 партизанів, які загинули у 1943 р. У 1958 р. тут встановлено пам'ятник. Матеріал: скульптура — залізобетонна, постамент — гранітний. Висота скульптури: 2,6 м. Розмір постаменту: 2,3×1,55×1,5 м. Автори: скульптори Ковтун, Онищенко.

С.Д. Гальчак

Пам'ятник жертвам Голодомору 1932–33 рр. (1993 р., іст.). Вул. Морозівська.

У 1993 р. в західній частині старого кладовища на могилах жертв Голодомору 1932–33 рр. встановлений пам'ятник. Матеріал: граніт. Висота скульптури: 1,9 м. Виготовлений місцевими майстрами.

С.Д. Гальчак

Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1993 р., іст.). Біля сільради.

Пам'ятник на честь 194 односельців, які загинули під час Другої світової війни. Встановлений у 1993 р. Матеріал: бетон, граніт, цегла. Висота скульптури: 2,7 м. Виготовлений місцевими майстрами.

С.Д. Гальчак

Будинок земської лікарні (1912 р., архіт.). Вул. Садова.

Будинок земської лікарні зведений в 1912 р. Одноповерховий. Цегляний.

С.Д. Гальчак

Водяний млин (1896 р., архіт.). Вул. Садова.

На північній околиці села, на правому березі річки Оріховатки, землевласниками Зборовськими у 1896 р. побудовано водяний млин. Цегляний. Млин є пам'яткою архітектури місцевого значення.

С.Д. Гальчак

Комплекс садиби Боровських (19 ст., архіт.). Вул. Центральна.

Садибний будинок Боровських зведений в 19 ст. До комплексу садиби також входять флігель та парк (19 ст.). Садиба Боровських є пам'яткою архітектури місцевого значення.

С.Д. Гальчак

Церква Свято-Михайлівська (1831 р., архіт.). Вул. Центральна.

Свято-Михайлівська церква побудована в 1831 р. землевласником І. Любовицьким.

С.Д. Гальчак

с. ОБОЗІВКА

Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1959 р., іст.). Центр села.

Пам'ятник на честь 35 односельців, які загинули під час Другої світової війни. Встановлений у 1959 р. Матеріал: бетон. Висота обеліска: 2,5 м. Виготовлений місцевими майстрами.

С.Д. Гальчак

с. ОЗЕРНА

Пам'ятне місце прориву фронту військами Першої кінної армії (іст.). За 2,0 км на захід від села.

По дорозі на с. Сніжна встановлено пам'ятний знак на місці прориву у 1920 р. червоною Першою кінною армією фронту польських військ. Являє собою муровану стіну. Виготовлено місцевими майстрами.

С.Д. Гальчак

Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1989 р., іст.). Центр села.

Пам'ятник на честь 29 односельців, які загинули під час Другої світової війни. Встановлений у 1989 р. Матеріал: граніт. Висота скульптури: 2,5 м. Виготовлений майстрами Київського художнього фонду.

С.Д. Гальчак

с. ОРДИНЦІ

Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932–33 рр. (1991 р., іст.). Вул. Центральна.

У 1991 р. у південній частині кладовища на братській могилі встановлений пам'ятний знак односельцям — жертвам Голодомору 1932–33 рр. Являє собою стелу з меморіальним написом. Матеріал: граніт.

С.Д. Гальчак

Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932–33 рр. (1992 р., іст.). Східна околиця села.

У 1992 р. на кладовищі встановлений пам'ятний знак односельцям — жертвам Голодомору 1932–33 рр. Являє собою обеліск з меморіальним написом. Матеріал: граніт. Висота обеліска: 1,5 м. Виготовлений місцевими майстрами.

С.Д. Гальчак

Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1967 р., іст.). Біля контори с/г підприємства.

Пам'ятник на честь 158 односельців, які загинули під час Другої світової війни. Встановлений у 1967 р. Матеріал: скульптура — залізобетонна, постамент — цегляний. Висота скульптури: 2,1 м. Розмір постаменту: 3,2×1,75×1,65 м. Виготовлений майстрами Київського художнього фонду.

С.Д. Гальчак

Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (іст.). Біля контори с/г підприємства.

Пам'ятник на честь 116 односельців, які загинули під час Другої світової війни. Матеріал: скульптура — залізобетонна, постамент — бетонний. Висота скульптури: 3,7 м. Розмір постаменту: 1,4×1,6×1,5 м. Виготовлений майстрами Київського художнього фонду.

С.Д. Гальчак

Погруддя М.А. Москальчука, Героя Радянського Союзу (1990 р., іст., мист.). Вул. Центральна.

У 1990 р. встановлене погруддя М.А. Москальчука, Героя Радянського Союзу. Матеріал: погруддя — бронза, постамент — бетон. Висота погруддя 1,2 м. Автор: скульптор Ю.В. Ноздрик. Більше інформації про Героя дивись статтю «м. Погребище. Меморіал на честь земляків, Героїв Радянського Союзу».

С.Д. Гальчак

Погруддя Т.Г. Шевченка, поета, основоположника нової української літератури (1992 р., мист.). Вул. Центральна.

У 1992 р. встановлене погруддя Т.Г. Шевченка, видатного поета, основоположника нової української літератури. Матеріал: погруддя — кована мідь. Висота погруддя: 0,7 м. Виготовлено місцевими майстрами.

С.Д. Гальчак

с. ПАВЛІВКА

Могила радянського офіцера (іст.). Вул. Першотравнева.

У 1952 р. біля школи, на могилі полковника танкових військ П.Д. Верьовченка, який загинув у 1944 р., встановлено пам'ятник. Матеріал: скульптура — залізобетонна, постамент — гранітний. Висота скульптури: 2,5 м. Розмір постаменту: 1,5×1,5×1,5 м. Виготовлений майстрами Київського художнього фонду.

С.Д. Гальчак

Могила радянського офіцера (іст.). Вул. Першотравнева.

У 1956 р. біля школи, на могилі лейтенанта Ю.Л. Бондаревського, який загинув у 1944 р., встановлено пам'ятний знак — обеліск з меморіальним написом. Матеріал: обеліск — гранітний, постамент — цегляний. Висота обеліска: 2,0 м. Розмір постаменту: 0,4×1,2 м. Виготовлений місцевими майстрами.

С.Д. Гальчак

Могила О.М. Харченка, учасника радянсько-афганської війни (іст.). Вул. Першотравнева.

У північній частині нового кладовища похований Харченко Олександр Миколайович (1963–83 рр.) — молодший сержант, старший розвідник. Народився у Павлівці. Закінчив місцеву восьмирічну та Погребищенську середню школу-інтернат, Вінницьке ПТУ-7. Працював у Вінниці на заводі «Маяк». Призваний до лав армії у жовтні 1981 р., в Афганістані з квітня 1982 р. Загинув 9 червня 1983 р.

під час бойової операції. Нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно). [18]

С.Д. Гальчак

Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932–33 рр. (1992 р., іст.). Вул. Першотравнева.

У 1992 р. у північно-східній частині нового кладовища встановлений пам'ятний знак односельцям — жертвам Голодомору 1932–33 рр. Являє собою гранітну стелу з меморіальним написом (висота: 2 м). Виготовлений місцевими майстрами.

С.Д. Гальчак

Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1982 р., іст.). Біля сільради.

Пам'ятник на честь 187 односельців, які загинули під час Другої світової війни. Встановлений у 1982 р. Матеріал: залізобетон. Висота скульптури: 3,0 м. Виготовлений майстрами Київського художнього фонду.

С.Д. Гальчак

Ґуральня (1863 р., архіт.). Вул. Першотравнева.

Ґуральня побудована 1863 р. на березі струмка.

С.Д. Гальчак

с. ПАРІЇВКА

Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1984 р., іст.). Біля сільради.

Пам'ятник на честь 63 односельців, які загинули під час Другої світової війни. Встановлений у 1984 р. Матеріал: залізобетон. Висота скульптури: 2,5 м. Виготовлений майстрами Київського художнього фонду.

С.Д. Гальчак

с. ПЛИСКІВ

Багатошарове поселення: трипільської, білогрудівської культур, ранньоскіфського часу та черняхівської культури (енеоліт, бронзовий вік, ранній залізний вік, 2–5 ст. н.е., археол.). Між селами Плисків та Чернявка.

Пам'ятка розташована на невисокому мису, утвореному річкою Роською та невеликим яром. Впродовж 1927–28 рр. досліджувалася Бердичівським соціально-історичним музеєм під керівництвом Т.М. Мовчанівського. Дослідники заклали 5 траншей та 8 розкопів, загальною площею до 370 кв. м. У ході розкопок встановлено, що пам'ятка багатошарова. Поселення трипільської культури (енеоліт, 4710±100 ВС). Детальний опис матеріалу з розкопок 1927–28 рр. здійснила Т.М. Радієвська у 1989 р. Науковець порівняла особливості форм та орнаментації керамічного комплексу поселення Плисків-Чернявка з пам'ятками борисівської групи (Борисівка, Уланівка, Печера-1 та Зарубинці). Авторка відмітила відсутність на пам'ятці характерних для етапу BI грушоподібних і біноклеподібних форм, глечиків з ручками та невеликих мисочок, але знаходить близькість з поселенням Шкуринці перехідного етапу AIV-BI. Датування цього поселення наразі має досить дискусійний характер. На думку Н.Б. Бурдо пам'ятка належить до борисівського типу. Це може підтвердити датування, наведене Т.М. Радієвською, — 4710±100 ВС, що цілком може співпадати з етапом A-BI. Також на пам'ятці виявлено матеріал, що належить до заключного етапу (CII) трипільської культури. За особливістю орнаментації він синхронний із східноволинською групою пам'яток: Райки, Троянів, Паволоч. Колекція знахідок цього часу представлена групою кухонного посуду. Фрагменти горщиків оздоблені відбитком шнура, штампом, наколами та конічними наліпками. Серед неорнаментованих форм слід виділити покришку невеликого розміру напівкулястої форми із двома ручками. До групи столового посуду належить фрагмент миски із орнаментованою внутрішньою частиною темно-коричневою фарбою. Білогрудівська культура (бронзовий вік, 11–9 ст. до н.е.). Основними знахідками цієї культури є кераміка. Серед «столового» посуду є черпак із округлим тулубом та своєрідною «петельчастою» ручкою. Серед матеріалу значну частину складає група ритуальної кераміки, що налічує 18 посудин невеликого розміру. Вони представлені двома формами: банкоподібними посудинами та мисочками із потовщеними краями. Також у колекції є фрагменти кухонного посуду, що мали тюльпаноподібну форму. Вони оздоблювалися переважно наліпними валиками із різними варіаціями заглибленого

орнаменту. Окрім цього є глиняна пластика: зооморфна статуетка, «хлібці», моделі зерен та пряслоподібні вироби. Виявлено також три крем'яні вкладиша до серпа, розмірами 6,5–7,5×3 см. Поселення ранньоскіфського часу (ранній залізний вік, 7 ст. до н. е.). Серед матеріалів цього часу є близько 40 посудин. Частина з них належала до кухонного (15 %) та столового (85 %) посуду. Перший тип посудин представлений двома формами: тюльпаноподібною та у вигляді прямостінної банки. Вінця цих посудин орнаментовані наскрізними проколами і валиком, що в основному був розчленований ямками. Другий тип посуду представлений переважно добре лощеними мисками чорного кольору із діаметром вінець 15,0–30,0 см. Серед них слід виділити дві форми: конічну та напівсферичну із зрізаними або загнутими в середину вінцями. До цієї групи посуду також належать фрагменти черпака, що мав петельчасту ручку. Черняхівська культура (2–5 ст. н. е.). Значна частина кераміки представлена фрагментами денець на кільцевих піддонах, сірого кольору із добре відмученої глини та з домішками піску. Пам'ятка датується 2–5 ст. Матеріали з розкопок зберігаються у Національному музеї історії України (м. Київ). Багатошарове поселення є пам'яткою археології місцевого значення. [19]

С.О. Гусєв, Д.М. Ленчук

Братські могили жертв нацизму (іст.). За 4,0 км від села.

У 1976 р в урочищі «Фрундзинівка» біля 3 братських могил жертв нацизму встановлено пам'ятний знак — обеліск з написом (рос.): «Гражданам сел Плисков и Спичинец, погибшим от рук немецко-фашистских захватчиков 1941–1945». Виготовлений місцевими майстрами.

С.Д. Гальчак

Будівля, в якій містився військовий шпиталь (іст.). Вул. М. Пирогова, 2.

У будівлі місцевої лікарні у 1944 р. містився радянський військовий шпиталь. Будівля цегляна, одноповерхова.

С.Д. Гальчак

Меморіал Слави. Могила Ю.М. Броніцького, Героя Радянського Союзу (1959 р., іст.). Вул. Ю. Броніцького.

Неподалік дитячого будинку у братській могилі поховано 925 радянських бійців, які звільняли у 1944 р. Плисків та навколишні села від гітлерівських загарбників. У 1956 р. майстри Київського художнього фонду облаштували меморіальний комплекс: на насипаному кургані встановлено скульптуру «Скорботна матір». Перед курганом — постамент із солдатською каскою. Перед ним — стела із меморіальним написом. Матеріал: скульптура — залізобетонна, постамент — кам'яний. Висота скульптури: 3,0 м. Розмір постаменту: 1,0×2,2×2,2 м. Неподалік від братської могили розташовані могили Ю.М. Броніцького, П.О. Соколова, Д.О. Ходака із іменними написами. Броніцький Юліан Мар'янович (1909–44 рр.) — підполковник, командир 899-го артилерійського полку 337-ї стрілецької дивізії 40-ї армії. Народився у м. Катеринославі (нині м. Дніпро). В Радянській Армії з 1929 р. У 1932 р. закінчив Сумську артилерійську школу. З початком Другої світової війни на фронті. Відзначився у вересні 1943 р. в боях за звільнення України. Зразково керував вогнем і маневром полку, вміло організовував його бойові дії при забезпеченні наступу дивізії в районі с. Великий Букрин (Київська обл.). Звання Героя Радянського Союзу удостоєний 29.10.1943 р. Загинув у бою 15.01.1944 р. [20]

С.Д. Гальчак

Могила Є.О. Мельника, учасника радянсько-афганської війни (іст.). Вул. Підлісна.

У центрі кладовища похований Мельник Євгеній Олександрович (1964–84 рр.) — санінструктор взводу. Народився в Плискові. Після школи навчався у Вінницькому училищі цивільної авіації. Працював у Таганрозі (Ростовська обл., РФ). Призваний до лав армії у вересні 1982 р., в Афганістані з жовтня 1982 р. Загинув у бою 24 травня 1984 р. Нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно). [21]

С.Д. Гальчак

Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1969 р., іст.). Центр села.

Пам'ятник на честь 149 односельців, які загинули під час Другої світової війни. Встановлений у 1969 р. Матеріал: скульптура — залізобетонна, постамент — цегляний. Висота скульптури: 4,0 м. Розмір постаменту: 0,1×2,25×2,25 м. Автори: скульптор Ульянов, архітектор О.Ф. Ігнащенко (м. Київ).

С.Д. Гальчак

Костел (18 ст., архіт.). Біля лікарні.

Костел зведений у 18 ст. Нині в руїнах.

С.Д. Гальчак

Синагога (19 ст., архіт.). Вул. Ю. Броніцького.

Синагога побудована в 19 ст. Будівля двоповерхова, цегляна, з підвальними приміщеннями.

С.Д. Гальчак

Церква святої великомучениці Параскеви (1858 р., архіт.). Вул. Ю. Броніцького.

Церква святої великомучениці Параскеви побудована в 1858 р.

С.Д. Гальчак

с. ПОПІВЦІ

Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1986 р., іст.). Біля магазину.

Пам'ятник на честь 69 односельців, які загинули під час Другої світової війни. Встановлений у 1986 р. Матеріал: залізобетон. Висота скульптури 3,0 м. Розмір постаменту: 1,5×0,5×0,4 м. Виготовлений майстрами Київського художнього фонду.

С.Д. Гальчак

с. САРАЖИНЦІ

Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1986 р., іст.).

Пам'ятник на честь 61 односельця, що загинули під час Другої світової війни. Встановлений у 1986 р. Матеріал: залізобетон. Висота скульптури: 3,0 м. Розмір постаменту: 1,6×2,0×3,7 м. Виготовлений майстрами Київського художнього фонду.

С.Д. Гальчак

с. СВИТИНЦІ

Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1982 р., іст.). Біля Будинку культури.

Пам'ятник на честь 89 односельців, які загинули під час Другої світової війни. Встановлений у 1982 р. Матеріал: залізобетон. Висота скульптури 3,0 м. Виготовлений майстрами Київського художнього фонду.

С.Д. Гальчак

с. СКИБИНЦІ

Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1967 р., іст.). Біля клубу.

Пам'ятник на честь 66 односельців, які загинули під час Другої світової війни. Встановлений у 1967 р. Матеріал: скульптура — залізобетонна, постамент — цегляний. Висота скульптури: 3,0 м. Розмір постаменту: 2,0×3,0×2,0 м. Виготовлений майстрами Київського художнього фонду.

С.Д. Гальчак

Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1990 р., іст.). Біля Будинку культури.

Пам'ятник на честь 41 односельця, полеглих у роки Другої світової війни. Встановлений у 1990 р. Матеріал: бетон. Висота скульптури: 2,5 м. Виготовлений місцевими майстрами.

С.Д. Гальчак

с. СНІЖНА

Братська могила радянських бійців. Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1957 р., іст.). Біля Будинку культури.

У братській могилі поховано 5 радянських бійців, які загинули під час звільнення села від нацистських загарбників. Поряд пам'ятник на честь 127 односельців, полеглих у роки Другої світової війни. Встановлений в 1957 р. Матеріал: скульптура — залізобетонна, постамент — цегляний. Висота скульптури: 3,0 м. Розмір постаменту: 1,5×1,5×1,5 м. Виготовлений майстрами Київського художнього фонду.

С.Д. Гальчак

Палацово-парковий комплекс (19 ст., архіт.). Вул. Центральна.

Будинок садибний збудований у першій половині 19 ст., палац у 19 ст. Нині будівлі в руїнах. Зберігся парк (19 ст.). Парк є пам'яткою архітектури і містобудування місцевого значення.

С.Д. Гальчак

с. СОПИН

Могили радянських бійців (іст.). На захід від села.

У центрі кладовища у 4 могилах у 1942–43 рр. поховані розстріляні нацистами радянські військовополонені та бійці, що звільняли село.

С.Д. Гальчак

Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1981 р., іст.). Центр села.

Пам'ятник на честь 140 односельців, які полягли у роки Другої світової війни. Встановлений у 1981 р. Матеріал: скульптура — залізобетонна, постамент — бетонний. Висота скульптури: 3,0 м. Розмір постаменту: 0,5×2,0×2,0 м. Виготовлений майстрами Вінницького художнього фонду.

С.Д. Гальчак

Будинок земського банку (1908 р., архіт.). Вул. Весела.

Будинок земського банку збудований у 1908 р. Одноповерхова цегляна споруда. Нині приміщення сільської амбулаторії.

С.Д. Гальчак

с. СПИЧИНЦІ

Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1980 р., іст.). Біля Будинку культури.

Пам'ятник на честь 159 односельців, які полягли у роки Другої світової війни. Встановлений у 1980 р. Матеріал: залізобетон. Висота скульптури: 3,0 м. Виготовлений майстрами Київського художнього фонду.

С.Д. Гальчак

Гребля (19 ст., архіт.).

Мурована гребля з містком через річку Рось. Мурована стіна з двома погребами. Уздовж лівого берега річки. Довжина стіни понад 400 м.

С.Д. Гальчак

Палац, флігель та парк (18–19 ст., архіт.). Вул. Центральна.

На початку 19 ст. на лівому березі річки Рось землевласниками Собанськими було закладено садибу, головною спорудою якої став палац. Однак перед 1880 р. він згорів, його можна побачити тільки на малюнках Наполеона Орди. Від палацу збереглося донині лише праве господарське крило. Донька Собанських Тереза одружилась із Генриком Тишкевичем, власником сусідньої Андрушівки, і Спичинці, які у 19 ст. мали статус містечка, перейшли молодятам. У 1880-х рр. з ініціативи Г. Тишкевича збудовано новий палац (архітектор італієць Генрик Гіацинт Іттар) на правому березі річки Рось. Головну будівлю палацу з великим партером перед ним побудовано у стилі французького неоренесансу. Це цегляна, прямокутна в плані, з боковими ризалітами з боку головного і паркового фасадів будівля, двоповерхова з мансардою. Перший поверх паркового фасаду має п'ятигранні еркери. Особлива увага приділена другому і мансардному поверхам. Основним елементом другого поверху є великі напівциркулярні вікна, а мансардного — вікна, розташовані на осях ризалітів. На кіньках покрівлі — художні ковані решітки. Планування палацу значно змінено. У великому кабінеті зберігся ліпний плафон і дверний портал. Початково до палацу з обох боків примикали два господарські флігелі, поєднані з ним напівциркулярними одноповерховими галереями. Господарські корпуси створювали перед палацом глибокий курдонер, який переходив у партер (не зберігся). Перший флігель являє собою прямокутну у плані будівлю з пісковику та цегли. Парк площею 9,7 га закладений в останні роки 18 ст. Діонісієм Маклером у пейзажному стилі поряд зі старою садибою, а після її перенесення на правий берег річки тут був розпланований новий парк у середині 19 ст. Частково збереглися господарські споруди, парк, огорожа навколо садиби. Поряд з садибою розташований колишній будинок управителя маєтком Собанських. З радянських часів і дотепер у садибі діє школа. Палац є пам'яткою архітектури та містобудування національного значення, а флігель та парк — місцевого. [22]

С.Д. Гальчак

Церква святої Параскеви (19 ст., архіт.). Вул. Загороднього.

Церква святої Параскеви побудована у 1825 р. у стилі пізнього класицизму на кошти землевласника К. Івановського та парафіян. Нині діюча. Церква святої Параскеви є пам'яткою архітектури національного значення.

С.Д. Гальчак

с. СТАНИЛІВКА

Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1975 р., іст.). У парку.

Пам'ятник на вшанування пам'яті 76 односельців, які полягли у роки Другої світової війни. Встановлений у 1975 р. Матеріал: обеліск і постамент — залізобетонні. Висота обеліска: 6,0 м. Розмір постаменту: 1,0×1,0×1,5 м. Виготовлений майстрами Київського художнього фонду.

С.Д. Гальчак

с. СТАРОСТИНЦІ

Могила В.В. Іщука, учасника радянсько-афганської війни (іст.). Південно-західна частина села.

У центральній частині кладовища похований Іщук Віктор Васильович (1964–84 рр.) — старший сержант, заступник командира інженерно-саперного взводу. Народився в Старостинцях. Працював помічником машиніста електровоза в Києві. Призваний до лав армії у квітні 1982 р., в Афганістані з жовтня 1982 р. 23 квітня 1984 р. при виконанні інженерної розвідки дороги зав'язався бій, у якому він загинув. Нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно). [23]

С.Д. Гальчак

Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1981 р., іст.). Біля старої церкви.

Пам'ятник на честь 166 односельців, які загинули під час Другої світової війни. Встановлений у 1981 р. Матеріал: скульптура — залізобетонна, постамент — бетонний. Висота скульптури: 3,0 м. Розмір постаменту: 3,0×2,5×1,5 м. Виготовлений майстрами Київського художнього фонду.

С.Д. Гальчак

Церква святої Параскеви (1825 р., архіт.).

Церква святої Параскеви побудована у 1825 р. в стилі пізнього класицизму поміщиком К. Івановським на кошти парафіян. Цегляна. Нині діюча. Проводяться роботи по її реконструкції. Є пам'яткою архітектури національного значення, згідно Постанови Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2001 р. № 1761 «Про занесення пам'яток історії, монументального мистецтва та археології національного значення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України».

С.Д. Гальчак

с. СТЕПАНКИ

Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1990 р., іст.). Біля клубу.

Пам'ятник на честь 55 односельців, які загинули під час Другої світової війни. Встановлений у 1990 р. Матеріал: бетон. Висота скульптури 2,5 м. Автор: скульптор Степанов.

С.Д. Гальчак

с. ТАЛАЛАЇ

Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1985 р., іст.). Біля кладовища.

Пам'ятник на честь 75 односельців, які загинули під час Другої світової війни. Встановлений у 1985 р. Матеріал: бетон. Висота скульптури: 3,0 м. Автор: скульптор Степанов.

С.Д. Гальчак

Церква Покрови святої Богородиці (1902 р., архіт.). Центр села.

Церква Покрови святої Богородиці побудована у 1902 р. Дерев'яна.

С.Д. Гальчак

с. ЧЕРЕМОШНЕ

Оборонний вал (17 ст., іст.). Вул. Кам'яна.

У південно-східній частина села від замку князів Збаразьких зберігся лише оборонний земляний вал початку 17 ст.

С.Д. Гальчак

Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1972 р., іст.). Центр села.

Пам'ятник на честь 197 односельців, які загинули під час Другої світової війни. Встановлений у 1972 р. Матеріал: обеліск — залізобетонний, постамент — гранітний. Висота обеліска: 4,16 м. Розмір постаменту: 0,5×1,72×1,78 м. Виготовлений місцевими майстрами.

С.Д. Гальчак

Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1968 р., іст.). Біля школи.

Пам'ятник на честь 115 односельців, які загинули під час Другої світової війни. Встановлений у 1968 р. Матеріал: обеліск — цегляний. Висота скульптури: 5,0 м. Виготовлений місцевими майстрами.

С.Д. Гальчак

Церква Різдва Пресвятої Богородиці (1759 р., архіт.). Вул. Кооперативна.

Церква Різдва Пресвятої Богородиці збудована в 1759 р. Дерев'яна. В аварійному стані.

С.Д. Гальчак

Погруддя А.І. Пономарчука, Героя Радянського Союзу (1996 р., іст., мист.). Вул. Жовтнева, 2, біля школи.

У 1996 р. встановлено погруддя Героя Радянського Союзу А.І. Пономарчука. Матеріал: погруддя — бронзове, постамент — бетонний. Загальна висота пам'ятника: 1,65 м. Більше інформації про Героя дивись статтю «м. Погребище. Меморіал на честь земляків, Героїв Радянського Союзу».

С.Д. Гальчак

с. ЮНАШКИ

Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1987 р., іст.). Біля клубу.

Пам'ятник на честь 53 односельців, які загинули під час Другої світової війни. Встановлений у 1987 р. Матеріал: мідь, залізобетон. Висота скульптури 2,0 м. Розмір постаменту: 1,2×1,1×1,5 м. Виготовлений майстрами Київського художнього фонду.

С.Д. Гальчак

ТЕПЛИЦЬКИЙ РАЙОН

У березні 1923 р. було ліквідовано повіти і утворено шість округів. До Гайсинського округу увійшло 14 районів, в тому числі Теплицький і Соболівський[158]. Всі адміністративні реформи 1930–60-х рр. торкалися Теплицького району. Він то укрупнювався, то зменшувався, переходив від одного округу до іншого. У 1959 р. ліквідовано Джулинський район, з якого декілька сіл було передано до Теплицького. У грудні 1962 р. Теплицький район увійшов до складу Гайсинського. У грудні 1966 р. Теплицький район було відновлено у сучасних межах.

Районний центр — Теплик, селище міського типу з 1956 р., розташоване за 130 км від Вінниці, найближча залізнична станція Кублич. У районі 48 населених пунктів: одне селище міського типу (райцентр), 42 села та 5 селищ. Район межує з Гайсинським, Бершадським, Тростянецьким районами та Черкаською областю.

Розташований у зоні лісостепу, з характерним плоскорівнинним типом рельєфу. Переважним типом ґрунтів є чорноземи типові середньосуглинкові слабозмиті. За походженням вони належать до найродючіших в Україні ґрунтів, що обумовлено наявністю в них гумусового профілю глибиною до 1,0–1,2 м. Ґрунти мають високий ступінь розораності (84,9 %), що значною мірою сприяє розвитку як водної, так і вітрової ерозії.

Територія району була заселена ще у давні часи. Тут зафіксовано значну кількість археологічних пам'яток з часів палеоліту.

У період розквіту Київської Русі, а саме за правління князя Володимира Великого (980–1015 рр.), землі сучасної Тепличчини стали південним пограниччям держави. Ці землі були ворітьми до кочового степу, тому київські князі намагалися максимально їх убезпечити. Тут почала формуватися система укріплених городищ, які стали оборонними, адміністративними та економічними осередками цієї території[159].

У 15–16 ст., коли територія сучасного району перебувала у складі Великого князівства Литовського, вона продовжувала відігравати роль «щита» перед Диким полем. У 1430-х рр. ці землі отримують назву Брацлавщина, за назвою головного адміністративного осередку — Брацлава[160].

Активне заселення краю відбувалося впродовж 15–16 ст., переселенці користувалися привілеями, які визначали їх статус як козаків. Про це свідчить топоніміка населених пунктів, яка пов'язує їх заснування з легендами про козацьке походження, зокрема Комарівка — фундатор поселення козак Комар.

Перші письмові згадки про Теплик датуються 15 ст., поселення було розбудовано як прикордонне укріплення Великого князівства Литовського, та отримало назву Смілгород. У 1582 р. власники Теплика Андрій та Іван Кішки поділили маєток і продали його князеві Острозькому[161]. Населення Теплика займалося головним чином землеробством і ремеслом, переважно чинбарством, шевською

[158] Петренко О. Історія адміністративно-територіального устрою Вінниччини від найдавніших часів до сучасності. Вінниця, 2008.

[159] Яковенко Н. Нариси історії середньовічної та ранньомодернової України. К., 2005.

[160] «Історичні віхи Теплицького району». Відділ культури та туризму Теплицької райдержадміністрації. Теплицька централізована бібліотечна система. Теплик, 2013. 48 с.

[161] Історія міст і сіл УРСР: Вінницька область / Гол. ред. А.Ф. Олійник. К., 1972. 778 с. С. 533.

справою, ковальством, вели активну торгівлю. Найпоширеніша версія про назву Теплика зумовлена назвою невеличкої річки Теплички. Давнє поселення Теплик було невеликим за площею. Воно займало тільки кут, утворений злиттям річок Свинарки і Теплички. Зливаються вони в долині за 0,3 км від пагорба, на якому міститься сучасний центр селища[162]. Північна межа поселення в ті часи проходила десь на лінії сучасних будинків культури та побуту. У середині 17 ст. Теплик мав статус містечка, який надавався населеним пунктам, де регулярно проводилися ярмарки і торги. У 17 ст. Теплик називався навіть містом, городом, як свідчить напис на одному з церковних дзвонів (автентичний текст) «Сей звон сооружон до города Теплика, до храму Покрова Пресвятые Богородицы, за старанням цеху шевського Року Божия. 1867»[163]. В роки національно-визвольної боротьби, після Зборівської угоди (1649 р.) Теплик увійшов до складу Уманського полку.

Після битви під Берестечком у 1651 р. польські війська окупували Брацлавське воєводство та за умовами Білоцерківського мирного договору воно знову опинилося у складі Речі Посполитої. Івангородська сотня перестала існувати, проте збройні виступи населення Брацлавщини проти польської шляхти не припинилися[164]. У 1652 р. поблизу сучасного с. Четвертинівка Тростянецького р-ну відбулася одна з визначних перемог козацького війська — битва під Батогом, що визволила край.

У 1653 р. Богдан Хмельницький під час походу перебував на території сучасного Теплицького району в селах Соболівка та Степанівка. У 1654 р. Брацлавщина в черговий раз зазнала спустошення, польські війська провели низку рейдів на територію Війська Запорозького. У квітні було зруйновано багато містечок, це повторилося восени. У жовтні 1672 р. під Соболівкою стояв табором гетьман Війська Запорозького Петро Дорошенко. За легендами, з криниці, що знаходиться на середньому пагорбі села, пили воду Б. Хмельницький та П. Дорошенко[165].

У період Руїни (1660–80-х рр.) тривала боротьба лівобережних і правобережних гетьманів, що спустошила значну частину України. Особливих втрат зазнало сучасне село Карабелівка внаслідок двох Чигиринських походів (1677 і 1678 рр.).

Лише у першій половині 18 ст. почалася відбудова краю. Козацтво у цей час виступало ініціатором заселення району, закликаючи сюди землеробів[166]. Козацькі полковники Семен Палій, Захар Іскра, Самусь, Андрій Абазин домоглися королівського універсалу і сеймової конституції на пільгове заселення земель колишнього Уманського полку. Таким чином, землі Тепличчини опинилися у складі відновленого Брацлавського полку. Але згодом польські магнати забрали ці землі і почалося повторне закріпачення селян і козацьких низів. Сталося це після укладення Карловицького миру з Османською імперією та каральної експедиції гетьмана Синявського у 1702 р. та винищенні Брацлавського полку[167]. Великими землевласниками були шляхетські родини Жабокрицьких, Чарторийських, Калиновських, Потоцьких.

---

[162] Колесник В. Відомі поляки в історії Вінниччини : Біографічний словник. Вінниця, 2007. 1008 с., іл.

[163] Батюшков П.Н. Подолия. С-Пб,, 1891. 402 с.

[164] Яковенко Н. Нариси історії середньовічної та ранньомодернової України. К., 2005.

[165] «І знову хвилює батьківська земля...» : Історичний довідник-путівник. Теплицька центральна районна бібліотека. Теплик, 2011.

[166] Яковенко Н. Нариси історії середньовічної та ранньомодернової України. К., 2005.

[167] Дорошенко Д. Нариси історії України. К., 1992. Т. 2.

Гетьман України Іван Мазепа на шляху з Полтави до Туреччини у 1709 р. перебував під Соболівкою. Нині місце його перебування називають «Мазеповою долиною» або «Мазеповим ярком»[168]. Край був знаний у період 18 ст. як один з найпотужніших осередків гайдамацького руху. Характерною рисою історії краю цієї доби є поліетнічний склад населення: українці, поляки, євреї, росіяни-старообрядці. І відповідно — наявність різних конфесій: греко-католицької, православної, римо-католицької, юдейської. Край зберігав традиції козацьких вольностей, оскільки близькими були межі Війська Запорозького[169].

Під час Коліївщини (1768–69 рр.) старшим над Теплицьким ключем був призначений Федір Осадчий, якому Максим Залізняк надав повноваження здійснювати адміністративне управління та суд. Повстанський рух було придушено військовими силами царської Росії та Речі Посполитої[170].

Внаслідок другого поділу Речі Посполитої у 1793 р. Брацлавщина увійшла до складу Російської імперії. Землі Тепличчини опинилися у складі Брацлавського намісництва, яке у 1796 р. ввійшло до Подільської губернії.

Розташований на перехресті торгівельних шляхів Теплик у 17–19 ст. стає значним торгово-ремісничим пунктом, тут регулярно проводилися ярмарки. 300-літній ювілей Теплик зустрів уже в складі Російської імперії, заштатним містечком Гайсинського повіту Подільської губернії[171].

Після скасування кріпосного права суттєво пожвавлюється соціально-економічне життя. Друга половина 19 ст. позначилася значними зрушеннями, активно розбудовуються цукрові заводи, залізничне сполучення, підприємства харчової та легкої промисловості[172]. Достатньо активним стає і суспільно-політичне життя на теренах краю, особливо на початку 20 ст.

У 1905 р. в с. Бджільна П.Ф. Слободяник створює підпільну революційну організацію, до якої увійшло 27 осіб. Вони проводили таємні збори, розповсюджували листівки, революційні книги, підтримували зв'язки з іншими підпільними організаціями та з Гайсинською повітовою організацією[173]. У 1907 р. поліція заарештувала всіх підпільників, деякі з них були засуджені. У 1905–07 рр. вибухнув бунт у с. Брідок через утиски землевласника Гнатовського. Відомий також бунт селян на плантації буряків у 1913 р.[174].

З початком Першої світової війни більшу частину селян було мобілізовано. Село зубожіло, розорилося. Селяни зустріли чутки про повалення царату насторожено, чекали розподілу поміщицької землі, відмовлялися працювати на поміщицьких ланах.

---

[168] Населенные места Подольской губернии: Алфавитный перечень населенных пунктов с указанием некоторых справочных сведений о них / Составил В.К. Гульдман. Каменец-Подольск, 1893.

[169] «І знову хвилює батьківська земля...» : Історичний довідник-путівник / Теплицька центральна районна бібліотека. Теплик, 2011.

[170] Історія міст і сіл УРСР: Вінницька область / Гол. ред. А.Ф. Олійник. К., 1972.

[171] Сидорук С. До історії рекрутських наборів на Поділлі наприкінці XVIII ст. // Матеріали XII Подільської історико-краєзнавчої конференції. Кам'янець-Подільський, 2007.

[172] Движение населения в Подольской губернии (1872–1886) : Краткий очерк. Каменец-Подольск, 1888.

[173] «Історичні віхи Теплицького району». Відділ культури та туризму Теплицької райдержадміністрації / Теплицька централізована бібліотечна система. Теплик, 2013.

[174] Трохи історії [с. Брідок Теплиц. р-н. Від заснування до 40-х рр. XX ст.] // Земля Подільська. 1994. 23 лип.

Восени 1917 р., після проголошення ІІІ Універсалу Центральної Ради селянство проводить перерозподіл поміщицьких земельних володінь, це часто супроводжується руйнацією поміщицьких маєтків та економій. Активізується діяльність ліворадикальних та національних політичних сил. У грудні 1917 р. селянський рух встановив владу селянських революційних комітетів[175]. Після приходу до влади гетьмана П. Скоропадського (квітень — грудень 1918 р.) відновлюється панське землеволодіння, активізується повстанський рух під керівництвом більшовиків. Згодом посилюється вплив політичних сил, зорієнтованих на УНР. Особливу активну діяльність українські повстанці розгортають під керівництвом Ананія Волинця, збройні формування якого більшу частину 1919 р. контролюють землі краю[176].

14 березня 1919 р. через Теплик проходив Кінний полк ім. Петра Болбочана Армії УНР, перейменований згодом на Кінний полк Чорних Запорожців. Тут козаки знайшли тіла 20 своїх товаришів з 2-го пішого полку ім. Гетьмана Мазепи, що загинули у бою з окупаційними військами Російської Федерації. 18 березня 1919 р. Кінний полк ім. Петра Болбочана несподівано напав на Теплик, де козаки перебили батальйон піхоти РСЧА[177].

У червні 1920 р. більшовики встановлюють свою владу, та ще тривалий час були змушені боротися з національним повстанським рухом, який у радянській історіографії класифікували як «політичний бандитизм». В 1921 р. у Марківці від кулі бандита загинув і похований український композитор М.Д. Леонтович. В селі створено музей композитора[178].

У травні 1920 р. сюди приходять війська Червоної Армії, по селах створюються ревкоми. На селі розгортається культурно-масова робота, проводяться бесіди та лекції про радянську владу і її закони. У 1920 р. відбувся розподіл поміщицької землі[179].

Майже 70 % жителів сіл на той час були неписьменні. В селах працювали початкові школи. Паралельно при школах діяли групи для дорослих з метою ліквідації неписьменності (лікнепи).

Після закінченню воєнних дій та проголошенням НЕПу села переходять до мирного життя. Відроджується сільське господарство. Саме в цей період радянська влада починає створювати машинно-тракторні станції (МТС), зокрема у Бджільній МТС була створена у 1925 р.[180].

У 1920–30-ті рр. Тепличчина стала полігоном для впровадження новітнім московським режимом своїх людиноненависницьких проєктів. Жертвами придушення українського революційно-визвольного руху (початку 1920-х рр.), насильницької колективізації (кінця 1920-х — початку 1930-х рр.), Голодомору (1932–33 рр.), Великого терору (1937–38 рр.) стали десятки тисяч людей.

---

[175] Історія міст і сіл УРСР: Вінницька область / Гол. ред. А.Ф. Олійник. К., 1972.

[176] Завальнюк К. Провісники волі. Літин, 2005. 352 с.

[177] «Історичні віхи Теплицького району» / Відділ культури та туризму Теплицької райдержадміністрації. Теплицька централізована бібліотечна система. Теплик, 2013.

[178] Вінниччина музейна : Довідник / Вінницький обласний краєзнавчий музей. Відп. за випуск Висоцька К.І. Вінниця, 2008.

[179] «І знову хвилює батьківська земля...» : Історичний довідник-путівник / Теплицька центральна районна бібліотека. Теплик, 2011.

[180] «Історичні віхи Теплицького району» / Відділ культури та туризму Теплицької райдержадміністрації. Теплицька централізована бібліотечна система. Теплик, 2013.

Наприкінці 1929 р. розпочата кампанія суцільної колективізації. Станом на 1 жовтня 1933 р. по Теплицькому району було колективізовано близько третини усієї орної землі. Разом з тим, насильницька колективізація викликала неабиякий супротив населення. Так, у 1929–30-х рр. на території району відбулися виступи селян проти радянської влади[181].

Невід'ємною складовою частиною колективізації була боротьба проти заможних селян, так званих «куркулів». На території району розкуркуленню підлягали 290 господарств, з яких — 130 мали бути виселені за межі України.

Причиною штучно організованого Голодомору 1932–33 рр. були сумнозвісні хлібозаготівлі. Для проведення цієї кампанії були мобілізовані партійні, комсомольські, професійні та громадські організації. Були здійснені спроби організувати соцзмагання та ударництво за своєчасне виконання плану хлібозаготівлі[182]. Непосильний план хлібозаготівель та вилучення продовольчих запасів у селян стали причиною масового голодування селян вже на весну 1932 р.

У спецповідомленні начальника Вінницького обласного відділу ДПУ секретарю Вінницького обкому КП(б)У від 25 квітня 1932 р. повідомлялося про тенденцію голодування селянських родин, що складали ¼ від загальної маси. Водночас, це не завадило Вінницькому обкому прийняти рішення про повне призупинення постачання селян Теплицького району промисловими товарами як одному із шести районів області, який не виконав план хлібозаготівлі[183]. Восени 1932 р. майже всі хлібні запаси були вивезені з України. На осінь 1932 р. по Теплицькому району голодом було охоплено значну частину населених пунктів, люди помирали, з них багато дітей. Голод набув найстрашнішої сили на початку 1933 р. Були виявлені випадки людоїдства. В доповідній записці ДПУ «Про політичний настрій мас» повідомлялось: «В цих селах ще живі люди поїдають все: собак, кішок, їдять соснові шишки, терту гречану, вівсяну полову, зерна різних бур'янів, жом і т. д. В кожному будинку є опухлі, які лежать цілими сім'ями, хворі від розпухання. За останній час почастішали випадки людоїдства».

Загальновідомо, що Голодомор 1932–33 рр. в Україні за своїми масштабами і сутністю перевищив навіть Голокост. За сучасними науковими дослідженнями українська нація втратила від 7 до 10 млн. своїх громадян, з них майже 1 млн. — на території Поділля. Так, лише з лютого 1932 р. до травня 1934 р. чисельність населення Теплицького району зменшилася на 22,5 тис. осіб (із 79 524 до 57 023)[184]. Майже у кожному селі району встановлені пам'ятні знаки на пам'ять про жертви цієї жахливої трагедії.

Суворим випробуванням для українського народу стала Друга світова війна. Теплицький район був окупований нацистськими військами. Після утворення рейхскомісаріату «Україна» район опинився у складі генерального округу «Житомир»[185]. Восени 1941 р. в околицях села діяв партизанський загін під командуванням Анатолія Кондратюка. У районі був створений перший на Вінниччині

[181] Петренко В. Більшовицька влада та українське селянство у 20–30-х рр. ХХ ст.: причини, технології, наслідки Голодомору-геноциду. Вінниця, 2008.

[182] Там само.

[183] Там само.

[184] Петренко В. Демографічні втрати населення Поділля від голодомору 1932–1933 рр. // Голодомор 1932–1933 рр.: втрати української нації. Київ, 2017. С. 72.

[185] Петренко О. Історія адміністративно-територіального устрою Вінниччини від найдавніших часів до сучасності. Вінниця, 2008.

партизанський загін, під командуванням А.К. Микитенка. На його основі згодом виникла 2-га Українська партизанська бригада[186].

На фронтах Другої світової війни воювали майже дев'ять тисяч жителів району. Понад п'ять тисяч з них віддали життя в ім'я перемоги. Понад сім тисяч фронтовиків удостоєні воєнних нагород[187]. Героями Радянського Союзу стали П.Т. Плотнянський (родом зі Стражгорода) та М.О. Воронцов (випускник Теплицького зоотехнікуму).

Район було звільнено у березні 1944 р. військами 2-го Українського фронту.

В роки повоєнних п'ятирічок відновлюються підприємства, будуються нові. В Теплику побудовано приміщення комбінату побутового обслуговування, друкарні, лікарні, дитячий садок, школу № 1, Будинок культури, бібліотеку та інших.

Відомі постаті, життя і творчість яких пов'язані з Теплицьким районом: М.Д. Леонтович (1877 р. — 1921 р., с. Марківка) — композитор, диригент, громадський діяч. Автор пісень для хору «Щедрик», «Дударик», знаних у цілому світі; В.Я. Куценко-Соловйов (1886–1971 рр.) — спортсмен-борець, тореадор, чемпіон світу з вільної боротьби (1909 р.), народився та похований у с. Петрашівка; Г.М. Журба (1888 р., хутір Олександрія, біля с. Соболівки — 1979 р.) — прозаїк, автор популярних повістей та романів, зокрема виданих на еміграції, у США, які винесли автора «на перше місце між еміграційними письменниками»; Г. Драченко (1891 р., с. Орлівка — 1938 р.) — сотник Армії УНР, працівник інформбюро Сірої дивізії; А.К. Микитенко (1912–43 рр.) — командир партизанського загону у Теплицькому районі під час Другої світової війни; К.Б. Яцимирський (1916 р., с. Пологи — 2005 р.) — хімік, академік АН УРСР, директор Інституту фізичної хімії ім. Л. Писаржевського; Є.Д. Тондій (1918 р. — 2003 р., с. Соболівка) — педагог, фольклористка. Учителювала, співала в Державній хоровій капелі «Думка», керувала ансамблем «Українка», зібрала велику кількість народних пісень; П.І. Багрій (1925 р., с. Тополівка — 1981 р.) — економіст, доктор наук, академік АН УРСР, директор Інституту економіки АН УРСР; Є.С. Регушевський (1934 р., с. Бджільна) — мовознавець, автор посібників і словників української мови, почесний професор Таврійського національного університету ім. В. Вернадського; Г.Т. Тарасюк (1948 р., с. Орлівка) — прозаїк, поетеса, публіцист, лауреат премій ім. В. Сосюри, О. Гончара, О. Кобилянської та інших; М.І. Бучко (1948 р., с. Удич) — поет, перекладач, лауреат літературних премій ім. П. Усенка, Д. Загула, С. Воробкевича та інших; Ю.П. Спіженко (1950 р., с. Побірка — 2010 р.) — хірург-онколог, доктор медичних наук, академік, міністр охорони здоров'я УРСР та України (1989–94 рр.); Т.В. Яковенко (1954 р., с. Соболівка) — поетеса, літературознавець, педагог, автор збірок переспівів зі Святого Письма, Заслужений працівник культури України (2004 р.), лауреат літературних премій ім. М. Коцюбинського, Марка Вовчка, І. Огієнка, М. Стельмаха, П. Тичини та інших.

А.В. Войнаровський

[186] «І знову хвилює батьківська земля...» : Історичний довідник-путівник / Теплицька центральна районна бібліотека. Теплик, 2011.

[187] Там само.

смт ТЕПЛИК

Братська могила радянських бійців. Пам'ятний знак односельцям, учасникам Другої світової війни (1948 р., 1974 р., іст.). Вул. Незалежності.

У братській могилі поховано 117 радянських бійців підрозділів 2-го Українського фронту, загиблих під час звільнення селища у березні 1944 р. Пам'ятник встановлений у 1948 р., оновлено 1974 р. Являє собою обеліск та стелу. Матеріал: мармур, бетон, крихта. Розміри: обеліск — 11,0×1,27×11,0 м; стела — 9,5×2,07×0,3 м. Поряд пам'ятний знак 234 односельцям, учасникам Другої світової війни (1939–45 рр.). Виготовлено майстрами Одеського художнього фонду. [1]

А.В. Войнаровський

Пам'ятник жертвам Голодомору 1932–33 рр. (1993 р., іст.). Вул. Незалежності.

Пам'ятник встановлений у 1993 р. на вшанування 2,0 тис. жертв Голодомору 1932–33 рр. Являє собою обеліск (висота 2,0 м) та стелу. Матеріал залізобетон. Виготовлено місцевими майстрами.

А.В. Войнаровський

Костел (19 ст., архіт.). Вул. Незалежності, 9.

Будівництво костелу у складі монастиря сестер-шариток провадилося за кошти Станіслава Потоцького. Ансамбль колишнього монастиря (18 ст.) складається з будівлі костелу та монастирських приміщень. Вони збудовані з цегли, потиньковані пісково-вапняним розчином. Цоколь виконано з каменю. Костел у плані прямокутний, з трьома навами, розділеними стовпами (філерами) з пружними арками, на які спираються склепіння. Центральна нава більша за розміром в плані і разом з прямокутною абсидою вища за бічні, має над ними загальний двосхилий дах. Над бічними навами дах односхилий, який з'єднаний уступом з дахом. Над передньою частиною центральної нави розміщуються хори. Над притвором, на третьому ярусі, дзвіниця. Головний триярусний фронтон виконаний з вигадливою пластикою, зі складними вигнутими декоративними волютами, що закривають торці схилів даху по ярусах, на яких встановлені балясини, а над дзвіницею встановлені декоративні вази. Площина стін фронтону вертикально по ярусах членована пілястрами, між якими циркульні прорізи вікон та входу на рівні першого ярусу. Пілястри по ярусах мають завершення у вигляді капітелі: на першому рівні — доричного ордеру, на другому — іонічного, на третьому — коринфського. Над дзвіницею фронтон з волютами та круглим невеличким отвором, має завершення у вигляді невеличкого декоративного п'єдесталу для хреста. Крім того, фронтон має поярусні карнизи та декоративні фризи над пілястрами. Продовженням споруди слугують збудовані з трьох сторін одноповерхові приміщення монастиря, планувальне рішення яких — одностороння коридорна схема. До приміщень монастиря зовні влаштовані окремі два входи, один з яких вів безпосередньо до приміщень сестер-шариток, інший до лазарету, який обслуговували сестри. Обидва, різні за призначенням блоки, з'єднані коридором з боку стіни абсиди костелу. Архітектурне рішення одноповерхової частини будівлі монастиря більш скромне: отвори вікон та дверей прямокутні, тільки карниз, пілястри та фриз над ними виконані аналогічно як на фронтоні. Контрфорси, що існують вздовж стін монастирської частини будівлі, встановлені після закінчення будівництва, це помітно на рівні фриза. Після пожежі 1911 р., під час відновлення будівлі, внесені зміни в конструкції перекриття та даху. Балкон в костел відбудовано з бетону та металу. У 1924 р. монастир закрили. У різні часи тут були райвиконком, клуб, фінвідділ, відділ держстраху, ЗАГС та фільмотека. У 1992 р. костел святого Станіслава та приміщення монастиря повернуто католицькій релігійній громаді. Костел є пам'яткою архітектури місцевого значення. [2]

Л.М. Денисова

Погруддя А.К. Микитенка, командира партизанського загону (1977 р., іст., мист.). Вул. Незалежності.

Микитенко Андрій Кирилович (1912–43 рр.) — командир партизанського загону у Теплицькому районі під час Другої світової війни. Народився на Житомирщині. До війни працював головним агрономом Теплицького райземвідділу. З перших днів окупації за дорученням партійних комуністичних органів розгорнув підпільну діяльність. У жовтні 1941 р. в с. Скарженівка під його керівництвом було створено партизанський загін. Згодом на

його основі виникла 2-га українська партизанська бригада. 18 березня 1943 р. загинув у бою в с. Кіблич Гайсинського району. Після війни прах А.К. Микитенка перенесено в братську могилу, що біля Меморіалу Слави в Теплику. Тут у 1977 р. йому встановлено бронзове погруддя. Висота погруддя — 1,2 м (матеріал бронза), п'єдесталу (матеріал граніт) — 2,8 м. Виготовлено майстрами Київського художнього фонду. Ім'ям героя названо вулицю у Теплику.

А.В. Войнаровський

с. БАЖІЛЬНА

Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1966 р., іст.). Центр села.

Пам'ятник 199 односельцям, загиблим на фронтах Другої світової війни (1939–45 рр.). Пам'ятник встановлений 1966 р. Автори — Одеський художній фонд. Залізобетон, камінь. Розміри: скульптура — 3,5 м; 1,14×1,81×1,6 м. [3]

А.В. Войнаровський

с. БРІДОК

Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1969 р., іст.). Центр села.

Пам'ятник 109 односельцям, загиблим на фронтах Другої світової війни (1939–45 рр.). Пам'ятник встановлений 1969 р. Автори — Одеський художній фонд. Залізобетон, камінь. Розміри: скульптура — 3,0 м; 0,9×1,35×1,35 м. [4]

А.В. Войнаровський

с. ВАЖНЕ

Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1971 р., іст.). Центр села.

Пам'ятник 27 односельцям, загиблим на фронтах Другої світової війни (1939–45 рр.). Пам'ятник встановлений 1971 р. Автори — Одеський художній фонд. Залізобетон, камінь. Розміри: скульптура — 3,0 м; 0,88×5,0×3,5 м.

А.В. Войнаровський

с. ВЕЛИКА МОЧУЛКА

Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1968 р., іст.). Центр села.

Пам'ятник 226 односельцям, загиблим на фронтах Другої світової війни (1939–45 рр.). Пам'ятник встановлений 1968 р. Автори — Одеський художній фонд. Залізобетон, камінь. Розміри: скульптура — 1,95 м; 0,9×1,68×3,9 м. [5]

А.В. Войнаровський

с. ВЕСЕЛІВКА

Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1967 р., іст.). Центр села.

Пам'ятник 160 односельцям, загиблим на фронтах Другої світової війни (1939–45 рр.). Пам'ятник встановлений 1967 р. Автори — Одеський художній фонд. Залізобетон, камінь. Розміри: скульптура — 4,0 м; 0,95×3,7×2,0 м. [6]

А.В. Войнаровський

с. ЗАВАДІВКА

Поселення трипільської культури (енеоліт, археол.). На південний захід від села.

Займає високий мис, утворений впадінням зліва річки Тьми у Південний Буг. Обстежене у 1988 р. В.А. Круцом та С.М. Рижовим. Поселення належить до косенівської групи трипільської культури (середина 4 тис. до н. е.). Площа поселення близько 5,0 га. На поверхні зібрано невелику кількість столової кераміки, виготовленої із добре відмуленої глини, розписаної чорною фарбою. За формою представлені круглотілі посудини, конічні та напівсферичні миски. [7]

В.С. Рудь

Братська могила радянських бійців (іст.). Кладовище.

У братській могилі поховано 31 радянського бійця. Пам'ятник встановлений 1964 р. Автори — Одеський художній фонд. Залізобетон, камінь. Розміри: обеліск — 3,2 м; 0,85×1,06×0,92 м. [8]

А.В. Войнаровський

Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1964 р., іст.). Центр села.

Пам'ятник 116 односельцям, загиблим на фронтах Другої світової війни (1939–45 рр.). Пам'ятник встановлений 1964 р. Автори — Одеський художній фонд. Залізобетон, камінь. Розміри: обеліск — 12,0 м; 2,0×8,0×0,7 м. [9]

А.В. Войнаровський

с. ЗАЛУЖЖЯ

Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1964 р., іст.). Центр села.

Пам'ятник 101 односельцю, які загинули на фронтах Другої світової війни (1939–45 рр.). Пам'ятник встановлений 1964 р. Автори — Одеський художній фонд. Залізобетон, камінь. Розміри: скульптура — 3,5 м; 1,54×1,45×1,07 м. [10]

А.В. Войнаровський

Церква святого Миколая (1897 р., архіт.).

Церква святого Миколая збудована у 1897 р.

А.В. Войнаровський

с. КАМ'ЯНКИ

Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1972 р., іст.). Центр села.

Пам'ятник 67 односельцям, загиблим на фронтах Другої світової війни (1939–45 рр.). Пам'ятник встановлений 1972 р. Автори — Одеський художній фонд. Залізобетон, камінь. Розміри: скульптура — 3,5 м; 1,6×2,6×1,33 м. [11]

А.В. Войнаровський

с. КАРАБЕЛІВКА

Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1969 р., іст.). Центр села.

Пам'ятник 92 односельцям, загиблим на фронтах Другої світової війни (1939–45 рр.). Пам'ятник встановлений 1969 р. Автори — Одеський художній фонд. Залізобетон, камінь. Розміри: скульптура — 3,5 м; 2,0×2,0×6,0 м. [12]

А.В. Войнаровський

с. КИВАЧІВКА

Братська могила радянських бійців (іст.). Кладовище.

Пам'ятник встановлений 1964 р. на вшанування 8 радянських бійців, загиблих під час звільнення села від нацистських окупантів. Автори — місцеві майстри. Залізобетон, камінь. Розміри: обеліск — 1,5 м; 0,85×1,06×0,92 м. [13]

А.В. Войнаровський

Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1970 р., іст.). Центр села.

Пам'ятник 110 односельцям, загиблим на фронтах Другої світової війни (1939–45 рр.). Пам'ятник встановлений 1970 р. Автори — Одеський художній фонд. Граніт. Розміри: обеліск — 7,0 м; 3,2×2,25×0,95 м. [14]

А.В. Войнаровський

Церква Першої Пречистої (1887 р., архіт.). Вул. Пролетарська.

Церква збудована у 1887 р. Церква Першої Пречистої є пам'яткою архітектури місцевого значення.

А.В. Войнаровський

с. КОЖУХІВКА

Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1969 р., іст.). Центр села.

Пам'ятник 61 односельцю, які загинули на фронтах Другої світової війни (1939–45 рр.). Пам'ятник встановлений 1969 р. Автори — Одеський художній фонд. Залізобетон, камінь. Розміри: скульптура — 3,0 м; 1,0×3,0×1,3 м. [15]

А.В. Войнаровський

с. КОМАРІВКА

Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1969 р., іст.). Центр села.

Пам'ятник 276 односельцям, загиблим на фронтах Другої світової війни (1939–45 рр.). Пам'ятник встановлений 1969 р. Автори — Одеський художній фонд.

Залізобетон, камінь. Розміри скульптури — 4,0 м; 0,85×1,3×2,8 м. [16]

А.В. Войнаровський

с. КОСТЮКІВКА

Братська могила радянських бійців. Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1969 р., іст.). Центр села.

У братський могилі поховано 3 радянських бійців. Поряд пам'ятник 95 односельцям, учасникам Другої світової війни. Пам'ятник встановлений 1969 р. Автори — Бакинський художній фонд. Залізобетон, камінь. Розміри скульптури — 4,6 м; 0,5×2,91×2,91 м. [17]

А.В. Войнаровський

с. МАЛА МОЧУЛКА

Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1975 р., іст.). Центр села.

Пам'ятник 158 односельцям, загиблим на фронтах Другої світової війни (1939–45 рр.). Пам'ятник встановлений 1975 р. Автори — Одеський художній фонд. Залізобетон, камінь. Розміри скульптури — 5,5 м; 2,0×1,75×6,0 м. [18]

А.В. Войнаровський

с. МАРКІВКА

Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1969 р., іст.). Центр села.

Пам'ятник 79 односельцям, загиблим на фронтах Другої світової війни (1939–45 рр.). Пам'ятник встановлений 1969 р. Автори — Одеський художній фонд. Залізобетон, камінь. Розміри скульптури — 3,0 м; 0,8×3,6×6,1 м. [19]

А.В. Войнаровський

Погруддя М.Д. Леонтовича, композитора (1977 р., іст., мист.). Центр села.

Леонтович Микола Дмитрович (1877–1921 рр.) — композитор, хоровий диригент, громадський діяч, педагог. Автор широковідомих обробок українських народних пісень для хору «Щедрик», «Дударик», «Козака несуть». Його «Щедрик» відомий у всьому світі як різдвяна колядка «Carol of the Bells». Трагічно загинув у Марківці, коли відвідував свого батька, та похований на сільському кладовищі. Могила М.Д. Леонтовича є пам'яткою національного значення. На честь 100-річчя з дня народження композитора (1977 р.) встановлено бронзове погруддя (висота: погруддя — 0,8 м, постамент — 1,7 м). Виготовлено майстрами Львівського художнього фонду. Більш детальну інформацію про життя та творчість митця дивись «Тульчинський район, м. Тульчин. Погруддя М.Д. Леонтовича».

А.В. Войнаровський

с. МЕТАНІВКА

Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1973 р., іст.). Центр села.

Пам'ятник 153 односельцям, загиблим на фронтах Другої світової війни (1939–45 рр.). Пам'ятник встановлений 1973 р. Автори — Одеський художній фонд. Залізобетон. Розмір обеліска — 10,0 м. [20]

А.В. Войнаровський

Пам'ятник радянським бійцям (1987 р., іст.). Біля кладовища.

Пам'ятник встановлений 1987 р. Автори — місцеві майстри. Залізобетон. Розмір могили — 3,0×4,0 м. [21]

А.В. Войнаровський

с. МИШАРІВКА

Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1968 р., іст.). Центр села.

Пам'ятник 104 односельцям, загиблим на фронтах Другої світової війни (1939–45 рр.). Пам'ятник встановлений 1968 р. Автори — Одеський художній фонд. Залізобетон, камінь. Розміри скульптури — 4,5 м; 1,1×2,28×1,6 м. [22]

А.В. Войнаровський

с. ОРЛІВКА

Братська могила жертв Голодомору 1932–33 рр. (іст.). Кладовище.

Братська могила 360 жертв Голодомору (1932–33 рр.). Встановлено 1993 р. Автори — місцеві майстри. Залізобетон. 2,5 м.

А.В. Войнаровський

Братська могила радянських бійців. Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1957 р., іст.). Вул. Ткаченка.

У братській могилі поховано 6 радянських бійців. Поряд пам'ятник 180 односельцям, учасникам Другої світової війни. Пам'ятник встановлений 1957 р. Автори — Бакинський художній фонд. Залізобетон, камінь. Розміри скульптури — 3,9 м; 1,56×1,05×1,05 м. [23]

А.В. Войнаровський

с. ПЕТРАШІВКА

Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1974 р., іст.). Околиця села.

Пам'ятник 165 односельцям, загиблим на фронтах Другої світової війни (1939–45 рр.). Пам'ятник встановлений 1974 р. Автори — Київський художній фонд. Залізобетон, камінь. Розмір обеліска — 2,0 м. [24]

А.В. Войнаровський

Могила В.Я. Куценка-Соловйова, чемпіона світу з боротьби (іст.). Кладовище.

Куценко-Соловйов Василь Якович (1886–1971 рр.) Народився та помер у с. Петрашівці. Спортсмен-борець. Чемпіон світу з вільної (французької) боротьби (1906, 1930-ті рр.). Здобув перемогу над Г. Дікманом (1909 р.), А. Соловйовим (1909 р.), нічиєю закінчився бій з І. Піддубним. Гастролював у складі циркової трупи у Росії, Франції, Італії, Бельгії, Туреччині. Під час виступів виконував силові трюки. Пам'ятник встановлений 1989 р. Виготовлений місцевими майстрами. Граніт. Розмір скульптури — 1,8 м.

А.В. Войнаровський

с. ПОБІРКА

Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932–33 рр. (1991 р., іст.). Кладовище.

Пам'ятний знак 500 жертвам Голодомору (1932–33 рр.). Встановлено 1991 р. Автори — місцеві майстри. Граніт. розмір: 2,5 м.

А.В. Войнаровський

Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1968 р., іст.). Центр села.

Пам'ятник 138 односельцям, загиблим на фронтах Другої світової війни. Пам'ятник встановлений 1968 р. Автори — Одеський художній фонд. Залізобетон, камінь. Розміри скульптури — 4,5 м; 1,0×2,0×1,54 м. [25]

А.В. Войнаровський

с. ПОГОРІЛА

Братська могила радянських бійців (іст.). Центр села.

Братська могила 3 радянських бійців, загиблих під час оборони та звільнення села (1941 р. та 1944 р.). Пам'ятник встановлений 1968 р. Автори — Одеський художній фонд. Залізобетон, камінь. Розмір скульптури — 2,5 м; 1,35×0,88×0,88 м. [26]

А.В. Войнаровський

Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1969 р., іст.). Центр села.

Пам'ятник 140 односельцям, загиблим на фронтах Другої світової війни. Пам'ятник встановлений 1969 р. Автори — Одеський художній фонд. Залізобетон, камінь. Розмір скульптури — 4,5 м; 1,0×3,65×1,3 м. [27]

А.В. Войнаровський

с. ПОЛОГИ

Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1967 р., іст.). Центр села.

Пам'ятник 159 односельцям, загиблим на фронтах Другої світової війни (1939–45 рр.). Пам'ятник встановлений 1967 р. Автори — Одеський художній фонд. Залізобетон, камінь. Розміри скульптури — 3,45 м; 0,9×0,94×0,8 м. [28]

А.В. Войнаровський

Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1967 р., іст.). Центр села.

Пам'ятник 56 односельцям, загиблим на фронтах Другої світової війни (1939–45 рр.). Пам'ятник встановлений 1967 р. Автори — Одеський художній фонд. Залізобетон, камінь. Розміри скульптури — 3,2 м; 1,0×2,3×0,8 м. [29]

А.В. Войнаровський

с. РОЗКОШІВКА

Поселення трипільської культури (енеоліт, археол.). На північно-західній околиці села.

Розташоване на мисоподібному краю плато лівого берега струмка, який в подальшому впадає в Удич. Південна частина поселення перебуває під сучасною забудовою. Поселення належить до томашівської локальної групи трипільської культури та датоване першою половиною 4 тис. до н. е. Площа поселення не менше 10,0 га. Обстеження поселення та шурфування провели у 1988 р. В.А. Круц та С.М. Рижов. Вони ж розкопали частину наземної глинобитної будівлі в західній частині поселення. Досліджена споруда була двоповерховою, прослідковано залишки легкого горищного перекриття та більш масивного перекриття першого поверху. Каркас будівлі зведено із дерева, а поверх нанесено глину із домішкою полови. При дослідженнях будівлі знайдено ліпну кераміку двох груп. Кухонна представлена фрагментами горщиків із рельєфним орнаментом, виготовлена із глини з домішкою жорстви. Столовий посуд виготовлений із добре відмуленої каолінітової глини, покритий помаранчевим ангобом та розписом чорною фарбою. Основні форми: зрізано-конічні миски, біконічні та сфероконічні посудини. [30]

В.С. Рудь

Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1978 р., іст.). Центр села.

Пам'ятник 96 односельцям, загиблим на фронтах Другої світової війни (1939–45 рр.). Пам'ятник встановлений 1978 р. Автори — Одеський художній фонд. Залізобетон, камінь. Розміри: скульптура — 3,2 м; 1,2×1,2×2,5 м. [31]

А.В. Войнаровський

с. РОСОША

Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1968 р., іст.). Центр села.

Пам'ятник 159 односельцям, загиблим на фронтах Другої світової війни (1939–45 рр.). Пам'ятник встановлений 1968 р. Автори — Одеський художній фонд. Залізобетон, камінь. Розміри: скульптура — 4,0 м; 0,9×0,94×0,8 м. [32]

А.В. Войнаровський

с. САША

Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1970 р., іст.). Центр села.

Пам'ятник 72 односельцям, загиблим на фронтах Другої світової війни (1939–45 рр.). Пам'ятник встановлений 1970 р. Автори — Одеський художній фонд. Залізобетон, камінь. Розміри: скульптура — 4,5 м; 3,0×2,5×2,5 м. [33]

А.В. Войнаровський

с. СКАРЖЕНІВКА

Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1965 р., іст.). Центр села.

Пам'ятник 167 односельцям, загиблим на фронтах Другої світової війни (1939–45 рр.). Пам'ятник встановлений 1965 р. Автори — майстри з м. Умань. Граніт. Розміри: обмір 11,0 м. [34]

А.В. Войнаровський

с. СОБОЛІВКА

Братська могила жертв нацизму (іст.). Центр села.

Братська могила 300 мирних жителів, розстріляних нацистами в 1942 р. під час окупації. Пам'ятник встановлений 1962 р. Виготовлено місцевими майстрами. Залізобетон, камінь. Розміри: обеліск — 5,0 м. [35]

А.В. Войнаровський

Братська могила партизанів (іст.). Кладовище.

Братська могила 2 партизанів, загиблих у 1943 р. Пам'ятник встановлений 1961 р. Автори — місцеві майстри. Облицювальна цегла. Розміри: могила — 4,0 м. [36]

А.В. Войнаровський

Братська могила радянських бійців (іст.). Центр села.

Братська могила 47 радянських бійців, загиблих у 1944 р. під час звільнення Соболівки та навколишніх сіл. Пам'ятник встановлений 1948 р. Автори — місцеві майстри. Залізобетон, камінь. Розміри: скульптура — 3,1 м; 2,5×2,5×1,7 м. [37]

А.В. Войнаровський

Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1982 р., іст.). Центр села.

Пам'ятник 649 односельцям, загиблим на фронтах Другої світової війни (1939–45 рр.). Пам'ятник встановлений 1982 р. Автори — Одеський художній фонд. Залізобетон, камінь. Розміри: скульптура — 2,1 м. [38]

А.В. Войнаровський

с. СОКИРЯНИ

Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1965 р., іст.). Центр села.

Пам'ятник 88 односельцям, загиблим на фронтах Другої світової війни (1939–45 рр.). Пам'ятник встановлений 1965 р. Автори — Одеський художній фонд. Залізобетон, камінь. Розміри: скульптура — 3,0 м; 2,0×1,5×3,0 м. [39]

А.В. Войнаровський

с. СТЕПАНІВКА

Трактор «Універсал-2» (іст.). Вул. Молодіжна.

Трактор «Універсал-2» випускався на Ленінградському заводі (рос.) «Красный Путиловец» у 1934–40 рр. Його прототипом був трактор, що випускався у США «Farmall F-20» («Фармол»).

А.В. Войнаровський

с. СТРАЖГОРОД

Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1978 р., іст.). Центр села.

Пам'ятник 96 односельцям, загиблим на фронтах Другої світової війни (1939–45 рр.). Пам'ятник встановлений 1978 р. Автори — Одеський художній фонд. Бетон, камінь. Розміри: скульптура — 3,5 м; 2,5×1,5×3,0 м. [40]

А.В. Войнаровський

Церква Різдва Богородиці (1903 р., архіт.). Вул. Шкільна.

Церква Різдва Богородиці збудована у 1903 р. Церква Різдва Богородиці є пам'яткою архітектури місцевого значення.

А.В. Войнаровський

с. ТОПОЛІВКА

Братська могила підпільників (іст.). Кладовище.

Братська могила підпільників, загиблих у 1943 р. Пам'ятник встановлений 1944 р. Автори — місцеві майстри. Бетон. Розміри: обмір 2,2 м. [41]

А.В. Войнаровський

Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1965 р., іст.). Центр села.

Пам'ятник 46 односельцям, загиблим на фронтах Другої світової війни (1939–45 рр.). Пам'ятник встановлений 1965 р. Автори — Одеський художній фонд. Граніт. Розміри: обмір 10,5 м. [42]

А.В. Войнаровський

с. УДИЧ

Меморіальний комплекс (1984 р., іст.). Центр села.

Меморіальний комплекс складається з братської могили двох радянських бійців, загиблих під час звільнення села, та пам'ятника односельцям, учасникам Другої світової війни. Встановлено 1984 р. Автори — місцеві майстри. Метал, цегла, бетон. Скульптура — 3,5 м. [43]

А.В. Войнаровський

с. ЦВІЛІХІВКА

Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1971 р., іст.). Центр села.

Пам'ятник 94 односельцям, загиблим на фронтах Другої світової війни (1939–45 рр.). Пам'ятник встановлений 1971 р. Автори — Київський художній фонд. Граніт. Розміри: обеліск — 8,0 м; 1,92×1,67×1,67 м.

А.В. Войнаровський

с. ШИМАНІВКА

Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1992 р., іст.). Центр села.

Пам'ятник 97 односельцям, загиблим на фронтах Другої світової війни (1939–45 рр.). Пам'ятник встановлений 1992 р. Автори — Київський художній фонд. Залізобетон. Розміри: стела — 3,0 м. [44]

А.В. Войнаровський

Садиба (19 ст., архіт.). Вул. Ю. Гагаріна.

Садиба (19 ст.). Садиба є пам'яткою архітектури місцевого значення.

А.В. Войнаровський

ТИВРІВСЬКИЙ РАЙОН

Тиврівський район утворено у 1923 р. Межує з Немирівським, Вінницьким, Жмеринським, Шаргородським та Тульчинським районами. Площа району становить 88,16 тис. га (3,4 % від території області)[188]. Адміністративний центр — смт Тиврів. Населення району 41,8 чол. (станом на 01.01.2018 р.).

У районі 56 населених пунктів: одне місто, два селища міського типу, 53 села.

Рельєф району являє собою хвилясту рівнину, яка підвищується у північно-західному напрямку і знижується у південному та південно-східному напрямках. У центральній частині району з північно-західного на південно-східний напрямок протікає річка Південний Буг. Клімат району помірно-континентальний.

Існують гіпотези, що територія району була освоєна людиною ще в добу палеоліту. Територія району була заселена людьми між 6 та 4 тисячоліттями до н. е. На теренах Тиврівщини виявлені неолітичні стоянки (доба буго-дністровської культури 6–3 тис. до н. е.) в Тиврові, Кліщеві, Рахнах-Польових, Селищі, Маянові, Шендерові. Доба міді і бронзи (3–2 тис. до н. е.) — розквіт трипільської культури простежується в Кліщеві, Ворошилівці, Рогізні, Василівці. В ході археологічних розкопок знайдено бронзову сокиру витонченої роботи цієї доби. Стоянку залізної доби виявлено в Маянові[189].

У археологічних джерелах ми зустрічаємо свідчення про неолітичну стоянку. В таких селах як Ворошилівка, Василівка та інші простежується фрагменти міді та бронзи датовані (3–2 ст. до н. е.). залишки трипільської культури було знайдено в селах Кліщів, Ворошилівка, Рогізна та Василівка. Поселення, що знаходиться біля села Василівка займає площу приблизно 8,0 га на якому було зафіксовано 35 наземних помешкань трипільців. Усі дані з розкопок на даний час зберігаються у краєзнавчому музеї області. Впродовж 1969–74 рр. експедиції обласного музею під керівництвом І.І. Зайця досліджували трипільське поселення біля Кліщів.

Про землі сучасного району згадує Геродот, він називає цей край «Великий Скіф». Кургани скіфської доби було виявлено біля Селища, Борскова та між Сутисками і Ворошилівкою.

Кургани скіфської доби, які ще у 20-х роках минулого століття досліджував Є. Сеніцький, виявлено біля сіл Селище, Борсків, великий курган між Сутисками і Ворошилівкою, три кургани біля Ворошилівки (ліворуч р. Південний Буг).

Про життя давньослов'янських племен, котрі проживали між Південним Бугом — Дністром — Дунаєм, згадується в численних письмових джерелах візантійських авторів 6–7 ст. — Прокопія Кесарійського, Маврикія. Також вважається, що крайньою межею, зі сходу, розселення племені тиверців, був Тиврів. А саме М. Грушевський стверджує, що «містечко Тиврів на Богу (Вінницький повіт)… своєю назвою може указувати на плем'я тиверців»[190]. Подібні думки висловлювали і інші дослідники, зокрема Н. Карамзін, Б. Рибаков, Н. Молчановський[191]. У свою чергу літописець Нестор пише, що тиверці мали 140 городів. Усі поселення були

[188] Тиврівський район // Електронний ресурс. Режим доступу: http://irp.vn.ua/!_ata/data/22.pdf

[189] Винокур І.С. Історія лісостепового Подністров'я та Південного Побужжя. К., 1985.

[190] Тамтура А., Коваль О. Історія Тиврівщини. Вінниця, 2012. 444 с.

[191] Молчановский В. Очерки известий о Подольской земле до 1434 г. К., 1885.

обнесені огорожею, а інколи і земляними валами, зокрема серед цих міст був Тиврів. Тож на думку, деяких краєзнавців, датою заснування Тиврова можна вважати 9 ст.

У 907 р. під час походу київського князя Олега на Царгород, племена тиверців і уличів, були в його ополченні як союзники. За роки князювання Ігоря, один із його воєвод, Свенельд, у 938 р. здійснив похід на землі уличів і завоював їх. Тиверці ж після завоювання залишалися незалежними і брали участь у походах князя.

Згодом вони увійшли до складу Київської Русі. Як зазначає візантійський імператор Костянтин Багрянородний «хоча тиверці і уличі визнали владу київських князів, але вони змогли ще довго утримуватись від асиміляції», тобто зберігали свою самобутність. З розпадом Київської Русі землі тиверців увійшли до Галицько-Волинської держави.

Згодом тиверці увійшли до складу Київської Русі. З розпадом Київської держави земля тиверців наприкінці 13 ст. увійшла до Галицько-Волинського князівства. З початком монголо-татарського нашестя на Русь і падінням у 1240 р. Києва південно-західні землі потрапляють під владу ординців. Землю між Богом (Південним Бугом) і Дністром, а також сусідні райони, що лежали на схід і захід від неї, татари почали називали «Подолією» — Поділлям[192].

З розпадом Галицько-Волинської держави значна частина правобережних земель підпадає під владу Литви. У 1362 р. литовський князь Ольгерд розбив війська монголо-татар на річці Сині Води. На цей період припадає нова хвиля активної колонізації краю. З 1385 по 1395 рр. тривала війна між володарем Поділля Федором Коріатовичем та очільником Великого князівства Литовського Вітовтом за панування на теренах краю[193].

Згодом Вітовта намагається витіснити з цих земель шляхта Польської корони. Тиврівщина стає територією порубіжжя між Польським королівством та Литовською державою. Ще однією характерною рисою цієї доби було протистояння нападам Кримського ханства та Османської імперії.

Через землі краю проходив Кучманський шлях, одна з переправ знаходилась поблизу Тиврова.

В історичних актах того часу знаходимо письмову згадку і про Тиврів, коли великий князь литовський Вітовт у 1393 р. дарував це містечко з володіннями «землянину» Герману Дашкевичу «за вислугу». Крім Тиврова, Дашкевич отримав села Дзвониха, Кліщів, Соколинці, Шендерів, Тростянець[194].

З часом роздані землі переходили у володіння дітей землян: так, у 1505 р. онук Г. Дашкевича Федір отримав від литовського князя Олександра підтвердження на право володіння Тивровом на умовах «отчини»[195].

Цей історичний період характеризується постійною небезпекою татарських та турецьких нападів і поступовим зародженням нового общинного елементу — вільних людей — козаків. Топоніміка Ворошилівка, Марківка, Яришівка та інші вказує на заснування значної кількості поселень козаками, адже станом на 15–16 ст. край був прикордонною з Диким Полем територією.

[192] Голубенко І. Тиврів і Тиврівщина. Львів, 2001.
[193] Грушевський М. Барское староство. К., 1894.
[194] Коваль О. Історія Тиврівщини. Ч. I–II. Тиврів, 1993.
[195] Тамтура А., Коваль О. Історія Тиврівщини. Вінниця, 2012.

Мешканці краю брали активну участь у козацько-селянських повстаннях 1578 р., 1593–94 рр., 1638 р.[196].

Перша письмова згадка про Тиврів датується 16 ст. У 1505 р. брацлавський шляхтич Федір Дашкевич надав документи великому князю Литовському Олександру про те, що Тиврів 1393 р. у числі інших населених пунктів був переданий «за службу» великим князем Вітовтом його дідові Герману Дашкевичу. Князь у свою чергу підтвердив права Дашкевичів на володіння Тивровом. У 1590 р. Маріанна Ярошинська отримала Тиврів як посаг при одруженні із Севастяном Калитинським. Після багатьох років, на Тиврів почали претендувати як рід Ярошинських, так і рід Калитинських[197].

Містечко Сутиски одне з перших на Брацлавщині у 1576 р. отримує від польського короля грамоту на магдебурзьке право. Розбудовуються магнатські фільваркові володіння[198].

У 1569 р., після Люблінської унії, землі краю були включені до складу королівства Польща. Тиврів отримав статус прикордонного оборонного пункту. Значне місце в економічному і торговому житті в ту пору займало старовинне поселення Красне. У 1629 р. Тиврів згадується в списках подимного податку Брацлавського воєводства[199].

На території району відбулися події національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького. З 1648 по 1712 рр., з перервами, на теренах району панував козацький устрій. Однією з найпотужніших була Краснянська сотня Брацлавського полку. Славетні сторінки козацької звитяги пов'язані з ім'ям очільника Брацлавського полку (у 1648–51 рр.) Данила Нечая. У лютому 1651 р. у с. Красному відбувся бій між козацьким та шляхетським військами, трагічним наслідком якої стала загибель Д. Нечая. Біля с. Черемошного на місці ймовірного поховання героя встановлено пам'ятний знак[200].

Страшними були наслідки каральних експедицій шляхетського війська по території сучасного району у 1654 і 1655 рр. Після повстання брацлавського полковника Дрозденка (1665 р.) в краї вдається на короткий час відновити козацький устрій. Трагічними були роки відомі в історії України як доба «Руїни».

З 1672 р. по 1699 р. Тиврівщина знаходилась у володінні Османської імперії. Однак 1685 р. до 1712 р. тут було відновлено козацький устрій, полковником до 1703 р. був Андрій Абазин[201].

З 1699 р. по 1793 р. край знову у складі Речі Посполитої. Тут відроджувалось магнатське землеволодіння, відбувались колонізаційні процеси. Ця доба була досить непростою, активними були гайдамацькі рухи, край був багатоетнічним та представлений різними релігійними конфесіями. Більшість населення становили

[196] Тиврівщина : краєзнавчі нариси / ред. кол.: О.Ф. Помацький, Я.Й. Красовський, В.Л. Чехместрук. Вінниця ; Тиврів, 2012. 306 с. : іл. Бібліогр.: с. 303–304.
[197] Тамтура А., Коваль О. Історія Тиврівщини. Вінниця, 2012.
[198] Голубенко І. Тиврів і Тиврівщина. Львів, 2001.
[199] Крикун М. Брацлавське воєводство у XVI–XVIII століттях : Статті і матеріали. Львів, 2008.
[200] Українське козацтво: Мала енциклопедія. Київ, 2006.
[201] Тамтура А., Коваль О. Історія Тиврівщини. Вінниця, 2012.

українці, були поляки, євреї, росіяни-старообрядці[202]. У 16 ст. було споруджено значну кількість культових споруд різних конфесій.

У 1734 р. на Тиврівщині відбулося повстання селян під проводом сотника Антона Притиченка. Повсталі заволоділи панським маєтком. Також на території краю діяли і загони гайдамаків. Не оминула ці місця й тогочасна епідемія чуми[203].

Починаючи з 1744 р. тодішній землевласник, брацлавський хорунжий М. Калитинський, добився для Тиврова статусу містечка та права влаштувати щотижневі торги. Він збудував костел і запросив монахів-домініканців. В цей час у Тиврові проживали 171 сім'я міщан, 72 селянські родини, 61 ремісник і 24 сім'ї «вільних від податків»[204].

Одними з найбільших землевласників краю були члени родини Ярошинських. У 1756 р. З. Ярошинський із військовим загоном напав на маєток М. Калиновського. Наслідком був майже дотла спалений Тиврів. Із уцілілих будівель залишилися лише ратуша і чотири будинки біля костелу[205]. У 1758 р. З. Ярошинський відправив до Данцига перший транспорт жита і пшениці. З тих пір протягом 20 років їх вирушало приблизно 6–8 на рік, це спричинило знищення майже всього лісу навколо Тиврова й сусідніх сіл[206].

Після другого поділу Польщі (1793 р.) російські війська захоплюють Брацлавщину і Поділля. Землі сучасного району перебували у складі Подільської губернії, Вінницького повіту, більша частина — Тиврівська волость. У 1795 р. в Тиврові мешкало 810 жителів.

З 1830-х рр. на Тиврівщині розвиваються цукрова промисловість, видобуток граніту, розвиток різних ремесел.

У 1840-х рр. запрацювали суконна фабрика, винокурня, пивоварний завод, млини. Тодішнє тиврівське пиво славилося далеко за межами містечка. Головним заняттям місцевих жителів було сільське господарство. Напередодні 1861 р. майже вся земля (3,1 тис. десятин) у Тиврові та присілку Гута-Шершнівська належала Ярошинським. На нього працювало 963 кріпаки. Скасування кріпаччини не покращило економічне становища селян. Їм доводилося боротися за кожний шматок землі. Особливо запеклими були їх сутички з князем Кочубеєм, який 1867 р. придбав маєток.

Суттєві зміни відбуваються після реформ 1860–70-х рр. та побудови залізничної колії Київ – Одеса, яку було здано в експлуатацію у 1870 р.[207].

У другій половині 19 ст. у Тиврові збудовано першу в Україні гідроелектростанцію, у 1898 р. вперше на Поділлі телефонізовано графом Гейденом Тиврів, Сутиски та Шершні[208].

На зламі 19 та 20 ст. значну культурну та духовну діяльність на Тиврівщині проводили видатні діячі української культури, зокрема Петро Ніщинський, Микола

[202] Старообрядництво на Вінниччині: Історико-етнографічний нарис сіл Борсків Тиврівському районі та Людавка Жмеринського районів. Вінниця, 2009.
[203] Коваль О. Історія Тиврівщини. Ч. I–II. Тиврів, 1993.
[204] Тамтура А. Історія Сутисок. Вінниця, 2006.
[205] Тамтура А., Коваль О. Історія Тиврівщини. Вінниця, 2012.
[206] Колесник В. Відомі поляки в історії Вінниччини : Біографічний словник. Вінниця, 2007. 1008 с
[207] Тамтура А., Коваль О. Історія Тиврівщини. Вінниця, 2012.
[208] Там само.

Леонтович, Кирило Стеценко, Володимир Свідзинський[209]. У 1864 р. у Тиврові відкрили одноклассне початкове народне училище. У 1893 р. засновано училище для дітей православного духовенства[210].

Селянське землеволодіння Тиврова характеризувалося високим відсотком дворів на чиншовому праві. На селян накладали багато податків — губернські повинності, земський, волосний, сільський збори, викупні платежі. Наявність великої кількості робочої сили сприяла виникненню промислових підприємств. У 1907 р. в Тиврові було побудовано новий пивоварний завод. Діяв цегельний завод.

У 1910–11 рр. у Тиврівському духовному училищі на посаді викладача працював видатний композитор К.Г. Стеценко. Тиврівський період був одним з найцікавіших у житті і творчості митця. Тут він почав писати і закінчив майже всю оперу «Івасик Телесик», дитячу оперу «Лисичка», десятки колядок, хори, романси.

У 1914–20-х рр. Тиврівщина перебувала у вирі подій Першої світової війни, української та більшовицької революцій. Територію сучасного району захоплювали австро-німецькі, денікінські та більшовицькі війська[211].

З початком Першої світової війни значну кількість чоловічого населення було мобілізовано, зросли повинності, вилучалась худоба. Посівні площі за роки війни скоротилися на четверту частину, зросли ціни на товари широкого вжитку та продовольство[212].

Після 1917 р. утворювалися нові структури влади, здійснювався перерозподіл панських земель, масові конфіскації та реквізиції. Восени 1917 р. розгортається боротьба між більшовицькими органами влади та прибічниками Центральної Ради[213].

Змушена шукати союзників для боротьби із зовнішньою агресією (в першу чергу з боку більшовицької Росії), Центральна Рада уклала союзну угоду з країнами Центрального блоку. У березні 1918 р. як союзники сюди вступили війська Австро-Угорщини. Проте політика союзників суперечила реформам Центральної Ради, обурення населення викликали примусові конфіскації продовольства та худоби. Неефективність діяльності Центральної Ради зумовила прихід до влади гетьмана Скоропадського. Заходи останнього щодо реституції майна панів, вилучення продовольства спонукали до розгортання руху опору проти гетьмана. У Гнівані, Сутисках, Василівці повстанці здійснюють напади на мадярські, польські військові частини.

У листопаді 1918 р. встановлюється влада Директорії УНР. Втім вже у березні 1919 р. на терени краю вступають більшовицькі війська. У липні того ж року Тиврівщина стає ареною запеклих боїв між військами УНР та УГА з одного боку та Червоною армією з іншого. На короткий період було відновлено владу УНР. В жовтні 1919 р. відбуваються бої між військами армії Денікіна, повстанськими загонами анархістського спрямування, силами, що виступають на боці УНР. В грудні 1919 р. поновлюють свою владу більшовики.

[209] Тиврівський краєзнавчий музей. Путівник по музею. Тиврів, 2011.
[210] Тамтура А., Коваль О. Історія Тиврівщини. Вінниця, 2012.
[211] Тиврівський краєзнавчий музей. Путівник по музею. Тиврів, 2011.
[212] Голубенко І. Тиврів і Тиврівщина. Львів, 2001
[213] Завальнюк К. Провісники волі. Літин, 2005.

У квітні 1920 р. здійснюють наступ на територію краю збройні сили Другої Речі Посполитої як союзники УНР. Втім більшість місцевого населення сприймає польські війська як окупаційні сили, вже у червні того ж року Червона армія витіснила польські та українські підрозділи. Восени 1920 р. дислоковані у Гнівані війська 24-ї Самаро-сибірської дивізії починають терор та насадження комуністичного режиму. Здійснюються арешти та розстріли підозрюваних у симпатіях до режиму УНР, каральні акції проти селянства за зрив політики продрозкладки. У цей час на Тиврівщині та її околицях розгортають діяльність 22 повстанські загони. Найбільш відомими командирами повстанців були Андрущенко Сидір («Сидір»), Бігун Петро, Бойчук Семен, Горбанюк Никифор («Вогонь»), Грушко Григорій, Дзюбанчук Микита («Чорнобривка»), Зубрицький Дмитро, Дорошенко («Лихо»), Онищук Артем («Артем»), Фіщенко Микола, Шабатюк Демид, Шевчук Данило («Біда»), Яворський Сергій («Карий»), Яровий[214].

Скасування політики «воєнного комунізму» (формально 1921 р., реально на Поділлі — 1922 р.) та запровадження НЕПу, а також проголошення численних амністій, виснаження людей тривалими воєнними діями і значними втратами обумовлює певну нормалізацію життя. У 1923 р. утворюється Тиврівський район, здійснюються заходи по розбудові освітніх установ: Тиврів — трирічна педагогічна школа, Гнівань — технікум цукроваріння, Сутиски — сільськогосподарський технікум (з вересня 1923 р. ім. Т. Шевченка)[215].

Як і всій Україні, Тиврівщині довелося зазнати жахів більшовицького режиму, які вилилися у страшні процеси штучних голодоморів, колективізацію, розкуркулення, масові репресії. З 1928 р. починається активна реалізація курсу на колективізацію сільського господарства, що викликає активний опір населення. Пік селянських протестів припадає на 1930 р. По Тиврівському району лише в 1930 р. розкуркуленню та депортації підлягало до 400 селянських сімей. Насильницька колективізація була проведена до 1932 р. 94 % сімей селян було включено до колгоспів. Були створені Тиврівська і Краснянська машинно-тракторні станції. Трагічною сторінкою в житті українського народу є Голодомор 1932–33 рр., достеменно не встановлено точної кількості жертв. За приблизними підрахунками їхня кількість по Тиврівщині становить майже 4,4 тис. осіб[216].

У 1930-ті рр. розгортаються масові репресії. Щодо Тиврівщини, то варто наголосити на їх особливостях: це боротьба з так званим українським та польським націоналістичним підпіллям, зі шпигунством на користь румунської розвідки та з церковно-сектантською контрреволюцією. З понад 70-ти церков різних конфесій (що діяли на початку 1920-х рр.) на 1935 р. залишилось лише 6.

Трагічні 1930-ті рр. змінилися лихоліттям Другої світової війни. З липня 1941 р. по березень 1944 р. район було окуповано. Територія була поділена на дві підконтрольні зони — німецьку, що входила до райхскомісаріату «Україна», та румунську — «Трансністрію». Окупантами була створена Тиврівська комендатура у складі Жмеринської окупаційної округи. Був встановлений жорстокий

[214] Там само.

[215] Тамтура А., Коваль О. Історія Тиврівщини. Вінниця, 2012.

[216] Петренко В. Демографічні втрати населення Поділля від голодомору 1932–1933 рр. // Голодомор 1932–1933 рр.: втрати української нації. Київ, 2017. С. 72.; Рудий В. Тричі розіп'ята Тиврівщина. Вінниця, 2005.

окупаційний режим, запроваджено суворе стеження за виконанням трудових повинностей, сплату податків[217]. За роки окупації район зазнав втрат: було знищено 758 осіб мирного населення, 6370 військовополонених та вивезено на примусові роботи 422 особи. У Гнівані були створені два концентраційних табори для військовополонених. Активну боротьбу із загарбниками вели підпільні організації[218].

У січні 1944 р. відбувся рейд 40-ї гвардійської танкової бригади, який став провісником звільнення району. І лише 12–21 березня Тиврівщину було визволено від окупантів бійцями 100-ї, 151-ї, 155-ї стрілецьких дивізій 67-го стрілецького корпусу 38-ї армії і 33-ї стрілецької дивізії, 133-ї Смоленської дивізії 2-го Українського фронту[219].

Важким випробування стали роки повоєнної відбудови мирного життя. Головний тягар важкої праці ліг на жіночі плечі, район потерпав від Голоду 1946–47 рр. Достатньо успішними у розбудові економічної галузі, освітньо-культурного життя можна вважати 1965–85 рр.

3 січня 1965 р. Тиврів знову став районним центром, а з червня — селищем міського типу. 1950–60-ті рр. стали для Тиврова періодом подальшого розвитку промисловості, сільського господарства, культури й освіти. У 1958 р. на восьми підприємствах працювало близько 3,0 тис. робітників. Істотно змінив вигляд не лише самого Тиврова, а й сіл району «Міжколгоспбуд». У 1964 р. ним збудовано районну лікарню, 67 культурно-побутових і тваринницьких приміщень. «Міжколгоспшляхбуд» проклав у 1966–68 рр. 36 км доріг з твердим покриттям і 1,7 км у колгоспах. Успішно працювали автотранспортне підприємство, цегельний завод, райпромкомбінат, який у 1970 р. переріс у завод пластмасових виробів.

Після ліквідації Вороновицького та Шпиківського району частину населених пунктів було передано до Тиврівського району.

Досить успішно працювали підприємства Гнівані та Сутисок, низка колгоспів демонстрували високі показники у садівництві, рослинництві та тваринництві.

Роки перебудови та здобуття незалежності обумовили низку кризових явищ в Україні, не винятком став і Тиврівський район. Втім окремі підприємства і в таких складних умовах продовжують розвиватись.

Відомі постаті, життя і творчість яких пов'язані з Тиврівським районом: Данило Нечай (1612–51 рр.) — військовий діяч, брацлавський полковник, відзначився в багатьох боях на Східному Поділлі. Загинув під містечком Красним (нині с. Красне); П.І. Ніщинський (1832 р. — 1896 р., с. Ворошилівка) — композитор, поет, перекладач; Д.Ф. Гейден (1862–1926 рр.) — граф, політичний і громадський діяч, повітовий очільник на Вінниччині. За свій кошт відкрив низку бібліотек, Народний дім, громадський лекторій тощо, Наприкінці 19 ст. володів маєтками у Сутисках, Шершнях, Голяках у Вінницькому повіті. Головною родинною резиденцією був палац у Слободі-Сутиській; М.Д. Леонтович (1877–1921 рр.) — композитор, диригент, громадський діяч. Автор пісень для хору «Щедрик», «Дударик» знаних у цілому світі. Протягом 1901–02 рр. викладав у Тиврівському духовному училищі;

[217] Петренко О. Історія адміністративно-територіального устрою Вінниччини від найдавніших часів до сучасності. Вінниця, 2008.

[218] Жизнь в оккупации. Винницкая область. М., 2010.

[219] Гальчак С. Визволення Вінниччини. Вінниця, 2011.

К.Г. Стеценко (1882–1922 рр.) — композитор, диригент, засновник Республіканської капели УНР. Протягом 1910–11 рр. працював у Тиврівському духовному училищі; В.Ю. Свідзинський (1885 р., с. Маянів — 1941 р.) — поет, перекладач. «Версифікаційна майстерність та мовне багатство роблять його поетом достоту унікальним» Е. Соловей. Репресований (1941 р.). Журналом «Київ», Лігою меценатів та видавництвом «Дніпро» у 2000 р. засновано Літературну премію ім. В. Свідзинського; М.Я. Калинович (1888 р., с. Жахнівка — 1949 р.) — мовознавець, перекладач, літературознавець, академік АН УРСР (з 1939 р.), директор Інституту мовознавства АН УРСР (1940-ві рр.); Д.Г. Бурко (1894 р., с. Пирогів — 1988 р.) — педагог, церковний діяч, учасник української революції 1917–21 рр., зокрема бою під Крутами. 3 грудня 1956 р. входив до Вищого церковного управління УАПЦ за кордоном; Л.М. Мосендз (1897–1948 рр.) — письменник, громадський діяч, деякий час вчителював у Гнівані; Р.Я. Малиновський (1898–1967 рр.) — маршал Радянського Союзу (з 1944 р.). Двічі Герой Радянського Союзу (1945, 1958 рр.) У дитинстві мешкав у с. Кліщів, де у 1911 р. навчався у церковнопарафіяльній школі; М.Я. Ковач (1898 р., Гнівань — 1979 р., м. Вінниця) — циркова артистка, атлетка, перша українська чемпіонка світу з жіночої класичної боротьби (1915 р.); А.А. Шумовська-Стебельська (1919 р., Гнівань — 2002 р.) — письменниця, мистецтвознавець, скульптор, член Асоціації діячів української культури за рубежем; І.В. Глинський (1923 р., с. Потуш — 1983 р.) — письменник, громадський діяч, автор популярного видання «Твоє ім'я — твій друг»; О.О. Маркова (1930 р., Гнівань — 2000 р.) — патофізіолог, доктор медичних наук, професор, Заслужений діяч науки і техніки України (1997 р.).

А.В. Войнаровський

смт ТИВРІВ

Братська могила жертв Голодомору 1932–33 рр. (іст.). Кладовище.

Братська могила 175 жертв Голодомору 1932–33 рр. Пам'ятник на могилі встановлено 1993 р. Виготовлено місцевими майстрами. Граніт. Розміри: обеліск 1,0×0,6 м. [1]

А.В. Войнаровський

Братська могила жертв нацизму (іст.). У Чорному лісі.

Братська могила жертв нацизму (1942 р.) Пам'ятник на могилі встановлено у 1965 р. Обеліск і постамент — з граніту. Розміри: обеліск — 2,35 м; 0,7×0, 7×0,5 м. Виготовлено місцевими майстрами. [2]

А.В. Войнаровський

Братська могила січових стрільців (іст.). Кладовище.

Братська могила січових стрільців, які загинули у 1918 р. Пам'ятник на могилі встановлено 1993 р. Граніт. Розміри: обеліск 1,0×0,6 м. Виготовлено місцевими майстрами. [3]

А.В. Войнаровський

Будинок, в якому мешкав композитор К.Г. Стеценко (іст.). Вул. Мічуріна, 26.

Будинок, в якому мешкав композитор К.Г. Стеценко. Цегляний будинок збудовано у 1910–11 рр. Надано статус пам'ятки у 1989 р. [4]

А.В. Войнаровський

Будинок духовної семінарії, в якій працювали М.Д. Леонтович та К.Г. Стеценко (іст.). Вул. Тиврівська, 14.

У духовної семінарії працювали М.Д. Леонтович та К.Г. Стеценко. Цегляний будинок зведено на межі 19–20 ст. Надано статус пам'ятки у 1989 р. Тиврівський період був одним з найцікавіших у житті і творчості К.Г. Стеценко. Тут він почав писати і закінчив майже всю оперу «Івасик Телесик», дитячу оперу «Лисичка», десятки колядок, хори, романси. Більш детальну інформацію про життя та творчість М.Д. Леонтовича дивись «Тульчинський район, м. Тульчин. Погруддя М.Д. Леонтовича». [5]

А.В. Войнаровський

Меморіальний комплекс (1978 р., іст.). Вул. Тиверська.

До складу меморіального комплексу належать могила Невідомого воїна, пам'ятник радянським бійцям та пам'ятний знак односельцям, загиблим у Другій світовій війні. Тиврів було звільнено від німецької окупації у березні 1944 р. У центрі меморіалу пам'ятник 500 радянським бійцям-визволителям. Поряд пам'ятний знак 4000 односельцям, які загинули на фронтах у Другій світовій війні. Пам'ятник встановлено 1978 р. Обеліск із граніту і бронзи. Розміри: обеліск — 11,6 м; скульптура — 4,0 м. Автор — скульптор О.К. Непорожний. По вул. Тиверській, на території школи-інтернату, є братська могила червоноармійців, які загинули у 1918 та 1920 рр. [6]

А.В. Войнаровський

Могила К. Андрійчука, поета (іст.). Кладовище.

Могила поета Кесаря Андрійчука (1907–58 рр.). Пам'ятник встановлено 1980 р. Виготовлено місцевими майстрами. Матеріал — граніт. Розміри: обеліск 1,8 м. [7]

А.В. Войнаровський

Могила М.І. Гончарука, художника (іст.). Кладовище.

Могила художника М.І. Гончарука (1905–69 рр.). Пам'ятник встановлено 1989 р. Виготовлено місцевими майстрами. Матеріал: метал, граніт. Розміри: обеліск — 2,0 м. [8]

А.В. Войнаровський

Хата, в якій мешкав поет К. Андрійчук (іст.). Вул. Затишна, 21.

Хата письменника Кесаря Андрійчука (1950 р.). Матеріал: цегла, дерево. Розміри: 8,0×16,0 м. [9]

А.В. Войнаровський

Садиба Ярошинських (17–19 ст., архіт.). Вул. Тиверська.

Садиба Ярошинських: палац (17–19 ст.), брама садиби (19 ст.) та парк (19 ст.). Садиба Ярошинських є пам'яткою архітектури місцевого значення.

А.В. Войнаровський

с. БОРСКІВ

Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1975 р., іст.). Центр села.

Пам'ятник 93 односельцям, які загинули в роки Другої світової війни. Встановлено у 1975 р. Виготовлено місцевими майстрами. Обеліск і постамент — з граніту. Розміри: обеліск 4,5 м; постамент 0,7×2,3×2,3 м. [10]

А.В. Войнаровський

с. БУШИНКА

Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1971 р., іст.). Центр села.

Пам'ятник 117 односельцям, які загинули в роки Другої світової війни. Встановлено у 1971 р. Виготовлено місцевими майстрами. Обеліск і постамент — з граніту. Розміри: обеліск 6,5 м; постамент 1,5×1,2×1,23 м. [11]

А.В. Войнаровський

с. ВАСИЛІВКА

Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1972 р., іст.). Центр села.

Пам'ятник 237 односельцям, які загинули в роки Другої світової війни. Встановлено у 1972 р. Виготовлено місцевими майстрами. Обеліск із граніту. Розмір: 9,5 м. [12]

А.В. Войнаровський

с. ВЕЛИКА ВУЛИГА

Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1974 р., іст.). Околиця села.

Пам'ятник 252 бійцям односельцям, які загинули в роки Другої світової війни (1939–45 рр.) Встановлено у 1974 р. Автор: скульптор Я.М. Куленко. Скульптуру виготовлено з граніту. Розміри: скульптура 6,0 м. [13]

А.В. Войнаровський

с. ВОРОШИЛІВКА

Поселення трипільської культури (енеоліт, археол.).

Займає видовжений мисоподібний пагорб на правому березі Південного Бугу. З півночі пагорб оконтурений розлогим яром, з півдня — болотистою низиною зі струмком, зі сходу — руслом річки. Західна частина напільна. Більша частина території поселення поросла лісом. Пам'ятку було відкрито у 1947 р. під час археологічних розвідок експедицією Інституту археології АН УРСР під керівництвом Д.Т. Березовця. У 1975 р. експедицією Вінницького обласного краєзнавчого музею під керівництвом І.І. Зайця були проведені розвідувальні розкопки, у 1982–91 рр. проводились систематичні розкопки експедицією Вінницького державного педагогічного університету під керівництвом І.І. Зайця та за участю С.О. Гусєва. У 1990–1991 рр. працівники Інституту геофізики ім. Суботіна АН УРСР під керівництвом Г.Ф. Загнія здійснили геомагнітне вивчення планування поселення. Трасологічну експертизу знарядь праці проведено у 1990 р. Г.Ф. Коробковою та Н.М. Скакун. У 2017 р. геомагнітне вивчення плану забудови поселення повторно провів В.С. Рудь. На поселенні площею 8,0 га зафіксовано 35 наземних жител, розташованих безсистемно. Дев'ять жител розкопано. Наземні переважно однокамерні, прямокутні, мали глинобитно-каркасну конструкцію. Довжина коливалася від 3,0 до 12,0 м, ширина — 3,0–4,0 м. У деяких будівлях знаходилися купольні печі праворуч від входу, а також глиняні вимостки по центру або в глибині житла. Особливо виділяється житло № 8 — велика (до 40,0 кв. м) двокамерна будівля з глиняним жертовником на підлозі, великою кількістю антропоморфних та зооморфних статуеток і уламками моделі житла, що знаходились у невеликому заглибленні поряд з повздовжньою стіною. Найвірогідніше, це була культова споруда для здійснення ритуалів, пов'язаних з поклонінням домашнім тваринам. Окрім наземних будівель, розкопано декілька землянок, які, певно, слугували за житла на початковому етапі забудови поселення, а також господарські ями, заповнені уламками обмазки, керамікою, статуетками, кістками тварин тощо. Найбільшу кількість знахідок становить кераміка. Столовий посуд представлений біконічними амфорами, кратерами, грушоподібними посудинами, мисками, кубками, «біноклями». Вони прикрашалися розписом чорною фарбою, подекуди з білим облямуванням, у вигляді S-подібних спіралей, концентричних дуг, лінз, «комет», «совиного ліку». Кухонна кераміка включала широкогорлі горщики із заглибленим орнаментом довкола вінець і плічків. На поселенні зібрано одну з найбільших колекцій антропоморфної і зооморфної пластики. Антропоморфні

статуетки зображали переважно жінку на веретеноподібній або ступкоподібній ніжці. Іноді вони розписувалися чорними смугами або фарбувалися у червоний колір. Рідкісними вважаються фрагменти статуеток гігантського розміру, висотою близько 1,0 м. Зооморфна пластика імітувала велику або дрібну рогату худобу на спарених передніх і задніх ніжках. Унікальною знахідкою є модель житла на ніжках, яка зображує прямокутну хатку з округлим двосхилим дахом, увінчаним рогами бика. Змодельовані вхідні двері, округле віконце, стовпи каркасу. Стіни розмальовані чорною фарбою з білою обвідкою у вигляді S-подібних закрутів. Ця модель, найвірогідніше, була пов'язана із зооморфними культами, у яких шанували бика. Крем'яні знаряддя праці представлені ножеподібними пластинами, скребками, різцями, вістрями стріл, вкладишами до серпа. Знайдено декілька рогових мотик, кістяних проколок та кам'яних зернотерок. Поселення належить до середніх фаз середньобузької локальної групи трипільської культури і датується 4–3 тис. до н. е. Матеріали зберігаються у фондах Вінницького обласного краєзнавчого музею. [14]

С.О. Гусєв

Могила П.І. Ніщинського, композитора (іст.). Кладовище.

Могила П.І. Ніщинського є пам'яткою історії національного значення. [15]

А.В. Войнаровський

Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1968 р., іст.). Центр села.

Пам'ятник 75 односельцям, які загинули в роки Другої світової війни. Встановлено у 1968 р. Виготовлено місцевими майстрами. Обеліск — граніт, постамент — камінь. Розміри: обеліск 5,0 м; постамент 1,1×1,5×1,5 м. [16]

А.В. Войнаровський

м. ГНІВАНЬ

Братська могила радянських бійців (іст.). Центр міста.

Братська могила 155 радянських бійців, загиблих у 1941 р. під час оборони та у 1944 р. при визволенні міста. У 1957 р. встановлено гранітний обеліск (висота — 3,0 м). Виготовлено місцевими майстрами. [17]

А.В. Войнаровський

Братська могила радянських бійців (іст.). Центр міста.

Братська могила 92 радянських бійців, загиблих у 1944 р. під час визволенні міста. У 1953 р. встановлено гранітний обеліск (висота — 2,0 м) на кам'яному постаменті (розмір: 1,0×1,0×1,0 м). Виготовлено місцевими майстрами. [18]

А.В. Войнаровський

Братська могила танкістів (іст.). Центр міста.

Братська могила 19 радянських танкістів, які загинули у 1944 р. під час звільнення міста. Відкрито у 1945 р. Обеліск виготовлено з граніту (розмір: 4,0 м). Автори — скульптори Іщук, Сокалюк, Католік. [19]

А.В. Войнаровський

Меморіальний комплекс (1983 р., іст.). Центр міста.

До меморіального комплексу належать могила учасника встановлення радянської влади Г.І. Мельника (загинув 1919 р.) та пам'ятник 231 односельцю, які загинули на фронтах Другої світової війни. У 1983 р. встановлено залізобетонний пам'ятник 3,5 м. Автор — скульптор А.В. Крейчі. [20]

А.В. Войнаровський

Пам'ятний знак визволителям (1979 р., іст.). Центр міста.

Пам'ятний знак визволителям від нацистської окупації встановлено у 1979 р. Виготовлено майстрами Вінницького художнього фонду. Металевий пам'ятник розміром 2,0 м. [21]

А.В. Войнаровський

Пам'ятний знак на місці концтабору військовополонених (1985 р., іст.). Біля траси Вінниця – Тиврів.

Пам'ятний знак встановлено на місці концтабору радянських військовополонених у період нацистської окупації (1941–44 рр.). У 1985 р. встановлено гранітну стелу 3,0 м. Автор — скульптор А.Т. Андрієнко. [22]

А.В. Войнаровський

Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1968 р., іст.). Центр міста.

Пам'ятник 95 односельцям, які загинули в роки Другої світової війни. Встановлено

у 1968 р. Виготовлено майстрами Вінницького художнього фонду. Обеліск і постамент — з граніту. Розміри: обеліск 5,0 м; постамент 1,5×1,3×1,3 м. [23]

А.В. Войнаровський

Костел святого Йосипа (початок 20 ст., архіт.). Вул. Соборна.

Будівництво костелу відбувалося у 1903–06 рр. за проєктом архітектора Ф. Ольшанського на земельній ділянці, дарованій місцевим землевласником Я. Биковським у с. Витава (нині в межах м. Гнівань). Костел святого Йосифа зведено в стилі неоготики, з червоної цегли. В плані поділений чотирикутними стовпами на три нефи із п'ятигранною абсидою. До споруди із півдня і півночі фланковані невеликі приміщення захристії та скарбниці. Із північного боку головного фасаду асиметрично примикає чотирикутна в плані башта-дзвіниця із високим чотиригранним шпилем. На дзвіниці встановлені три дзвони з романтичними назвами: найбільший — Зігмунт, трохи менший — Кароліна і найменший — Сигнатурка. Бокові фасади підкреслені контрфорсами. Стрілчасті стрункі вікна прикрашені вітражами. Перекриття нефів — склепіння, покрівля даху із черепиці. Садиба мала 6,0–8,0 га. Навколо посаджений великий сад, що тягнувся аж до річки. Костел закрили у 1935 р. Приміщення було розграбовано та вивезено все культове майно. У 1936 р. його переобладнано у школу пожежних курсів. У березні 1944 р. під час бойових дій було зруйновано башту костелу. З 1958 р. тут розмістили цех ремонтно-підшипникового заводу. Будівля костелу повністю втратила свій первісний архітектурний вигляд. Дзвіницю розібрали. У 1992 р. храм передано релігійній громаді римо-католицької парафії. З цього часу почалися роботи по відродженню костелу святого Йосифа. Вертикальне членування фасадів костелу підкреслено високими вузькими стрільчастими вікнами, ступінчастими контрфорсами. Два фасади по повздовжній вісі завершені трикутними фронтонами, розчленованими вузькими вертикальними канельованими лопатками, по схилах фронтонів випущені стовпчики. Плоскості фасадів по периметру увінчані карнизом спрощеного профілю із аркатурним фризом. Внутрішній простір костелу освітлюється високими стрільчастими та круглими вікнами із вітражами. Башта-дзвіниця завершена шпилястим дахом, на якому встановлено хрест (висота — 2,0 м). Костел є пам'яткою архітектури місцевого значення. [24]

Л.М. Денисова

с. ГРИШІВЦІ

Братська могила жертв Голодомору 1932–33 рр. (іст.). Кладовище.

Братська могила 324 жертв Голодомору 1932–33 рр. У 1993 р. встановлено пам'ятний знак. Матеріал — залізобетон. Розмір — 2,0 м. Виготовлено місцевими майстрами. [25]

А.В. Войнаровський

Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1968 р., іст.). Центр села.

Пам'ятник 125 односельцям, які загинули в роки Другої світової війни. Встановлено у 1968 р. Виготовлено місцевими майстрами. Обеліск — граніт, постамент — камінь. Розміри: обеліск 6,0 м; постамент 3,0×3,2×3,2 м. [26]

А.В. Войнаровський

с-ще ГУТА-БУШИНСЬКА

Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1967 р., іст.). Центр села.

Пам'ятник 84 односельцям, які загинули в роки Другої світової війни. Встановлено у 1967 р. Скульптура — із залізобетону, постамент — із каменю. Розміри: скульптура 1,5 м; постамент 1,6×1,7×1,3 м. Автори — скульптори К.І. Матвійчук, В.М. Соловйов. [27]

А.В. Войнаровський

с. ДЗВОНИХА

Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1970 р., іст.). Центр села.

Пам'ятник 129 односельцям, які загинули в роки Другої світової війни. Встановлено у 1970 р. Обеліск і постамент — з граніту. Розміри: обеліск 12,5 м; постамент 2,3×1,5×1,5 м. Виготовлено місцевими майстрами. [28]

А.В. Войнаровський

с. ДОВГОПОЛІВКА

Братська могила радянських бійців (іст.). Центр села.

Братська могила 2 радянських бійців, які загинули у 1944 р. під час звільнення села. Встановлено 1986 р. Гранітний обеліск висотою 1,6 м. Виготовлено місцевими майстрами. [29]

А.В. Войнаровський

Могила радянського бійця (іст.). Кладовище.

Могила радянського бійця К. Іщенка, який загинув у 1944 р при звільненні села. Встановлено 2001 р. Бетонний обеліск висотою 2,0 м. Виготовлено місцевими майстрами. [30]

А.В. Войнаровський

с. ЖАХНІВКА

Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1968 р., іст.). Центр села.

Пам'ятник 207 односельцям, які загинули в роки Другої світової війни. Встановлено у 1968 р. Матеріал скульптури — залізобетон, постаменту — бетон. Розміри: скульптура — 2,0 м; постамент — 2,0×1,5×1,0 м. Виготовлено місцевими майстрами. [31]

А.В. Войнаровський

с. ІВАНКІВЦІ

Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1971 р., іст.). Центр села.

Пам'ятник 105 односельцям, які загинули в роки Другої світової війни. Встановлено у 1971 р. Обеліск і постамент з граніту. Розміри: обеліск 4,5 м; постамент 1,0×1,8×1,8 м. Виготовлено місцевими майстрами. [32]

А.В. Войнаровський

с. КАЛІЩІВ

Поселення трипільської культури (енеоліт, археол.). На південь від села.

Розташоване на рівнинному мису, утвореному вигином русла Південного Бугу, на лівому березі. Відкрите у 1956 р. П.І. Хавлюком, розкопки проведені І.І. Зайцем у 1969–80 рр. Поселення належить трипільській культурі та датоване другою половиною 5 тис. до н. е. Площа поселення 5,2 га. Розвідками та геомагнітною зйомкою зафіксовано 48 жител та 17 господарських споруд. Споруди на поселенні розташовані чотирма групами. Центральна частина пам'ятки вільна від забудови. Розкопано 14 наземних глинобитних жител та два заглиблених. Наземні житла мали земляну підлогу, іноді підмазану глиною, на якій виявлено деталі інтер'єру: печі з припічками, підвищення, корита, вимостки, лави. Частина жител мали легке дерев'яне горищне перекриття, обмащене глиною. Каркас стін зводили із плах, стовпів та лозин, які додатково обмазували сумішшю глини та полови. Більшість жител мали дві-чотири кімнати, розділені між собою перегородкою. Ширина жител становила 4,0–7,0 м, довжина 4,0–19,5 м. Керамічний комплекс складається із двох груп посуду: кухонного та столового. До першої групи належать миски та горщики із рельєфним орнаментом, виготовлені із глини з домішкою товченої черепашки. Група столового посуду виготовлена із добре відмученої глини налічує вироби із заглибленою, канельованою та розписною орнаментацією, а також вироби без орнаменту. Для розпису використовували чорну, червону та білу фарби, часто їх поєднували на одній посудині. За морфологією посуд поділений на миски, амфори, грушоподібні, біконічні та біноклеподібні посудини, покришки, кубки, горщики, ложки. Із глини виготовлені також антропоморфна та зооморфна пластика, брязкальця. Знайдено велику кількість знарядь праці з кременю (вкладні серпів, різці, скребачки, пластини, сокири), каменю (зернотерки, відбійники, сокири), кістки (шила) та міді (шила). Матеріали розкопок зберігаються у Вінницькому обласному краєзнавчому музеї. [33]

В.С. Рудь

Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1991 р., іст.). Центр села.

Пам'ятник 63 односельцям, які загинули в роки Другої світової війни. Встановлено у 1991 р. Матеріал — граніт. Розміри: обеліск 2,3 м. Виготовлено місцевими майстрами. [34]

А.В. Войнаровський

с. КОБЕЛЕЦЬКЕ

Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1968 р., іст.). Центр села.

Пам'ятник 125 односельцям, які загинули в роки Другої світової війни. Встановлено у 1968 р. Обеліск з граніту, постамент з каменю. Розміри: обеліск 6,0 м; постамент 3,0×3,2×3,2 м. Виготовлено місцевими майстрами. [35]

А.В. Войнаровський

с. КОЛЮХІВ

Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1985 р., іст.). Центр села.

Пам'ятник 176 односельцям, які загинули в роки Другої світової війни. Встановлено у 1985 р. Матеріал — залізобетон. Розміри: обеліск 2,5 м; постамент 0,6×0,8×0,8 м. Виготовлено місцевими майстрами. [36]

А.В. Войнаровський

с. КРАСНЕ

Братська могила радянських бійців. Пам'ятний знак односельцям, учасникам Другої світової війни (1973 р., іст.). Центр села.

У братській могилі поховано 367 радянських бійців, які загинули у 1944 р. під час визволення села. Пам'ятний знак 285 односельцям, загиблим на фронтах Другої світової війни. Встановлено 1973 р. Обеліск і постамент виготовлено з граніту. Розміри: обеліск — 1,5 м; постамент — 1,5×0,8×0,8 м. Автор — А.Ф. Ніжніченко. [37]

А.В. Войнаровський

Пам'ятний знак на місці загибелі радянських пілотів (1983 р., іст.). На схід від села, за 1,5 км в полі.

Пам'ятний знак на місці загибелі екіпажу радянського літака Пе-2 у 1944 р. Встановлено у 1983 р. Гранітний обеліск. Розміри: 4,5 м. Виготовлено місцевими майстрами. [38]

А.В. Войнаровський

с. КРАСНЯНКА

Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1965 р., іст.). Центр села.

Пам'ятник 65 односельцям загиблим на фронтах Другої світової війни. Встановлено 1965 р. Матеріал — залізобетон. Розмір обеліска — 2,5 м. Виготовлено майстрами Ленінградського художнього фонду. [39]

А.В. Войнаровський

с. ЛАНИ

Братська могила радянських бійців (іст.). Центр села.

Братська могила 7 радянських бійців, загиблих при звільненні села у 1944 р. Встановлено 1959 р. Могильна плита і постамент з граніту. Розміри: 3,8×2,0 м; 1,5×0,65 м. Виготовлено місцевими майстрами. [40]

А.В. Войнаровський

с. МАЛА ВУЛИГА

Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1967 р., іст.). Центр села.

Пам'ятник 56 односельцям, які загинули в роки Другої світової війни. Встановлено у 1967 р. Скульптура — із склобетону, постамент — з бетону. Розміри: скульптура 2,5 м; постамент 1,1×1,5×1,9 м. Виготовлено майстрами Київського художнього фонду. [41]

А.В. Войнаровський

с. МАРКІВКА

Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1974 р., іст.). Центр села.

Пам'ятник 86 односельцям, які загинули в роки Другої світової війни. Встановлено у 1974 р. Обеліск — із залізобетону. Розміри: обеліск 5,0 м; постамент 2,0×0,2×0,2 м. Автор — О. Богачов. [42]

А.В. Войнаровський

с. МАЯНІВ

Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1968 р., іст.). Центр села.

Пам'ятник 49 односельцям, які загинули в роки Другої світової війни. Встановлено у 1968 р. Обеліск і постамент з граніту. Розміри: обеліск 5,0 м; постамент 1,0×2,0×1,0 м. Виготовлено місцевими майстрами. [43]

А.В. Войнаровський

с. НОВЕ МІСТО

Братська могила радянських бійців (іст.) У лісі.

Братська могила двох радянських бійців, загиблих при обороні села у 1941 р. Встановлено у 1985 р. Метал, плита. Розміри: 0,1×1,5×0,1 м. Виготовлено місцевими майстрами. [44]

А.В. Войнаровський

Пам'ятний знак радянським танкістам (1985 р., іст.). На схід від села, за 1,5 км від дороги на Джурин.

Пам'ятний знак радянським танкістам, які загинули в роки Другої світової війни Встановлено у 1985 р. Обеліск і постамент з граніту. Розміри: обеліск 3,0 м; постамент 1,0×0,6×0,7 м. Виготовлено місцевими майстрами. [45]

А.В. Войнаровський

с. ПИЛЯВА

Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1972 р., іст.). Центр села.

Пам'ятник 142 односельцям, які загинули в роки Другої світової війни. Встановлено у 1972 р. Обеліск і постамент з бетону. Розміри: обеліск 11,2 м; постамент 0,5×2,3×2,3 м. Виготовлено майстрами Вінницького художнього фонду. [46]

А.В. Войнаровський

с. ПИРОГІВ

Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1985 р., іст.). Кладовище.

Пам'ятник 76 односельцям, які загинули в роки Другої світової війни. Встановлено у 1985 р. Гранітний обеліск. Розміри: 1,5×0,25 м. Виготовлено місцевими майстрами. [47]

А.В. Войнаровський

с. ПОТУШ

Пам'ятне місце випробування літального апарата О.Ф. Можайського (іст.). На північ від села, в полі.

Пам'ятний знак встановлено у 1980 р. на місці випробування у літального апарата О.Ф. Можайського. Над селом Потуш 30 червня 1876 р. О. Можайський запустив свій планер. Гранітний обеліск (Розмір: 5,0 м). Виготовлено місцевими майстрами. Більш детальну інформацію про винахідника дивись у статті «Вінницький район. Смт Вороновиця. Погруддя О.Ф. Можайського» у виданні «Пам'ятки історії та культури Вінницької області. Частина 1. Барський – Немирівський райони». [48]

А.В. Войнаровський

с. РАХНИ ПОЛЬОВІ

Пам'ятний знак визволителям (1967 р., іст.). Центр села.

Пам'ятник радянським бійцям, визволителям села (1944 р.) Встановлено у 1967 р. Обеліск із пісковику. Розмір: 3,0 м. Виготовлено місцевими майстрами. [49]

А.В. Войнаровський

Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1972 р., іст.). Центр села.

Пам'ятник 90 односельцям, які загинули в роки Другої світової війни. Встановлено у 1972 р. Обеліск і постамент з граніту. Розміри: обеліск 7,5 м; постамент 1,2×2,0×2,0 м. Виготовлено місцевими майстрами. [50]

А.В. Войнаровський

с. РОГІЗНА

Поселення трипільської культури (енеоліт, археол.). На західній околиці села.

Займає край плато між правим берегом Південного Бугу та лівим берегом річки Краснянки. Відкрите у 1947 р. Д.Т. Березовцем, його обстежили у 1980 р. І.І. Заєць, у 2012 р. Д.Л. Гаскевич і О.М. Кононенко, у 2017 р. В.С. Рудь. Пам'ятка належить трипільській культурі та датована кінцем 5 тис. — початком 4 тис. до н. е.

Сліди поселення добре прослідковуються на сателітних знімках Google Earth. Аналогічні зображення інших поселень дають нам підстави припустити, що пам'ятка спланована двома овалами. Розміри зовнішнього, найбільшого, 1,4×0,9 км. Всередині внутрішнього овалу прослідковуються короткі радіальні вулиці. Площу пам'ятки попередньо визначається у 95,0–100,0 га. На поселенні зібрано численні фрагменти посуду, які прикрашені чорним монохромним або ж заглибленим орнаментом. [51]

В.С. Рудь

Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1967 р., іст.). Центр села.

Пам'ятник 115 односельцям, які загинули в роки Другої світової війни. Встановлено у 1967 р. Скульптура із залізобетону, постамент із бетону. Розміри: обеліск 2,6 м; постамент 1,0×1,9×1,6 м. Виготовлено майстрами Київського художнього фонду. [52]

А.В. Войнаровський

с. СЕЛИЩЕ

Поселення трипільської культури та середньовічне замчисько (енеоліт, 16–17 ст., археол.). Урочище «Місто».

Займає схил великого мисоподібного пагорба правого берега Південного Бугу. З і сходу, півдня і заходу мис утворений вигином ріки, з північного боку переходить у напільну частину плато. Висота становить 15,0–18,0 м над урізом води. Через поселення проходить автомобільна дорога Вінниця – Тиврів, обабіч якої стоять садиби місцевих жителів. Розміри і характер планування забудови встановити неможливо. Пам'ятку було виявлено у 1946 р. експедицією Державного Ермітажу під керівництвом М.І. Артамонова. Дослідження проводилися у 1947 р. Д.Т. Березовцем, у 1992 р. Б.І. Лобаєм та С.О. Гусєвим. Експедицією Д.Т. Березовця на поселенні зібрана столова кераміка гарного випалу. Вона прикрашалася розписом і заглибленим жолобчастим орнаментом. Кухонна кераміка з домішками товченої черепашки також декорувалася заглибленнями. На городі місцевого жителя була проведена розвідувальна шурфовка. Виявлено залишки наземного глинобитного житла. У східній частині поселення, в урочищі «Місто», у 2005 р. під час археологічних досліджень Л.І. Виногродської фундаменту замчиська (16–17 ст.), у ямі трипільського часу був зібраний матеріал, представлений керамікою, антропоморфною пластикою, крем'яними знаряддями праці та кістками тварин. Невелика колекція кераміки, що збереглася, включає столовий і кухонний посуд. Серед столових форм переважають сфероконічні миски, кратери, амфори, бомбоподібні кубки, шоломоподібні покришки. Орнамент нанесено чорною фарбою у вигляді потовщеної S-подібної петлі, рядами горизонтальних ліній, краплеподібних фестонів, «комет», «совиного ліку». Великі грушоподібні посудини декорувалися широкими вигинами жолобків практично по усій поверхні. Кухонні горщики по вінцях і плічках оздоблювалися заглибленими ланцюжками насічок, «перлинами», гірляндами дуг. Поселення належить до середніх фаз середньобузької локальної групи трипільської культури і датується 4–3 тис. до н. е. Матеріали зберігаються у фондах Вінницького обласного краєзнавчого музею. Поселення трипільської культури і середньовікове замчисько є пам'ятками археології місцевого значення. [53]

С.О. Гусєв

Братська могила партизанів (іст.). Кладовище.

Братська могила 9 партизан (1943 р.) Встановлено у 1972 р. Обеліск і постамент із бетону. Розміри: скульптура 3,5 м; постамент 0,6×0,7×0,7 м. Виготовлено місцевими майстрами. [54]

А.В. Войнаровський

Братська могила радянських бійців. Пам'ятний знак односельцям, учасникам Другої світової війни (1972 р., іст.). Центр села.

Братська могила 39 радянських бійців, загиблих під час визволення села (1944 р.) Пам'ятний знак 250 односельцям, які загинули в роки Другої світової війни. Встановлено у 1972 р. Скульптура із залізобетону, постамент із каменю. Розміри: скульптура 3,0 м; постамент 1,5×1,5×1,5 м. Виготовлено майстрами Київської реставраційної майстерні. [55]

А.В. Войнаровський

Черленківський замок (18 ст., архіт.).

Замок дійшов до нашого часу в стані руїн. Частково збережена башта, фундаменти

прямокутної будівлі, підземні ходи. Башта шестигранчаста. Перших два бойових яруси 16 ст. з амбразурами в напрямку ріки. В гранях розташованого над ними об'єму (безпосередньо каплиці) — високі півциркульні вікна (частково зруйновані). Віконні прорізи другого ярусу розтесані на початку 19 ст. Перекриття не збережені. Башту було перероблено на каплицю. Стіни каплиці (товщина 1,7 м) потиньковані, тришарові (оздоблення — червона цегла з вкрапленням сірого гранітного каменю), забутовка переважно цеглою (зустрічається типу плінфи). Архітектурні форми барокові (збереглись тиньковані віконні тяги, русти кутів). Вхід мав портик зі спарених колон іонійського ордеру. Верхня частина будівлі зруйнована на висоту приблизно 3,0 м. Стіни були завершені карнизом з великорозмірної цегли, будівля мала дерев'яний купол з хрестом. Неподалік розташовані залишки фундаментів другої башти. Пам'ятка належить до характерних зразків оборонного зодчества 16–18 ст. Башта Черленківського замку є пам'яткою архітектури національного значення. [56]

М.О. Кушнір

с. СЛІДИ

Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1966 р., іст.). Центр села.

Пам'ятний знак 133 односельцям, які загинули в роки Другої світової війни. Встановлено у 1966 р. Матеріал: дошка, дерево. Розміри: 1×1,5 м. Виготовлено місцевими майстрами. [57]

А.В. Войнаровський

с. СТРОЇНЦІ

Братська могила радянських бійців (іст.). Кладовище.

Братська могила 2 радянських бійців загиблих при звільнені села (1944 р.) Встановлено у 1972 р. Гранітний обеліск. Розмір: 3,0 м. Виготовлено місцевими майстрами. [58]

А.В. Войнаровський

Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1969 р., іст.). Центр села.

Пам'ятник 120 односельцям, які загинули в роки Другої світової війни. Встановлено у 1969 р. Скульптура із залізобетону, постамент з бетону. Розміри: скульптура — 5,0 м; постамент — 0,8×1,2×1,2 м. Виготовлено майстрами Вінницького художнього фонду. [59]

А.В. Войнаровський

смт СУТИСКИ

Братська могила радянських бійців. Пам'ятний знак односельцям, учасникам Другої світової війни (1966 р., іст.). Центральна площа.

Братська могила 209 радянських бійців, загиблих при звільненні селища (1944 р.). Пам'ятний знак 157 односельцям, які загинули в роки Другої світової війни. Встановлено у 1966 р. Скульптура із залізобетону, постамент із цегли. Розміри: обеліск 1,7 м; постамент 1,9×1,7×2,0 м. Виготовлено майстрами Київський художній фонд. [60]

А.В. Войнаровський

Садиба Гейденів (19 ст., архіт.). Центр селища.

Садиба графа Д.Ф. Гейдена побудована у 19 ст. Маєток-садиба складався з палацу, флігелів, башт, господарських споруд та ландшафтного парку (площею 20,0 га). Палац і всі господарські будови були виконані в стилі неоготики. Двоповерховий палац стояв на краю двадцятиметрового гранітного виступу, на місці, де Південний Буг змінює свій напрям. Палацу давно немає, збереглися лише в'їзна брама зі сторожкою, вежа, триповерховий флігель та частина пейзажного парку. Вежа розташована на краю гранітної скелі, її стрімкий силует підкреслюється чотирма мініатюрними кутовими баштовками. Головна алея, що вела до палацу, оформлена зеленою смугою живоплоту з бирючини, на фоні якої виструнчилися ряди тополі китайської та пірамідальної. Особливо чудово виглядають схили парку над Південним Бугом. Величезні брили каміння, що рясно всіяли пагорб, в поєднанні з насадженнями та великими ділянками лугу на березі річки створюють оригінальні пейзажі. Палац прикрашали картинна галерея і бібліотека, яка нараховувала 15 тисяч томів. Біля тисячі томів з цієї бібліотеки нині зберігається у Вінницькій обласній

бібліотеці ім. Тімірязєва. Після Другої Світової війни у садибі діє школа-інтернат. В будівлі флігеля облаштована їдальня. Садиба Гейдена є пам'яткою архітектури місцевого значення. [61]

Л.М. Денисова

с. ТРОСТЯНЕЦЬ

Поселення трипільської культури (енеоліт, археол.). На південно-східній околиці села.

Займає другу надзаплавну терасу річки Тростинки. Виявлене І.І. Зайцем у 1971 р., ним же у 1973 р. розкопано три заглиблених об'єкти. Площа поселення 500,0×100,0 м. Досліджені об'єкти мали глибину 1,2–1,5 м, розміри близько 4,5×4,4 м. Тут знайдено значну кількість знарядь праці з кременю (вкладні серпів, пластини, відбійники, нуклеуси, проколки) та каменю (зернотерки). Знайдено також велику кількість фрагментів посуду, орнаментованого заглибленим чи штамповим орнаментом, канелюрами. До керамічних виробів також належать антропоморфні та зооморфні статуетки, мініатюрні конуси. Поселення належить до раннього етапу трипільської культури та датоване першою половиною 5 тис. до н.е. Матеріали розкопок зберігаються у Вінницькому обласному краєзнавчому музеї. [62]

В.С. Рудь

Братська могила радянських бійців (іст.). В саду.

Братська могила 67 радянських бійців, загиблих при звільненні села (1944 р.) Встановлено у 1970 р. Гранітний обеліск. Розмір: 2,2 м. Виготовлено місцевими майстрами. [63]

А.В. Войнаровський

Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1967 р., іст.). Центр села.

Пам'ятник 205 односельцям, які загинули в роки Другої світової війни. Встановлено у 1967 р. Скульптура із склобетону, постамент з каменю. Розміри: скульптура 2,4 м; постамент 2,8×1,7×1,4 м. Виготовлено майстрами Київського художнього фонду. [64]

А.В. Войнаровський

с. УЯРИНЦІ

Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1979 р., іст.). Центр села.

Пам'ятник 150 односельцям, які загинули в роки Другої світової війни. Встановлено у 1979 р. Гранітний обеліск. Розмір: 5,0 м. Виготовлено місцевими майстрами. [65]

А.В. Войнаровський

с. ЧЕРЕМОШНЕ

Могила Данила Нечая, героя визвольної боротьби (іст.). За 2,5 км на південний схід від села, посеред поля.

Нечай Данило (1612–51 рр.) — військовий і державний діяч, полковник брацлавський, активний учасник національно-визвольної боротьби під проводом Б. Хмельницького 1648–57 рр., один з найближчих його соратників. Походив з православного шляхетського роду. Брав участь у підготовці козацького повстання, наприкінці 1647 р. Напередодні Пилявецької битви 1648 р. Д. Нечай очолював гарнізон у Старокостянтинові (нині Хмельницька обл.). Під час походу в Галичину здобув замок у Бродах, брав участь в облозі Замостя. На початку 1649 р. був призначений брацлавським полковником. На той час брацлавський полк мав 22 сотні, в яких нараховувалося 2655 козаків. На чолі Брацлавського полку відзначився в кампанії 1649 р., зокрема, здобув Меджибіж, успішно діяв під час Збаразької облоги та Зборівської битви. Від осені 1649 р. до початку 1651 р. обороняв південно-західні кордони Української держави по лінії Красне – Мурафа – Шаргород – Чернівці, визначені умовами Зборівського договору. У вересні 1650 р. разом з Ф. Джалалієм здійснив похід у Молдову, розбив військо молдовського господаря В. Лупу і здобув його столицю Ясси, змусивши останнього укласти вигідну для Війська Запорозького угоду. Як політичний діяч Д. Нечай займав радикальні позиції, внаслідок чого між ним і гетьманом Б. Хмельницьким нерідко виникали гострі суперечності. Д. Нечай рішуче виступав проти умов Зборівського договору, закликав до продовження боротьби з Річчю Посполитою, чинив опір спробам шляхти вернутися до своїх маєтків в Україні, не

виконував постанов щодо обмеження числа козацького реєстру, сприяв розгортанню на Брацлавщині боротьби селян проти панів. Усупереч умовам Зборівського договору військо Д. Нечая зайняло Шаргород, Браїлів. Ним була організовані економічна блокада підпорядкованих королівській адміністрації західних районів Поділля та переселення тамтешніх міщан і селян на козацьку територію. За свої дії був засуджений польським королем Яном ІІ Казимиром Ваза до смерті. Від кінця 1650 р. вживав енергійних заходів для зміцнення оборони порубіжжя. Загинув в бою під містечком Красне (нині село Тиврівского р-ну) після раптового нападу польських карателів М. Калиновського. За переказами, похований поблизу с. Черемошного. Постать Данила Нечая є чи не найпопулярнішою серед творців українських народних дум, історичних пісень, легенд і переказів, в них він постає як уособлення козацьких чеснот, мужній і талановитий воєначальник.Могила являє собою курган, обсаджений деревами. Пам'ятний знак встановлено у 1925 р., у 1954 р. замінено на обеліск. Могила Данила Нечая є пам'яткою історії національного значення. [66]

А.В. Войнаровський

Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1969 р., іст.). Центр села.

Пам'ятник 136 односельцям, які загинули в роки Другої світової війни. Встановлено у 1969 р. Гранітний обеліск. Розмір обеліска — 5,2 м. Виготовлено місцевими майстрами. [67]

А.В. Войнаровський

с. ШЕНДЕРІВ

Братська могила радянських бійців (іст.). Центр села.

Братська могила 3 радянських бійців, загиблих при звільненні села (1944 р.). Встановлено у 1987 р. Гранітний обеліск. Розмір обеліска — 2,6 м. Виготовлено місцевими майстрами. [68]

А.В. Войнаровський

Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1969 р., іст.). Центр села.

Пам'ятник 119 односельцям, які загинули в роки Другої світової війни. Встановлено у 1975 р. Гранітний обеліск. Розмір: 4,5 м. Виготовлено місцевими майстрами. [69]

А.В. Войнаровський

с. ШЕРШНІ

Будинок, у якому провів дитячі роки композитор М.Д. Леонтович (іст.). Центр села.

Будинок у якому провів дитячі роки (1879–87 рр.) композитор М.Д. Леонтович споруджено у другій половині 19 ст. Розмір: 15,0×12,0 м. Більш детальну інформацію про життя та творчість митця дивись «Тульчинський район, м. Тульчин. Погруддя М.Д. Леонтовича».

А.В. Войнаровський

Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1972 р., іст.). Центр села.

Пам'ятник 146 односельцям, які загинули в роки Другої світової війни. Встановлено у 1972 р. Гранітний обеліск. Розмір: 11,5 м. Виготовлено місцевими майстрами. [70]

А.В. Войнаровський

с. ЯРИШІВКА

Могила радянського бійця (іст.). Кладовище.

Могила радянського бійця, прізвище невідоме (1944 р.) Встановлено у 1949 р. Гранітний обеліск. Розмір: 1,5 м. Виготовлено місцевими майстрами. [71]

А.В. Войнаровський

Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1970 р., іст.). Центр села.

Пам'ятник 97 односельцям, які загинули в роки Другої світової війни. Встановлено у 1970 р. Гранітний обеліск. Розмір: 8,0 м. Виготовлено місцевими майстрами. [72]

А.В. Войнаровський

ТОМАШПІЛЬСЬКИЙ РАЙОН

Томашпільський район утворений 7 березня 1923 р. Район розташований на південному сході Вінницької області. З півночі межує із Тульчинським і Шаргородським районами, Крижопільським — на південному сході, Ямпільським — на півдні, Чернівецьким — на заході.

Територія району становить 778,5 кв. км. Чисельність населення — 33,7 тис. осіб (станом на 1 січня 2019 р.), з яких 13,3 тис. — міське населення (39,5 %) та 20,4 тис. — сільське (60,5 %)[220].

На території району — 34 населених пункти, з яких Томашпіль і Вапнярка є селищами міського типу та розташовані одне від одного на відстані 19 км. Адміністративно-господарський та культурний центр Томашпіль знаходиться за 76 км від обласного центру. Територію району перетинає залізнична колія. Загальна довжина залізничних колій у межах району становить 53 км. Залізничний вузол знаходиться у смт Вапнярка.

Томашпільський район розташований на Волино-Подільській височині у лісостеповій зоні. Територія району є хвилясто-горбкуватим плато, порізаним долинами річок і глибокими ярами. Відмітки поверхні над рівнем моря коливаються від 100 до 350 м.

Район міститься у долині річки Томашівки, його територією протікають річки Русава та Марківка, які мають свої притоки і належать до басейну річки Дністер. Клімат району помірно-континентальний, з вологою, часто помірною зимою і теплим літом. Із корисних копалин переважають нерудні: вапняк, пісок, глина, які мають місцеве значення. На території району переважають темно-сірі опідзолені ґрунти.

Лісонасадження займають близько 10 тис. га в основному листяних порід. На терені району існує низка унікальних природних об'єктів: Антопільський парк 18 ст., Комаргородський парк, Олександрівський парк 19 ст., заказник місцевого значення «Сонна поляна» у с. Стіна, ботанічний заказник місцевого значення у с. Вила. Антопільський парк 18 ст., побудований в ландшафтному стилі, площа 27 га. Посеред великої галявини розташований величний палац класичного стилю, вся територія обнесена муром. Комаргородський парк має площу 2,5 га, основні насадження датовані 19 ст. Відомий своєю красою Олександрівський парк заснований в кінці 19 ст., за 15 км від Томашполя, його площа 12,8 га. Є три ставки і фруктовий сад, закладений в кінці 19 ст. Парк відзначається майстерним добором деревно-чагарникових порід із місцевих та екзотичних видів. Заказник місцевого значення «Сонна поляна» у с. Стіна — 5 га дернової землі, на якій на початку квітня щороку цвіте реліктова сон-трава. Ботанічний заказник місцевого значення «Лужки» на південно-східній околиці с. Вила є ділянкою природної степової рослинності на виходах вапнякових порід.

Заселення території сучасного Томашпільського району відбувалися з доби кам'яного віку. Особливий рельєф місцевості, різноманітні природні багатства, сприятливий м'який клімат, унікальний ландшафт та родючі ґрунти були визначальними факторами для життя людей. Насамперед заселялися долини річки

[220] Томашпільська РДА. Офіційний сайт. [Електронний ресурс] http://tomrda.gov.ua/prorajon/

Русави з притокою Томашпілкою та річки Марківки з притокою Яланкою. Кам'яні, примітивні знаряддя праці кам'яної доби (ручні рубила, кам'яні сокири, кістяні голки, проколки) знайдено поблизу селища Томашпіль та сіл Велика Русава, Вила, Гнатків, Стіна, Марківка, Нетребівка, Кислицьке, Комаргород, Рожнятівка, Яланець.

У 6 тис. до н. е. на терені Томашпільщини існувала буго-дністровська землеробська культура, яка зародилась у межиріччі Дністра та Південного Бугу. У 6–4 тис. до н. е. на території середнього Подністров'я та Побужжя, розвивалася трипільська культура. Її поселення виявлені на початку 20 ст. відомим археологом С.С. Гамченком біля сіл Гнаткова, Нетребівки, Марківки, Стіни, Яланця. Біля с. Кислицьке археологом М.Л. Макаревичем було виявлено і досліджено поселення трипільців, на території якого знайшли два скарби кремнієвих сокир. Всього на території Томашпільського району виявлено 11 поселень трипільської культури: чотири — біля с. Стіни, по одному — поблизу сіл Гнаткова, Кислицького, Липівки, Марківки, Нетребівки, Яланця, Яришівки[221].

У 3–2 тис. до н. е. на території краю проживала група давніх землеробсько-скотарських племен. Пам'ятками скіфсько-сарматського часу 3–2 ст. до н. е. на терені Томашпільщини є кургани біля сіл Рожнятівки, Стіни, Яланця. Визначною пам'яткою є залишки скіфського городища біля с. Стіна.

Ранньослов'янські племена зарубинецької культури (2 ст. до н. е. — 2 ст. н. е.) займались орним землеробством і мали відносно розвинуте тваринництво. Поселення зарубинецької культури виявлене біля с. Комаргород[222].

Племена черняхівської культури проживали на території краю з 2 ст. н. е. Вони вели осілий спосіб життя, мали розвинуте землеробство, скотарство, розвинені ремесла. У цей час значного розвитку набули залізоробне, бронзове та ювелірне виробництва. Торговельні та культурні зв'язки місцевого населення з містами Північного Причорномор'я і Римською імперією підтверджують скарби, які знайдені на полях Томашпільського району, біля селища Томашполя та сіл Горишківка, Гнатків, Рожнятівка, Стіна. На території району виявлено понад 20 поселень черняхівської культури, які чекають дослідження[223].

Формування союзу племен у східних слов'ян відбувалось у період 6–7 ст. У цей час на території краю проживали племена, які належали до південно-східної антської групи. З 9 ст. літописи засвідчують проживання на терені Середнього Придністров'я племен уличів і тиверців. Підпорядкування цих племен Києву ймовірно відбулося у другій половині 30-х — на початку 40-х рр. 10 ст.[224].

У період середньовіччя територія краю входила до складу Галицько-Волинського князівства (12–13 ст.), Великого князівства Литовського (14–15 ст.), після

[221] Бабій І.П. Томашпільський край: з давніх часів до наших днів (З історії Поділля та Придністров'я) / І.П. Бабій, С.І. Бабій, В.С. Бабій, О.А. Куций, Л.І. Бабій. Вінниця, 2018. С. 25–28.

[222] Там само, С. 28.

[223] Там само, С. 31; Гальчак С.Д. Поділля: природа, людина — еволюція, історичний розвиток (кліматичний фактор в історичному антропосоціогенезі). Кам'янець-Подільський, 2006. С. 111.

[224] Сапельняк Т.І. Уличі і тиверці в карпато-причорноморських землях (друга половина IX — перша половина X сторіччя). 07.00.01 — історія України. Дис. канд. істор. наук. Одеса, 2006. С. 161.

Люблінської унії 1569 р. — до складу Речі Посполитої. У 1579 р. польський король Стефан Баторій надав польському магнату Яну Замойському привілей на володіння землями по річках Мурафа, Русава, Марківка до Дністра. Його нащадок засновує у 1616 р. Томашпіль, який швидко розбудовувався, а чисельність жителів містечка стрімко зростала. Наприкінці 16 — на початку 17 ст. Замойські стають одноосібними власниками всіх навколишніх земель. Ще за часів Яна Замойського до краю були запрошені євреї для розвитку ремесла і торгівлі. Типовими для регіону були панщина 1–3 дні на тиждень та високі податки[225].

У першій половині 17 ст. посилювався економічний, соціальний, національний та релігійний гніт, що призвело до національно-визвольної війни проти шляхетської Польщі, в якій населення Томашпільчини брало активну участь. У липні 1648 р. загін Максима Кривоноса за підтримки місцевого населення визволив Томашпіль, який увійшов до Ямпільської сотні Брацлавського полку[226]. Також козацькі сотні перебували в містечках Стіні (Янгороді), Комаргороді та Яланці. Очолював Брацлавський полк Данило Нечай. За Зборівським мирним договором 1649 р. Брацлавщина увійшла до складу козацької держави Богдана Хмельницького.

На початку 1650 р. частина польської шляхти повернулася в маєтки і почала примушувати селян знову виконувати феодальні повинності. У кінці року ситуація загострилась: селяни почали здійснювати напади на польську шляхту. Почастішали напади польського війська на прикордонні пункти на території козацької держави, що змусило Б. Хмельницького укріпити прикордонні залоги. Наприкінці січня 1651 р. козацькі сотні прибули до Янгорода, Комаргорода, Яланця. У лютому 1651 р. польські війська розпочали наступ, під час якого загинув полковник Брацлавського полку Данило Нечай, під командуванням якого перебували військові загони Томашпільщини. 21 лютого відбувалися бої під м. Янгородом, обороною якого керували полковники Олександренко та Калюс[227]. Польське військо на чолі з Калиновським штурмували фортецю кілька днів, однак її мужньо захищали жителі міста, козаки і селяни з навколишніх сіл, 24 лютого поляки відступили.

Після переможної битви у травні 1652 р. козацьких військ під Батогом, коли була розгромлена польська армія, проти шляхти масово виступило місцеве населення. Десятиліттями тривала ця боротьба. Після Андрусівського перемир'я 1667 р. Томашпіль опинився під владою Польщі[228].

Значної шкоди Брацлавщині завдав наступ турецької армії у 1672 р. Було пограбовано і зруйновано Томашпіль, Янгород, Комаргород, значну кількість населення забрано в полон. До 1699 р. на землях Брацлавщини панували турки. Відповідно до Карловицького мирного договору (1699 р.), тут знову настало панування Речі Посполитої. Повернення польської шляхти, яка відновила свої порядки, викликало народні повстання у Томашполі, Янгороді, Комаргороді, Яланці.

[225] Бабій І.П. Томашпільський край: з давніх часів до наших днів (З історії Поділля та Придністров'я) / І.П. Бабій, С.І. Бабій, В.С. Бабій, О.А. Куций, Л.І. Бабій. Вінниця, 2018. С. 55.

[226] Історія міст і сіл УРСР в двадцяти шести томах. Вінницька область. К., 1972. С. 577.

[227] Бабій І.П. Томашпільський край: з давніх часів до наших днів (З історії Поділля та Придністров'я) / І.П. Бабій, С.І. Бабій, В.С. Бабій, О.А. Куций, Л.І. Бабій. Вінниця, 2018. С. 67.

[228] Історія міст і сіл УРСР в двадцяти шести томах. Вінницька область. К., 1972. С. 577.

У березні 1793 р. Правобережна Україна увійшла до складу Російської імперії. Було утворено спочатку Брацлавську губернію, потім — Брацлавське намісництво, а згодом Подільську губернію. Томашпіль було включено до Ямпільського повіту. У липні 1796 р. в Томашполі та його околицях були розквартировані російські війська[229].

Напередодні скасування кріпацтва більшість селян не мала землі. Значна його частина була зайнята ремісництвом, торгівлею, шукаючи додаткових заробітків. Земельна реформа 1861 р. не призвела до значного покращання умов життя селян, разом з тим скасування кріпацтва сприяло розвитку промисловості й торгівлі. Особливо швидко розвивалась цукрова галузь. У 1873 р. було збудовано новий цукровий завод у Томашполі. У 1879 р. на заводі працювало понад 400 робітників[230]. У 1883 р. почали діяти цегельний завод, винокурний завод і два водяних млини. Наприкінці 19 ст. дали продукцію два миловарних заводи, було збудовано паровий млин[231]. Невід'ємною частиною життя містечок Томашполя, Комаргорода, Марківки, Горишківки були базари. Наприкінці століття у Томашполі містилося 85 великих і малих крамниць. Умови праці на підприємствах були важкими, а оплата низькою. Часто робітники зазнавали травм, каліцтв, нерідко нещасні випадки закінчувались смертю робітника. Наслідком важких умов праці стали систематичні робітничі страйки.

Культура та освіта Томашпільщини у 19 ст. перебували у складному стані. Більшість населення було неграмотним. У 1879 р. у Томашполі було відкрито однокласне народне училище при Успенській церкві, у якому працювали два вчителі. Навчалось 60 учнів (50 хлопчиків і 10 дівчат). Церковнопарафіяльні школи були відкриті до кінця століття у селах: Антонівка, Вербова, Вила, Горишківка, Кислицьке, Липівка, Антопіль, Олександрівка, Паланка, Ракова, Стіна, Велика Русава, Вапнярка, Гнатків, Жолоби, Комаргород, Колоденка, Пеньківка, Нетребівка, Рожнятівка, Яланець[232].

У 1856 р. населення Томашполя обслуговував лише один лікар. У містечку була аптека. Лише на початку 20 ст. було відкрито першу, невелику лікарню та амбулаторію. Їх послугами користувалися переважно заможні мешканці[233].

У 1870-х рр. з появою Південно-Західної залізниці виникла станція Вапнярка. Наприкінці 1890-х рр. вона була обладнана комплексом технічних засобів, що забезпечував рух поїздів, на станції з'явився телефонний зв'язок[234].

20 ст. принесло багато викликів для жителів Томашпільщини. Через Першу світову війну населення зазнало чимало страждань. Значно погіршився матеріальний рівень їх життя, зростала дорожнеча. Революційні настрої місцевого

[229] Бабій І.П. Томашпільський край: з давніх часів до наших днів (З історії Поділля та Придністров'я) / І.П. Бабій, С.І. Бабій, В.С. Бабій, О.А. Куций, Л.І. Бабій. Вінниця, 2018. С. 80.

[230] Томашпільщина : Ювілейний збірник / Упоряд.: Антонишин П.В., Сікал О.В. Вінниця, 2013. С. 86.

[231] Історія міст і сіл УРСР в двадцяти шести томах. Вінницька область. К., 1972. С. 577.

[232] Бабій І.П. Томашпільський край: з давніх часів до наших днів (З історії Поділля та Придністров'я) / І.П. Бабій, С.І. Бабій, В.С. Бабій, О.А. Куций, Л.І. Бабій. Вінниця, 2018. С. 85.

[233] Там само, с. 85–86.

[234] Там само, с. 87.

населення посилювалися. Звістка про події Лютневої революції у столиці активізувала їх дії. Робітники та службовці вимагали політичних прав і свобод, 8-годинного робочого дня, покращання умов праці. Розпочалися страйки і у селах. Особливого розмаху вони набули у жовтні 1917 р. Подільський губернський комісар повідомляв у телеграмі Тимчасовому уряду про те, що у Томашпільській волості тривають погроми, громлять ґуральні та цукровий завод, палять економії, знищують запаси фуражу, хліба і худоби. Після Жовтневої революції 1917 р. радянська влада була встановлена у Ямпільському повіті у лютому 1918 р.[235]. Тоді ж було утворено раду робітничих, селянських і солдатських депутатів. Наприкінці лютого Томашпіль окупували австро-угорські та німецькі війська, які відновили панські порядки, вилучали майно та продовольство у населення, запровадили високі податки.

Жителі краю вели боротьбу проти іноземних військ, проте влада Гетьманату на Томашпільщині була слабкою. Громадянська війна у краї наростала. Чимало мешканців Томашполя, Гнаткова, Стіни, Яланця увійшли до загону Ф. Криворучка (уродженця с. Качківки Клембівської волості Ямпільського повіту), більшовика, який повернувся на малу батьківщину наприкінці грудня 1917 р. Спочатку загін Ф. Криворучка діяв проти австро-угорських і німецьких військ та військ УНР, козаків отамана С. Ільницького. Загін Ф. Криворучка увійшов до складу 2-ї бригади Г. Котовського 45-ї стрілецької дивізії Й. Якіра. У червні 1919 р. батальйон Ф. Криворучка зайняв Томашпіль. Після добового бою з отаманом Трохимом Лампігою було взято Вапнярку[236].

Особливо запеклі бої між більшовицькими військами та військами УНР відбувалися влітку 1919 р. за станцію Вапнярка на залізничній дільниці Жмеринка – Вапнярка. 18 і 19 липня 1919 р. в цих боях перемога була на боці Буковинського куреня УНР, а вже 22–24 липня більшовики відтіснили 3-тю Стрілецьку дивізію УНР дещо на захід. 26 липня 3-тя Стрілецька дивізія була сконцентрована на околиці Томашполя та розпочала новий наступ. В наказі командира О. Удовиченка були визначені напрями наступу для кожного полку: 7-й полк наступав на Антопіль, Марківку, Вербову; 8-й — на Теклівку, Савчине, Нетребівку; 9-му полку було наказано наступати на станцію Вапнярка двома куренями, першим і Буковинським Куренем під командуванням О. Кантеміра. Після бою, що тривав добу, курені здобули Цапівку і підійшли до Вапнярки. Більшовики, зміцнені двома полками, чинили завзятий опір, але не наступали. Запеклий бій, що тривав у ніч з 27 на 28 липня 1919 р., завершився взяттям станції Вапнярка сотнями Буковинського Куреня УНР[237].

Упродовж 1917–21 рр. у краї декілька разів змінювалася влада. Ситуація залишалася напруженою. У червні 1920 р. був організований Томашпільський волосний ревком. Разом з тим повстанський антибільшовицький рух у 1920-х рр., який охопив Поділля, довго тривав і на Томашпільщині[238].

[235] Історія міст і сіл УРСР в двадцяти шести томах. Вінницька область. К., 1972. С. 578.

[236] Бабій І.П. Томашпільський край: з давніх часів до наших днів (З історії Поділля та Придністров'я) / І.П. Бабій, С.І. Бабій, В.С. Бабій, О.А. Куций, Л.І. Бабій. Вінниця, 2018. С. 115.

[237] Дуда А., Старик В. Буковинський курінь в боях за українську державність. Чернівці, 1995. 271 с. С. 27–28.

[238] Завальнюк К.В. Провісники волі : Науково-довідкове видання. Літин, 2005. С. 46.

До нашого часу не підраховані людські втрати під час Голодомору 1932–33 рр. — Геноциду українського народу. За даними різних джерел, у районі загинула понад 1 тис. людей. На підставі свідчень очевидців Голодомору, зібраних пошуковими групами, на сьогодні встановлено імена 422 осіб[239].

Після Голодомору жителі краю пережили ще одну трагедію — масові репресії у жовтні-грудні 1937 р. Було заарештовано 526 осіб, з них 195 розстріляно. На сьогодні реабілітовано 420. Репресій зазнали переважно жителі Томашполя. Вапнярки, Великої Русави, Гнаткова, Комаргорода, Липівки, Олександрівки, Рожнятівки, Яланця[240].

20 липня 1941 р. німецько-нацистські війська захопили Томашпіль. Два роки і 8 місяців тривала окупація району військами нацистської Німеччини та Румунії. У Томашполі, Комаргороді та Горишківці були створені гетто для євреїв. Під час Умансько-Ботошанської операції, яка тривала з 5 березня по 17 квітня 1944 р., було визволено всі населені пункти району. Томашпіль було визволено 16 березня військами 2-го Українського фронту[241].

На території району поховано 308 радянських бійців, 35 партизанів і підпільників, 153 цивільних жертви нацизму. Понад 5,6 тис. мешканців району загинули в роки Другої світової війни, майже в кожному селі району встановлено пам'ятники односельцям: смт Томашполі (626 загиблим), селах Вапнярка (135), Цапівка (133), Антонівка (311), Велика Русава (311), Вербова (119), Вила (173), Високе (170), Гнатків (232), Горишківка (220), Жолоби (109), Кислицьке (128), Колоденка (93), Комаргород (292), Липівка (171), Яришівка (144), Марківка (135), Антопіль (80), Нетребівка (182), Олександрівка (231), Благодатне (7), Забіляни (16), Паланка (121), Вапнярки (138), Пеньківка (130), Пилипи-Борівські (116), Калинка (55), Ракова (182), Рожнятівка (277), Стіна (305), Яланець (356)[242].

Незагоєними ранами і болем залишився у народній пам'яті повоєнний Голод 1946–47 рр. Про це мовою документів свідчив відомий дослідник Голоду на Поділлі професор І.Г. Шульга[243].

Сьогодні економіка Томашпільського району має аграрне спрямування і високо розвинуте сільськогосподарське виробництво. Структура земельного фонду має такий вигляд: територія усього 77,8 тис. га, у тому числі сільськогосподарські угіддя — 61,1 тис. га, 78,5 % від площі району, із них: рілля — 54,5 тис. га, ліси та інші лісові масиви — 9,8 тис. га, забудовані землі — 3,0 тис. га, землі водного фонду — 0,28 тис. га, інші землі — 2,2 тис. га. Під пасовища відведено 4,7 тис. га, сіножаті — до 1 тис. га. Площа садів — до 1 тис. га. У районі вирощують озиму та яру пшеницю, ячмінь, жито, горох, кукурудзу, гречку, буряки, озимий та ярий ріпак, сою, лікарські рослини (розторопшу), гірчицю, однорічні та багаторічні трави (люцерна, конюшина), кормові буряки, картоплю, овочі. У районі та далеко за його межами

[239] Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–33 рр. в Україні. Вінницька область. Вінниця, 2008. С. 812.

[240] Вінницький мартиролог. Книга пам'яті жертв політичних репресій на Вінниччині (20-ті — 50-ті рр. XX ст.) Т. 1. Вінниця, 2001. С. 231.

[241] Гальчак С.Д. Визволення Вінниччини від нацистських загарбників (20 грудня 1943 р. — 28 березня 1944 р.). Вінниця, 2005. С. 277–278.

[242] Книга пам'яті України. Вінницька область. Т. 6. К., 1995. С. 5–196.

[243] Шульга І.Г. Голод на Поділлі. Вінниця, 1993. С. 198.

відомі потужні сільськогосподарські підприємства: ТОВ «Агрокомплекс «Зелена долина», ПрАТ «Продовольча компанія «Поділля», СТОВ «Кряж і К», ТОВ «Торговий дім «ФІНПРОМ», ТОВ «Зернопродукт-Липівка», ПСП «Перемога» та 38 фермерських господарств[244].

На сьогодні у районі діють 4 племінних заводи із розведення ВРХ. Поголів'я ВРХ на 1 січня 2013 р. становило 6556, у тому числі 2776 корів. ТДВ «Вапнярський молокозавод» — акційне товариство, продукція якого є лідером на внутрішньому ринку, а також експортується в інші країни. Функціонує 24 молокоприймальних пункти, які забезпечені 19 холодильниками об'ємом обладнання — 33 т молока. У розвитку тваринницької галузі значний внесок належить особистим господарствам населення, у яких нараховується більше 5 тис. корів. Приватним сектором щоденно реалізовується більше 40 т молока. Заготівлю молока на території району проводять 5 підприємств. У галузі працює майже 2300 осіб.

Промисловий комплекс району представлений потужними виробничими підприємствами, що належать до галузі харчової промисловості, серед яких ТОВ «Агрокомплекс «Зелена долина», ТОВ «Вапнярський елеватор», Вапнярська філія ТОВ «ІНТЕР ФУД», ВТП «Поділля»[245].

У районі налічується 142 заклади торгівлі, в тому числі у сільській місцевості 78 та 64 у селищах міського типу. 28 підприємств торгівлі, у яких нараховується 63 заклади торгівлі, входять до системи споживчої кооперації району. У районі зареєстровано 79 торгових об'єктів приватної власності. Функціонує 37 закладів ресторанного господарства. Платні послуги у районі надають 19 самостійних підприємств та 2 відокремлені структурні підрозділи. Станом на 01.01.2019 р. в районі зареєстровано 1283 суб'єктів малого та середнього підприємництва, а саме 1090 фізичних осіб — підприємців та 193 юридичних особи (191 підприємство належать до малих та два підприємства до середніх)[246].

Мережа лікувальних закладів представлена центральною районною лікарнею (на 130 ліжок), яка надає медичну допомогу населенню на вторинному рівні, та районним медичним центром медико-санітарної допомоги (нова гілка медичного обслуговування, з'явилась у січні 2012 р.) До складу центру увійшли: 6 амбулаторій загальної практики сімейної медицини (Томашпільська, Вапнярська, Гнатківська, Комаргородська, Рожнятівська, Яланецька), 20 фельдшерсько-акушерських пункти та 3 фельдшерські пункти[247].

Мережу закладів середньої освіти складають 23 заклади загальної середньої освіти, з них вісім ЗОШ I–II ступенів та п'ятнадцять ЗОШ I–III ступенів. У 2012 р. у районному центрі добудоване нове приміщення загальноосвітньої школи, найбільший освітянський об'єкт за роки незалежної України, триповерхова споруда, загальною площею 10912 кв. м, має 33 класи, гімнастичний та ігровий спортивні

[244] Томашпільщина : Ювілейний збірник / Упоряд.: Антонишин П.В., Сікал О.В. Вінниця, 2013. С. 154.

[245] Там само, с. 154.

[246] Звіт голови Томашпільської РДА за 2019 рік. [Електронний ресурс] http://tomrda.gov.ua/98787876767656564 54/

[247] Новітня історія України. Славетна Вінниччина. Вип. 2. / Автор-упоряд. Болгов В.В. К., 2007. С. 33.

зали, концертну залу, їдальню, навчальні майстерні, стоматологічний та маніпуляційний кабінети, спальні кімнати для першокласників[248].

Комаргородське вище професійне училище готує кваліфікованих робітників: водіїв, трактористів, електромонтерів, електрогазозварників, кухарів та кондитерів для підприємств регіону. Училище має навчальну базу в с. Ольгополі Чечельницького району. На 1.01.2019 р. в училищі навчалося близько 400 учнів, щороку воно готує до 200 кваліфікованих робітників[249].

У районі діє 18 закладів дошкільної освіти, з них один НВК «Вербівська ЗОШ І ступеня — ДНЗ». Мережа освітніх округів Томашпільського району включає: Височанський, Комаргородський, Гнатківський, Антонівський[250].

Для молодого покоління працює Будинок дитячої творчості та дитячо-юнацька спортивна школа (ДЮСШ), Томашпільська та Вапнярська дитячі музичні школи, районний методичний кабінет з питань освіти, психологічна служба, до складу якої включені практичні психологи. У Будинку дитячої творчості працює 31 гурток, які відвідують більше 700 дітей району.

У районі діє базова мережа закладів культури: 28 клубних установ, з них 26 у сільській місцевості; районний Будинок культури та Вапнярський селищний Будинок культури; 28 бібліотечних установ; дві дитячих музичних школи; один — Історичний музей ім. І.Д. Черняховського у с. Вербова. З метою розвитку народної творчості у закладах культури району діє 150 клубних формувань.

Своїми успіхами славиться Томашпільська дитяча музична школа, у якій здобувають музичну освіту майже 100 учнів. При ній працюють зразковий духовий оркестр та ансамбль баяністів. Вапнярська дитяча музична школа має вокальне, духове, народне, фортепіанне та хореографічне відділення, відома своїм зразковим дитячим танцювальним колективом «Алегро».

На 1.01.2020 р. у районі функціонувало 28 бібліотек: 16 у підпорядкуванні Томашпільської сільради, дві — Вапнярської сільради та 10 самостійних публічних бібліотек системи Міністерства культури та інформаційної політики України. Фонди бібліотек району нараховують понад 317 тис. примірників. Книжковий фонд районної бібліотеки нараховує більше 40 тисяч примірників. Послугами бібліотеки користуються майже дві тисячі читачів[251].

У районі працюють народні аматорські колективи: хорові, хореографічні, театральні, естрадні, солістів-вокалістів, троїстих музик, фольклорно-етнографічні. 9 аматорських колективів району носять звання «народний (зразковий)» і достойно представляють Томашпільщину на Всеукраїнських, обласних та районних фестивалях. Окрасою району є: народна академічна хорова капела «Відлуння» та жіночий вокальний ансамбль «Матіола», ансамбль народного танцю «Подільські роси» Томашпільського РБК, вокальний ансамбль «Гармонія» Височанського СБК, ансамбль народної пісні «Оберіг» Вилянського СБК, народний

[248] Звіт голови Томашпільської РДА за 2019 рік. [Електронний ресурс] http://tomrda.gov.ua/98787876765656454/; http://tomrda.gov.ua/2544564654765756/

[249] Комаргородське вище професійне училище. [Електронний ресурс] https://kvpy.vn.ua/

[250] Томашпільська РДА. Офіційний сайт. Відділ освіти Томашпільської районної державної адміністрації. [Електронний ресурс] http://tomrda.gov.ua/2544564654765756/

[251] [Електронний ресурс] https://www.library.vn.ua

жіночий вокальний ансамбль «Гармонія» Височанського СБК, народний чоловічий ансамбль «Щедроспів» Гнатківського СБК, фольклорно-етнографічний ансамбль «Русава» Стінянського СБК. У мальовничому с. Стіна традиційно проводиться фестиваль народної культури «Одвічна Русава»[252].

На території Томашпільського району загальна кількість об'єктів культурної спадщини, що занесені до Державного реєстру нерухомих пам'яток України становить 65 пам'яток, серед них 38 — історії, 24 — архітектури та містобудування, 5 — монументального мистецтва та 11 — археології[253].

У районі збережені культурно-історичні пам'ятки: Свято-Успенська церква у с. Марківка (1767 р.), костел у с. Комаргород (1770 р.). З князями Четвертинськими пов'язаний палац першої половини 19 ст. у с. Комаргороді, побудований в архітектурному стилі швейцарських шале, комплекс Свято-Миколаївської церкви 17–19 ст. на Замковій горі у с. Стіна. У с. Антополі зберігся величний палац класичного стилю, побудований у 1830-х рр. князями Четвертинськими. У с. Комаргороді функціонує Стефанівська церква, побудована графом Балашовим у 1910 р.[254].

Відомі постаті, життя і творчість яких пов'язані з Томашпільським районом: Сава Чалий (? р. н., с. Комаргород — 1741 р.) — запорозький козак, згодом сотник надвірного загону князів Четвертинських, учасник гайдамацького руху, як полковник страчений за вироком гайдамацької ради за зраду, персонаж усної народної творчості та художньої літератури; К.Г. Стеценко (1882–1922 рр.) — композитор, педагог, у 1911 р. переїхав з Тиврова до с. Олександрівки, де створив, зокрема, другу редакцію музичного твору «Заповіт», автор знаменитого солоспіву «Плавай, плавай, лебедонько», кантати «Шевченкові», музики до поеми «Гайдамаки»; І.М. Зальцман (1905 р., м. Томашпіль — 1988 р.) — організатор промислового випуску танків, народний комісар танкової промисловості СРСР (1942–43 рр.), генерал-майор, Герой Соціалістичної праці (1941 р.); І.Д. Черняховський (1906–45 рр.) — радянський полководець, генерал армії, двічі Герой Радянського Союзу (1943, 1944 р.). Навчався у школі с. Вербової та залізничній школі станції Вапнярка; М.В. Слободянюк (1914 р., с. Липівка — 1988 р.) — фольклорист, етнограф, літературознавець, журналіст, брав участь у фольклорно-етнографічних експедиціях по Україні, зокрема у Вінницькій області; І.А. Федчишин (1922 р., с. Яришівка — 2001 р.) — парашутист, семиразовий рекордсмен світу, перший абсолютний чемпіон світу з парашутного спорту (1954 р.), Заслужений майстер спорту СРСР (1953 р.); В.Г. Грицюк (1933 р., м. Томашпіль — 2004 р.) — співак, Народний артист УРСР (1978 р.); І.Г. Паламар (1933 р. н., с. Яланець — 2018 р.) — педагог, краєзнавець, науковий редактор та співупорядник 9-томного видання «Книга пам'яті України. Вінницька область», книги «Реабілітовані історією», збірника «Політичні репресії на Поділлі (20–30-ті рр. XX ст.), багатотомного видання «Вінницький мартиролог» тощо;

[252] Томашпільщина : Ювілейний збірник / Упоряд.: Антонишин П.В., Сікал О.В. Вінниця, 2013. С. 161.

[253] Пам'ятки історії та культури Вінницької області : словникова частина / Упоряд.: Ю.А. Зінько, М.Р. Мудраченко та ін. Вінниця, 2011. С. 272–275, 368–370, 396.

[254] Визначні пам'ятки Вінниччини : Альбом / Він. обл. краєзн. музей; відп. за випуск К. Висоцька. Вінниця, 2011. 400 с.

Є.О. Гоцуляк (1942 р. н., с. Горишківка) — фахівець у галузі будівельної механіки, доктор технічних наук, лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки; Л.Б. Тарнашинська (1952 р. н.) — письменниця, критик, літературознавець, доктор філософії (Мюнхен, 1996 р.), роки дитинства та юності провела на Вінниччині, зокрема у Томашполі.

Томашпільщина славиться своїми земляками — Героями Радянського Союзу: І.З. Дребот (1913 р., с. Паланка — 1983 р.); Г.Д. Кельбас (1909 р., с. Стіна — 1968 р.); Д.В. Нагірняк (1909 р., с. Жолоби — 1944 р.); С.П. Сельський (1924 р., смт Томашпіль — 2004 р.); А.М. Хуторянський (1919 р., смт Томашпіль — 1943 р.); Герой Радянського Союзу Т.Г. Мазур (1919 р., с. Савинці Тростянецького району — 1998 р.), деякий час працював учителем початкової школи с. Антонівка Томашпільського району[255].

Звання Героя Соціалістичної Праці одержали уродженці Томашпільського району: Л.І. Баштанар (1917 р., с. Яланець — 1998 р.); М.М. Галушка (1921 р., с. Вербова — 1980 р.); В.С. Бойчук (1912 р., с. Яланець — 1996 р.); О.К. Мазурик (1924 р., с. Вербова — 2007 р.); А.В. Маркітан (1940 р., с. Антопіль — 2009 р.); Р.В. Пасічник (Прокопишина) (1939 р., с. Нетребівка — 2015 р.); В.К. Поштар (1926 р., с. Яланець — 2015 р.)[256].

Відомою на Вінниччині діячкою в галузі культури була З.З. Чорна (1932 р., с. Стіна — 2019 р.) — фольклористка, етнограф, краєзнавець, засновник і керівник фольклорно-етнографічного ансамблю «Русава» (1970–99 рр.), записала близько тисячі народних обрядових пісень, нагороджена медаллю «За багаторічну працю в галузі культури» (2003 р.)[257].

Т.П. Пірус

[255] Гальчак С.Д. Герої Вінниччини. Вінниця, 2016. С. 48, 59, 75, 81, 99, 118.

[256] Бабій І.П. Томашпільський край: з давніх часів до наших днів (З історії Поділля та Придністров'я) / І.П. Бабій, С.І. Бабій, В.С. Бабій, О.А. Куций, Л.І. Бабій. Вінниця, 2018. 380 с. С. 354–355.

[257] Народні майстри Вінниччини : довідник / укл.: Т.О. Цвігун, Н.А. Сентемон, Т.Г. Гец. Вінниця, 2009. С. 109.

смт ТОМАШПІЛЬ

Братська могила радянських бійців. Меморіал землякам, учасникам Другої світової війни (1949 р., 1980 р., іст.). Вул. Данила Нечая.

У результаті успішного проведення Умансько-Ботошанської операції війська 791-го артилерійського полку 254-ї стрілецької дивізії та 1127-го стрілецького полку 337-ї стрілецької дивізії 6-ї танкової армії 2-го Українського фронту 17 березня 1944 р. звільнили смт Томашпіль. У братській могилі поховані 20 радянських бійців, які загинули в боях за селище під час його звільнення. За рішенням районної ради (березень 1948 р.) у центрі селища на братській могилі встановлено пам'ятник, який виготовили майстри Київського художнього фонду. Урочисте відкриття відбулося 3 травня 1949 р. Скульптура воїна з прапором, виготовлена із залізобетону, висота — 2,0 м. Постамент східчастий, виготовлений із цегли, обштукатурений, розміри: 2,1×3,0×3,0 м. На постаменті напис: «Полягли в боях за Радянську Вітчизну». На плитах, розташованих на меморіалі, названі прізвища бійців, які загинули при звільнені Томашполя. Братська могила займає територію 5,0×3,0 м. До могили веде доріжка. Братська могила складає єдиний комплекс із меморіалом загиблим односельцям. Меморіал на честь 434 загиблих на фронтах Другої світової війни земляків. Пам'ятник і доріжка освітлені. У 1980 р. впорядковано територію та здійснено реконструкцію. [1]

Т.П. Пірус

с. АНТОНІВКА

Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1967 р., іст.). Центр села.

На фронтах Другої світової війни загинуло 311 односельців. У 1967 р. в центрі села, у сквері біля Будинку культури на честь загиблих земляків відкрито пам'ятник із меморіальною плитою, на якій записано прізвища полеглих. Ініціатором спорудження пам'ятника був тодішній голова сільради, колишній фронтовик Березовський Олексій Терентійович. [2]

Т.П. Пірус

с. АНТОПІЛЬ

Садиба (кінець 17 ст. — друга половина 19 ст., архіт.). Вул. Вишнева, 46.

Садиба була закладена у 1780-х рр. князем А.Я. Святополком-Четвертинським, каштеляном брацлавським. Спочатку був облаштований ландшафтний парк площею 27,0 га в англійському стилі на основі природного лісового масиву. У 1830 р. збудований в стилі класицизму двоповерховий палац, який стоїть на підвищенні, посередині великої паркової галявини. Головний фасад п'ятичасний, розчленований трьома ризалітами. Центральний — акцентовано чотириколонним портиком іонічного ордера. Особливістю будівлі є балкони, що розташовані по вісях ризалітів на рівні другого поверху, огороджені металевими кованими решітками. Парковий фасад більш скромний, його центральна частина відмічена напівциркульним ризалітом. Планування центральної головної будівлі палацу анфіладне, з дворядним розташуванням приміщень. В інтер'єрах збереглися ліпнина плафонів і мармурові каміни. У першій половині 19 ст. до основної центральної будівлі прибудовані цегляні одноповерхові крила з неоренесансним трактуванням фасадів та коридорною системою розпланування. Внаслідок прибудов палац отримав П-подібний план та глибокий курдонер зі сторони головного фасаду. Нині у садибі, окрім палацу, збереглися господарські споруди, збудовані на початку 20 ст. новими господарями Ярошинськими: ворота, стайня, гараж, склад, льодовня, голубник та кам'яна огорожа. Ландшафтна планувальна композиція парку добре пов'язана з мальовничим рельєфом території. Тальвег між схилами використаний для створення системи ставків і є композиційною віссю парку. Особливістю парку є розташування навколо нього плодових садків. Серед зелених насаджень вирізняється група кінських каштанів, що сприймається як одне дерево з діаметром крони до 30,0 м. В партерній частині виділяється дві групи каштанів, які підкреслюють головний вхід до палацу. У радянську добу у садибі було відкрито будинок відпочинку. З 1957 р. тут діяв будинок для людей похилого віку. З 1900-х рр. розташувався психоневрологічний будинок-інтернат, який займає садибу до сьогоднішнього дня. Садиба є пам'яткою

архітектури та містобудування національного значення. [3]

Л.М. Денисова

смт ВАПНЯРКА

Братська могила радянських бійців (іст.). Роздоріжжя Тульчин – Вапнярка – Томашпіль.

У братській могилі поховано чотирьох радянських бійців, які загинули у 1941 р. У результаті успішного проведення Умансько-Ботошанської операції війська 15-ї мотострілецької бригади, 107-ї, 109-ї та 164-ї танкових бригад, 180-ї стрілецької дивізії 2-го Українського фронту 15 березня 1944 року звільнили смт Вапнярку. У боях за звільнення селища загинуло 156 радянських бійців, які поховані у братській могилі. Одне поховання радянського бійця було здійснено у 1945 р. Всього поховано 161 бійця. Всі прізвища загиблих відомі. Зокрема, тут похований полковник Доста Костянтин Августович (1896–1941 рр.). Відкрито меморіальний комплекс 9 травня 1976 р. Скульптор В.Л. Смаровоз (м. Вінниця). Могила має форму невеликого горбика у вигляді трапеції, на якому насаджені квіти. Розміри могили: 2,4×4,4 м. На могилі встановлено пам'ятник: скульптура воїна, що складає присягу, в плащ-накидці, він схилився на ліве коліно, у лівій руці — каска. Виготовлена із залізобетону. Висота: 3,0 м. Чотиригранний постамент — із залізобетону, розміри: 0,6×1,2×2,5 м. Перед постаментом встановлені три плити з прізвищами загиблих. Розміри кожної плити: 1,0×0,5×1,2 м. На плитах напис (рос.): «Здесь похоронены воины Советской Армии, погибшие в районе станции Вапнярка в 1944 г.». Територія поховання викладена плитами. [4]

Т.П. Пірус

Історичний музей І.Д. Черняховського (1986 р., іст.). Центр селища.

Вапнярська загальноосвітня школа №1 носить ім'я І.Д. Черняховського. У 1986 р. тут було створено Історико-меморіальний музей І.Д. Черняховського. Його засновником є ветеран праці Н.О. Легостаєва. У музеї представлено 210 оригінальних експонатів. Експозиція музею представлена оформленими стендами: «Становлення», «Командир дивізії», «Командарм», «Командуючий фронтом», «Навічно в строю». Щороку музей відвідують близько 1200 осіб. На будинку школи у 1980 р. встановлено пам'ятний знак І.Д. Черняховському. [5]

Т.П. Пірус

Могила Ю.М. Вознюка, учасника радянсько-афганської війни (іст.). Центральне кладовище.

У його південно-західній частині похований Вознюк Юрій Михайлович (1961–80 рр.) — єфрейтор, токар відділення ремонтно-відновлювального батальйону. Народився у смт Вапнярка. Закінчив Вапнярську СШ №1 у 1978 р. Працював на Вінницькому заводі електротехнічної апаратури слюсарем. До лав Збройних Сил СРСР призваний у червні 1979 р. До Афганістану прибув у січні 1980 р. Загинув 10 червня 1980 р. під час виконання бойового завдання. На могилі встановлено мармуровий надгробок, розміром 2,5×2,0 м із написом (рос.): «Погиб при исполнении служебных обязанностей». За мужність і відвагу нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно). [6]

Т.П. Пірус

Могила С.В. Кадука, учасника радянсько-афганської війни (іст.). Центральне кладовище.

У його північно-західній частині похований Кадук Сергій Вікторович (1961–80 рр.) — сержант, заступник командира мотострілецького взводу. Народився в смт Вапнярка. Після закінчення у 1978 р. Вапнярської СШ №1 працював монтером на ПМС-128 Одеської залізниці. До лав Збройних Сил СРСР призваний у липні 1979 р. Закінчив школу молодших командирів. З лютого 1980 р. перебував у Афганістані. З серпня 1980 р. мотострілецька рота, в якій служив С. Кадук, вступила в бій. Сержант С. Кадук, уміло командуючи підлеглими, особисто знищив дві вогневі точки ворога. Під час бою був смертельно поранений. За мужність та відвагу нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно). На могилі встановлено мармуровий надгробок, розміром 2,5×2,0 м із написом (рос.): «Погиб при исполнении служебных обязанностей». [7]

Т.П. Пірус

Пам'ятник воїнам-визволителям (1980 р., іст.). Біля Будинку культури.

У результаті успішного проведення Умансько-Ботошанської операції війська 15-ї мотострілецької бригади, 107-ї, 109-ї та 164-ї танкових бригад, 180-ї стрілецької дивізії 2-го Українського фронту 15 березня 1944 р. звільнили смт Вапнярку. У 1980 р. відкрито пам'ятник воїнам-визволителям. Виконаний місцевими майстрами. Із матеріалів використано камінь і метал. Розміри постаменту: 5,8×4,0×4,0 м. На ньому стоїть танк, екіпаж якого визволяв селище у 1944 р. За пам'ятником доглядають вчителі та учні школи № 1. [8]

Т.П. Пірус

с. ВАПНЯРКИ

Поселення черняхівської культури (3–4 ст. н. е., археол.). Південніше села.

Пам'ятка розташована на правому березі струмка, який бере свій початок біля вододілу поблизу ст. Журавлівка. Поселення займає схил плато на площі 500,0×200,0 м. Відкрите П.І. Хавлюком у 1957 р. Він же провів розвідкові розкопки. Культурний шар має товщину 0,10 м, насичений сірою гончарною керамікою. В окремих місцях виявлена глиняна обмазка від стін жител. Знайдено також прясло біконічної форми. [9]

В.А. Косаківський

с. ВЕЛИКА РУСАВА

Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1975 р., іст.). Вул. Центральна.

Під час Другої світової війни на різних фронтах загинули 283 уродженців с. Велика Русава. 9 травня 1975 р. відкрито пам'ятник на честь загиблих земляків. Виготовлений майстрами Вінницького художнього фонду. Скульптурна композиція включає постаті двох воїнів. Один із них стоїть з піднятою правою рукою, другий — лежить біля його ніг. Скульптура виготовлена із залізобетону. Висота: 3,1 м, розміри постаменту: 1,4×3,3×3,3 м. Ліворуч — плита із прізвищами загиблих. Розміри: 1,8×2,0×0,4 м. Перед пам'ятником напис: «1941–1945». Територія, на якій стоїть пам'ятник, огороджена цегляними стовпчиками, навколо ростуть дерева. [10]

Т.П. Пірус

с. ВЕРБОВА

Братська могила радянських бійців. Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1972 р., іст.). Вул. Івана Франка.

Братська могила має вигляд земляного насипу, забетонованого по краях. Розміри: 2,5×1,5×1,5 м. Відомо прізвище лише одного бійця (рос.): Трубицин И.М., який загинув при звільненні села у 1944 р. Прізвища ще 14 радянських бійців, похованих у братській могилі, невідомі. На могилі встановлена надгробна плита з написом (рос.): «Здесь лежат воины, которые отдали свою жизнь за освобождение с. Вербовая 1941–1945 гг.». Позаду могили пам'ятник. Скульптурна композиція воїна в плащ-накидці та дівчинки. Виготовлена із залізобетону. Висота: 3,0 м, розмір постаменту: 1,5×3,3×3,3 м. Під час Другої світової війни на різних фронтах загинуло 119 уродженців с. Вербова. За рішенням загальних зборів колгоспу ім. І.Д. Черняховського у лютому 1970 р. прийнято рішення про спорудження в селі пам'ятника на честь загиблих земляків. Відкритий 7 жовтня 1972 р. Пам'ятник виготовлений майстрами Львівського художнього фонду. Ліворуч від могили чотиригранний пірамідальний обеліск, на обеліску викарбована зірка. Розміри постаменту обеліска: 2,0×1,5×1,5 м. На обеліску напис: «Вічна слава воїнам-односельчанам, які своєю кров'ю і життям захистили нашу батьківщину від німецько-фашистських загарбників 1941–1945 рр.». Праворуч та ліворуч від обеліска розташовані стели з прізвищами загиблих односельців та написом: «Ніколи не вмирають ті, що смертю завоювали право на безсмертя», «Тут той, хто смертю врятував життя тобі». Зверху на стінах барельєфне зображення ордена Вітчизняної війни та ордена Перемоги. Цоколь спільний для стел та обеліска. Виготовлений із залізобетону. [11]

Т.П. Пірус

Пам'ятник жертвам політичних репресій (1989 р., іст.). Центр села.

У 1937 р. були репресовані 8 мешканців с. Вербова. Четверо з них були розстріляні. Усі репресовані згодом були реабілітовані. У 1989 р. на кошти колгоспу збудовано пам'ятник односельцям — жертвам політичних репресій 1937–38 рр. [12]

Т.П. Пірус

Пам'ятник І.Д. Черняховському, двічі Герою Радянського Союзу (1981 р., іст.). Біля школи.

У 1966 р. у селі встановлено погруддя І.Д. Черняховського. У 1980 р. на честь І.Д. Черняховського відкрито музей. У 1981 р. біля музею йому споруджено пам'ятник. Черняховський Іван Данилович (1906–45 рр.) — генерал армії, командувач 3-го Білоруського фронту. Народився у с. Оксанина Уманського району Черкаської області. У с. Вербова проживав у 1914–23 рр. Після смерті батьків (1919 р.) працював ремонтником на станції Вапнярка. Навчався в Одеській піхотній школі, згодом у Київській артилерійській школі, яку закінчив у 1928 р. Під час Другої світової війни командував танковою дивізією, танковим корпусом, 60-ю армією, з квітня 1944 р. — командувач 3-го Білоруського фронту. Двічі Герой Радянського Союзу (1943 р., 1944 р.), нагороджений 9-ма орденами СРСР. Загинув у бою 18 лютого 1945 р. у Східній Пруссії в районі м. Мельзак (нині Пененжно, Польща). У 1992 р. прах був перепохований у м. Москві. [13]

Т.П. Пірус

с. ВИЛА

Братська могила радянських бійців. Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1956 р., 1967 р., іст.). Північна частина села.

Один з похованих — рядовий Побережний Валентин Федорович, уродженець Калінінського району Херсонської області. Загинув у липні 1941 р. У результаті успішного проведення Умансько-Ботошанської операції війська 169-ї стрілецької дивізії 2-го Українського фронту 16 березня 1944 р. звільнили с. Вила. Два бійці, які загинули під час звільнення села, поховані у братській могилі. Їх прізвища невідомі. 9 травня 1956 р. на могилі відкрито пам'ятник загиблим, виготовлений майстрами Київського художнього фонду. Скульптура воїна виготовлена із залізобетону. Висота: 3,0 м. Постамент з цегли, оцементований. Розміри: 2,5×1,2×1,2 м. Братська могила займає територію 20,0×20,0 м, розміри: 6,2×0,92 м. Територія огороджена, доріжка викладена, ростуть дерева та квіти. На постаменті напис (рос.): «Вечная слава героям, павшим за Родину в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.». У 1967 р. поряд споруджено обеліск 175 загиблим землякам, які не повернулись із фронтів Другої світової війни. Обеліск виготовлений майстрами Київського художнього фонду. [14]

Т.П. Пірус

Погорений млин (кінець 19 — початок 20 ст., архіт.). Над річкою.

Визначною пам'яткою архітектурного будівництва в с. Вила є так званий «Погорений млин». Його будівництво розпочато наприкінці 19 ст., запрацював на початку 20 ст. Триповерхова будівля з підвалом, біля якої були складські приміщення, невеликий двір та млинок. Для спорудження млина використали місцевий матеріал: камінь, вапно, цеглу. Цегла міцна, вироблена з місцевої глини, що й зумовило збереження стін млина до нашого часу. На сучасному «кормовому» дворі є залишки печей, де, ймовірно, випалювали цеглу. За основним призначенням це був контрактовий млин. За переказами старожилів, «чи то борівські, чи то бабчинецькі власники» домовились із місцевим жителем, працівником млину, за відповідну плату, і він підпалив його. Це сталося напередодні революції 1917 р. Млин згорів повністю. На деякий час було відновлено лише олійню. Роботу млина власник відновити не встиг. За роки радянської влади млин не був відновлений. Допоміжні споруди в основному розібрані людьми із Лужка. Млин стоїть понад сто років, без накриття, без догляду. Біля млина, в районі злиття двох річок, стоїть міст. Збереглася його назва — Гамарнянський. [15]

Т.П. Пірус

с. ВИСОКЕ

Братська могила радянських бійців (іст.). Центр села.

У результаті успішного проведення Умансько-Ботошанської операції війська 285-го стрілецького полку 93-ї гв. стрілецької дивізії 2-го Українського фронту 15 березня 1944 р. звільнили с. Високе. У боях за звільнення села загинуло чотири радянських бійця. У кінці 1940-х рр. було проведено перепоховання праху бійців, які загинули на території села, на сільському кладовищі. Четверо невідомих бійців було поховано у центрі села. 7 листопада 1956 р. на братській могилі встановлено пам'ятник загиблим, виготовле-

ний майстрами Одеського художнього фонду. Скульптурна композиція воїна з автоматом на грудях і жіноча постать у скорботі. Виготовлена із залізобетону. Висота: 1,8 м. Розміри постаменту: 1,0×1,3×1,3 м; розміри цоколю: 0,5×2,2×2,2 м. Братська могила займає територію 5,0×4,0 м. [16]

Т.П. Пірус

с. ГНАТКІВ

Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1967 р., іст.). Вул. Лесі Українки.

На фронтах Другої світової війни загинуло 208 уродженців села Гнатків. У 1967 р. біля Будинку культури було споруджено пам'ятник загиблим. Виготовлений майстрами Львівського художнього фонду. Скульптура воїна із залізобетону. Висота 3,0 м. Розміри постаменту: 1,0×1,5×1,5 м. Майданчик і доріжка забетоновані. Навколо ростуть дерева. [17]

Т.П. Пірус

с. ГОРИШКІВКА

Братська могила радянських танкістів (іст.). Північна частина села.

Братська могила розташована у південно-західній частині сільського кладовища. Радянські бійці загинули при звільненні села 16 березня 1944 р. Прізвища загиблих бійців і їх кількість невідомі. Могили доглядають, впорядковують жителі села. [18]

Т.П. Пірус

Кам'яні хрести (іст.). Сільське кладовище.

На території сільського кладовища з давніх часів збереглися кам'яні хрести. Про їх походження старожили не знають, про них не згадується в документах. [19]

Т.П. Пірус

Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1975 р., іст.). Біля сільради.

Під час Другої світової війни на фронтах загинуло 186 уродженців с. Горишківки. За рішенням загальних зборів колгоспу від 20 липня 1974 р. в селі споруджено пам'ятник на честь загиблих земляків. Урочисте відкриття відбулось 9 травня 1975 р. Пам'ятник виготовлено майстрами Львівського художнього фонду. Скульптура воїна виготовлена із залізобетону, висота: 2,5 м. Постамент чотиригранний, виготовлений з залізобетону. Розміри: 1,0×1,2×1,0 м. На постаменті напис: «Вічна слава воїнам, які загинули в період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.». Поряд із постаментом встановлено 4 плити із прізвищами загиблих. Пам'ятник односельцям займає площу: 60,0×30,0 м. Територія огороджена. Навколо ростуть квіти і дерева. [20]

Т.П. Пірус

с. ЖОЛОБИ

Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1975 р., іст.). Біля школи.

Під час Другої світової війни на різних фронтах загинуло 106 жителів села. У серпні 1974 р. прийнято рішення загальних зборів колгоспників про спорудження в селі пам'ятника на честь загиблих земляків. Його відкриття відбулося 9 травня 1975 р. Пам'ятник виготовлений майстрами Львівського художнього фонду. Скульптура жінки залізобетонна. Висота: 2,4 м. Ліворуч від скульптури встановлена плита з прізвищами загиблих. Територія пам'ятника огороджена дерев'яним парканом, викладена бетонними плитами. [21]

Т.П. Пірус

с. КАЛИНКА

Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1970 р., іст.). Біля Будинку культури.

Під час Другої світової війни на різних фронтах загинуло 52 уродженці села. 9 травня 1970 р. відбулося відкриття пам'ятника на честь загиблих. Виготовлений майстрами Львівського художнього фонду. Пам'ятник займає територію 8,7×8,0 м. Скульптура воїна виготовлена із залізобетону. Висота: 4,0 м. Постамент чотиригранний: розміри: 1,5×3,0×3,3 м. Цоколь із залізобетону, розміром 0,7×2,0×2,0 м. Праворуч меморіальна плита з прізвищами загиблих, на плиті напис: «Вічна слава воїнам-односельчанам, які загинули в роки Вітчизняної війни 1941–1945 рр.». [22]

Т.П. Пірус

с. КИСЛИЦЬКЕ

Багатошарове поселення: трипільської, чорноліської та черняхівської культур (4300–4100 рр. до н.е., 9–7 ст. до н.е., 3–4 ст. н.е., археол.). За 1,2 км на захід від села.

Пам'ятка розташована між селами Кислицьке та Комаргород. Займає мисоподібний край плато, утворене вигином річки Томашпілька (Ковбанка) та його схили із південно-західною експозицією. Пам'ятка розташована на лівому березі річки, вона оточує його з північного-заходу та заходу. На південний захід від поселення — долина струмка, лівого допливу річки. Пам'ятку відкрито у 1959 р. розвідками Трипільського загону Середньобузької експедиції під керівництвом М.Л. Макаревича. Поселення віднесено до етапу ВІ Трипілля. Під час цієї розвідки М.Л. Макаревич провів невеличкі розкопки. У травні 2015 р. Східноподільська археологічна експедиція у складі В.С. Рудя та С.С. Федорова провела збір підйомного матеріалу та шурфування поселення. Загальна площа поселення: 9,8 га. Воно має форму овалу, витягнутого по лінії північ — північний-захід — південь — південний-схід. Поселення черняхівської культури розташоване вздовж берега річки та струмка. Матеріали чорноліської культури займають невелику площу в центральній частині трипільського поселення, території між садом та водогінним господарством. На південно-західній околиці саду (центральна частина поселення) закладено шурф № 1 площею 1,0×2,0 м, яким досліджено частину споруди трипільського часу, яка представлена обпаленою глиною, керамікою та кістками тварин. Окремі фрагменти обмазки знизу мають відбитки дерева — розколотих поздовж колод, укладених округлою частиною доверху. Вдалося розчистити негативи цих відбитків. Ширина деревини, використаної в будівництві: 0,18–0,24 м. Колекція кераміки складається із 104 фрагментів, більшість з яких належить до столового посуду. За стилістичними особливостями оздоблення поверхні посуд цієї групи розділяється на п'ять підгруп. Перші дві групи представлені посудом із заглибленою орнаментацією. Це вигнуті чи прямі прокреслені лінії, згруповані зазвичай по 2–4 у стрічки. Наступні три підгрупи посуду представлені розписами, виконаними біхромним (темно-червоним та чорним кольорами фарб) та монохромним (темно-червоним або чорним кольором) орнаментами. Серед форм посуду є посудини закритого типу (біконічні, сфероконічні чи амфори) із високими, лійчастими, увігнутими вінцями; шоломоподібна покришка; пустотіла біноклеподібна посудина. На більшості фрагментів посуду орнаментація не збереглася. За формами тут є миски, амфори, грушоподібний посуд, шоломоподібні покришки. «Кухонний» посуд представлений чотирма фрагментами від трьох різних посудин. До глиняного тіста посудин додано значну кількість подрібненої мушлі, яка не вигоріла при випалі. Колір черепка після випалу — цегельносірий або сірочорний. За формами тут переважають горщики із прямими, злегка відхиленими назовні вінцями та округлими плічками. Вінця згори орнаментовані навскісними рядами круглих проколів. Верхня частина вінець зовні оздоблена перлинами, а уся площа вінець зовні була покрита розчосами, переважно вертикальними. Заглибленою горизонтальною лінією передано межу між вінцями та плічками. Верхня частина плічок прикрашена навскісними рядами відбитків зубчастого штампу, а нижче них — горизонтальний ряд насічок. Також на плічках присутній круглий наліп із отвором в центрі. Відбитки зубчастого штампу та насічки огинають наліп у вигляді фестону. Матеріали розвідок зберігаються у фондах Вінницького обласного краєзнавчого музею. [23]

В.С. Рудь, В.А. Косаківський

с. КОЛОДЕНКА

Могили жертв голоду 1946–47 рр. (іст.). Кладовище.

Тут виявлено та впорядковано могили жертв голоду 1946–47 рр. Кількість похованих осіб невідома. Впорядковано могилу священика, засновника сільського храму Безбідовича Каліста. [24]

Т.П. Пірус

Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1975 р., іст.). Вул. Центральна.

На фронтах Другої світової війни загинуло 240 уродженців села. У 1975 р. вдячні земляки спорудили пам'ятник на їхню честь. Це

скульптура воїна із каскою в лівій руці та автоматом у правій. Виготовлена із бетону. Висота: 2,0 м. Постамент бетонний, розміри: 5,0×0,5×0,5 м. За скульптурою встановлений обеліск, на вершині якого — п'ятикутна зірка. Розмір обеліска: 4,0×1,0×1,2 м. Біля обеліска — стіна із прізвищами загиблих і напис: «Вічна слава воїнам-односельчанам, які віддали своє життя за нашу Батьківщину 1941–1945 рр.». Зверху на стіні зображення ордена Вітчизняної війни та ордена Перемоги. [25]

Т.П. Пірус

с. КОМАРГОРОД

Братська могила радянських бійців. Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1958 р., іст.). Вул. Соборна.

У результаті успішного проведення Умансько-Ботошанської операції війська 57-ї мотострілецької бригади 2-ї танкової армії та частини 18-ї та 52-ї армій 2-го Українського фронту 16 березня 1944 р. звільнили с. Комаргород. Під час бою за с. Комаргород та ближні села загинули 123 радянських бійця. Усі вони були поховані у братській могилі в с. Комаргород. Відомі прізвища 42. У 1958 р. на могилі встановлено пам'ятник. Виконаний Київським художнім фондом. Висота скульптури із залізобетону: 2,9 м. Постамент із залізобетонних плит, розмір: 1,0×2,0×2,0 м. Поряд пам'ятник 185 односельцям, загиблим на фронтах Другої світової війни [26]

Т.П. Пірус

Палацо-парковий комплекс (19 ст., архіт.). Центр села.

До палацо-паркового комплексу належать палац (перша половина 19 ст.), господарський будинок (19 ст.) та парк (кінець 19 ст.). Маєток побудовано князями Четвертинськими. Приблизно в середині 19 ст. він переходить у власність М.П. Балашова, російського державного діяча. Палац цегляний, асиметричний в плані і обсягах, первісне планування не збереглося. У другій половині 19 ст. зазнав капітальної перебудови. Його фасади отримали стильове трактування в дусі швейцарських шале (архітектурні деталі в різьбленому дереві, фахверк декоративний). Оригінальності палацу надають вежі, мансарди і балкончики. Це рідкісний архітектурний стиль для нашої місцевості. Оранжерея, що раніше примикала до головного фасаду, не збереглася. За палацом на підвищеному місці розкинувся сосновий бір. Звідси відкривається панорама на дубово-ясеновий масив і головну алею. Нині тут перебуває один з корпусів Комаргородського вищого професійного училища. Палац є пам'яткою архітектури національного значення, а парк — місцевого. [27]

Т.П. Пірус

Стефанівська церква (початок 20 ст., архіт.). Вул. Лесі Українки, 30.

Збудована у 1910 р. на кошти місцевих парафіян та землевласника М.П. Балашова. Має виразну самобутність. Кам'яна, облицьована кам'яними плитами, з кам'яною підлогою. Стефанівська церква є пам'яткою архітектури місцевого значення. [28]

Т.П. Пірус

с. ЛИПІВКА

Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1975 р., іст.). Центр села.

Під час Другої світової війни на різних фронтах загинуло 173 уродженці с. Липівка. У 1975 р. було збудовано пам'ятник загиблим землякам. Імена 173 загиблих односельців нанесено на плити меморіалу. [29]

Т.П. Пірус

с. МАРКІВКА

Поселення трипільської культури (4300–3900 рр. до н. е., археол.). Південно-західна околиця села.

Поселення розташоване на правому високому березі річки Марківки, на невеликому схилі, що переходить у плато. Пам'ятка обстежена у серпні 1929 р. І.Ч. Зборовським, директором Тульчинського округового музею, у селі біля церкви та на території селянських садиб навколо неї. Поселення раніше виявив його син. Розміри поселення: 400,0×100,0 м. На поселенні виявлена значна кількість кераміки та обмазки. Більша частина кераміки червоного кольору. Вона виготовлена з добре відмуленої глини. Кераміки сірого кольору менше. Вона з великою домішкою піску. За формами: конічні миски, покришки, біконічні

посудини та біноклеподібна посудина. Кераміка прикрашена заглибленим або фарбованим орнаментом у вигляді спіралей, дуг, стрічок. Знаряддя праці представлені ножеподібними пластинами. [30]

В.А. Косаківський, В.С. Рудь

Братська могила радянських бійців. Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1972 р., іст.). Вул. Миру.

У результаті успішного проведення Умансько-Ботошанської операції підрозділи 169-ї стрілецької дивізії 18-ї армії 2-го Українського фронту 15 березня 1944 р. звільнили с. Марківку. Під час бою загинув 21 радянський боєць. Відомі прізвища 19. Усі вони були поховані в братській могилі. Під час Другої світової війни на різних фронтах загинуло 135 уродженців с. Марківка. За рішенням загальних зборів колгоспників у 1972 р. на пагорбку біля річки Шумилівки споруджено великий, художньо оформлений пам'ятник загиблим односельцям. У 1972 р. з сільського цвинтаря перенесені прах 21 радянського бійця, що загинули під час звільнення села від окупантів. Їх перепоховали біля пам'ятника землякам. Пам'ятник займає територію: 50,0×50,0 м. Скульптурна композиція: воїн і дівчинка з квітами. Виготовлена із залізобетону, окована мідним листом. Висота: 4,5 м. На мармуровій плиті напис: «Вічна слава односельчанам села Марківки, загиблим в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.». По обидва боки пам'ятника — мармурові плити з прізвищами загиблих. До пам'ятника ведуть сходи. Територія пам'ятника огороджена цегляними тумбами. [31]

Т.П. Пірус

Церква Успіння та дзвіниця (1767 р., архіт.). Вул. Шкільна,81.

Церква Успіння та дзвіниця були збудовані в 1767 р. У 1848 р. церкву було піднято на мурований фундамент, до неї прибудовані два притвори. В 1879 р. ґонтове покриття було замінено бляхою. Влаштоване опасання на тонких стовпчиках. Зараз опасання не існує. Дерев'яна, тризрубна, триверха, з півночі та сходу оточена опасанням, з притворами з заходу та півдня і прибудовою до східної частини з півночі. Західний притвор акцентований ампірним чотириколонним портиком, який завершувався трикутним фронтоном. Восьмигранчасті в плані зруби накриті витягнутими бароковими верхами з перехватами на високих світлових восьмериках з одним заломом, які увінчані високими главками. Церква обшита вертикально поставленими дошками з нащільниками. В інтер'єрі панує центральний простір, розкритий по висоті (бокові бані пізніше накриті площинною стелею). На рівні заломів влаштовані скоби-затяжки, покриті різьбленням. Бабинець біля східної стіни з'єднаний з центральним зрубом високим двоярусним прямокутним вирізом. В інтер'єрі є дерев'яний, різний, позолочений, чотириярусний іконостас. З заходу від церкви стоїть триярусна дзвіниця, яка завершена бароковою банею. Перший рублений ярус оточено піддашшям, верхні (восьмерик на четверикові) — каркасні. Дзвіниця оточена опасанням на кронштейнах. Споруда обшита вертикально поставленими дошками з нащільниками. На третьому ярусі є спарені отвори для дзвонів. Під дзвіницю підведено мурований фундамент. Опасання і баня покриті бляхою. Церковна садиба оточена невеликою мурованою огорожею. Пам'ятка є гармонійним ансамблем подільської школи народної дерев'яної архітектури. [32]

М.О. Кушнір

с. НЕТРЕБІВКА

Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1969 р., іст.). Вул. Миру.

На фронтах Другої світової війни загинули 212 уродженців с. Нетребівка. У жовтні 1969 р. їм відкрито пам'ятник, виготовлений майстрами Одеського художнього фонду. Це скульптура воїна з факелом у руці. Виготовлена з мармурової крихти, висота: 3,0 м. Постамент — із залізобетону, розміри: 4,5×5,1×0,7 м. На постаменті написи (рос.): «Вечная слава воинам-односельчанам, павшим за свободу и независимость нашей Родины в период Великой Отечественной войны» та «Ніхто не забутий, ніщо не забуто!». На постаменті чотири плити із прізвищами загиблих і зображення трьох орденів Вітчизняної війни. Навколо пам'ятника стовпці із цегли. Пам'ятник односельцям займає майданчик 32,0×27,0 м. Територія, на якій стоїть пам'ятник, огороджена цегляними, обштукатуреними стовпчиками, з'єднаними ланцюгами. До пам'ятника ведуть сходи з гранітних плит.

Територія і доріжка викладені гранітними плитами, навколо ростуть дерева. [33]

Т.П. Пірус

с. ОЛЕКСАНДРІВКА

Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1968 р., іст.). Вул. Миру.

Під час Другої світової війни загинули 254 уродженці с. Олександрівки. 7 листопада 1968 р. їм відкрито пам'ятник, виготовлений майстрами Київського художнього фонду. Скульптурна композиція воїна з автоматом, у плащ-накидці та дівчинкою. Композиція виготовлена із залізобетону, загальна висота: 2,65 м. Постамент цегляний, обштукатурений. Розміри: 0,4×2,6×0,9 м. Ліворуч позаду скульптури встановлена меморіальна плита із залізобетону з прізвищами загиблих. Розміри: 2,5×1,2×0,3 м. Пам'ятник односельцям займає територію 8,0×14,0 м. До пам'ятника веде забетонована доріжка. Територія, на якій стоїть пам'ятник, забетонована, огороджена. Навколо пам'ятника ростуть дерева. [34]

Т.П. Пірус

с. ПАЛАНКА

Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1973 р., іст.). Вул. І. Дребота.

Під час Другої світової війни загинули 118 уродженців с. Паланка. У селі відкрито пам'ятник на честь загиблих 7 жовтня 1973 р., виготовлений майстрами Львівського художнього фонду. Скульптура солдата з квітами в руках виготовлена із бетону. Висота: 2,5 м. На постаменті напис: «Вічна слава героям-односельчанам, які віддали своє життя за рідну Батьківщину, за щастя народу». Праворуч від пам'ятника встановлена меморіальна плита. [35]

Т.П. Пірус

с. ПЕНЬКІВКА

Могила радянського офіцера (іст.). Центр села.

Поблизу церкви на пагорбі похований Чепурнов Володимир Андрійович (1925–44 рр.) — гв. лейтенант, розвідник, який загинув під час визволення села 15 березня 1944 р. Уродженець міста Ленінграда (нині м. Санкт-Петербург, РФ). Багато років на могилу приїздила його мати, підтримувала зв'язки з учнями школи та мешканцями села. У 1955 р. місцеві майстри встановили на могилі меморіальну гранітну плиту та обеліск із фотографією В.А. Чепурнова. На плиті напис (рос.): «Ты отдал жизнь за Родину свою, но живешь ты не только в сердце материнском. Живешь ты вечно и в памяти народа». Розмір обеліска: 2,0×3,0×0,6 м, плити: 0,4×2,0×1,2 м. [36]

Т.П. Пірус

Могила А.В. Сауляка, учасника радянсько-афганської війни (іст.). Північна околиця села.

У північно-західній частині кладовища похований Сауляк Анатолій Васильович (1964–84 рр.) — молодший сержант, водій. Народився у с. Пеньківці. У 1979 р. закінчив 8 класів Пеньківської восьмирічної школи і далі навчався у Комаргородському СПТУ № 9, яке закінчив у 1982 р. з відзнакою. Закінчив з відзнакою Брацлавську автошколу ДТСААФ. Призваний до лав армії у травні 1983 р. У Афганістані з листопада 1983 р. Загинув під час виконання бойового завдання 21 лютого 1984 р. За мужність та відвагу нагороджений (посмертно) орденом Червоної Зірки. На могилі встановлено обеліск з роками життя, рельєфним портретним зображенням та меморіальним написом. [37]

Т.П. Пірус

Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1974 р., іст.). Центр села.

На фронтах Другої світової війни загинули 130 уродженців с. Пеньківки. 16 березня 1974 р. їм відкрито пам'ятник, виготовлений майстрами Одеського художнього фонду. Це скульптурна композиція воїна і жінки літнього віку. Виготовлена із залізобетону. Висота: 4,0 м. Чотиригранний постамент із залізобетону, розміри: 2,5×5,8×1,5 м. Поруч із скульптурною композицією — обеліск. На пам'ятнику напис: «Ніхто не забутий, ніщо не забуто». Розмір плити: 2,0×7,0×0,4 м. До пам'ятника веде доріжка, викладена бетонними плитами. [38]

Т.П. Пірус

с. ПИЛИПИ-БОРІВСЬКІ

Братська могила радянських бійців (іст.). Південно-східна околиця села.

У результаті успішного проведення Умансько-Ботошанської операції війська 57-ї мотострілецької бригади 2-ї танкової армії 2-го Українського фронту звільнили 17 березня 1944 р. с. Пилипи-Борівські. Під час бою загинули два радянських бійця. У південно-західній частині кладовища у братській могилі були поховані Копилов Павло Андрійович, 1921 р. н. із Запоріжжя та Євсеєв Іван, 1921 р. н. із Сибіру. У 1949 р. мешканці села встановили пам'ятник на братській могилі. У 1987 р. пам'ятник було оновлено. [39]

Т.П. Пірус

Могила М.М. Жоріна, учасника радянсько-афганської війни (іст.). Кладовище.

Жорін Микола Михайлович (1960–86 рр.) — старший лейтенант, старший технік гелікоптера Мі-8 авіаполку прикордонних військ. Народився у с. Пилипи-Борівські. У Збройних Силах СРСР з серпня 1979 р. Закінчив Кіровське ВАТУ. Із вересня 1982 р. у Афганістані. У складі екіпажу здійснив майже 100 бойових вильотів. 2 вересня 1986 р. його бойову машину включили до групи забезпечення висадки і дій тактично-повітряного десанту. Під час бою гелікоптер був обстріляний. Старший лейтенант Жорін Микола загинув. На могилі встановлено обеліск. Одна з вулиць у рідному селі носить його ім'я. За мужність та військову доблесть нагороджений медалями «За відвагу», «За бойові заслуги» і орденом Червоного Прапора (посмертно). [40]

Т.П. Пірус

Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1969 р., іст.). Центр села.

Під час Другої світової війни на різних фронтах загинули 116 уродженців села. 9 травня 1969 р. їм відкрито пам'ятник, виготовлений майстрами Київського художнього фонду. Він займає територію: 30,0×50,0 м. Скульптурна композиція включає воїна з мечем і дівчинку з квітами в руках, виготовлена з бетону. Висота: 3,0 м. Постамент прямий, чотиригранний. Розміри: 1,3×1,6×1, 05 м. Цоколь з бетону. Розміри: 0,4×1,5×1,5 м. Праворуч від скульптури встановлена плита із залізобетону з прізвищами загиблих. На плиті напис (рос.): «Вечная слава воинам-односельчанам, погибшим в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.». Територія, на якій стоїть пам'ятник, викладена бетонними плитами, огороджена декоративним парканом. [41]

Т.П. Пірус

с. РАКОВА

Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1970 р., іст.). Поруч із сільською бібліотекою.

Пам'ятник 128 односельцям, загиблим на фронтах Другої світової війни, відкрито 7 листопада 1970 р. Виготовлений майстрами Львівського художнього фонду. Скульптурна композиція включає воїна з мечем і дівчинку з квітами. Загальна висота: 3,2 м. Постамент чотиригранний, виготовлений із каменю. На постаменті напис: «Вічна слава односельчанам, які віддали своє життя в боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.». Праворуч — плита з прізвищами загиблих земляків. Розміри плити: 2,1×5,0×0,5 м. Пам'ятник займає територію: 9,0×13,0 м. Територія, на якій стоїть пам'ятник, огороджена, обсаджена ялинками. До території ведуть бетонні сходинки. [42]

Т.П. Пірус

с. РОЖНЯТІВКА

Могила В.М. Беззубова, учасника радянсько-афганської війни (іст.). Кладовище.

Беззубов В'ячеслав Миколайович (1965–85 рр.) — рядовий, водій. Народився у с. Рожнятівці. Закінчив 8 класів Рожнятівської восьмирічної школи у 1979 р. Після школи працював у колгоспі. До армії закінчив Брацлавську автошколу, де отримав фах водія. До лав Збройні Сили СРСР призваний у квітні 1984 р. Із жовтня 1984 р. у Афганістані. Служив у Кабулі. 11 листопада 1985 р. під час запеклого бою смертельно поранений і того ж дня помер у шпиталі. За особисту відвагу, мужність і сміливість нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно). На могили встановлено обеліск. Його ім'ям земляки назвали поле. [43]

Т.П. Пірус

Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1971 р., іст.). Центр села.

Під час Другої світової війни на різних фронтах загинуло 276 уродженців с. Рожнятівки. 1 травня 1971 р. біля школи було відкрито пам'ятник на честь загиблих. Виготовлений майстрами Львівського художнього фонду. Скульптура воїна в плащ-накидці, із зображенням сонця в руках. Виготовлена з бетону. Висота: 2,5 м. Постамент виготовлений із гранітного підсіву. Перед пам'ятником встановлена плита із прізвищами загиблих. Праворуч — плита з фотографіями загиблих. Ліворуч — плита з написом: «Вічна слава героям 1941–1945 рр.» Навколо території, де стоїть пам'ятник, посаджені дерева. Огорожа кам'яна, з дерев'яними штахетами. Територія та доріжка забетоновані. [44]

Т.П. Пірус

с. СТІНА

Печерний монастир (середні віки, археол.). Південно-західна околиця села.

Пам'ятка розташована біля покинутих штолень, на горі (місцева назва «Стінка») сусідній з горою Яланецька, на лівому березі річки Русава. Це природна печера закладена у вапнистих пісковиках. Вхід та її продовження знищені штольнею. Праворуч від сучасного входу збереглись залишки стіни з склепінням (довжина 3,70 м). На стіні збереглись нерозбірливі сліди петрогліфів. Вперше у науковій літературі пам'ятка згадується у 1887 р. у статті «Сказание о Подольском городе Баре и Барском Свято-Покровском монастыре» в «Подольских епархиальных ведомостях». Про неї писали В. Гульдман, Ю. Сіцінський та М. Петров. У 1999 р. пам'ятку обстежували П.О. Нечитайло та С. Белінський. Вціліла частина печери має довжину 6,25 м, ширину 2,3–3,0 м, висоту 1,0 м. За 2,5 м від сучасного входу справа є ніша з природним навісом та слідами штучної обробки. На глибині 5,90 м стелю печери перерізає глибока і вузька карстова тріщина. З правого боку печери тріщиною утворено природну нішу шириною 0,25 м, висотою 0,35 м, глибиною 0,80 м. Одразу під природним заглибленням є невелика штучна ніша. Її висота — 0,58 м, ширина — 0,20 м, глибина 0,25 м. Навпроти природна ніша зі слідами підтісування, яка має такі розміри: довжина — 1,25 м, ширина — 1,25 м, висота — 0,8 м. Продовження ніші знищене штольнею. За карстовою тріщиною склепіння печери підтесане у вигляді округлої арки. Далі печера знищена штольнею. В стелі печери (0,5 м від входу) є круглий отвір, а за 2,0 м ще один. У печері зафіксовано значну кількість петрогліфів, які, умовно, можна розділити на три групи: антропоморфні, символічні та буквено-цифрові. До першої групи належить зображення людини висічене на стелі. Воно виконане товстими лініями в фас. На обличчі є очі, ніс, усмішка. Права рука з трьома пальцями прокреслена дугою та віддалена від тулуба, ліва — зігнута в лікті, одним пальцем торкається тулуба. Трипалі ноги широко розставлені, помітно грубо накреслений фалос. Права рука пошкоджена отвором для освітлювального пристрою. З цього П.О. Нечитайло припустив, що малюнок могли вирізьбити до існування тут християнської пам'ятки. До антропоморфних зображень належить іконка, розміром: 0,12×0,16 м, висічена в скелі, зліва від входу, за 2,0 м вглиб печери. Ікона напівстерта, поганої збереженості. З символічних зображень найбільшу кількість становлять чисельні варіанти хрестів. З написів дослідникам вдалось прочитати лише декілька, написаних кирилицею: «Помяни Г(оспо)ди Григория». На початку речення чітко вирізьблені чотири цифри: 1496. Також є ще написи: «Помяни Г(оспо)ди Илію и тому свое НБ…», «Помяни свого…», автографи: «Антоній», «Григорий», «Гаврн» та ще один напівстертий напис, але з чіткою датою: 1756 р. Більшість написів поганої збереженості через процеси вивітрювання та вологість у печері. Сучасні дослідники розділяють існування печери на два періоди: язичницьке святилище та християнський скит або монастир. Другий період існування комплексу можна датувати 9–18 ст. [45]

В.А. Косаківський

Поселення трипільської культури (3800–3300 рр. до н. е., археол.).

Навколо с. Стіна відомі п'ять поселень трипільської культури етапів BI, BII, CI та CII. Найбільш детально дослідженими є Стіна-1 і Стіна-4. Перші артефакти трипільської культури із Стіни опубліковано Д.М. Щербаківським після його розвідок у 1926 р. за дорученням ВУАКу. У польовому сезоні 1927 р. розвідки на поселенні в урочищі «Могилки» (інша назва

«Суха Стінка») проведено директором Тульчинського округового краєзнавчого музею І.Ч. Зборовським. А у вересні-жовтні 1929 р. експедиція ВУАКу під керівництвом С.С. Гамченка провела тут розкопки. У складі експедиції працювали: І.Ч. Зборовський, О.Ф. Лагодовська та М.Л. Макаревич. Наступний етап археологічних досліджень в с. Стіна припадає на кінець 1950-х рр. М.Л. Макаревич у липні-серпні 1958 р. на чолі Томашпільської групи Середньобузької експедиції ІА АН УРСР обстежує території навколо села та констатує існування тут чотирьох поселень: Стіна-1 (досліджене у 1929 р. С.С. Гамченком), Стіна-2, Стіна-3, Стіна-4 (урочища «Посічі» та «Стінка»). На останньому поселенні проведено розкопки. У серпні-вересні 1959 р. експедиція Трипільського загону Середньобузької експедиції ІА АН УРСР під керівництвом М.Л. Макаревича проводить подальший пошук у с. Стіна. У той рік здійснено моніторинг стану пам'яток Стіна-2, Стіна-3 та Стіна-4, а на поселенні Стіна-1 проведено розкопки. Завдяки подальшим розвідкам експедицією виявлено два нові поселення: Стіна-5 та Стіна-6. Розвідки з метою уточнення географічного розташування та оцінки стану збереженості відомих пам'яток в мікрорегіоні с. Стіна здійснено Східноподільською археологічною експедицією Інституту археології НАН України у 2015–16 рр. на чолі з В.С. Рудем. В експедиції брали участь С.С. Федоров та О.В. Манігда. На північно-східній околиці с. Стіна розташований підтрикутний мис, утворений вигином русла річки Русава. Мис підвищується над водним плесом на висоту 73 м. Правим берегом річка огинає мис з трьох сторін. Із заходу та сходу схили мису мають нахил 50–70 градусів, тут кам'яна порода (вапняк), з якого утворений мис, оголена. Південна частина мису спускається до річки із нахилом поверхні близько 40 градусів. На півночі мис відділений від плато вузьким перешийком. Окрім цього, вхід на мис посилений фортифікаціями. До них належить рів зовні глибиною близько 1,5 м та шириною до 5,0 м, а також вал висотою 1,8–2,0 м (від дна рову 3,3–3,5 м) та шириною до 4,5 м. Укріплення споруджені на всю ширину перешийку близько 70,0 м. Вал зведено з місцевого каменю вапняку, який, мабуть, було вибрано з місця рову. В північній частині мису, поблизу валу розташоване поселення № 1. За матеріалами 1959 р. чітко фіксуємо в межах закладеного тут розкопу два хронологічні горизонти. Верхній належить до етапу СІІ — це матеріали гординештської групи. Нижній горизонт належить до етапу СІ — поселення в основі чечельницької групи. Колекції за обидва роки вказують на побутування тут лише шару етапу СІ, який є аналогічним до відповідних матеріалів північної частини мису, тобто поселення № 1. Отже, на етапі СІ вся доступна територія мису була заселена. Враховуючи форму мису та його топографію, площа поселення має становити близько 6,2 га. На етапі СІІ заселеною була лише північна частина мису. Площа поселення могла становити не більше, ніж 2,0 га. Культурний шар на території мису значно порушений незаконними розкопками. За 0,7 км на південний захід від мису із поселеннями № 1 та № 4 розташований наступний мис, утворений вигином русла річки Русава. Він розташований на правому березі річки. Його схили менш стрімкі, ніж у описаного вище. В центральній частині мису розташована кам'яна церква 17 ст. та кладовище. Окрім інших, на території поряд з церквою фіксуємо наявність двох шарів Трипілля — аналогічних, що й на першому мису. Тобто етапів СІ та СІІ, схоже, тих самих чечельницької та гординештської груп. Площа мису придатна для влаштування селища становить не більше 2,4 га, що можна прийняти за максимально можливу площу облаштованих тут поселень. На цьому мису дослідники позначають поселення № 2. Територія мису порушена незаконними розкопками. Під час розкопок 1929 та 1958–59 рр. на поселенні Стіна-1 (етап СІІ) серед залишків жител знайдено кераміку та знаряддя праці. Керамічний комплекс поділяється на столову та кухонну кераміку. Кухонний посуд виготовлено з глини із домішками товчених черепашок або крупнозернистого піску. Серед них миски, амфори, горщики, які прикрашено шнуровим орнаментом, гусеничками, штампом. До столового посуду належать миски, покришки та посудини з кулястим тулубом, які прикрашені монохромним розписом. Орнамент у вигляді стрічок з вузьких ліній та сітки. Під час розкопок на поселенні Стіна-4 (етап СІ) досліджено залишки трипільської площадки, а поруч — робоче місце, яке пов'язане з обробкою кременю та рогу. Поряд досліджено залишки гончарного горна та відходи керамічного виробництва. Основні знахідки — ку-

хонний та столовий посуд. Кухонний — виготовлено з глини до якої додано товчену черепашку та кварц. Вінця горщиків прикрашено розчосами та наліпами. Столовий посуд виготовлений з відмуленої глини, а його поверхня вкрита ангобом, поверх якого темною фарбою нанесений біхромний орнамент (чорний та червоний, червоний та білий кольори). Форми посуду різноманітні: миски, кубки, амфори, біконічні та грушоподібні посудини. У розпису столових посудин є велика кількість зооморфних зображень. Окрема група знахідок — антропоморфні статуетки. Чисельними є знахідки пов'язані з текстильним виробництвом: відтяжки до вертикального ткацького верстата та значна кількість відбитків тканин різного виду на денцях посудин. Матеріали з розкопок С.С. Гамченка (1929 р.) зберігаються та експонуються в Національному музеї історії України, а з розкопок М.Л. Макаревича (1958–59 рр.) — в археологічному музеї Інституту археології НАН України, в наукових фондах Інституту археології НАН України (колекція № 392) та частина в Національному музеї історії України. Матеріали розвідок В.С. Рудя зберігаються у Вінницькому обласному краєзнавчому музеї. Окремі знахідки зберігаються у музеї історії с. Стіна, який міститься у сільській школі. [46]

В.С. Рудь, В.А. Косаківський

Братська могила радянських бійців (іст.). Центр села.

В результаті успішного проведення Умансько-Ботошанської операції війська 169-ї стрілецької дивізії 18-ї армії та 40-ї армій 2-го Українського фронту 17 березня 1944 р. звільнили с. Стіна. У боях під час звільнення села загинуло 22 радянських бійці, які поховані в братській могилі. Прізвища воїнів невідомі. У 1958 р. на могилі встановлено пам'ятник. Виготовлений майстрами Київського художнього фонду. Скульптура воїна, в шинелі, з автоматом за плечем, виготовлена із залізобетону, висота: 2,0 м. Постамент — із залізобетону, розміри: 1,5×1,5×1,5 м. На постаменті напис (рос.): «Вечная память героям, павшим за Родину в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.». Цоколь кам'яний. Розміри: 0,3×1,0×1,0 м. Братська могила займає майданчик 10,5×6,0 м. До могили ведуть сходи, доріжка бетонована. Територія, на якій стоїть пам'ятник, огороджена. [47]

Т.П. Пірус

Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1978 р., іст.). Біля Будинку культури.

На фронтах Другої світової війни загинуло 305 уродженців с. Стіна. У 1978 р. відкрито пам'ятник односельчанам. Скульптура воїна на повний зріст, в шинелі на плечах, руки знаходяться на спині літньої жінки (матері), яка схилила голову на праве плече солдата. Висота скульптури: 2,75 м. Скульптури матері і воїна виготовлені із залізобетону. Постамент камінний, обштукатурений. Розміри: 1,20×1,40 м. На постаменті напис: «Слава героям, які віддали своє життя в 1941–1945 рр.». Цоколь із залізобетону, розміри: 2,67×1,90×1,40 м. По обидві сторони від скульптури — меморіальні плити із прізвищами загиблих. Розміри плит: 9,60×12 м. [48]

Т.П. Пірус

Погруддя Г.Д. Кельбаса, Героя Радянського Союзу (1982 р., іст.). Біля школи.

У дворі місцевої школи у 1982 р. встановлено погруддя Героя Радянського Союзу Кельбаса Гліба Дем'яновича (1909–68 рр.). Випускник школи, гвардії полковник. Народився у с. Стіна. Після завершення навчання у школі виїхав до Запоріжжя. Працював на заводі в м. Запоріжжі та одночасно навчався на рабфаці. В 1931 р. призваний до лав Червоної армії. У 1937 р. закінчив Одеське військове піхотне училище. З червня 1941 р. брав участь у боях на фронтах Другої світової війни. Воював на Південному та 1-му Білоруських фронтах. У квітні 1945 р. — підполковник, командир 696-го стрілецького полку 389-ї стрілецької дивізії 1-го Білоруського фронту. 16 квітня 1945 р. організував з плацдарму південніше м. Франкфурта (Німеччина) прорив полком оборони противника і його наступ на Берлін. 23 і 24 квітня забезпечив успішне форсування полком каналу Одер – Шпреє та річки Шпреє північніше м. Бесков (Німеччина). Отримав поранення, але залишився в строю. 21 травня 1945 р. удостоєний звання Героя Радянського Союзу. Жив і працював у м. Києві. Нагороджений орденом Леніна, двома орденами Червоного Прапора, орденами Суворова 3 ступеня, Олександра Невського, Вітчизняної війни 1 та 2 ступенів, медалями. [49]

Т.П. Пірус

Комплекс Свято-Миколаївської церкви (19 ст., архіт.). Замкова гора.

Тут розташовані найвизначніші споруди. Залишилися рештки мурів із трьох сторін колишніх укріплень 15–17 ст. На місці колишньої фортеці існує невелика мурована церква — свідок козацько-польських війн. Церкву Святого Миколая та двоярусну кам'яну дзвіницю збудував, за народними переказами, козак Стефан Нечай на тому місці, де знайшов ікону святого Миколая. У 1843 р. до храму прибудували притвор і ризницю, а замість дерев'яної спорудили кам'яну дзвіницю. У 1986 р. храм було пристосовано під музей та демонтовано центральну баню. У 1997 р. Свято-Миколаївську церкву повернули православній релігійній громаді. На території церкви знаходиться склеп із тесаного каміння, спорудженій в кінці 19 ст. На південь від церкви і нижче на схилі гори розташоване кладовище з кам'яними могильними хрестами і надгробками, датованими 19 ст. Кладовище займає територію 0,25 га, на якій розміщено майже 300 могил. Близько половини поховань ще не втратили хрестів. Хрести відрізняються між собою як за розмірами, так і за формою. Розміри: від 1,0 до 2,0 м висотою, від 0,6 до 1,3 м шириною. Кам'яні хрести ставилися не лише на могилах, а й на околиці села, на перехресті доріг. Це так звані «фігури». До сьогодні зберігся хрест (фігура) при в'їзді в село на Солонцях. Навпроти нового кладовища, біля повороту до Замкової гори і дотепер стоїть на високому постаменті хрест 19 ст. з написами. В урочищі «Одаї» зберігся кам'яний хрест з написами: на одному боці хреста: «1791», а на іншому боці — «Сей сооружен раб Божий Григорий Пентюк котрого футор есть». [50]

Т.П. Пірус

с. ЯЛАНЕЦЬ

Поселення трипільської культури (4300–3900 рр. до н.е., археол.). На південь від села.

У серпні 1929 р. І.Ч. Зборовський, директор Тульчинського округового музею, в ході розвідок біля с. Яланець в урочищах «Стовпців яр», «Гонтарів яр», «Савів яр», «Замковий тік», «Огори», «Огруд» виявив матеріали трипільської культури, а в урочищі «Стовпців яр» також матеріали «слов'янської доби» і «римської доби» (черняхівської культури). Пам'ятка розташована на високому лівому березі річки Яланець, в урочищі «Стінка», на схилі, який полого спускається до річки. Довжина поселення: 400,0 м. Культурний шар досягає 0,2–0,4 м. На поселенні виявлено фрагменти кераміки та обмазки. Кераміка червоного кольору. Вона виготовлена з добре відмуленої глини. За формами: миски з прямими вінцями, шоломоподібні покришки, біконічні та біноклеподібні посудини. Кераміка прикрашена заглибленим або мальованим орнаментом у вигляді дуг, ліній, спіралей. Знаряддя праці представлені крем'яними ножевидними пластинами та шкребками. [51]

В.А Косаківський., В.С. Рудь

Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1966 р., іст.). Центр села.

Під час Другої світової війни на різних фронтах загинуло 356 уродженців с. Яланця. 9 травня 1966 р. відкрито пам'ятник на честь загиблих односельців. Виготовлений майстрами Львівського художнього фонду. Пам'ятник займає територію: 56,0×120,0 м. Скульптура воїна виготовлена із залізобетону. Висота: 3,2 м. Чотиригранний постамент розміром: 2,5×2,5×1,5 м. Цоколь із залізобетону розміром: 0,5×5,0×5,0 м. Позаду скульптури встановлені плити із прізвищами загиблих. До пам'ятника ведуть широкі сходи. Пам'ятник стоїть на підвищенні. [52]

Т.П. Пірус

с. ЯРИШІВКА

Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1973 р., іст.). Вул. Орлика.

Під час Другої світової війни на різних фронтах загинули 144 уродженці села. 9 травня 1973 р. у центрі села відкрито пам'ятник на честь загиблих земляків. Виготовлений майстрами Одеського художнього фонду. Пам'ятник займає територію: 26,0×42,0 м. Скульптура воїна із зброєю в руці. Виготовлена з залізобетону, висота: 5,0 м. Праворуч від скульптури встановлено плити із прізвищами загиблих. Розміри: 7,0×1,0×0,3 м та 1,5×1,0×0,3 м. На одній із плит напис (рос.): «Вечная слава воинам-односельчанам с. Яришевки, погибшим в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.». [53]

Т.П. Пірус

ТРОСТЯНЕЦЬКИЙ РАЙОН

Тростянецький район як адміністративну одиницю утворено в 1923 р., в 1962 р. реорганізовано, а в 1965 р. знову відновлено. В 1957 р. село Тростянець набуло статусу селища міського типу. Район розташований у південно-східній частині Вінницької області. З півночі район межує з Тульчинським і Гайсинським, з півдня — Піщанським і Чечельницьким, із заходу — Крижопільським, зі сходу — Теплицьким і Бершадським р-нами Вінницької області. Територія району становить 856 кв. км. У районі 1 селищна і 17 сільських рад; 1 селище міського типу і 36 сільських населених пунктів. У Тростянецькому р-ні розташований Ладижин — місто обласного значення. Кількість населення р-ну — 42,53 тис. осіб. Залізничні станції: Тростянець-Подільський, Демківка, Ладижин. Експлуатаційна довжина залізничних колій — 44,1 км. Автомобільних доріг — 286,4 км. Головна водна артерія району — річка Південний Буг. Вона має 11 приток: Сільницю, Тростянець, Бережанку, Соб та низку інших. Південний Буг протікає в північно-східній частині Тростянеччини поблизу сіл Четвертинівка, Скибинці, Глибочок, Митківка, Тростянчик, на ній побудована Глибочанська ГЕС. На території району розташовані 69 ставків, загальна поверхня яких досягає 845 га. В надрах є мінеральні води. Корисні копалини району: граніт, глина, пісок. Тут працюють кар'єри: глиняні в Тростянчику, Гордіївці, Савинцях, Ободівці, Ілляшівці; піщані та гранітні в Ладижині, Летківці, Губнику, Четвертинівці. Загальна площа лісів становить 15,7 тис. га, це переважно мішані ліси. На території району 25 об'єктів природно-заповідного фонду, в тому числі 3 загальнодержавного («Гайдамацька Балка» на території Цибулівської сільської ради, Верхівський та Ободівський парки), 4 заказники місцевого значення, 12 пам'яток природи місцевого значення та 6 заповідних урочищ. Клімат помірно-континентальний, з вологою нестійкою зимою і теплим літом. Рельєф території і кліматичні умови сприяють розвитку сільського господарства та інших галузей господарського комплексу.

Дані археологічних розкопок підтверджують, що територія району була заселена в період неоліту (8–4 тис. років до н. е.). Пізніше тут з'являються поселення трипільської культури (3 тис. років до н. е.), поселення черняхівської культури (урочище «Дубина» 4–3 ст. до н. е.), поселення ранньослов'янської культури (5–6 ст. н. е., за 3,0 км на північний захід від селища). Черепки глиняного посуду знайдено при розкопках поселення 12 ст. на «Половичах». Характерною рисою цього періоду був перехід до відтворювальних форм господарства: землеробства та скотарства. Пізніше в цих місцях селились племена уличів, територія проживання яких межувала з Диким полем. Вони вирощували пшеницю, ячмінь, просо. Земля оброблялась кістяною сохою. Інформація про історію земель сучасної Тростянеччини у складі Великого Князівства Литовського фактично відсутня. Відомо, що від тих часів землі Брацлавщини на південь від умовної лінії Джурин – Тульчин – Тростянець називалися «Побережжям». Ці місця відрізнялися перехідним, змішаним характером людності, під вельми помітним молдавським впливом[258]. Існування топоніму «Побережжя» простежено до початку 20 ст.[259].

[258] Побережье Подолии // Киевская старина. 62 (Киев, 1898). С. 64–66.

[259] Карачківський М. Північно-західна Балтщина (Історико-географічні матеріали на підставі подорожі влітку 1928 р.) // Історико-географічний збірник. 3 (1929). С. 175–195.

За Люблінською унією 1569 р. Брацлавське воєводство, в тому числі Тростянеччина, стало частиною Польського Королівства, що призвело до значних змін соціального, економічного та релігійного портрету краю. Разом з тим, суттєво покращилися можливості оборони південних меж воєводства від татарських набігів. Зокрема чимало поселень на межі 16–17 ст. отримують фортифікаційні укріплення. На карті Гійома Боплана другої половини 17 ст. зображено фортеці у Тростянці, Ободівці, Новогроді (Верхівці), Ладижині і Олександрівці. Залюднення краю наприкінці 16 ст. значною мірою було пов'язане з діяльністю князів Збаразьких, представників старовинного волинського аристократичного роду, близьких родичів Вишневецьких. Стефан Збаразький разом з королем Баторієм брав участь у Лівонській війні і невдовзі одержав маєтності на південному сході Брацлавщини. Його небіж Януш Збаразький в 1576 р. став брацлавським воєводою і обіймав цю посаду протягом 32 років. Для підтримання свого статусу на землях Брацлавщини Януш Збаразький побудував декілька укріплених замків: Дашів (1590 р.), Прилуку (1594 р.) та Бершадь (1617 р.). У 1631 р. помер Єжи Збаразький — останній з цього роду. Основним спадкоємцем його власності став небіж Януш Вишневецький. У переліку набутих ним сіл: Ладижин, Бадовка (нині Ободівка), Гордіївка[260]. Перелік населених пунктів регіону перед Хмельниччиною поданий у Тарифі подимного податку 1643 р. Тут згадані Адамгород (нині Тростянець), у якому було 765 димів християн та 5 євреїв, містечко Гордіївка (221 дим), Демківка (110), Китайгород (95), Ладижин (700), Четвертинівка (259), Ободівка (513 християн + 14 євреїв), Торканівка (137), Капустяни (18), Савинці (70), місто Олександрів (117), місто Новогород (100) та інші.

Під час національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького Тростянеччина опинилася у центрі воєнних подій. Першими боями тут можна вважати захоплення Ладижина уманським полком Івана Ганжі[261]. Виняткову інформацію про наш край цього періоду зберегла книга Павла Алепського «Подорож патріарха Макарія». Мандрівники ночували у Ободівці і зафіксували існування укріпленого замку в поселенні та двох новозбудованих церков. Після Зборівської угоди було укладено Реєстр Війська Запорозького. Унікальність записів, пов'язаних з Брацлавським полком, полягає у тому, що це єдина військово-територіальна одиниця, в якій у кожній сотні було записано козаків за місцевостями. За Реєстром Ладижинська сотня належала до Уманського полку. Всі інші поселення Тростянеччини територіально входили до Брацлавського полку. У Тиманівській сотні згадана Ілляшівка, Савинці, Китайгород та Корниче (нині Куниче). Окремо названа Олександрівська сотня. До складу Багланівської (Баланівської) сотні входили села Берківка (нині Бирлівка), Торканівка і Бородавка (потім Бадовка, нині Ободівка). 22–23 травня 1652 р. під Батогом (біля с. Четвертинівки) українські козаки під проводом гетьмана Б. Хмельницького розгромили 30-тисячне військо польської шляхти, очолюване коронним гетьманом М. Калиновським. Особливо тяжкими для краю стали події 1654–55 рр., коли тут постійно проходили бойові дії та перебували союзні на той час війська Польщі та Кримського ханства. Характерним прикладом таких подій була оборона 27–29 грудня 1654 р. містечка Демківка під час наступу війська Речі Посполитої на Поділля. Майже всі захисники цього поселення разом із місцевими жителями загинули. Полонених сотників за нака-

[260] Ilona Czamańska. Wiśniowieccy. Monografia rodu. Poznań, 2007. S. 234.

[261] Дан О.Ю. Козацтво Брацлавщиини у боротьбі за свободу і незалежність (1648–1676 рр.). К., 2004. С. 72.

зом командувача коронними військами гетьмана С. Потоцького стратили. Внаслідок війни та постійного захоплення місцевого населення в татарський ясир за кілька років Тростянеччина зовсім знелюдніла. В результаті Андрусівського перемир'я 30 січня 1667 р. Правобережна Україна була визнана частиною Речі Посполитої. Однак війна тривала і надалі. До того ж з'явився ще один учасник бойових дій — Османська імперія. Самі українці також не змогли об'єднати свої сили на Правобережжі, розколовшись на прибічників двох гетьманів — Петра Дорошенка і Михайла Ханенка. 8 липня 1672 р. на правому березі Південного Бугу, неподалік с. Четвертинівки, відбулася битва між українсько-татарсько-турецьким і польсько-українським військом. У жорстокому бою підрозділи К. Лужецького та М. Ханенка зазнали поразки. Полягло й потрапило до полону щонайменше 4–5 тис. жовнірів і козаків. За Бучацьким мирним договором 1672 р., підписаним між Османською імперією і Річчю Посполитою, територія Західного Поділля перейшла до Туреччини у складі Кам'янецького ейялету, що існував у 1672–99 рр. Під владою П. Дорошенка залишилася Правобережна Київщина та Брацлавщина. Бахчисарайський мирний договір 1681 р., яким закінчилася російсько-турецька війна 1676–81 рр., обумовив закріплення Брацлавщини і південної Київщини за Туреччиною. Наприкінці 1680-х рр. розпочав колонізаційну діяльність на Правобережній Україні брацлавський полковник Андрій Абазин (р. н. невід. — 1703 р.). Користуючись королівськими привілеями на заселення спустошених довголітніми війнами земель, А. Абазин та його соратники зміцнювали владу на території своїх полків. Наприкінці 17 ст. органи козацького самоврядування на Правобережжі почали перетворюватися на державно-політичні структури гетьманської України. Поряд з фастівським полковником С. Палієм А. Абазин став одним із керівників повстання проти Речі Посполитої (1702–04 рр.), яке сучасники називали «другою Хмельниччиною». У лютому 1703 р., під час бою під Ладижином, А. Абазин був тяжко поранений і потрапив у полон. За наказом командувача польськими військами А. Синявського підданий тортурам і посаджений на палю у Шаргороді. Остаточне юридичне вирішення питання державно-територіальної належності земель сучасної Тростянеччини відбулося за умовами польсько-турецьких мирних угод 1699 р., відповідно до яких до Польщі відходили південна Київщина, Брацлавщина та Поділля. Перебіг 18 ст. на землях Тростянеччини, як всієї Правобережної України, характеризувався поступовим залюдненням краю, гострою національно-соціальною боротьбою (гайдамаччина і Коліївщина) та релігійним протистоянням православних з католиками й уніатами. Після приєднання Правобережжя до Росії (1793 р.) було створено 3 губернії: Мінську, Ізяславську і Брацлавську (існувала в березні 1793 — лютому 1796 рр.). Очевидно, територія сучасного Тростянецького району спочатку належала до Ізяславської губернії. Але невдовзі вона відійшла до Брацлавської. Адміністративний устрій останньої на сьогодні залишається недостатньо вивченим. Окремі документи того часу, наприклад, перелік[262] населених пунктів Бершадського повіту, укладений у січні 1796 р., містить такі населені пункти сучасної Тростянеччини: Ободівка, Цибулівка, Торканівка, Тростянчик, Гордіївка, Демидівка, Верхівка, Козинці, Стратіївка, Буди. Але вже в 1797 р. в переліку[263] населених пунктів скасованого Тульчинського повіту зазначено, що ті самі Тростянець, Стратіївка, а також Капустяни, Олександрівка, Савинці і Китайгород були передані до складу

[262] ДАВіО. Ф. 678. Оп. 1. Спр. 32. Арк. 16зв.
[263] ДАВіО. Ф. 675. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 24.

Гайсинського повіту. Невдовзі своїм указом Павло І наказав створити з «колишньої Польської України, Волині і Поділля» дві губернії — Волинську і Подільську. До складу останньої від Вознесенського намісництва були передані Ольгопільський та Єленський (Балтський) повіти. Нові кордони губерній Сенат затвердив 1797 р.[264]. Надалі, протягом 19 — початку 20 ст. землі сучасного Тростянецького району були поділені між кількома повітами Подільської губернії. Після реформи 1861 р. введено адміністративно-територіальний поділ на волості. Особливості розподілу сіл регіону демонструє список волостей по повітах Подільської губернії на 01.01.1869 р.[265]. Відповідно до нього, у Ольгопільському повіті перебували Гордіївка, Тростянчик, Демидівка, Ободівка, Татарівка (нині Бережанка), Цибулівка, Торканівка; у Гайсинському — Ладижин, Скибинці, Оляниця, Лукашівка; в Ямпільському — Ілляшівка, Красногірка. Але найбільше населених пунктів сучасної Тростянеччини перебувало у складі Брацлавського повіту: Верхівка, Мала Стратіївка, Буди, Цибулівка, Савинці, Куниче, Козинці, Китайгород, Тростянець, Качурівка (нині у межах Тростянця), Северинівка, Велика Стратіївка, Олександрівка, Демківка, Летківка, Капустяни.

Під час національно-визвольної революції українського народу (1917–21 рр.) на теренах Тростянеччини відбувалися активні військові дії та часті зміни влади. Завершуючи Перший зимовий похід (грудень 1919 — травень 1920 рр.) Київська дивізія Армії УНР рухалася за маршрутом: Баланівка – Демидівка – Тростянець (бій) – Демківка – Кирнасівка. У травні 1919 р. антибільшовицькі повстання в Тростянці та Ободівці переросли в погроми, під час яких загинуло кілька сотень місцевих євреїв. Остаточне закріплення більшовицької влади на теренах Тростянеччини відбулося у червні 1920 р. Почалися радикальні зміни соціально-політичного портрету краю. Було засновано комітети незаможних селян, виконкоми, ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. За постановою ВУЦВК від 7 березня 1923 р. «Про адміністративно-територіальний поділ Подільської губернії» повіти було ліквідовано і утворено округи. Тростянецький і Ободівський райони увійшли до складу Тульчинського округу, а Ладижинський — до Гайсинського. Про трагічні події, пов'язані з насильницькою колективізацією, Голодомором 1932–33 рр., політичними репресіями 1930–40-х рр., нацистською окупацією 1941–44 рр. на Тростянеччині, свідчать численні пам'ятки історії. У відповідності з матеріалами обласного військового комісаріату на території Тростянецького району розташовано 10 братських могил часів Другої світової війни, у яких поховані 1626 бійців. Із них відомі прізвища 388 загиблих. У населених пунктах району є 25 пам'ятників і меморіальних комплексів загиблим у Другій світовій. Меморіал пам'яті в смт Тростянець зі стелами загиблим в роки Української національної революції, у Другій світовій війні, жертвам політичних репресій і Голодоморів. Пам'ятники жертвам Голодомору є також у селах Ободівка, Олександрівка. В с. Цибулівка розташований меморіальний комплекс на вшанування пам'яті євреїв, депортованих нацистами з м. Сирета, що на Буковині, які загинули у 1941 р. в місцевому гетто.

У районі нараховується 10 пам'яток архітектури і містобудування, з яких 3 мають статус національного значення. Крім того на території району — 24 пам'ятки археології, 66 історії, 3 монументального мистецтва.

Основою економіки району є сільське господарство. Разом з тим, тут існує шість промислових підприємств, переважна кількість яких є переробними. Серед

[264] ПСЗ (І). Т. XXIV. № 18117.
[265] ДАВіО. Ф. 201. Оп.1. Спр. 27. Арк. 36–91.

них: ВАТ «Тростянецький м'ясокомбінат», ДП «Тростянецький спиртовий завод», АТЗТ «Тростянецький молочний завод», ЗАТ «Капустянський цукор», ВАТ «Агрофірма Ободівський цукор», ТОВ «Тростянецьзерно», які виробляють м'ясо, ковбасні вироби, цукор, спирт ректифікований, цільномолочну продукцію, масло тваринне, казеїн. ВАТ «Тростянецьке РП «Агромаш» проводить ремонт сільськогосподарської техніки. В районі функціонують три будівельні організації: ТОВ «Ободівка-газ», філія «Тростянецький райавтодор», Тростянецька МШБПМК-51. Нараховується 322 підприємства торгівлі, з яких 297 магазинів.

Освітні послуги надає 1 навчальний заклад I–II рівня акредитації (Верхівський сільськогосподарський технікум Вінницького державного аграрного університету), 24 загальноосвітніх навчальних заклади, Ободівська допоміжна школа-інтернат, 24 дошкільні заклади. У районі діє 29 клубів, 26 бібліотек, 3 музеї, 2 музичні школи.

Релігійне життя у районі представлене конфесіями: православної церкви, євангельськими християнами-баптистами, адвентистами сьомого дня та «Благодаті Божої».

Відомі постаті, життя і творчість яких пов'язані з Тростянецьким районом: О.Х. Новаківський (1872 р., с. Ободівка — 1935 р.) — живописець і педагог. У 1923 р. заснував у Львові мистецьку школу — відомий осередок малярства у Західній Україні. У Львові діє художньо-меморіальний музей митця; М.О. Драй-Хмара (1889–1939 рр.) — поет, літературознавець, перекладач, життям і творчістю пов'язаний з Поділлям, зокрема у с. Тростянчику одружився і відтоді часто бував на Поділлі. Належав до літературної групи неокласиків. Двічі ув'язнений, помер на Колимі; С.Й. Хитрик (1895 р., с. Летківка — 1980 р.) — вчений у галузі електрометалургії сталі та феросплавів, професор Дніпропетровського металургійного інституту, доктор технічних наук, Заслужений діяч науки й техніки; Г.П. Западнюк (1895 р., с. Тростянчик — 1979 р.) — вчений-ветеринар, вояк Армії УНР, ректор Львівського сільськогосподарського інституту; К.К. Гриб (1910 р., с. Верхівка — 1997 р.) — письменник, автор прози для дітей, лауреат премії ім. Лесі Українки (1986 р.), звинувачений у зв'язках з УПА, відбув 10 років у сталінських таборах; Т.О. Грубий (1912 р., с. Савинці — 2005 р.) — учасник Другої світової війни, повний кавалер ордена Слави; Д.С. Черевичний (1924 р., с. Ободівка — 1993 р.) — письменник, учасник Другої світової війни; О.М. Лівінський (1934 р., с. Олександрівка) — доктор технічних наук, Заслужений винахідник СРСР (1985 р.), Заслужений будівельник України (1996 р.), Академік УАН (1992 р.), перший віце-президент Академії будівництва України, лауреат Державної премії України у галузі науки і техніки (2000 р.); А.В. Іщенко (1937 р., с. Ободівка — 2005 р.) — оперний співак, Заслужений артист УРСР (1968 р.); А.А. Бортняк (1938 р., с. Олександрівка — 2009 р.) — письменник, очільник Вінницької організації Спілки письменників України (1992–2000 рр.), лауреат низки всеукраїнських та міжнародних літературних премій; Г.С. Ратушняк (1947 р.) — науковець, декан факультету будівництва Вінницького національного технічного університету, Заслужений працівник освіти України (2012 р.), академік Академії будівництва України (1997 р.). Дитячі та юнацькі роки провів у Тростянці; Ю.І. Костенко (1951 р., с. Нова Ободівка) — політик, міністр охорони навколишнього середовища (1995–98 рр.), голова Української Народної Партії (1999–2013 рр.).

Ю.В. Легун

МІСТО ЛАДИЖИН

Ладижин — місто обласного підпорядкування (2000 р.)[266], один із промислових центрів Вінницької області. Розташований на правому березі Південного Бугу, де в нього впадає річка Сільниця, за 110,0 км від обласного центру, за 19,0 км від Тростянця, за 6,0 км від залізничної станції Ладижин. Ладижинській міській раді підпорядковані с. Лукашівка, с-ще Губник та Ружицьке. Загальна площа — 17 кв. км. Населення станом на січень 2015 р. становило 22778 осіб[267]. Клімат помірно-континентальний, з вологою нестійкою зимою і теплим літом. Рельєф території і кліматичні умови сприяють розвитку сільського господарства та інших галузей господарського комплексу.

Територія Ладижина заселялася з глибокої давнини. Тут виявлені стоянки неоліту, буго-дністровської культури (5–4 тис. до н. е.), поселення черняхівської культури (3–4 ст. н. е.), ранньослов'янської культури (6–7 ст. н. е.), багатошарове городище (ранній залізний вік, передскіфський час, 8–7 ст. до н. е., середні віки, давньоруський час, 10–11 ст.)[268]. Пізніше в цих місцях селилися племена уличів. Перша письмова згадка про Ладижин відноситься до 1363 р. З цього часу він перебував у складі Великого Князівства Литовського як окрема адміністративна одиниця — Подільська земля. Згодом (1566 р.) було створене Брацлавське воєводство, яке після Люблінської унії 1569 р. включене до Польщі. Ладижин на цей час належав землевласникам Ладижинським, який від них перейшов (1510 р.) у власність роду князів Коротких. У 1596 р. Григорій Короткий продав маєток князю Янушу Збаразькому, брацлавському воєводі (кінець 16 — початок 17 ст.)[269]. На початку 17 ст. князь побудував тут укріплення. Замок розташовувався на мисі, утвореному Південним Бугом та його притокою річкою Сільницею. Найміцніші фортифікації у вигляді валу з палями та рову були зведені із заходу і перетинали мис, утворюючи трикутник. У замку існували дві брами: Брацлавська — посеред валів та Бершадська — на мосту через річку Сільницю[270]. За описом турецького мандрівника Є. Челебі, 1657 р. ладижинська фортеця мала бастіони, 150 гармат, 10-тисячний військовий гарнізон. Залишки стародавніх укріплень, т. зв. Замчище, помітні ще й тепер за садибами по вул. Наконечного №№ 21 і 23 та понад городами по вул. Поштовій[271]. Ладижин як містечко виникло в результаті потреб оборони і як більшість з них на Брацлавщині стало козацьким поселенням. Постійна небезпека турецько-татарської агресії змушувало уряд та значних землевласників

[266] Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2000, № 49, С. 432.

[267] ЕСУ, Т. 16. Київ, 2016. С. 444.

[268] Пам'ятки історії та культури Вінницької області : словникова частина / відп. за вип.: Ю.А. Зінько, А.О. Калінчук ; Вінниц. облдержадміністрація, Вінниц. облрада, Обл. робоча група тому Зводу пам'яток історії та культури Вінницької області. Вінниця, 2011. С. 126–127.

[269] Дорош І. Землеволодіння української шляхти на Брацлавщині з кінця XIV до середини XVII ст. / Подільська старовина : наук. зб. Вінницький обласний краєзнавчий музей. Вінниця, 2003. С. 68–69, 72, 78.

[270] Мальченко О. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств (XV–XVII ст.) / Нац. АНУ, інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. Київ, 2001. С. 183–184.

[271] Провільська М.І. Ладижин древній та сучасний : Історичний нарис. Ладижин, 2001. С. 5.

до будівництва міст-укріплень. До передмістя Ладижина ввійшли Слобода-Ладижинська та с. Струтове. Основним заняттям населення залишалося землеробство. У Тарифі подимного податку 1643 р. місто Ладижин мало 700 димів християн і 39 — євреїв (дим — одиниця оподаткування, фактично це двір). Тут проживало близько 6,0 тис. чоловік, налічувалося близько 17 церков і 9 цвинтарів[272]. В 1570–90-х рр. на Брацлавщині з'являються роди польської шляхти, що призвело до значних змін в соціальному, економічному та релігійному житті краю. Володарями Ладижина від 1631 р. став полонізований рід Вишневецьких, від 1775 р. — Потоцьких, у 1808 р. Ладижин у Северина Потоцького викупив Міхал Собанський[273]. Під час національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького (1648–57 рр.) Ладижин став осередком гострого українсько-польського військового протистояння. Першими боями тут можна вважати захоплення Ладижина Уманським полком Івана Ганжі[274]. За Зборівським мирним договором 1649 р. Брацлавщина увійшла до складу Козацької держави Б. Хмельницького. На звільнених територіях козаки почали створювати полковий адміністративно-територіальний устрій. Полки ділилися на сотні і курені. Ладижин увійшов до Уманського полку, складовою частиною якого була Ладижинська сотня[275]. У другій половині 17 ст. в Ладижині та його околицях відбувалися численні сутички між польськими, турецькими і козацькими загонами. З Ладижином також пов'язані імена гетьмана Петра Дорошенка, полковників Андрія Мурашка та Андрія Абазина. За Бучацьким мирним договором між Польщею та Туреччиною Брацлавщина разом з Ладижином перебувала з 1672 по 1699 рр. у складі Кам'янецького еялету Османської імперії. В подальшому знову відійшла до Речі Посполитої[276]. Внаслідок руйнувань та винищення людей місті занепало. У 1724 р. закладена дерев'яна триверха Успенська церква[277], у 1742 р. — Вознесенська[278]. Ладижин згадується в документах пов'язаних з Коліївщиною 1768 р. Реколонізація краю сприяла пожвавленню міського життя. У 1775 р. тут налічувалося вже 360 будинків. У складі Правобережної України Ладижин 1793 р. був приєднаний до Російської імперії. Приватна ініціатива сприяла його піднесенню. Власник містечка побудував тут суконну мануфактуру (1816 р.), де працювали близько 130 кріпаків, які виробляли 5 тис. аршин сукна на рік (1 аршин — 0,71 м). У 1823 р. було вже три суконні та полотняна мануфактури зі стома вільнонайманими робітниками[279]. Того ж року коштом Міхала Собанського збудований костел[280]. За участь Собанських у антиросійському повстанні 1830–31 рр. ладижинські землі були конфісковані та передані у відання військових поселень. Військовий

[272] Компан Е.С. Города Украины во второй половине XVII ст. Київ, 1963. С. 77.

[273] Polski Słownik Biograficzny. Warszawa ; Kraków, 1999. T. XXXIX/3. S. 433.

[274] Дан О.Ю. Козацтво Брацлавщиини у боротьбі за свободу і незалежність (1648–1676 рр.). Київ, 2004. С. 72.

[275] Петренко О. Історія адміністративно-територіального устрою Вінниччини від найдавніших часів до сучасності. Вінниця, 2008. С. 10–11.

[276] Там само, с. 12, 14

[277] Wizytacje generalne parafii unickich w województwie kijowskim i bracławskim po 1782 roku, oprac. i wydał Marian Radwan, Lublin, 2004. S. 535.

[278] Там само, s. 540.

[279] Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область / Інститут історії Академії УРСР. Київ, 1972. С. 609.

[280] ДАХмО. Ф. 685. Оп. 2. Спр. 22. Арк. 393.

статус Ладижин зберігав до 1866 р. У 19 ст. — на початку 20 ст. поселення стало містечком Гайсинського повіту Подільської губернії. На цей час тут працювали ґуральня (заснована 1876 р.), 3 цегляних, шкіряний і черепичний заводи, 5 суконних фабрик, 9 водяних млинів, було 1042 двори та нараховувалося 7762 жителі[281]. Тут були поштово-телеграфна контора, селянський банк, лікарня, аптека, 4 заїжджі двори, містилися волосне та міщанське управління. З 1871 р. працювало однокласне, а з 1896 р. двокласне міністерське училище. В наступному році відкрито школу грамоти для дівчат із заможних родин[282]. За доби Української революції (1917–21 рр.) влада неодноразово змінювалася. У травні 1919 р., місто було звільнене від радянської влади загонами отамана Ананія Волинця і була встановлена українська адміністрація. 20 жовтня 1919 р. 1-ша бригада Українських Січових Стрільців вступила в бій у районі Ладижина з переважаючими силами угрупування армії Денікіна і понесла тяжкі втрати. Бригада як бойова одиниця припинила своє існування[283]. Поразка польсько-українського війська у війні з радянською Росією у 1920 р. сприяла остаточному встановленню влади більшовиків. Навколо міста продовжував діяти селянський загін отамана Лиха. У 1923–31 рр.

Ладижин був районним центром спочатку у складі Гайсинської округи Подільської губернії, потім — Уманської округи Київщини[284]. З 1968 р. Ладижин — селище міського типу, з 1973 р. — місто.

Ладижинці потерпали від Голодомору 1932–33 рр. На трьох міських цвинтарях та с. Лукашівці в місцях масових поховань встановлені пам'ятні знаки на вшанування жертв Голодомору. У 1937–38 рр. населення зазнало сталінських репресій. Під час Другої світової війни Ладижин від 25 липня 1941 р. по 13 березня 1944 р. перебував у румунській зоні окупації (т. зв. Трансністрії). У Ладижині дислокувалися німецька прикордонна застава та румунська комендатура, які патрулювали смугу понад Бугом і використовувалися у каральних акціях проти населення. У с. Ладижинські Хутори був розташований опорний пункт, який керував сільським господарством[285]. На фронтах Другої світової війни загинуло 1344 чоловік. До війни (за переписом 1939 р.) тут проживала єврейська громада — 720 осіб[286], з яких 360 було розстріляно у вересні 1941 р. У 1967 р. у центрі поселення споруджено меморіальний комплекс на вшанування пам'яті 1263 радянських бійців та загиблих на фронтах односельців. З мирним часом почалося відновлення господарства Ладижина. Вже в 1947 р. була видана перша продукція спиртового заводу. Нині на його базі діють заводи «Біолік» і «Ензим». Поблизу міста зосереджені значні запаси будівельних матеріалів — глини, піску, каоліну, граніту, які видобувають у чотирьох кар'єрах. У 1960 р. уведено в експлуатацію Ладижинський завод залізобетонних конструкцій. У 1972 р. — державну районну

[281] ЕСУ Т. 16. Київ, 2016, С. 445.

[282] Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область / Інститут історії Академії УРСР. Київ, 1972. С. 410.

[283] Ковальчук М. Невідома війна 1919 р.: Українсько-білогвардійське збройне протистояння. Київ, 2006. С. 188.

[284] Государственный архив Киевской области. Путиводитель. Киев, 196. С. 390–392.

[285] Жизнь в оккупации. Винницкая область. 1941–1944 гг. / В.Ю. Васильев, Р.Ю. Подкур, С.Д. Гальчак, Д. Байрау, А. Вайнер. М., 2010. С. 445; Мудраченко М. Друга партизанська бригада 1942–1944: від партизанщини до партизанства : науково-документальне дослідження. Вінниця, 2015. С. 265.

[286] ЕСУ. Т. 16. Київ, 2016. С. 445.

електростанцію, нині Ладижинська теплова електростанція. У 1976 р. — Ладижинський завод ферментних препаратів. У 1990-х — на початку 2000-х рр. утворилося кілька підприємств: 1991 р. — завод «Буддеталь», 2012 р. — Ладижинський виробничий комплекс ПАТ «Миронівський хлібопродукт» (об'єднує потужності з виробництва м'яса птиці, комбікормів і зернозаготівлі).

Нині Ладижин посідає в області 2-ге місце за обсягами промислового виробництва (після Вінниці) та 1-ше за соціально-економічним розвитком серед міст обласного значення[287]. Значні зміни відбулися в культурному житті міста. Медичне обслуговування містян здійснює міська лікарня, санаторій-профілакторій Ладижинської ТЕС, дитячий санаторій «Подільський Артек», центр фізичного здоров'я населення «Спорт для всіх». Молоде покоління міста навчається у Ладижинському коледжі Вінницького аграрного університету, 4 загальноосвітніх школах, 9 дошкільних навчальних закладах, міжшкільному навчально-виробничому центрі «Спадщина», музичній школі. Діють міська бібліотека, 2 ДЮСШ, Будинок культури «Лада», Палац культури «Прометей» Ладижинської ТЕС, міський парк культури та відпочинку. Декілька колективів художньої самодіяльності мають звання «народного». Відомі духовий оркестр, фольклорний колектив «Родичі», ансамбль народних інструментів «Гармонія», літературно-мистецьке об'єднання «Стожари», радіокомпанія «Лада». Виходить газета «Нове місто». На території Ладижина зареєстровано 26 об'єктів культурної спадщини, з них 5 — археології, 14 — історії, 4 — архітектури та містобудування, 2 — мистецтва, 1 — садово-паркового мистецтва[288].

М.Р. Мудраченко

[287] Там само.

[288] Пам'ятки історії та культури Вінницької області : словникова частина / відп. за вип.: Ю.А. Зінько, А.О. Калінчук ; Вінниц. Облдержадміністрація, Вінниц. Облрада, Обл. робоча група тому Зводу пам'яток історії та культури Вінницької області. Вінниця, 2011. С. 126–127, 276–277, 372.

смт ТРОСТЯНЕЦЬ

Братська могила жертв єврейських погромів (іст.). Вул. Шкільна.

У погромах єврейського населення 1917–21 рр., брали участь здеморалізовані солдатські маси різних армій та підбурювана ними частина декласованого селянства і пролетаріату. У березні 1919 р. на Поділлі встановилася радянська влада. У запровадженні продрозкладки, організації комун, свавільних, жорстоких діях надзвичайних комісій помітну участь брали представники єврейства і це призводило до небезпечного ототожнення їх з більшовиками. Весною 1919 р. територія сучасного Тростянецького району була охоплена повстаннями проти радянської влади. Центром повстання з 8 по 18 травня був Тростянець. Тут засідав повстанський комітет. 9 травня до Тростянця стали збиратися озброєні селяни. До вечора майже все єврейське чоловіче населення було ув'язнене у будинку військово-революційного комітету. Тоді загинув голова ревкому та чимало євреїв. Поховані вони за містечком, на південному схилі високого пагорбу, біля відстійників цукрового заводу (тепер спиртового). Історик О. Шульгін у своїй книзі «Україна і червоний кошмар» (1927 р.) пише: «Під час другого нападу на Україну російських більшовиків у 1919 р. не лише євреї — вся Україна опинилася під одним величезним «погромом», і погроми євреїв були лише частиною безмежного погрому і нечуваного нищення країни з населенням 40 мільйонів». У 1923–25 рр. на кошти фірми «Американ Джуіш Дистрибюшн Колвіті Інк» на похованні споруджено пам'ятник із каменю, цегли і бетону. Реставраційні роботи виконано у 2014 р. місцевими майстрами за рахунок пожертв. Сучасний меморіал складається з братської могили, фасадної і тильної стін з ідентичною конструкцією. На братській могилі зведено споруду (розмір: 6,0×29,6 м) під напівциліндричним покриттям, виконаним з цегли та бутового каменю, поверхні цементовані. Тильна стіна (розмір: 3,35×6,0×0,65 м). Фасадна (розмір: 4,5×6,0×0,65 м) з трьома табличками та написами. Напис по центру: «Вони були жорстоко вбиті в роки погрому 1919 р. лише тому, що були євреями. Це не повинно повторитися. Вічна пам'ять загиблим». Ліворуч (рос.): «Здесь покоятся 337 евреев Тростянца, зверски убитых врагами соввласти 4–10 мая 1919 г.», праворуч — на івриті. Стіни асоціюються з «мацевами» — єврейськими надгробками. У п'ятикутних тимпанах посередині обох стін зображено менору, на чолі композиції над тимпанами — зірку Давида. Територія навколо братської могили по периметру обсаджена листяними деревами. [1]

М.Р. Мудраченко

Будинок, у якому відбулося засідання виїзної сесії військового трибуналу (іст.). Вул. Шкільна, 1.

Будинок одноповерховий, цегляний, розташований фасадною стіною на вулицю. Побудований на початку 20 ст. як мала синагога, розділена на чоловічу і жіночу зали, де читалася тора. У 1930-х рр. після внутрішніх перебудов тут відкрито районний кінотеатр, у якому 2–3 листопада 1937 р. відбулося виїзне засідання трибуналу Київського військового округу. Слухалася справа учасників так званої «контрреволюційної шпигунсько-диверсійно-шкідницької організації у ветеринарній системі Тростянецького району». На лаві підсудних — старший лікар районної ветеринарної лікарні П.П. Назаров, зоотехніки М.О. Степанов і П.С. Колос, ветфельдшер І.П. Ардикуца та землевпорядник Н.П. Кобяков. Всі вони звинувачувалися у надуманих органами безпеки злочинах. Сільські ветеринари за дорученнями міфічних іноземних розвідок займалися отруєнням кінського поголів'я та прищеплюванням інфекційних захворювань худобі у колгоспах. Через це у районі нібито загинуло 12 тис. худоби (коней, свиней, великої рогатої худоби), чим шкідники підривали економічну міць колгоспів тощо. За вироком військового трибуналу 5 чоловіків засуджено до розстрілу. Реабілітовані у лютому 1959 р. Судовий процес засвідчує злочинну діяльність не тільки радянських органів держбезпеки, а й керівників місцевих органів влади, комуністів, сексотів (24 свідки) і «чесних радянських людей», які писали доноси, організовували колгоспників на мітинги, писали резолюції колгоспних зборів. У переповненому залі кінотеатру із вуст військових юристів 1 рангу пропагувалася людоненависницька риторика: «фашистські пси», «бандитсько-шкідницька зграя», «покидьки людства» тощо. [2]

М.Р. Мудраченко

Меморіальний комплекс (1954 р., 1975 р., іст.). Вул. Соборна, поблизу Будинку культури.

Меморіал Слави почав формуватися за радянської влади на невисокому природному пагорбі у центрі селища, до нього входять три братські могили, окремі поховання учасників історичних подій, що відбувалися в 20 та 21 ст., та пам'ятники і стели на вшанування пам'яті загиблих. Першим на цьому місці з'явилося поховання 96 радянських бійців зі складу 96-ї, 164-ї гірськострілецьких дивізій 18-ї армії Південного фронту, які загинули у бою 25 липня 1941 р. з частинами угорського рухомого корпусу. Тут також поховані радянські бійці 70-ї гвардійської, 373-ї стрілецьких дивізій та з підрозділів 27-ї армії 2-го Українського фронту, які загинули під час звільнення селища у ніч з 12 на 13 березня 1944 р., перепоховані у 1954 р. з цвинтарів селища. Нині відомі 87 прізвищ. У цьому році було встановлено пам'ятник — залізобетонна скульптура воїна (висота: 3,0 м), без напису. На меморіалі розташовані окремі поховання: могила І.О. Споденюка — учасника насильницької колективізації, убитого селянами у 1930 р. Могила В.О. Зенкіна — організатора підпільно-партизанського руху в південно-східних районах Вінницької обл. у 1942–44 рр., голова Тростянецького райвиконкому, який загинув на залізничній станції Гайсин влітку 1944 р., похований на території меморіалу у 1954 р. На похованні у 1975 р. споруджено меморіальний комплекс, домінантою якого є бронзова скульптура жінки з щитом (висота: 3,8 м). На низькому кубоподібному постаменті вмонтовано мармурову дошку з меморіальним текстом. При вході на меморіал на окремому майданчику горизонтально встановлено гранітну стелу на честь п'яти членів підпільного комітету Тростянця з портретними зображеннями, прізвищами та написом. За стелою, на дві сторони укладено вісім меморіальних плит (розмір: 1,1×0,75 м) з іменами 399 односельців, які загинули на фронтах Другої світової війни. У 2015 р. меморіал реконструйований і оновлений. До меморіалу ведуть широкі бетонні сходи, увесь шлях вимощено плиткою і оточено парапетом. Меморіальний комплекс доповнено. Обабіч від центральної скульптури встановлені стели з лабрадориту і габро на честь учасників ліквідації аварії на Чорнобильській АЕС, бойових дій на території інших держав, героїв Небесної сотні, земляків, загиблих учасників АТО. [3]

М.Р. Мудраченко

с. ВЕРХІВКА

Садиба Собанських (кінець 19 ст., архіт.). Вул. Технікумська, 1.

Садиба розташована серед ландшафтного парку площею 30,0 га, заснованого у 1891 р. В. Кроненбергом (1859–1934 рр.) — президентом Кола планувальників Варшавського товариства садівників. Формували пейзажі та доглядали за парком садівники Гармашек і Симчук. Основна увага була приділена добору рослин вздовж головної алеї. Тут ростуть бук, дуб, платан, ялина, сосна, ялиця, явір. До садибного комплексу входять палац, стайня, в'їзна брама з огорожею. Палац цегляний. Прямокутна у плані двоповерхова споруда за проєктом архітектора Косаревського з двома баштами на торцях. Головний і парковий фасади оздоблені елементами різних стилів: це високий мансардний дах, складні конфігурації покриття башт, аттики ризалітів з овальними віконцями, волютами і декоративною скульптурою. Споруда стайні цегляна, тинькована, Г-подібна в плані, з модернізованими барочними фронтонами та великим виступом покрівлі на дерев'яних кронштейнах. Виразність внутрішнього простору підкреслена аркою, в'їзною брамою та огорожею. Брама виконана в романтичному стилі з використанням мотивів архітектурного бароко, асиметрична за композицією, цегляна, трипролітна, з широким центральним проїздом та двома невеликими проймами-хвіртками по боках. З півдня до них примикає цегляна Г-подібна в плані будівля, з двоярусною вежею, увінчаної шатром. До брами та каплиці примикає цегляна огорожа садиби. З 1932 р. в маєтку розташований сільськогосподарський технікум. Садиба Собанських (палац, стайні та брама) є пам'яткою архітектури та містобудування національного значення, парк — місцевого значення. [4]

М.Р. Мудраченко

с. ГЛИБОЧОК

Глибочанська ГЕС (1959 р., архіт.). На річці Південний Буг.

У 1940-х рр. обласна рада прийняла рішення про спорудження двохсот гідроелектростанцій. Одну з них було заплановано спорудити біля с. Глибочок, на високому кам'янистому уступі. Вона мала бути однією

з найбільших в Україні. У 1951 р. організована міжколгоспна рада із представників 72 колгоспів — учасників будівництва (Теплицького, Тростянецького, Ободівського та Крижопільського р-нів), головою якої призначено П.П. Буряка. Упродовж 1951–52 рр. були проведені гідротехнічні та геологічні роботи, розроблені техніко-економічні показники і кошторис майбутньої станції. Уся проєктно-технічна документація виготовлена Українською філією Всесоюзного державного інституту по проєктуванню електрифікації сільського господарства («Гіпросільелектро») і затверджена союзним міністерством сільського господарства. У відповідності з проєктними технічними показниками потужність станції мала бути 6,03 тис. кВт, з річним виробництвом електроенергії — 29 млн. кВт/год. Кошторис будівництва, без врахування електрифікації колгоспів, складав 39,3 млн. крб. Будівництво розпочалося у 1953 р. Бетонування та ґрунтові роботи проводилися селянами навколишніх сіл, а потім за підрядним договором. Підрядником Глибочанської ГЕС виступала Вінницька обласна контора «Сільелектробуд», начальником будівництва було призначено М.І. Воропая. Будівництво ГЕС було розраховано на 3 роки, але виконання робіт затягнулося. З 1958 р. будівництво станції переведено на державне фінансування, що сприяло пожвавленню її будівництва. Включення гідроагрегатів і всього комплексу гідроелектростанції відбувалося вже у 1960-х рр. Нині загальна встановлена потужність станції складає 7,05 тис. МВт, з середньорічним виробництвом електроенергії 25 кВт/год, при нормальному підпірному рівні води висотою 11,5 м. До складу гідросилового обладнання входять три вертикальні осьові гідротурбіни марки ПРК-245-ВБ-220 та три вертикальні гідрогенератори: ВГС-325/49-32 потужністю: 2,5 тис. кВт кожен. Тип станції — пригребельна. Водозливна гребля споруджена на гранітній платформі, однією стороною впирається у правий берег річки, іншою з'єднана з будівлею ГЕС. Кістяк споруди залізобетонний, залитий монолітним бутобетоном і спирається на вісім підпорних биків. Тіло греблі має сім прогонів з сегментними заставками (щитами) і водовідвідний канал. Довжина греблі по гребню — 88,0 м, ширина — 4,5 м, максимальна висота — 12,5 м. На греблі — автошляховий міст. Ліву частину заплави пойми Південного Бугу і до будівлі ГЕС перетинає глуха земляна гребля з максимальною висотою 15,7 м, довжиною — 206,0 м. Схили її укріплені бетонними плитами та бутом. По її гребню проходить автошляховий проїзд шириною — 4,5 м. Однією із головних функцій Глибочанського енергооб'єкту є регулювання рівня води в місцевому водосховищі з метою забезпечення безперебійного її забору. Водозабірна площа по руслу Південного Бугу і його допливів займає 17,13 тис. кв. км, а площа дзеркала водосховища при нормальному підпірному рівні — 390,0 га, об'єм води — 10,0 млн. куб. м. Будівля ГЕС з трипрогоновою спорудою шахтного типу. У наземній її частині міститься машинний зал, де встановлені гідрогенератори, автоматичні регулятори і маслонапірні установки. Нижче — три водозабірні камери з заставками та вертикальні гідротурбіни. Між водозливною греблею та будинком ГЕС розташована водорозподільна перегородка, яка є продовженням стіни будівлі. Одночасно з будівництвом Глибочанської ГЕС зведено сотні кілометрів високовольтних ліній, було встановлено десятки підстанцій, які з'єднували її з Ладижинською, Чернятською та іншими місцевими станціями. Глибочанська ГЕС підключена до Об'єднаної енергетичної системи України і перебуває в оренді ТОВ «Енергоінвест». У підпорядкуванні цієї фірми 13 гідростанцій в Україні. Питома вага у виробництві електроенергії Глибочанської ГЕС серед них складає 49 %. [5]

М.Р. Мудраченко

с. ГОРДІЇВКА

Курганний могильник пізньої бронзової доби. Два кургани ямної культури. Курган сарматського часу (14–10 ст. до н. е., археол.). Північніше села.

Могильник розташований на вододілі між річками Недотіка та Батіг. Відкрито у 1984 р. та повторно обстежено у 1985 р. Б.І. Лобаєм. Ним же у 1986 р. проведено розкопки більшості курганів. У 1987–88 рр. розкопки могильника проводила С.С. Березанська. Загалом досліджено 38 курганів доби пізньої бронзи, а також два кургани ранньої бронзової доби та один сарматського часу. Могильник спланований двома групами — східною та західною. Максимальна висота насипів на час розкопок становила 4,0–5,0 м при діаметрі 50,0–60,0 м. Більшість насипів мали висоту близько 1,0 м

та діаметр близько 35,0 м. У більшості курганів, знаходилася одна поховальна яма (за винятком двох із двома похованнями), зазвичай у центрі насипу. Глибина ям становила 0,8–1,6 м, у плані вони квадратні (розміром: 2,6×2,6 м) або прямокутні (розміром: близько 1,5×2,5 чи 2,0×3,0 м). Існували два типи поховальних споруд: ґрунтові ями та дерев'яні гробниці в ямах. В останніх стінки ям, іноді і дно, були обкладені деревом (колотими колодами, плахами). Над ямами існувало дерев'яне перекриття із розколотих навпіл колод. Покійників ховали у скорченому стані, на правому боці, головою орієнтованих на захід чи південний захід. Поряд з небіжчиком залишено багатий поховальний інвентар. Майже усі могили пограбовані, вочевидь, сучасниками поховань. Серед речей, які дійшли до наших часів, маємо різноманітні прикраси (золоті та бронзові підвіски, намиста, пронизки, кільця, браслети, шпильки, намиста із бурштину та скла), знаряддя праці та зброю (металеві ножі, шила, голки, наконечники стріл, меч), керамічний ліпний посуд із лискованою поверхнею (вази, кубки, черпаки, миски, тюльпаноподібні та банкоподібні горщики) та дерев'яний, деталі кінської вузди. Могильник належить до подільської групи комарівської культури та існував у 14–10 ст. до н. е. [6]

В.С. Рудь

с. ДЕМИДІВКА

Погруддя І.Л. Могильчака, Героя Радянського Союзу (1993 р., іст.). Вул. І. Могильчака, 1.

Встановлений перед сільрадою. Автор та виконавець — майстер Київського художнього фонду. Бронзове погруддя героя встановлено на чотиригранному постаменті, облицьованому чорною керамічною плиткою. Загальна висота: 3,0 м, погруддя: 0,8 м, постамент: 2,0×1,0 м. На фасадній грані постаменту прикріплено чорну гранітну табличку (розмір: 0,5×0,25 м), декоровану двома житніми колосками і викарбованим написом: «Могильчак Іван Лазарович 1917–1945». Меморіальний портрет військового льотчика виконаний у стилі героїчної радянської монументальності. Ефект героїзації підсилений високим постаментом та простором перед пам'ятником до центральної вулиці. Могильчак Іван Лазарович (1917–45 рр.) — майор, командир ескадрильї 235-го штурмового авіаційного полку 264-ї дивізії 5-го корпусу 2-ї повітряної армії (Воронезький фронт). Народився у с. Демидівка. Закінчив авіаційну школу Цивільного повітряного флоту, працював пілотом у Східносибірському управлінні ЦПФ. У Червоній армії з 1941 р., на фронті з 1942 р. Закінчив Вищі курси льотної підготовки. І.Л. Могильчак здійснив 140 бойових вильотів. Учасник визволення Вінниччини. Помер після тяжкого поранення. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно посмертно. Похований у Вінниці, на Меморіалі Слави. У короткому біографічному словнику (рос.) «Герои Советского Союза» місцем поховання І. Могильчака помилково вказано м. Будапешт (Угорщина). На фасаді Будинку культури с. Демидівки герою встановлено меморіальну дошку. [7]

М.Р. Мудраченко

с. КАПУСТЯНИ

Могила С.М. Мурованого, учасника радянсько-афганської війни (іст.). Південно-східна околиця села.

Цвинтар, ліворуч від центральної алеї, у другому ряду. Мурований Сергій Михайлович (1965–84 рр.) — молодший сержант, командир відділення. Народився у с. Скоморошки Погребищенського (нині Оратівського) р-ну. У 1979 р. родина переїхала до Капустян. Закінчив десять класів середньої школи. Працював на Капустянському цукрозаводі. До лав армії призваний у вересні 1983 р. У Афганістані з січня 1984 р. Загинув 15.02.1984 р. Нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно). На могилі встановлено чорну гранітну стелу вітрилом (загальна висота 2,2 м) з портретом, роками життя та написом: «Загинув при виконанні інтернаціонального обов'язку в Республіці Афганістан». На постаменті викарбовано дві гвоздики. [8]

Ю.В. Легун, М.Р. Мудраченко

с. КРАСНОГІРКА

Могила М.П. Іваненка, учасника радянсько-афганської війни (іст.). Вул. М. Іваненка.

Цвинтар, навпроти входу. Іваненко Михайло Петрович (1964–83 рр.) — рядовий, водій. Народився у с. Бортники Тульчинського р-ну. Після закінчення школи працював у колгоспі. До лав армії призваний у листопаді 1982 р.

В Республіці Афганістан з січня 1983 р. Служив в окремому батальйоні аеродромно-технічного забезпечення. Помер 9.05.1983 р. від ран, отриманих внаслідок необережного поводження із зброєю. Нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно). Пам'ятник встановлено у 1984 р. — гранітна стела (загальна висота: 1,75 м) з глибоким зрізом, портретом, прізвищем, роками життя та написом (рос.): «Погиб при исполнении интернационального долга». Його ім'ям названо одну з вулиць села. [9]

М.Р. Мудраченко

м. ЛАДИЖИН

Двошарове городище та поселення (8–7 ст. до н. е., 10–11 ст., археол.). Південніше міста.

Пам'ятка розташована на правому березі річки Сільниці. Городище відоме ще з кінця 19 ст. з археологічної карти Ю.Й. Сіцінського. У 1969 р. городище та поселення обстежено П.І. Хавлюком. Городище підтрикутної форми, розмірами 70,0×60,0 м, займало край мису. З напільного боку оточене ровом та валом. Ширина рову —12,0 м, глибина — 6,0 м. Висота мису до майданчика городища становить 15,0 м. Поряд на плато розташоване поселення. На поверхні пам'яток зібрано фрагменти гончарного посуду коричневого кольору, який орнаментовано заглибленими хвилястими та горизонтальними лініями. Цей матеріал належить до 10–11 ст. н. е. На городищі знайдено миску 8–7 ст. до н. е. Ймовірно, територія городища, спорудженого на початку 1 тис. до н. е., повторно використана в кінці 1 тис. н. е. слов'янським населенням. [10]

В.С. Рудь

Меморіальний комплекс (1954 р., 1967 р., іст.). Вул. К. Маркса, 38.

Меморіальний комплекс у центрі Ладижина почав формуватися за часів радянської влади. Нині тут розташовані братські могили, окремі поховання учасників історичних подій 20 ст. та пам'ятники і стели на вшанування пам'яті загиблих. Автори і виконавці проєкту — майстри Одеського художнього фонду. Перші поховання на цьому місці з'явилися під час воєнних подій 1919–22 рр. Тут поховані також учасники Другої світової війни. У 1948 р. до братської могили перепохований прах 1251 бійця з цивільних цвинтарів, садиб, навколишніх полів, з місць поховань померлих у евакогоспіталі № 3347 (дислокувався в Ладижинських хуторах і с. Губник з 25.08. по 15.09.1944 р.). Серед похованих — бійці 18-ї армії Південного фронту, які загинули в боях з німецько-румунськими окупантами під час оборони Ладижина та навколишніх сіл 24–25 липня 1941 р. Тут поховані бійці зі складу 4-ї інженерно-будівельної бригади резерву головного командування, 42-ї гвардійської, 163-ї стрілецьких дивізій 40-ї армії 2-го Українського фронту. Вони загинули 12 і 13 березня 1944 р. під час форсування Південного Бугу та звільнення Ладижина. У 1954 р. біля центральної могили встановлено чотиригранний обеліск із сірого граніту (висота: 10,0 м), увінчаний зіркою. На обеліску — меморіальна дошка з написом (рос.): «Воинам, погибшим в период гражданской и Великой Отечественной войнах от трудящихся г. Ладыжина». Постамент гранітний, ступінчастий (розмір: 6,0×6,0×0,6 м). У 1967 р. проведена реконструкція меморіалу, під час якої оновлено надгробки, встановлено пам'ятні знаки, зокрема А.Г. Наконечному, Герою Радянського Союзу. По периметру постаменту були укріплені гранітні плити (розмір: 0,8×1,5 м) з 275 прізвищами односельців, які загинули на фронтах Другої світової війни. Перед обеліском на плитах написи: «Товаришу, пам'ятай! Вони віддали своє життя за щастя твоє і майбутнього покоління. Шануй їх пам'ять!»; (рос.): «Здесь похоронены 1243 неизвестных советских воина, павших смертью храбрых в боях за Родину»; «Вічна слава героям, що загинули в боротьбі за свободу і незалежність нашої Батьківщини»; на одній з них — викарбовано 11 прізвищ похованих бійців. Перед центральною композицією розташовані окремі поховання: могила Є.Т. Просвіліна — командира дивізіону 1-ї бесарабської дивізії Г.І. Котовського, загинув у 1920 р. під Проскуровим (нині м. Хмельницький). Ідентичний напис на плиті російською мовою; могила М.І. Лук'янова — секретаря партбюро 6-го полку Червоного козацтва, вбитого у 1922 р. в с. Соболівка. Ідентичний напис на плиті російською мовою. Праворуч від обеліска — могила батальйонного комісара О.М. Туренка, який загинув під час оборони Ладижина 22.07.1941 р. У 2010–11 та 2014 рр. до меморіалу, в окрему братську могилу, було перенесено прах 12 радянських бійців, знайдених під час проведення земляних робіт у різних районах міста.

На надгробній плиті викарбовано напис: «Перезахоронення 28.10.2010 невідомих воїнів Червоної армії, які загинули в 1941 р.». Нині у двох братських могилах поховано 1263 бійців. Відомо 80 прізвищ. Меморіальний комплекс займає майданчик (розмір: 20,0×17,0 м), укладений бетонними плитами, обнесений бетонною декоративною огорожею, вхід перекритий ланцюгом. [11]

М.Р. Мудраченко

Пам'ятне місце страти та поховання жертв нацизму (іст.). Вул. Набережна.

Пам'ятне місце розташоване у південно-східній частині старого єврейського цвинтаря. 13 вересня 1941 р. стався масовий розстріл євреїв. Їх зібрали на майдані у центрі старого Ладижина. Звідси колону, яка налічувала 360 людей, під конвоєм карателів та поліцаїв прогнали до «Зозулиного яру» — місця розстрілу та поховання. Ініціаторами і виконавцями розстрілу виступали офіцери СС із «поліції безпеки та СД», відділення якого дислокувалося у м. Гайсині. Після війни зусиллями єврейської громади була проведена ексгумація на місці масового поховання. Прах жертв перепоховано на єврейському цвинтарі. У 1970-х рр. на двоступінчастому постаменті було встановлено бетонний обеліск (загальна висота 2,6 м), увінчаний зіркою Давида. На пам'ятнику закріплено дві гранітні меморіальні дошки (розмір: 0,5×0,9 м) з написом (рос. та ідиш): «Здесь покоятся останки еврейских мучеников, погибших от рук немецко-фашистских извергов. Ладыжин. 13 сентября 1941 г.». На обеліску закріплено чотири світлини в овалі з написами (рос.): «Коган Клара 1900 г. р.; Коган Шейва 1878 г. р.; Коган Нухим 1878 г. р.; Рехлиз Рейзя 1883 г. р.». Розмір могили: 4,2×4,0 м. [12]

М.Р. Мудраченко

Пам'ятний знак початку будівництва Ладижинської ТЕС (1968 р., іст.). Вул. А. Наконечного, 173.

Пам'ятний знак відкрито у квітні 1968 р. під час урочистого мітингу, присвяченого початку будівництва Ладижинської ТЕС — однієї зі значних теплових електростанцій на території України. Розташована на березі Південного Бугу, на північному заході Ладижина. Уведена в дію у 1972 р. як Ладижинська державна районна електростанція (ДРЕС). Від 1995 р. — Ладижинська ТЕС. З 2012 р. є структурним підрозділом «ДТЕК Західенерго» Міністерства енергетики та вугільної промисловості України. На станції встановлено 6 енергоблоків потужністю 300 мВт кожен, як основне паливо використовують енергетичне вугілля (з шахт Павлоградвугілля Дніпропетровської обл.), газ, мазут виступає резервним та аварійним паливом. Ладижинська ТЕС за добу спалює від 5 до 17 тис. т. вугілля. Висота димових труб становить 250,0 м. За 2014 р. ТЕС вироблено 5,4 млрд. кВт. У комплексі з ТЕС працює Ладижинська ГЕС потужністю 7500 кВт (збудована у 1964 р.). На вимощеному білими плитами майданчику встановлено обеліск — кам'яну брилу (розмір: загальна висота 2,5 м, ширина 1,3 м). З фасадної сторони вмонтовано граніту дошку (розмір: 0,6×0,4 м) з написом: «Встановлено на честь початку будівництва Ладижинської ДРЕС 26.04.1968 року». [13]

М.Р. Мудраченко

с. ОБОДІВКА

Городище та селище (10–11 ст., археол.). На південний схід від села.

Пам'ятки розташовані на правому березі струмка, правого допливу річки Берладинки. Відкрито П.І. Хавлюком у 1967 р. Обстеження та шурфування території городища проводили Б.І. Лобай (1975 р.), Ю.В. Болтрик та О.В. Каряка (2014 р.). Городище розташоване на краю високого мису, має округлу форму (розмір: 120,0×100,0 м). З напільного боку захищене ровом та валом висотою 3,0 м. Зі сходу та заходу городище оточене балками. Південно-західна його частина знищена кар'єром. У результаті шурфування виявлено малопотужний культурний шар, представлений в основному фрагментами гончарного посуду коричневого кольору, який орнаментовано заглибленими хвилястими та горизонтальними лініями. Поряд з городищем, на південь та південний схід від нього, розташоване селище. Схоже, пам'ятки одночасові, існували наприкінці 10–11 ст. н. е. та належали племенам уличів. Шурфуванням 2014 р. зафіксовано існування на території слов'янського городища культурного шару (ліпний керамічний посуд) доби пізньої бронзи (18–10 ст. до н. е.). [14]

В.С. Рудь

Братські могили жертв нацизму (іст.). Північна околиця села.

Села Стара і Нова Ободівки (нині с. Ободівка) в роки Другої світової війни ввійшли до складу румунської зони окупації — Трансністрії. На території цих сіл для єврейського населення румуни створили у листопаді 1941 р. два табори-гетто, де перебували не тільки вихідці з Ободівки, а й примусово транспортовані представники з Буковини і Бессарабії. Румунська жандармерія за наказом німецьких нацистів створила на об'єктах режим винищення. Гетто складалося з декількох вулиць та колгоспних корівників, територія була оточена колючим дротом. Люди були ізольовані, позбавлені їжі і води, постійно перебували під пильним наглядом охоронців. Усіх, хто міг стояти на ногах, щоденно гнали на сільськогосподарські роботи. Скупченість дорослих і дітей в умовах повної антисанітарії сприяла поширенню хвороб. Лютував тиф, люди помирали сотнями. Мертвих вивозили возами на поля, тому не всі місця поховань локалізовані. Комісією зі сприяння у роботі «Надзвичайної державної комісії з виявлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їх спільників у роки Великої Вітчизняної війни» в актах по Ободівському р-ну виявлено 16 братських могил (розмір: 8,0×6,0 м) по 500 загиблих у кожній та 50 могил (розмір: 2,0×1,0 м). Поховання в'язнів гетто у 1941–44 рр. проводилося також на єврейському цвинтарі, що по вул. Суворова. Тут встановлено пам'ятний знак з меморіальним написом. Обабіч від нього розташовані три братських могили жертв єврейських погромів 1919 р. На місці найбільшого поховання євреїв Ободівського гетто у 1991 р. встановлено пам'ятник — чотиригранний обеліск з граніту (висота 6,0 м). У нижній його частині — семисвічник. На постаменті (розмір: 11,0×12,0×1,0 м) вмонтовано плиту з написом: «Голокост … На цьому місці німецько-румунськими загарбниками було замучено і розстріляно в 1941–1944 рр. більше 11 тис. чоловік лише за те, що вони були євреями. Вічна пам'ять». Відомі близько 5 тис. імен. [15]

М.Р. Мудраченко

Братські могили радянських бійців та підпільників. Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1967 р., іст.). Вул. Соборна.

У сквері, у братських могилах поховано 163 радянських бійці 164-ї гірськострілецької дивізії, які загинули 24–28 липня 1941 р. у боях з німецько-румунськими військами під час оборони Ободівки, через яку відходили основні сили 18-ї армії Південного фронту. Тут також поховано бійців 252-ї, 373-ї стрілецьких дивізій 52-ї армії 2-го Українського фронту, які загинули при звільненні навколишніх сіл 13–14 березня 1944 р. Нині відомо 122 прізвища. У 1963–65 рр. в окрему могилу перенесено прах двох членів підпільної організації: А.В. Квашенка та Ф.М. Кондратьєва. У 1967 р. на високому цегляному тинькованому постаменті встановлено залізобетонну скульптурну групу скорботної матері та дівчини (висота: 3,0 м). По обидва боки від скульптури розташовані дві стели, на яких містяться по 12 алюмінієвих плит з прізвищами 444 односельців, які загинули на фронтах Другої світової війни. Праворуч від стел стоять дві гранітні плити (розмір: 1,2×0,8 м) з написом (рос.): «Здесь захоронены советские воины, павшие смертью храбрых в период Великой Отечественной войны на территории Ободовского района (наведено 12 прізвищ), остальные 151 человек неизвестны». [16]

М.Р. Мудраченко

Палацо-парковий ансамбль садиби Собанських (19–20 ст., архіт.). Вул. Дружби, 12.

Забудову садиби розпочато у 1800 р. Міхалом Собанським (1755–1832 рр.) — громадським та політичним діячем Російської імперії. Первісно це був П-подібний корпус з чотириярусною баштою і галереєю, з фонтаном у внутрішньому дворику. Згодом було добудовано два двоповерхові палаци з парадними портиками-лоджіями, оздоблені витонченим декором. У 1900 р. палац отримав додаткові приміщення та відкриту терасу з мальовничим видом на парк та ставок. На ті часи це була головна подільська садиба Фелікса Собанського (1833–1913 рр.) — громадського діяча, філантропа та мецената. Ободівський парк — ще одна перлина, яка створена Д. Міклером. Він виник на початку 19 ст. на основі природного лісу, мав площу 17 га. У 1870-ті рр. партерна частина парку була скорочена. Тут розбито клумби і споруджено басейн з фонтаном, прокладено довгу алею до костелу і далі до ставка, висаджено ек-

зотичні рослини — залізне дерево, софору японську, дуб червоний, павію жовту. У східній частині є гайок пірамідальних дубів. Всього у парку нараховується близько 50 порід рослин. Палацо-парковий ансамбль садиби Собанських є пам'яткою архітектури та містобудування місцевого значення. [17]

М.Р. Мудраченко

Погруддя О.Х. Новаківського, художника (2003 р., іст., мист.). Вул. Шкільна, 13.

У центрі села, навпроти Будинку культури у вересні 2003 р. встановлено гранітне погруддя на постаменті світло-сірого граніту. У нижній частині постаменту табличка з написом: «Олекса Новаківський». Загальна висота — 3,2 м, постаменту — 2,0 м, погруддя — 1,2 м. Автор — скульптор Ю. Мисько. Новаківський Олекса Харлампійович (1872–1935 рр.) — український живописець і педагог. Народився у с. Слобідо-Ободівка (нині в межах с. Нова Ободівка). Мистецьку освіту здобув в Одесі (1888–92 рр.) у художника-декоратора Ф. Клименка та у Краківській академії мистецтв (1892–1900 рр.) у Л. Вичульського і Я. Станіславського. Живописна манера О. Новаківського сформувалась на творчому засвоєнні принципів імпресіонізму. З 1913 р. жив у Львові, куди переїхав на запрошення митрополита А. Шептицького. Новаківський займався і педагогічною діяльністю. У 1913 р. заснував у Львові художню школу, що стала відомим осередком малярської культури у Західній Україні, в якій вчилася ціла низка відомих митців. У 1924–25 рр. очолював факультет мистецтв Львівського (таємного) українського університету. Помер у Львові, похований на Личаківському цвинтарі. У Львові відкрито художньо-меморіальний музей художника. Твори: «Діти» (1905 р.), «Коляда» (1907–10 рр.), «Весна» (1909 р.), «Автопортрет» (1911 р.), панно «Народне мистецтво» і «Наука» (1915–16 рр.), «Пробудження» (1912 р.), «Юрський собор» (1925 р.), «Музика» (1929 р.), «Довбуш» (1931 р.), портрети Д. Левицького, митрополита А. Шептицького, О. Барвінського та інших. [18]

Ю.В. Легун, М.Р. Мудраченко

с. СКИБИНЦІ

Багатошарове поселення епох неоліту та енеоліту (7–6 тис. до н. е., 6–5 тис. до н. е., 5–4 тис. до н. е., археол.). Південніше села.

Поселення було розташоване в південно-східній частині Базькового острова, на річці Південний Буг. Острів затоплено під час будівництва ГЕС. У 1959 р. В.М. Даниленко провів розкопки на острові на площі більше 300 кв. м. Під час досліджень знайдено більше десяти скупчень матеріалу, інтерпретованих як залишки тимчасових легких наземних споруд, жител наземного чи напівземлянкового типів. Середній розмір жител 4,0×3,0 м. Посуд ліпний, прикрашений заглибленими лініями, які утворюють зигзаги чи меандр, відбитками гребінцевого штампу, наколами, защипами. Денця посудин гострі, округлі або вузькі, увігнуті всередину. Крем'яний інвентар представлений мікролітичними виробами: пластини, скребачки, трапеції. Кістяні вироби представлені мотиками та теслами, а кам'яні — зернотерками, точилами та розтиральниками. Матеріали віднесені до різних хронологічних етапів розвитку бугo-дністровської неолітичної культури (кінця 7–6 тис. до н. е.). Окремі знахідки керамічних ліпних посудин із так званим «нотним» орнаментом (горизонтальні прокреслені лінії із заглибленями) належать неолітичній культурі лінійно-стрічкової кераміки (кінця 6 — початку 5 тис. до н. е.). Матеріали енеолітичного часу (фрагменти посуду та кісток тварин) належать до трьох хронологічних горизонтів трипільської культури, етапи BI, CI та CII (середина 5–4 тис. до н. е.). [19]

В.С. Рудь

Багатошарове поселення епох неоліту, енеоліту та раннього залізного віку (7–6 тис. до н. е., 5 тис. до н. е., археол.). Південніше села.

Поселення було розташоване в північно-східній частині Митькового острова, на річці Південний Буг. Острів затоплено під час будівництва ГЕС. У 1959 р. В.М. Даниленко провів розкопки на острові на площі близько 200 кв. м. Площа поселення становить близько 20,0×30,0×20,0 м. За скупченням матеріалу дослідники виокремлюють на поселенні кілька жител легкої конструкції, які могли бути як наземними так і напівземлянковими. Знахідки представлені фрагментами гостродонних чи плоскодонних горщиків із S-подібним профілем, сферичними мисками із загнутими всередину вінцями. Вони прикрашені защипами, барботином, валиками, прокресленими лініями та прогладженими, які

зображають різноманітні геометричні композиції. Також маємо мікролітичні крем'яні вироби (пластини, скребачки, трапеції, нуклеуси), знаряддя із кістки (мотики, молотки, ножі) та каменю (зернотерки, антропоморфна статуетка). Описані матеріали віднесені до різних хронологічних етапів розвитку буго-дністровської неолітичної культури (кінця 7–6 тис. до н. е.). Матеріали трипільської культури етапу ВІ (5 тис. до н. е.) представлені фрагментами ліпного посуду двох груп. Насамперед це кухонні горщики із рельєфним орнаментом, а також столовий посуд із лискованою поверхнею, заглибленим та канельованим орнаментом. [20]

В.С. Рудь

Погруддя Л.С. Смовзюка, Героя Радянського Союзу (1989 р., іст.). Вул. Л. Смовзюка, 39-а.

Бронзове погруддя героя на чотиригранному тинькованому світло-сірому постаменті встановлено у 1989 р. у центрі села на меморіалі односельцям, полеглим на фронтах Другої світової війни. Автор — скульптор М. Довгань. Загальна висота — 2,75 м, погруддя — 0,8 м, постаменту — 1, 75 м, стилобат — 0,2 м. Являє собою портретне зображення військового у формі довоєнного зразка (з двома шпалами на комірі), нагородами, відкритим і пильним поглядом глибоко посаджених очей під зведеними бровами, тісно стиснутими вустами. На фасадній стороні пам'ятника, у верхній його частині наведено зірку героя, нижче напис (рос.): «Герой Советского Союза Смовзюк Л.С.». Смовзюк Леонтій Семенович (1902–44 рр.) — гв. майор, заступник командира з політчастини 136-го гв. стрілецького полку 42-ї гв. стрілецької дивізії. Народився у с. Скибинцях. Закінчив школу червоних старшин (1926 р.) і військово-політичну академію. Учасник війни з липня 1941 р. Воював на Південно-Західному, Західному, Калінінському, Воронезькому, 1-му та 2-му Українських фронтах. Загинув 17.03.1944 р. під час визволення Вінниччини. 13.09.1944 р. йому посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу (у посвідчені про присвоєння звання Героя помилково вказане прізвище як Смавзюк). Похований у братській могилі с. Джурин Шаргородського р-ну Вінницької обл. [21]

М.Р. Мудраченко

с. ТОРКАНІВКА

Братська могила радянських бійців. Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1985 р., іст.). Вул. Центральна, 111.

У братській могилі біля сільради поховано 59 бійців 169-ї, 317-ї дивізій 55-го стрілецького корпусу 18-ї армії Південного фронту, які загинули під час оборони села у кінці липня 1941 р. Відомі прізвища 46 бійців. Після звільнення села від окупантів прах загиблих перенесено до місць поховань. У 1985 р. на природному пагорбі споруджено скульптурно-меморіальний комплекс на вшанування пам'яті похованих та 264 односельців, які загинули на фронтах Другої світової війни. Вхід до меморіалу з боку центральної вулиці села, звідки ведуть широкі багатомаршові бетонні сходи. Домінанта меморіалу — бетонна скульптура воїна (загальна висота 3,9 м). На фасадній грані постаменту прикріплена металева дошка (розмір: 1,1×0,6 м) з написом: «Спіть спокійно герої, вас повік не забуде народ». За скульптурою встановлена стіна (розмір: 11,8×2,7 м), на якій закріплено 16 металевих дошок (розмір: 1,0×0,6 м) з меморіальним текстом та прізвищами односельців. [22]

Ю.В. Легун, М.Р. Мудраченко

с. ТРОСТЯНЧИК

Поселення трипільської культури (енеоліт, археол.). Західна околиця села.

Пам'ятка займає мис плато, утворений вигином русла річки Недотіка. Поселення відкрито та піддано першим стаціонарним дослідженням у 1988–89 рр. експедицією під керівництвом О.В. Цвек. У 1988 р. обстежено С.М. Рижовим. Протягом 2015–17 рр. дослідження провів В.С. Рудь. У 2016 р. Р. Олрау здійснив геомагнітну зйомку поселення, дослідивши його планування. З напільного боку поселення площею близько 3,24 га оточене двома ровами. На його території зафіксовано 50 споруд. Площа 48 із них — в межах 23,1–100,17 кв. м. Дві інші, площею 175,5 та 194,88 кв. м, зараховано до категорії громадських споруд. На поселенні прослідковано існування більше ста заглиблених об'єктів різ-

ного призначення. В кінці 1980-х рр. тут досліджено дві наземні глинобитні багатокамерні будівлі. Одну інтерпретовано як гончарну майстерню із піччю-тандиром для обпалу кераміки. В цій же будівлі знайдено і культовий комплекс із круглим вівтарем та різноманітними керамічними виробами. У 2015–17 рр. на поселенні розкопано чотири ями глибиною 1,0–1,6 м. В одній з них знайдено масивні глиняні вироби зрізано-пірамідальної і дископодібної форми. Можна припустити, що комплекс цих виробів використовувався в конструкції печі для випалювання кераміки. Дві ями були заповнені глиняною обмазкою від спалених споруд. Також досліджені рови, виявлені методом геомагнітної розвідки. Їх глибина сягає близько 1,5 м. Серед знахідок переважає ліпний столовий посуд, розписаний монохромним орнаментом чорного кольору. Трапляється також і посуд із біхромним розписом (чорна та біла фарба) та заглибленим орнаментом. Окремою категорією є кухонний посуд із рельєфною орнаментацією. У великій кількості на поселенні знайдено знаряддя праці з каменю (зернотерки), кременю (скребачки, вкладні для серпів, наконечники дротиків), кістки (проколки), мушель (орнаментири) та міді (намистини, проколки). Поселення належить до етапу BII (рубіж 5–4 тис. до н. е.) трипільської культури. Матеріали зберігаються у Наукових фондах Інституту археології НАН України (Київ) та ДІКЗ «Трипільська культура» (Черкаська обл.). [23]

В.С. Рудь

Братська могила вояків Армії УНР–УГА (2012 р., іст.). Вул. Дзвінна.

Цвинтар, при вході ліворуч. Поховання пов'язане з подіями періоду національно-визвольних змагань українського народу 1917–21 рр. У ніч з 3 на 4 вересня 1919 р. батальйон 404-го полку зі складу з'єднання Г. Котовського несподівано завдав удару по позиціях 1-го полку УГА у районі с. Буди (Тростянецький р-н) і захопив Тростянець та залізничну станцію. Українські війська завдали контрудару і відтіснили противника у бік с. Тростянчика, де котовці розпочали переправу на лівий берег Південного Бугу. Під час переправи їх атакував кінний підрозділ Українських січових стрільців у кількості 18 вершників. Обидві сторони зазнали значних втрат. З боку січових стрільців загинуло 13 осіб. Після бою їх було поховано на цвинтарі учасниками цих подій, мешканцями Тростянчика Гнатом Западнюком та Яремою Зворотним. Перед початком Другої світової війни могилу було знищено, у 1995 р. її ідентифіковано. Ініціатива вшанування пам'яті полеглих вояків належить організації української молоді «Пласт». У рамках благодійного проєкту «Пантеон» 15 червня 2012 р. на могилі встановлено кам'яний козацький хрест (висота: 1,25 м) світло-сірого кольору та чорну меморіальну плиту (розмір: 0,9×0,7×0,15 м) з написом: «Воїнам Армії УНР та УГА, які захищали с. Тростянчик від окупантів у 1919 році. Кінота УСС. 2-га Волинська дивізія. 3-тя Залізна дивізія». На другий день відбулося освячення пам'ятного знаку. Пам'ятник відтворює форму ордена «Хрест Симона Петлюри» — військової нагороди Армії УНР. [24]

М.Р. Мудраченко

Могила М.М. Лизака, учасника радянсько-афганської війни (іст.). Вул. Дзвінна. Центральна частина нового цвинтаря.

Лизак Михайло Миколайович (1944–84 рр.) — прапорщик, старший механік обслуговування авіаобладнання. Народився у с. Тростянчик. Після закінчення школи та ремісничого училища працював електриком на Глибочанській РЕС. До лав армії призваний у вересні 1963 р. У Афганістані з вересня 1983 р. Виконуючи бойове завдання, важко захворів. Помер у Київському військовому госпіталі 28.03.1984 р. Нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно). Пам'ятник на могилі встановлено у 1985 р. — гранітна стела (висота: 1,9 м) з портретним зображенням, прізвищем, роками життя та написом (рос.): «Погиб при исполнении служебных обязанностей». [25]

М.Р. Мудраченко

Храм Іоанна Богослова, в якому вінчався поет М.О. Драй-Хмара (1867 р. архіт., іст.). Вул. Сонячна.

У 1849 р. виданий дозвіл на побудову нової кам'яної церкви на місці старої дерев'яної. У 1853 р. було здійснено закладку храму. Будівництво завершено у 1867 р. на кошти прихожан і на пожертвування священика. Церква однокупольна разом з дзвіницею. Виконана у візантійському стилі. Висвячена на честь святого Апостола Іоанна Богослова, іконостас у ній двоярусний.

У 1883 р. церква розширена прибудовою. На свято Петра і Павла 12 липня 1914 р. в церкві Михайло Драй-Хмара взяв шлюб з Ніною Длугопольською. Драй-Хмара Михайло Опанасович (1889–1939 рр.) — поет, літературознавець, перекладач, педагог. Народився у с. Малі Канівці (Черкаської обл.), у козацькій родині. Навчався у Золотоноші, Черкаській гімназії, приватній колегії ім. Павла Галагана, потім на історико-філологічному факультеті Київського університету святого Володимира. За схильність до наукової роботи був відряджений за кордон для вивчення слов'янських мов. Володів 19-ма європейськими мовами. Після захисту дисертації працював у різних навчальних і наукових закладах, одночасно, публікуючи в періодиці розвідки та статті фахового характеру. Належав до літературної групи «неокласиків». Видав збірку віршів «Проростень» (1926 р.), монографії «Леся Українка» (1926 р.) і «Поема Лесі Українки «Віла Посестра» на тлі сербського та українського епосу» (1929 р.). Дружина Ніна Петрівна — мешканка с. Тростянчик, вихованка Київського інституту шляхетних дівчат, донька сільського священика та депутата державної думи. На весіллі були присутні друзі-неокласики П. Филипович, М. Рильський та композитор М. Леонтович. Революційні події 1917 р. застали М. Драй-Хмару в Тростянчику. 21 грудня 1917 р на церковному майдані зібрався сільський сход: обговорювався ІІІ Універсал Центральної Ради, в якому проголошувалось утворення Української Народної Республіки. Серед присутніх не було єдності в міркуваннях щодо документу. Після виступу М. Драй-Хмари селяни схвалили головні положення Універсалу і прийняли рішення про рівність у розподілі панських земель. У 1930-х рр. розпочалися репресії проти творчої інтелігенції, носіїв українства. У 1935 р. М. Драй-Хмару арештували і засудили до 5 років виправних таборів. Розстріляний 19 січня 1939 р. на Колимі. 27 червня 1956 р. реабілітований. [26]

М.Р. Мудраченко

с. ЦИБУЛІВКА

Братські могили радянських бійців. Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1947 р., 1956 р., 1989 р., іст.). Вул. М. Мельника, 78.

У центрі села, поблизу сільради у чотирьох братських могилах поховано 43 бійці 96-ї гірської та 169-ї стрілецьких дивізій 18-ї армії Південного фронту. З 25 по 28 липня 1941 р. вони вели бої, стримуючи наступ німецько-румунських військ на схід, щоб забезпечити вихід з оточення з'єднань групи генерала Понєдєліна (12-ї та 6-ї армій, які з 25 липня перебували у складі Південного фронту). Нині всі прізвища відомі. У 1947 р. на могилі встановлено дерев'яний обеліск (висота: 2,5 м) з написом (рос.): «Здесь похоронены солдаты и сержанты Советской Армии, павшие смертью храбрых 27 июля 1941 р. при защите Цыбулевки от немецко-фашистских захватчиков». У 1956 р. до могили перенесено прах 8 бійців з підрозділів 27-ї армії 2-го Українського фронту, які загинули 13.03.1944 р. під час звільнення с. Бережани. Нині всі прізвища відомі. Цього року встановлено бетонну скульптуру воїна з меморіальною дошкою на постаменті. У 1989 р. споруджено меморіальний комплекс, домінантною фігурою якого стала скульптура воїна у бронзовому окутті (загальна висота: 4 м.). На лицьовій стороні постаменту — чорна гранітна дошка (розмір: 0,6×0,4 м) з меморіальним написом. Обабіч алеї, яка веде до центру меморіалу, на бетонних підставах укладені чорні гранітні плити (розмір: 1,0×0,5 м). На одній із дошок викарбовано напис: «Тут похоронені Голуб Е.Х., Іволга В.К., Ізотов І.В., Климов А.М., Коптільєв, Кучерук П.С., Миколаїв Е.А., Ярошенко Ф.К., та 39 невідомих радянських воїнів, які загинули за Батьківщину 25/26 VII 1941 р. на території с. Цибулівки». На інших — прізвища 382 односельців, які загинули на фронтах Другої світової війни. Автор та виконавець — майстер Київського художнього фонду. [27]

М.Р. Мудраченко

«Криниця Слави» (18 ст., іст.). Південно-східна околиця села.

26 лютого 1987 р. виконком Тростянецької районної ради народних депутатів прийняв рішення про визнання козацької криниці в урочищі «Зарубове» історичною пам'яткою місцевого значення під назвою «Криниця Слави». Основою рішення став народний переказ: «Недільного ранку у с. Верхівка біля фортеці відбувався ярмарок. Раптово загін буджацьких татар оточив майдан і багато людей захопив у ясир — чоловіків, жінок, хлоп-

чиків. Заночували ординці в урочищі. Опівночі загін козаків Верхівської залоги сотника Цимбалюка оточив табір татар і знищив їх. На честь перемоги над татарами за козацьким звичаєм була викопана криниця. Копали її парубки, а тому в історію села вона ввійшла як «Парубоцька». У 1987 р. криницю було відновлено, обабіч встановлено гранітну брилу (розмір: 2,3×2,0 м) з викарбованим написом на меморіальній дошці: «На честь перемоги козаків сотника Цимбалюка з Верхівської фортеці та Цибулівських сіл над загоном буджацької орди у 18 ст.». [28]

М.Р. Мудраченко

Пам'ятний знак на місці гетто. Братські могили жертв нацизму (2004 р., іст.). Південна околиця села.

Обабіч дороги на с. Торканівку розташовані дві стели з чорного граніту (висота: 1,9 м) з меморіальними написами українською мовою та на івриті: «Тисячі євреїв, депортованих з міста Серет на Буковині та замордованих нацистськими катами в 1941 році, залишилися в цій землі»; «Будівництво меморіалу жертвам фашизму здійснили колишні в'язні нацистського пекла в селі Цибулівка діти сім'ї Кауфман за сприяння адміністрацій Вінниці, Тростянця, Цибулівки та Вінницького обласного об'єднання колишніх в'язнів фашизму і рятівників «Вічний Пам'ятник». 2004 рік». Між стелами вимощена бетонними плитами доріжка. У її кінці велика територія у кілька сотень метрів, оточена мурованою стіною. Тут, у колгоспних корівниках, розташовувалося гетто, місце масових поховань євреїв.

Ю.В. Легун, М.Р. Мудраченко

Погруддя М.І. Надутого, Героя Радянського Союзу (1971 р., іст.). Вул. Волощука, 7, у пришкільній парковій зоні.

Бронзове погруддя встановлено у 1971 р. на чотиригранному постаменті, тинькованому гранітною крихтою. Загальна висота — 2,75 м, погруддя — 0,8 м, постамент — 1,75 м, стилобат — 0,2 м. На лицьовій його грані закріплено мармурову табличку (розмір: 0,6×0,25 м) з написом: «Надутий Михайло Іванович 1925–1944 рр.». Бетонний стилобат оточений квітковою клумбою. Погруддя являє собою меморіальний портрет юнака у формі червоноармійця з гордо піднятою головою, відкритим вольовим обличчям і впевненим поглядом. Надутий Михайло Іванович (1925–44 рр.) — рядовий, сапер 21-го окремого гв. мотострілецького батальйону. Народився у с. Цибулівка. Після закінчення восьмирічної школи, працював у колгоспі. У квітні 1944 р. мобілізований до лав Червоної армії. Воював на 2-му Українському фронті. Загинув у бою 28.12.1944 р. під час звільнення Чехословаччини. 28.04.1945 р. М.І. Надутому посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Похований у могилі радянських бійців у селищі Палд (Республіка Словаччина). Його ім'ям названо центральну вулицю села. [29]

М.Р. Мудраченко

с. ЧЕТВЕРТИНІВКА

Пам'ятний знак на вшанування 300-річчя Батозької битви (1952 р., іст.). За 2,6 км на захід від села.

На перехресті доріг Ладижин – Тростянець та повороту на с. Четвертинівку у 1952 р. встановлено пам'ятний знак на честь Батозької битви між союзною армією Війська Запорозького та Кримського ханства під орудою Б. Хмельницького проти війська Речі Посполитої під командуванням польного коронного гетьмана М. Калиновського, яка відбулася 22–23 травня 1652 р. Невдала загалом для Української держави воєнна кампанія 1651 р. призвела до тяжкої Білоцерківської угоди. Досягнені у попередні роки здобутки під час війни за незалежність України опинилися під загрозою. На Україну почали повертатися магнати і шляхтичі, які відновлювали феодально-кріпосницькі порядки. У відповідь спалахнули великі селянські повстання. Наприкінці квітня 1652 р. у Чигирині відбулася таємна нарада гетьмана зі старшиною, де було вирішено готуватися до воєнних дій із Польщею. Приводом до початку воєнних дій стало порушення молдавським господарем Василем Лупулом союзного договору. Навесні 1652 р. загін Тимоша Хмельницького вирушив до Молдови, щоб укласти династичний шлюб з Розандою — дочкою Василя Лупула та добитися виконання умов українсько-молдовського договору. Для здійснення походу до Молдавії Б. Хмельницький виділив синові 35-тисячне військо у складі 15 тис. піхоти та 20 тис. кінноти. Піхота складалася з декількох козацьких полків, а кіннота —

з кримськотатарського з'єднання. Польський уряд, дізнавшись про плани Т. Хмельницького здійснити похід у Молдову, наказав Мартину Калиновському розбити козаків. Бій відбувся під «Горою Батіг» біля сучасного с. Четвертинівка і закінчився цілковитим розгромом польської армії. Калиновський загинув 2 червня, похований, ймовірно, у родинному гробівці у підземеллі домініканського костелу в Нестерварі (нині Тульчин). Звістка про загибель польського війська під Батогом приголомшила Польщу. Пам'ятний знак відкрито у 300-річчя Батозької битви. Споруда являє собою чотиригранний обеліск з гранітних блоків (висота 2,40 м, ширина 1,50×1,10 м). У верхній частині розміщено мармурову табличку (розмір: 0, 70×0,80 м) з написом: «На цій місцевості під Батогом у травні 1652 року українське військо під керівництвом Богдана Хмельницького знищило армію польсько-шляхетських загарбників». Пам'ятний знак знаходиться по центру майданчика квадратної форми (розмір: 2,45×2,45 м), який оточений гранітним бордюром. У 1993 р. на відзначення 340-річниці битви на північній околиці с. Четвертинівка, біля цвинтаря встановлено пам'ятний знак, на центральній частині якого дві таблички з написами: «Пам'яті всіх тих, хто загинув за волю і щастя України»; «На цьому полі відбулася одна з найвидатніших битв українських козаків проти польських загарбників 22–23 травня (1–2 червня) 1652 року». [30]

М.Р. Мудраченко

Поле Батозької битви (1652 р., іст.). Північно-західна околиця села.

Пам'ятка розташована на вершині плато та на південному схилі балки. Згідно досліджень поля та особливостей мікрорельєфу форма пам'ятки визначена як видовжена з північного заходу на північний схід. Межі території об'єкта визначені: з півночі та північного сходу — балка, з південного сходу річка Батіг, з півдня с. Четвертинівка, з заходу дорога Четвертинівка – Губник та поле, яке розорюється. Битва відбулася фактично на території укріпленого польського табору поблизу поселення Батіг, яке розташовувалося у Брацлавському воєводстві, на березі річки Батіг (притоки Південного Бугу). Укріплення збудовані до 1620 р. Містечко засноване у 1629 р. Як укріплене поселення згадується у 1640-х рр. Марцін Калиновський обрав батозькі укріплення для квартирування частини польських військ, що перебували під його командуванням на території України, скоріш за все тому, що під м. Ладижин знаходилися його власні маєтки. Як зазначає М. Грушевський, у тому таборі могло розміститися до 100 тис. чоловік. Польський укріплений табір розташовувався на високому плато та просторій улоговині правого берега Південного Бугу. Зі сходу укріплення оточувала річка, а з інших сторін глибокі балки. Також його розділяла майже навхрест річка Батіг і так звані «Кривавий» та «Кутів» яри. Існують різні думки щодо площі території табору: від 60,0 га до 100,0 га. Нині значну частину території польського табору займає сучасне с. Четвертинівка, що значно ускладнює дослідження. Точне місце розташування поселення Батіг невідоме, та, вірогідно, на протилежному від табору схилі балки берегами трьох струмків, що утворюють річку Батіг. Оборонні споруди табору складалися із низки редутів, частково з'єднаних між собою валами та ровом. Польська кавалерія, можливо, була розташована на плоскій вершині плато. Німецька піхота та артилерія — у редутах. Гарнізон редуту міг складатися від 200 до 800 чоловік піхоти та від 2 до 4 гармат. Отже, у батозьких редутах могло розміститися від 3800 до 15 200 вояків та від 38 до 76 гармат, що в середньому і дає відоме історикам число найманого війська — 8000 піхоти і 55–58 гармат. Зважаючи на те, що укріплення під Батогом мали досить вигідне географічне положення, розташовані на пануючих висотах та оточені з однієї сторони Південним Бугом, а з інших — глибокими балками та ярами, маючи досить сильні земляні укріплення, повністю укомплектовані гарнізоном, поляки могли успішно боронитися від будь-якого війська. Тому коронний гетьман не хотів покидати ці досить зручні позиції. Польська кавалерія складалася із 12 тисяч «народової» — «крилатих» шляхтичів-гусарів. До цієї військової еліти Речі Посполитої приєдналося і львівське воєводське «посполите рушення». До складу цього феодального ополчення додавалося біля 20 тис. чоловік: шляхтичів, прикарпатсько-русинських бояр і озброєних слуг-галичан. Пшиємський, командир гарнізону, вважав таку кавалерію дуже непевним і небоєздатним військом, що і підтвердилося наступними подіями. Причиною поразки, на думку дослідників, ста-

ла абсолютна небоєздатність та відсутність дисципліни в польському ополченні. Коли козаки і татари підійшли впритул до табору, у польському війську невідомо як спричинилася пожежа, а в результаті — паніка, що стало справжнім подарунком для козаків. Доки німецькі гармати за наказом Калиновського стріляли по бунтівній польській кавалерії, а шляхта рубала ландскнехтів, козацьке військо досить легко увірвалося до табору і, фактично, вщент його розгромило. Гусари і ополчення майже не чинили опору, а намагалися врятуватись втечею та загинули або потрапили у полон. Згодом частина кавалерії на чолі з Калиновським спробувала сховатися у німецьких редутах, та оточені з усіх боків, не встояли і вони. З майже 40-тисячного війська врятувалося лише більше тисячі людей. Результати обстежень підтвердили, що місце бою попередньо було визначено правильно. Тут знайдено велику кількість свинцевих куль та картечі, підківки козацьких чобіт, монети того часу, стремена. Точне нанесення на карту розташування польських укріплень, а власне і кордонів місця битви вимагає подальшого наукового вивчення. Батозька битва 1652 р. належить до героїчних подій української воєнної історії. Вона стала у тогочасній політичній ситуації своєрідним реваншем за поразку козаків під Берестечком, змінивши воєнно-стратегічну ситуацію у Речі Посполитій у цілому, та на Правобережній Україні зокрема. Ця перемога дала змогу відкинути рішення ганебної для українців Зборівської угоди. Пам'ятник є об'єктом культурної спадщини місцевого значення, матеріальним втіленням історичної пам'яті, пов'язаної з історією українського народу. [31]

М.Р. Мудраченко, М.Є. Потупчик

ТУЛЬЧИНСЬКИЙ РАЙОН

Тульчинський район утворено 30 липня 1930 р. Межує він з Гайсинським, Крижопільським, Немирівським, Томашпільським, Тростянецьким, Тиврівським, Шаргородським районами. Розташований у південно-східній частині області, у південній частині Подільського плато. Територія району становить 1124 кв. км. Кількість населення — 53,6 тис. осіб (станом на 01.11.2019 р.), з них 15,5 тис. в адміністративному центрі. Відстань від нього до Вінниці автошляхами — 85,0 км, залізницею — 120,0 км. Найближча залізнична станція Журавлівка — за 13,0 км від Тульчина[289]. Через місто курсують автобуси у напрямку Бершаді, Крижополя, Піщанки, Томашполя, Чечельника, Ямполя, Вінниці, Одеси, Умані та в усі населені пункти району. Ґрунти: підзолисто-сірі, глинисті, піщані, чорноземи. Клімат — помірно-континентальний. Місцевість району багата на граніт, каолін, глину, будівельний пісок.

Лісові площі становлять 19,2 тис. га. Тут переважно ростуть дуб, граб, береза, сосна, рідше клен, осика, вільха, липа. У Шпиківському, Кирнасівському, Орлівському, Журавлівському, Петрашівському лісництвах облаштовані зони відпочинку, в тому числі для риболовлі на річці Південний Буг у селах Печера, Маньківка, Заозерне. Загальна площа водного басейну становить 2,4 тис. га, найбільші річки Південний Буг і Сільниця.

На Тульчинщині 15 природних заповідників загальною площею більше тисячі гектарів. «Журавлівська дача» (с. Журавлівка) з дубово-ясеновими насадженнями належить до заповідників державного значення. Місцеве значення мають мальовничі урочища «Дранка» (с. Дранка), «Дзерівка» (с. Клебань), «Гора дубина» (с. Суворівське), «Березів яр» (с. Михайлівка), «Прибузький» (вздовж річки Південний Буг в межах Печерської сільської ради), «Марусине» (с. Мазурівка), де, окрім різноманітних порід дерев, також ростуть рідкісні рослини. Урочище «Федьківське» являє собою водно-болотний комплекс болотної і степової рослинності з місцями гніздування птахів. Природний комплекс «Ковалева» (с. Суворівське), що розмістився на схилах безіменного струмка, зберігає чимало видів оригінальної флори і фауни. Є в районі й орнітологічний заповідник «Мазуровецька дубина» (поблизу с. Печера).

Історія Тульчинського району сягає своїм корінням сивої давнини, про що свідчать археологічні пам'ятки: неолітичні стоянки, поселення черняхівської, зарубинецької, трипільської культур, скіфські кургани, слов'янські городища[290].

Перша документальна згадка про Тульчин під назвою «Нестервар» згадується після 1607 р. в актах Люблінського коронного трибуналу — найвищого апеляційного суду для земель малої Польщі, Волинського, Київського та Брацлавського воєводства. Є декілька версій походження назви міста. Одна з них: «Нестер» — розповсюджене ім'я та «вар» — старослов'янською син, тобто варту

[289] Історія міст і сіл Української РСР: в 26 т. Вінницька область. / гол. ред. П.Т. Тронько ; АН УРСР, Ін-т історії. Київ, 1972. С. 628.

[290] Пам'ятки історії та культури Вінницької області : словникова частина / відп. за вип.: Ю.А. Зінько, А.О. Калінчук ; Вінниц. облдержадміністрація, Вінниц. облрада, обл. робоча група тому Зводу пам'яток історії та культури Вінницької області. Вінниця, 2011. С. 127–130.

від Брацлавської фортеці тут ніс син Нестора[291]. За іншою версією це назва угорського походження: «Нестер» — Дністер, «вар» — місто, тобто Нестервар — місто за Дністром[292].

У 1599 р. польський король Сигізмунд III Ваза віддав Нестервар в якості військової нагороди брацлавському та вінницькому старості Валента-Олександру Калиновському — магнату, військовому діячу, який походив з давньоруського шляхетського роду герба Калинова. За придушення виступів населення краю проти непосильного польського панування Калиновський отримав необмежене право карати повстанських ватажків К. Косинського, С. Наливайка та інших.

В.-О. Калиновський перейменував Нестервар у Тульчин 15 серпня 1609 р. Назва міста походить від «туль» — колчан та «чин» — порядок, а у польській мові «чиньш» це подать, оброк[293].

За короткий час В.-О. Калиновський розвивав місто у політичному та економічному значенні, розширював свої володіння, розбудовував замки, костели та кляштори.

Фортеця Тульчин (Нестервар) мала вигідне розташування та контролювала Кучманський шлях — один з головних шляхів вторгнення татар. При злитті річки Сільниці, правої притоки Південного Бугу, та невеличкої річки Тульчинки утворюється досить великий мис, з якого дуже добре проглядались дороги і прилеглі степи. До нашого часу фортеця не збереглася, її зруйнували під час Коліївщини, однак є свідчення, що центр фортеці співпадав з сучасним центром міста.

Через Тульчин проходив великий торговий шлях, який починався у Луцьку на Волині та закінчувався в Криму. По Брацлавському воєводству цей тракт проходив через Вінницю, Немирів, Брацлав до Тульчина, потім у південно-східному напрямку — до Юзефграда (нині м. Балта Одеської обл.).

Після смерті батька в 1620 р., на полі бою під Цецорою, місто та інші маєтності у 1623 р. перейшло у власність старшому сину Адаму Калиновському. Після його раптової смерті у 1638 р. увесь спадок перейшов до його брата Марціна Калиновського, який за час свого правління намагався отримати якомога більший зиск зі своїх володінь, мав приватне військо для придушення козацьких виступів, брав участь у битві з татарами.

На початку 1651 р. під приводом боротьби з селянськими бунтами проти польської шляхти на Брацлавщині, Волині, Поділлі, порушивши Зборівський мирний договір (1649 р.), вирушив на чолі коронних військ на Поділля, захопив і спалив село Красне (лютий 1651 р.), в якому під час оборони загинув брацлавський полковник Данило Нечай. Невдалою для М. Калиновського була битва з Іваном Богуном за Вінницю (березень 1651 р.). Загинув у битві з козацькими військами під Батогом (2 червня 1652 р.)[294].

Під час національно-визвольної боротьби українського народу на чолі з Б. Хмельницьким на території району сталися події, що увійшли в історію як «Тульчинська різня» (1648 р.). Козацькі загони М. Кривоноса, І. Ганжі, О. Гоголя,

[291] Лукашенко С., Лукашенко М. Тульчин 1607–1907 : історико-краєзнавчий нарис / Тульчин, 2011. С. 1.

[292] Малаков Д.В. По Брацлавщине (от Винницы до Тульчина). Москва, 1982. С. 157.

[293] Лукашенко С., Лукашенко М. Тульчин 1607–1907 : історико-краєзнавчий нарис. Тульчин, 2011. С. 2.

[294] Там само, с. 1–6.

Павлюги при підтримці місцевого населення заволоділи фортецею, яку вони зруйнували і вчинили тут погром[295].

За Зборівською угодою Тульчин залишився за Україною та ввійшов до Брацлавського полку. У 1654 р. Правобережна Україна відійшла до Польщі, в тому числі землі Тульчинщини. У 1650 р. територія району вперше нанесена на карту картографом де Бопланом. У середині 17 ст. цей край зазнає спустошливого татарського нападу. У 1672 р. турецьке військо приходить на Поділля, спалює міста та села на знак помсти за убитого у Ладижині сина турецького султана. Тульчинський край у цей час переживає занепад. Зі згасанням роду Калиновських тульчинська земля на початку 18 ст. стає власністю їхніх родичів — польських шляхтичів Потоцьких. Першим його власником став граф Станіслав Потоцький, який мав 1,5 млн. десятин землі, лісів та інших угідь, понад 130 тис. кріпаків. Згодом землі перейшли до київського воєводи Францішека Салезія Потоцького. З 1772 р. Тульчином володів Станіслав Щенсний Потоцький — державний та військовий діяч Речі Посполитої, Російської імперії, магнат, меценат, претендент на польську корону. З 1775 р. Тульчин стає резиденцією Потоцьких на Правобережній Україні. У 1775–82 рр. С. Потоцький будує палац — «український Версаль», як його називали сучасники[296].

У 1787 р. місто отримує магдебурзьке право, яке дозволяло вільну торгівлю. Тут були фабрики сукна, полотна, возів та вогнепальної зброї[297]. За життя С. Потоцького Тульчин став відомим далеко за межами Подільської губернії з добре розвиненою управлінською системою влади, промисловості, інфраструктурою, торгівлею, спроможною конкурувати з кращими ярмарками Російської імперії[298]. Землевласники Потоцькі заклали на території району основи розвиненого сільського та лісового господарства, займалися виведенням нових порід биків, коней, іспанських овець. Запровадили у себе службу охорони лісів.

З 17 по 21 травня 1787 р. у Тульчині побував польський король Станіслав Август Понятовський. На честь цієї події С. Потоцький встановив у центрі міста тріумфальну кам'яну колону, перший пам'ятник у місті, який нині перебуває на території краєзнавчого музею. Навкруги цієї колони на відстані 8 км Потоцький дарує кріпосним селянам волю та інші привілеї.

У 1791–92 рр. у Тульчині перебував штаб польської коронної армії під керівництвом національних героїв Польщі — племінника короля, майбутнього маршала Наполеона Юзефа Понятовського та «поляка № 1», національного героя не лише своєї батьківщини, а й Сполучених Штатів Америки, Тадеуша Костюшка. У 1792 р. Тульчин став центром так званої Торговицької конфедерації. За зраду інтересам Польщі С. Потоцького — маршала конфедерації, заочно присудили до смертної кари. Пізніше на одній із площ міста з'явився пам'ятник на честь Торговицької конфедерації. За другим поділом Польщі (1793 р.) територія району, як і вся Правобережна Україна, відійшла до Російської імперії. Тульчин стає повітовим містом Брацлавського намісництва та завдяки своєму вигідному розташу-

[295] Рекрут В. Іполіт Зборовський (1875–1937). На переломі двох епох. Вінниця, 2014. С. 438–439.

[296] Малаков Д.В. По Брацлавщине (от Винницы до Тульчина). Москва, 1982. С. 156–158;

[297] Ахевич Н.П. Тульчинський край — красо поміж сторіч : короткий путівник. Тульчин, 2006. С. 5.

[298] Лукашенко С., Лукашенко М. Тульчин 1607–1907 : історико-краєзнавчий нарис. Тульчин, 2011. С. 1–6.

ванню — військовим центром. У 1796 р. Тульчин отримує власний герб у вигляді лицарського щита. У верхній половині його на блакитному полі зображено фасад старої Брацлавської фортеці, у нижній — на фоні зеленого поля три золоті снопи жита. У 1796–97 рр. в місті перебувала штаб-квартира російського полководця О.В. Суворова. У Тульчині і Тиманівці він остаточно оформив і теоретично узагальнив свою працю «Наука перемагати». У військових таборах на полях біля сіл Тиманівки, Кинашева, Нестерварки, Одаїв полководець проводив тактичні заняття, навчаючи російські війська мистецтву атак, штурму фортець тощо.

Потоцькі мали репутацію доброчинців цих країв, що приваблювало сюди передових людей свого часу. Тут були: італійський живописець Й.-Б. Лампі; знаменитий німецький кухар Бініх; англійський садівник Міллер; французький архітектор, хімік та механік Ж.-Е. Лакруа. Всі вони прославляли «Тульчинський двір» та були у захваті від професійного тульчинського театру, який мав біля двохсот акторів, художньої галереї, бібліотеки у 17 тис. томів, нумізматичного кабінету з колекцією рідкісних античних монет, великого срібного гербового сервізу на 100 персон, колекції польських заздоровних скляних кубків початку 18 ст., друкарні, численних предметів декоративно-ужиткового мистецтва. І це далеко неповний перелік унікальних цінностей та людських особистостей. Палац обслуговували близько 400 душ челяді[299].

У 1804–12 рр. в Тульчині проживав відомий польський поет Станіслав Трембецький.

У 1806 р., під час російсько-турецької війни, в місті був розташований 2-й корпус Мейєндорфа, ад'ютантом якого був поручик Сіверського драгунського полку, майбутній класик української літератури, І.П. Котляревський.

У 1814–15 рр. тут перебував штаб 2-ї російської армії фельдмаршала П. Вітгенштейна. Ад'ютантом командуючого з 1818 р. стає майбутній декабрист П. Пестель, який організовує тут Тульчинську управу — філію «Союзу благоденства», яка у березні 1821 р. оголосила себе Південним товариством.

У цей час у Санкт-Петербурзі створюється таємна офіцерська організація «Союз порятунку», яка згодом змінює назву на «Союз благоденства», в подальшому відома як декабристська. Слід зазначити, що нею керувала Корінна дума, так звана управа. Їй в свою чергу підпорядковувалися місцеві управи в гарнізонних містах, одна з них була в Тульчині. Очолював її П. Пестель, командир В'ятського полку. До нього неодноразово приїздив у 1821 р. російський поет О.С. Пушкін.

У 1824 р. Південне товариство декабристів у Тульчині приймає проєкт конституції «Руська правда», підготовлену П. Пестелем та його однодумцями, один екземпляр якої вони заховують у с. Кирнасівка. Проте їх прогресивним мріям не судилося здійснитися. Зрадники написали донос російському імператору Олександру І про діяльність Південного товариства. У грудні 1825 р. його керівників ув'язнили та під конвоєм відправили у Санкт-Петербург, де вони були страчені. У 1827 р. солдати та офіцери російської армії були відправлені з Тульчина на війну на Кавказ[300].

[299] Циганюк В.Ф. Нещасні щасливі: маловідомі сторінки з минулого життя Тульчинського двору / Редакційно-видавничий відділ Вінницького облуправління по пресі. Вінниця, 1991. С. 28.

[300] Енциклопедія історії України: в 10 т. / Редколегія: голова В.А. Смолій та ін. Київ, 2003. Т. 2. С. 311.

У 1827 р. у Тульчині перебував польський письменник-демократ Юліуш Словацький, який вивчав життя українського народу. Сюди неодноразово приїздив з Немирова український художник І.М. Сошенко.

У сім'ї генерала А.А. Абази, управителя маєтку Мечислава Потоцького, народилася Гликера, майбутня мати видатного українського письменника Михайла Коцюбинського.

Наприкінці 19 ст. — початку 20 ст. у Тульчині було близько 40 підприємств: цегельні, шкіряні й свічкові заводи, паровий і водяний млини, цукроварня, крупорушка, макаронна, тютюнова і каретна фабрики, вовночесалка, пивоварня і медоварня, завод мінеральних вод, чимало різних майстерень, де налічувалось понад 700 ремісників. У вересні 1858 р. у місті відкрили поштово-телеграфну контору. Місто мало понад 400 крамниць, лавок, шинків. Діяли банківська і нотаріальна контори, готель, 12 заїжджих дворів. Кількість населення швидко зростала. У 1859 р. в місті було 1006 дворів, в яких проживали 5249 чоловіків, 5968 жінок[301]. У 1863 р. у Тульчині діяли одна парафіяльна та чотири єврейські школи. У 1864 р. відкрилося духовне жіноче єпархіальне училище. Працював приватний театр, діяли 5 мурованих і дерев'яних церков, 2 синагоги, понад десяток молитовних будинків. Було 23 шинки і 13 горілчаних та винних лавок[302].

Наприкінці 1900 р. в Тульчині налічувалося 21,0 тис. жителів, із них — біля 16,0 тис. євреїв. Містян обслуговували 1 лікарня на 15 ліжок, 4 аптеки, 1 лікар, 2 фельдшери, 1 повитуха, 2 зубних лікарі. Була також лікарня на 10 ліжок, яка утримувалась на кошти єврейської громади, в приміщенні нинішньої стоматологічної поліклініки. У 1911 р., у рік введення земства, Брацлавський повіт був розділений на 5 лікарських дільниць. Цього ж року були збудовані перші лікувальні корпуси Тульчинської земської лікарні. З 1913 р. у штаті земської лікарні почав працювати Балабан Олександр Михайлович (1876–1939 рр.), згодом головний лікар цієї лікарні.

На території нинішньої районної лікарні розташовані могили лікарів О.М. Балабана та М.В. Гальчинського. На знак шани до своїх колег у 1988 р. коштом співробітників центральної районної лікарні їм встановлені пам'ятні знаки.

У 1912 р. у місті стала до ладу дизельна електростанція.

Початок 20 ст. характерний активними виступами робітників проти самодержавства. У 1903 р. у Тульчині виник соціал-демократичний гурток, який у серпні 1904 р. організував перший виступ робітників міста.

Протягом 1917–21 рр. на території району неодноразово змінювалась влада: австро-угорські, німецькі, польські війська, загони Директорії, денікінців та більшовиків.

Радянська влада встановлена у червні 1920 р. У січні 1923 р. Брацлавський повіт було ліквідовано і утворено Тульчинський округ, куди входило в різні часи від 13 до 16 районів, загальна кількість населення становила понад 660 тисяч чоловік[303].

---

[301] Лукашенко С., Лукашенко М. Тульчин 1607–1907 : історико-краєзнавчий нарис. Тульчин, 2011. С. 1–6.

[302] Історія міст і сіл Української РСР: в 26 т. Вінницька область. / гол. ред. П.Т. Тронько; АН УРСР, Ін-т історії. Київ, 1972. С. 631.

[303] Там само, с. 628–660.

Наприкінці 1920-х рр. у Тульчині була лікарня на 35 ліжок, у якій працювало 5 лікарів і 14 працівників середнього медперсоналу. В місті створено трирічні педагогічні курси (згодом —технікум), музичну та технічну школи. Працювали гуртки лікнепу, робітничий і комсомольський клуби, міська бібліотека. У 1922 р. в місті вже було 10 семирічних трудових шкіл, діяли дитячий будинок, 2 дитячих ясел, курси ручного ремесла. Розгортали свою роботу клуби, драматичний театр, кінотеатр, 9 бібліотек, краєзнавчий музей. У 1926 р. створено окружне товариство краєзнавців, яке зібрало і систематизувало багато матеріалів з історії та природи краю, друкувало їх у краєзнавчому збірнику «Тульчинщина»[304].

До 1929 р. у Тульчині було відкрито панчішну фабрику, м'ясозабійний пункт з переробними цехами, маслосирзавод, птахоінкубаційну станцію, нову електростанцію, деревообробну артіль і артіль вишивальниць.

Район не обминула трагедія Голодомору 1932–33 рр. Тут від голоду померло близько 2,5 тис. осіб[305]. На вшанування їх пам'яті встановлено пам'ятні знаки в Тульчині, Ганнополі, Зарічному, Кирнасівці, Крищинцях, Торкові, Холодівці. У багатьох селах району встановлено пам'ятні хрести.

На початок 1941 р. на 19 промислових підприємствах Тульчина працювало понад 1,5 тис. робітників і службовців. У районній лікарні було відкрито нові відділення, розширилася мережа дитячих установ — у 1940 р. в місті функціонували 4 дитячих ясел, 2 садки, дитячий санаторій. Крім семирічних загальноосвітніх шкіл функціонували педагогічний, бібліотечний і медичний технікуми, робітфак, школа партійно-радянського активу, зооветеринарний технікум та учительський інститут. Німецько-нацистські війська захопили Тульчин 23 липня 1941 р. Територія району була підпорядкована румунській адміністрації у складі «Трансністрії». У місті було створено гетто для євреїв місцевих та з Бессарабії і Буковини, яких відправляли у концтабір «Мертва петля» (с. Печера), де у 1941–44 рр. загинуло понад 8 тис. євреїв[306].

15 березня 1944 р. Тульчин і більшість населених пунктів району були визволені бійцями Уманської повітрянодесантної дивізії 27-ї армії 2-го Українського фронту.

Понад 8 тис. мешканців району загинуло під час Другої світової війни[307]. На честь загиблих встановлено пам'ятники та пам'ятні знаки у населених пунктах району: Білоусівка, Богданівка, Бортники, Василівка, Ганнопіль, Гути, Даньківка, Дранка, Журавлівка, Заозерне, Зарічне, Кинашів, Кирнасівка, Клебань, Крищинці, Левківці, Мазурівка, Маньківка, Михайлівка, Нестерварка, Петрашівка, Печера, Сільниця, Суворовське, Тарасівка, Тиманівка, Торків, Холодівка, Шпиків, Шура-Копіївська, Юрківка.

У братських могилах поховано понад 600 воїнів-визволителів у населених пунктах району: Тульчині, Бортниках, Даньківці, Дранці, Журавлівці, Кирнасівці,

[304] Рекрут В. Іполіт Зборовський (1875–1937). На переломі двох епох. Вінниця, 2014.

[305] Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Вінницька область. Київ, 2008. С. 873.

[306] Тульчин. 100 еврейских местечек Украины : ист. путеводитель. Подолия / Сост.: В. Лукин, А. Соколова, Б. Хаймович; отв. ред. В. Лукин. Санкт-Петербург, 2000. Вып. 2. С. 147–182.

[307] Книга пам'яті України. Вінницька обл. / Наукова редакція Гол. редколегії Книга пам'яті України при видавництві «Укр. енциклопедії» ім. М.П. Бажана. Київ, 1995. Т. 6. С. 407.

Клебані, Копіївці, Печері, Тиманівці, Торкові, Холодівці, Шпикові. У с. Богданівці окупанти спалили 19 мешканців села за зв'язки із партизанами, а 6 юних партизанів із с. Левковець були страчені в с. Печера.

За виявлений героїзм у роки Другої світової війни сім жителів району відзначені найвищою відзнакою — званням Героя Радянського Союзу: П.І. Захарова (м. Тульчин), П.Я. Бондарчука (с. Зарічне), Г.І. Гнатенка (смт Кирнасівка), О.Ф. Гриба (с. Холодівка), Ф.І. Жарчинського (смт Шпиків), К.Г. Клименка (с. Шура-Копіївська), М.Д. Кучерявого (с. Мазурівка)[308]. Повними кавалерами ордена Слави стали С.С. Белінський (с. Торків), Д.М. Сідлер (м. Тульчин), К.А. Зозуля (с. Михайлівка)[309].

Протягом 1950-х рр. відбудову підприємств в основному було завершено. На базі колишньої деревообробної артілі в 1963 р. створено меблеву фабрику. Оснащеним новою технікою підприємством стала швейна фабрика; розширились цехи і збільшилась виробнича площа взуттєвої фабрики. У місті діяли 22 підприємства легкої і харчової промисловості, будівельні, транспортні та інші організації. Багато зроблено для зміцнення охорони здоров'я: діяли районна лікарня, міська поліклініка, стоматологічна поліклініка, протитуберкульозний диспансер, дитячий кістково-туберкульозний санаторій, санітарно-епідеміологічна станція, дві аптеки. Лікарня мала 22 відділення. У травні 1961 р. тут перебувала делегація 36 країн Всесвітньої організації охорони здоров'я ООН.

Значний особистий внесок у розбудову сільського господарства району зробив П.О. Желюк — голова колгоспу с. Тиманівки, двічі Герой Соціалістичної Праці. Цього ж звання удостоєно голову колгоспу С.І. Кальницького (с. Петрашівка), ланкову Н.О. Комасюк (с. Ганнопіль), завідуючого фельдшерсько-акушерським пунктом К.Т. Каракой (с. Богданівка).

Під час радянсько-афганської війни 1979–89 рр. загинули мешканці Тульчина: І.І. Андріїшин, О.В. Подолян, О.К. Степанюк. У парку Пам'яті їм встановлені іменні обеліски. Їх іменами названо вулиці Тульчина, на фасадах шкіл № 1, 2, 3 міста встановлено меморіальні дошки, в с. Журавлівка є іменне поле О. Степанюка[310].

На вшанування пам'яті про ліквідаторів аварії на Чорнобильській АЕС в Тульчині та Шпикові в 2007 р. встановлено пам'ятні знаки. У Тульчині відкрито пам'ятний знак та стелу учасникам АТО. У 2015 р. встановлені меморіальні дошки загиблим О. Москалюку (с. Печера) та В. Грубому (с. Торків).

Провідною галуззю району є харчова промисловість та переробка сільськогосподарської продукції, зокрема ВАТ «Тульчинський маслосирзавод» (торгова марка «Тульчинка»), ТОВ «Тульчинм'ясо» (обидва входять до складу групи компаній «ТЕРРА ФУД»), ВАТ «Тульчинський хлібокомбінат», ТОВ «Діана», ТОВ «Тульчинський консервний завод». Діють також ТОВ «Тульчинський Агромаш», «Тульчинське лісомисливське господарство», кілька будівельних підприємств тощо[311].

У місті діють училище культури та мистецтв (в палацовому комплексі Потоцьких), коледж ветеринарної медицини Білоцерківського аграрного університету (в малому палаці Потоцьких), професійно-технічне училище. У районі 37 загаль-

[308] Герои Советского Союза: в 2 т. Москва, 1987. С. 185, 330, 368, 496, 536, 662, 833.

[309] Гальчак С.Д. Ступені мужності. Вінниця, 1995. С. 18, 60, 128.

[310] Гончар А. «Чорний тюльпан» : книга пам'яті про загиблих воїнів-«афганців» Вінницької області / Вінниця, 1998. С. 11–13, 293–295, 337–341.

[311] http://tulchin-rada.org.ua/informaciya-pro-rajon/istorichna-dovidka. (дата доступу 12.02.2020).

ноосвітніх шкіл та 5 позашкільних закладів: 2 дитячо-юнацькі спортивні школи, Будинок дітей і юнацтва, станція юних натуралістів, центр технічної творчості. У Тульчині, Кирнасівці, Тиманівці, Шпикові діють музичні школи.

Медичне обслуговування населення району здійснюють центральна районна лікарня, Кирнасівська, Шпиківська, Клебанська та Юрківська дільничні лікарні, 8 лікарських амбулаторій сімейного типу, 30 фельдшерсько-акушерських пунктів. Діють лікувально-профілактичні заклади: Тульчинський дитячий ортопедичний санаторій, Будинок дитини, Печерська обласна лікарня відновного лікування.

У районі відкрито музеї: районний краєзнавчий (його структурний підрозділ — музей-квартира М.Д. Леонтовича у Тульчині); в Тиманівці музей історії села, художній музей ім. Т.Г. Шевченка. Створено приватний музей-аптеку та музей пожежної справи у Тульчині.

На теренах району більше двохсот об'єктів культурної спадщини, 168 із них занесені до Державного реєстру нерухомих пам'яток України: археологічних — 54 (національного значення — 1), серед яких 5 городищ (поблизу сіл Мазурівка, Маньківка, Михайлівка і 2 у Тарасівці), 2 стоянки буго-дністровської культури (с. Печера), кургани і курганні групи (поблизу сіл Бортники, Зарічне, Печера, Холодівка, Шпиківка); історичних пам'яток — 64. Це історичні будівлі, могили жертв Голодомору 1932–33 рр., могили жертв нацизму та воїнів-визволителів, могили Героїв Радянського Союзу та воїнів-афганців, могили, пам'ятники та меморіальні дошки на честь видатних земляків; 20 пам'яток монументального мистецтва. Це пам'ятники М.Д. Леонтовичу (національного значення), О.В. Суворову, П.І. Пестелю, Т.Г. Шевченку, О.С. Пушкіну, А.П. Свидницькому, Я.Д. Качурі, П.О. Желюку та Героям Радянського Союзу — уродженцям району; 37 пам'яток архітектури та містобудування, з яких 9 пам'яток національного значення; 3 пам'ятки садово-паркового мистецтва[312]. Встановлено 14 меморіальних дощок на вшанування пам'яті про історичні події та постаті, зокрема Герою Крут Аверкію Гончаренку (на будівлі районної бібліотеки).

Відомі постаті, життя і творчість яких пов'язані з Тульчинським районом: І.П. Котляревський (1769–1838 рр.) — поет і драматург, один із творців нової української літератури. Як офіцер російської армії з лютого по грудень 1806 р. перебував у Тульчині. На відзначення його 200-річчя від дня народження у 1969 р. на будівлі школи № 2 м. Тульчина встановлено меморіальну дошку; І.П. Пестель (1793–1826 рр.) — керівник Тульчинської декабристської управи-філії «Союзу благоденства» (1818 р.); О.С. Пушкін (1799–1837 рр.) — поет, основоположник нової російської літератури. Подорожував Україною, зокрема побував у Тульчині, Брацлаві, Липовці, Борщагівці. У романі «Євгеній Онєгін» описав Тульчин, діяльність П. Пестеля та його сподвижників; М.А. Маркевич (1804–60 рр.) — історик, етнограф, фольклорист, автор «Історії Малоросії» у 5-ти томах. Служив у штабі 2-ї армії у Тульчині, спілкувався з П. Пестелем, був знайомий з Т.Г. Шевченком; О.П. Стороженко (1806–74 рр.) — письменник, автор творів на подільську тематику. Служив у полку поблизу Тульчина; А.П. Свидницький (1834 р., с. Маньківка — 1871 р.) — письменник, етнограф, фольклорист та педагог; К.В. Широцький (1886 р. — 1919 р.,

[312] Пам'ятки історії та культури Вінницької області : словникова частина / відп. за вип.: Ю.А. Зінько, А.О. Калінчук ; Вінниц. облдержадміністрація, Вінниц. облрада, обл. робоча група тому Зводу пам'яток історії та культури Вінницької області. Вінниця, 2011. С. 127–130, 280–284, 373–375, 396–397.

с. Білоусівка) — етнограф, мистецтвознавець, фольклорист. Досліджував історію, культуру, побут, звичаї та фольклор України, в тому числі Поділля; В.О. Міхельсон (1880 р., м. Тульчин — 1927 р.) — фізик і геофізик, метеоролог, один з основоположників вітчизняної актинометрії, займався також проблемами застосування метеорології у сільському господарстві; М.Д. Леонтович (1877–1921 рр.) — композитор та хоровий диригент, педагог. На початку 20-го ст. викладав музику і співи у Тульчині, тут заснував музичну школу; О.Х. Кузьминський (1884 р., м. Тульчин — 1975 р.) — генерал-хорунжий армії УНР; Я.Д. Качура (1897 р., с. Юрківка — 1943 р.) — письменник, автор оповідань, повістей, романів, зокрема повісті «Іван Богун»; М.Д. Покровський (1901 р., м. Тульчин — 1985 р.) — Народний артист УРСР (1948 р.), головний диригент і художній керівник Одеського театру опери і балету; В.Д. Шандровський (1901 р., м. Тульчин — 1985 р.) — професор Одеської консерваторії, учень М.Д. Леонтовича. У 1921 р. — керівник «Комісії по вшануванню пам'яті М.Д. Леонтовича»; П.О. Желюк (1904 р., с. Тиманівка — 1976 р.) — голова колгоспу с. Тиманівки, двічі Герой Соціалістичної Праці (1958 р. та 1974 р.); А.Ф. Мацевич (1926 р., с. Заозерне — 1996 р.) — письменник, автор повісті «Закувала та сива зозуля» про композитора П. Ніщинського, учасник Другої світової війни; В.Г. Долін (1932 р., с. Торків — 2004 р.) — ентомолог, доктор біологічних наук, професор, член-кореспондент НАН України, лауреат Державної премії УРСР у галузі науки і техніки (1977 р.), премії ім. Д.К. Заболотного АН УРСР (1985 р.); В.П. Коновал (1937 р., с. Журавлівка) — доктор технічних наук, професор, лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки (2017 р.); Д.І. Заболотний (1947 р., с. Мазурівка) — директор «Інституту отоларингології ім. професора О.С. Коломійченка НАМН України», доктор медичних наук, професор, академік НАМН України, віце-президент НАМН України, Заслужений діяч науки і техніки України (1997 р.), лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки (2011 р.); В.А. Болоховська (1951 р., с. Печера) — науковець у галузі біотехнологій, лауреат Державної премії України у галузі науки і техніки (2001 р.), засновник «Біотехнології України — Центр».

Л.М. Щербань, Л.П. Ящук

м. ТУЛЬЧИН

Братська могила радянських бійців (іст.). Вул. М. Леонтовича, міське кладовище.

15 березня 1944 р. місто було звільнено від нацистських окупантів. У братській могилі поховано 310 радянських бійців 28-го окремого батальйону охорони 18-ї армії, 35-го окремого винищувально-протитанкового дивізіону 737-го стрілецького полку 206-ї стрілецької дивізії, 8-го гв. та 2-го гв. стрілецьких полків 125-ї гв. стрілецької дивізії, 652-го артилерійського полку та 682-го стрілецького полку 202-ї стрілецької дивізії, 759-го стрілецького полку 163-ї стрілецької дивізії. Відомі всі прізвища визволителів. У 1955 р. тут встановлено пам'ятник — скульптуру воїна з автоматом і каскою в руках. На постаменті плита з написом (рос.): «Вечная память героям, павшим в боях за свободу и независимость нашей Родины». Матеріал — залізобетон. По обидва боки від пам'ятника — гранітні плити з прізвищами загиблих. Висота скульптури — 2,6 м. Постамент — цегляний, оштукатурений, триступінчатий (розмір: 1,75×1,4×1,4 м). Виготовлено майстрами Харківського художнього фонду. Братська могила у вигляді земляного насипу, обкладеного плитами (розмір: 22,0×13,5 м). [1]

Л.П. Ящук

Будинок, у якому мешкав М.Д. Леонтович (19 ст., іст.). Пров. М. Леонтовича, 12.

Будинок одноповерховий, дерев'яно-валькований, згодом обкладений цеглою. На початку 20 ст. служив помешканням для викладачів жіночого єпархіального училища, де у 1908–18 рр. М.Д. Леонтович викладав музику та співи. Четверту частину помешкання займала сім'я Леонтовича. Після смерті композитора в квартирі залишалася його родина. У 1921 р. будинок було взято під охорону держави як пам'ятку. На фасаді будинку у 1970 р. встановлено меморіальну дошку з написом: «В цьому будинку в 1908–1921 роках жив видатний український композитор Микола Дмитрович Леонтович». У 1977 р., до 100-річчя від дня його народження, тут відкрито меморіальний музей-квартиру, де зберігаються його особисті речі, музичні інструменти, ноти, незакінчені твори композитора. Будинок оновлений, перекрито дах, замінені вікна. Більше інформації про митця дивись у статті «м. Тульчин. Погруддя М.Д. Леонтовича, композитора». [2]

Л.П. Ящук

Жіноче єпархіальне училище, в якому працював М.Д. Леонтович (19 ст., іст.). Вул. М. Леонтовича, 2.

Двоповерховий цегляний будинок. У жіночих єпархіальних училищах навчалися переважно діти священиків. Ініціатором заснування був В.Я. Гречулевич, священик, проповідник, громадський діяч Поділля. За власні кошти у 1864 р. він відкрив приватне училище, перший набір у якому складав 17 осіб. Навчальний курс (шість класів) був близьким до курсу гімназій. Діти вивчали мови, загальну педагогіку, методику навчання. Перший випуск відбувся у 1871 р. Згодом було запроваджено додатковий сьомий клас, в якому поглиблено вивчалися предмети педагогічного та загальноосвітнього циклів. З жовтня 1908 р. понад 10 років тут працював учителем музики та співу М.Д. Леонтович. Під його керівництвом у 1910 р. вихованки училища поставили його оперу для дітей «Коза-дереза». Училище ліквідоване у 1919 р. Згодом тут було педагогічне училище, інститут народної освіти, з 1979 р. школа-інтернат. Більше інформації про митця дивись у статті «м. Тульчин. Погруддя М.Д. Леонтовича, композитора». [3]

Л.П. Ящук

Меморіал Слави (1978 р., іст.). Центр міста.

Меморіал загиблих червоноармійців (1918–21 рр.) та 691 земляка, які не повернулися з фронтів Другої світової війни 1939–45 рр., було відкрито у 1978 р. Він складається з пам'ятника, стели, меморіальних плит з прізвищами загиблих земляків. У центрі меморіалу встановлена бронзова скульптура двох воїнів, які тримають щит із зображенням серпа і молота біля своїх ніг. Висота скульптур — 3,0 м, постамент цегляний, обкладений гранітними плитами (розмір: 1,0×2,0×3,0 м). Матеріал скульптури — бронза та граніт. Автори: скульптор — В.І. Смаровоз, архітектор — В.М. Гавриш. Позаду скульптури стела з меморіальним написом (рос): «Товарищ! Остановись и склони голову перед бессмертием. Они отдали жизнь за Родину». По обидва боки скульптури встановлені гранітні плити з прізвищами загиблих

земляків. У боях з нацистськими загарбниками брали участь близько 17 тисяч уродженців Тульчинського району. Понад 8 тисяч з них не повернулися до рідних домівок. Ліворуч від скульптури розташований пам'ятний знак на братській могилі червоноармійців (1918–21 рр.). [4]

Л.П. Ящук

Могила І.І. Андріїшина, учасника радянсько-афганської війни (іст.). Вул. М. Леонтовича.

На міському кладовищі на центральній алеї похований Андріїшин Ігор Іванович (1964–83 рр.) — рядовий, кулеметник. Народився в Тульчині. Після закінчення школи навчався в Жданівському металургійному технікумі (Донецька обл.). Призваний до лав армії у вересні 1982 р., в Афганістані з грудня 1982 р. Під час бойових дій 14 грудня 1983 р. отримав смертельне поранення. За мужність та відвагу нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно). На могилі встановлено гранітну пам'ятну стелу із викарбованим портретом та написом: «Андріїшин Ігор Іванович 1964–1983 рр.». Його ім'ям названо одну з вулиць міста та на фасаді школи № 2 встановлено меморіальну дошку. [5]

Л.П. Ящук

Могила П.І. Захарова, Героя Радянського Союзу (іст.). Вул. М. Леонтовича.

На міському кладовищі на центральній алеї похований Захаров Петро Іванович (1916–96 рр.) — молодший сержант, навідник гармати 6-го артполку 74-ї стрілецької дивізії 13-ї армії Центрального фронту. Народився в с. Троїцьке Куйбишевської обл. (нині Самарська обл., РФ). Служив у Червоній Армії в 1936–40 рр. На фронтах Другої світової війни з липня 1942 р. 14 вересня 1943 р. в ході боїв за плацдарм на річці Десна в районі с. Змітнів Чернігівської обл., відбиваючи контратаку ворога, викотив свою гармату на пряму наводку і відкрив вогонь. У цьому бою артилеристи підбили 2 танки і знищили до 40 гітлерівців, чим сприяли розширенню плацдарму і подальшому наступу. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно у жовтні 1943 р. Після війни демобілізувався та проживав у Тульчині. На могилі встановлене погруддя з зіркою Героя. [6]

Л.П. Ящук

Могила О.В. Подоляна, учасника радянсько-афганської війни (іст.). Вул. М. Леонтовича.

На міському кладовищі на центральній алеї похований Подолян Олександр Вікторович (1967–86 рр.) — рядовий, розвідник-снайпер. Народився в с. Кинашів Тульчинського р-ну. У 1984–85 рр. навчався у Вінницькому технікумі залізничного транспорту. Призваний до лав армії у квітні 1985 р., в Афганістані з червня 1985 р. Загинув 29 березня 1986 р. під час виконання бойового завдання. Нагороджений орденом Бойового Червоного Прапора (посмертно). На могилі встановлено стелу з чорного граніту з меморіальним написом. У Тульчині та с. Кинашів його ім'ям названі вулиці. На школі № 1 м. Тульчина встановлена меморіальна дошка. [7]

Л.П. Ящук

Могила О.К. Степанюка, учасника радянсько-афганської війни (іст.). Вул. М. Леонтовича.

На міському кладовищі на центральній алеї похований Степанюк Олег Костянтинович (1959–81 рр.) — рядовий, кухар, стрілець. Народився в м. Борисполі Київської обл. З 1960 р. родина проживала у Тульчині. З 1976 р. навчався в Одеському інституті інженерів морського флоту. На військову службу призваний у листопаді 1979 р., в Афганістані з березня 1980 р. В ніч з 30 на 31 серпня 1981 р. під час важкого нічного бою він загинув. Нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно). На могилі встановлено гранітну стелу з меморіальним написом. Його ім'ям названо одну з вулиць міста та на фасаді школи № 3 встановлено меморіальну дошку. [8]

Л.П. Ящук

Пам'ятні знаки жертвам Голодомору 1932–33 рр. (2008 р., іст.). Поруч з міським кладовищем.

У «Парку Пам'яті» встановлені два пам'ятні знаки на вшанування жертв Голодомору 1932–33 рр. Перший — залізобетонна арка, увінчана хрестом, і стела з написом: «Жертви їх незчисленні, пам'ять їх вічна». Другий — два мармурові хрести, з написами: «1932» та «1933». Внизу плита з написом: «Голод — трагедія віку. Геноцид українського народу». На плиті зображено виснажену лежачу жінку з помираючим від голоду хлопчиком. Виготовлено місцевими майстрами в 2008 р. За

даними різних джерел у районі в 1932–33 рр. від голоду загинуло майже 2,5 тисячі людей. Відомі імена 1527 осіб. На вшанування пам'яті жертв Голодомору пам'ятні знаки встановлені у Зарічному, Ганнополі, Кирнасівці, Торкові, Холодівці, у багатьох селах на цвинтарях встановлені хрести. [9]

Л.П. Ящук

Будинок декабристів (19 ст., архіт.). Вул. Ю. Гагаріна, 1.

Будинок так званого «Офіцерського зібрання» споруджений у 1820 р. у центрі міста, у ряду забудови вулиці. Відомий у першу чергу тим, що був штабом Південного товариства декабристів. У 19 ст. належав купцю Прокоф'єву. На початку 19 ст. Тульчин вважався одним із військових центрів Російської імперії. У 1818 р. тут розташувався штаб 2-ї російської армії під командуванням генерала П.Х. Вітгенштейна. Його ад'ютантом був декабрист П.І. Пестель. Пестель Павло Іванович (1793–1826 рр.) — полковник, ідеолог декабристського руху. Народився у Москві. Закінчив Пажеський корпус. Брав участь у Вітчизняній війні 1812 р. та закордонних походах російської армії 1813–14 рр. Організував Тульчинську управу таємного дворянського товариства «Союз благоденства». З розпуском «Союзу» (у лютому 1821 р.) члени Тульчинської управи на чолі з П.І. Пестелем створили таємне Південне товариство. Після утворення Кам'янської (сучасна Черкащина) та Васильківської (сучасна Київщина) управ Тульчинська стала головною. У будинку, де мешкав П.І. Пестель (не зберігся), збиралися члени Тульчинської управи О.П. Юшневський, І.Б. Аврамов, брати О.О. та М.О. Крюкови, В.П. Івашов, Ф.Б. Вольф, О.П. Барятинський, М.П. Бестужев-Рюмін, М.В. Басаргін, С.Г. Важковський, В.Ф. Раєвський, брати М.С. і П.С. Бобрищеви-Пушкіни та інші. Восени 1821 р. П.І. Пестель став командиром В'ятського піхотного полку та переїхав у містечко Лінці (сучасні Іллінці Вінницької обл.), проте Тульчин залишався організаційним центром змовників. Декабристи готували першу республіканську конституцію Росії «Руська правда» (складену П.І. Пестелем), плани ліквідації царизму і кріпацтва (Більше інформації дивись у статті «Тульчинський район с. Кирнасівка. Пам'ятний знак на місці схову «Руської правди» декабристів»). Програма містила вимоги негайного повалення самодержавства та встановлення республіканського правління, знищення кріпосного права та наділення селян землею, встановлення в Росії республіки з парламентом і Державною Думою, проте не визнавала права українського та інших народів Росії на самовизначення. У грудні 1825 р., напередодні повстання декабристів, П.І. Пестель був заарештований у Тульчині. Внаслідок придушення повстання декабристів у Санкт-Петербурзі 3 січня 1826 р. 579 осіб були притягнуті до суду. П'ять його керівників — П.І. Пестель, С.І. Муравйов-Апостол, М.П. Бестужев-Рюмін, К.Ф. Рилєєв і П.Г. Каховський 13 липня 1826 р. були страчені, інші учасники — вислані в Сибір на каторгу чи поселення, понад 2 тис. солдат переведені на Кавказ. Будинок належить до типу цивільних споруд, поширених на Поділлі в кінці 18 — початку 19 ст. Споруджений у стилі пізнього класицизму, цегляний, Г-подібний, одноповерховий, потинькований. Планування дворядне, анфіладне. Відмінною рисою є асиметричний план, наявність зміщеної у торець круглої зали, яка є ротондою з окремим невисоким купольним покриттям та виходить назовні півколом. Чоловий фасад означений чотирьохколонним портиком іонічного ордеру під трикутним фронтоном. Стіни ротонди пропрацьовано чотирма пілястрами з коринфськими капітелями, які несуть повний антаблемент. У проміжках — напівциркульні вікна, об'єднані одним архівольтом. Перекриття плоскі, у круглій залі — купольне, дахи двосхилі, покриті залізом. Довжина будівлі — 25,4 м, ширина — 19,4 м, висота — 8,0 м. У круглій залі у центрі плафона збереглась ліпна розетка. Чотирьохколонний, мініатюрний за розмірами портик пропорційний до основного об'єму будівлі, чітко опрацьовані туго завернуті волюти іонічних капітелів. Ланцюг вікон підкреслює анфіладу невеликих за розмірами кімнат, які сходяться до круглої зали, що прикрашена двома колонами чорного стукко (штучного мармуру). Зал виходить у невеличкий палісадник. У 1927 р. тут створений музей. Першим його директором став відомий кооперативний і громадський діяч Поділля І.Ч. Зборовський. Нині тут діє районний краєзнавчий музей, який містить значне зібрання матеріалів і предметів з етнографії, природи, історії та персоналій, зокрема, військової історії та про декабристський рух. Під час окупації міста нацистами колекцію музею було знищено.

Нову експозицію музею відкрито в 1953 р., а у 1974–75 рр. вона була повністю оновлена. Будинок декабристів є пам'яткою архітектури національного значення. [10]

Н.Б. Козерацька, Л.П. Ящук

Великий палац садиби Потоцьких (18–19 ст., іст., архіт.). Вул. Незалежності, 10.

Палацо-парковий ансамбль садиби Потоцьких, так званий «Подільський Версаль», розташований на правому березі річки Сільниці, при в'їзді до міста з північного заходу. Історія палацу тісно пов'язана з ім'ям одного з найзаможніших польських магнатів, політичного діяча Станіслава Щенсного (Фелікса) Потоцького (1751–1805 рр.). З 1780 р. С. Потоцький разом з дружиною мешкав в Тульчині, де й спорудив палац. Питання авторства Тульчинського палацу остаточно не вирішене, однак можна припустити, що його будівництво здійснювалося за проєктом французького архітектора Ж.-Е. Лакруа, який з 1782 р. працював у Тульчині на запрошення графа С. Потоцького. Співавтор проєкту — відомий придворний архітектор графа Летур. Інтер'єри оздоблював голландський архітектор Меркс. Будували маєток селяни, приписані до тульчинських земель. Будівельні матеріали постачалися з місцевих каменоломень та цегельного заводу. Стиль маєтку — ранній класицизм. Під фільончастим парапетом був золотий напис польською мовою: «Хай буде навіки обителлю вільних і добродійних, року 1782 споруджений». В основу планування ансамблю покладена схема, типова для палацово-паркових комплексів другої половини 18 ст. Об'ємно-просторова композиція палаців мала трьохчастинну симетричну схему: головний корпус у центрі та два флігелі по боках. Це палаци палладіанського типу, оскільки схожі на італійські вілли відомого італійського архітектора останньої епохи Відродження А. Палладіо. Цей стиль використовувався всіма відомими архітекторами Росії, України та Польщі останньої третини 18 ст. Палацовий ансамбль із парадним курдонером (розмір: 120,0×80,0 м) з великим округлим газоном був включений в архітектурне середовище старого міського центру. Спрямований на південь. Пряма алея, яка нині є вулицею, з'єднувала палац з костелом у центрі Тульчина. Це головна композиційна та ідеологічна вісь забудови. Друга вісь перпендикулярна першій, перетинає курдонер по центрах флігелів. Дорога через арку — проїзд у правому крилі, вела до господарських будівель. Парадний вхід до палацу розташований у центрі його головного корпусу, додатково підкреслений завдяки симетричному вирішенню композиції в цілому. У центрі ансамблю — мурований двоповерховий 18-осьовий корпус палацу. Два прямокутних флігелі з'єднані з центральним корпусом одноповерховими напівкруглими галереями з великими вікнами. Будівля палацу розміщена на рівному плато (розмір: 400,0×250,0 м), ансамбль споруд поставлений «покоєм» (у вигляді літери П). До складу комплексу, крім головної палацової групи (головний корпус із двома флігелями), входили театр (зберігся зі значними змінами), стайні (знесені на початку 20 ст.), манеж, житлові будинки, будинок «Обержа» (так званий полковий лазарет), турецька баня, оранжерея, костел та парк (не зберігся), службові та інші будівлі, зокрема торгові ряди, де продавали вироби тульчинських мануфактур. Графський театр діяв деякий час під керівництвом відомого антрепренера Антонія Жмійовського. В палаці Потоцький мав свій оркестр та друкарню. Архітектурну композицію центрального корпусу визначає улюблений палладіанський прийом — лоджія за колонадою поміж двома ризалітами. Ритм десяти колон іонічного ордеру повторюють такі ж пілястри навколо всієї будівлі, з волютами, значно відхиленими від площин капітелів. Середня пара колон трохи розсунута, що акцентує парадні двері, які раніше були прикрашені накладним золоченим гербом. Домінантою головного фасаду є піднятий на кілька сходинок 10-колонний портик-лоджія з вбудованим на другому поверсі балконом. Відсутність над портиком традиційного трикутного фронтону зорово подовжує фасад, підсилюючи його монументальність. Між пілястрами розташовано вертикально видовжені вікна, нижчі у першому та вищі у другому поверхах з широким плоским обрамленням. Фасади будівлі завершує гладкий карниз гарних пропорцій. У плані палац має форму видовженого прямокутника з дворядним анфіладним розпланування приміщень, з розташованим по центру вестибюлем та характерними ще для бароко парадними двійчастими сходами. Перший поверх (нижчий), перекритий склепіннями, був призначений для житлових та адміністратив-

них потреб, а другий (вищий, з плоскими перекриттями) містив праворуч від вестибюля репрезентативні зали та салони, ліворуч — житлові приміщення та обідню залу, стеля якої спиралась на чотири колони, поставлені посередині у квадрат. Центральний портик паркового фасаду має лише чотири колони, завершені трикутним фронтоном, тимпан якого був прикрашений ліпниною у вигляді гірлянд. Чотирисхилий дах первісно був покритий мідним листом. Високий аттик приховує дах, який міг би виявити об'єм будівлі. Палац має два бічні флігелі, з'єднані між собою галереєю. Галерею лівого флігеля у 2010-х рр. було розібрано. Масивність бокових флігелів з шестиколонними портиками нівелюють два невеликих балкони, які підтримуються витонченими парними колонами. Двоповерхові, муровані; у плані мають форму витягнутих прямокутників. Довжина лівого (західного) флігеля — 80,0 м, а правого (східного) — 78,0 м. Симетричні за композицією флігелі — різні за розпланування, але схожі за композицією. Східний флігель, що первісно призначався для розміщення різних служб, має анфіладно-коридорне розпланування. До його південного причілка прилягав будинок кухні. Перекриття його першого поверху та підвалу — склепінчасті, а другого — плоскі по дерев'яних балках. Західний флігель з анфіладним розпланування призначався для житла; його перекриття — плоскі по дерев'яних балках. Головна поперечна вісь обох флігелів з боку парадного двору акцентована шестиколонними портиками великого доричного ордера з трикутними фронтонами. По боках вони фланковані меншими (на висоту першого поверху) чотириколонними портиками з балконом. Над дверима портиків — круглі вікна для освітлення сходових кліток. Східний (правий) флігель, крім того, має по осі головного портика півциркульну склепінчасту в'їзну браму з балконом і шестиколонним парадним портиком з боку головного в'їзду. Флігелі з'єднані з головним корпусом закругленими в плані аркадними, раніше засклиними з боку двору, галереями з глухою задньою стіною. Аркадні стовпи галерей декоровано півколонками, а односхилий дах сховано з боку парадного двору аттиком з балюстрадою. Галереї призначалися для оранжерей. Від двору вони відокремлювалися високими ажурними фатами. На фронтоні портика правого флігелю залишився барельєф — родинний герб Потоцьких. Палац мав систему каналізації й опалення. Вертикальні канали з'єднувалися з горизонтальними, підведеними на перший поверх кожного будинку, при довших зовнішніх стінах, під підлогою. Подальші канали з'єднували їх з резервуарами, які були сховані в землі в глибині саду. Палац обігрівали в основному гарячим повітрям, яке розподілялось так само завдяки каналам, що були сховані у внутрішніх стінах обох ярусів. Палили внизу у величезних пічках. Розкішні інтер'єри палацу не збереглись. До початку 20 ст. в інтер'єрах палацу можна було побачити карнизи і вставки з білого та рожевого мармуру, ліплення стель; в одній із зал — вишуканий камін з рожевого мармуру роботи італійських майстрів; у так званій білій вітальні — стіни з білого мармуру. До палацу з усього світу звозили меблі, картини, кришталь, бронзу. Маєтність Потоцьких славилася великою кількістю гравюр, портретних родинних мініатюр, натюрмортів, пейзажів, гобеленів, порцеляни, скульптур. До давніх тульчинських зібрань належало і мармурове погруддя короля Станіслава Августа, яке нині зберігається у Вавелі (м. Краків, Польща). Живопис маєтку складали картини різних шкіл, переважно 18 ст., в основному французької та голландської, як копії, так і оригінали. Бібліотека та архів із 17 тис. томів, колекції медалей і монет являли собою цінне зібрання. Палац прикрашали й символи минулої величі магнатського роду: старі мушкети, шаблі та дві корогви полків, виставлені Щенсним Потоцьким, довга крива шабля гетьмана Ревери Потоцького в піхвах із шагреневої шкіри, а також його залізний похідний шолом, зброя, гравірована золотом, килим з гербами Потоцьких та Мнішків (в подальшому подарований Національному Музею у Варшаві), колекції скла у вигляді старосвітських келихів з гербами і польськими, латинськими та німецькими написами. До палацового комплексу входив парк на 10 гектарів, який був закладений у 1786–87 рр. на північ від палацу, між річками Тульчинкою та Сільницею, на честь приїзду польського короля Станіслава Понятовського. Будівничий П'єр Ленро в 1793 р. дав парку назву «Хороше». Водну систему було створено за проєктом військового інженера, архітектора, ландшафтного дизайнера-садівника Людовика Метцеля, який працював у Тульчині з 1786 р. Парк пейзажний, англійського типу

планування, до композиції парку була включена система ставків та каналів. Для подачі води до них на річці нижче міста були споруджені спеціальні греблі. Парк прикрашали численні альтанки, фонтани, скульптура. Від східців паркового фасаду головного палацу починалась галявина з легким ухилом до ставу з фонтаном і скульптурою «Нептун з нереїдами», виконаною з білого мармуру. На острові, посеред тульчинського ставка, була влаштована турецька лазня, привезена із Константинополя, оточена колонами з різьбою в мавританському стилі. За розпорядженням Потоцького з Італії були доставлені близько мільйона саджанців італійської тополі. Їх розсадили в усіх його маєтках. Завдяки здатності швидко рости, ці монументальні дерева скоро стали невід'ємною частиною українського пейзажу. У 1920-х рр. парк був майже знищений. У 1940-х рр. на цій території видобували торф. Палац з'єднувався з іншими будівлями підземними тунелями, які залишилися з середньовіччя. У квітні 1798 р., після смерті другої дружини графа, С. Потоцький одружився на Софії де Вітт. Вони переїхали до Умані, де граф заклав парк «Софіївка». Керував роботами Людовик Метцель. За часів Потоцького в палаці жили представники відомих аристократичних родин Франції: князі Поліньяки, Шуазелі, граф Понтмартен. Нащадки Потоцького мали близькі стосунки з відомими людьми Європи — Бальзаком, Шопеном, Словацьким, Гі де Мопассаном та ін. Серед гостей палацу були польський король Август Понятовський, турецький султан, князь Потьомкін, російський імператор Олександр ІІ. У 1791–92 рр. тут перебував штаб польської коронної армії під командуванням видатного полководця — Юзефа Понятовського і національного героя Польщі Тадеуша Костюшко. У 1796 р. у Тульчині дислокувались війська 2-ї Російської армії під командуванням О.В. Суворова, який неодноразово відвідував палац. У 1822 р. палац став власністю Мечислава Потоцького. Після польського повстання 1830–31 рр. маєток було конфісковано та передано Удільному відомству. Відтоді почався поступовий занепад садиби, прискорений хвилею репресій після польського повстання 1863–64 рр., у цей час всі написи та прикраси на палаці були зняті та перелиті на дзвони тульчинської Успенської церкви. Довгий час палац не мав певного призначення. Від 1875 р. у відані Військового відомства. З 1892 р. і до 1917 р. в ньому містилося офіцерське казино. Частину службових корпусів, зокрема стаєнний, було зруйновано протягом 1917–20 рр. У 1928 р. пожежа знищила верхній поверх палацу. До 1940-х рр. у палаці перебували військові. В роки Другої світової війни тут розташовувався шпиталь для німецьких офіцерів. У післявоєнний час у маєтку перебували військові підрозділи. У 1976–77 рр. — торгові склади. У 1975–78 рр. розпочато реставраційні роботи у головному корпусі (за проєктом Л. Борисової), які продовжувались понад 10 років. З 1983 р. в палаці розташовуються навчальні корпуси училища культури і мистецтв. Палац (Великий палац садиби Потоцьких) є пам'яткою архітектури національного значення. [11]

Н.Б. Козерацька, Л.П. Ящук

Два житлові будинки (друга половина 18 ст., архіт.). Вул. О. Кобилянської, 1 та 3.

До палацо-паркового ансамблю садиби Потоцьких належали господарські будівлі, стайні, манеж та театр. Вони були споруджені за східним флігелем та виходили на вул. Синагогальну (сучасна О. Кобилянської). Поряд було зведено ще декілька будівель торговельних рядів. Нині залишилось дві таких будівлі, зведені у другій половині 18 ст., об'єднані стильовими ознаками раннього класицизму, що підтверджує їхнє спорудження одночасно з маєтком графа С. Потоцького. Будівля по вул. О. Кобилянської, 1 — цегляна, прямокутна у плані, з виступом на дворовому фасаді, з підвалом. Планування коридорне з двостороннім розташуванням приміщень. Оздоблення першого поверху — руст, від другого поверху відділений профільованим пояском. Центральна вісь будівлі підкреслена на фасаді арочним входом, по другому поверху — пристінним портиком зі спарених пілястр, увінчаним трикутним фронтоном. Будівля по вул. О. Кобилянської, 3 — цегляна, двоповерхова, у плані — витягнутий прямокутник, з одностороннім розміщенням приміщень, з підвалом. Перший поверх та підвал перекриті склепіннями. По всій довжині першого поверху проходить аркадна галерея, в якій розміщені входи до окремих приміщень. Фасад будівлі строгий по архітектурі. Площина його розчленована розміреним ритмом спарених лопаток у відповідності

з кроком аркади та розбивкою приміщень. На другому поверсі, над торговельними рядами, розміщувались казарми та квартири для солдат та офіцерів придворного війська, адже Потоцький заснував міську кінну міліцію та прикордонну охорону. Житлові будинки є пам'ятками архітектури національного значення. [12]

Н.Б. Козерацька

Костел (кінець 18 ст., архіт.). Вул. М. Леонтовича, 41.

У кінці 18 ст. в Тульчині на кошти Станіслава Щенсного Потоцького споруджено декілька помітних об'єктів у відповідності до єдиного плану забудови. Зокрема, ним був фундований масивний кам'яний римо-католицький костел святого Станіслава ордену домініканців, до якого примикали монастирські корпуси. Побудований у 1780 р. як усипальня Потоцьких на місці дерев'яного костелу домініканського монастиря, зруйнованого козаками, який заснував ще Адам Калиновський у 1636 р. Розташований на підвищенні в центрі міста, на колишній вул. Могилівській, яка на схід, від перехрестя з вул. Синагогальною (сучасна О. Кобилянської), мала назву Велика (потім Леніна, нині М. Леонтовича) та була центральною торговельною вулицею Тульчина. Костел став важливою архітектурною домінантою та модулем великомасштабних споруд Тульчина, сформувавши забудову його центральної частини. Головний фасад повернутий до палацу, розташовувався на одній осі з парадним курдонером всього комплексу, до центральної вулиці костел був розвернутий кутом. Широка алея, яка прямувала від палацу до костелу, була включена в просторову композицію ансамблю та стала важливою містобудівною віссю. Цей зв'язок двох будівель символізував особливу роль католицизму як опори світської влади магната. Роботами керував французький архітектор Ж.-Е. Лакруа, який працював у Тульчині наприкінці 18 ст. на запрошення С. Потоцького. Він дотримувався стильових принципів класицизму. Вважалось, що костел споруджено за зразком собору Святого Петра в Римі. Урочисте відкриття відбулося у травні 1784 р. З Риму були привезені та покладені мощі святого Піуса. Після придушення польського повстання у 1831 р. монастир закрили. У 1832 р. він був переданий в Православне відомство. У жовтні 1835 р. костел був освячений в православну церкву Різдва Христового. Відомість про це була начертана на мідній дошці, яка зберігалася в храмі. У 1862 р. монастирські корпуси разом з половиною церковної землі були передані духовному училищу, перенесеному з м. Крутих Балтського повіту. З часом цей комплекс сакральних споруд зазнавав змін та перебудов. Ю.Й. Сіцінський, знаний фундатор поділлєзнавства та дослідник церковної старовини Поділля, у своїй праці (рос.) «Приходы и церкви Подольской епархии», зазначає що коштом Софії Потоцької побудована будівля Христо-Різдвяної церкви (почато у 1816 р., закінчено у 1826 р.). Будівля була цегляна, крита бляхою, хрестоподібна у плані, візантійсько-італійської архітектури. У 1874 р. церква зазнала перебудови, бічні нави відгородили стінами, в крипті з'явились нові мурування для підсилення фундаментів. Станом на 1901 р. до складу комплексу сакральних споруд входили храм, верхня дзвіниця, дзвіниця біля храму, будівля-притча для духовенства та служителів храму, будівля духовного училища, а також цегляна огорожа та ворота. Верхня дзвіниця з'явилась в середині 19 ст. в період перебудови головного корпусу північного фасаду, на той час вже побудовано двоповерхову будівлю, передбачену під дзвіницю, але без завершення. У 1851 р. на фронтоні була надбудована первісно дерев'яна дзвіниця, оштукатурена зсередини та зовні, покрита металевим дахом, пофарбованим в зелений колір. Дерев'яна дзвіниця існувала до 1882 р. В кінці того ж року на кошти Потоцького збудовано цегляну дзвіницю. Дзвони були вироблені з перелитих мідних великих літер напису та позолоченого герба Потоцьких, який прикрашав фронтон головного корпусу палацу. Нині обидві дзвіниці не існують, розібрані в 1930–40-х рр. У церкві три престоли. Перший — на честь Різдва Христового, другий — в ім'я Святої Трійці в західному вівтарі, третій — в ім'я Святого Духа у східному вівтарі. Свято-Троїцький вівтар побудований коштом вдови генерала А. Абази, освячений 20 серпня 1867 р. Протягом свого життя вона утримувала церкву та причет своїм коштом. У великому трьохпрестольному храмі богослужіння проводилися до 1928 р., коли церква була закрита і переобладнана під театр. Під час німецько-румунської окупації міста (1941–44 рр.) будівля була передана під церкву. У вересні 1945 р. будівля була передана під міський театр і Будинок культури,

а церковне майно передане в Свято-Успенську церкву. Пізніше тут діяла дитячо-юнацька спортивна школа. У лютому 1991 р. храм переданий релігійній громаді. Нині кафедральний собор Святого Різдва Христового — масивна, хрестовокупольна будівля, з великим круглим барабаном. Орієнтована на північ-південь. Мурована з червоної цегли, є тринавною, восьмистопною з напівциркульною апсидою-базилікою з трансептом, перекритою напівсферичним куполом. Головна нава з трансептом утворюють виразну об'ємно-просторову хрещату композицію. Центральний ризаліт, де знаходиться вхід до храму, являє одне ціле з основним об'ємом. Він почленований пілястрами тосканського ордеру, які підтримують спрощений антаблемент. Перший ярус завершується розвиненим, виступаючим карнизом, другий ярус має фронтон каскадної форми, прикрашений балюстрадою. Інтер'єр собору оздоблений в системі коринфського ордера, добре збережений. Спарені канельовані пілястри підтримують ефектно профільований антаблемент, що несе напівциркульне склепіння головної нави. Півсферичний купол оббігає балкон, що спирається на кронштейни у вигляді модульонів, під якими вміщено фриз іоніків та сухариків. Аналогічний декор повторюється на імпостах пілонів, що несуть паруси на карнизі. Архівольти спарених арок прикрашені виразними ліпленими розетками. З заходу до собору примикає прямокутний цегляний корпус келій, зі сходу — Г-подібний. Двоповерхові келії набагато нижчі від самого собору. Площини стін прорізані віконними отворами з лучковими перемичками, в бічних навах — напівциркульними вікнами. Головний фасад келій почленований спареними лопатками та міжповерховою горизонтальною тягою, на першому поверсі віконні прорізи складної форми. Інші фасади келій прорізані симетрично розставленими віконними прямокутними отворами. Виступаючі архітектурні деталі підкреслені білим кольором. Бічні нави і келії з однобічним коридорним плануванням, перекриті системою напівциркульних та хрещатих склепінь. Під храмом та келіями є крипти та підвали, перекриті циліндричними склепіннями з розпалубками. дах двосхилий, покритий оцинкованим залізом. Поверхи з'єднані між собою металевими сходами початку 20 ст. Загальна довжина собору з келіями по вул. М. Леонтовича становить 83,6 м, ширина — 54,0 м, висота собору під яблуко — 40,0 м. Костел (нині кафедральний собор Різдва Христового) є пам'яткою архітектури національного значення. [13]

Н.Б. Козерацька

Малий палац садиби Потоцьких (кінець 18 ст., іст., архіт.). Вул. М. Леонтовича, 55.

Неподалік (біля 1,0 км) від Великого палацу розташований Малий або Верхній палац Потоцьких. Збудований в 1775 р. у стилі класицизму. На момент його спорудження це була межа міста зі сторони Могилева-Подільського. Відомо, що палац був споруджений графом Станіславом Щенсним Потоцьким для своєї дружини. Первинно палац мав один поверх, за винятком центральної двоповерхової частини, прикрашеної чотирьохколонним портиком. У 1791 р. тут перебував штаб польської коронної армії під керівництвом національних героїв Польщі Юзефа Антонія Понятовського та Тадеуша Костюшка. До кінця 18 ст. Річ Посполита перебувала в стані глибокої кризи та поступового розпаду. Відчуваючи суттєві політичні зміни, які наближались, С. Потоцький схилявся до зближення з Росією, відчуваючи її могутність. Граф продемонстрував прихильність до російської імперії, віддавши Малий палац для потреб російської армії. За зраду національним інтересам Польщі як маршал Тарговицької конфедерації він був заочно засуджений до смертного вироку. У 1796–97 рр. у Малому палаці розташовувалась ставка російського полководця О.В. Суворова. У 1794 р. він придушив польське національно-визвольне повстання Т. Костюшка та за взяття Варшави був зведений у звання фельдмаршала. З 1796 р. він був призначений головнокомандуючим Південно-західною армією, яка розквартировувалась у тогочасних Брацлавській, Вознесенській та Єкатеринославській губерніях. Фельдмаршал оселився у Малому палаці, перетворивши його на свою штабквартиру. Під час його перебування на Поділлі була написана книга «Мистецтво перемагати». У 1814–15 рр. після перемоги над Наполеоном на Поділля повертається 2-га російська армія під командуванням фельдмаршала П. Вітгенштейна. Її штаб базується в Тульчині. У 1815 р. силами полонених французьких солдат Малий палац перебудували у казарми, згодом був надбудований другий

поверх. Первісне планування та інтер'єри були змінені. Певний час тут був шпиталь. Особливо багато поранених було під час Кримської війни 1853–56 рр. Будівля Малого палацу двоповерхова, цегляна, у плані П-подібна, з виступаючими ризалітами по краях довгого фасаду. Чоловий (північний) фасад простий, з довгими рядами віконних отворів (на першому поверсі — з аркоподібним завершенням, на другому — прямокутні), підкреслений домінуванням горизонтальних ліній. Центральна частина має чотириколонний класичний портик, що підтримує трикутний фронтон, де розміщений центральний вхід. Ще два входи обабіч портика фланкують центральний ризаліт. З південного, дворового фасаду є ще один ризаліт, виступаючий по центру будівлі. Планування коридорне з двостороннім розміщенням приміщень. Оздоблення стримане, стіни потиньковані. Дах двоскатний, простих форм, підвищений над центральною частиною будівлі. Перед центральним входом, у курдонері, який утворюють бокові ризаліти, встановлене погруддя О.В. Суворова. Великий та Малий палаци Потоцьких з'єднувались підземними ходами, досить широкими, по них могла проїхати четвірка коней. На початку 19 ст. до системи підземних ходів міста, яка з'єднувала також територію міського базару (колишнього замку) з розміщеними навколо будинками, додалась підземна гілка до будинків П.І. Пестеля та «Офіцерського зібрання». З 1920-х до 1940-х рр. тут розташовувалися військові частини. Нині палац з господарчими приміщеннями належить коледжу ветеринарної медицини Білоцекрівського національного аграрного університету. Палац (Малий палац садиби Потоцьких) є пам'яткою архітектури національного значення. [14]

Н.Б. Козерацька

Особняк (початок 20 ст., архіт.). Вул. М. Леонтовича, 86.

Двоповерховий особняк розташований поблизу костелу святого Станіслава та Малого палацу Потоцьких. Побудований у 1910 р. (за іншими даними — 1905 р.) купцем Розенфельдом. На початку 20 ст. це були заміські землі біля тракту, який пролягав до Тульчина з заходу. У 1920-х рр. особняк був націоналізований, тут розміщувалися владні установи та житло для партійних діячів. Особняк побудований у стилі історизму-еклектизму — неготиці. Філософія такої архітектури пов'язана з середньовічним романтизмом. Будівля споруджена на третьому етапі розвитку стилю, який починався з середини 1890-х рр. та продовжувався майже до 1917 р. Зодчий запозичив із історичної готики характер побудови об'ємів, їх пропорцій та декоративне оздоблення фасаду. Але вирішення простору підпорядковане потребам сучасного життя. Особняк стилізовано під середньовічний замок, у плані складної форми. Центральний об'єм двоповерховий, до якого з північної та західної сторін примикають одноповерхові об'єми різних форм, а зі східної — триповерхова восьмигранна вежа. Вся будівля має цокольний поверх, більш високий в північну сторону внаслідок перепаду рельєфу. По периметру даху будівлі влаштований аттик, що імітує зубчасті оборонні завершення стін фортеці з бійницями. Чоловий фасад має виразну вхідну частину. У центрі — виступаючий ґанок, підкреслений важкими колонами з декоративними стилізованими капітелями, що завершуються масивними консолями. Вони підтримують балкон другого поверху, прикрашений по периметру балюстрадою з балясинами. Вихід на балкон обрамлений пілонами, які переходять у важкий нависаючий аттик складної форми, порізаний виступаючими та втопленими внаслідок способів цегляної кладки площин та виступів пілонів, а також тяг нависаючих карнизів з різними обломами. На кутах аттика чолового фасаду та основних об'ємів чотиригранні завершення, які імітують вежки, що утворюються виступаючими пілонами та мають декоративне завершення у вигляді фронтонів. Вежа — змістовний вузол всього особняка, обов'язковий елемент середньовічного замку. Має чотири яруси, вікна різної форми: на першому ярусі невеликі прямокутні; на другому — прямокутні, доволі витягнуті по висоті; третій ярус прикрашений вікнами стрільчастої форми та останній — невеликі парні прямокутні. Дах вежі плаский, також завершений зубчастим аттиком. Дах всього особняка двосхилий. Віконні прорізи прямокутної форми, обрамлені рельєфними лиштвами різних пластичних форм. Перед особняком — неглибокий курдонер. Нині тут розташований міський Палац урочистостей. Особняк є пам'яткою архітектури місцевого значення. [15]

Н.Б. Козерацька

Свято-Успенська церква та дзвіниця (1789 р., архіт.). Вул. Ю. Гагаріна, 13.

Перша відома Успенська церква була споруджена у 1730 р., називалась «замковою», згодом згоріла, у 1773 р. побудована тимчасова каплиця. У 1789 р. коштом графа Станіслава Щенсного Потоцького побудована нині існуюча будівля на іншому місці, біля колишньої Миколаївської церкви. Вона мала один престол — в ім'я Успіння Божої Матері та шестиярусний іконостас. У середині 19 ст. біля церкви споруджена дерев'яна дзвіниця, на початку 20 ст. замінена мурованою. У 1872 р. навколо церкви побудована кам'яна огорожа. До початку 20 ст. храм не зазнав суттєвих змін ні всередині, ні зовні. Ініціатором будівництва Свято-Успенської церкви був священик Павло Голубовський, який прослужив у ній 50 років. Стиль — класицизм, вживаний в культовій архітектурі Поділля кінця 18 — початку 19 ст. Споруда церкви мурована, хрещата у плані, з короткими гілками по осі північ-південь, з прямокутними в плані ризницею та паламарнею обабіч вівтаря, двостопна, однокупольна (барабан та верх дерев'яні). План церкви близький до квадрату. Вхід позначений ризалітом з невисоким фронтоном і доричним антаблементом з тригліфами. По периметру стін протягнуто фриз доричного ордеру. Притвор завершено трикутним фронтоном. Споруду перекрито покатим куполом на крупному восьмигранному світловому барабані. Купол завершений ліхтарем та яблуком з хрестом. Лучкові вікна церкви прямокутні, з напівциркульним завершенням, рідко розставлені, з гратчастою палітуркою. Церква потинькована. Дахи і купол покриті залізом. Внутрішній простір широкий завдяки висотно розкритій центральній частині. Довжина споруди 27,7 м, ширина — 17,5 м, висота — 27,5 м. У 1953 р. церкву реставровано та розписано, живопис олійний. Дзвіниця розташована на захід від храму, до неї примикає огорожа, через дзвіницю влаштований вхід до церковного подвір'я. Надбрамна, стовпоподібна, мурована дзвіниця — восьмерик на четверику, такого типу споруди були поширені на Поділлі в кінці 19 — початку 20 ст. Двоярусна. Перший ярус квадратовий у плані, двоповерховий, з прямокутними одноповерховими прибудовами з обох боків та арочним отвором у центральній частині. Верхній ярус — восьмигранний стовп, завершений шоломоподібним куполом. Потинькована. Перший ярус оперезаний по периметру фризом доричного ордеру. Вікна першого ярусу прямокутні, з напівциркульними завершеннями, з лиштвами простого профілю, з замковими каменями. Вікна другого поверху та третього ярусу дуже витягнуті, третього — з напівциркульними завершеннями. Дахи і купол покриті залізом. На дзвіницю ведуть внутрішні сходи. Довжина споруди — 10,1 м, ширина — 4,1 м, висота — 25,0 м. У 1991 р. церква повернута православній релігійній громаді. Нині діючий храм. Свято-Успенська церква та дзвіниця є пам'ятками архітектури національного значення. [16]

Н.Б. Козерацька

Торговельно-житлові будинки (19 ст., архіт.). Вул. М. Леонтовича, 17 та 21.

До Першої світової війни Тульчин був потужним торговельним центром Поділля. Центральна торговельна вулиця міста (на той час Велика, сучасна М. Леонтовича), була продовженням проїжджого тракту. На південь від неї містилися Старий та Новий Базар. Здебільшого, єврейські будинки споруджувались навколо базарних майданів та на вулицях, які до них прямували, будувалися із місцевих матеріалів. Збереглися два таких будинки. На початку 20 ст. на головній вулиці міста стояло в ряд 17 заїздів. Заїжджими дворами (заїздами) називались постоялі двори, що влаштовувалися в будинках з наскрізним проїздом з головної торговельної на паралельну вулицю. Один із них по вул. М. Леонтовича, 17 побудований у 19 ст. По центральній продовжній осі його об'єму, витягнутого перпендикулярно напрямку вулиці, розміщений широкий проїзд (близько 3,0 м), по обидві сторони якого двері, що вели до інших приміщень будинку. Дерев'яно-вальковані стіни вимощені цеглою. Збереглися масивні ворота на головному фасаді, які виступали його ключовим архітектурним елементом. З часом внутрішні приміщення втратили первісний вигляд. Нині це торговельно-житловий будинок, тут також розташована музей-аптека. Будинок по вул. М. Леонтовича, 21 з високим двоскатним дахом побудований ймовірно у другій половині 19 ст. Завдяки масивному фронтону з лоджією будівля здається двоповерховою, широкий винос даху підтримували чотири дерев'яні колони, оздоблені каннелюрами. Огорожа галереї, розміщеної

на низькому цоколі, а також перила лоджії були прикрашені витонченими балясинами. Галереї здавна були притаманними торговельним рядам у містах. Для місцевого населення галерея на фасаді будинку має важливе значення. Вона є ознакою одночасно як «міського», так і суто єврейського, оскільки для традиційних сільських хат у цьому регіоні такий архітектурний елемент не є типовим. З часом будівля частково втратила первісний вигляд. Нині це житловий будинок. Торговельно-житлові будинки є пам'ятками архітектури місцевого значення. [17]

Н.Б. Козерацька

Пам'ятник О.В. Суворову, російському полководцю (1954 р., іст., мист.). Вул. Незалежності, 41.

Пам'ятник встановлений у 1954 р. Зображає О.В. Суворова верхи на коні під час його вітання солдат. Витягнутою правою рукою він тримає головний убір, лівою — поводи. Пам'ятник є копією монумента в Ізмаїлі, який відлитий із трофейних турецьких гармат. Скульптор Б.В. Едуардс. Матеріал: бронза. Скульптура (висота — 4,5 м) встановлена на чотириметровому постаменті, складеному з блоків лабрадориту (розмір: верхня частина постаменту 1,5×3,4 м, нижня — 6,5×4,55 м. Цоколь ступінчатий (розмір: 0,2×4,5×6,5 м). На постаменті напис: «Суворов 1729–1800». У Тульчині було встановлено декілька пам'ятників О.В. Суворову. У червні 1914 р. з ініціативи командування 76-го Кубанського полку російської армії, що перебував тоді у Тульчині, відкрито пам'ятник з білого мармуру поряд з палацом Потоцького. Зруйнований в 1918 р. військом УНР. У 1948 р. погруддя О.В. Суворова встановлено перед Малим палацом Потоцького, яке стоїть там і досі. Бронзовий бюст на круглій профільованій плиті є копією твору В.І. Демут-Малиновського. Таке саме погруддя встановлене у Тиманівці в 1947 р. Пам'ятник О.В. Суворову є пам'яткою монументального мистецтва місцевого значення. [18]

А.С. Чернишова, Л.П. Ящук

Пам'ятник Т.Г. Шевченку, поету, основоположнику нової української літератури (1991 р., мист.). Вул. М. Леонтовича, поруч з ПТУ-4.

Встановлений у 1991 р. Пам'ятник являє собою фігуру поета з непокритою головою, який сидить на камені в глибокій задумі з розгорнутою книжкою в правій руці. Одягнутий в сорочку з довгими рукавами. З-під коміра виглядає зав'язана краватка, на колінах зібгана верхня одежина. На ногах черевики. Насуплені брови і потуплений в землю погляд свідчать про неспокійну душу поета. Авторам вдалось розкрити внутрішній стан і почуття митця. Матеріал пам'ятника — залізобетон, окований шаром бронзи. Постамент залізобетонний, обкладений гранітними плитами. Висота скульптури — 2,0 м, постаменту — 2,5 м. Автори — М. Константинова, В. Руденко. У районному краєзнавчому музеї експонується фотокопія картини Т.Г. Шевченка (рос.) «Прощание А.В. Суворова с тульчинским гарнизоном». Пам'ятник Т.Г. Шевченку є пам'яткою монументального мистецтва місцевого значення. [19]

Л.П. Ящук

Погруддя М.Д. Леонтовича, композитора (1969 р., іст., мист.). Центр міста, перед Будинком культури.

Леонтович Микола Дмитрович (1877–1921 рр.) — композитор, хоровий диригент, громадський діяч, педагог. Автор широковідомих обробок українських народних пісень для хору «Щедрик», «Дударик», «Козака несуть» та інші. Його обробка «Щедрик» відома в усьому світі як різдвяна колядка. Народився у с. Монастирок (нині Немирівського р-ну). Життя та творчість митця пов'язані з кількома населеними пунктами сучасної Вінниччини і зокрема в Тульчинському районі. У 1887 р. М. Леонтович навчався у Немирівській гімназії. З 1888 р. у Шаргородському початковому духовному училищі. У 1892 р. вступив до Подільської духовної семінарії в Кам'янці-Подільському, де вивчав теорію музики та хоровий спів, опанував скрипку, фортепіано, деякі духові інструменти, почав обробляти народні мелодії. У 1895 р. його батьки переїхали до с. Білоусівки. Тут він записав багато народних пісень, які пізніше увійшли до його «Другої збірки пісень з Поділля». Після закінчення семінарії учителював у Чукові (нині Немирівського р-ну), Тиврові, на Донеччині, весною 1908 р. повертається до батьків у Білоусівку. З жовтня цього року викладає співи в Тульчинському жіночому єпархіальному училищі. Це був період значних творчих звершень композитора: організовував

музично-театральні вистави, очолював місцеву організацію «Просвіти» та створив хорові шедеври «Праля», «Піють півні», «Коза», «Ой сивая зозуленька», «Женчичок-бренчичок», «Козака несуть» і геніальний «Щедрик». Майже увесь 1919 р. композитор працює в Києві. У серпні 1919 р. змушений повернутися до Тульчина. Засновує першу в Тульчині музичну школу. У 1919–20 рр. працює над першим симфонічним твором — народно-фантастичною оперою «На русалчин Великдень» за однойменною казкою Б. Грінченка. У 1920 р. до Тульчина приїхала капела під орудою К. Стеценка і П. Тичини, яка виконала ряд творів композитора. М.Д. Леонтович трагічно загинув в батьківській оселі в с. Марківка, нині Теплицького р-ну. Пам'ятник М.Д. Леонтовичу являє собою бронзове погруддя композитора (розмір: 0,8×0,5×0,6 м) на литому прямокутному бронзовому постаменті (розмір: 3,7×0,6×0,6 м) з рельєфним стилізованим орнаментом. Орнамент складається із традиційних мотивів — вазона, зігнутої квітучої гілки, виноградної лози, букета. Ярусна побудова виконана на багатократному повторенні окремих мотивів, взята із українського народного мистецтва і фольклору, органічно входить в структуру художнього образу, посилює його виразність. Психологізм образу виявлений з допомогою контрасту дещо вираженого зовнішнього руху, визначеного в легкому повороті ледь схиленої голови, в заломі зведених брів і великої внутрішньої динаміки. Обличчя з високим, відкритим чолом, задумливим поглядом здається спокійним. На постаменті напис: «Композитор Микола Дмитрович Леонтович 1877–1921». Автори: скульптор, Народний художник УРСР Г.Н. Кальченко та архітектор О.Ф. Ігнащенко. Погруддя М.Д. Леонтовича є пам'яткою монументального мистецтва національного значення. Окрім пам'ятника М.Д. Леонтовичу, у Тульчині діє меморіальний музей-квартира. Ім'ям композитора названі вулиці в райцентрі, селах району, обласному центрі та інших містах України. У Вінницькій області пам'ятники М. Леонтовичу встановлено також у с. Марківка (Теплицького р-ну) та Немирові. [20]

А.М. Подолинний,
А.С. Чернишова, Л.П. Ящук

Погруддя П.І. Пестеля, декабриста (1980 р., іст., мист.). Вул. П. Пестеля, 26.

Погруддя відкрите в 1980 р. з нагоди 150-річчя повстання декабристів. Встановлене у парку на території садиби, де стояв будинок (не зберігся), в якому мешкав П.І. Пестель. На триметровому гранітному постаменті, складеному із трьох блоків, височить погруддя з полірованого граніту (висотою 1,5 м). Голова зображеного повернута вліво, обличчя з крупними, м'яко вираженими рисами, спокійне і відкрите. Умовно визначені елементи одягу: військовий мундир з нагородами. Автори: скульптор П.Ф. Кальницький, архітектор А.В. Крейчі. У районному краєзнавчому музеї нині зберігаються окремим розділом документи, портрети декабристів та інші матеріали. У колишньому Домініканському монастирі (нині кафедральний собор Різдва Христового) П. Пестеля утримували після ув'язнення упродовж трьох тижнів 1825 р., доки не відправили до Санкт-Петербурга. Погруддя П.І. Пестеля є пам'яткою монументального мистецтва місцевого значення. Пам'ятник декабристу також встановлено у с. Кирнасівка Тульчинського району. Більш детальну інформацію про П.І. Пестеля дивись у статті «м. Тульчин, Будинок декабристів». [21]

А.С. Чернишова, Л.П. Ящук

Погруддя О.С. Пушкіна, російського поета (1987 р., іст., мист.). Вул. Незалежності, 53.

Погруддя встановлене 1987 р. до 150-річчя з дня смерті поета. Виконане в традиціях реалізму, з оргскла (висота — 0,7 м). Постамент бетонний, суцільної ступінчатої форми, з широкою нижньою частиною (висота — 2,0 м). На чоловій стороні постаменту таблиця з написом (рос.): «И над холмами Тульчина». Скульптор П.Ф. Кальницький. Пушкін Олександр Сергійович (1799–1837 рр.) — російський поет, драматург та прозаїк, реформатор і творець російської літературної мови. Поет прагнув побувати у подільському містечку, де містився штаб 2-ї армії і серед оточення революційно налаштованих молодих офіцерів було чимало його знайомих. Уперше він приїхав до Тульчина в лютому 1821 р. Потім він ще двічі побував у цьому місті — в серпні і листопаді 1822 р., де спілкувався з П. Пестелем, іншими діячами Південного товариства декабристів. Ті зустрічі і щирі розмови про майбутнє Росії надихнули поета на строфи, які зробили відомими Туль-

чин і перших провісників свободи (глава 10 роману «Євгеній Онєгін», рос.): «Так было над Невою льдистой, / Но там, где ранее весна / Блестит над Каменкой тенистой / И над холмами Тульчина, / Где Витгенштейновы дружины / Днепром подмытые вершины / И степи Буга облегли / Дела иные уже пошли. / Там Пестель…». Ім'ям поета названі одна із вулиць Тульчина та міська середня школа № 3. Про життя і творчість поета, його перебування у Тульчині розповідають окремі експозиції краєзнавчого музею. Погруддя О.С. Пушкіна є пам'яткою монументального мистецтва місцевого значення. [22]

Л.П. Ящук

с. БІЛОУСІВКА

Могила К.В. Широцького, історика, мистецтвознавця, етнографа (іст.). Кладовище.

Широцький Костянтин (Кость) Віталійович (1886–1919 рр.) — історик, мистецтвознавець, етнограф. Народився у с. Вільшанка (нині Крижопільського р-ну) в сім'ї священика. Закінчив Тульчинську духовну школу, Кам'янець-Подільську духовну семінарію, Петербурзький археологічний інститут (1911 р.) та історико-філологічний факультет Петербурзького університету (1912 р.). Протягом 1911–17 рр. у Петербурзі збирав матеріали, які стосувалися української культури. Його виписки склали цінні тематичні збірки, що зберігаються в архіві Національного музею українського мистецтва (м. Київ). Входив до правління Благодійного товариства видання дешевих і корисних книжок. Став одним із фундаторів видавничого товариства «Друкар» (1916 р.). У 1917 р. був комісаром Городенківського повіту у Галичині від Тимчасового уряду. Виїхавши до Києва, взяв участь в організації Секретаріату освіти Центральної Ради, згодом — Міністерство народної освіти, де спочатку завідував художньо-промисловим відділом, потім секцією охорони старовини й мистецтва. Член Українського наукового товариства. Видав нариси про декоративне мистецтво України (1913 р.), (рос.) «Художественное убранство украинского дома» (1913–14 рр.), (рос.) «Буковина и её прошлое» (1915 р.), путівник по мистецьких пам'ятках Києва (1917 р.). Напередодні смерті закінчив курс історії українського мистецтва у 2-х томах. К. Широцькому належить багато статей з історії українського і російського малярства, мистецтва українських стародруків, про писанки, архітектурні пам'ятки, археологічні розкопки тощо, учасник семи подільських етнографічних експедицій (1909–14 рр.), з яких передав 1058 зібраних одиниць матеріалів музею етнографії в Санкт-Петербурзі. Систематично рецензував поточну мистецтвознавчу літературу. Увів у науковий обіг велику кількість цінних фактичних даних. Помер у с. Білоусівці, де мешкали його батьки. На могилі в 1986 р. встановлено прямокутну гранітну стелу з написом: «Тут похований професор мистецтва Кость Віталієвич Широцький 1886–1919». [23]

Л.П. Ящук

с. БОГДАНІВКА

Братська могила жертв нацизму (іст.). Південна частина кладовища.

Братська могила — земляний насип, обкладений бетонним бордюром, поряд стела із полірованого граніту прямокутної форми (розмір: 1,5×0,7×0,2 м), гранітний постамент (розмір: 0,1×1,2×0,6 м). Встановлено у 1974 р., виготовлено місцевими майстрами. На стелі напис: «Тут поховані жителі села Калініно, розстріляні і спалені німецько-фашистськими загарбниками в березні 1944 року». Далі наведено прізвища 19 страчених односельців — заручників за вбивство партизанами одного гітлерівця. [24]

Л.П. Ящук

с. БОРТНИКИ

Курган (3 тис. до н.е. — 1 тис. н.е., археол.). За 2,0 км на захід від села.

Пам'ятка розташована на південному схилі мису, утвореного річкою Шпиківкою і двома її безіменними притоками. Домінантна споруда у навколишньому середовищі. Курган у полі, з півночі та півдня оточений лісосмугами, зі сходу — лісосмугою та дорогою, із заходу — лісосмугою та безіменною притокою. Являє собою округлий земляний насип висотою 2,3 м, діаметром 52,0 м. Площа об'єкта 0,21 га. Ступінь збереженості об'єкта задовільний. Вперше згадується

у 1899 р. в Археологічній карті Подільської губернії Ю.Й. Сіцінського, яка підготовлена до 11-го археологічного з'їзду у Києві. У 1988 р. обстежений з метою паспортизації П.І. Хавлюком, доцентом Вінницького державного педагогічного інституту, та датований 3 тис. до н. е. — 1 тис. н. е. Курган є пам'яткою археології місцевого значення. [25]

Л.П. Ящук

Братська могила радянських бійців (іст.). Центр села.

У братській могилі поховано 74 радянських бійців 132-го та 136-го гв. стрілецьких полків 42-ї гв. стрілецької дивізії, які загинули при звільненні села в березні 1944 р. Усі прізвища відомі. У 1959 р. встановили пам'ятник, який являє собою скульптуру двох воїнів: один з прапором, біля якого другий коліноуклінний, з автоматом у руці. На постаменті напис: «Вічна слава воїнам Радянської Армії, які віддали своє життя в боротьбі за визволення людства від фашистського рабства!». Висота скульптури 2,6 м, матеріал — залізобетон. Постамент (розмір: 3,0×0,65×1,65 м) двоступінчастий, цегляний. Нижче на окремих плитах прізвища похованих. Біля пам'ятника братська могила, яка обкладена цементним бордюром. До пам'ятника ведуть сходи. Виготовлено майстрами Київського художнього фонду. [26]

Л.П. Ящук

с. ЗАРІЧНЕ

Скіфські кургани (5–4 ст. до н. е., археол.). За 0,45 км на схід від села.

Кургани розташовані на схилі плато, ліворуч шляху на Тульчин. Являють собою курганний могильник (4 насипи). Найбільший з них має висоту 2,5 м та діаметр близько 100,0 м. Другий: висота — 0,5 м, діаметр — 50,0 м. Третій курган має висоту 0,4 м та діаметр 50,0 м. Четвертий: висота — 0,7 м, діаметр — 50,0 м. Всі кургани розорані, їм загрожує повне знищення. По топографії розташування ця територія належала скіфам. У 1982 р. пам'ятку дослідив П.І. Хавлюк, доцент Вінницького державного педагогічного інституту. Скіфські кургани 5–4 ст. до н. е. є пам'яткою археології місцевого значення. [27]

Л.П. Ящук

Погруддя П.Я. Бондарчука, Героя Радянського Союзу (1966 р., іст., мист.). Центр села.

Бондарчук Пилип Якович (1906–44 рр.) — молодший сержант, снайпер 132-го гв. стрілецького полку 42-ї гв. стрілецької дивізії, 40-ї армії, 2-й Український фронт. Народився у Зарічному. Освіта неповна середня. Працював у рідному селі. Служив у Червоній армії у 1927–30 рр., на фронтах Другої світової війни з березня 1944 р. Відзначився під час штурму ворожих укріплень в районі села Соч (Румунія). Знищив понад 10 ворожих солдат, увірвався в дот і захопив у полон 8 гітлерівців. Загинув 22 серпня 1944 р. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно у березні 1945 р. Похований в селі Соч. Бронзове погруддя (висота 0,9 м) на чотиригранному, полірованому гранітному постаменті (розмір: 2,0×0,9×0,9 м) з написом: «Герой Радянського Союзу Пилип Якович Бондарчук 1906–1944». Образ героя вольовий, обличчя відкрите, добре. Погляд нескорений, спрямований у далечінь, вуста тісно стиснуті. Військова гімнастерка підсилює ефект героїзації. Автор — скульптор І.О. Дяченко (м. Київ). Місце навколо пам'ятника викладене гранітними плитами. Погруддя П.Я. Бондарчука є пам'яткою місцевого значення. [28]

Л.П. Ящук

с. КИРНАСІВКА

Братська могила радянських бійців. «Алея пам'яті» (1955 р., 1969 р., іст.). Вул. Незалежності.

У південно-східній частині кладовища у братській могилі поховано радянських бійців 2-го гв. стрілецького полку 125-ї гв. стрілецької дивізії, які загинули в березні 1944 р. при звільненні села. На могилі у 1955 р. встановлено пам'ятник — скульптуру воїна з автоматом і каскою в руках (висота 2,5 м). Перед пам'ятником меморіальна плита з написом: «Тут захоронено останки 22 воїнів, що загинули за визволення Кирнасівки». Матеріал пам'ятника — залізобетон. Постамент — цегляний (розмір: 2,4×1,1 м). Виготовлено майстрами Харківського художнього фонду. Поруч з кладовищем у 1969 р. була облаштована «Алея пам'яті» на вшанування односельців, загиблих у Другій світовій війні. Алея

має вигляд великого хреста, на ній розміщені стели з портретами та прізвищами загиблих. У глибині алеї встановлений пам'ятний знак — залізобетонний обеліск. На початку алеї, обабіч гранітні стели з написом «1941» та «1945», у центрі — дерев'яний хрест із розп'яттям Ісуса Христа, поряд меморіальна плита з написом: «Парк «Пам'ять» облаштований вдячними кирнасівчанами в честь 298 односельців, що загинули в роки війни. 1988 рік». Виготовлено майстрами Київського художнього фонду. При вході до «Алеї пам'яті» праворуч дві стели із червоної гранітної крихти з написами: «Жертвам сталінських репресій» та «Жертвам голоду на Україні 1930–1933». Відомості про померлих від голоду та репресованих односельців відсутні. [29]

Л.П. Ящук

Пам'ятний знак на місці схову «Руської правди» декабристами (1973 р., 2000 р., іст.). Вул. П. Пестеля, неподалік школи, у полі.

Перший пам'ятний знак було встановлено у 1973 р. Являв собою гранітний камінь, відполірований з чолового боку з написом: «На цьому місці члени Південного товариства декабристів у 1825 р. зберігали проєкт конституції Росії "Руська правда"». Оскільки камінь був встановлений на горі над урвищем, з часом земля обвалилася разом з пам'ятним знаком. У 2000 р. встановили новий пам'ятний знак (приблизно за 400 м лівіше від попереднього) — гранітну прямокутну стелу (розмір: 0,5×1,0 м) на гранітній основі. Напис той самий. Виготовлено місцевими майстрами. «Руська правда» П.І. Пестеля чи «Заповідна державна грамота великого народу російського, яка служить заповітом для вдосконалення Росії і містить вірний наказ як для народу, так і для тимчасового уряду» — основний програмний документ Південного товариства декабристів. Укладений П. Пестелем та його однодумцями і так названий ним в 1824 р. Готувалася як наказ тимчасовому революційному уряду Росії. В «Руській правді» були викладені принципи конституційного устрою Росії. Кріпосне право негайно ліквідовувалось. Селяни звільнялися з землею. Однак аграрний проєкт П. Пестеля не передбачав повного знищення панського землеволодіння. «Руська правда» фіксувала право кожного чоловіка віком понад 20 років брати участь в політичному житті країни, обирати і бути обраним без будь-якого майнового і освітнього цензу. Жінки виборчого права не отримували. Розроблені правила діяльності законодавчої влади. «Руською правдою» визначали склад майбутньої території держави — до складу Росії мали увійти Закавказзя, Молдавія, Україна та інші. Демократичний лад повинен був поширитися на всій території Росії, незалежно від того, які народи її населяють. За проєктом «Руської правди» Росія мала бути єдиною і неподільною державою. Винятком мала бути Польща, якій надавалось право на відокремлення. Вважалось, що Польща приєднається до Росії і буде брати участь у запланованому грудневому перевороті 1825 р. Проєкт Конституції «Руська правда» вперше виданий в 1906 р. Члени Південного товариства декабристів часто зустрічалися в Кирнасівці в лісовій сторожці (не збереглася). Відчуваючи небезпеку з боку уряду, вирішили заховати проєкт Конституції. Після провалу декабристського повстання 1825 р. «Руську правду» було вилучено царською владою. Вперше рукопис був опублікований у 1906 р. істориком П.Є. Щоголєвим. Повний її текст опублікований в документальній багатотомній серії (рос.) «Восстание декабристов». Фоторепродукції оригіналу титульної сторінки та ряду внутрішніх сторінок «Руської правди», малюнок з детальним описом місця схову, листів та інших документів декабристів зберігалися в районному краєзнавчому музеї. Більше інформації про П.І. Пестеля дивись у статті «Тульчинський район м. Тульчин. Будинок декабристів». [30]

Л.П. Ящук

Пам'ятник Т.Г. Шевченку, поету, основоположнику нової української літератури (1987 р., мист.). Вул. Незалежності.

Пам'ятник являє собою скульптурну групу із трьох осіб. У глибокій задумі, з насупленими бровами, з книжкою в лівій руці і плащем на колінах постать Т.Г. Шевченка, який сидить. Особливо примітне високе чоло, дещо полисіла голова і хвилясте волосся. Задумливий погляд направлений донизу. На ньому сорочка з довгими рукавами, комір розстебнутий, права рука притримує ліву. Здається, що поет притомився з далекої дороги та сів відпочити. Поруч, справа від поета, на повний зріст постать молодої вродливої жінки, вбраної у блузу та довгу спідницю. Вітер розвіює на голові жінки довгу

стрічку, волосся заплетене віночком, права рука на грудях. Справа від жінки постать підлітка — кучерявого хлопчика в шароварах і сорочці з довгими рукавами, з торбиною на боці. Обоє босі. Погляд жінки спрямований на хлопчика. Образи жінки та дитини нагадують персонажів з поеми «Катерина». На постаменті табличка з написом: «Т.Г. Шевченко 1814–1861». Пам'ятник встановлений у 1987 р. Матеріал — залізобетон (висота: основної постаті — 2,6 м, жінки — 3,3 м, хлопчика — 1,7 м), окутий тонким шаром бронзи. Встановлений на гранітне підніжжя, на якому сидить поет. Постамент ступінчатий, цегляний (розмір: 2,2×2,3×0,9 м), обкладений гранітними плитами (загальна висота пам'ятника — 4,2 м). Виготовлено майстрами Київського художнього фонду. Пам'ятник Т.Г. Шевченку є пам'яткою місцевого значення. [31]

Л.П. Ящук

Погруддя П.І. Пестеля, декабриста (1988 р., іст., мист.). Вул. Незалежності.

На початку 1820-х рр. члени Південного товариства, відомі як декабристи, приїздили у Кирнасівку, начебто на полювання або прогулянку. Вони збиралися у лісовій сторожці (не збереглася) і тут обговорювали проєкт «Руської правди». Погруддя встановлене у 1988 р. П.І. Пестеля зображено у військовому мундирі з нагородами, без головного убору. Риси обличчя виразні, погляд відкритий, спокійний, упевнений. Погруддя виготовлене із бронзи (висота 1,2 м), встановлене на круглій бронзовій плиті. Постамент залізобетонний, обкладений гранітними плитами. Виготовлено майстрами Київського художнього фонду. Ім'ям декабриста названо одну з вулиць села. Більше інформації про П.І. Пестеля дивись у статті «Тульчинський район м. Тульчин. Будинок декабристів». Погруддя П.І. Пестеля є пам'яткою місцевого значення. [32]

Л.П. Ящук

с. КЛЕБАНЬ

Братська могила радянських бійців (іст.). Центр села.

У результаті проведення Умансько-Ботошанської операції підрозділи 3-ї повітрянодесантної дивізії генерал-майора І.М. Конєва, що входили до складу 35-ї Прутського стрілецького корпусу генерал-лейтенанта С.Г. Горячєва 27-ї армії 2-го Українського фронту, 15 березня 1944 р. звільнили село. Братська могила — земляний насип (розмір: 2,8×2,1×0,6 м). Тут поховано 7 бійців. У 1957 р. встановлено пам'ятник у вигляді скульптури воїна у плащ-накидці з автоматом у правій руці і прапором у лівій. На постаменті напис (рос.): «Вечная слава героям, павшим за свободу и независимость нашей Родины». В нижній частині постаменту — зображення епізодів боїв. Матеріал — залізобетон. Висота скульптури 2,5 м, розмір постаменту 1,7×2,2 м. Виготовлено майстрами Харківського художнього фонду. [33]

Л.П. Ящук

с. КОПІЇВКА

Братська могила радянських бійців. Пам'ятник односельцям, загиблим у Другій світовій війні. Могила С.М. Вороніна, Героя Радянського Союзу (1952 р., іст.). Центр села.

Меморіальний комплекс загиблим радянським воїнам та односельцям створено у 1952 р. Він включає в себе скульптуру, стелу з написами, братську могилу та дерев'яний хрест. Скульптура залізобетонна, розміщена на цегляному постаменті, являє собою воїна у плащ-накидці з гранатою в руці (висота скульптури 2,5 м, розміри постаменту: 2,5×1,2×1,2 м). Ліворуч від скульптури — цегляна горизонтальна стела, на який розміщено плити з прізвищами 316 загиблих односельчан та написом (рос.): «Вечная слава героям павшим в боях за свободу и независимость нашей Родины». Над меморіальними плитами напис: «1941» та «1945». Перед скульптурою братська могила радянських бійців з підрозділів 759-го стрілецького полку 163-ї стрілецької дивізії, які загинули у березні 1944 р. На могилі встановлена бетонна похила прямокутна плита, на якій зверху прикріплена металева плита з написом (рос.): «Здесь похоронены воины, погибшие в 1944 г. при освобождении села Копиевка. Герой Советского Союза Воронин С.Н.» та 9 прізвищ радянських бійців. Воронін Степан Микитович (1915–44 рр.) — капітан, командир артилерійської батареї 759-го стрілецького полку 163-ї стрілецької диві-

зії 40-ї армії 2-го Українського фронту. Народився у Орловській обл. (РФ). На фронтах Другої світової війни з червня 1941 р., закінчив курси молодших лейтенантів. У березні 1944 р. в районі Ладижина під обстрілом ворога першим переправив батарею на правий берег Південного Бугу, вогнем з прямої наводки забезпечив переправу головних сил полку. Батарея брала участь у знищенні двотисячного угруповання ворога в районі Тульчина. Загинув 15 березня 1944 р. під час бою. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно у вересні 1944 р. посмертно. [34]

Л.П. Ящук

с. КРИЩИНЦІ

Могила І.Т. Гончара, майстра народного гончарного мистецтва (іст.). Вул. Шкільна.

У східній частині кладовища похований Гончар Іван Тарасович (1888–1944 рр.) — засновник тематичної скульптури малих форм у подільському гончарстві. Народився в Крищинцях, в родині майстрів-гончарів. Автор творів керамічної скульптури, зокрема дитячих іграшок, які відзначені багатим і дотепним гумором. Перші твори І. Гончара — столові сервізи з ліпленням. Вони мають сатиричний соціально-викривальний мотив. Творив вази, цікаві статуетки, що зображують звірів, птахів, а також жанрові сцени за мотивами творів О. Пушкіна, І. Крилова, І. Глібова, народних казок та оповідань: «Один із сошкою, семеро з ложкою» (1910 р.), «Пани на прогулянці» (1936 р.), «Як миші кота ховали» (1937 р.) та інші. Відтворював і сучасну йому тематику: останнім часом були створені скульптури «Колгоспники танцюють», «Колгоспний оркестр» та інші. На могилі встановлено мармуровий обеліск (висота 2,6 м) з меморіальним написом. Виготовлений майстрами Київського художнього фонду. Учнем І.Т. Гончара був Заслужений майстер народної творчості, член Національної спілки народних майстрів України Луцишин Олексій Григорович (1922–2001 рр.). У 2005 р. у Вінниці в будинку, де з 1970-х рр. жив О. Луцишин, відкрито музей гончарного мистецтва його імені. [35]

Л.П. Ящук

с. ЛЕВКІВЦІ

Братська могила юних партизанів (іст.). Північна частина села.

У центральній частині кладовища розташована братська могила партизанів (розмір: 3,0×9,0 м). На могилі залізобетонний триступінчатий чотиригранний обеліск, звужений догори, увінчаний зіркою, з написом: «Тут поховані герої-партизани Козуб Г.М., Копійко М.І., Козачко М.Г., Вихристюк В.П., Нарядчук В.М., Вихристюк С.Б.». З усіх сторін на обеліску зображення серпа і молота. Це шість юних розвідників, розстріляних нацистськими окупантами 19 лютого 1944 р. в с. Печера. Підлітки встановили розташування окупантів в районі Левковець і навколишніх сіл та вказали партизанам на слабкі місця в їх обороні. Завдяки цьому партизанам вдалося розірвати кільце оточення і продовжити рейд по районах області. Юних розвідників було схоплено і доправлено в шпиківську жандармерію, потім — до с. Печера, де було їх розстріляно. Після визволення Печери 18 березня 1944 р. тіла підлітків були перенесено в рідне село. У 2005 р. у с. Печера, з нагоди 60-річчя Перемоги у Другій світовій війні, на кручі, де загинули юні герої, встановлено гранітну прямокутну стелу з шістьма портретами, іменами загиблих та написом: «Передайте нашим рідним і всім людям, що наша совість перед Батьківщиною чиста». На цьому ж кладовищі встановлено дерев'яний хрест в пам'ять про жертви Голодомору в селі 1932–33 рр. За даними «Національної Книги Пам'яті жертв голодомору 1932–33 рр. України у Вінницькій області» їх налічується 24 особи. [36]

Л.П. Ящук

с. МАЗУРІВКА

Слов'янське городище (10–11 ст., археол.). Центр села.

Пам'ятка розташована на мисі стрімкого берега річки Сільниці. Відкрита у 1959 р. П.І. Хавлюком. Впродовж 1959–60 рр. ним проведено розвідки та обміри городища. Городище витягнуте по лінії північний захід — південний схід, довжина 87,0 м, ширина в північно-західній частині — 60,0 м,

в південно-східній — 25,0 м. Майданчик городища звужується ближче до південної напільної частини, в якій знаходиться в'їзд. Залишки валів розташовані навколо південно-східної, південної і південно-західної частини майданчика. Рів простежується на півдні (з напільного боку), зі сходу і заходу він переходить у природні балки. З північного заходу, півночі та північного сходу городище захищене ескарпованим схилом. У південній частині городища розташована криниця, вочевидь вона була тут з давніх часів. У північній та північно-західній частині простежується також два майданчики. Пам'ятку повторно обстежено у 2015 р. загоном археологічної експедиції Подільської філії науково-дослідного центру «Рятівна археологічна служба» Інституту археології НАН України під керівництвом О.В. Грабовської. На правому березі річки Сільниця, на південь від городища, виявлено селище, яке витягнуте вздовж річки, по лінії північний захід — південний схід. Його розміри 300,0×140,0 м. Культурний шар слабо насичений. У ньому трапляються фрагменти ліпного та гончарного посуду, у глиняній масі інколи — домішки слюди. Окремі фрагменти оздоблені заглибленими лініями. Городище та селище належали літописному племені уличів і датуються 10–11 ст. Слов'янське городище є пам'яткою археології місцевого значення. [37]

В.А. Косаківський

Погруддя М.Д. Кучерявого, Героя Радянського Союзу (1966 р., іст., мист.). Вул. М. Кучерявого.

Кучерявий Микола Данилович (1924–44 рр.) — командир відділення 132-го гв. стрілецького полку, 42-ї гв. стрілецької дивізії. Народився у Мазурівці. Закінчив середню школу в Тульчині. Учасник війни з травня 1944 р. Загинув 19 серпня 1944 р. в Румунії під час прориву замінованої ворожої оборони. Ціною свого життя сприяв виконанню бойового завдання. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно у березні 1945 р. посмертно. Похований у с. Соч (Румунія). Погруддя встановлено у 1966 р. Портретне зображення героя висічене з цільного гранітного блоку (висота 0,8 м). Голова в легкому повороті піднята, відкрите молоде обличчя виражає волю і енергію. Плечі ледь намічені, їх силует зливається з загальною масою блока. Задня частина погруддя не відділена від каменю, груба, шершава структура якого контрастує з гладенько обробленою поверхнею обличчя і сприймається як умовний динамічний фон. В нижній частині постаменту вибитий напис: «Герой Радянського Союзу Микола Данилович Кучерявий 1924–1944 р.». Автор — скульптор А. Гук. Реконструйований 1984 р. У рідному селі ім'я героя носить вулиця та школа, а також тульчинська школа № 2. Погруддя М.Д. Кучерявого є пам'яткою місцевого значення. У с. Михайлівка в 1914 р. народився Зозуля Корній Андрійович — повний кавалер ордена Слави. У 1944 р. пропав безвісти. [38]

А.С. Чернишова, Л.П. Ящук

с. МАНЬКІВКА

Слов'янське городище (10–11 ст., археол.). Центр села.

Городище відкрите у 1957 р. П.І. Хавлюком. Топонімічна назва — «Ринва». Пам'ятка знаходиться на схилі лівого берега Південного Бугу, поблизу витоку його безіменної притоки. Городище належить до типу мисових укріплень. Вал, рів та залишки майданчика задерновані, північний схил вкритий лісом. Північна частина пошкоджена зсувами ґрунту та підземними водами. На місці знищеної частини є велике джерело, ця територія вкрита лісом. Вал та рів оточують городище з південного заходу, півдня та сходу. Висота валу становить 0,5–2,0 м, глибина рову до 5,0 м, ширина 15,0 м. Вціліла частина майданчика витягнута з південного заходу на північний схід. Її розміри становлять 44,0 на 16,5 м. Навколо укріплення на городах є також залишки слов'янського селища. Підйомний матеріал — фрагменти гончарного та ліпного посуду. Гончарний — орнаментований переважно заглибленими горизонтальними лініями, іноді косими насічками. Городище та селище належали літописному племені уличів і датуються 10–11 ст. Слов'янське городище є пам'яткою археології місцевого значення. [39]

В.А. Косаківський

Погруддя А.П. Свидницького, письменника-демократа (1987 р., іст., мист.). Вул. Т. Шевченка.

Свидницький Анатолій Патрикійович (1834–71 рр.) — класик нової української

літератури. Народився у Маньківці. Закінчив духовне училище, а також духовну семінарію в Кам'янці-Подільському. Навчався в Київському університеті, спочатку на медичному, а потім історико-філологічному факультеті. Ще в студентські роки написав ряд антикріпосницьких і антимонархічних віршів-пісень. Брав участь у заснуванні недільних шкіл у Києві і Миргороді, пропагував демократичну педагогіку, писав підручники. Склав іспити на звання вчителя російської словесності в повітових школах. Учителював у Миргороді, працював у Козельці та Чернігові — акцизним, а в Києві — архівним чиновником. Автор першого соціального роману «Люборацькі», який був надрукований лише через 20 років після смерті автора. Твір спрямований проти тодішньої системи навчання і виховання у духовних школах та консервативних сімейних традицій, національного гноблення з боку польсько-католицького духовенства і російської царської адміністрації. Іван Франко зазначав, що «Люборацькі» надовго залишаться одною з найкращих оздоб української літератури, а ім'я їх автора колись гідно стане поруч з іменами Нечуя-Левицького і Мирного». Автор пісень, що мали популярність серед революційно настроєної молоді. Похований у Києві. Встановлено у 1987 р. Письменник зображений у молодих літах, із задумливим поглядом. Густе волосся гарно обрамлює голову. Одяг підкреслює приналежність митця слова до інтелігентного прошарку. Погруддя мідне (розмір 0,8×0,6 м). Постамент залізобетонний (висота 2,5 м), обкладений світлими мармуровими плитами. На ньому прикріплена дошка з написом: «Свидницький Анатолій Патрикійович (1834–1871)». Виготовлено майстрами Київського художнього фонду. Погруддя А.П. Свидницького є пам'яткою місцевого значення. [40]

А.М. Подолинний, Л.П. Ящук

с. МИХАЙЛІВКА

Слов'янське городище (10–11 ст., археол.). На схід від села.

Пам'ятка розташована на великому мисі, який вдається в долину безіменної річки. Городище відкрите у 1950 р. М.Б. Рубіним. Тоді ж було проведено невеликі археологічні дослідження, які дали можливість встановити час його виникнення. У 1965 р. обстежено П.І. Хавлюком. З напільної сторони городище захищене валом висотою до 1,5 м та ровом до 12,0 м. З трьох сторін мис, на якому розташоване поселення, круто обривається, що створювало додаткову зручність в захисті. У двох місцях вал, насипаний з глини, зруйнований. Північно-західна частина схилу для захисту від сповзання випалена. Розміри городища по лінії захід схід — 130,0 м, по лінії північ-південь — 55,0 м. Культурний шар городища бідний, товщиною 0,2–0,3 м. У ньому зрідка трапляються кістки та фрагменти кераміки, які орнаментовані круговими заглибленими лініями. Городище належало уличам і датується 10–11 ст. Слов'янське городище є пам'яткою археології місцевого значення. [41]

В.А. Косаківський

Трипільське поселення (5–4 тис. до н. е., археол.). На схід від села.

Поселення розташоване на невеликому схилі, яке зі сходу захищене яром. У 1951 р. на поселенні проводив археологічні дослідження М.Б. Рубін. Розміри поселення 400,0×300,0 м. Житла розміщені по еліпсу. В шурфах виявлені фрагменти кераміки червоного та коричневого кольорів. Кераміка кухонна та столова. Кухонна — прикрашена заглибленим орнаментом. Подекуди заглиблення заповнено білою пастою. Це товстостінні посудини. Столовий посуд розписаний чорною і коричневою фарбами. Посуд тонкостінний різних розмірів. Виготовлений з добре відмуленої глини. Випал їх хороший. З крем'яних знарядь — наконечник стріли. Поселення віднесено до трипільської культури епохи енеоліту (5–4 тис. до н. е.). Трипільське поселення є пам'яткою археології місцевого значення. [42]

В.А. Косаківський

с. ПЕЧЕРА

Двошарове трипільське поселення та середньовічне замчисько (енеоліт, 17 ст., археол.). На правому березі Південного Бугу.

Двошарове трипільське поселення розташоване на високому мисі. З однієї сторони воно обмежене схилом яру, а з іншої — урвищем до долини річки. Поселення перекрито валами і ровами городища 17 ст., частково

зруйноване окопами та кар'єром. Перші відомості про пам'ятку є у праці Ю.Й. Сіцінського. У 1929 р. поселення досліджене С.С. Гамченком. У 1936–37 рр. під час геологічної розвідки пам'ятку обстежив Ф.Є. Петрунь. У 1947 р. — Д.Т. Березовець. У 1947–48 рр. дослідження проводились Південно-Подільською експедицією під керівництвом М.І. Артамонова. Трипільські матеріали опрацьовувала К.К. Черниш. Найкраща збереженість енеолітичних культурних нашарувань виявлена в південній частині пам'ятки, де археологам вдалося дослідити одну напівземлянку та одне наземне житло. Напівземлянка (етапу BI) овальної форми, розміром 3,7×3,0 м, глибиною 0,5 м. У ній виявлено велику кількість кераміки та знарядь праці. Посуд поділено на кілька груп. Форми посуду різноманітні: грушоподібні, покришки, горщики, біноклеподібні посудини, посуд на піддонах. Орнамент заглиблений, часто із заповненням білою пастою. Поверхня багатьох посудин покрита червоною фарбою. Окрему групу становить кераміка з канелюрами та відтисками гребінцевого штампу. За формою це переважно кубки. Ще одна група — кухонний посуд. Орнамент бідний і як правило розташований під вінцями, у місці їх переходу в тулуб. До цього ж часу належать пластика, значна кількість знарядь праці (сланцеві тесла, крем'яні і кістяні знаряддя, мотики з рогів та мідне шило). Наземне житло (етапу CII) прямокутної форми, розміром 11,0×5,0 м. В ньому виявлено залишки печі, біля якої знайдено зернотерку та кістяні знаряддя праці, статуетки та кераміку — столову і кухонну. Столовий посуд має кулясту форму та розписний орнамент. Можна виділити грушоподібні посудини та сферичні миски. Кухонний посуд прикрашений відтисками шнура та заглибленим орнаментом. З такої ж глиняної маси виготовлені кружала до веретена, деякі із заглибленим орнаментом. Знайдено такі знаряддя праці: крем'яні шліфовані сокири, знаряддя на крем'яних пластинах, з кістки і рогу (мотики). Поселення трипільської культури перекрито середньовічним замчиськом, яке має форму неправильного чотирикутника, витягнутого у напрямку південний схід — північний захід. З північної і західної сторони городище обмежене урвищем, а з інших сторін обнесене валом і ровом. На 1947 р. вал, висотою до 20,0 м, зберігся лише в окремих місцях, а рів майже повністю заплив. Розміри городища 100,0×70,0 м. Два шари пам'ятки належать до трипільської культури. Нижній шар до етапу BI (4600–4200 рр. до н. е.), верхній до етапу CII (3400–3200 рр. до н. е.). Середньовічне замчисько датується 17 ст. Матеріали розкопок С.С. Гамченка зберігаються в Національному музеї історії України (м. Київ), М.І. Артамонова — в Державному Ермітажі (м. Санкт-Петербург, РФ), розвідки Ф.Є. Петруня в Одеському археологічному музеї. Двошарове трипільське поселення та середньовічне замчисько є пам'ятками археології місцевого значення. [43]

В.А. Косаківський, В.С. Рудь

Курганна група епохи бронзи (14–9 ст. до н. е., археол.). На південний захід від села.

Курганний могильник відкритий Південно-Подільською експедицією під керівництвом М.І. Артамонова у 1948 р. Могильник розташований на плато. З півдня обмежений великим яром. Було зареєстровано 8 курганів, більшість яких висотою до 1,0 м. У 1948 і 1952 рр. експедиція розкопала 5 курганів. У 2001 р. дослідження цієї пам'ятки продовжила українсько-польська археологічна експедиція під керівництвом В.І. Клочка та за участі П. Хахліковського, К. Слюсарської, М.В. Потупчика. Поховання досліджені у 1948 р. знаходились в неглибоких ямах, або майже на материку. Рештки похованих збереглись погано. Поховання скорчені, орієнтовані головами на південний захід. Виявлена кераміка — тюльпаноподібні горщики з гладким відтягнутим валиком. В одному з курганів знайдено бронзову бляху з петлею на звороті. Бляха прикрашена штампованими кружками. З інших металевих речей — бронзовий браслет у два оберти. З розкопаних у 1952 р. двох курганів один був порожній, в іншому виявлено дитячий браслет та три кільця, виготовлені з бронзи. Браслет у півтора оберти прикрашений насічками. У 2001 р. проведено розкопки найбільшого за розмірами кургану. Він мав діаметр — 24,0 м та висоту 1,4 м під насипом виявлено 5 об'єктів — ям. Три з них не відносились до часу спорудження кургану. Об'єкт № 2 — яма неправильної форми, розмірами 2,2×0,6 м та 0,35 м глибини від рівня давньої поверхні. В засипці ями виявлено ріг козулі європейської. Об'єкт № 5 — центральна яма, діаметром біля 6,0 м у верхній частині

(справжній діаметр 4,4 м) та глибиною 4,8 м. З одного боку яму перерізали сходи, що вели до дна. У заповненні ями виявлені фрагменти двох мисок, стінок кухонного посуду, кісток, горілого дерева та багато фрагментів посуду та обмазки від жител трипільської культури (могильник влаштовано на території поселення цієї культури). Матеріали цього кургану датуються 14–9 ст. до н. е. та відносяться дослідниками до пам'яток Гордіївського типу. Матеріали розкопок зберігаються: 1948 та 1952 рр. в Ермітажі (м. Санкт-Петербург, РФ); 2001 р. — у Вінницькому обласному краєзнавчому музеї. Курганний могильник є пам'яткою археології місцевого значення. [44]

В.А. Косаківський

Неолітичні стоянки (6–5 тис. до н. е., археол.). Північно-західна околиця села.

Пам'ятки розташовані у північній частині першої надзаплавної тераси правого берега Південного Бугу, над давнім порогом. Із заходу умовно обмежується лінією електропередач, яка перетинає річку, а з півночі та сходу — річкою. Стоянки датуються кінцем 6–5 тис. до н. е. та належать до буго-дністровської культури. Пам'ятка відкрита у 1956 р. П.І. Хавлюком, який провів тут невелике дослідження. У 1957 і 1958 рр. експедиція Інституту археології АН УРСР, під керівництвом В.М. Даниленка та П.І. Хавлюка, провела тут розкопки. У 2003–05 рр. обстеження провів також Д.Л. Гаскевич. У ході дослідження 1957 і 1958 рр. культурні залишки простежено на березі впродовж 500,0 м при ширині 300,0 м. На площі пам'ятки було закладено кілька розкопів. У одному виявили залишки житла з керамікою, яка має аналоги в культурі Кереш. Тут було знайдено рогову мотику з просвердленим отвором, кістяний наконечник дротика, зернотерку, знаряддя праці з кременю тощо. В іншому розкопі виявлено скупчення кісток та мотику. В третьому — дві черені печей, викладених з каміння, біля них кераміка двох типів (печерська і самчинецька). Д.Л. Гаскевич провів обстеження 450-метрової ділянки краю заплави. Західна частина цієї ділянки, довжиною 150,0 м, розташована біля водяного млина. Це пам'ятка «Печера-1». У її східній частині — розкоп В.М. Даниленка 1958 р. За 100,0 м західніше у береговому зрізі зібрано кістки тварин, два неорнаментовані фрагменти кераміки буго-дністровської культури та фрагменти кераміки доби пізньої бронзи — раннього заліза. За 200,0 м на північний схід від розкопу 1958 р. місцезнаходження пам'ятки «Печера-2». У її східній частині у береговому зрізі зібрано 128 крем'яних виробів, 12 фрагментів кераміки, кістки тварин. Тут виявлено також матеріали трипільської культури середини доби бронзи, раннього заліза і пізнього середньовіччя. У цій частині пам'ятки зроблено невеличку зачистку, у якій виявлено 235 знахідок (9 фрагментів неолітичної кераміки, 102 вироби з кременю, 121 кістку тварин і 3 кістки риби). Виявлені фрагменти кераміки належать до печерського та самчинського типів буго-дністровської культури. Три фрагменти орнаментовані. Матеріали розкопок В.М. Даниленка та Д.Л. Гаскевича зберігаються в Інституті археології НАН України. Стоянки епохи неоліту є пам'ятками археології місцевого значення. [45]

В.А. Косаківський

Поселення черняхівської культури (2–4 ст. н. е., археол.). За 2,0 км на південь від села.

Пам'ятка розташована в урочищі « Могилки», на схилі та на плато яру. У 1948 р. обстежена Південно-Подільською археологічною експедицією під керівництвом М.І. Артамонова. Поселення має розміри 200,0×450,0 м. Під час розкопок знайдені фрагменти черняхівської кераміки сірого кольору. Кераміка виготовлена на гончарному крузі, основна її маса лощена. За формами це глечики, горщики, вази, зрідка фрагменти товстостінної кераміки сірого кольору з великою домішкою кварцу, від чого поверхня горбкувата. Горщики мають потовщені, круто відігнуті назовні вінця. Поселення черняхівської культури 2–4 ст. н. е. є археологічною пам'яткою місцевого значення. [46]

Л.П. Ящук

Братські могили жертв нацизму (іст.). На північній околиці села та у лісі, за 2,0 км на схід від села.

У Печері є два поховання жертв нацизму, які перебували в концтаборі «Мертва петля». Тульчинський район окупований 23 липня 1941 р. Його територія підпорядковувалась румунській адміністрації у складі «Трансністрії». Відразу було проведено реєстрацію єврейського населення та наказано

носити жовту зірку на одязі. У грудні 1941 р. до печерського концтабору «Мертва петля», який розташовувався на території колишнього панського маєтку, прибули перші колони євреїв. У таборі було понад 25 тис. ув'язнених з Вінниччини, Бессарабії, Північної Буковини, Румунії та інших регіонів. Померлих і розстріляних, понад 8 тис., хоронили на єврейському кладовищі та у лісі. Однак точної кількості загиблих не встановлено. В акті селищної надзвичайної комісії від 5 листопада 1944 р. значиться, що в с. Печора у 1941–44 рр. було гетто, де знищено 9450 чоловік з 11 тисяч. В іншому документі є відомості про те, що у 1941–43 рр. знищено 539 чоловік, з них 166 дітей. Дослідженням цього питання займається велика кількість науковців, як в Україні (зокрема Ф. Винокурова у Вінниці) так і за кордоном. На єврейському кладовищі, у селі на пагорбі, на двох братських могилах встановлено гранітні надгробки і пам'ятні знаки. На одному обеліску у вигляді паруса вгорі зображена зірка Давида, внизу менора та напис: «На цьому місці поховані тисячі невинних євреїв, яких розстрілювали, вмирали від голоду, холоду, хвороб під час 1941–1944 рр. у концтаборі с. Печера. Сумуємо, пам'ятаємо, не забудемо. Тисячі людей так і не дочекалися Свята Перемоги. Фашистські кати та поліцаї нелюдськими знущаннями зупинили їм дихання. Смерть дітей, жінок, людей похилого віку не можна описати словами. Ваші матері, батьки, брати, сестри поховані тут. Нехай пам'ять живе про них». На іншій могилі — прямокутна гранітна стела з написом: «Тут у концтаборі Печера знайшли свій вічний спокій тисячі євреїв — могилівчан, безвинно страчених фашистськими катами у 1941–1944 рр. Від єврейської громади м. Могилева-Подільського, США, Ізраїлю до 50-річчя Перемоги». Встановлено в 1991 р., виготовлено місцевими майстрами. Друге поховання розташоване на території лісництва. Тіла загиблих звозили в ліс і закопували в траншеях. Площа захоронення близько 50,0×70,0 м, огороджена, вздовж розташовані дві довгі могили, поруч ще одне кладовище. На вшанування пам'яті про загиблих у 1958 р. встановлено залізобетонний пам'ятник у вигляді скорботної матері (загальна висота 4,0 м, розміри постаменту: 1,1×1,2×0,75 м). Все пофарбовано у білий колір. На пам'ятнику меморіальна дошка з написом (на івриті та рос.): «Задумайся, человек! Тысячи этих несчастных людей не дожили до Победы. Немецко-фашистские палачи и их полицаи зверски оборвали их дыхание, голос, мысли, жизнь женщин и детей и стариков. Их смерть словами не описать. Это твоя мать, твой отец, твои братья и сестры, погибшие за все то, чему ты обязан своей новой счастливой жизнью. Не страдай, но проникнись ненавистью и поклянись, что никогда не допустишь повторения таких жертв. Поддерживай живой светлую память о них в твоих потомках. Не забудь! Это они завещали». Нижче таблиця з написом (рос.): «Мемориал жертвам павших от рук фашистов 1942–1944 гг.». Крім основного пам'ятника — скульптури, згодом були встановлені декілька іменних обелісків, надгробків, табличок з написами, розкладені дитячі іграшки. Могили жертв фашизму також є в Тульчині (2), у селах Кирнасівці, Крищинцях, Тарасівці, Торкові, Холодівці. [47]

Л.П. Ящук

Садиба Потоцьких. Костел-мавзолей. (кінець 19 ст., архіт.). Вул. Шкільна, 10б.

Мавзолей Потоцьких формувався у хронологічних межах 1880-х рр. до 1904 р. та складається з самого костелу-мавзолею, огорожі з в'їзною брамою і будинку органіста. Розташовується у західній частині території регулярного парку, закладеного у 1682 р. господарем волоським Дукою (нині пам'ятка садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення «Печерський»). Спершу у 1880-х рр. було споруджено будинок органіста за проєктом архітектора Яна Гойріха, цегляний, на стрічковому фундаменті, орієнтований по вісі північ-південь, первісно покритий черепицею. Південний та східний фасади мають профільовані бетонні пілястри з капітеллю, фасади увінчує карниз простого профілю. Пілястри західного фасаду кам'яні. Віконні прорізи горища обрамлені декоративним ліпленням. Кути східного фасаду прикрашають кам'яні декоративні колонки. У 1904 р. за проєктом архітектора В.В. Городецького споруджено костел-мавзолей, стилізований під романську архітектуру, та огорожа з в'їзною брамою. Було розширено будинок органіста. На цоколі костелу обабіч входу викарбовано польською мовою: «Планував Владислав Городецький» і «Будували Костянтин і Яніна з Потоцьких подружжя Потоцькі. 1904 р.». Це одна з кращих робіт

В.В. Городецького, споруджених у стилі історизму-еклектизму. Городецький Лешко Дезидерій Владислав (1863–1930 рр.) — український та польський архітектор, підприємець, меценат. Народився на Поділлі, в с. Шолудьки (нині Немирівського району). Мистецтву навчався у Петербурзькій Академії мистецтв. У 1890 р. Городецький переїхав до Києва, де жив і плідно працював впродовж майже 30 років. Для творчості характерне вживання різноманітних стильових напрямків і їх розвиток до зрілого модерну і модернізації історичних стилів у зрілому періоді. В Україні спорудив понад 30 унікальних будівель. Він широко використовує архітектурні стилі минулого та, в той же час, сміливо застосовує нові будівельні матеріали та конструкції. Як описує краєзнавець Д.В. Малаков, «мавзолей у Печері є каплиця, хрещата у плані, з короткими раменами латинського хреста. Високі щипці з трьох боків здіймаються над романськими порталами, причому на бічних були колись вікна з вітражами, а на західному — головний вхід. Східна сторона являє собою абсиду. Під нею влаштований вхід в напівкруглу крипту, а там, посередині, — велика біломармурова дошка з епітафіями, вміщеними під двома різьбленими родинними гербами: семиконечний хрест «Пилява» дому Потоцьких з девізом латиною: «Щит протиставляв щитам» та «Тжаска» — півмісяць, урадуваний зверху і знизу мечами — дому Свейковських, з якими були поріднені ці Потоцькі. Обабіч йдуть півколом у два яруси аркасолії з похованнями; частина аркасолій лишилась порожньою. У вікнах — стільникове заповнення з видовжених шестикутних склоблоків системи «фальконьєр» — білих, в облямуванні — помаранчевих, бузкових. Підлога — ідеально рівна, з бергенгеймівських метлаських плиток. Гофроване оцинковане залізо — кришка над сходами до крипти. Рване гранітне каміння і штучний камінь з цементу, якісна черепиця, ліплення з цементу та пісковику — велика кількість природних та штучних матеріалів застосовані при спорудженні відносно невеликої будівлі». Науковці припускають, що декоративні елементи костелу виконані італійським скульптором Еліо Саля, котрий наприкінці 19 ст. переселився до Києва, де працював до початку Першої світової війни. Вживаючи композиційні і пластичні засоби неокласицизму, необароко, неоготики і модерну, виконав низку монументальних праць, пов'язаних з архітектурою, зокрема для київських споруд архітектора В.В. Городецького. У будівлі костелу-мавзолею скульптурою акцентовані окремі частини: верхи водостоків у вигляді совиних голів та ритуальна урна над входом до крипти. Винятково високотехнічно пропрацьовано ліпнину як із пісковику, так і з бетону. Тільки при дуже прискіпливому розгляді, порівнюючи структуру поверхні природного каміння та штучного матеріалу, можна відрізнити бетон від пісковику. Своєрідні, важкі дубові двері мавзолею з накладними лапчастими петлями-завісами виразного рисунку. Важкі дубові двері мавзолею своєрідні, з накладними лапчастими петлями-завісами виразного малюнку. Всі деталі, включаючи найдрібніші, продумані, навіть капелюшки цвяхів узорні. В інтер'єрах храму збереглись оригінальна плитка підлоги фірми «Maruvill» (Польща) та заводу «Бергінгейм» (м. Харків), дерев'яний паркет здолбунівської фабрики та гвинтові клепані сходи на хори. Перед мавзолеєм — великі стилізовані ворота, навішані на пілони, що фланкують в'їзд. Всередині кожного пілона влаштовані невеликі дзвоники. Обабіч воріт — ковані грати, підняті на мурований цоколь і навішані пряслами на опори, оздоблені накладними цементними латинськими хрестами гарного чіткого рельєфу. За часів радянської влади костел використовувався як клуб «Бузькі ворота» з кіноустановкою. Нині — римо-католицький костел святого Андрія Боболі. Будинок органіста використовується як адміністративна будівля лікарні. Костел. Колишня садиба Потоцьких є пам'яткою архітектури місцевого значення. [48]

Н.Б. Козерацька

Церква Різдва Пресвятої Богородиці та дзвіниця (1764 р., 1865 р., архіт.). Вул. І. Кальницького, 98.

За Бучацьким миром (1672 р.) Правобережна Україна увійшла до складу Османської імперії. На цій землі 27 років існувало створене турками Сарматське князівство. У 1682 р. султан призначив волоського господаря Дуку господарем цих земель, який обрав своєю резиденцією Печеру та у 1682–85 рр. побудував тут палац на високому кам'янистому правому березі Південного Бугу. З 18 ст. Печера належала Потоцьким, які у 1764 р. сприяли спорудженню на кошти прихожан дерев'яної

церкви на честь Різдва Пресвятої Богородиці на місці палацу. Камінь, з якого був споруджений палац, пішов на влаштування фундаментів та огородження церкви. Церква споруджена у характерній подільській школі народної архітектури: дерев'яна, тризрубна, триверха. Їй притаманні типові для цієї школи риси, такі як ярусно-пірамідальна структура верхів та компонування мас з переважанням вертикальних членувань, строгий силует та досконалі пропорції. Храм складається з трьох приміщень, витягнутих за віссю захід-схід: бабинець — нава — вівтар. Рубана з дубових колод в лапу, стіни товщиною 0,16 м. План, за яким побудована церква, багато століть був головним у церковному будівництві. Він є тридільним, щодо техніки будівництва має зв'язок з планом зрубної хати. Три зруби зібрані в компактний об'єм і мало відрізняються за висотою (середній, нава, трохи вищий та по площі більший за бабинець та вівтар). Всі зруби восьмигранні в плані зі значним нахилом стін всередину, перекриті шатровими главами на восьмерик з одним заломом, увінчані декоративними главками. Два бокові зруби, бабинець та вівтар, подібні до середнього, мають відмінності: менші за площею та трохи нижчі за висотою, проте однакові між собою. Фасади церкви обшиті вертикально поставленими дошками з нащільниками, які завершені аркатурною тягою. Пофарбовані олійною фарбою — на білому тлі голубі виступаючі елементи. Бані спочатку були покриті ґонтом, а згодом — покрівельною сталлю. В інтер'єрі ефект висотного розкриття внутрішнього простору ілюзорно посилюється завдяки різкому залому, дуже вузьким бічним граням восьмерика і нахилу стін всередину. Бабинець з'єднується з центральним об'ємом двох'ярусною аркою-вирізом. У 1830-ті рр. на внутрішній поверхні другого ярусу нави виконаний розпис гризайлю у вигляді архітектурних мотивів, гротескні орнаменти у сіро-бузкових тонах на площинах зрізаного намету. У 1838 р. з західної сторони до церкви був прибудований притвор, у 1869 р. з південної сторони — ризниця. Вони цегляні, акцентовані чотириколонними дерев'яними портиками з трикутними фронтонами. У 1865 р. навпроти західних дверей церкви, по осі храму споруджена кам'яна дзвіниця з каміння колишнього палацу. Споруджена у традиціях народної архітектури: триярусна, восьмигранна у плані вежа. За часів радянської влади дзвіниця була зруйнована, знищені третій її ярус, дзвони та дах. У 2004 р. дзвіницю відбудували. Церковний літопис засвідчує, що фундатором печерської церкви був декан Костянтин Шубович. З 1827 р. майже 60 років священиком церкви був Йосип Гаєвський. До початку 20 ст. у крутій скелі, на якій стоїть церква, були отвори, які вели у печери, де, за народними переказами, знаходило притулок місцеве населення під час набігів татар. Церква Різдва Пресвятої Богородиці та дзвіниця є пам'ятками архітектури національного значення. [49]

Н.Б. Козерацька

с. СУВОРОВСЬКЕ

Слов'янське городище та селище (10–11 ст., археол.). На південний захід від села.

Пам'ятка відкрита П.І. Хавлюком. Городище розташоване на мисові вздовж правого берега струмка. Площа 126,0×62,0 м. З напільного боку відокремлене ровом глибиною 7,0 м. Вал з напільного боку разом з ровом має висоту 8,0 м. Висота городища з південного сходу 15,0 м. Нижня частина городища спускається в долину, частина якої обнесена валом для забору води. Селище розташоване з обох боків від городища, а також на лівому березі струмка. Його межі визначені на підставі поширення підйомного матеріалу. На лівому березі розміри селища приблизно 380,0×150,0 м, на правому березі — 800,0×230,0 м. Серед підйомного матеріалу переважають фрагменти гончарного посуду, у глиняній масі якого є домішки слюди. Окремі фрагменти кераміки орнаментовані хвилястими та прямими концентричними лініями. Городище та пов'язане з ним селище належали літописному племені уличів і датується 10–11 ст. Городище є пам'яткою національного значення. [50]

В.А. Косаківський

с. ТАРАСІВКА

Слов'янське городище (10–11 ст., археол.). На південь від села.

Відомості про городище є у праці Ю.Й. Сіцінського. У 1959 р. П.І. Хавлюк провів його розвідку та обміри. Городище розташоване на північному схилі плато, оберненому до

долини пересохлого струмка. Воно має прямокутну форму. Його розміри 80,0×60,0 м. Навколо зберігся вал шириною 6,0 м. Він розмитий лише у нижній частині городища. Рів глибиною біля 1,5–2,0 м чітко помітний навколо городища. Культурний шар відсутній. Західніше городища на відстані 0,5 км розташоване одночасове йому селище. Тут виявлено фрагменти кераміки. Городище та пов'язане з ним селище належали літописному племені уличів. Очевидно, городище виникло у 10 ст. та стало непридатним через зсуви і тому західніше було споруджено інше укріплення з більш складною системою валів. Нині городище поросло лісом. Слов'янське городище є пам'яткою археології місцевого значення. [51]

В.А. Косаківський

Слов'янське городище (10–11 ст., археол.). Західна околиця села.

Відомості про городище є у праці Ю.Й. Сіцінського. У 1959 р. П.І. Хавлюк провів його розвідку та обміри. Городище розташоване на відстані 0,4 км від першого городища, по долині струмка, на мисові, утвореному двома балками. У плані городище має овальну форму та розміри 80,0×70,0 м. З боку плато воно відокремлене ровом глибиною 2,0–3,0 м, шириною 10,0 м. По західному периметру зберігся вал, зі сходу схил городища зрізаний під час будівництва птахоферми. У прилеглій до долини частині городища огороджена валом територія була пристосована як джерело води. Культурний шар складається з обпаленої глини і кераміки, яка прикрашена хвилястим і лінійним орнаментом. Поруч, південніше городища, розташоване селище. Воно займає територію сучасних пасовища та присадибних ділянок на прилеглому пологому схилі. Межі селища визначено на підставі поширення підйомного матеріалу. Його розміри 400,0×170,0 м. У культурному шарі виявлені фрагменти ліпного і гончарного посуду. Глиняна маса з домішками слюди та жорстви. Колір глиняних посудин коричневий. Вінця відігнуті назовні, край зрізаний під кутом. Тулуб орнаментований горизонтальними заглибленими лініями. Пам'ятка належала племені уличів і датується 10–11 ст. Слов'янське городище є пам'яткою археології місцевого значення. [52]

В.А. Косаківський

с. ТИМАНІВКА

Меморіальний комплекс (1954 р., 1981 р., іст.). Центр села.

До меморіального комплексу належить братська могила 21 радянського бійця 10-го та 122-го гв. стрілецьких полків, загиблих при звільненні села в березні 1944 р. Пам'ять полеглих увічнює обеліск (висота 8,0 м), «вічний вогонь» у вигляді руки з факелом, за обеліском напівкругла стела з іменами загиблих (всі прізвища визволителів відомі). У верхній частині стели великими буквами напис (рос.): «Бессмертие вам Родина вручила и не забыты ваши имена». Перед обеліском розміщені три могили різних періодів з гранітними надгробками і меморіальними написами. Зліва могила голови тиманівського волревкому Й.С. Шестопалька (1882–1920 рр.), по центру могила керівника партизанської групи періоду Другої світової війни Я.С. Кокошка (1917–44 рр.), справа могила голови місцевого колгоспу, двічі Героя Соціалістичної праці П.О. Желюка (1904–76 рр.). Меморіальний комплекс засновано у 1954 р., проведена реконструкція у 1981 р. Автор — скульптор С. Мороз. У селі біля Будинку культури у 1967 р. відкрито пам'ятник на вшанування пам'яті 285 односельців, загиблих в роки Другої світової війни. Являє собою залізобетонну скульптуру воїна (висота 5,0 м) на цегляному постаменті. Автори: скульптор О.О. Мельничук, архітектор Г.П. Вороніна (м. Київ). [53]

Л.П. Ящук

Комплекс садиби (19 ст., архіт.). Вул. П. Желюка, 17.

Садиба споруджена у середині — наприкінці 19 ст. на колишній південно-східній околиці села. Складається з палацу та парку, який нині занедбаний, палац напівзруйнований. Спочатку садиба належала родині Четвертинських. З 1830 р. маєток перейшов до О.М. Бахметьєва внаслідок шлюбу з княжною Н.Г. Святополк-Четвертинською. О.М. Бахметьєв — генерал від інфантерії, учасник Бородінської битви, генерал-губернатор нижньогородський, казанський, симбірський і пензенський, член Державної Думи. Похований у Тиманівці. Біля музею історії села лежить надгробок з його могили. Основні будівлі палацу були споруджені сином О.М. Бахметьєва. У другій полині 19 ст. маєток купує юрист

і статський радник В.І. Толлі, який, в свою чергу, на початку 20 ст. продає його графу О.Д. Шереметєву — відомому російському музиканту та меценату. У Тиманівці збереглась побудована в 1912 р. будівля контори графа Шереметєва. Після 1920-х рр. тут розмістився клуб просвіти, пізніше — лікарня для хворих на сухоти, а потім санаторій, який діє тут донині. Палац та парк перебуває на балансі Тульчинської міської ОТГ. Палац був закладений скоріш за все ще Четвертинськими, про що свідчать стильові ознаки архітектури — неоготика, яка була характерна для садиб кінця 18 ст. З часом палац оновлювався і до кінця 19 ст., перетворився на зразок архітектури історизму-еклектизму. Будівля палацу цегляна, потинькована, Г-подібна у плані, складної конфігурації. Складається з двох різних об'ємів: правий флігель, більш стриманий, прямокутний у плані з класицистичними рисами (прямокутні віконні отвори, логічна побудова об'єму, чіткої форми карниз) та лівий з головним входом, акцентованим ризалітом та ґанком з металевою конструкцією колон з кованими капітелями та аркоподібними фермами, які підтримують його накриття (характерно для тюдорівської готики). Збереглися залишки заокругленої кам'яної огорожі, якою зазвичай позначали в'їзд для карет до парадного ґанку. Чоловий фасад вирізняється нагромадженням різних форм: об'ємів, еркерів, вікон (прямокутних, стрілчастих та трикутних на горищі), фронтонів, аттиків тощо. Сандрики прямі, простого малюнка. Внаслідок перепаду рельєфу парковий фасад має відносно високий цокольний поверх, ризалітом виступає вежа, яка від самого початку мала наметове завершення, а зараз невеликі аттики з круглими віконними отворами. Поверхи підкреслені горизонтальними тягами карнизів складного малюнка. Від бокового фасаду до парку прямує тераса-міст. Вихід до парку зі сторони паркового фасаду акцентує велика тераса зі сходами, з залишками огородження, зокрема цегляними стовпчиками. Окрім палацу, збереглися господарські споруди, а перед головним фасадом — залишки фонтану. По периметру садиба оточена мурованою огорожею, яка в значній мірі збереглась, має декілька входів. В'їзд до садиби пролягає через ворота, дорога до палацу проходить уздовж парку. Комплекс садиби є пам'яткою архітектури місцевого значення. [54]

Н.Б. Козерацька

Садибний будинок (кінець 18 ст., архіт.). Вул. П. Желюка, 17-а.

Будинок керуючого маєтком магнатів Четвертинських, побудований в 1767 р. Садибний будинок розташований на підвищеному березі ставка, у яблуневому саду, в оточенні парку. Це невелика, гармонійних пропорцій, прямокутна у плані кам'яна будівля з високим цоколем, має 6 кімнат. Посередині чолового фасаду влаштований масивний портик з чотирма товстими короткими колонами тосканського ордеру під великим трикутним фронтоном. Невеликі вікна обрамлені важкими прямокутними лиштвами. Дах високий, двоскатний. Садибний будинок є пам'яткою архітектури місцевого значення. [55]

Н.Б. Козерацька

Погруддя П.О. Желюка, двічі Героя Соціалістичної праці (1978 р., іст., мист.). Центр села.

Желюк Пилип Олексійович (1904–76 рр.) — новатор сільгоспвиробництва, голова місцевого колгоспу, двічі Герой Соціалістичної праці (1958 р. та 1974 р.). Народився у Тиманівці. Учасник Другої світової війни з 1942 р., після демобілізації (1946 р.) протягом 30 років був головою колгоспу. Похований у центрі села на меморіальному комплексі. У музеї історії села П.О. Желюку присвячено окремий розділ. Одним з експонатів музею є портрет П. Желюка, написаний заслуженим діячем мистецтв України М. Антончиком. Ім'ям П. Желюка названо місцеве сільськогосподарське підприємство, вулиці в селі та райцентрі. Бронзовий бюст (висота 1,2 м) встановлений на чотиригранному постаменті із полірованого граніту (розмір: 2,8×0,9×0,9 м). Композиція урівноважена і лаконічна. При загальній зовнішній статиці уміло підкреслені динамічні акценти, які виявляють внутрішню активність і значущість зображеного. Ледь помітний рух вгадується в легкому повороті голови, насуплених бровах, м'якій посмішці. Форми змодельовані енергійно, укрупненими пластичними масами, окремі деталі конкретно опрацьовані. Нерівність фактури матеріалу посилює світлотіньову гру, яка підвищує виразність образу. На постаменті чавунна плита з написом (рос.): «Герой Социалистического труда председатель колхоза имени Суворова Желюк Филипп Алексеевич за выдающиеся

заслуги в развитии колхозного производства, активную общественную деятельность Указом Президиума Верховного Совета СРСР от 29 ноября 1974 года награжден орденом Ленина и второй золотой медалью "Серп и молот"». Бокові сторони постаменту оздоблені чавунним литтям із зображенням пшеничних колосків. На фасаді постаменту бронзове рельєфне зображення двох орденів Леніна і зірок Героя Соціалістичної праці. Автори: скульптор С.П. Мороз, архітектор А. Снісарєв. Погруддя П.О. Желюка є пам'яткою місцевого значення. [56]

А.С. Чернишова, Л.П. Ящук

Погруддя О.В. Суворова, російського полководця (1947 р., іст., мист.). Вул. Незалежності 3.

Суворов Олександр Васильович (1730–1800 рр.) — російський полководець, генералісимус російської армії (з 1799 р.). Поряд з музеєм О.В. Суворова. у 1947 р. встановлене бронзове погруддя на круглій профільованій плиті (висота — 0,9 м), на гранітному постаменті (розмір: 0,7×1,8×0,8 м), який має вигляд восьмигранної напівколони. На постаменті гранітна плита з написом (рос): «Александр Васильевич Суворов 1730–1800». Погруддя є копією з оригіналу В.І. Демут-Малиновського, що встановлено в м. Ізмаїлі. Виготовлений майстрами Київського художнього фонду. [57]

А.С. Чернишова, Л.П. Ящук

с. ТОРКІВ

Трипільське поселення (енеоліт, археол.). На схід від села.

Пам'ятка розташована на плато, ліворуч дороги Торків – Бортники. Поселення відкрив П.І. Хавлюк у 1978 р. Збір підйомного матеріалу на поселенні на початку 1990-х рр. проводив С.О. Гусєв. Площа поселення 400,0×400,0 м. Товщина культурного шару 0,20 м. Кераміка ліпна з монохромним розписом. Знайдено обмазку від жител та окремі кремінні відщепи і скребки. Поселення належить до етапу СІ (4 тис. до н. е.) трипільської культури. Трипільське поселення є пам'яткою археології місцевого значення. [58]

В.А. Косаківський

Братська могила радянських бійців (іст.). За 2,0 км на північ від села.

У братській могилі поховані 72 радянських бійці 529-го стрілецького полку, 136-го гв. стрілецького полку, 91-го гв. артилерійського полку, які загинули при звільненні села від німецько-нацистських загарбників 18 березня 1944 р. Усі прізвища загиблих відомі. У 1955 р. встановлено пам'ятник у вигляді скульптури коліноуклінного воїна із прапором в правій руці. Матеріал — залізобетон. Висота скульптури — 2,0 м, постаменту — 2,5 м. На постаменті плити з іменами загиблих. Виготовлено майстрами Київського художнього фонду. Автор — скульптор М.П. Ковтун. Пам'ятник реконструйовано у 1981 р. [59]

Л.П. Ящук

с. ХОЛОДІВКА

Поселення черняхівської культури (2–4 ст. н. е., археол.). За 1,5 км на північний захід від села.

Пам'ятка розташована в урочищі «Пруськова», на схилах плато вздовж лівого берега струмка. Виявив у 1956 р. П.І. Хавлюк, доцент Вінницького державного педагогічного інституту. Площа поселення 1200×150 м. Культурний шар насичений керамікою та глиною зі стін жител. Знайдено шматок бронзи для ливарних робіт. Населення займалось землеробством і скотарством. Поселення зникло під час гунського нашестя. Матеріали зберігаються в Тульчинському краєзнавчому музеї. Поселення черняхівської культури 2–4 ст. н. е. є пам'яткою археології місцевого значення. У північно східній частині села є ще одне поселення черняхівської культури 2–4 ст. н. е., яке також належить до пам'яток археології місцевого значення. [60]

Л.П. Ящук

Скіфські кургани (5–4 ст. до н. е., археол.). За 2,0 км на південь від села.

По обидва боки шляху на с. Клебань на плато розташовані три кургани. Висота першого 3,0 м, діаметр 100,0 м. Другий — такий же. Висота третього — 0,70 м, діаметр — 25,0 м. У 1982 р. пам'ятку дослідив П.І. Хавлюк, доцент Вінницького державного педагогічного інституту. Скіфські кургани 5–4 ст. до н. е. є пам'яткою археології місцевого значення. За 1,0 км на захід від села є ще скіфський курган

5–4 ст. до н. е., який також належить до пам'яток археології місцевого значення. [61]

Л.П. Ящук

Погруддя О.Ф. Гриба, Героя Радянського Союзу (1966 р., іст., мист.). Вул. Незалежності.

Гриб Олексій Федорович (1921–43 рр.) — гв. сержант, навідник гармати 229-го гв. стрілецького полку 7-ї гв. армії Степового фронту. Народився в Холодівці. Закінчив Тульчинський бібліотечний технікум, працював в м. Балта Одеської обл. В Червоній армії з 1941 р. На фронтах Другої світової війни з грудня 1942 р. Брав участь в боях на Сталінградському, Воронезькому і Степовому фронтах. У вересні 1943 р. одним із перших переправився на правий берег Дніпра в районі с. Бородаївка Дніпропетровської обл. Вогнем гармати знищив 5 кулеметних точок ворога, брав участь у відбитті 13 контратак ворога, знищив декілька десятків супротивників. За успішне форсування Дніпра, проявлений при цьому героїзм і відвагу 26 жовтня 1943 р. йому присвоєно звання Героя Радянського Союзу. 18 грудня 1943 р. загинув під час звільнення с. Білозерне Кіровоградської обл., де і похований, у братській могилі. У військовій частині вважався таким, що пропав безвісти. Погруддя встановлено у 1966 р. Образ молодого воїна у військовій пілотці із зіркою Героя, обличчя зосереджене, суворе, з правильними рисами, повернуте вліво. Плечі прикриті плащ-накидкою, очі пильно вдивляються в далечінь. Таким автор уявив собі образ 22-річного героя. Погруддя із залізобетону (висота 0,8 м). Постамент — цегляний, потинькований (розмір: 1,8×0,5×0,6 м) з написом: «Герой Радянського Союзу Олексій Федорович Гриб 1921–1943». Автор — скульптор І.Г. Андрійчук (м. Київ). Окрім пам'ятника Герою його ім'ям названо одну з вулиць села. Погруддя О.Ф. Гриба також встановлене в смт Бекдаш (Туркменістан), звідки він призваний до лав армії. Погруддя О.Ф. Гриба є пам'яткою місцевого значення. [62]

Л.П. Ящук

с. ШПИКІВ

Братська могила радянських бійців (іст.). На схід від села.

На виїзді зі Шпикова у братській могилі поховано 217 радянських бійців Прилуцької стрілецької дивізії генерал-майора Боброва 27-ї армії 2-го Українського фронту, які загинули 18 березня 1944 р. при звільненні села. У 1950 р. встановлено пам'ятник, який являє собою скульптуру коліноуклінного воїна в шинелі з автоматом і каскою в руках. Матеріал — залізобетон (висота 1,5 м). Постамент — цегляний, обкладений чорною плиткою (розмір: 1,4×1,2×4,5 м). На постаменті плита з прізвищами 36 воїнів та написом (рос.): «Вечная слава героям, павшим за свободу и независимость нашей Родины». Виготовлено майстрами Харківського художнього фонду. Могила — земляний насип, обкладений бетонною плиткою (територія комплексу 26,0×10,0 м). [63]

Л.П. Ящук

Меморіальна дошка Ф.І. Жарчинському, Герою Радянського Союзу (1973 р., іст.). На будівлі школи.

Жарчинський Федір Іванович (1914–45 рр.) – гв. старший лейтенант, помічник начальника штабу з розвідки 51-го гв. танкового полку 4-ї гв. танкової армії 1-го Українського фронту. Народився у Рашкові (Молдова). Закінчив Київський педагогічний інститут. Учителював. В Червоній армії з червня 1941 р., з цього часу на фронті. У 1942 р. закінчив Полтавське танкове училище. 21 квітня 1945 р., перебуваючи з невеликою кількістю бійців у розвідці біля м. Троєнбрітцен (Німеччина), увірвався в концтабір, знищив його варту і визволив близько 4,5 тис. полонених. В цьому бою загинув. Звання Героя Радянського Союзу удостоєний у червні 1945 р. посмертно. У 1973 р. встановлена меморіальна дошка з написом: «В цій школі працював вчителем Герой Радянського Союзу Ф.І. Жарчинський (1914–1945 роки)». [64]

Л.П. Ящук

Будинок управителя (початок 20 ст., архіт.). Вул. Поштова, 12.

На протилежному від замку-палацу березі ставка у 1844 р. збудовано цукроварню Свейковських з адміністративними приміщеннями та будинком управителя. Цукроварня згодом розбудовувалася та з часом перетворилась на завод. Реконструкцією 1874 р. виробництво було переведене на парову енергію,

тут виробляли щороку 4–4,8 тис. т. цукрового піску. На ньому працювало 230 робітників. Розвиток цукрової промисловості відобразився і на адміністративному становищі Шпикова. На початку 1860-х рр. він став волосним центром у складі Брацлавського повіту Подільської губернії. У 1923–63 рр. Шпиків був районним центром Вінницької області. Будинок управителя за проєктом архітектора В.В. Городецького розташований поряд з цукровим заводом, у невеликому парку. Перебудований, він все ж зберіг ознаки стилю, притаманні творчій манері його автора. Будівля мурована, двоповерхова, потинькована, у плані складної конфігурації. Стиль — історизм-еклектизм, для якого характерні вільне поєднання різних об'ємів, використання віконних отворів різних форм (квадратних, прямокутних та з аркоподібним завершенням), даху складної форми та кованих деталей (решіток огорожі, фасадних вставок). Фасади подекуди оздоблені ліпниною та пластикою цегляної кладки. Декоративний карниз під дахом по периметру будівлі, викладений цеглою зубчиками. Будуючи досить еклектичний котедж, архітектор використав фрагменти та елементи, які пов'язали нову будівлю з архітектурним стилем замку-палацу. Це дві невисокі башти на входах на чоловому та на боковому фасадах. Малюнок віконних лиштв такий же, як у замку. Збереглись дерев'яні та ковані сходи у будинку, а в окремих кімнатах — оздоблення ліпниною. У радянські часи тут була школа, а після Другої світової війни і донині він використовується як житло. Цукровий завод було ліквідовано у середині 1990-х рр., від нього залишились рештки зруйнованих будівель та дві цегляні заводські труби, одна з яких була споруджена у кінці 19 ст. Будинок управителя є пам'яткою архітектури місцевого значення. [65]

Н.Б. Козерацька

Замок-палац Свейковських (18 ст., архіт.). Вул. Т. Шевченка, 19.

У другій половині 18 ст. Шпиків перейшов до родини Свейковських (Швейковських). У 1760 р. Леонард Марцін Свейковський збудував бароковий замок-палац. Розташований на підвищеному березі ставка, біля підніжжя пагорба. Його просторову основу складала симетрична композиція з чотирьох однакових будівель, поставлених попарно по боках квадратного двору. У минулому вона була фланкована чотирма баштами на кутах, скоріш декоративними ніж оборонними, та надбрамними вежами. Нині залишилась тільки дві прямокутних будівлі обабіч центральної надбрамної вежі та будівля на протилежній стороні внутрішнього двору. Вціліла лише башта, яка колись мала сферичне завершення, а тепер — наметове покриття. За рахунок рельєфу місцевості палацові будівлі мають два поверхи з чолового фасаду, а зі сторони внутрішнього двору — один поверх, за винятком надбрамної вежі. Дворові фасади попарно згрупованих корпусів приземисті, з високим дахом. На одному з них центральний вхід підкреслений нависаючим трикутним фронтоном з овальним вікном. У старих підвалах замку збереглись склепіння. Надбрамна вежа завершує перспективу під'їзної частини вулиці, цим підкреслене її центральне положення. Від вежі відходить паркан, який закінчується стовпчиком. Раніше ця будівля була оздоблена рустованими парними пілястрами, зараз — потинькована. Дах вежі у минулому вінчав шпиль, зараз — двохскатний, покриття — шиферне. Раніше за палацом містився парк. У 1907 р. сталась пожежа, яка значно пошкодила палац. Після 1920-х рр. відбулися численні перебудови як палацу, так і садиби в цілому. У середині 1990-х рр. садиба була передана під житло. Замок-палац Свейковських є пам'яткою архітектури місцевого значення. [66]

Н.Б. Козерацька

с. ШУРА-КОПІЇВСЬКА

Погруддя К.Г. Клименка, Героя Радянського Союзу (1981 р., іст., мист.). Центр села.

Клименко Кіндрат Гаврилович (1913–45 рр.) – гв. майор, заступник командира 54-го гв. кавалерійського полку, 7-го гв. кавалерійського корпусу 1-го Білоруського фронту. Народився у Шурі-Копіївській. У 1931 р. закінчив два курси Тульчинського педтехнікуму. Працював учителем, головою сільради в с. Журавлівка. У 1934 р. призваний до Червоної армії. Брав участь у боях за звільнення Західної України, у радянсько-фінській війні. Учасник Другої світової війни з червня 1941 р. на Південно-Західному, Центральному та 1-му Білоруському фронтах. 29 січня 1945 р. на чолі

передового загону дивізії в складі ескадрону форсував Одер, прорвав дві лінії оборони ворога в 6 км на схід від м. Зелена Гура (Польща). У лютому 1945 р. присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Загинув 10 березня 1945 р. похований в м. Грифіце (Польща). Погруддя — гранітне (висота 1,2 м). Постамент бетонний (розмір: 2,3×1,1×1,1 м) з написом: «Герой Радянського Союзу Клименко Кіндрат Гаврилович 1913–1945 рр.». Справа, у верхньому куті, таблиця із зображенням Золотої зірки Героя. Обличчя вольове, з чітко увиразненими формами, зосереджене. Герой у військовому кітелі, на грудях зірка, ордени та медаль. Автор — скульптор М. Ковтун. Погруддя К.Г. Клименка є пам'яткою місцевого значення. [67]

Л.П. Ящук

с. ЮРКІВКА

Погруддя Я.Д. Качури, письменника (1977 р., іст., мист.). Вул. Я. Качури, 23.

Качура Яків Дем'янович (1897–1943 рр.) — письменник. Народився у Юрківці. Учасник Першої світової війни. У 1925 р. закінчив Київський інститут народної освіти. Учителював, працював у різних часописах. Почав друкуватися як прозаїк з 1923 р. Належить до когорти митців, які започаткували українську радянську прозу і на початковому етапі її розвитку творили реалістичні картини життя. Автор багатьох оповідань, романів «Чад» (про події Першої світової і громадянської війни), «Ольга», повістей «Іван Богун», «Рядовий Шевченко» та інших. Під час Другої світової війни був кореспондентом пересувної радіостанції при політуправлінні Південно-Західного фронту. Весною 1942 р. у Харківській обл. потрапив у полон. Помер у концтаборі на Донбасі у жовтні 1943 р. Будинок, у якому майбутній письменник мешкав до 1914 р., являв собою типову селянську хату з дерев'яно-валькованими стінами, під стріхою. У 1971 р. стіни обкладені цеглою, верх перекрито залізом. У 1973 р. на фасаді встановлено меморіальну дошку з написом: «Тут народився відомий український письменник Яків Дем'янович Качура». У 1977 р. до 80-річчя від дня народження письменника, поряд з будинком, встановлено погруддя. На залізобетонному постаменті, обкладеному гранітними плитами (розмір: 2,3×0,8×0,6 м), бронзове погруддя (висота 1,0 м) митця у військовій формі. Обличчя добре, зосереджене, замріяне. На постаменті напис: «Яків Дем'янович Качура. 1897–1943 рр.». Автор — скульптор М.П. Ковтун. Погруддя Я.Д. Качури є пам'яткою місцевого значення. [68]

Л.П. Ящук

ХМІЛЬНИЦЬКИЙ РАЙОН

Хмільницький район утворено 7 березня 1923 р. у складі Вінницької округи Подільської губернії[313], у 1925 р. до нього включено частину Терешпільського району. З 1932 р. — у складі Вінницької обл. Остаточно територія району оформилася 1962 р., коли до нього було приєднано Уланівський р-н[314]. Територія району — 1,25 тис. кв. км. На території району розташований 81 населений пункт (1 місто, 78 сіл, 2 селища). Адміністративний центр — Хмільник, який має статус міста обласного значення. В районі нараховувалось 35 864 мешканці (станом на 1 січня 2018 р.). Систему місцевого самоврядування представляють 1 міська та 30 сільських рад. Відстань від райцентру до м. Вінниці автошляхами — 65 км.

Хмільницький район розташований на Волино-Подільському плато, на північному заході Вінницької області, межуючи з територіями Житомирської та Хмельницької областей, Літинським, Калинівським та Козятинським районами Вінницької області. Південна частина району характеризується розвинутою яруго-балковою системою, північна — рівнинна. Із заходу на схід територію району перетинає ріка Південний Буг. Найбільші притоки: Згар, Хвоса, Снивода, Бобринка. Загальна довжина річок району 135,8 км, струмків — понад 500 км. На річках створено 162 водоймища загальною площею 1326 га.

Територія району являє собою рівнину з південно-східним нахилом, з найвищою відміткою поверхні 300 м. Рельєф має водно-ерозійний характер. Район знаходиться на південно-західній частині Українського кристалічного щита, який являє собою докембрійську складчасту структуру, складену гранітами, гранітогнейсами та кристалічними сланцями. В районі розвідано залягання суглинків, будівельного каменю, родовищ мінеральних вод і торф'яних грязей. Ліси розташовані окремими масивами і представлені широколистими дубово-грабовими насадженнями із сумішшю клена, ясена, осики, берези. Клімат району помірно-теплий, м'який, без різких коливань температури.

У районі виявлено 75 археологічних пам'яток. Прадавня історія району зафіксована поселеннями часів палеоліту (мезоліту) 10–15 тисяч років тому поблизу с. Колибабинці. Продовжує спадок археологічних пам'яток трипільська культура (4–3 тис. до н. е.), яка виявлена в таких селах: Березна, Голодьки, Пагурці. Найбагатшим на археологічні знахідки є с. Широка Гребля, де виявлено поселення трипільської культури 4–3 тис. до н. е., епохи бронзи 13–9 ст. до н. е., скіфської культури 7–3 ст. до н. е., кургани, зарубинецької культури 1 ст. до н. е. — 2 ст. н. е., черняхівської культури 3–4 ст. н. е., слов'янське городище 8–9 ст. н. е. В 1949–50 рр. археологічна експедиція проводила розкопки пізнього трипільського поселення в с. Сандраки (нині с. Широка Гребля). При дослідженні були виявлені уламки кераміки, вироби з оленячих ріг, наконечники, сокирки, булавки, знаряддя, столовий та кухонний посуд тощо. У 1980-х рр. багато нових поселень було відкрито у селах Березна, Білий Рукав, Курилівка, Малий Митник тощо. У 1990-х рр. археологічні дослідження проводили працівники Вінницького краєзнавчого музею та

[313] Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-селянського Уряду України. 1923. № 18–19. С. 577–578.

[314] Указ Президії Верховної Ради УРСР № 10/9 від 30 грудня 1962 «Про укрупнення сільських районів Української РСР».

Вінницького державного педагогічного інституту Б.І. Лобай, С.О. Гусєв, які у с. Петриківцях вивчали, досліджували і знаходили цікаві матеріали поселення черняхівської культури. На полях, поблизу населених пунктів місцями зберігаються курганні групи (села Кропивна, Сміла, Чернятинці, Широка Гребля), окремі кургани (села Березна, Білий Рукав, Великий Острожок, Війтівці, Воронівці, Держанівка, Клітенка, Кустівці, Кушелівка, Лип'ятин, Петриківці, Рибчинці, Скаржинці, Соколова), культурна належність яких не встановлена[315].

Територія краю належала до Болохівської землі — давньоруської області, що лежала у верхів'ях Південного Бугу, Случі і Тетерева. У 1259 р. ці землі були підкорені татарами, для захисту земель тодішні литовські князі почали будувати укріплені фортеці. Перші документальні письмові згадки про Хмільник, Уланів та інші населені пункти пов'язані з успішною битвою проти татар литовського князя Ольгерда біля річки Синя Вода 1362 р. У 1434 р. у складі польської держави було створено Хмільницьке староство Подільського воєводства, яке охоплювало 28 сіл і містечко Уланів, з центром Хмільник, який 1488 р. отримав магдебурзьке право, що забезпечувало додаткові можливості для розвитку. Близько 1500 р. Сигізмунд І дарував місту герб. Хмільницькими землями пролягав торговий Чорний шлях, який потерпав від татарських набігів. Перші замки-фортеці та оборонні споруди з'явилися на початку 15 ст. (Хмільник, Уланів, Сальниця, Острожок). У 1512 р. князем Костянтином Острозьким старостою на хмільницьких землях було призначено Предслава Лянцкоронського, який набув визнання мужньою боротьбою проти татар. У 1534 р. за наказом польського короля Сигізмунда І староста Ян Тарнавський укріпив Хмільник замком[316].

Кутова вежа фортеці збереглася, її висота сягає 20 м, товщина стін — 1,5 м, вона має двоярусне підвальне приміщення і двоповерхове приміщення над підвалом. На другому поверсі підвального приміщення збереглися бійниці. Протягом віків вежа використовувалася як оборонна споруда, мусульманська мечеть, православна церква, складське приміщення і навіть кафе. В нинішній час у ній розмістився історичний музей.

У 1606 р. польський король Сигізмунд ІІІ надає нові привілеї на ім'я кам'янецького каштеляна Якова Претвича на розвиток Уланова. Магдебурзьке право отримує Сальниця (1607 р.). Це сприяло значному зростанню і зміцненню цих поселень. У 1615 р. Уланів мав добре укріплений замок-фортецю та розвинуту комерцію. Його купці були відомі і мали свої лавки в Бердичеві, Хмільнику, Вінниці, Києві. Приблизно на ці роки припадає письмове згадування близько 10 сіл краю (Петриківці, Рибчинці, Тараски, Березна Зозулинці та ін.), в топоніміці, легендах яких відбилася козацька першооснова.

З успіхами Контрреформації у Речі Посполитій сюди на східні кордони тікали протестанти. Для протидії національно-релігійному гніту та насильницькому окатоличенню місцевого населення, що посилилося в цей час у краї, князь Острозький заснував у Хмільнику вищу школу, завідувачем і ректором якої тривалий

[315] Пам'ятки історії та культури Вінницької області : словникова частина / упоряд.: Ю.А. Зінько, М.Р. Мудраченко [та ін.]. Вінниця, 2011. С. 130–134.

[316] Мальченко О. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств (XV — середина XVII ст.). Київ, 2001. С. 277–279; Мальченко О. Арсенали українських замків XV — середина XVIII ст. Київ, 2004. С. 43.

час працював Христіан Френкен. Для більш активної протидії просуванню католицизму по Україні 1585 р. у місті було скликано Соцініанський собор. Втім поступово католики посідали панівні позиції в краї, так, у 1603–30 рр. побудовано єзуїтський костел зі школою у Хмільнику (сучасний костел Святої Трійці), у пізньоготичних формах з рисами ренесансу. Збудований з піщаника, хрестовий, однонефний з боковими капелами і оборонною баштою на головному фасаді. Головний вхід оформлений різним порталом у вигляді глухого безфронтонного портика. Пам'ятник цікавий як зразок синтезу архітектурних стилів.

Більшість місцевого православного населення зберігала віру предків, що засвідчує Хмільницький літопис, складений невідомим місцевим мешканцем у 1636–50 рр. про поточні події на Правобережній Україні. Як вияв протесту проти релігійного і національного гніту у ці часи вибухають у краї масові народні повстання під проводом Косинського, Наливайка, Лободи, Трясила, Бута (Павлюка). Могутньою хвилею народна боротьба знайшла свій яскравий вияв у Визвольній війні 1648–76 рр. В одному з листів тодішній староста С. Лянцкоронський писав, що «майже всі селяни і міщани піднялися на боротьбу і вступають до війська Хмельницького». За повідомленнями історичних джерел, у Скаржинцях три тижні перебував Богдан Хмельницький, якому у Хмільнику встановлено пам'ятник.

У с. Уланів стояли загони Максима Кривоноса, який відбудував на півострові досить міцну цегляну фортецю-замок, а біля неї спорудив дерев'яну православну церкву. Українсько-польське протистояння призвело до занепаду краю, а тривале перебування 1672–99 рр. у складі Кам'янецького еялету Оттоманської імперії ще більше розорило місцеве населення. У 1699 р. Хмільницьке староство було відновлене у складі Речі Посполитої, посилився релігійний і соціальний гніт. У 1716 р. власник Уланова Й. Колюшна-Чесновський побудував римо-католицький храм Преображення Господнього. У 1734–35 рр. повстале населення краю брало участь у гайдамацькому загоні Митки, що активно діяв у Хмільницькому старостві. За участь у Коліївщині були закатовані ватажки та місцеві селяни — учасники повстання у Хмільнику, Уланові, Куманівцях, Чудинівцях та інших поселеннях. Після придушення повстання помітно зросла панщина, старостівські володіння та доходи старост. Відомо, що 1765 р. староста міста Й. Осолінський одержав чистого прибутку у розмірі понад 98 тис. злотих. У 1793 р. як наслідок поділів Речі Посполитої хмільницькі землі у складі Правобережної України були приєднані до Російської імперії. З 1795 р. Хмільницький повіт увійшов до новоствореної Брацлавської, потім Подільської губерній. У 1804 р. Хмільник і Сальниця стали позаштатними містами Літинського повіту Подільської губернії, цей статус зберігався до встановлення радянської влади.

Перша половина 19 ст. в краї пов'язана з повстаннями Устима Кармалюка. Через це у трьох подільських містечках (Хмільник, Літин, Летичів) були розташовані Казанські піхотні полки. На Хмільниччині збереглися пам'ятні місця «Кармелюкова печера» (с. Думенки), «Кармелюкова криниця» (с. Семки), «Кармелюкова гора» (с. Лозна).

У жовтні 1846 р. дорогою до Кам'янця-Подільського через Хмільник та Уланів ймовірно проїздив Т. Шевченко, де сьогодні за проєктом скульптора В. Стукана поставлені пам'ятники у 1991 р. та 2016 р., відповідно.

За доби Української революції (1917–21 рр.) влада у краї неодноразово змінювалася. Найбурхливішими виявилися події 1918–19 рр., пов'язані з ім'ям отаманів Я. Шепеля, Я. Гальчевського, перебуванням УГА, спробою створення місцевої української «Ради Республіки». Радянську владу у краї встановили наприкінці 1920 р.[317]. 1 листопада 1921 р. під час Листопадового рейду через Педоси, Лозову, Чудинівці, Крупин, Куманівці теперішнього Хмільницького району проліг шлях Подільської групи Армії УНР (командувач Михайло Палій-Сидорянський). У 1920–30-ті рр. утверджується радянсько-більшовицька влада. Розпочався час репресій, переслідувань української інтелігенції, голодомор, закривались церкви. За підрахунками історика-краєзнавця М. Дороша, Голодомор 1932–33 рр. забрав життя близько 25 тис. людей[318]. Найбільше постраждали села Держанівка, Кропивна, Курилівка, Соломірка (нині Порик), Сьомаки, Широка Гребля; в 11 селах району поставлені пам'ятні знаки жертвам Голодомору. Репресивна політика сталінського режиму забрала до таборів 591 людину.

У 1934 р. при пошуках питної води у Хмільнику були виявлені лікувальні радонові води, через чотири роки район був оголошений курортною зоною. Проте Друга світова війна перервала природний хід розвитку краю, який був окупований з середини липня 1941 р. На початку січня 1942 р. єврейське населення Хмільника та навколишніх сіл зігнали в гетто[319]. Під час окупації було вбито майже 12 тис. безвинних жертв[320]. Звільнення району розпочалось у січні 1944 р., повністю вдалося звільнити район і місто до 18 березня 1944 р. У 53 братських і поодиноких могилах на Хмільниччині поховані 3544 бійців, невідомими серед них залишаються 480 загиблих[321]. У міському ландшафті Хмільника Друга світова війна меморіалізована трьома військовими похованнями з прахом близько 350 воїнів, прізвища 30 з них не встановлені[322].

На фронтах Другої світової війни загинули 7434 уродженців Хмільницького району, в тому числі 140 — на радянсько-фінській війні. На честь загиблих земляків зведені пам'ятники у кожному селі. У 1985 р. був встановлений Меморіал воїнам-хмільничанам, загиблим у роки Другої світової війни, у 2002 р. відкрили Меморіал скорботи, який вшанував пам'ять мирних мешканців міста, які загинули під час окупації.

У селах району у післявоєнні роки споруджено на могилах полеглих у боях Другої світової війни бійців численні пам'ятні знаки, зокрема у Великому Острожку, Гулях, Думенках, Качанівці, Колибабинцях, Кривошиях, Куманівцях, Кустівцях, Лозні, Маркушах, Митинцях, Петриківцях, Подорожній, Порику-1, Порику-2, Сальниці, Сербанівці, Семках, Слободі-Кустовецькій, Смілі, Старій Гуті, Сувківці, Сьомаках, Червоній Володимирівці. Герої Радянського Союзу: Д.І. Герасимчук

[317] Маринич В. Наш край в 1918–1920 рр. // І Хмільниц. наук. іст.-краєзн. конф., 23 верес. 2015 р. Вінниця, 2015. С. 164–165.

[318] Дорош М.Н. Зламані колоски. Публіцистика. Документи. Вінниця, 2003. 128 с.

[319] Жизнь в оккупации. Винницкая область : сб. документов. Москва, 2010. С. 41.

[320] Книга пам'яті Вінницької області. Київ, 1995. Т. 6. С. 677–703.

[321] Маринич В.М. Пам'ятає світ врятований. Вінниця, 2013. С. 528.

[322] Мемориал: обобщенный банк данных о защитниках Отечества, погибших, умерших и пропавших без вести в период Великой Отечественной войны и послевоенный период. URL: https://obd-memorial.ru/html/advanced-search.htm (дата доступа: 30.07.2018).

(1916–78 рр.), А.П. Касян (1918–44 рр.), В.К. Олійник (1922–44 рр.), О.В. Полін (1910–44 рр.), М.П. Сьомак (1919–44 рр.), С.Н. Сиротюк (1919–82 рр.), Ф.О. Столярчук (1906–44 рр.). В.В. Порик (1920 р., с. Соломірка (нині Порик) — 1944 р.) — Національний герой Франції і Герой Радянського Союзу.

Хмільницький район має аграрне спрямування. Територія сільськогосподарських угідь району складає 101,4 тис. кв. км, під ріллю виділено 87,1 тис. га. Виробництвом сільськогосподарської продукції у районі займаються підприємства ТОВ «Щедра нива» (с. Клітенка), АПНВП «Візит» (с. Томашпіль), СВАТ «Жданівське» (с. Качанівка), ТОВ «Зоря» (с. Білий Рукав), ФГ «Хлібороб ЛД» (с. Рогинці), СТОВ «Надія» (с. Маркуші), СПТС «Колос» (с. Терешпіль), СТОВ «Дружба» (с. Уланів), СТОВ АФ «Україна» (с. Порик), ТОВ «Україна» (с. Слобода Кустовецька), СТОВ ім. Б. Хмельницького (с. Тараски), СФГ «Лісове» (с. Сальниця), ТОВ «Війтовецьке» (с. Війтівці).

Активна модернізація району почалася у 1970-х рр. Промисловий комплекс Хмільника представлений підприємствами легкої та харчової, а також деревообробної, машинобудівної промисловості. Серед промислових підприємств діють ВАТ «Уланівський Агромаш»; ТОВ «Хмільницький завод залізобетонних виробів»; ТОВ «Уланівське заводоуправління», ТОВ «Качанівський цегельний завод» тощо.

Гуманітарна сфера представлена 49 загальноосвітніми навчальними закладами, 21 дошкільними закладами, 3 дитячими позашкільними установами. Діють центральна районна лікарня та поліклініка, 2 дільничні лікарні, 10 лікарських амбулаторій, 52 фельдшерсько-акушерських пункти, 9 аптек, 58 закладів культури клубного типу, 2 державних музеї, 2 дитячі музичні школи, центр дитячої та юнацької творчості. Діти можуть відвідувати Хмільницьку школу естетичного виховання. Городян обслуговує районний Будинок культури та клуби при санаторіях, центральна районна бібліотека, районний історичний музей.

Хмільницький район прагне розширювати дружні економічні та культурні стосунки, Хмільник співпрацює з курортними містами Бердянськ Запорізької області та Миргород Полтавської області. Хмільницькою міською радою укладено угоди про партнерство і співпрацю з польськими містами: Буско-Здруй, Щавниця, Криниця-Здруй, Тарнов, а також з Баньоль-де-л'Орн Нормандії (Франція), Купчинь (Молдова).

У 2001 р. Хмільник включено до списку історичних населених місць України[323]. На його території зареєстровано 27 об'єктів культурної спадщини, з них 13 — історії, 9 — архітектури та містобудування, 3 — монументального мистецтва, 2 — садово-паркового мистецтва.

Гордістю міста є архітектурні споруди — пам'ятки минулого: залишки фортеці, костел Святої Трійці, чотири православних церкви, побудовані в період 1801–1910 рр., палац графа К.І. Ксідо. Два парки, розташовані в санаторіях міста, є пам'ятками садово-паркового мистецтва.

Гордістю Хмільницького краю є й самобутні дерев'яні храми: Свято-Михайлівський 1845 р. с. Голодьки; Свято-Дмитрівський 1849 р. с. Березна; Свято-Михайлівський 1849 р. с. Маркуші; Свято-Покровський 1732 р. с. Митинці; Свято-Парасковійський 1859 р. с. Торчин; Свято-Антоніївський с. Лозова; Святителя Феодосія Чернігівського с. Вугли. У колишньому козацькому селі Лісогірка, що за легендою

[323] Пам'ятки історії та культури Вінницької області : словн. част. / упоряд.: Ю.А. Зінько, М.Р. Мудраченко [та ін.]. Вінниця, 2011. С. 67–68.

засноване козаками-мазепинцями (звідки і його перша назва — Мазепинці), знаходиться величний Свято-Рождественський храм пророка Предтечі Хрестителя Іоанна. Залишки від палаців, костелів, старих будівель можна побачити у селах Курилівка, Митинці, Морозівка, Подорожна, Рибчинці, Куманівці, Воронівці, Великий Острожок. До наших днів дійшли: садибний будинок XIX ст., с. Білий Рукав; римо-католицька каплиця 1827 р. с. Держанівка; костел 18 ст. с. Скаржниці; Свято-Преображенська церква 1859 р. с. Курилівка; комплекс споруди панської економії початку 20 ст. с. Кустівці; садибний літній будинок 1905 р. с. Малий Острожок; Свято-Покровська церква 1882 р. с. Маркуші; Свято-Миколаївська церква 1824 р. с. Рибчинці; Різдва Пресвятої Богородиці 1839 р. с. Тараски; Залишки фортеці 18 ст. с. Уланів.

Відомі постаті, життя і творчість яких пов'язані з Хмільницьким районом: Ференц Ліст (1811–86 рр.) — угорський композитор, що перебував 1847–48 рр. у маєтку К. Вітгенштейн (нині с. Воронівці). Саме тут на теми українських народних пісень написав п'єси для фортепіано «Українська балада» і «Думка», які увійшли до циклу «Колосся Воронинець»; П.Я. Бартош-Литвинова (1833–1904 рр.) — етнограф, фольклористка, письменниця. Дитячі роки провела у Хмільнику; І.-Я. Падеревський (1860 р., с. Курилівка — 1941 р.) — польський піаніст, диригент, композитор, політичний діяч; В.П. Тарноградський (1880 р., с. Уланів — 1945 р.) — поет, репресований, помер у Тайшетлазі; Б.Д. Антоненко-Давидович (1899–1984 рр.) — письменник, репресований (1935 р.), перебував у таборах до 1948 р., з грудня 1950 р. по червень 1951 р. мешкав у с. Білому Рукаві, вдруге перебував на засланні до 1957 р., лауреат Державної премії ім. Т.Г. Шевченка (1992 р.); Я.В. Гримайло (1906 р., с. Рогинці — 1984 р.) — письменник, деякий час очолював Харківську організацію Спілки письменників України, лауреат низки літературних і журналістських премій; Я.Г. Шпорта (1922 р., с. Сальниця — 1956 р.) — поет, перекладач, учасник Другої світової війни; Є.М. Кучеренко (1922 р., с. Качанівка — 2020 р.) — педагог, Герой Соціалістичної Праці (1968 р.), лауреат Державної премії УРСР у галузі науки і техніки (1977 р.); В.С. Протор'єв (1924 р., с. Воронівці — 1997 р.) — Заслужений художник України (1994 р.); В.Ф. Маремпольський (1927 р., с. Маркуші — 2000 р.) — поет, літературознавець, учасник французького антифашистського руху; Є.Г. Гончарук (1930 р., с. Великий Острожок — 2004 р.) — учений-гігієніст, доктор медичних наук, академік, Заслужений діяч науки і техніки УРСР (1990 р.), академік низки зарубіжних академій, в т. ч. Всесвітньої академії медицини Альберта Швейцара, двічі лауреат Державної премії України у галузі науки і техніки (1997 р. та 2002 р.); М.Я. Собчук (1934 р., с. Сальниця — 2001 р.) — архітектор, автор споруд: музею Т.Г. Шевченка, обласного історико-краєзнавчого музею (обидві в м. Черкаси), відзначений Державною премією ім. Т.Г. Шевченка (1987 р.); І.Ф. Надольний (1936 р., с. Ступник) — учений-філософ, соціолог, доктор філософських наук, академік, Заслужений працівник освіти України (2000 р.); Ф.М. Гуменюк (1941 р., с. Рибчинці) — живописець і графік, Народний художник України (2009 р.), лауреат Державної премії України ім. Т.Г. Шевченка (1993 р.); М.В. Луків (1949 р., с. Куманівці) — поет, Заслужений діяч мистецтв України (1997 р.), академік Української екологічної академії наук, автор пісень, що стали народними, лауреат низки премій.

Т.Р. Кароєва, О.А. Коляструк

МІСТО ХМІЛЬНИК

Хмільник — районний центр (з 1932 р.), місто обласного підпорядкування (з 1979 р.), курорт державного значення (з 2011 р.).

Розташоване на північно-західному краї Вінницької області, на Подільській височині, висота над рівнем моря — 250–285 м. Клімат — помірно-теплий, м'який, без різких коливань температури, сприятливий для організму людини.

З 1957 р. до його складу входять також села Бугринівка, Мазурівка, Порубинці, Сидориха, Слобода[324]. Загальна площа — 2049,3 га. Тут проживає 28,2 тис. осіб.

Хмільник відомий з 1362 р. Перша письмова згадка про нього як поселення пов'язана з битвою литовського князя Ольгерда біля річки Синя Вода, в якій татарське військо зазнало поразки. Разом з тим пізніші документи свідчать, що до того існували «хмільницькі» бояри, «ґрунт хмільницький». Є також дослідники, які корені міста виводять до 12 ст. до так званого болохівського «Божського града». Місто первинно розташовувалося на невеликому острові, що утворюється двома рукавами Південного Бугу.

Від 1434 р. місто стало центром Хмільницького староства Подільського воєводства у складі польської держави. Староство охоплювало 28 сіл і містечко Уланів. У 1488 р. поселення отримало магдебурзьке право і додаткові можливості для розвитку. Його розташування поряд з Чорним шляхом, яким здійснювалися татарські набіги, вимагало від місцевого населення та гарнізону готовності до військових дій. У 1534 р. за наказом польського короля Сигізмунда I старостою Яном Тарнавським місто було укріплено замком. Замкові фортифікації мали площу в одну десятину, були дерев'яними і за формою нагадували овал. Викопаний канал між Південним Бугом і його притокою Пастушею надавав центру острівного положення, що рятувало певною мірою від постійної військової загрози. Після численних татарських навал постало питання про його укріплення. На 1571 р. вал і глибокий рів було поновлено, збудовано п'ять нових кам'яних веж. На всіх семи вежах було збудовано широкі площадки для гармат і стрільниць на всі сектори. Арсенал на той час складався з 5 гармат, 21 гаківниці, 31 аркебузи, 29 рушниць[325]. У місті налічувалося 320 будинків, а також 14 шляхетських домоволодінь, які не платили податки[326].

З успіхами Контрреформації у Речі Посполитій сюди на східні кордони тікали протестанти, і Хмільник перетворився на один з осідків соцініан. Але поступово католики зайняли пануючі позиції, зокрема у 1603–30 рр. побудовано єзуїтський костел зі школою (сучасний костел Святої Трійці).

Хмільничани брали участь у селянсько-козацьких рухах під проводом Северина Наливайка (1594–96 рр.), Павла Павлюка (1637 р.), а згодом й у національно-визвольній війні під проводом Богдана Хмельницького, який перебував на території району у червні 1649 р. З Хмільником також пов'язані військові подвиги Максима Кривоноса, Івана Виговського.

Під час перебування міста у складі Кам'янецького еялету Оттоманської імперії (1672–99 рр.) турки укріпили замок.

---

[324] Вінницька область: адмін.-територ. устрій. 1986 : довідник. Одеса, 1986. С. 140–151.

[325] Мальченко О. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств (XV — середина XVII ст.). Київ, 2001. С. 277–279; Мальченко О. Арсенали українських замків XV — середина XVIII ст. Київ, 2004. С. 43.

[326] Архив Юго-Западной России. Ч. 7. Т. 2. Киев, 1890. С. 71.

У 1699 р. Хмільник відійшов до Речі Посполитої та став центром староства. У 1774 р. тут налічувалося вже 497 будинків[327].

В 1793 р. Хмільник у складі Правобережної України був приєднаний до Російської імперії. У 1795 р. став повітовим центром новоствореної Брацлавської, потім Подільської губерній. Для нього був утверджений герб, що зображав срібну башту на блакитному фоні. У 1804 р. поселення стало позаштатним містом Літинського повіту Подільської губернії. Цей статус зберігався до встановлення радянської влади. З 1796 р. місто було у приватній власності російських землевласників Безбородько-Кушелевих, Каншиних, Левашових, які змінювали один одного. Його тодішні межі визначалися майже 2,5 тис. десятинами землі. Основними формоутворюючими об'єктами були ринкові площі: одна біля фортеці, інша — на лівобережжі, на трактовій дорозі Київ — Кам'янець-Подільський. Упродовж 19 ст. місто розвивалося у північному та східному напрямках.

На 1911 р. тут діяло 22 підприємства (зокрема, тартак, пивоварний, чавуноливарний та машинобудівний заводи), 67 різних майстерень з переробки продуктів тваринництва та обробки деревини. Діяла залізнична станція, телеграфна контора, поштова земська станція. У 1915 р. тут мешкало 18,3 тис. жителів.

Під час Української революції (1917–21 рр.) у місті часто мінялася влада. Ці події пов'язані з ім'ям отамана Я. Шепеля, перебуванням підрозділів УГА, намаганнями створити місцеву «Раду Республіки». На кілька років місто було у центрі повстанського руху, радянську владу встановлено лише наприкінці 1920 р.[328].

З 1923 р. Хмільник став центром району, що входив до складу Вінницької округи, а згодом і Вінницької області. Через тодішню близькість до кордону поселення опинилося у зоні будівництва (з 1931 р.) укріпрайону. Ще й досі його споруди навколо міста нагадують про потужне мілітарне будівництво радянської епохи.

Хоча міста порівняно з селами менше потерпали від голоду 1932–33 рр., проте й у Хмільнику відомо про смерть щонайменше 25 осіб[329].

Нові перспективи перед містом відкрилися у 1934 р., коли було знайдено лікувальні радонові води, і через чотири роки воно було оголошене курортною зоною.

16 липня 1941 р. місто окупували нацистські війська. У перших числах січня 1942 р. єврейське населення міста та навколишніх сіл зігнали в гетто. А вже 9 та 16 січня розстріляли 7040 його мешканців[330]. Всього у Хмільнику під час окупації вбили 11 760 людей. Понад 700 хмільничан і мешканців тодішнього передмістя було мобілізовано до лав Червоної Армії[331]. Місто звільнено 18 березня 1944 р. Друга світова війна меморіалізована у міському ландшафті 3 військовими похо-

[327] Симашкевич М. Историко-статистическое описание заштатного города Хмельника, Подольской губернии, Литинского уезда // Подольские епархиальные ведомости. 1869. № 10–13.

[328] Маринич В. Наш край в 1918–1920 рр. / І Хмільниц. наук. іст.-краєзн. конф., 23 верес. 2015 р. Вінниця, 2015. С. 164–165.

[329] Національна Книга пам'яті Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Вінницька область. Вінниця, 2008. С. 746–747.

[330] Жизнь в оккупации. Винницкая область : сб. документов. Москва, 2010. С. 41.

[331] Статистика різних джерел, ймовірно через різні методики збору матеріалів, різниться. Див: Книга пам'яті Вінницької області. Київ, 1995. Т. 6. С. 677–703.

ваннями з прахом майже 350 воїнів[332]. Близько 30 імен і досі залишаються невідомими. У 1985 р. був встановлений Меморіал воїнам-хмільничанам, загиблим у роки Другої світової війни, у 2002 р. відкрили Меморіал скорботи, який вшанував пам'ять мирних мешканців міста, які загинули під час окупації.

З мирним часом почалося відновлення господарства Хмільника. І вже у вересні 1944 р. з'явився перший водолікувальний заклад — сучасна обласна фізіотерапевтична водолікарня. Нині тут функціонують вісім лікувально-оздоровчих закладів на майже 3 тис. місць. Щороку їх відвідують близько 45 тис. громадян. Основним лікувальним фактором курорту є мінеральні радонові води, а також лікувальна торф'яна грязь Війтівецького родовища.

Розбудова міста почалася у 1970-х рр., коли з'явився газопровід і водогін, почали будівництво багатоповерхівок, асфальтування вулиць.

Промисловий комплекс міста представлений підприємствами легкої та харчової, а також деревообробної, машинобудівної промисловості. У місті розвинута торговельно-розважальна інфраструктура.

Медичне обслуговування здійснює Хмільницька центральна районна лікарня та поліклініка. Діють 4 загальноосвітні школи I–III ступенів, 4 дошкільні навчальні заклади загального типу, Центр дитячої та юнацької творчості, школа естетичного виховання, районний Будинок культури, центральна районна бібліотека, районний історичний музей.

У 2001 р. Хмільник включено до списку історичних населених місць України[333]. На його території зареєстровано 27 об'єктів культурної спадщини, з них 13 — історії, 9 — архітектури та містобудування, 3 — монументального мистецтва, 2 — садово-паркового мистецтва. Гордістю міста є архітектурні споруди — пам'ятки минулого: залишки фортеці, костел, побудований на честь Святої Трійці в 1603 р. і реставрований в 1729 р., 4 православних церкви, побудовані в період 1801–1910 рр., палац графа К.І. Ксідо. Два парки, розташовані в санаторіях міста, є пам'ятками садово-паркового мистецтва.

Т.Р. Кароєва

[332] Мемориал: обобщенный банк данных о защитниках Отечества, погибших, умерших и пропавших без вести в период Великой Отечественной войны и послевоенный период. URL:https://obd-memorial.ru/html/advanced-search.htm

[333] Пам'ятки історії та культури Вінницької області : словн. част. / упоряд.: Ю.А. Зінько, М.Р. Мудраченко [та ін.]. Вінниця, 2011. С. 67–68.

м. ХМІЛЬНИК

Багатошарове поселення: трипільської культури, давньоруського часу та козацької доби (енеоліт, 12–13 ст., 17–18 ст., археол.). Неподалік від центра міста.

Пам'ятка розташована на північно-східній стороні острова, що утворений двома рукавами Південного Бугу. Під час археологічних досліджень з'ясовано, що замок у Хмільнику побудований на валу давньоруського городища 13 ст. Упродовж 2015–16 рр. під керівництвом Л.І. Виногродської на Замковій горі закладено три траншеї. У траншеї № 1 та № 2 значну частина матеріалів складають кахлі (декоровані листям аканту або зубцями по краю) та фрагменти кераміки 17 ст. — першої половини 18 ст. Більшість посуду за формами віднесено до горщиків. Вони поділяються на дві групи: димлену та червоноглиняну. Фрагменти кераміки переважно орнаментовані рослинним і геометричним орнаментом. У траншеї № 3 виявлено рештки споруди кінця 12–13 ст. Знайдено фрагменти амфор із червоноглиняної кераміки 13 ст. та горщики. Їх вінця покриті білим ангобом з внутрішньої та зовнішньої сторони. Тулуб посудин прикрашений прокресленими горизонтальними лініями. Знайдені також певні індивідуальні знахідки: частина обробленої кістки та два скроневі кільця, що мають вигляд знаку запитання. У траншеї № 3 зафіксовано також кераміку трипільського часу у нашаруванні пізньоруського житла. Дослідницею встановлено, що городище 13 ст. побудоване на трипільському поселенні. Матеріали зберігаються у Вінницькому обласному краєзнавчому музеї. [1]

Д.М. Ленчук

Братська могила радянських бійців (іст.). Вул. Небесної Сотні.

Розташована у північній частині старого міського кладовища, по червоній лінії вулиці, навпроти приміщення військкомату. У братській могилі поховано 242 радянських бійця 71-ї та 276-ї стрілецьких дивізій 18-ї армії, які загинули в боях за визволення міста від німецько-нацистських окупантів у березні 1944 р., а також окремих бійців, які загинули у січні, квітні та червні 1944 р. Сюди в 1952 р. були перепоховані бійці, загиблі під час боїв за остаточне визволення сіл Соколової та Вербівки і з окремих могил міста. Відомі прізвища 241 бійця. Пам'ятник встановлений у 1978 р. На постаменті трилопатевий шпиль з чашею зверху, нижче дві гранітні дошки з написами та зображеннями солдата і ордена Великої Вітчизняної війни. Позаду могили стела, нижній ряд якої складають 18 плит з викарбованими прізвищами, а верхній — 12 плит з викарбованими зображеннями військово-патріотичної символіки. Написи (рос.): «1941–1945. Никто не забыт, ничто не забыто» (плита на постаменті ліворуч), «Вечная слава воинам 18 Армии, павшим в боях за освобождение г. Хмельника. Март 1944 г.» (плита на постаменті праворуч). Матеріал — граніт. Розмір: стела — 1,6×18,0×0,4 м; постамент — 9,5×13,0×0,4 м; шпиль — 7,2×1,0×1,0 м. Пам'ятник скопійовано з меморіалу м. Черняхова Житомирської обл. Автор — архітектор М. Хробус. У селах району у післявоєнні роки споруджено на братських та поодиноких могилах полеглих у боях Другої світової війни радянських бійців численні пам'ятні знаки, зокрема у Великому Острожку, Гулях, Думенках, Качанівці, Колибабинцях, Кривошиях, Куманівцях, Кустівцях, Лозні, Маркушах, Митинцях, Петриківцях, Подорожній, Порику-1, Порику-2, Сальниці, Сербанівці, Семках, Слободі-Кустовецькій, Смілі, Старій Гуті, Сулківці, Сьомаках, Червоній Володимирівці. [2]

Т.Р. Кароєва

Братська могила радянських бійців (іст.). Вул. Небесної Сотні.

Розташована у північній частині старого міського кладовища, впритул до перехрестя вулиць Небесної Сотні та М. Некрасова. У братській могилі поховано 105 радянських бійців 276-ї стрілецької дивізії 18-ї армії, які загинули в боях за визволення міста 10–23 березня 1944 р., а також бійців 71-ї, 129-ї, 161-ї, 271-ї, 276-ї та 317-ї стрілецьких дивізій 18-ї армії, померлих від ран в хірургічному польовому рухомому шпиталі. Відомо 82 прізвища загиблих. У 1954 р. встановлено обеліск, у 1974 р. його замінено чотиригранною ступінчатою стелою у вигляді зрізаної піраміди, увінчаної зіркою. Напис на стелі (рос.): «Вечная слава героям 18 Армии, павшим в боях за освобождение района. Март 1944 г.»; на її цоколі — «Слава Вам, храбрые советские воины! Ваше бессмертие над нами встает. Доблестно павшие, спите

спокойно. Вас никогда не забудет народ». Матеріал — залізобетон. Розміри: стела — 4,0×0,7×0,64 м; цоколь — 1,3×1,1×0,9 м. Виготовлено майстрами Київського художнього фонду. [3]

Т.Р. Кароєва

Братські могили жертв нацизму (2002 р., іст.). Вул. Курортна.

На південній околиці міста, навпроти санаторію «Хмільник», у Меморіальному парку пам'яті жертв фашизму, наприкінці центральної алеї розташовані 6 могил — жертв німецько-нацистської окупації. Поряд з санаторієм та за ним — ще по одній могилі. Тут у лісі за межею міста впродовж 1942–43 рр. було знищено понад 11,7 тис. осіб, переважно євреїв з міського гетто. На центральній алеї на шляху до 6 могил встановлено символ духовного єднання єврейської нації — семисвічник менора (висота — 4,5 м), символічне зображення зламаної шибениці (висота — 3,5 м). Наприкінці алеї посеред 6 могил встановлено пам'ятник жертвам Голокосту у вигляді кам'яної брили довільної форми (розмір: 2,0×2,0×1,0 м), наближеної в основі до прямокутника, закріпленої на купі каміння (висота до 2 м, діаметр до 6 м). На пам'ятнику табличка з символічним зображенням зірки Давида, яку підтримують руки та напис (рос.): «Всего в городе Хмельнике Винницкой области уничтожено 11 743 еврея. В этих братских могилах в разное время в 1942–1943 гг. немецкими палачами были зверски убиты 2900 евреев города Хмельника. Мир праху их». Напис повторюється на івриті. Поряд на постаменті (розмір: 1,3×2,4×0,2 м) встановлено обеліск Невідомому Праведнику у вигляді кам'яної брили (розмір: 0,6×0,4×1,4 м), наближеної в основі до прямокутника. На лицьовому боці обеліска табличка з написом (рос.): «Неизвестному праведнику — благодарные узники». Кожна з 8 могил умовно позначена земляним насипом (висотою 1 м, діаметром до 10 м), огородженим бордюром. На кожній з могил встановлено кам'яну брилу довільної форми (розмір: 0,7×0,8×0,5 м), наближеної в основі до прямокутника, лицьовий бік якого частково стесаний під табличку (розмір: 0,3×0,4 м) з написом. Шість могил навпроти санаторію розміщено попарно з півночі на південь вздовж автомобільної траси. Напис на кожній з двох північних могил: «Жертви акції знищення єврейського населення м. Хмільника 3 березня 1943 року». Напис на кожній з двох центральних могил: «Жертви акції знищення єврейського населення м. Хмільника 12 червня 1942 року». Напис на кожній з двох південних могил: «Жертви акції знищення єврейського населення м. Хмільника 16 січня 1942 року». Напис на могилі поряд з санаторієм (рос.): «09.01.1942 р. нацистами были зверски убиты 6800 евреев, женщин и детей города Хмельника. Мир праху их». Меморіальний парк пам'яті жертв фашизму відкрито 2002 р. Матеріал: менора — метал, шибениця — залізобетон, камінь — сірий граніт, тротуарна плитка, залізобетонний бордюр. [4]

Т.Р. Кароєва

ДВС № 758 (1931–38 рр., іст.). Вул. Курортна.

На південній околиці міста, навпроти санаторію «Хмільник», у Меморіальному парку жертв фашизму, неподалік від братських могил розташована триамбразурна довготривала вогнева споруда (далі — ДВС) № 758, в якій містився командний пункт 1-го батальйонного району оборони Летичівського укріпленого району, так званої «Лінії Сталіна», яка активно будувалась у 1931–38 рр. Батальйонний вузол оборони займали впродовж 1932–38 рр. підрозділи 39-го окремого кулеметного батальйону, впродовж 1939–41 рр. — 21-га окрема кулеметна рота. На початку війни 5-та рота 24-го окремого кулеметного батальйону очолила оборону міста. Впродовж 14–17 липня 1941 р. точилися запеклі оборонні бої. ДВС підірваний німцями при відступі у 1944 р., його частково було зруйновано. Одноповерховий, напівзаглиблений, з Г-подібним входом. Діаметр наземної частини — 4,0 м, висота — 0,7 м. Товщина напільних стін — 1,38 м, перекриття — 0,98 м. Матеріал — залізобетон. Є меморіальний напис: «Довготермінова вогнева точка років Великої Вітчизняної війни». [5]

Т.Р. Кароєва

ДВС № 759 (1931–38 рр., іст.). Вул. Курортна.

На південній околиці міста, на території пансіонату «Березовий гай», розташована ДВС № 759, в якій містилося сховище 1-го батальйонного району оборони Летичівського укріпленого району, що активно будувалася впродовж 1931–38 рр. Одноповерхове

з Г-подібним входом. Діаметр — 4,0 м. Матеріал — залізобетон. Нині використовується як погріб. [6]

Т.Р. Кароєва

Меморіал землякам, загиблим у Другій світовій війні (1985 р., іст.). Площа Перемоги.

Меморіал розташований у східній частині площі, зорієнтований на проспект Свободи, біля міського поштамту. Скульптурний барельєф пам'ятника представлений чотирма облицьованими гранітними пілонами (висота — 3,0 м). Вони об'єднані вставками з чорного граніту, по яких згори стікає вода. На пілонах встановлені стели з викарбованими іменами загиблих (близько шести сотень) та написами (рос.): «Вечная слава воинам-хмельничанам, погибшим в годы Великой Отечественной войны за честь, свободу и независимость Родины!», «Никто не забыт, ничто не забыто». Над пілонами 25-метрової довжини діорама із зображенням атакуючого пориву захисників Вітчизни. Автори — скульптори П.Г. Чепель, М.М. Посікіра, В. Подольський, архітектор М.Й. Канєвський. Пам'ять загиблих у роки Другої світової війни односельців вшановано численними меморіалами з поіменними списками у селах району. [7]

Т.Р. Кароєва

Меморіальна дошка воїнам-визволителям (1977 р., іст.). Привокзальна площа.

Спочатку в братській могилі на привокзальній площі було поховано 15 радянських бійців 71-ї, 276-ї стрілецьких дивізій, 39-го окремого танкового корпусу 18-ї армії, які загинули в боях за визволення міста у березні 1944 р. Сюди було перепоховано прах бійців, загиблих під час боїв за остаточне визволення сіл Розсоші, Соколової та хутора Дубровського. Відомі 11 прізвищ загиблих. У 1952 р. на братській могилі було встановлено пам'ятник. У 1977 р. відбулося перепоховання до братської могили на міському кладовищі. Замість пам'ятника, на залишках його цоколю (висота 0,07 м), встановлено меморіальну гранітну дошку з написом (рос.): «Воинам-освободителям г. Хмельника. Их имена незабвенны, врезаны кровью в гранит. Вечное сердце народа память о них сохранит. 1941–1945 гг.». Розмір: 1,5×1,0×0,35 м. [8]

Т.Р. Кароєва

Пам'ятник учасникам радянсько-афганської війни 1979–89 рр. (1999 р., іст.). Площа Перемоги.

Пам'ятник розташований у північній частині площі, зорієнтований на проспект Свободи. Композиція складається з двох частин, округла в основі. Нижня частина — цоколь, утворений з багатьох призм, розміщених одна біля одної по колу. По верхньому краю цоколя вмонтовано дев'ять гранітних плит, на кожній з яких викарбовано портрет загиблого. В цоколь впираються три вертикальних дуги-арки, у верхів'ї яких розташований металевий дзвін. Близько 200 юнаків з Хмільницького р-ну брали участь у війні в Афганістані, 9 з них не повернулися. Матеріал: граніт, залізобетон, метал. Діаметр цоколю — 3,0 м, висота — 6,0 м. Автори В.А. Паламарчук, Ю.М. Пашковський. Виготовлено місцевими майстрами. [9]

Т.Р. Кароєва

Будинок земського лікаря (1890 р., архіт.). Вул. Т. Шевченка, 25.

Цегляна будівля у псевдоруському стилі розташована по червоній лінії вулиці. Тинькована. Парадний вхід — ґанок, прикрашений фігурними колонами, що тримають балкон-терасу другого поверху. Тераса також прикрашена фігурними колонами і накрита дахом з восьмигранним шатром. Побудований на замовлення Д.М. Донського, земського лікаря у Хмільнику. У 1905–06 рр. він брав активну участь в революційних подіях на Поділлі, заарештований та засуджений до заслання у Сибір у 1906 р. У 1911 р. повернувся у Хмільник, працював вільним лікарем. У радянський час добудований другий поверх. Тривалий час використовувалося районним відділом міліції. Нині медичний реабілітаційний центр «Південний Буг» МВС України. Будинок земського лікаря є пам'яткою архітектури місцевого значення. [10]

Т.Р. Кароєва

Будинок А.М. Стесселя (кінець 19 ст., іст., архіт.). Вул. Літописна, 31.

Зорієнтований по лінії вулиці. Первинно будинок одноповерховий, з напівпідвальним поверхом, на два крила. Прямокутний у плані. Вхід акцентований за допомогою колон, ґанок заглиблений у площину зовнішньої стіни будівлі. У другій половині 20 ст. добудований другий поверх. Реконструйований

у 2018 р. Упродовж 1909–15 рр. у будинку з родиною мешкав Стессель Анатолій Михайлович (1848–1915 рр.) — російський військовий діяч, генерал-лейтенант. Брав участь у російсько-японській війні, очолював оборону Порт-Артура, який врешті-решт у 1905 р. здав японській стороні. Верховний суд Російської імперії 7 лютого 1908 р. виніс вирок про його розстріл, але під тиском громадськості його було замінено на 10 років ув'язнення в Петропавлівській фортеці. Через рік генерала звільнили, його колишній ад'ютант К.І. Ксідо запропонував йому помешкання у своєму маєтку. А.М. Стесселя поховали на католицькому кладовищі, де спорудили каплицю. Її та могилу зруйнували на початку 1970-х рр. Нині тут розташований реабілітаційний центр учасників АТО. [11]

Т.Р. Кароєва

Комплекс будівель чавуноливарного заводу (1905–10 рр., іст., архіт.). Вул. Небесної Сотні, 26.

Територія заводу орієнтована по лінії вулиці. У 1905 р. вздовж неї побудовано одноповерхове виробниче приміщення ливарного цеху, у 1910 р. ліворуч впритул до нього з'явився двоповерховий адміністративний корпус. Обидві будівлі цегляні, на кам'яному підмурку. Завод засновано купцем першої гільдії Г. Гуревичем для виготовлення деталей до сільськогосподарських машин. У 1920–30-ті рр. механічний завод спеціалізувався на випуску запасних частин для сільськогосподарських машин і тракторів. У 1955–57 рр. було освоєно випуск транспортерів і тунельно-поворотних вагонеток для цегельних заводів, у 1964 р. — розкидачів мінеральних добрив. У 1980-х рр. це був єдиний у СРСР завод, де вироблялися навісні машини для внесення мінеральних добрив. Нині завод «Хмільниксільмаш» (з 1994 р. — ПАТ), що випускає сільськогосподарську техніку та комплектуючі для неї. [12]

Т.Р. Кароєва

Костел Пресвятої Трійці (1603 р., 1728 р., архіт.). Вул. Т. Шевченка, 7.

Костел розташований на південний схід від Замкової гори, на перехресті вул. Шевченка та проспекту Свободи. З орієнтацією фасаду на вул. Шевченка. Заснований як тринітарський костел, висвячений на честь Пресвятої Трійці. Первинно дерев'яна будівля у стилі бароко. З середини 17 ст. неодноразово руйнувався. Капітально відремонтований, розширений і переосвячений на честь Усічення Голови Івана Богослова у 1728 р. У 19 і 20 ст. зроблено прибудови. У 1970-х рр. головний вхід на подвір'я костелу перенесено у зв'язку з розширенням дороги. У плані — чотиристовпна базиліка. Бокові нефи перекрито хрестовими склепіннями, головний неф — напівциркульними з розпалубками. В оформленні інтер'єру використано тосканський ордер. На стінах олійний живопис початку 20 ст. Тинькований. У 1937 р. закритий, використовувався як виробнича споруда. Службу поновили під час нацистської окупації, з того часу не припинялася. Костел є пам'яткою архітектури та містобудування національного значення. [13]

Т.Р. Кароєва

Парк (1967 р., архіт.). Вул. Т. Шевченка, 20.

Ландшафтний парк розташований навколо санаторію «Медичний центр реабілітації залізничників» (1953 р.) вздовж старого русла річки Південного Бугу. Парк перетинає канал, що впадає у ставок з острівцем. Площа 20,0 га. Парк розбитий у 1967 р. за ініціативою головного лікаря санаторію Н.Я. Гольденберга. Проєкт розробляли київські фахівці. Садівники — М.О. Тиліманчук, В.К. Коваль. У парку зростає понад 100 видів і форм дерев та чагарників, зокрема смерека гребінчаста, ялиця біла, модрина європейська, бук західний, айва японська та ін. Парк є пам'яткою садово-паркового мистецтва державного значення. [14]

Т.Р. Кароєва

Парк (1968 р., архіт.). Вул. 1-го Травня, 39.

Дендрологічний парк розташований навколо Центрального військового клінічного санаторію «Хмільник» (1961 р.). Площа 55,0 га. Парк розбитий у 1968 р. за проєктом І.Н. Гегельського. Тут зростає 120 видів деревних рослин: сосна Веймутова, липа африканська, дуб червоний, ялина колюча сиза, горіх чорний, бархат амурський, магонія падуболиста, туя звичайна тощо. Особливу цінність має кипарисова алея. Парк є пам'яткою садово-паркового мистецтва державного значення. [15]

Т.Р. Кароєва

Садибний комплекс графів Левашових — К. Ксідо (16–20 ст., іст., архіт.). Вул. Т. Шевченка, 1.

Комплекс розташований на насипному пагорбі правого берега річки Південний Буг, в центрі міста. Є пам'яткою архітектури національного значення. Башта замку (1534 р.). Заснування замку можна віднести принаймні до першої половини 15 ст., оскільки місто Хмільник мало магдебурзьке право з 1448 р. та було центром староства. Це поселення вважалося одним з головних пунктів оборони на українському порубіжжі і повинно було стримувати можливе просування ворожих військ уздовж р. Південного Бугу вглиб краю. У 1534 р. замок був укріплений, а місто оточено кам'яною стіною. Канал, викопаний між Південним Бугом та його притокою Пастушою, надав укріпленням і місту острівного становища. Після численних татарських навал 1571 р. вал і глибокий рів було відновлено. На валу стримів палісад. До замку через Південний Буг вів міст, що закінчувався біля брами в одній з веж. Крім надбрамної, існувало ще шість триповерхових веж. Вежа «Стражниця» мала чотири поверхи. П'ять веж були новозбудованими. У декотрих перший поверх зроблений був подвійною стіною, засипаною глиною. Стіни були з бланкуванням, але не повністю накриті дахом. Вежі збудовані з широкими площадками для гармат та стрільницями на усі сектори. Над стрільницями розміщувалися «димнини» для відводу порохових газів під час стрільби. Комори, в яких зберігалися гармати та боєприпаси, були зосереджені по всьому периметру замку, що спрощувало доставку вогневих одиниць на позиції. Арсенал складався з 5 гармат, 21 гаківниці, 31 аркебуза, 29 рушниць. Існуюча башта стоїть на насипному пагорбі правого берега річки Південний Буг, у східній його частині. Була складовою замку з вежевою системою, з улаштуванням ретраншементів, тобто відсічених тилових укріплень. Керував будівництвом Гійом Левассер де Боплан (1595–1673 рр.). Висота вежі 20 метрів. Кам'яна, восьмигранна у плані (діаметром 8 м), триярусна. З боку річки — три контрфорси до рівня другого ярусу. Матеріали будови: камінь, цегла. Товщина стін 1,5 м. Вежа має двоярусне підвальне приміщення і двоповерхове приміщення над підвалом. На другому поверсі підвального приміщення збереглися бійниці. За війни 1648–57 рр. місто і замок було спустошено За описом 1665 р. — тут було повсюдне згарище. З 1672 по 1699 рр. у замку стояв турецький гарнізон. Замок знову був укріплений, проведені підземні ходи. За панування турків вежа слугувала мечеттю. Замкові будівлі значно постраждали у 18 ст., і замок, втративши військове значення, поступово занепав. У 1805 р. вежа реконструйована і висвячена як церква святого Іллі. Споруда неодноразово перебудовувалася. Над замковим двором церква здіймається двома ярусами, колишні амбразури тут розтесані для звичайних вікон. Артилерійські амбразури, по одній на кожній грані, збереглися лише в нижньому цокольному ярусі. У 1970-х рр. башта облицьована керамічною плиткою, контрфорси потиньковані. Тривалий час (з 1976 р.) пам'ятка використовується як приміщення для історичного музею, вхід з рівня замчища. На першому поверсі — ресторан. Крім вежі, від давніх укріплень збереглися порохові склади, підземні ходи, підмурки південно-східної вежі (тут до замчища ведуть п'ятдесят сходинок). Башта замку зображена на міському гербі — срібна на блакитному полі геральдичного щита. Будинок прислуги (19 ст.). Двоповерхова будівля у південно-східній частині пагорба давнього насипного замчища на правому березі Південного Бугу. Зорієнтована фасадом у внутрішній двір маєтку. Первинно була одноповерховою. Другий поверх добудований пізніше. Прямокутна у плані. Оштукатурена під «шубу». Будинок призначався для керуючого маєтком. Нині тут міський відділ освіти. Палац (1911–15 рр.). Палац розташований уздовж північної частини насипного пагорбу правого берега Південного Бугу, на місці середньовічного замчища. Один з яскравих зразків архітектури неокласицизму на Україні, у формах якого використано мотиви епохи Відродження і класицизму. Будівля двоповерхова (з аттиком на північному фасаді), цегляна, прямокутної конфігурації, симетрична у компоновці мас, з баштами на головному фасаді та торцях. План у схемі класицизму, дворядний, з розташуванням на центральній поперечній вісі вестибюля і зали (нині план змінений). Споруда має два фасади. Головний фасад — південний, обернений у замкове подвір'я. Стіни потиньковані та побілені, а центральна частина прикрашена двоярусною напівциркульною терасою, оточеною колонами великого тосканського ордеру (шестиколонний портик — напівротонда). Колонада влаштована

у два ряди і дещо неспіврозмірна товщина самих колон пом'якшується тонко профільованою балюстрадою другого ярусу. Протилежний — північний фасад, обернений до низовинної частини Хмільника. Фасад облицьований темно-сірим гранітом. Центральна вісь паркового фасаду підкреслена міцним шестиколонним портиком доричного ордеру з видовою терасою і баштою. Над вікнами другого поверху нависають карниз великого виносу та аттик з вікнами-стрільничками. Для врівноваження певної масивності центральної частини фасаду, архітектор розмістив на першому поверсі по боках ризаліту глибокі ніші, одягнув вікна у величезні наличники з рустованих приставних колон, які несуть оригінальний фронтончик із великим центральним замковим каменем. Центральний вертикальний об'єм підтриманий баштами в торцях, з невеликими вікнами, виокремленими в третьому ярусі сандриками. Перекриття у будівлі пласкі, балочні. Замовники проєкту К.І. Ксідо та К.В. Ксідо (уроджена Левашова). За подібним проєктом раніше було побудовано садибу князя А.Г. Гагаріна у Холомках (тепер Порховського р-ну Псковської обл., РФ). Ксідо Костянтин Іванович (1879 — після 1943 рр.) — учасник російсько-японської війни 1904–05 рр., капітан, штаб-офіцер для доручень начальника Головного управління воєнно-навчальних закладів (з 1913 року). Видавець. У 1906(7) р. одружився з графинею Левашовою Катериною Володимирівною (1866–1920 рр.). Архітектор І.О. Фомін (1872–1936 рр.). Будівництвом палацу керував інженер Мінаєв, серед місцевих майстрів М.Є. Клебанівський, П.Г. Малиновський, В.К. Черній, П.А. Бесарабець. До 1917 р. палац використовувався як житловий будинок. У центральній частині даху під час Другої світової війни була зруйнована шестиколонна ротонда. Після 1917 р. в приміщенні палацу була агрономічна школа, електротехнічна школа, будівельне управління НКВС, склади, з 1964 р. — міський готель. Міст арочний (1915 р.). Вул. М. Сиротюка. Формуючий елемент у просторовому рішенні садиби. Кам'яний, двопролітний, арочний міст через Південний Буг. Арочні пройми над річкою в тих же пропорціях, що й ніші північного фасаду палацу. Від мосту йде пандус під'їзної дороги до колишніх воріт, що розташовувалися із західного боку. Інша сторона мосту виходить у міський парк ім. Т. Шевченка. Автор проєкту — архітектор І.О. Фомін. Палац, башта та міст є пам'ятками архітектури та містобудування національного значення. [16]

Т.Р. Кароєва

Свято-Троїцький храм (1863 р., архіт.). Вул. О. Пушкіна, 111.

Вперше церква згадується у 1863 р. Була розташована у передмісті в с. Мазурівка, яке в 1964 р. увійшло до міської межі. Церква посеред садиби. Вхід зорієнтований на Свято-Троїцький проїзд. Традиційна орієнтація зі сходу на захід. Цегляна хрестовокупольна церква з триярусною дзвіницею у візантійському стилі. Тинькована. За радянського часу не діяла. Повернута православній релігійній громаді у 2016 р. [17]

Т.Р. Кароєва

Собору Пресвятої Богородиці храм (1831–39 рр., архіт.). Вул. 1-го Травня, 7.

Собору Пресвятої Богородиці храм розташований на перехресті вулиць 1-го Травня та М. Кутузова. Зорієнтований зі сходу на захід, вівтарна частина — по вул. 1-го Травня. Церква кам'яна хрестовидна, трикупольна, у російсько-візантійському стилі. Однонавна, одноапсидна. Тинькована. Храм відомий з 1720 р. Розташований на правому березі Південного Бугу, за межами Старого міста, у передмісті, що охоплювало хутори Вугринівка, Вербівка, Лелітка, Порубинці тощо. Первинно був дерев'яним, розташовувався за 100 сажнів на захід від теперішньої будівлі. У 1804 р. церква з сусідніми будинками згоріла. У 1831–39 рр. поновлена у камені. У 1863 р. одноярусний іконостас був виконаний на кошти священика І. Василевського майстернею Сваричевського. Центральне місце у храмі займала ікона Божої Матері з первинної будівлі. У 1962 р. закрита, використовувалася як Будинок піонерів. Первісні розписи та іконостас втрачено. У 1991 р. службу поновлено для православної релігійної громади. [18]

Т.Р. Кароєва.

Храм Покрови Пресвятої Богородиці (1801 р., архіт.). Вул. Т. Шевченка, 36.

Храм Покрови Пресвятої Богородиці зорієнтований зі сходу на захід, витягнутий вздовж лінії вулиці. Цегляна хрестовокупольна церква у візантійському стилі. Первісні розписи та іконостас втрачено. Тинькована. Бані на церкві та дзвіниці шестигранні.

Дзвіниця триярусна. Первинно дерев'яний храм стояв на Старому базарі Старого міста. У 1797 р. разом із сусідніми будівлями згорів. У 1801 р. споруджено новий храм. У 1863 р. до нього добудовано кам'яну дзвіницю. За радянського часу вперше закрили в 1936 р., через вісім років після нацистської окупації відкрили, другий раз закрили в 1963 р. Використовувалася для господарських потреб пансіонату працівників управління внутрішніх справ. У 1989 р. повернуто православній релігійній громаді та реставровано. [19]

Т.Р. Кароєва

Храм Різдва Пресвятої Богородиці (1807–10 р., архіт.). Вул. М. Столярчука, 8.

Храм Різдва Пресвятої Богородиці зорієнтований зі сходу на захід, лівий його бік — вздовж вулиці. Розташований у середині садиби. Це колишнє передмістя на правому березі річки Пастушої, по поштовій дорозі в Уланів. Кам'яна двоповерхова будівля з дзвіницею, у класицистичному стилі. Однонавна, одноапсидна. Тинькована. Первинно на цьому місці була дерев'яна церква, що згоріла у 1804 р. під час загальної пожежі на прибузькій частині парафії — «Слободі». Будівництво нової тривало упродовж 1807–10 рр. У 1865 р. добудовано два бічних приділи завдяки пожертвам місцевого чиновника Плужинського, а в 1867 р. подовжений триярусний іконостас, котрий згодом був трохи пошкоджений блискавкою, яка вдарила у вівтарний купол. Головний вхід у храм прикрашений портиком з чотирма колонами. Первісні дзвіницю, розписи та іконостас втрачено. Двічі закривалася у радянський час. Функціонувала у 1942–61 рр. У 1979 р. реконструйовано, використовувалася як міський відділ РАГСу. У 1991 р. служби поновлено для православної релігійної громади. [20]

Т.Р. Кароєва

Пам'ятник Б. Хмельницькому, видатному державному діячеві та полководцю (1966 р., іст., мист.). Вул. 1-го Травня.

Пам'ятник стоїть у сквері, за рогом на вул. Курортну. Постать на повний зріст на постаменті. Обличчям зорієнтована на вул. Курортну. Це перший пам'ятник Богдану Хмельницькому на території області. Постать гетьмана відтворено на повний зріст, з булавою у руці. Пам'ятник встановлено у 1966 р. на постаменті з написом: «Явіть мужність свою і вам вовіки віків славу запишуть! Б. Хмельницький». На алеї до пам'ятника встановлено гармати того часу. Матеріал: залізобетон, граніт. Скульптура — 2,5 м, постамент: 2,0×1,0×1,0 м. Виготовлено майстрами Київського художнього фонду. Богдан Хмельницький (1595(6)–1657 рр.) — військовий, політичний та державний діяч, гетьман Війська Запорозького, керівник Хмельниччини — повстання проти зловживань коронної шляхти в Україні, котре переросло у загальну визвольну війну проти Речі Посполитої. Гетьман кілька разів проїжджав через Хмільник. Існує версія про Хмільник як місце походження роду Хмельницьких.

Т.Р. Кароєва

Пам'ятник Т.Г. Шевченку, поету, основоположнику нової української літератури (1991 р., мист.). Проспект Свободи.

Пам'ятник розташований біля центрального входу до міського парку ім. Т. Шевченка, що тягнеться вздовж лівого берега Південного Бугу. Споруджено у 1991 р. на кошти трудових колективів міста і сіл району. Постать поета на постаменті. Обличчям зорієнтована на проспект. На передній площині постаменту напис: «Обніміться ж, брати мої, молю вас, благаю. Шевченко Т.Г.». Матеріал: кована мідь, граніт. Висота скульптури — 3,0 м, постаменту — 2,7 м. Автор — скульптор В.Є. Стукан (м. Хмільник). Виготовлено місцевими майстрами. [21]

Т.Р. Кароєва

с. БЕРЕЗНА

Братська могила радянських бійців (іст.). Центр села.

На правому березі річки Південний Буг поховано 45 радянських бійців 871-го та 876-го стрілецьких полків 276-ї стрілецької дивізії 18-ї армії, які загинули при визволенні села. Відомі прізвища 7 бійців. Лівобережна частина села була звільнена 8 березня 1944 р., бої за звільнення правого берега Південного Бугу тривали ще 10 днів. На братській могилі (розмір: 3,0×7,0 м) пам'ятник встановлено в 1953 р., виготовлений за проєктом Київського художнього фонду. Матеріал — залізобетон. На двоярусному кам'яному підмурівку встановлений мурований постамент (розмір: 1,6×1,2×1,2 м), пофарбований

в зелений колір. На постаменті — скульптура, фарбована у сріблястий колір: воїн з автоматом на грудях, зі схиленою непокритою головою, в лівій руці — каска, правою притримує лавровий вінок, поставлений на постамент. Висота скульптури — 2,3 м. На лицьовій стороні постаменту таблиця з написом «Вічна слава героям». Однотипні пам'ятники встановлено на могилах бійців у селах Великому Митнику, Війтівцях, Качанівці, Порику-2 і Терешполі. [22]

О.А. Коляструк

с. ВЕЛИКИЙ МИТНИК

Братська могила радянських бійців (іст.). Вул. Ю. Гагаріна.

У центральній частині села, біля школи, поховано 69 радянських бійців 237-го артилерійського і 367-го стрілецького полків 71-ї стрілецької дивізії, 873-го та 876-го стрілецьких полків 276-ї стрілецької дивізії 18-ї армії та 702-го стрілецького полку 52-ї армії, які загинули при визволенні села у березні 1944 р. У 1952 р. сюди перепоховано прах загиблих бійців: 7 — з с. Кушелівки та 7 — з с. Філіополя. На братській могилі (розмір: 3,0×5,0 м) пам'ятник встановлено в 1952 р., виготовлений за проєктом Київського художнього фонду. Матеріал — залізобетон. На цегляному поштукатуреному постаменті (розмір: 1,7×1,3×1,3 м) встановлено скульптуру, фарбовану в бронзовий колір: воїн з автоматом на грудях, зі схиленою непокритою головою; в лівій руці — каска, правою притримує лавровий вінок, поставлений на постамент. Вінок пофарбований: зеленим кольором листя, червоним — стрічки на ньому. Висота скульптури — 2,3 м. На лицьовій стороні — напис «Вічна слава героям, що загинули в боях з фашизмом за визволення с. В. Митник 1941–1945 рр.», нижче — на плиті з чорного граніту прізвища загиблих. [23]

О.А. Коляструк

с. ВЕЛИКИЙ ОСТРОЖОК

Братська могила радянських бійців (іст.). Східна околиця села.

У північно-західній частині кладовища поховано 7 радянських бійців 129-ї гв. стрілецької дивізії 320-го гв. стрілецького полку, які загинули 8.03.1944 р. Відомі прізвища всіх загиблих. Могила огороджена металевим парканом. На кошти колгоспу ім. Коцюбинського місцевими майстрами споруджено металевий обеліск, увінчаний червоною зіркою. [24]

О.А. Коляструк

с. ВИШЕНЬКА

Братські могили бійців радянської армії (іст.). Східна околиця села.

09–13.01.1944 р. радянські війська звільнили с. Вишеньку, але через деякий час відступили. При визволенні загинули 232 бійці, які поховані у 3 братських могилах біля входу на сільське кладовище. Прізвища відомі. Остаточне визволення села відбулося 05–07.03.1944 р. В боях за село за січень-березень полягло 89 бійців. Відомі 10 прізвищ. У 1956 р. більшість загиблих були перепоховані до меморіалу в с. Уланів. У центральній частині кладовища стоїть металевий, пофарбований синім кольором пірамідальний обеліск з червоною зіркою вгорі. Тут в одиночній могилі поховано Єрметова Мусабая, рядового 237-го артилерійського полку 71-ї стрілецької дивізії, 07.03.1944 р. Поряд ще два металевих пірамідальних обеліски з червоними зірками вгорі. В одній з них поховано Бойка Володимира Яковича, рядового 131-го стрілецького полку 71-ї стрілецької дивізії, 07.03.1944 р. [25]

О.А. Коляструк

Пам'ятний знак на честь 50-річчя звільнення від кріпацтва (1914 р., іст.). Кладовище.

У 1861 р. царський уряд Російської імперії ухвалив маніфест про звільнення селян від кріпацтва. У лютому 1864 р. селяни уклали з землевласником угоду про розмежування земель, вийшли зі статусу тимчасовозобов'язаних і отримали волю. На честь 50-річчя цієї події у північно-східній частині кладовища було встановлено пам'ятний знак. Являє собою двоступінчастий обеліск із сірого граніту, увінчаний хрестом (загальна висота — 2,5 м). На лицьовій стороні напис: «Цей пам'ятник побудований селянами с. Вишеньки прих. св. Антоном Кмітовичем і церк. стар. Петром Куликом. 2 лютого 1914». [26]

О.А. Коляструк

с. ВІЙТІВЦІ

Братська могила радянських бійців (іст.). Вул. Данова.

У центрі села, на території шкільного подвір'я поховано 49 радянських бійців 871-го стрілецького полку 276-ї стрілецької дивізії 18-ї армії, які загинули при визволенні с. Війтівці (з 1946 до 2016 р. — Жданівка) та с. Дубрівка. Прах загиблих перепоховань з одиночних могил на початку 1950-х рр. Відомі прізвища 40 бійців. На братській могилі (розмір: 3,0×7,0 м) пам'ятник встановлено в 1954 р., виготовлений за проєктом Київського художнього фонду. Матеріал — залізобетон. На кам'яному підмурівку — мурований постамент (розмір: 1,0×1,0×1,0 м), облицьований кам'яною декоративною плиткою. На постаменті — скульптура, фарбована у бронзовий колір: боєць Червоної армії в плащ-накидці з автоматом на грудях зі схиленою непокритою головою; в лівій руці — каска, правою притримує лавровий вінок (розфарбований: зеленим кольором листя, червоним — стрічки на ньому), поставлений на постамент. Висота скульптури — 2,3 м. На лицьовій стороні постаменту прикріплено гранітну плиту з меморіальним написом і прізвищами 33 загиблих. [27]

О.А. Коляструк

с. ГОЛОДЬКИ

Могила П.І. Бондарчука, учасника радянсько-афганської війни (іст.). Вул. Миру.

У центральній частині кладовища похований Бондарчук Петро Іванович (1967–87 рр.) — десантник, рядовий. Народився в Голодьках. Закінчив місцеву восьмирічну школу, здобув освіту токаря у Вінницькому ПТУ № 13. Призваний у жовтні 1985 р., в Афганістані з травня 1986 р. Нагороджений Орденом Слави. Загинув 19.08.1987 р. За мужність та відвагу нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно). На могилі встановлено обеліск з чорного граніту (висота — 1,5 м) з портретом і написом: «Бондарчук Петро Іванович. 4.VII.1967–1987. Ти назавжди пішов від нас та забрав із собою нашу радість і світлі дні життя. Дорогому, любимому сину, брату від вічно скорботних матері, батька, сестри та рідних». Могила обнесена металевою огорожею. [28]

О.А. Коляструк

с. ГУЛІ

ДВСи (1931–34 рр., іст.). Неподалік центру, південна та північна околиця села.

Три однотипні довготривалі вогневі споруди (далі — ДВС) — капітальні залізобетонні фортифікаційні споруди для прикриття артилерійської чи кулеметної зброї, її обслуги та довготривалої оборони, побудовані як укріплення оборонного району (УР № 13). ДВС № 1 розташована на південній околиці села, на крутому березі Південного Бугу. Має форму неправильного восьмикутника (ширина — 5,7 м, довжина — 6,0 м, товщина стін — 1,5 м). Складається з одного приміщення, з невеликим вхідним коридором та трьома кулеметними амбразурами, направленими в бік річки, і дві амбразури для захисту вхідних дверей. Був обладнаний вентиляційною системою і мав автономну систему постачання води. ДВС № 2 розташована неподалік центру села, на березі Південного Бугу. Нині він заповнений землею, територія навколо засаджена деревами і заросла чагарником. ДВС № 3 розташована на північній околиці села, на території кладовища. [29]

О.А. Коляструк

с. ДУМЕНКИ

ДВСи (1931–34 рр., іст.). П'ять споруд навколо села.

Довготривала вогнева споруда (далі — ДВС) № 1 розташована за 1,0 км на південь від села, добре проглядається з польової дороги Педоси – Думенки. Має форму шестикутника (ширина — 4,5 м, довжина — 5,4 м, товщина стін — 0,8 м). Складається з одного приміщення з невеликим вхідним коридором та двома кулеметними амбразурами, направленими в бік Південного Бугу, і однією амбразурою для захисту вхідних дверей. Була обладнана вентиляційною системою і мала автономну систему постачання води. ДВС № 2 розташована за 0,5 км на захід від села, на пагорбі. Має форму восьмикутника (ширина — 5,5 м, довжина — 6,0 м, товщина стін — 1,3 м). Складається з одного приміщення з невеликим вхідним коридором та двома кулеметними амбразурами, направленими в бік Південного Бугу, і двома амбразурами для захисту вхідних дверей. Була обладнана вентиляційною системою і мала

автономну систему постачання води. Не має явних ознак пошкоджень. ДВС № 3 розташована за 1,0 км на південний захід від села, за 0,5 км західніше від ДВС № 1, на високому пагорбі поблизу лісосмуги. Складається з одного приміщення (довжина — 2,8 м, ширина — 3,2 м, товщина стін — 0,65 м). Обладнана для стрільби зі станкового кулемета, мала автономну вентиляцію. ДВС № 4 розташована на східній околиці села, на пагорбі. ДВС № 5 розташована за 1,0 км на схід від села, на підвищенні, поруч з дорогою Думенки – Гулі. Має форму восьмикутника (висота — 1,9 м, ширина — 5,0 м, довжина — 8,0 м, товщина стін — 1,5 м). Складається з двох приміщень з невеликим вхідним коридором та трьома кулеметними амбразурами, направленими в бік Південного Бугу, і двома амбразурами для захисту вхідних дверей. Була обладнана вентиляційною системою і мала автономну систему постачання води. Не має явних ознак пошкоджень. Поруч є залишки окопів. [30]

О.А. Коляструк

с. КАЧАНІВКА

Братська могила радянських бійців (іст.). Центр села.

Навпроти сільської ради, поряд зі школою, поховано 28 радянських бійців 865-го стрілецького полку 271-ї стрілецької дивізії та 168-го стрілецького полку 24-ї стрілецької дивізії 18-ї армії, які загинули 7–9.03.1944 р. під час визволення с. Качанівки. Всі прізвища відомі. На братській могилі (розмір: 2,0×8,0 м) пам'ятник встановлено в 1958 р., виготовлений за проєктом Київського художнього фонду. Матеріал — залізобетон. На кам'яному підмурівку — мурований постамент (розмір: 1,2×1,2×1,5 м), облицьований кам'яною декоративною плиткою. На постаменті — скульптура, фарбована у бронзовий колір: боєць Червоної армії в плащ-накидці з автоматом на грудях, зі схиленою непокритою головою; в лівій руці — каска, правою притримує лавровий вінок (розфарбований: зеленим кольором листя, червоним — стрічки на ньому), поставлений на постамент. Висота скульптури — 2,3 м. На лицьовій стороні постаменту прикріплено гранітну плиту з меморіальним написом і прізвищами 28 загиблих. Перед пам'ятником — зірка вічного вогню. [31]

О.А. Коляструк

Могили радянських бійців (іст.). Південно-західна частина села.

У північній частині кладовища 2 могили, в яких поховано двох рядових радянських бійців 865-го стрілецького полку 271-ї стрілецької дивізії 18-ї армії, які загинули 06–07.03.1944 р. Прізвища відомі. Металевий обеліск (висота: 2,15 м) з червоною зіркою виконаний місцевими умільцями. Поховання обнесене металевою огорожею. [32]

О.А. Коляструк

с. КОЛИБАБИНЦІ

Братська могила радянських бійців (іст.). Вул. Поштова.

У центрі села, поблизу клубу, поховано бійців 606-го та 761-го стрілецьких полків 317-ї стрілецької дивізії та 320-го гв. стрілецького полку 129 гв. стрілецької дивізії, які загинули 09.03.1944 р. при звільненні с. Колибабинці. Пам'ятник встановлено 1957 р., виготовлений за проєктом Київського художнього фонду. На цегляному, обкладеному плиткою з сірого граніту, постаменті встановлено скульптуру радянського бійця у плащ-накидці (висота: 2,5 м), з автоматом за плечима та пілоткою в правій руці. Пофарбований золотистою фарбою. До постаменту прикріплено плиту з чорного граніту з меморіальним написом та прізвищами загиблих. [33]

О.А. Коляструк

с. КРИВОШИЇ

Братська могила радянських бійців (іст.). Вул. Ю. Гагаріна

Поблизу школи, поховано 8 радянських бійців 367-го стрілецького полку 71-ї стрілецької дивізії та 299-го гв. артилерійського полку та 320-го гв. стрілецького полку 129-ї гв. стрілецької дивізії, які загинули 09.03.1944 р. при звільненні с. Кривошиї. Прізвища відомі. Пам'ятник встановлено в 1958 р., виготовлений за проєктом Київського художнього фонду. На цегельному штукатуреному постаменті (розмір: 2,0×1,6×1,6 м) встановлено скульптуру радянського солдата у плащ-накидці, з автоматом на грудях, з непокритою головою, схиленого на одне коліно, у лівій руці — дубова гірлянда (висота: 2,0 м). Матеріал — залізобетон. Біля його ніг плита з меморіальним написом. [34]

О.А. Коляструк

Могила М.П. Голюка, учасника радянсько-афганської війни (іст.). Кладовище.

Голюк Микола Пилипович (1962–84 рр.) — молодший сержант, номер гарматної обслуги. Народився в Кривошиях. Закінчив дев'ять класів місцевої школи, 1982 р. — Вінницький політехнічний технікум. Призваний у березні 1982 р., в Афганістані з жовтня 1982 р. Загинув 21 січня 1984 р. Нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно). Його іменем названо одну з вулиць рідного села та поле. На могилі встановлено обеліск з чорного граніту (висота: 1,6 м) з портретом і меморіальним написом: «Молодший сержант Голюк Микола Пилипович. 18.I.1962–21.I.1984. Загинув при виконанні службових обов'язків». Над портретом — зірка і лаврова гілка. [35]

О.А. Коляструк

с. КРОПИВНА

Братські могили радянських бійців (іст.). Вул. Первомайська.

На кладовищі, що на північно-східній околиці села, ліворуч від входу розташовані 4 одиночних та 10 братських могил, в яких поховано 227 радянських бійців, які загинули під час визволення с. Кропивна з 8.01 до 8.03.1944 р. Всі прізвища відомі. Перед могилами на бетонному постаменті (розмір: 1,9×1,5×0,2 м) встановлено скульптуру жінки із похиленою головою (висота: 3,4 м). На плечі накинута хустка. В підніжжі статуї плита з написом: «Вічна слава героям, які загинули при визволенні села Кропивна 1941–1945 рр.». Над написом — орден Вітчизняної війни, внизу — лаврова гірлянда із зіркою і меморіальною стрічкою. На одиночних могилах поставлені металеві хрести із прізвищами загиблих. На одній братській могилі розташований металевий, пофарбований у червоний колір пірамідальний обеліск, увінчаний зіркою (висота: 2,2 м), на другій — хрест, увінчаний зірками, серпом і молотом. До пам'ятних знаків прикріплено таблички з прізвищами загиблих. Всі інші могили вкриті дерном. [36]

О.А. Коляструк

с. КУМАНІВЦІ

Братська могила радянських бійців (іст.). Центр села.

Поховано 4 радянських бійці 276-ї стрілецької дивізії 18-ї армії, які загинули при визволенні села. Відоме прізвище одного рядового. Пам'ятник встановлений у 1953 р. Поруч з братською могилою пам'ятний знак на вшанування односельців, загиблих на фронтах Другої світової війни. [37]

О.А. Коляструк

с. КУРИЛІВКА

Поселення трипільської культури (енеоліт, археол.). Займає мисоподібний пагорб на правому березі річки Холста.

З півночі і сходу пагорб обмежений широкою низиною заплави річки, з півдня — болотистим яром, а із заходу пагорб переходить у плато. Висота пагорба над урізом води становить 15,0–20,0 м. З протилежного боку яру є кар'єр гончарної глини, яку місцеві жителі використовують і нині. Поселення виявлене у 1988 р. і досліджувалося у 1988–89 рр. С.О. Гусєвим. Воно займало чималу площу, близько 30,0 га. На орній поверхні виявлено залишки 42 наземних жител у вигляді прямокутних майданчиків обпаленої глини з відбитками конструкцій дерев'яного каркасу. Вірогідно, забудова велася концентричними колами, що найкраще помітно у південній частині поселення. Посередині селища залишків будівель не знайдено. Керамічний комплекс складався із столової та кухонної кераміки. Столовий посуд представлений біконічними амфорами, кратерами, конічними мисками, біконічними кубками. Вони орнаментувалися чорною фарбою у вигляді S-подібних спіралей, тонких напівдуг, тангентними та метопними схемами, «кометами». Кілька фрагментів мали промальовки червоною фарбою. Кухонні горщики прикрашалися прокресленими вертикальними лініями ззовні і зсередини вінець та насічками. На поселенні знайдено 3 фрагменти антропоморфних статуеток, два з яких належали фігуркам досить великих розмірів. Третя знахідка — сильно перепалена права ніжка реалістичної статуетки, вірогідно чоловічої. Зооморфна пластика представлена ручкою від черпака у вигляді рогатої голівки бичка. Крем'яні знаряддя праці виготовлялись з принесеної туронської сировини волинських родовищ і відзначались високою якістю виготовлення та значною спрацьованістю. Типологічно це ножі, кінцеві

скребки, вістря стріл. Серед інших знарядь праці знайдено сланцевий топірець, глиняні відтяжки ткацького верстата і прясла. Поселення належить до пізніх фаз середньобузької локальної групи трипільської культури і датується кінцем 4 — початком 3 тис. до н. е. Матеріали зберігаються у фондах Вінницького обласного краєзнавчого музею. [38]

С.О. Гусєв

с. КУСТІВЦІ

Могила радянського бійця (іст.). Вул. Шкільна.

У центрі села, поряд зі школою похований радянський боєць, який загинув 08.03.1944 р. під час визволення села. Над бетонним надгробком — пірамідальний металевий обеліск, увінчаний зіркою (висота: 1,45 м). Виготовлений місцевими умільцями. На обеліску закріплено фотографію бійця і зроблено підпис «Яремчук Дмитро Макарович». Могила обнесена металевою огорожею. [39]

О.А. Коляструк

Могила В.Є. Красуцького, учасника радянсько-афганської війни (іст.). Вул. Шкільна.

На сільському кладовищі похований Красуцький Володимир Євдокимович (1961–81 рр.) – сержант, командир мотострілецького відділення. Народився в Кустівцях. Після початкової школи в рідному селі навчався у Львівському інтернаті. Закінчив Львівське СПТУ-26. Призваний у листопаді 1979 р., в Афганістані з травня 1980 р. Загинув 31 березня 1981 р. Нагороджений медаллю «За бойові заслуги» та орденом Червоної Зірки (посмертно). В школі, де він навчався, є кімната бойової слави. На могилі встановлено обеліск з чорного граніту з портретом загиблого у військовій формі і меморіальним написом «Красуцький Володимир Євдокимович 2.III.1961 р. – 31.III.1981 р. Трагічно ти пішов з життя, але світлий образ твій буде завжди з нами. Скорботні бабушка, рідні, воїни, односельчани». [40]

О.А. Коляструк

с. ЛОЗНА

Братська могила радянських бійців (іст.). У південній частині села.

На кладовищі, навпроти центрального входу поховані радянські бійці 168-го та 274-го стрілецьких полків 24-ї стрілецької дивізії, які загинули при визволенні села 08.03.1944 р. На квадратному бетонному стилобаті — гранітний постамент, на якому встановлений обеліск з чорного граніту (висота: 3,0 м). На ньому вибито портрет бійця в касці і напис: «Вічна слава воїнам-визволителям 1941–1945 рр.». [41]

О.А. Коляструк

Кармелюкова гора та печера (іст.). За 1,0 км на схід від села.

Це найвища у цій місцевості лісова гора. В ній у вапнякових печерах видовбані просторі ніші. За переказами, тут було місце перебування загону У. Кармелюка, що й дало їй назву. Дерев'яні бруси, що підтримували стелю, згнили; частково збереглись кам'яні стовпи, що підпирали дубові сволоки. Керівник селянського повстання на Поділлі 1813–35 рр. Устим Кармалюк (1787–1835 рр.) неодноразово перебував зі своїми побратимами на теренах сучасного Хмільницького району. Більше інформації про народного героя дивись відповідні статті у виданні «Пам'ятки історії та культури Вінницької області. Частина 1. Барський – Немирівський райони». [42]

О.А. Коляструк

Могила О.В. Грицика, учасника радянсько-афганської війни (іст.). Кладовище.

Грицик Олександр Васильович (1964–84 рр.) — сержант, заступник командира взводу. Родом із с. Лозни. Навчався в Лознянській середній школі. Закінчив Хмільницьке ПТУ. Призваний у вересні 1982 р., в Афганістані з квітня 1983 р. Загинув 17 травня 1984 р. Нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно). В рідному селі його ім'ям названа одна з вулиць. На могилі обеліск виготовлений із сірого полірованого мармуру (висота — 1,6 м), на фасадній частині якого зірка, портрет і напис: «Сержант Грицик Олександр Васильович. Народився 19.VII.1964 р. Загинув 17.V.1984 р. в Афганістані. Загинув при виконанні службових обов'язків». Обабіч обеліска дві бетонні чаші з квітами. [43]

О.А. Коляструк

с. МАРКУШІ

Братські могили радянських бійців (іст.). Центр села.

У братський могилі похований 71 радянського бійця 876-го стрілецького полку 276-ї стрілецької дивізії, які загинули при визволенні села 08.03.1944 р. На братській могилі встановлено бетонний обеліск (висота: 1,8 м) із зіркою на кінці та металева плита чорного кольору з меморіальним написом. Друга братська могила розташована у південній частині кладовища, праворуч від входу, в якій поховано 6 радянських бійців. Прізвища відомі. [44]

О.А. Коляструк

с. МИТИНЦІ

Братська могила радянських бійців (іст.). Вул. М. Гоголя.

В центральній частині кладовища, що у південній частині села, поховано 15 радянських бійців 276-ї стрілецької дивізії, які загинули 8.03.1944 р. при звільненні с. Митинці. Прізвища відомі. На братській могилі (розмір: 2,0×8,0 м) пам'ятник встановлено в 1953 р., виготовлений за проєктом Київського художнього фонду. Матеріал — залізобетон. На мурованому, оштукатуреному постаменті (розмір: 1,6×1,2×1,2 м), пофарбованому в чорний колір, встановлено скульптуру, пофарбовану в сріблястий колір: боєць Червоної армії в плащ-накидці, з автоматом на грудях, зі схиленою головою; лівою рукою підтримує автомат, правою — лавровий вінок, поставлений на постамент. Висота скульптури — 2,3 м. На лицьовій стороні постаменту таблиця з написом «Вічна слава героям». [45]

О.А. Коляструк

с. ОСИЧНА

Могила О.М. Томчука, учасника радянсько-афганської війни (іст.). Східна околиця села.

У центральній частині кладовища похований Томчук Олександр Миколайович (1961–81 рр.) — рядовий, стрілець-десантник. Народився в Осичній. Закінчив Вишеньківську середню школу. Працював в колгоспі. Призваний у листопаді 1979 р., в Афганістані з лютого 1980 р. Загинув 06.04.1981 р. Його ім'ям названа вулиця села та поле. На могилі встановлено обеліск з сірого граніту (висота — 1, 6 м) з портретом і меморіальним написом. [46]

О.А. Коляструк

с. ПЕТРИКІВЦІ

Могильник черняхівської культури (друга половина 3 — початок 4 ст. н. е., археол.). Північна околиця села.

Могильник розташований в урочищі «Глинище». Займає високий лівий берег безіменної річки, що впадає у річку Самець. Пам'ятка відкрита Б.І. Лобаєм. Перші археологічні розкопки проведені у 1992 р. Б.В. Магомедовим та М.Є. Левадою. Площа розкопу 44 кв. м. На цій ділянці знайдено сім поховань. Два з них являли собою безурнові трупоспалення. Серед знахідок різноманітний керамічний матеріал: кухонні та столові горщики, дворучний глек та кубок, які належать до черняхівської культури. Серед ліпного посуду зафіксовано два вироби із іксовидними ручками. Одна із посудин мала рустовану поверхню. Цей матеріал належить до пам'яток Вельбарської культури. Також у похованнях виявлено гребені із оленячого рогу, фібули та їх фрагменти різних варіантів, пряжки та намисто. У культурному шарі могильника серед прикрас вирізняється срібна монета — антонініан римського імператора Галлієна, що чеканилася у 254–268 рр. У 1993 р. археологічні розкопки відновлено. Досліджено 540 кв. м та виявлено 13 поховань із них чотири трупоспалення. У наступному сезоні досліджено територію 244 кв. м та на її ділянці обстежено 6 поховань. Керамічний матеріал представлений такими ж формами, що виявлені у попередні роки. Крім срібних та бронзових фібул, слід виділити підвіски грибоподібної форми з бурштину, скляні намистинки, бронзові голки та шпильки, фрагмент скляного кубка, уламок ручки бронзового казанка та бронзова монета середини 3 ст. карбована у м. Вімінакій. Могильник датується другою половиною 3 — початку 4 ст. н. е. Проведено також розвідки на трьох найближчих до могильника поселеннях — Петриківці 2, 3, 6. На них виявлено різноманітний речовий матеріал, який одночасовий із могильником. Матеріали зберігаються у Вінницькому обласному краєзнавчому музеї. [47]

Д.М. Ленчук

Братські могили радянських бійців (іст.). Західна частина села.

На кладовищі у 5 братських могил та одній біля церкви поховано 47 радянських бій-

ців 317-ї стрілецької дивізії, які загинули при визволенні села 8.03.1944 р. Відомі 12 прізвищ (11 похованих у могилі № 1 та 1 у могилі № 2). На кожній могилі місцевими майстрами встановлені металеві пірамідальні обеліски та металеві огорожі. [48]

О.А. Коляструк

с. ПОДОРОЖНЯ

Братські могили радянських бійців (іст.). Західна частина села.

У двох могилах у східній частині кладовища поховано радянських бійців 126-го стрілецького полку та 237-го артилерійського полку 71-ї стрілецької дивізії, 408-го винищувально-артилерійського полку 169-ї стрілецької дивізії 18-ї армії, які загинули на завершальному етапі Житомирсько-Бердичівської операції при звільненні села 10.01.1944 р., яке знаходилось у прифронтовому статусі до остаточного звільнення 08.03.1944 р. Відомі прізвища 18 бійців. Місцевими майстрами встановлено металеві пірамідальні двоступінчасті обеліски, увінчані зірками (висота: 1,4 м). На кладовищі розташовані ще 5 безіменних братських могил бійців, які загинули при обороні села в липні 1941 р. [49]

О.А. Коляструк

Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932–33 рр. (1992 р., іст.). Кладовище.

За підрахунками дослідників, у 1932–33 рр. в селі від голоду померло близько 400 жителів. У центральній частині сільського кладовища, на давньому кургані, на невисокому постаменті встановлено пам'ятний знак — згорблена старенька мати, яка тримає в руках перед собою ікону (висота: 2,7 м, матеріал — залізобетон). [50]

Коляструк О.В.

с. ПОРИК

Братська могила радянських бійців (іст.). Кладовище.

У його центральній частині поховано радянських бійців 129-ї гв. дивізії, які загинули під час звільнення села 10.03.1944 р. Встановлено обеліск з чорного граніту, на постаменті з сірого граніту (висота: 1,65 м). [51]

О.А. Коляструк

Братська могила радянських бійців (іст.). Вул. І. Богуна.

На церковному подвір'ї поховано радянських бійців 565-го, 569-го, 575-го стрілецького полків 161-ї стрілецької дивізії, 606-го стрілецького полку 317-ї стрілецької дивізії, 277-ї окремої винищувальної протитанкової дивізії та 367-го стрілецького полку 71-ї стрілецької дивізії 18-ї армії, які загинули при звільненні села 10.03.1944 р. На братській могилі (розмір: 6,5×4,5 м) пам'ятник встановлено в 1955 р., виготовлений за проєктом Київського художнього фонду. Матеріал — залізобетон. На цегляному, оштукатуреному постаменті (розмір: 1,6×1,6×1,2 м), пофарбованому в зелений колір, встановлено скульптуру, пофарбовану в срібний колір: воїн в плащ-накидці з автоматом на грудях, зі схиленою головою; лівою рукою підтримує автомат, правою оперся на камінь, на якому висічений напис: «Вічна слава героям». Висота скульптури: 3,2 м. На таблиці перед постаментом вписано 6 прізвищ бійців-визволителів та напис: «Ніхто не забутий, ніщо не забуто». Обабіч пам'ятника розташовані дві бетонні стели, на які вписано 162 прізвища бійців. [52]

О.А. Коляструк

Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932–33 рр. та політичних репресій (1997 р., іст.). Кладовище.

У 1932–33 рр. в с. Клітищі (з 1964 у складі с. Порик) від голоду померло понад 600 мешканців. У 1997 р. при вході на кладовище встановлено бетонний обеліск, увінчаний хрестом (висота: 2,0 м). Посередині обеліска прикріплена бетонна плита (розмір: 0,25×0,55 м) з меморіальним написом, знизу — лаврова гілка. Автор скульптури — сільський учитель І. Гуніченко. З правого боку, позаду на двоступеневому постаменті — гранітний обеліск з наскрізним вирізом хреста (висота: 1,2 м), ліворуч якого — зображення ікони Божої Матері, праворуч — зображення образу Ісуса Хреста. Під іконами — дві дубові гілочки, нижче напис: «Вічна пам'ять безневинно загиблих в роки репресій 1937–1938 р.». За монументом розташовано бетонну плиту з прізвищами репресованих жителів села. [53]

О.А. Коляструк

Погруддя В.В. Порика, Героя Радянського Союзу (1969 р., іст., мист.). Центр села.

Порик Василь Васильович (1920–44 рр.) — лейтенант, Герой Радянського Союзу, Національний герой Франції. Народився в Соломірці (з 1964 р. у складі с. Порик). У 1938 р. закінчив Бобринецький сільськогосподарський технікум Кіровоградської обл., а в 1941 р. Харківське піхотне училище. Восени 1941 р. потрапив у полон, був відправлений до табору примусової праці (м. Бомон, департамент Па-де-Кале, Франція). Там очолив підпільний «Комітет радянських патріотів», який брав участь у визволенні полонених. У 1943 р. втік з табору, став організатором і командиром партизанських загонів на півночі Франції, був членом ЦК Руху Опору від колишніх полонених. Схоплений гестапівцями і страчений 22.07.1944 р. У місті Аррасі, на стіні фортеці Сен-Нікез, біля якої розстріляний герой, встановлено меморіальну дошку. Похований у місті Енен-Льєтарі (Франція). На могилі героя в 1968 р. встановлено пам'ятник з червоного граніту, виготовлений у СРСР. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно 1964 р. (посмертно). Погруддя В.В. Порика (висота: 1,0 м) встановлено на постаменті з сірого граніту (розмір: 0,8×0,8×2,2 м) в 1972 р. на площі перед Будинком культури, в якому відкрито музей Героя. [54]

О.А. Коляструк

с. САЛЬНИЦЯ

Братська могила радянських бійців (іст.). Центр села.

Праворуч від меморіалу воїнам-односельцям поховано радянських бійців 71-ї стрілецької дивізії, які загинули при визволенні села 07.03.1944 р. Відомі 12 прізвищ. Братська могила (розмір: 3,3×6,0 м) має меморіальну плиту з написом «Вони загинули за визволення Сальниці і Гнатівки» та списком 35 прізвищ бійців-визволителів; внизу вибито лаврову гілку і автомат. [55]

О.А. Коляструк

Пам'ятний знак братам Павленкам (1985 р., іст.). Вул. Павленків.

У центрі села, поряд зі школою встановлено пам'ятний знак братам Павленкам. Десятеро синів Павла Никодимовича Павленка та Лукії Лаврентіївни були мобілізовані в роки Другої світової війни, шестеро з них не повернулися. Матвій загинув під Уманню, Степан — під Брестом, Кіндрат — під Виборгом, Пилип — у Молдавії, Максим — під Кенігсбергом, Петро — під Сандомиром. Іменем братів Павленків названо вулицю, на якій вони жили, та споруджено пам'ятник на початку вулиці. Пам'ятник являє собою стелу, на лицьовій стороні якої виконані шість барельєфних портретів братів Павленків. [56]

О.А. Коляструк

Пам'ятний знак на честь 50-річчя звільнення від кріпацтва (1917 р., іст.). Вул. Плахотнюка.

У 1861 р. царський уряд прийняв указ про звільнення селян від кріпацтва. У жовтні 1867 р. селяни уклали з землевласником угоду про розмежування земель, вийшли зі статусу тимчасовозобов'язаних і отримали волю. На честь 50-річчя цієї події було відкрито пам'ятний знак — на бетонному постаменті триступеневий пірамідальний обеліск (висота: 1,5 м) з сірого граніту, увінчаний гранітним хрестом (висота: 1,0 м). На лицьовій стороні постаменту напис (рос.): «Сей памятник воздвигнут гражданами общества «Шпиля» в октябре 1917 г.».

О.А. Коляструк

с. САНДРАКИ

Багатошарове поселення: буго-дністровської, трипільської, білогрудівської, чорноліської та черняхівської культур (неоліт, енеоліт, пізньобронзовий вік, 11–9 ст. до н. е., ранній залізний вік, ранньоскіфський час, 7 ст. до н. е., 2–5 ст. н. е., археол.). Східна околиця села.

Пам'ятка розташована в урочищі «Пагурок», над долиною безіменного струмка. Впродовж 1949–50 рр. на поселенні проводились розкопки Верхньобузькою археологічною експедицією під керівництвом О.Ф. Лагодовської. По довжині мису була закладена траншея. На північному її кінці виявлено потужний культурний шар. Тут дослідники заклали розкоп площею 120 кв. м. Пам'ятка виявилася багатошаровою. Буго-Дністровська культура. У 1984 р. Д.О. Даниленко, переглядаючи матеріали О.Ф. Лагодовської, знайшов серед трипільського матеріалу фрагменти кераміки, що належать до заключної фази неоліту, початку енеоліту. Артефакти Буго-Дністровської культури знаходилися під підлогою трипільських

жител-площадок. Знайдено фрагменти мисок двох типів: товстостінні та тонкостінні. Деяка частина цього посуду орнаментована та могла мати високі піддони. Зібраний матеріал дозволив виділити хмільницьку фазу Бого-Дністровської культури. Трипільська культура. В урочищі «Кам'яний Яр», що поблизу урочища «Пагурок», у 1947 р. Верхньобузькою експедицією виявлено поселення середини 5 тис. до н. е. етапу BI. Пам'ятка суттєво пошкоджена внаслідок руйнації яру. Пізньотрипільський культурний шар прослідковується між верхнім шаром суглинку і нижній шаром чорнозему. Під час археологічних досліджень в нашаруванні господарської ями № 1 доби пізньої бронзи знайдено крем'яний наконечник від стріли. Наконечник з одного боку був повністю відретушований, а з іншої лише вздовж леза. Виготовлений із кременю сірого кольору. Мав форму рівнобедреного трикутника і розміри 1,5×2,0 см. Під час дослідження господарських ям № 2 та № 5–7 зафіксовано, що вони прорізали підлогу трипільського житла площею 30 кв. м. відповідно на 0,5 м та 0,4 м. Білогрудівська, чорноліська культура. Культурний шар пізньої бронзи знаходився на глибині 0,2–0,5 м від денної поверхні. Знайдені нерухомі об'єкти цього часу представлені сімома різноманітними ямами. У ямі №А та № 2 знайдено кілька розвалів посудин різних розмірів, що вдалося частково реставрувати. Усі ями поділено на три типи: Перша — господарського призначення (№ 4, 5, 7); Друга — яма для вогнища; Третя — яма (А) на думку дослідників мала певне культове призначення. Знайдений матеріал пов'язаний із керамікою Білогрудівської культури (переважно баночна форма із валиком біля шийки у вигляді спіралі) та керамічними комплексами чорноліського типу (із тими ж формами тільки орнаментовані повними або неповними проколами навколо країв вінець). Даний матеріал дає змогу датувати ці комплекси 9 — початком 7 ст. до н. е. [57]

Д.М. Ленчук

с. СЕРБАНІВКА

Братська могила радянських бійців (іст.). Південна частина села.

У центральній частині кладовища поховано 2 радянських бійці 761-го стрілецького полку 317-ї стрілецької дивізії 18-ї армії. Прізвища не відомі. Встановлено залізобетонну надмогильну плиту (розмір: 0,8×1,0 м). Угорі зірка, нижче лаврова гілка, посередині напис: «Вічна слава героям, які загинули в боях за свободу і незалежність нашої Батьківщини». [58]

О.А. Коляструк

с. СЕМКИ

Братська могила радянських бійців (іст.). Південна околиця села.

У центральній частині кладовища поховані радянські бійці, які загинули при визволенні села. На могилі встановлено металевий обеліск, виготовлений місцевими майстрами.

О.А. Коляструк

с. СКАРЖИНЦІ

Братська могила радянських бійців (іст.). Центр села.

Біля Будинку культури поховано 48 радянських бійців 871-го, 873-го і 876-го стрілецьких полків 276-ї стрілецької дивізії 18-ї армії, які загинули 07.03.1944 р. при визволенні села. Прізвища відомі. На цегляному поштукатуреному триступеневому постаменті встановлено пірамідальний обеліск з чорного граніту (висота: 3,2 м), увінчаний металевою зіркою. Зліва і справа на поштукатурених постаментах (розмір: 0,8×0,8×0,35 м) розташовані надгробні плити з написом (рос.): «Товарищи, помните и чтите воинов, павших при освобождении с. Скаржинцы» і прізвищами 48 воїнів-визволителів. Пам'ятник виготовлено майстрами Київського художнього фонду. [59]

О.А. Коляструк

Могила В.П. Парсяка, учасника радянсько-афганської війни (іст.). Кладовище.

У його центральній частині похований Парсяк Віктор Петрович (1961–80 рр.) — рядовий, механік-водій БМП. Народився в Скаржинцях. Закінчив місцеву восьмирічну школу. Працював в колгоспі. Закінчив курси водіїв. Призваний у квітні 1979 р., в Афганістані з грудня 1979 р. Загинув 17.04.1980 р. Нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно). На могилі встановлено обеліск з рожевого граніту з фотографією і написом «Рядовий Парсяк Віктор Петрович. Народився 29.II.1961. Загинув 17.IV.1980. при виконанні службових обов'язків». [60]

О.А. Коляструк

с. СЛОБОДА-КУСТОВЕЦЬКА

Братська могила радянських бійців (іст.). Біля клубу.

12 січня 1944 р. підрозділи 117-ї гв. стрілецької дивізії вибили нацистів із села. Полягло 5 радянських бійців і 12 місцевих жителів. Але ворог змусив радянські війська відступити. Остаточно село було визволене 6–8 березня 1944 р. Відомі прізвища 10 загиблих. Обеліск встановлено в 1975 р., за проєктом Вінницького художнього фонду. Висота: 3,0 м, матеріал — гранітна крихта. [61]

О.А. Колеструк

Місце подвигу М.П. Сьомака, Героя Радянського Союзу (іст.). Північна околиця села.

Сьомак Микола Павлович (1919–44 рр.) — лейтенант, командир роти протитанкових рушниць 338-го гв. стрілецького полку 117-ї гв. стрілецької дивізії 18-ї армії 1-й Український фронт. Народився в Погребищі. Закінчив семирічну школу. Працював бурильником на нафтопромислах у м. Баку. В Червоній армії з 1939 р. В жовтні 1942 р. закінчив Махачкалинське піхотне училище. На фронті з листопада 1942 р. Воював на Закавказькому, Північно-Кавказькому та 1-му Українському фронтах. Відзначився в бою за визволення Поділля. У січні 1944 р. зі своєю ротою утримував захоплений рубіж. У критичну хвилину бою з гранатами кинувся під ворожий танк. 25 серпня 1944 р. йому посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Похований у м. Бердичеві Житомирської області. В різних документах його прізвище по різному назване: Семак або Симак. Іменем героя названі Погребищенська середня школа № 1 та вулиця міста. [62]

О.А. Колеструк

с. СМІЛА

Братська могила радянських бійців (іст.). Центр села.

Поблизу клубу у братській могилі поховано 11 радянських бійців 317-ї стрілецької дивізії, що загинули при визволенні села 07.03.1944 р. Прізвища відомі. Обеліск з червоною зіркою вгорі відкрито в 1966 р., за проєктом Київського художнього фонду. Висота: 2,3 м, матеріал — граніт. [63]

О.А. Колеструк

с. СОФІЇВКА

Могила С.М. Кубишина, учасника радянсько-афганської війни (іст.). Північна частина села.

У північній частині сільського кладовища похований Кубишин Сергій Миколайович (1964–83 рр.) — молодший сержант, командир бойової машини піхоти. Народився в Софіївці. Закінчив Терешпільську восьмирічну, а потім Качанівську середню школи. Призваний у вересні 1982 р., в Афганістані з травня 1983 р. Отримав важке поранення і помер у госпіталі 30.07.1983 р. Нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно). На могилі загиблого встановлено надгробну плиту з обеліском з чорного граніту з фотографією і меморіальним написом. [64]

О.А. Колеструк

с. СТУПНИК

Братська могила радянських бійців (іст.). Південно-західна околиця села.

Звільнення села розпочалося 08.01.1944 р. Протягом трьох днів кровопролитних боїв вдалося оволодіти лише північною частиною села. Подальші спроби просунутись вперед успіху не мали. Лише 07.03.1944 р. вдалося повністю звільнити село. В боях загинуло 231 радянський боєць. Вони поховані у 4 братських могилах в центральній частині кладовища. Всі прізвища відомі. У центральній могилі поховано 181 загиблого. На ній на невисокому двоступеневому постаменті встановлено пам'ятник у вигляді постаті старої скорботної матері, яка присіла на лавці, однією рукою спираючись на неї, другою — підперла в зажурі голову, оплакуючи загиблих. Висота: 1,3 м, матеріал — залізобетон; пофарбовано у коричневий колір. [65]

О.А. Колеструк

с. СТАРА ГУТА

Братська могила радянських бійців (іст.). Північно-східна околиця села.

На окраїні села братська могила, в якій поховано чотирьох невідомих радянських бійців 55-го стрілецького корпусу 169-ї стрілецької дивізії. На могилі встановлено металевий обеліск, увінчаний зіркою. [66]

О.А. Колеструк

с. СУЛКІВКА

Братські могили радянських бійців (іст.). Південна околиця села.

Село звільнено 07.03.1944 р. радянських бійцями 869-го стрілецького полку 271-ї стрілецької дивізії. Три братські могили розташовані у південній частині кладовища. На всіх могилах встановлені металеві пірамідальні двоступінчасті обеліски, увінчані зірками (висота: 1,4 м). Могили обнесені металевими огорожами. У першій братській могилі відомі 2 прізвища. У другій з 9 загиблих відомі прізвища 6. У третій прізвища 2 радянських бійців, які загинули в липні 1941 р., невідомі. [67]

О.А. Коляструк

с. СЬОМАКИ

Братська могила радянських бійців (іст.). Площа Миру.

При визволенні села 09.03.1944 р. загинули 39 радянських бійців 761-го стрілецького полку 317-ї стрілецької дивізії, 276-ї стрілецької дивізії та 320-го гв. стрілецького полку 129-ї гв. стрілецької дивізії 18-ї армії. Відомі прізвища 36, 18 з яких викарбовані на меморіальній плиті під написом «Тут поховані воїни, які загинули в боях за визволення села Сьомаки 09.03.1944 року». У 1990 р. братська могила була включена до єдиного меморіалу односельцям, загиблим на фронтах Другої світової війни, визволителям і воїнам-афганцям. Вона розташована з лівого боку, на невисокому постаменті скульптурна композиція з погрудь танкіста, піхотинця і льотчика. Висота: 2,1 м. [68]

О.А. Коляструк

Могила Ю.Д. Гуменюка, учасника радянсько-афганської війни (іст.). Північно-західна частина села.

У центральній частині кладовища похований Гуменюк Юрій Дмитрович (1964–83 рр.) — рядовий, водій. Народився в Сьомаках. Закінчив місцеву середню школу. Працював водієм у колгоспі. Призваний у березні 1982 р., в Афганістані з червня 1982 р. Загинув 12.08.1983 р. Нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно). Його ім'ям названа одна з вулиць села. На могилі встановлено обеліск (висота: 1,3 м) із чорного граніту з портретним зображенням, меморіальним написом і двома гвоздиками. [69]

О.А. Коляструк

с. ТЕРЕШПІЛЬ

Братська могила радянських бійців (іст.). Центр села.

При визволенні села 06.03.1944 р. загинули 316 радянських бійців 865-го стрілецького полку 271-ї стрілецької дивізії 18-ї армії, які поховані в братській могилі (розмір: 5,0×5,0 м). Відомі прізвища 6 бійців. На братській могилі пам'ятник встановлено в 1954 р., виготовлений за проєктом Київського художнього фонду. Матеріал — залізобетон. На двоярусному цегляному поштукатуреному підмурівку встановлений пам'ятник — скульптура, фарбована у сріблястий колір: воїн з автоматом, зі схиленою непокритою головою; в лівій руці — каска, правою притримує лавровий вінок, поставлений на постамент. Висота скульптури: 2,3 м. Матеріал — залізобетон. [70]

О.А. Коляструк

с. ТОМАШПІЛЬ

Братська могила радянських бійців (іст.). Вул. М. Коцюбинського.

У звільненні села 09.03.1944 р. брали участь радянські бійці 122-го артилерійського полку 44-ї гв. стрілецької дивізії 12-ї армії і 569-го стрілецького полку 161-ї стрілецької дивізії та 571-го стрілецького полку 317-ї стрілецької дивізії 18-ї армії. В боях загинуло 118 воїнів, які поховані у центральній частині кладовища. Нині відоме 31 прізвище. Меморіальний комплекс складається з центральної братської могили (розмір: 2,6×6,5 м) та 8 одиночних (розмір: 0,85×1,9 м). У центрі меморіалу — червона зірка «вічного вогню». На цегельному обштукатуреному двоступеневому постаменті встановлено пам'ятник — воїн з непокритою головою, права рука якого на плечі хлопчика, який приніс квіти. На постаменті плита чорного граніту (розмір: 0,85×1,0 м), на якій вибито орден Вітчизняної війни і напис: «Ніхто не забутий, ніщо не забуто». Обабіч пам'ятника — три гранітні плити (розмір: 0,7×1,4 м). На першій плиті вибито прізвища 15 бійців-визволителів, на інших — прізвища загиблих односельців. [71]

О.А. Коляструк

с. УЛАНІВ

Братська могила радянських бійців (іст.). Центр села.

На початку березня 1944 р. 606-й стрілецький полк розпочав звільнення північних околиць Уланова. В ніч з 8 на 9 березня 571-й стрілецький полк здійснив наступ з південного сходу та оволодів населеним пунктом. У 1952 р. відкритий меморіал, куди було перепоховано прах загиблих з братських могил сіл Вишенька, Великий Острожок, Кропивна, Крижанівка, Кустівці, Лип'ятин, Лозна, Маркуші, Мар'янівка, Петриківці, Пустовіти, Сальниця, Скаржинці, Сулківка та поодиноких могил Уланова. У 1976 р. меморіал реконструйовано за проєктом Тернопільського художнього фонду (автори Яременко та Монастирський). Займає площу 25,0×30,0 м. Тут поховано 1657 чоловік, прізвища відомі 1187. Це бійці 320-го, 325-го, 330-го гв. стрілецьких полків 129-ї гв. стрілецької дивізії; 876-го, 871-го стрілецьких полків 276-ї стрілецької дивізії; 237-го артилерійського та 367-го стрілецького полків 71-ї стрілецької дивізії; 606-го, 761-го, 571-го стрілецьких полків 317-ї стрілецької дивізії; 333-го, 335-го, 338-го гв. стрілецьких полків 117-ї стрілецької дивізії; окремих 69-ї та 70-ї мотобригад, 91-ї танкової бригади та 15-ї інженерно-будівельної бригади. При вході на меморіал на постаменті встановлено мармурову плиту з барельєфним зображенням облич піхотинця, льотчика і моряка. Під барельєфом напис: «В братській могилі поховано 1657 чоловік». Обабіч сходи, що ведуть на облицьоване червоною плиткою підвищення, де укладено бетонні надгробні плити з прізвищами похованих. У верхній частині плит зображено зірку в лавровому вінку. За похованнями встановлено скульптурну композицію. На постаменті стоїть воїн (висота: 3,4 м). В правій руці він тримає меч, у лівій — лаврову гілку. Перед пам'ятником металева зірка «вічного вогню». Позаду бетонна стела (висота: 5,9 м) з написом: «Ніхто не забутий, ніщо не забуте». Обабіч стели, на всю ширину меморіалу, приспущені знамена (розмір: 17,0×2,65 м). [72]

О.А. Коляструк

Могили жертв нацизму (іст.). Центр села.

Меморіал складається з кількох братських могил: жертв Голокосту та страчених військовополонених. На місці масових розстрілів, на братській могилі (розмір: 36,0×4,0 м) встановлено чорну гранітну стелу з вибитою вгорі зіркою Давида і написом: «Тут спочивають у вічному сні 2500 чоловік, розстріляних 18 липня 1942 року німецько-фашистськими загарбниками». На іншій гранітній стелі у вигляді полум'я напис: «За часи фашистської окупації тут були жорстоко вбиті чоловіки, жінки, старі та діти тільки тому, що вони були євреями. Цього не повинно повторитися. Вічна пам'ять загиблим. Всього було розстріляно більше 2000 чоловік Уланова і Сальниці. Це сталося 18 липня 1942 р.». Тут поховано також 50 радянських військовополонених, розстріляних влітку 1942 р. [73]

О.А. Коляструк

Пам'ятний знак танкістам (1985 р., іст.). Вул. Миру.

13.01.1944 р. 18 радянських танків по трасі Бердичів – Хмільник увірвалися в Уланів. В районі Лип'ятин – Уланів вони знищили до 20 німецьких «тигрів» і «фердинандів», велику кількість ворожих солдат і офіцерів. Безпосередньо в Уланові знищено біля 100 автомашин і декілька складів супротивника. Частині танкового десанту вдалося прорватися з ворожого тилу, інша частина натрапила на сильний ворожий заслін в с. Петриківці. Танки почали виходити з оточення через Гатку, Пагурці, Тараски, але час було втрачено. У вогняному мішку Гатка – Пагурці радянські танки були розгромлені. Місцеві жителі рятували танкістів, розбирали по сім'ях, називали своїми синами і братами. Уцілілих воїнів переховувало населення 8 сіл. Серед рятівників: Бондарчук Ксенія Г., Глищук Степан П., Гуменюк Марія М., Деревіцька Катерина А., Колодій Параска Т., Кващук Марія П., Лебідь Ксенія І., Остапович Параска І., Остропільська Євдокія Д., Ремез Степанина Г., Ткачук Софія С., Фіщук Тетяна П., Червінська Надія М. з Чернятинець; Гудзь Наталія Т., Гудзь Тодор Т., Казмірчук Євдокія Т., Кузьмук Марія Я., Литвинчук Юхрем Д., Малинівська Ксенія В., Майстерук Євдокія Г., Павлюк Ілля Ф. з Пагурець; Попуторівська Євдокія Ф., Олійник Кикеля Х. зі Смілої; Устименко Ганна Г. з Рибчинець; Гуменюк Ганна В. з Маркушів; Демчук Василь Є. з Лип'ятина; Кващук Килина П. з Пустовіт; Кудін-Сенник Ольга І., Юшко Тетяна П., Карчевський Максим з Уланова; Гутнік Марія П., Довгалюк Ганна М., Линник Яків Д. з Морозівки; Гнед Гнат В., Женний Денис М., Шегерко Дмитро П., Мазур Ганна С. із Чеснівки. Пам'ятник — самохідна артилерійська установка. Відкритий у 1985 р. На облицьованому сірими гранітними плитами постаменті встановлено самохідну артилерійську установку часів Другої світової війни. Напис: «Воїнам-визволителям с. Уланова». Роботи виконано майстрами Уланівського ПМК-39. [74]

О.А. Коляструк

Церква Вознесіння (1777 р., архіт.).

Збудована у 1777 р. у стилі бароко, цегляна, хрестова в плані з низькими об'ємами, однобанна. Центральна частина накрита півсферичним куполом на світловому восьмерикові з аттиком. Барабан куполу та аттик прорізані овальними люкарнами. В композиції мас превалює статичність, строга врівноваженість пропорцій. Внутрішній простір відкритий по висоті.

М.О. Кушнір

с. ЧЕПЕЛІ

Могила В.М. Гнатюка, учасника радянсько-афганської війни (іст.). Східна околиця села.

У центральній частині кладовища похований Гнатюк Віктор Михайлович (1967–87 рр.) — рядовий, механік-водій БМП. Народився в Чепелях. Призваний у травні 1985 р., в Афганістані з жовтня 1985 р. Загинув 17.01.1987 р. Нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно). На могилі на гранітному постаменті встановлено обеліск у вигляді паруса з чорного граніту, на фасадній стороні якого — портретне зображення і меморіальний напис: «Рядовий Гнатюк Віктор Михайлович. Загинув при виконанні службових обов'язків. 13.1.1967–17.1.1987. Дорогому Віктору від скорботних матері, сестри і братів». Висота: 1,5 м. [75]

О.А. Коляструк

с. ЧУДИНІВЦІ

ДВСи (1931–34 рр., іст.). Чотири споруди навколо села.

Довготривала вогнева споруда (далі — ДВС) № 6 розташована на високому правому березі Південного Бугу за 0,5 км на захід від села, де до війни стояв міст і млин. Була обладнана вентиляційною системою, мала автономну систему постачання води. Складається із трьох приміщень. Перше, справа від входу, продовгувате, з однією кулеметною бійницею. Друге призначалося для обслуговуючого персоналу. Третє приміщення мало неправильну форму, з трьома кулеметними бійницями: одна захищала вхід, інші направлені у бік річки. Розмір ДВС: 5,0×6,0 м. Товщина стін від 0,6 м (задня частина) до 1,4 м (передня). Ліворуч від входу ще одне приміщення, без перекриття, на одній із стін металеві сходи, призначалось для зовнішнього спостереження і коригування вогню. Поряд із ДВС залишки окопів. ДВС № 5 розташована на високому правому березі Південного Бугу, за 0,3 км на захід від села. Пристосована до рельєфу місцевості. Була обладнана вентиляційною системою, мала автономну систему постачання води. Складається з одного приміщення, з невеликою перегородкою посередині, з трьома кулеметними бійницями, перша прикривала вхід, інші направлені у бік річки. Товщина стіни біля бійниць: 1,4 м. Розмір зовнішнього ковпака: 5,0×6,0 м. Верхні краї ковпака мають форму заокругленої арки і нагадують танкову башту. Поверхня посічена ворожими снарядами. Поряд із ДВС залишки окопів. ДВС № 4 розташована на південній околиці села, на крутому горбі. Має форму п'ятикутника (ширина — 3,2 м, товщина стін — 0,5 м). Складається з одного приміщення, з двома амбразурами, перша зовні шириною 1,3 м, друга — 0,85 м. Була обладнана вентиляційною системою і мала автономну систему постачання води. ДВС № 3 розташована за урочищем на пагорбі, за 0,1 км від ДВС № 4. Має форму шестикутника (ширина — 3,0 м, товщина стін — 0,6 м). Складається з одного приміщення з однією кулеметною амбразурою. Була обладнана вентиляційною системою, мала автономну систему постачання води. [76]

О.А. Коляструк

с. ШИРОКА ГРЕБЛЯ

Пам'ятне місце форсування радянськими військами Південного Бугу в березні 1944 р. (1981 р., іст.). За 0,5 км на захід від села.

У ніч на 12.03.1944 р. бійці стрілецького батальйону 131-го полку 71-ї дивізії під командуванням капітана М.Б. Мельникова форсували Південний Буг і захопили плацдарм південніше Хмільника. За ними переправився 367-й полк (командир — підполковник К.К. Воронцов) цієї дивізії і зразу ж вступив у бій за розширення плацдарму. За ніч рядовий цього полку А. Погребняк зробив на човні 60 рейсів, перевізши бійців, зброю та боєприпаси. Сміливо і рішуче діяли батальйони під командуванням капітанів Я.К. Чопорова та І.Г. Немчинова. Відбивши чисельні ворожі контратаки, розширивши плацдарм і переправивши сюди 871-й і 876-й полки, радянські війська фланговим ударом на північ звільнили м. Хмільник. У 1981 р. біля дороги Хмільник – Літин відкритий пам'ятний знак. Виготовлений із залізобетону за проєктом Вінницького художнього фонду. Висота: 5,0 м. [77]

О.А. Коляструк

ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ РАЙОН

Чернівецький район утворено 1923 р. у складі Могилів-Подільської округи. З 1961 р. Чернівці — селище міського типу. Наступного року район було ліквідовано, а його населені пункти увійшли до складу Могилів-Подільського району. У листопаді 1990 р. Чернівецький район було відновлено[334].

Район належить до лісостепової зони України та розташований у південно-західній частині Вінницької області. Межує на заході з Могилів-Подільським, на півночі — Шаргородським, на сході — Томашпільським, на півдні — Ямпільським районами. Його площа складає 590 кв. км, це найменший район області. Населення району — майже 20,5 тис. осіб (станом на 1.01.2020 р.)[335].

Адміністративно-територіально район поділяється на 1 селищну раду та 13 сільських рад, які об'єднують 39 населених пунктів. Відстань від райцентру автошляхами до Вінниці складає 125,0 км. Територією району проходять автомагістралі державного значення: Могилів-Подільський – Немирів, Ямпіль – Вінниця.

Клімат помірно-континентальний, з м'якою зимою і теплим, відносно вологим літом. Територія району розташована у басейні річки Дністер і характеризується наявністю пересіченої місцевості та глибоких балок. Гідрографія представлена річками Мурафою, Мурашкою, Лозовою та Бушанкою, а також мережею ставків та безіменних струмків. На думку вчених, Мурафа утворилася набагато раніше від інших річок Поділля. На ній збудовано найбільше у районі водосховище площею 86 га. З ґрунтів переважають темно-сірі опідзолені та чорноземи, сірі та ясно-сірі лісові. На території району добувають корисні копалини: граніти, пісковики, вапняки, пісок, будівельну глину.

У районі нараховується 10 об'єктів природно-заповідного фонду. Найвідомішими із них є ландшафтний парк «Мурафа», який пролягає територією Чернівецького та Ямпільського районів, урочище «Моївська дача» (с. Моївка), де збереглися 300-літні дуби. На території Борівської сільської ради облаштовано гідрологічний заказник — джерело «Кадуб»[336].

На території району виявлено чимало археологічних пам'яток різних історичних періодів. Біля с. Вила-Ярузькі знаходиться археологічна пам'ятка національного значення — Городище 9–4 ст. до н. е. Першим археологічне обстеження краю на початку 20 ст. проводив директор школи с. Вила-Ярузькі М.С. Костенко-Шевченко, який дослідив скіфське городище та обладнав у школі археологічний музей.

Поблизу сіл Вила-Ярузькі та Букатинка також виявлено три поселення трипільської культури та могильники черняхівської культури. У 1950-х рр. на території Чернівецького району працювала археологічна експедиція на чолі із відомим вченим М. Артамоновим, яка провела розкопки двох курганів передскіфського часу[337].

---

[334] Петренко О. Історія адміністративно-територіального устрою Вінниччини від найдавніших часів до сучасності. Вінниця, 2008. С. 65–67.

[335] Мельничук В.М. Етапи становлення та сьогодення Чернівецького району // Перша Чернівецька науково-краєзнавча конференція 4–5 жовт. 2017 р. Вінниця, 2017. С. 3–5.

[336] Там само.

[337] Вінниччина туристична : Краєзнавчий довідник. Вінниця, 2009. С. 239–243.

Найдавніші писемні згадки про населені пункти району належать до 1392 р. У 1546 р. Чернівці та його околиці стали власністю брацлавського шляхтича Білого Скіндера і стали називатися Скіндерполем, а місто отримало право війтівства. Після Люблінської унії (1569 р.) територія Поділля відійшла до Польщі. В 1640 р. у Чернівцях збудовано римо-католицький костел[338].

У період Національної революції 1648–57 рр. під проводом Б. Хмельницького на території сучасного району діяв козацький полк під командуванням Данила Нечая. Протягом 1672–99 рр. край перебував у складі Османської імперії, однак після Карловицького миру (1699 р.) знову відійшов до Польщі. У 1768 р. населення району взяло участь у народному повстанні, що отримало назву Коліївщина. Одного із керівників повстання Івана Гонту було закатовано у с. Серби (нині Гонтівка)[339]. Після другого поділу Польщі (1793 р.) Поділля було приєднано до Російської імперії. Територія району входила до складу Ямпільського та Могилів-Подільського повітів Подільської губернії. У першій половині 19 ст. на території краю діяли повстанці під керівництвом У. Кармелюка[340]. Через села Березівка та Гонтівка проходив поштовий тракт, по якому з Києва до Кам'янця-Подільського у жовтні 1846 р. проїздив Т. Шевченко. За народними переказами він зупинявся у Сербах і вшанував пам'ять І. Гонти.

Важкі випробування випали на долю мешканців краю в роки Української національної революції 1917–21 рр. Територія району була ареною великих соціальних потрясінь та кровопролитних боїв, особливо запеклих у жовтні-листопаді 1920 р., коли війська Директорії УНР з важкими втратами відступали на захід. Значна частина сіл району входили до складу Ямпільської республіки 1919–20 рр., на території якої діяли закони УНР.

Встановлення радянської влади на теренах району та її діяльність у 1920–30-х рр. характеризувалися жорсткою командно-адміністративною системою та розгортанням політичних репресій. На початку 1920-х рр. населення району чинило опір радянській владі. Так, весною 1921 р. в с. Бабчинцях почалося Ямпільське повстання, що охопило більшу частину населених пунктів району і носило відкрито антибільшовицький характер[341]. Каральні загони Червоної армії жорстоко придушили це повстання.

Найтрагічнішими сторінками історії району був Голодомор 1932–33 рр., політичні репресії 1937–39 рр. та Друга світова війна 1939–45 рр.

У с. Біляни встановлено пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932–33 рр. (скульптор О. Альошкін). На вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932–33 рр. у населених пунктах району встановлено хрести, зокрема у смт Чернівцях, селах Бабчинці, Гамулівка, Саїнка, Сокіл. У селах Бабчинці та Сокіл ці пам'ятні знаки вшановують також жертви політичних репресій 1930-х рр.

21 липня 1941 р. територія району була окупована нацистськими загарбниками. У Чернівцях створено гетто, мешканців якого у 1941–43 рр. було знищено.

[338] Історія міст і сіл УРСР. Вінницька область. К., 1972. С. 438–447.

[339] Приходы и церкви Подольской епархии / Под ред. Е. Сицинского. Біла Церква, 2009. С. 110, 586, 839–840.

[340] Поділля. Історико-етнографічне дослідження. К., 1994. С. 33–334.

[341] Гунчак Т. Україна: перша половина XX століття : Нариси політичної історії. К., 1993. С. 180–181.

Пам'ятні знаки жертвам нацизму встановлені у смт Чернівцях, селах Бабчинці, Борівка, Моївка.

У лютому 1944 р. територією району з боями проходило вінницьке партизанське з'єднання. На території району у боях загинули В. Муржинський, один із організаторів з'єднання, та Бондаренко, комісар загону. 18 березня 1944 р. силами 3-ї гвардійської повітрянодесантної дивізії територію Чернівецького району було звільнено від нацистських окупантів. Численні втрати населення району під час окупації досі точно не встановлені. Цей період в історії зафіксовано у понад 50 пам'ятниках та пам'ятних знаках.

На території Чернівецького району взято на облік понад 45 братських могил та одиночних поховань. Переважна більшість із них це поховання періоду Другої світової війни. Зокрема, могили радянських воїнів-визволителів у смт Чернівці, села Бабчинці (2), Березівка (3), Біляни, Борівка, Володіївці, Гонтівка, Лозове, Мазурівка, Пелинівка, Саїнка, Сокіл, Шендерівка. Неподалік с. Березівка та Шендерівка розташовані могили німецьких солдат.

Пам'ять загиблих односельців вшановано численними меморіалами з поіменними списками у селах Бабчинці, Березівка, Біляни, Борівка, Букатинка, Вила-Ярузькі, Володіївці, Коси, Котлубаївка, Лозове, Моївка, Саїнка, Сокіл.

У районі народилися п'ять Героїв Радянського Союзу: І.П. Вітковський (1914–96 рр.), А.Г. Мороз (1914–69 рр.) та В.Г. Пивовар (1902–45 рр., усі з с. Борівки), О.В. Сосновський (1919–42 рр., с. Біляни), В.Ф. Варшко (1920–44 рр., с. Букатинка), а також повні кавалери ордена Слави Ф.К. Добрий (1917–89 рр., с. Моївка) та М.М. Козончук (1916–75 рр., с. Шендерівка).

Сільське господарство — провідна галузь району, яке спеціалізується на виробництві зерна, цукрових буряків, м'ясомолочної продукції. На території району діє 6 сільськогосподарських товариств з обмеженою відповідальністю, 4 — приватних підприємства, 24 — фермерських господарства, 1 — сільськогосподарське відкрите акціонерне товариство. Площа сільськогосподарських угідь району становить 49,2 тис. га, із них орні землі 43,1 тис. га., площа лісового фонду складає 2,06 тис. га. На території району діють два промислових підприємства: швейна фабрика «Чернівчанка» та СТОВ «Хлібопродукт».

У районі одинадцять Героїв Соціалістичної праці: Т.А. Василик, І.К. Насіковський (усі з смт Чернівці), М.І. Копецький (с. Моївка) та І.М. Цмокалюк, голова правління місцевого колгоспу, А.Ф. Кундиловський, головний агроном, ланкові та працівники рільничої бригади: М.А. Кундиловська, М.І. Бучацька, Є.М. Малярчук, Г.А. Заворотня, Г.Г. Боєчко, Ф.Є. Шнирук (усі з с. Березівки).

У районі діє 22 загальноосвітні школи, 9 дошкільних навчальних закладів, а також Мазурівський аграрний центр професійно-технічної освіти, який готує фахівців робітничих професій. Медичне обслуговування населення району здійснюють: центральна районна лікарня, 7 амбулаторій загальної практики сімейної медицини, 18 фельдшерсько-акушерських пунктів, 8 аптечних закладів. Мережа закладів культури нараховує 26 клубів та Будинків культури, працює значна кількість колективів художньої самодіяльності, з яких 12 мають звання «народних». Діють центральна районна бібліотека, районна бібліотека для дітей та 22 сільські бібліотеки. Для занять фізичною культурою і спортом в районі створено Чернівецьку дитячо-юнацьку спортивну школу, збудовано 14 футбольних полів, 8 спортивних залів та 8 спортмайданчиків.

Релігійні громади представлені конфесіями православної церкви, римокатолицької церкви (зокрема монастир ордену отців Мар'янів), адвентистів сьомого дня, євангельських християн-баптистів.

На території району взято на облік близько 130 пам'яток історії та культури.

У районі діє 7 громадських музеїв. Серед них варто відзначити музей відомого художника О. Пащенка (с. Саїнка), історико-етнографічна хата-музей подружжя Півтораків (с. Березівка), музейні кімнати у с. Гонтівка, Сокіл, Біляни[342].

На території району встановлено меморіальні дошки: у с. Гонтівка на Будинку культури у 2006 р. Й.А. Волошиновському (1870 р., с. Гонтівка — 1945 р.), організатору масового кооперативного руху на Поділлі; у 2019 р. Олімпіаді Пащенко (1879 р., с. Гонтівка — 1972 р.), педагогу, письменниці, громадській діячці, членкині Центральної Ради; у 1976 р. на Будинку культури с. Саїнка та відкрита музейна кімната у школі О.С. Пащенку (1906–76 рр.), народному художнику УРСР; у 1985 р. на будівлі школи с. Біляни Герою Радянського Союзу О.В. Сосновському (1919–42 рр.).

Відомі постаті, життя і творчість яких пов'язані з Чернівецьким районом: Іван Гонта (? р. н. — 1768 р., с. Гонтівка) — один із керівників Коліївщини; Казімеж Любомирський (1813 р., Чернівці — 1871 р.) — польський композитор, освітній діяч та меценат; І.Д. Продавець (1888 р. — 1947 р., с. Бабчинці) — повний кавалер Георгіївських хрестів; Ф.К. Добрий (1917 р., с. Лозове — 2017 р.) — учасник Другої світової війни, повний кавалер ордена Слави (1944 р., 1945 р., 1946 р.); Л.Г. Косаківський (1950 р., Чернівці) — голова Київської міської державної адміністрації (1993–98 рр.), народний депутат України (1999–2004 рр.); О.М. Альошкін (1957 р.) — художник та каменотес, мешкає і працює у Букатинці в жанрі станкової та монументальної скульптури; В.М. Вітковський (1960 р. с. Борівка) — прозаїк, публіцист-документаліст, Заслужений журналіст України (2016 р.), голова Вінницької обласної організації Національної спілки письменників України (з 2018 р. донині).

В.А. Тучинський

[342] Пам'ятки історії та культури Вінницької області : словникова частина / упоряд.: Ю.А. Зінько та ін. Вінниця, 2011. С. 292–296.

смт ЧЕРНІВЦІ

Братська могила радянських бійців (іст.). Вул. Святомиколаївська, 103.

Братська могила, в якій поховано близько 120 радянських бійців, що загинули у березні 1944 р. У 1975 р. на надгробній плиті встановлено пам'ятник, який являє собою воїна зі зброєю та прапором. Складовою частиною меморіалу є мармурові плити із викарбованими на них прізвищами загиблих та написом: «Подвиг ваш безсмертний слава про вас вічна». Автор — скульптор В. Зорін.

В.А. Тучинський

Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932–33 рр. (1991 р., іст.). Вул. Святомиколаївська, 97.

Встановлено у 1991 р. За неповними даними з різних джерел у Чернівцях померло від голоду понад 320 осіб. Скульптурна композиція (розмір: 2,5×1,0 м), витесана із каменю-пісковику, зображує матір та дитину. Автор — скульптор О. Альошкін.

В.А. Тучинський

Костел святого Миколая (19 ст., архіт.). Вул. Святомиколаївська, 200.

Костел розташований у центральній історичній частині селища. Його фундатором був коронний гетьман Станіслав Конецпольський, який виділив кошти на будівництво храму, що було завершено 1640 р. У 1728 та 1823 рр. храм було відновлено, а у 1861–75 рр. святиню добудував Юліан Вітошинський. У 1884 р. костел освятив єпископ Симон Козловський. У 1904–06 рр. на кошти Емерика Маньковського храм добудували і він набув сучасного вигляду. Костел збудовано із тесаного каменю-пісковику, у плані являє собою прямолінійний латинський хрест, перекритий чотиригранним випуклим куполом. Бокова частина костелу завершується трикутним виступом, у верхній частині якого розміщено кругле готичне вікно-троянда, а кути оформлені своєрідними вежами у стилі англійської готики. У 1938 р. костел було зачинено, тут був колгоспний склад. У період Другої світової війни, в умовах румунської окупації в ньому перебував військовий шпиталь, а в одному із приміщень було відновлено службу за участю румунських військових капеланів. У вересні 1946 р. храм знову було зачинено і перебудовано під кінотеатр. У березні 1989 р. його повернуто католицькій громаді Чернівців. Костел святого Миколая є пам'яткою архітектури місцевого значення. [1]

В.А. Тучинський

Церква-ротонда Марії Магдалини (19 ст., архіт.). Вул. Святомиколаївська, 170.

Пам'ятка розташована у центральній частині селища, на старому католицькому цвинтарі. Церква-ротонда Марії Магдалини — каплиця-мавзолей шляхетського роду Маньковських. Виконана у класичному стилі та в архітектурних традиціях, характерних для польської шляхти 19 ст. У 1828 р. каплицю побудував незадовго до своєї смерті Северин Маньковський, що мав маєток неподалік Чернівців. На початку 20 ст. приятель родини, архітектор Запасьнік-Радзімінський дещо змінив фасад каплиці. На думку дослідників у склепі поховано близько 15 представників родини Маньковських. Пам'ять про цей шляхетний рід була старанно знищена у радянські часи, навіть на інформаційній табличці, що міститься на стіні храму, усипальниця значиться як церква-ротонда Марії Магдалини. З цієї родини походив Вацлав Маньковський, який був відомим письменником та промисловцем, першим на Поділлі налагодив цукрову промисловість, разом з братом Теодором був власником банку в Одесі, а також Пйотр Маньковський, який у 1918–20 рр. був біскупом Кам'янець-Подільської дієцезії, але у липні 1920 р. змушений був назавжди залишити Україну. Церква побудована у формі близького до кола овалу, цегляна, двочастинна, одноглава. До її об'єму з північного боку прилягає прямокутний притвор з чотириколонним портиком тосканського ордеру, який завершується трикутним фронтоном. Під карнизом у верхній частині споруди збереглися ліпні голівки ангелів. Перекрита напівсферичним куполом на низькому циліндричному барабані, що опирається безпосередньо на стіни. Протягом тривалого часу приміщення належало православній громаді селища, нині воно не використовується. Перед каплицею вціліли окремі надгробки старого кладовища. У червні 2018 р. тут відкрито меморіальну дошку з барельєфним портретом на написом: «Емерик Маньковський. 1826–1918. Засновник промислового сіль-

госпвиробництва, меценат і благодійник. Представник польсько-українського шляхетського роду. Активний учасник польського антиросійського повстання 1863 року». Автор — скульптор М. Крижанівський. Церква-ротонда є пам'яткою архітектури національного значення. [2]

В.А. Тучинський

с. БАБЧИНЦІ

Братська могила жертв нацизму (іст.). Вул. Незалежності.

У центрі села розташована братська могила та пам'ятний знак жертвам Голокосту. У могилі поховано 88 осіб єврейської національності, які були розстріляні нацистами у жовтні 1941 р. Пам'ятний знак — кам'яний обеліск (розмір: 1,4×1,0 м). Автор — скульптор О. Альошкін.

В.А. Тучинський

Братські могили радянських бійців (іст.). Вул. Незалежності.

У центрі села дві братські могили, які розташовані неподалік одна одної. Пам'ятники на них встановлені у 1975 р. Виготовлені місцевими майстрами. В одній із них поховано 18 радянських бійців, які загинули у липні 1941 р. На пам'ять про одного із них, Авер'янова, названо вулицю села. На надмогильній плиті встановлено бетонний обеліск розміром 1,4×1,0 м та з меморіальним написом. В іншій поховано три радянські пілоти, які загинули у березні 1944 р. неподалік від села. Їх прізвища викарбовано на меморіальних плитах — Гагаркін Володимир, Папанін Віктор та Калінін Олександр. На могилі встановлено бетонний пам'ятний знак розміром 1,2×0,8 м.

В.А. Тучинський

Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932–33 рр. та політичних репресій (іст.). Вул. Незалежності.

За даними місцевих краєзнавців у Бабчинцях померло від голоду понад 280 осіб. Скульптурна композиція, витесана із каменю-пісковику, являє собою матір та дитину. Її розмір 2,3×0,9 м. На меморіальній плиті напис: «Жертвам репресій та голодомору». Автор — скульптор О. Альошкін.

В.А. Тучинський

Церква Покрови Богородиці (19 ст., архіт.). Вул. Незалежності, 56.

Типовий подільський храм першої половини 19 ст. збудований з каменю 1825 р. в російсько-візантійському архітектурному стилі на місці дерев'яної церкви, що була знищена буревієм 1818 р. Поряд із храмом також було збудовано дзвіницю, яка мала висоту понад 25,0 м. У 1883 р. при церкві було відкрито міністерське народне училище, у 1892 р. школу грамоти для дівчат. За радянського часу, на початку 1930-х рр., знято церковні дзвони, дзвіницю зруйновано, а з її матеріалів збудували колгоспний корівник. Нині діюча православна церква. Однокупольна, двоярусна, з дерев'яним різьбленим іконостасом. У церкві знаходиться значна кількість ікон, написаних у різний час та різних стилях. Церква Покрови Богородиці є пам'яткою архітектури місцевого значення. [3]

В.А. Тучинський

с. БЕРЕЗІВКА

Братські могили радянських бійців (іст.). Вул. Центральній, 22.

У центрі села розташована братська могила 27 радянських бійців, які загинули у березні 1944 р. Відомі прізвища 9. На могилі у 1965 р. встановлено бетонний пам'ятний знак (розмір: 2,75×1,2 м) із меморіальною дошкою на якій викарбовані прізвища загиблих. Виготовлено місцевими майстрами. Ще одна братська могила розташована на старому кладовищі, що у північно-західній частині села. У ній поховано 7 радянських бійців, які загинули у липні 1941 р. У 1950-х рр. встановлено бетонний хрест, без написів. Братська могила займає площу 10,0 кв. м та обкладена цеглою. Виготовлено місцевими майстрами.

В.А. Тучинський

Могили Героїв Соціалістичної Праці (іст.). Вул. Т. Шевченка.

У лютому 1948 р. вісім працівників місцевого колгоспу, які виростили високий урожай пшениці (30,1 центнерів з гектару) були відзначені званням Героя Соціалістичної Праці. Це І.М. Цмокалюк, голова правління колгоспу, А.Ф. Кундиловський, головний агроном та ланкові і працівники рільничої бригади: М.А. Кундиловська, М.І. Бучацька, Є.М. Малярчук, Г.А. Заворітня, Г.Г. Боєчко, Ф.Є. Заборонюк.

Поховання розташовані у різних частинах кладовища. На могилах встановлено двоступеневі стели з рельєфним портретним зображенням, прізвищем, роками життя та написом: «Герой Соціалістичної Праці». Виготовлено місцевими майстрами. [4]

В.А. Тучинський

с. БІЛЯНИ

Могила радянського бійця (іст.). Вул. Миру.

У центрі села розташована могила невідомого радянського бійця, який загинув у березні 1944 р. Першим місцем його поховання було сільське кладовище. У 1975 р. прах було перепоховано неподалік пам'ятника односельцям, учасникам Другої світової війни. На надмогильній плиті встановлено бетонний пам'ятний знак — хрест (розмір: 1,5×0,9 м), із меморіальним написом. Виготовлено місцевими майстрами.

В.А. Тучинський

с. БОРІВКА

Братська могила радянських бійців (іст.). Вул. Перемоги.

У центрі села розташована братська могила 53 радянських бійців, які загинули у березні 1944 р. Відомі прізвища 8. Біля могили на постаменті встановлено скульптуру солдата та бетонний обеліск (висота 3,5 м) на якому викарбовано напис: «Вічна слава героям, що загинули за батьківщину 1941–1945 роки. Орлов В., Безуглий І., Коваленко І., Цвих М., Лансков С., Бабенко І., Гордєєв З., Катин І. та 45 невідомих воїнів».

В.А. Тучинський

Братські могили жертв нацизму (іст.). Західна околиця села.

Братська та одиночна могила жертв Голокосту. У могилах поховано 418 чоловік, які були розстріляні німецькими нацистами 10 серпня 1941 р. На надмогильній плиті встановлено бетонний обеліск (розмір: 2,0×1,0 м), на якому викарбовано напис: «Дорогим землякам загиблим від рук фашистів 10 серпня 1941 року. Хай ця трагедія буде останньою у цілому світі. Рідні і земляки борівчани». Виготовлено місцевими майстрами.

В.А. Тучинський

Могила А.М. Сімончука, учасника радянсько-афганської війни (іст.). Кладовище.

У центральній частині похований Сімончук Анатолій Миколайович (1967–87 рр.) — молодший сержант, механік-акумуляторник. Народився в Борівці. Призваний до лав армії у 1985 р., в Афганістані з квітня 1986 р. Помер від ран 9 серпня 1987 р. Нагороджений орденом Червоної зірки (посмертно). На могилі встановлено двоступеневу стелу з чорного граніту з рельєфним портретним зображенням, прізвищем, роками життя й меморіальним написом: «Загинув при виконанні службових обов'язків». Виготовлено місцевими майстрами. [5]

В.А. Тучинський

с. БУКАТИНКА

Каменоломня (19 ст., іст.). Південно-західна околиця села.

Село розташоване на високих пагорбах лівого берега річки Мурафи. Засноване у 1606 р. Славиться своїми унікальними ландшафтами: тут є виходи на поверхню землі кам'яних решток шарів планетоутворного періоду, прадавніх виверженнь вулканів тощо. У 1985 р. тут відбувся всесвітній геологічний з'їзд. За селом, на правому березі річки Мурафи, збереглися залишки каменоломні другої половини 19 ст. На початку 20 ст. село стало одним із центрів каменотесного промислу Поділля. Цим професійно займалися понад 300 його мешканців. Майстри виготовляли надмогильні хрести, точила, жорна, стовпи, навіть столи і лави. На початку 1980-х рр. до Букатинки із Києва переїхав О.М. Альошкін, відомий в Україні скульптор-каменотес, автор понад 180 пам'ятників та пам'ятних знаків, із яких близько 60 знаходяться у Букатинці. Село перетворилося на музей каменотесного промислу та народного мистецтва. У ньому відкрито шість самодіяльних хат-музеїв, серед них народної творчості та побуту, гончарства тощо. Тут постійно відбуваються пленери народних художників та скульпторів. [6]

В.А. Тучинський

с. ВИЛА-ЯРУЗЬКІ

Городище (6–7 ст., археол.). Ліс «Халасів».

Пам'ятка розташована на березі річки Мурафи, на скелястому березі. Це місце називають «Городисько». Городище оточене двома валами підковоподібної форми. Вперше пам'ятка описана Ю.Й. Сіцінським. У 1951–52 рр. городище досліджувалось Південнно-Подільською археологічною експедицією під керівництвом М.І. Артамонова. Пам'ятка належить до ранньослов'янської культури (6–7 ст. н.е.). [7]

В.А. Косаківський

Могильник черняхівської культури (2–4 ст., археол.). В урочищі «Кладовище».

Займає другу терасу правого берега річки Мурафи, при злитті з річкою Лозовою. Могильник належить до черняхівської культури (2–4 ст. н.е.). Виявлений Д. Щербаківським у 1926 р. Він розкопав декілька поховань з трупоспаленнями в урнах та трупопокладаннями. З розкопок походить 41 знахідка. Зокрема, сіроглиняний кухонний та столовий посуд — кубки, миски, глеки, вази, а також пряслиця та скляний кубок. У 1953 р. загоном Південно-Подільської археологічної експедиції під керівництвом М.І. Артамонова розкопано ще 5 поховань з трупопокладаннями. Всі кістяки орієнтовані головами на північ. З поховань два дитячих, одно чоловіче та одне не визначене. З першого поховання походить скляне намисто, прясло та дві посудини. У дитячих похованнях знайдено чорнолощені посудини з гранями та скляний кубок. Збереженість кістяків погана. Могильні ями простежено лише в одному випадку. При похованнях знайдено арбалетні фібули, залізні пряжки, гребені, велику кількість глиняного посуду, виготовленого на гончарному крузі. Ще два поховання, зруйнованих берегом річки, досліджені у 1965 р. П.І. Хавлюком. Матеріали розкопок зберігаються в Національному музеї історії України (Київ) та в Ермітажі (РФ, м. Санкт-Петербург). Могильник черняхівської культури є пам'яткою археології місцевого значення. [8]

В.А. Косаківський

Поселення трипільської культури (енеоліт, археол.). На південний-захід від села.

Пам'ятки розташовані в урочищі «Щовб» та на території місцевої школи. Їх обстежили у 1926 р. Д. Щербаківський, у 1965 р. П.І. Хавлюк. Перше поселення віднесене П.І. Хавлюком до пізнього Трипілля, а друге — до середнього. Серед знахідок, виявлених Д. Щербаківським, — фрагменти кераміки із заглибленим орнаментом, біноклевидні посудини, антропоморфна і зооморфна пластика. Поселення трипільської культури є пам'ятками археології місцевого значення.

В.А. Косаківський

Парк (18–19 ст., архіт.). За 5,0 км від центру села.

Парк розташований біля колишньої садиби землевласника О. Білінського. Він заснований у 18 ст., його площа складає 15,0 га. У ньому були скульптури, фонтани та каскад озер. У 1920-рр. маєток було розграбовано та всі архітектурні пам'ятки знищено. Маєток не зберігся. Нині парк занепадає, більшість насаджень у ньому становлять місцеві породи. Парк є пам'яткою архітектури та містобудування місцевого значення.

В.А. Тучинський

с. ВОЛОДІЇВЦІ

Братська могила радянських бійців (іст.). Вул. Ринкова.

У центрі села, неподалік Будинку культури, розташована братська могила 52 радянських бійців, які загинули у березні 1944 р. Прізвища 51 невідомі. Пам'ятник встановлено у 1962 р. На постаменті (висота 1,2 м) встановлено скульптуру воїна (висота 3,0 м), пам'ятний знак кубічної форми із барельєфом жінки і написом: «1941–1945» та мармурову дошку із написом: «Вічна слава героям, що загинули за батьківщину 1941–1945 рр.» та прізвищем загиблого воїна. Автор — скульптор О. Білостоцький.

В.А. Тучинський

с. ГОНТІВКА

Братські могили радянських бійців (іст.). Вул. Миру.

У центрі села розташовані дві братські могили, які розташовані поруч. У першій поховано 36 невідомих радянських бійців, що загинули у липні 1941 р., у другій — 18 радянських бійців, які загинули у березні 1944 р., їх імена відомі. На обох братських могилах у 1975 р. встановлено бетонні пам'ятні знаки (розмір: 2,5×1,0 м) з написом: «1941–1945. Ім'я ваше невідоме подвиг ваш безсмертний». На

мармуровій плиті, що міститься на другій могилі, викарбовано прізвища 18 загиблих. Виготовлено місцевими майстрами.

В.А. Тучинський

Погруддя І. Гонти, одного з керівників Коліївщини (1968 р., іст., мист.). Вул. Центральна, 38.

Гонта Іван (р. н. невідомий — 1768 р.) — один із керівників повстання на Правобережній Україні (1768 р.) названого Коліївщиною. Воно стало найпотужнішим гайдамацьким виступом проти соціального, національного та релігійного гніту українського народу у складі Речі Посполитої. Сподіваючись на підтримку Росії керівники повстання Максим Залізняк та Іван Гонта розпочали переговори із російським полковником Гур'євим, однак по-зрадницьки були заарештовані та передані полякам. У с. Серби (назва села до 1948 р.) І. Гонту було піддано тортурам і після катування четвертовано. Разом з ним було страчено сотні гайдамаків. У 1968 р. на подвір'ї школи встановлено пам'ятник, автор — скульптор І. Гончар. Являє собою погруддя героя, встановлене на чотиригранній гранітній основі (загальна висота — 3,5 м, погруддя — 1,0 м). Погруддя з сірого граніту. Це меморіальний портрет у героїчному стилі, що досягнуто завдяки зображенню вольового обличчя з нескореним, спрямованим у далечінь поглядом. Ефект героїзації підсилено широким постаментом, а також сегментом двоярусних сходів. У нижній частині постаменту напис: «Іван Гонта». [9]

В.А. Тучинський

с. ЛУЖОК

Могила радянського бійця (іст.). Кладовище.

У східній його частині розташована могила невідомого радянського бійця, який загинув у липні 1941 р. На місці поховання у 1975 р. встановлено бетонний обеліск (розмір: 2,5×1,0 м) із написом «Ім'я твоє невідоме, подвиг твій безсмертний». Виготовлено місцевими майстрами.

В.А. Тучинський

с. МАЗУРІВКА

Водяний млин (19 ст., архіт.). Центр села.

Водяний млин розташований на лівому березі річки Мурафи, при в'їзді до села з Чернівецького мосту. Збудований місцевими майстрами у 1870–90 рр. на кошти землевласника Людвіга Єловецького. Млин обслуговувало 15 робітників. Стилістично архітектурна пластика фасадів будівель водяного млина, розташування та влаштування обвідного каналу, належить до так званої раціональної народної архітектури, яка виконувалася з урахуванням функціонального призначення будівлі з використанням місцевих будівельних матеріалів. Від річки до млина влаштовано, перетинаючи сільську вулицю, обвідний канал для подачі води. З обох сторін дороги на каналі влаштовані греблі зі шлюзами. В районі між Чернівцями та Мазурівкою річка Мурафа робить крутий вигин, завдяки чому потік обвідного каналу впадає до річки вже за селом. Обвідний канал протікає впритул до основної будівлі млина, під спорудою для турбіни. На протязі обвідного каналу для поступової зміни рівня води влаштовані кам'яні малі греблі. Проста архітектура млина, майже без оздоблення, з великими глухими площинами стін з прямокутними прорізями вікон. Споруда млина П-подібна в плані, складається з трьох блоків з різним технологічним процесом. Два з них, що створюють між собою Г-подібну частину споруди млина з боку обвідного каналу, мають п'ять технологічних ярусів. Третій, що завершує П-форму, — двоярусний. До одного з п'ятиярусного блоку, що торцевою частиною виходить на дорогу, на рівні нижнього ярусу, одночасно з будівництвом млина виконана прибудова для встановлення водяної турбіни. Будівля млина мурована з пісковику та буту, стіни фасадів потиньковані вапняно-пісковим розчином. Кожний з трьох блоків млина прямокутний в плані з неповним дерев'яним каркасом (стовпи, прогони та перекриття). В інтер'єрі внутрішній простір ярусів розділений рядами дерев'яних стовпів. В дерев'яному перекритті між поверхами влаштовані отвори з норіями для вертикального пересуву зерна. Виробничі яруси будівлі з'єднуються внутрішніми дерев'яними сходами. У 1910-х рр. над приміщенням для турбіни млина, використовуючи її як фундамент, була збудована двоповерхова гідроелектростанція. Після цього борошномельний вальцьовий млин став працювати на електроенергії. Споруда гідроелектростанції мурована з червоної

цегли та пісковику, прямокутна в плані. Фасад відзначається відсутністю будь якого декору. Нижня частина, яка є частиною старого млина, мурована з каміння з еліпсоподібною аркою над водяним потоком обвідного каналу. У 1928 р. для збільшення потужності було встановлено новий генератор току замість двох старих. У 1960-х рр. гідроелектростанцію закрили. У 1970-х рр. зупинили жорна млина. У 2001 р. була спроба відновити роботу млина. Нині не діючий. Водяний млин є пам'яткою архітектури та містобудування місцевого значення. [10]

Л.М. Денисова

с. МОЇВКА

Могила В.В. Піхура, учасника радянсько-афганської війни (іст.). Центр кладовища.

Піхур Василь Вікторович (1965–84 рр.) — сержант, командир відділення. Народився у Моївці. Призваний до лав армії у 1983 р., в Афганістані з лютого 1984 р. Загинув 8 вересня 1984 р. під час виконання бойового завдання. Нагороджений орденом Червоної зірки (посмертно). На могилі встановлено двоступеневу стелу з чорного граніту з рельєфним портретним зображенням, прізвищем, роками життя й меморіальним написом: «Загинув при виконанні службових обов'язків». [11]

В.А. Тучинський

Садиба (19 ст., архіт.). Вул. І.К. Рудика, 3-б.

Садиба з парком розташовані у долині річки Бушанки. На початку 19 ст. село (тоді називалося Моя) належало землевласникам Маньковським. Вони були одними з найзаможніших людей на Поділлі. У середині 19 ст. Вацлав Маньковський збудував палац з господарськими спорудами, а поряд у 1848 р. розпланував парк у ландшафтному стилі. Садиба займає територію 8,8 га, площа парку 7,48 га. Тут зростає близько 98 видів дерев. Це різновиди ясенів, кленів, каштанів, дубів, грабів, сосни, модрини, ялини. У парку розташований невеликий фруктовий сад, поряд ставок (44 га). В. Маньковський побудував у селі також цукроварню (нині цукровий завод), кінний завод і цегельню. На початку 20 ст., під час революційних подій, палац селяни розібрали. Від садиби збереглися лише флігель, в якому мешкав управляючий, та кам'яна огорожа. У парку кам'яні столики і лава. За радянського часу у садибі містилася дільнична районна лікарня, нині місцева амбулаторія загальної практики сімейної медицини. Окрім лікарні, на території садиби діє парк культури і відпочинку. Моївський сад-парк — ландшафтний заказник місцевого значення. [12]

С.В. Скоцик

Цукровий завод (1848 ст., архіт.). Центр села.

Цукровий завод розташований на березі ставка, на іншому боці якого садиба та сад-парк. Він є одним із найдавніших промислових підприємств району. Завод споруджений 1848 р. власником моївського маєтку В. Маньковським. Обладнання було виготовлено на машинобудівному заводі Маньє у Німеччині. Спочатку потужність заводу складала 50 пудів цукру на добу. За радянського часу завод продовжував діяти. У 1978 р. підприємство було визнано кращим цукровим заводом України. У 2016 р. завод переробляв за добу 3 тис. тон цукрових буряків та виробляв 400 тон цукру. Цукровий завод є пам'яткою архітектури та містобудування місцевого значення.

В.А. Тучинський

с. ПЕЛИНІВКА

Братська могила радянських бійців (іст.). Центр кладовища.

Братська могила 10 радянських бійців 10, які загинули у березні 1944 р. Прізвища 4 невідомі. На постаменті (розмір: 2,8×1,7 м) встановлено гранітну плиту (розмір: 1,7×0,8 м) із написом: «Вічна слава героям» та наведено 6 прізвищ загиблих. Виготовлено місцевими майстрами.

В.А. Тучинський

с. САЇНКА

Могила радянського бійця (іст.). Центр села.

Могила радянського бійця П.Г. Бабушкіна, який загинув неподалік села у липні 1941 р. Пам'ятник встановлено 1987 р. На постаменті (висота 1,5 м) розміщено плиту (розмір: 1,80×0,9 м) з меморіальним написом. Виготовлено місцевими майстрами.

В.А. Тучинський

Могила О.В. Салюка, майстра витинанок (іст.). Кладовище.

У його центральній частині похований Салюк Олексій Васильович (1922–2003 рр.) — знаний майстер витинанок. Народився у Саїнці. Працював учителем трудового навчання місцевої школи. Село Саїнка з давніх-давен прославлене ремеслом витинанок. Один із перших розпочав відродження старих подільських витинанок. Для О. Салюка характерна техніка вирізування по контуру, яка давала «тіньові» витинанки, а найбільш поширеним був мотив дерева, стовбур якого служив віссю симетрії, а гілки — місцем для «поярусного» розташування фігурок людей, звірів і птахів. Останні зазвичай виконувалися з глибокими прорізами країв і сприймалися як силуети. Фігури були стилізовані, з пластичною монументальністю. Роботи О. Салюка експонувалися на багатьох виставках Вінниці, Києва та інших міст. Він створив власний стиль витинанки — «салюківський», для якого характерні святковість, широке використання національних та дохристиянських символів. На могилі встановлено двоступеневу стелу з рельєфним портретним зображенням, прізвищем, роками життя й написом: «Народний майстер витинанок». [13]

В.А. Тучинський

Могили жертв Голодомору 1932–33 рр. (іст.). Старе кладовище.

У його центрі розташовані могили жертв Голодомору 1932–33 рр. Пам'ятний знак на місці масових поховань встановлено у 1989 р. За неповними даними в селі померли від голоду понад 165 мешканців. Пам'ятник виготовлено із бетону, його висота 2,0 м. На мармуровій плиті напис «Жертвам голодомору 1933 року.» Виготовлено місцевими майстрами.

В.А. Тучинський

с. СОКІЛ

Братська могила радянських бійців (іст.). Північно-східна околиця села.

У братській могилі поховано 72 невідомих радянських бійця, які загинули неподалік села у липні 1941 р. Пам'ятник встановлено 1970 р. На постаменті (висота 4,0 м) — скульптура воїна (висота 2,0 м) та плита (розмір 1,20×6,50 м) з написом: «Вічна слава героям». Автор — М. Крижанівський.

В.А. Тучинський

Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932–33 рр. та політичних репресій (іст.). Північно-західна околиця села.

Пам'ятний знак на місці масових поховань жертв Голодомору 1932–33 рр. встановлено 2008 р. За неповними даними в селі померли від голоду понад 180 мешканців. Пам'ятник, витесаний із каменю пісковику, — постать матері з дитиною (висота 2,5 м). Автор — скульптор О. Альошкін.

В.А. Тучинський

с. ШЕНДЕРІВКА

Братська могила радянських бійців (іст.). Вул. Перемоги.

Братська могила 135 радянських бійців, які загинули у березні 1944 р. Пам'ятник встановлено у 1975 р. На постаменті, що складається із двох плит (висотою 8,4 та 2,7 м, шириною кожна по 0,8 м), встановлено скульптурну композицію жінки та напис: «1941–1945». Частиною пам'ятника є ритуальна площадка, що містить шість пілонів із меморіальними плитами (розміром 0,9×0,8 м) з викарбованими на них 135 прізвищами загиблих та дві окремих могили.

В.А. Тучинський

ЧЕЧЕЛЬНИЦЬКИЙ РАЙОН

Утворений у 1923 р. За роки радянської ради його кілька разів ліквідовували. У 1966 р. район поновлено в існуючих межах. Площа району — 760 кв. км. Населених пунктів 22, одне селище міського типу (райцентр) та 21 село.

Район розташований на південному сході Вінницької області, в середній течії річки Савранки та частково в басейні річки Дохни, які є правими притоками Південного Бугу. На заході межує з Піщанським, на півночі з Тростянецьким та Бершадським районами на сході та на півдні з Одеською областю. Відстань від райцентру до Вінниці автошляхом 160 км. Станом на 1 січня 2018 р. населення становило 20,84 тис. осіб[343].

Клімат помірно-континентальний, типовий для лісостепу. Він характеризується м'якою зимою і теплим, інколи спекотним літом. З корисних копалин є родовища цегляно-черепичних глин (одно з яких у с. Вербка), піскові кар'єри в околицях Чечельника та сіл Білий Камінь, Луги, Любомирка, Ольгопіль, Стратіївка, Тартак, Червона Гребля та інших. На території району налічується 8 річок довжиною понад 10 км. Їх загальна довжина 139 км. На них споруджено 44 ставки із загальною площею водного дзеркала 570 га[344]. В ґрунтовому покриві переважають чорноземи опідзолені і темно-сірі опідзолені ґрунти. Наявні ґрунти сприяють вирощуванню різноманітних сільськогосподарських культур і розведенню свійських тварин[345].

Басейн річки Савранки є своєрідною південною межею лісостепу зі степом у Буго-Дністровському міжріччі. Це сприяло створенню тут у 2009 р. національного природного парку «Кармелюкове Поділля». Його площа 20,2 тис. га.[346]. Флора природного парку налічує 687 видів рослин типових для лісостепової зони. З них 32 види занесені до Червоної книги України, до Європейського червоного списку — 1 вид. На території парку зареєстровано 15 видів тварин, занесених до Червоної книги України, 1 вид — до Європейського Червоного списку[347].

Чечельницький район має давню історію. Вперше його територію заселяється первісними людьми в добу пізнього палеоліту. У 1972–73 рр. археологічна експедиція під керівництвом В.Н. Станко відкрила біля с. Червона Гребля пізньопалеолітичні стоянки (22–10 тис. р. тому)[348].

[343] Чечельницький район. Географічна карта району [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A7%D0%B5%D1%87%D0%B5%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B8%D1%86%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D1%80%D0%B0%D0%B9%D0%BE%D0%BD

[344] Гавриков Ю.С. Водний фонд Вінницької області / Ю.С. Гавриков, О.М. Коник. Вінниця, 2003. С. 14, 29.

[345] Вовк С.Т. Нариси з історії Чечельника... С. 20–24.

[346] Романчук О.П. Територія Національного природного парку «Кармелюкове Поділля» і її природоохоронний режим / О.П. Романчук, Г.Л. Дудник // Екологічний контроль і моніторинг стану дубових лісів Поділля та особливості їх природного відновлення : Матер. І Міжнар. наук.-практ. конф., 20–22 трав. 2015 р. Чечельник, 2015. С. 35–41.

[347] Марківська Л.В. Наукова діяльність Національного природного парку «Кармелюкове Поділля». С. 32.

[348] Косаківський В.А. Пам'ятки археології на території Чечельницького району: стан та перспективи дослідження у зв'язку зі створенням та функціонуванням Національного природного парку «Кармелюкове Поділля» / В.А. Косаківський, В.С. Рудь // Екологічний контроль і моніторинг стану дубових лісів Поділля та особливості їх природного відновлення : Матеріали І Міжнар. наук.-практ. конф., 20–22 трав. 2015 року. Чечельник, 2015. С. 242–243.

Виявлені у районі також пам'ятки початку пізнього періоду енеоліту (мідно-кам'яного віку), датованого кінцем 6 — початком 3 тис. до н. е. Це залишки поселень біля: Чечельника, Білого Каменю, Стратіївки, Лугів, Жабокрички, Кривецького, Вишеньки[349]. Археологічні розвідки під керівництвом В.С. Рудя зафіксували поселення між Ольгополем і Демівкою. У 1990 р. спільна експедиція Вінницького обласного краєзнавчого музею та Вінницького педінституту на поселенні Білий Камінь дослідила залишки трипільського житла, воно мало площу не менш як 100 га. Пам'ятку зараховано до рангу унікальних поселень-гігантів часів трипільської культури[350].

У районі відомі пам'ятки пізнього періоду бронзового віку (приблизно від середини 3 тис. до н. е. до початку 1 тис. до н. е.), вони належать до Сабатинівської та Білогрудівської культур. Це два поселення біля Червоної Греблі та ґрунтовий могильник у Білому Камені.

Перехід від доби пізньої бронзи до раннього залізного віку представлений пам'ятками чорноліської культури (10 — середина 8 ст. до н. е.). Городище знаходиться на високому плато, на березі р. Дохни, на відстані 0,6 км південно-західніше від с. Бондурівки.

Поселення черняхівської культури (2–5 ст. н. е.) виявлені біля сіл Вербка, Василівка, Ольгопіль, Рогузка, Стратіївка, Червона Гребля та в урочищі «Вишенька» біля с. Анютине.

На території району існує ще дві групи археологічних пам'яток — свідків стародавньої історії. Це кургани та городища. Один курган знаходився за 1 км на південь від с. Бондурівки. Біля с. Демівки було чотири кургани. Біля с. Берізки-Чечельницькі було виявлено три кургани.

В 10 ст. на Побужжя з Подніпров'я мігрують уличі. Тут вони засновують ряд городищ. Біля с. Бондурівки виявлено городище, яке має культурний шар 10–11 ст. Поряд з городищем знаходиться два селища, які мають також два культурних шари — чорноліський та улицький.

Після монголо-татарської навали життя слов'ян у верхній течії Південного Бугу тривало, але письмові відомості відсутні аж до другої половини 14 ст. коли середнє Побужжя (Брацлавщина) починають інтенсивно заселятися слов'янами й литовцями з північних районів.

У 15 ст. в історичних джерелах вже згадується річка Савранка. У 1489 р. на її берегах відбулася битва, під час якої литовське військо на чолі Яном Альбрехтом розгромило десятитисячний татарський загін та визволило велику кількість полонених. Литовське військо привели козаки, які добре знали Побужжя. Це одна з перших згадок про козаків.

---

[349] Рудь В.С. Трипільські пам'ятки Правобережжя середньої течії Південного Бугу: історія досліджень // Наук. зап. Вінниц. держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Вип. 22. Серія: Історія : Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. О.А. Мельничука. Вінниця, 2014. С. 109.

[350] Косаківський В.А. Поселення Білий Камінь у світлі нових даних / В.А. Косаківський, В.С. Рудь // Прадавні землероби Південно-Східної Європи (до 30-річчя дослідження поселення-гіганта Тальянки та 10-річчя співпраці з «Search Foundation» USA). Тези доповідей міжнародної наукової конференції. Київ ; Тальянки, 2011. С. 54–55.; Kosakivski V.A. Settlement Bilyi Kamin' in the light of new data / V.A. Kosakivski, V.S. Rud // Там само, с. 55–56.

У 1542 р. була спроба встановити кордон по річці Савранці між Туреччиною і Королівством Польським.

На середину 16 ст., перебуваючи у складі Великого князівства Литовського, землі району входили до Чечельницької та Савранської волостей Волинської землі. Чечельницька волость займала верхів'я річок Саврані і Кодими. Савранська волость займала нижню течію Саврані. Територія першої не дуже була заселена. У середині 16 ст. цю територію займали козари.

У першій половині 17 ст. край починає інтенсивніше залюднюватися. Чечельник виростає в містечко. З 1566 р. територія району входить до складу Брацлавського воєводства, яке у 1569 р. було інкорпоровано до Речі Посполитої, де з перервами перебувало аж до 1793 р. За Зборівським мирним договором (1649 р.) Брацлавщина увійшла до складу Козацької держави. Чечельницька сотня (Чечельник і с. Каташин) входила до Брацлавського полку.

Цінним джерелом, з якого можемо дізнатися про заселення краю у першій половині 17 ст., є мапа Брацлавщини Г.-Л. де Боплана.

З кінця 18 ст. територія краю перебувала у складі Російської імперії та належала до Ольгопільського повіту Подільської губернії. Повіт був створений у 1796 р. Повітовим центром став Чечельник, який перейменували на Ольгопіль. Лише у 1811 р. повітовий центр перенесли до с. Рогузки-Чечельницької, яку перейменували на Ольгопіль. Чечельнику ж повернули попередню назву.

На фрагменті генеральної мапи Подільської губернії 1805 р. в басейні сучасної річки Савранки вже зазначено майже всі нині існуючі населені пункти

20 ст. залишило глибокий слід в історії району. За період української національної революції (1917–21 рр.) Поділля стало ареною запеклих боїв. У січні 1918 р. в районі було встановлено владу більшовиків. У березні тут з'явились польські легіонери, які входили до складу німецьких окупаційних військ. В травні їх замінили австро-німецькі загарбники. Впродовж 1919 р. до влади приходили то українське військо, то більшовики, то денікінці. На початку лютого 1920 р. до Бершаді, Чечельника підійшли бригади Галицької армії. Однак, через епідемію тифу, вона втратила боєздатність. 24 квітня частини галицьких вояків, які стояли в Чечельнику, були інтерновані поляками. В червні 1920 р. тут з'явились загони Червоної армії[351]. Проти нової влади виступили селяни. Діяли повстанські загони Заболотного, Шепеля, Матоли, Солтуса, Коваленка, Боровського, Добровольського. Причиною обурення людей стала продрозкладка, внаслідок якої селяни залишились без останнього шматка хліба. На придушення повстання на південь Поділля було направлено 5 червоних дивізій, кількістю понад 30 тис. бійців[352]. Опір новій владі почав спадати лише після заміни продрозкладки твердим податком.

Населення району за 1932–33 рр. зменшилося майже на 12 тис. осіб. Цю цифру можна вважати за кількість жертв Голодомору по району у тодішніх межах, адже східна частина району входила до складу Бершадського[353]. За даними різних офіційних джерел у районі в 1932–33 рр. від голоду загинула понад одна тисяча людей. Ці дані далеко не повні. Встановлені прізвища лише 1190 осіб. Станом на

[351] Вовк С.Т. Нариси з історії Чечельника... С. 79–80.

[352] Там само, с. 80.

[353] Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Вінницька область. Вінниця, 2008. С. 7, 59, 1053–1054.

червень 1932 р. по району в період хлібозаготівельної компанії репресовано понад 700 господарств, з них 90 % виселено з власних хат.

Не оминули жителів району й сталінські репресії. За деякими даними тільки в 1936–38 рр. було репресовано більше 800 осіб. Особливо багато серед репресованих було римо-католиків[354].

У роки Другої світової війни бойові дії на території району розпочалися у липні 1941 р. Оборонні бої вели частини 18-ї армії Південного фронту. 24 липня німецько-румунські окупанти захопили Чечельник, а 26 — Ольгопіль. Територія району увійшла до протекторату Румунії, так званої «Трансністрії».

За роки окупації каратели знищили багато мирних жителів у Ольгополі, Стратіївці, Любомирці, Новоукраїнці, Берізках та інших населених пунктах.

На території Чечельницького і Ольгопільського районів у 1941 р. було створено три єврейських гетто. В Чечельнику і Ольгополі утримувалось місцеве єврейське населення, а у Каташині — пригнане етапом. Тут, у старій конюшні, утримувались понад 3 тисячі євреїв. За зиму 1941–42 рр. померло 459 чоловік.

3 лютого 1942 р. на території району розпочинають свою діяльність підпільні групи та організації. В ході Умансько-Ботошанської наступальної операції у березні 1944 р. район визволений підрозділами 4-ї гв. армії та 5-ї гв. танкової армії 2-го Українського фронту. Біля п'яти тисяч жителів району загинули на фронтах Другої світової війни. Пам'ять про них живе у численних пам'ятниках загиблим односельчанам, які є у кожному селі, у братських та одиночних могилах воїнів, які загинули при обороні та звільненні району від німецько-румунських загарбників, у пам'ятниках і пам'ятних знаках безневинних жертв — людей різних національностей, які також загинули в роки війни.

Героями Радянського Союзу стали І.І. Стратійчук (с. Ольгопіль), М.Т. Рябошапка (с. Любомирка), М.З. Брацюк (с. Бритавка), повними кавалерами ордена Слави М.С. Бугайчук (с. Попова Гребля), В.К. Люлько (с. Стратіївка, учасник параду Перемоги) та В.І. Пеллер (с. Ольгопіль), який у повоєнні роки став також Героєм Соціалістичної Праці.

Щербатий Іван Микитович (с. Ольгопіль) — Герой Соціалістичної Праці (1971 р.).

Після звільнення області адміністративний поділ відновили довоєнний. У 1957 р. Ольгопільський район знову об'єднали з Чечельницьким. У 1962 р. Чечельницький район включили до складу Бершадського району. У 1966 р. район відновлено і він існує у тих самих межах сьогодні[355].

Район в основному аграрний. Нині площа сільськогосподарських угідь становить 50,7 тис. га, зокрема орних земель — 41,6 тис. га. Створено 2 сільськогосподарських кооперативи, 2 приватні сільськогосподарські підприємства, 17 товариств з обмеженою відповідальністю та 24 фермерські господарства[356].

---

[354] Історія Чечельницького району [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://rda.chechelnik-rada.gov.ua/istoriya-rajonu/

[355] Петренко О.С. Історія адміністративно-територіального устрою Вінниччини (від найдавніших часів до сучасності). Вінниця, 2008. С. 10–36.

[356] Чечельницький район. Географічна карта району [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A7%D0%B5%D1%87%D0%B5%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B8%D1%86%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D1%80%D0%B0%D0%B9%D0%BE%D0%BD

Тваринництвом в районі займається 3 сільгосппідприємства: ТОВ «Україна-О» (с. Каташин), СТОВ АФ «Вербка» (с. Вербка) та СТОВ АФ «Ольгопіль» (с. Ольгопіль). У с. Каташині збудовано молокозавод[357].

Промисловість представлена п'ятьма підприємствами, з них три належать до харчової галузі промисловості, одне — до машинобудівної, одне — до хімічної. Провідними підприємствами є «Чечельницький молочний завод», ТОВ ВНФ «Полімергаз», Чечельницький держлісгосп[358]. Промислова галузь представлена також підприємством ТОВ «ЛісМайстер». Його напрямком діяльності є виробництво кухонних меблів. Розвивається в районі і мале підприємництво[359].

Мережа закладів культури в районі нараховує 43 установи, зокрема 6 сільських клубів, районний та 12 сільських Будинків культури, 22 бібліотеки. При закладах культури працює 105 гуртків художньої самодіяльності та об'єднань. 5 колективів носять звання «Народний самодіяльний колектив». В районі функціонує Чечельницька дитяча музична школа.

На території району діють 18 загальноосвітніх шкіл та Ольгопільське ПТНЗ-35.

Медичне обслуговування населення здійснюють Чечельницька районна лікарня, 5 амбулаторій, 11 фельдшерсько-акушерських пунктів[360].

Пошановано у районі учасників радянсько-афганської війни (1979–89 рр.) та АТО на сході України. В афганській війні брало участь 68 земляків, троє загинули[361]. Пам'ятники загиблим встановлені у Чечельнику та Демівці.

На території району зареєстровано 76 об'єктів культурної спадщини, з них 14 пам'яток археології, 15 архітектури та містобудування, 47 історії.

Відомі постаті, життя і творчість яких пов'язані з Чечельницьким районом: Н.Ф. Городовенко (1885–1964 рр.) — хоровий диригент і педагог, засновник і керівник (1920–36 рр.) Державної академічної капели України «Думка», яка стала відомою у всьому світі. На початку своєї діяльності учителював в Ольгополі, де створив учнівський аматорський хор; С.Ф. Заболотний (1894 р. — 1922 р., с. Берізки-Чечельницькі) — полковник Війська чорних запорожців; М.Ф. Матвійчук (1904 р., с. Ольгополь — 1993 р.) — літературознавець, професор, Відмінник народної освіти України, член Спілки письменників України, учасник Другої світової війни; І.М. Гельфанд (1913–2009 рр.) — математик, академік АН СРСР, лауреат кількох державних премій. У 1923–28 рр. навчався в Чечельницькій хімічній професійній школі; Д.П. Мільман (1913–82 рр.) — радянсько-ізраїльський математик, відомий працями в галузі функціонального аналізу. У 1923–28 рр. навчався в Чечельницькій хімічній професійній школі; І.І. Стратійчук (1915 р., с. Ольгопіль —

[357] Чечельницький район. Паспорт району [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://rda.chechelnik-rada.gov.ua/pasport-rajonu/

[358] Чечельницький район. Географічна карта району [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A7%D0%B5%D1%87%D0%B5%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B8%D1%86%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D1%80%D0%B0%D0%B9%D0%BE%D0%BD

[359] Чечельницький район. Паспорт району [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://rda.chechelnik-rada.gov.ua/pasport-rajonu/

[360] Чечельницький район. Географічна карта району [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A7%D0%B5%D1%87%D0%B5%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B8%D1%86%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D1%80%D0%B0%D0%B9%D0%BE%D0%BD

[361] Афганістан — це і наша біль / Упоряд. Снігур С.П. Вінниця, 2011. 216 с.

1995 р.) — учасник Другої світової війни, Герой Радянського Союзу (1943 р.); С.К. Цвігун (1917 р., с. Стратіївка — 1982 р.) — генерал армії, Герой Соціалістичної Праці (1977 р.), письменник, сценарист, автор книги «Невидимий фронт» та інших; Кларісе Ліспектор (1920 р., Чечельник — 1977 р.) — письменниця, класик бразильської літератури; М.Г. Лабінський (1936 р., с. Ольгопіль — 2019 р.) — театрознавець, член творчих спілок України — письменників, театральних діячів, журналістів, енциклопедист, лауреат премії ім. І. Котляревського (1992 р.); В.М. Матковський (1936 р., с. Ольгопіль — 2010 р.) — актор, Народний артист УРСР (з 1988 р.), працював у Вінницькому академічному музично-драматичному театрі ім. М. Садовського; Н.Ю. Половинка (1965 р., с. Ольгопіль) — актриса, співачка, педагог. Працює у Львові. Веде класи співу в університетах США, Англії, Польщі, лауреат Національної премії України ім. Т.Г. Шевченка (2006 р.).

В.А. Косаківський

смт ЧЕЧЕЛЬНИК

Багатошарове поселення: трипільської та черняхівської культур (перша чверть 4 тис. до н. е., 2–5 ст. н. е., археол.). На південь від селища, в урочищі «Вишенька».

Пам'ятка відкрита у 1977 р. В.А. Косаківським. З того часу і до 2011 р. неодноразово обстежувалась ним. Огляд пам'ятки та шурфування на трипільському поселенні у червні 2014 р. проведено Східноподільською археологічною експедицією Інституту археології НАН України під керівництвом В.С. Рудя. Пам'ятка займає південно-західну частину мису, який із заходу обмежений балкою, а з півдня лівим берегом ставків (нині висохлих) утворених на безіменному струмку, який в подальшому впадає в річку Бритавку. Площа пам'ятки 5,0–7,0 га. Більша її частина вкрита давно закинутим, поростим чагарниками, фруктовим садом. Схил мису переважно має південно-східну експозицію. Матеріали трипільської культури виявлені на західній частині пам'ятки, а черняхівської поширені на більшій території, в долині балки та вздовж лівого берега струмка. Шурфом № 1 (розмір: 2,0×2,0 м) досліджено частину глинобитної наземної споруди трипільської культури, яка значно порушена сільськогосподарськими роботами. В шурфі знайдено фрагменти «столового» посуду. Деякі із них розписані чорною (темно-коричневою) фарбою. За формами це гостроребериі кубки, зрізано-конічні миски із потовщеними вінцями, а також широкогорлі та вузькогорлі біконічні посудини із округлими плічками та різко-профільованими вінцями, біноклеподібна посудина із зрізано-конічною формою раструбу. Керамічний матеріал трипільської культури належить до чечельницької локальної групи, яка існувала на цій території на етапі СІ Трипілля і датується першою чвертю 4 тис. до н. е. Матеріали черняхівської культури представлені фрагментами димленого гончарного посуду, точильними брусками, пряслом до веретена та шлаками бронзоливарного виробництва. Знахідки черняхівської культури датуються 2–5 ст. н. е. Матеріали розвідок В.С. Рудя зберігаються в Державному історико-культурному заповіднику «Трипільська культура» (с. Легедзине, Черкаська область). Багатошарове поселення трипільської та черняхівської культур є пам'яткою археології місцевого значення. [1]

В.С. Рудь, В.А. Косаківський

Поселення трипільської культури (перша чверть 4 тис. до н. е., археол.). Західна околиця селища.

Пам'ятка розташована на території колишнього цукрового заводу та робітничого селища, на лівому березі річки Савранки, притоки Південного Бугу, на південному схилі пагорба. Поселення відкрите В.А. Косаківським у 1977 р. У 1983 р. пам'ятку оглянули І.І. Заєць та К.К. Черниш. У 1990 р. В.А. Косаківський та І.І. Заєць провели розкопки одного житла. Площа поселення близько 57,0 га. Більша його частина знаходиться під забудовою і практично зруйнована. Візуально виявлено і нанесено на план залишки 94 глинобитних споруд, кожна з яких приблизно мала розміри 7,0×10,0 м. Планування поселення — колами. Розкопана споруда № 1 розміром 16,0×6,0 м, представлена завалом фрагментів обпаленої глини з рослинною домішкою. В південно-східній частині будівлі простежено залишки стіни, розміром 1,6×1,5 м. Із внутрішнього її боку прослідковувалися відбитки лози, яка була переплетена на 4 горизонтальних плахах. Зовнішній бік цієї ж стіни оштукатурений світло-рожевою глиною. Досліджене житло було двокамерним. У меншій камері виявлено кілька вимосток та робочі місця. Біля однієї вимостки виявлено скупчення (21 предмет) керамічних відтяжок від вертикального ткацького верстата. У цій же камері можливо була і піч. У більшій камері зафіксовано підвищення і велику кількість розвалів глиняних посудин. Серед знахідок переважає столовий посуд з монохромним розписом, виконаним чорною або темно-коричневою фарбами. Зрідка трапляється біхромний розпис червоною та темно-коричневою фарбами. На кількох фрагментах монохромний розпис поєднано із заглибленим орнаментом. Форми посуду різноманітні: ріпоподібні біконічні посудини, біконічні широкогорлі, амфори, кратери, грушоподібні посудини, покришки, кубки, миски та кухонні горщики. Окрему групу знахідок становлять культові вироби: горщики та миски із зооморфними наліпами і біноклеподібні посудини. Кухонна кераміка включає горщики, виготовлені з глини зі значними домішками товчених черепашок. Керамічний комплекс розкопаної споруди складався із 0,5 % кухонного посуду та з 99,5 % — столового. Керамічна пластика налічує 5 антропоморфних та 3 зооморфних статуетки. Знаряддя праці

з поселення представлені виробами з кременю (ретушовані та неретушовані пластини, різці, скребки на відщепах та пластинах, наконечник стріли, нуклеус), каменю (зернотерки, сокири, долото, наковальня, відбійники, шліфувадло, лощило), кістки (мотики, проколки) та глини (відтяжки, прясло). Із кістки виготовляли також і підвіски. Палеоботанічні визначення проведені Г.О. Пашкевич показують, що мешканці поселення Чечельник вирощували щонайменше три сорти пшениці, два сорти ячменю, горох, просо, вику ервілію. Поселення є епонімним для чечельницької локально-хронологічної групи пам'яток початку пізнього періоду трипільської культури (етап СІ) і датується першою чвертю 4 тис. до н. е. Матеріали розкопок та розвідок зберігаються у Вінницькому обласному краєзнавчому музеї та наукових фондах Інституту археології НАН України (м. Київ). Поселення трипільської культури є пам'яткою археології місцевого значення. [2]

В.А. Косаківський, В.С. Рудь

Братська могила радянських бійців (іст.). Північна околиця селища.

На католицькому кладовищі, зліва від центрального входу поховано двох радянських розвідників, які загинули у 1944 р. На могилі встановлено металеву піраміду (висота: 1,83 м, розмір нижньої частини: 0,50×0,50 м), увінчану хрестом. На піраміді прикріплена металева табличка (розмір: 0,30×0,20 м) з написом: «Два розвідники, які загинули в березні 1944 р. Прізвища невідомі». Навколо металева огорожа.

В.А. Косаківський

Меморіальна дошка І.М. Гельфанду та Д.П. Мільману, відомим математикам (2018 р., іст.). На фасаді будинку районної дитячої бібліотеки.

Меморіальну дошку видатним математикам 20 ст. відкрито 6 вересня 2018 р. На гранітній дошці — їхні портрети, а між ними текст: «У 1923–1928 роках у Чечельницькій профшколі в одному класі навчались видатні математики XX століття Ізраїль Мойсейович Гельфанд та Давид Пінхусович Мільман». Під портретами тексти: «І.М. Гельфанд 2.09.1913–5.10.2009» та «Д.П. Мільман 19.04.1913–12.07.1982». І.М. Гельфанд — радянсько-американський вчений в галузі математики, біології, педагогіки. Народився у м. Окни Херсонської губернії (нині у Одеській обл.). У 1923 р. сім'я переїхала до Ольгополя, де він вступив до хімічної професійної школи в Чечельнику. Тут познайомився з Д.П. Мільманом. У дев'ятому класі (1928 р.) обох виключили з школи як дітей «нетрудового елементу». Його батько на той час був управляючим млином. Не маючи змоги продовжити навчання, у 1930 р. виїхав до родичів у Москву. Тут влаштувався на роботу і займався самоосвітою, але незабаром, як винятковий, був прийнятий асистентом кафедри математики Вечірнього хіміко-технологічного інституту. У 1932–35 рр., не маючи формальної вищої освіти, був аспірантом А.Н. Колмогорова. Одночасно, з 1932 р., почав викладати в Московському державному університеті. До 1989 р. проживав і працював у СРСР, після 1989 р. — у США. Автор понад 800 наукових праць та біля 30 монографій. Засновник наукової школи. Доктор фізико-математичних наук (1940 р.), професор МДУ ім. М. Ломоносова (1941–90 рр.), Ратгерського університету (1990–2009 рр.). Президент Московського математичного товариства (1966–70 рр.), член-кореспондент (з 1953 р.), дійсний член Академії наук СРСР (з 1984 р.). Головні праці І.М. Гельфанда належать до функціонального аналізу, алгебри і типології, а також біології. Вчений відомий також тим, що зумів стати великим вченим шляхом самоосвіти, не маючи закінченої середньої освіти та не навчаючись в університеті. Д.П. Мільман — радянсько-ізраїльський математик, відомий працями в галузі функціонального аналізу, зокрема, в теорії операторів. Кандидат фізико-математичних наук (1939 р.). Народився в Чечельнику. З 14 років навчався в хімічній професійній школі в одному класі з І.М. Гельфандом. У 1928 р. обидва були виключені з неї як діти «нетрудового елементу». З 1929 р. проживав з батьками в Одесі. Впродовж 1932–34 рр. навчався в Одеському університеті, 1937–39 рр. — в аспірантурі, під керівництвом М.Г. Крейна. Спільно з ним довів теорему Крейна-Мільмана (1940 р.). В подальшому працював в Одеському університеті та Одеському інституті зв'язку. У 1973 р. вийшов на пенсію і переїхав в Ізраїль. Працював професором в Тель-Авівському університеті. [3]

В.А. Косаківський

Меморіальна дошка Кларісе Ліспектор, класику бразильської літератури (2002 р., іст.). На фасаді районної дитячої бібліотеки.

Меморіальну дошку Кларісе Ліспектор — класику бразильської літератури відкрито у грудні 2002 р. Майбутня письменниця народилась у Чечельнику, до того її батьки мешкали у Теплику. У лютому 1921 р. родина емігрувала до Бразилії. На гранітній меморіальній дошці вирізьблено портрет письменниці. Під ним роки життя (10.12.1920–9.12.1977). Обабіч від портрета зроблено написи португальською та українською мовами: «Кларісе Ліспектор. В цьому містечку 10 грудня 1920 року народилася бразильська письменниця Кларісе Ліспектор. Її подорож від народження до смерті, з Чечельника до Бразилії, була присвячена невтомному пошуку відповідей на фундаментальні питання, що постають перед людиною, яка пройшла шляхами, які зближують народи наших двох країн в увічненні її пам'яті. Посольство Бразилії в Україні та Селищна Рада Чечельника спільно віддають шану пам'яті Кларісе Ліспектор. Чечельник, 10 грудня 2002 року». Розміри меморіальної дошки — 1,00×0,50×0,07 м. Кларісе Ліспектор писала португальською мовою. Її творча спадщина складається з 24 томів. За книгою «Зоряна пора» у 1980 р. було знято кінофільм. Про внесок Кларісе Ліспектор у літературу добре сказала бразильська письменниця, професор Марія Консуелло Кампос: «Бразильська література поділяється на ту, що була до Кларісе (як до Різдва Христового) і на ту, що є після неї. Наша література пройшла шлях від класичної розповіді 19 століття, через модерн і авангард — до текстів Кларісе, в яких предмет розповіді, власне, не є дуже важливим». [4]

В.А. Косаківський

Меморіальний комплекс Слави (1960 р., 1969 р., 1991 р., іст.). Центральний парк.

До меморіального комплексу належать: братські могили червоноармійців (1919 р.), пам'ятний знак жертвам Голодомору та політичних репресій, братські могили радянських бійців (1941 р., 1944 р.), меморіал на честь земляків, загиблих у Другій світовій війні, могила І.Х. Сутовського. У центрі меморіалу обеліск — символічний «вічний вогонь», обабіч якого дві стели з розміщеними на них плитами, на яких викарбовані імена земляків, загиблих у Другій світовій війні. Перед ними братські могили, могила Заслуженого вчителя УРСР І.Х. Сутовського (1887–1952 рр.) і плита пам'яті жертв Голодомору та політичних репресій 1930-х рр. У одній братській могилі поховані червоноармійці, серед них комісар Марчук, які загинули у 1919 р. У 1928 р. на могилі був встановлений пам'ятник, який донині не зберігся. У другій братській могилі поховано 33 бійця, які загинули у липні 1941 р. при обороні селища та в боях за звільнення Чечельника від німецьких загарбників у березні 1944 р. з підрозділів 41-й гв. стрілецького полку, 96-ї стрілецької дивізії, 18-ї армії, 7-ї гв. повітрянодесантної дивізії та інші. Відомі імена 24. У 1956 р. на могилі встановлено пам'ятник, який в подальшому був замінений на новий. У 1960 р. проведена реконструкція — встановлено меморіальні плити з іменами загиблих воїнів-односельців. Нині відомо 462 прізвища. У 1991 р. меморіал реставровано та він набув сучасного вигляду. [5]

В.А. Косаківський

Могила В.П. Біднюка, учасника радянсько-афганської війни (іст.). Північна околиця селища.

Розташоване у центрі православного кладовища. Біднюк Володимир Петрович (1966–85 рр.) — сержант, командир розвідувального відділення. Народився у Чечельнику. Закінчив Чечельницьку середню школу, навчався в Ольгопільському СПТУ-35. За фахом — тракторист. Працював на Чечельницькому цукровому заводі. На дійсну строкову службу був призваний у жовтні 1984 р. В Афганістані з березня 1985 р. Неодноразово брав участь у бойових діях. 2 грудня 1985 р. під час атаки загинув. За мужність і відвагу нагороджений орденом Бойового Червоного Прапора (посмертно). На могилі встановлено стелу із чорного граніту у вигляді паруса з зображенням портрета у військовій формі та написом (рос.): «Гвардии сержант Биднюк Владимир Петрович 10.VII.1966–2.XII.1985. Погиб при исполнении служебных обязанностей. В тот день когда ты оставил нас, над нами источник радости угас Вечно скорбящие: отец, мать, сестра, братья». На звороті пам'ятника його портрет у цивільному одязі. Розмір могили: 2,30×1,18 м. Висота пам'ятника: 1,86 м. Могила обнесена металевою огорожею. [6]

В.А. Косаківський

Могила Л. Закржевського, польського громадського діяча (іст.). Північна околиця селища.

На католицькому кладовищі, зліва, за родинною усипальницею Собанських похований Закржевський Людвік (1822–96 рр.) — маршалок шляхти Ольгопільського повіту Подільської губернії, власник с. Городище (з 1847 р.). Батько Закржевського Адама (1856–1921 рр.) — економіста, етнографа, есперантиста, перекладача. Пам'ятник на могилі встановлено синами. Обеліск із сірого граніту, висотою 2,25 м, складається з 4-х частин. В нижній частині обеліска напис польською мовою. Навколо могили металева огорожа. [7]

В.А. Косаківський

Могила М.Р. Зелененького, учасника радянсько-афганської війни (іст.). Північна околиця селища.

Розташоване у центрі православного кладовища. Зелененький Микола Родіонович (1966–86 рр.) — єфрейтор, старший електрик-дизеліст. Народився у Чечельнику. Після закінчення школи працював електрогазозварником в Чечельницькому бурякорадгоспі. На дійсну строкову службу призваний у жовтні 1984 р. В Афганістані з березня 1985 р. Службу проходив у бригаді спеціального призначення. 31 січня 1986 р. загинув внаслідок ураження електрострумом. За мужність і відвагу нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно). На могилі встановлено стелу із чорного граніту у вигляді паруса (висота 1,90 м) із зображенням портрета у військовій формі та написом (рос.): «Ефрейтор Зелененький Николай Родионович 12.IV.1966–31.1.1986. Погиб при исполнении служебных обязанностей. В тот день, когда ты оставил нас, над нами источник радости угас. Вечно скорбящие: отец, мать, сестра, брат». На звороті пам'ятника його портрет у цивільному одязі. Розмір могили: 2,34×0,89 м. [8]

В.А. Косаківський

Могила Ф. Мошинського, польського політичного діяча (іст.). Північна околиця селища.

На католицькому кладовищі, зліва від родинної усипальниці Собанських похований Мошинський Фридерик Юзеф Ян Канті (1738–1817 рр.) — польський політичний і громадський діяч. Походив зі шляхетського роду герба Наленч. Депутат польського сейму 1760, 1762 і 1767 рр. З 1768 р. — генерал-майор, згодом генерал-лейтенант. У 1788 р. обраний послом від Брацлавського воєводства, як кандидат короля брав участь у Чотирирічному сеймі. З серпня 1793 р. був призначений великим коронним маршалком. Входив до делегації з Литви, яка в березні 1795 р. вітала Катерину ІІ в Петербурзі. Отримав звання дійсного таємного радника. Після третього поділу Речі Посполитої зосередився на управлінні своїми маєтками. У 1804 р. став членом Лейпцизької академії науки й мистецтва. Був власником кількох ключів, в тому числі і на Поділлі — Бершадського. Робив значні пожертви на релігійні цілі, фундував костели, зокрема у Бершаді. На могилі, на великій прямокутній мармуровій тумбі встановлено чотирираменний мармуровий хрест. Загальна висота пам'ятника: 3,7 м. У нижній частині пам'ятника напис латиною. [9]

В.А. Косаківський

Могила отця Якима Фещака, капелана УГА (іст.). Північна околиця селища.

Розташована на католицькому кладовищі. Справа від центрального входу. Яким Фещак (Олекса Фещак) народився 11 червня 1881 р у м. Золотий Потік (нині Тернопільська обл.) — український греко-католицький священик, релігійний діяч і редактор. У 1896 р. вступив до новіціяту отців василіян у Добромилі. Вивчав богослов'я у Кристинополі. У 1907 р. отримав ієрейські свячення та направлений на навчання в «Канізіяніуми» (м. Інсбрук, Австрія). Впродовж 1911–14 рр. редактор релігійного місячника «Місіонер» (м. Львів). Під час Першої світової війни перебував у містах Жовква, Перемишль. З часом служив у духовній семінарії для українських емігрантів в Кромерижу (Моравія). У 1916 р. повернувся до Перемишля. У грудні 1918 р. став капеланом 9-ї Белзької бригади УГА, польовим духівником в званні сотника. Разом з військом перейшов річку Збруч коло Підволочиська. У Вінниці очолив польове духовенство 1-го корпусу УГА. Помер від епідемічного висипного тифу в Чечельнику. Галичани називали Якима Фещака «монахом-лицарем». На могилі встановлена гранітна плита, до якої прикріплено мармурову дошку з написом: «Спочиває в Бозі о. Яким Фещак

Ч.С.В.В. вічна йому пам'ять». Поряд встановлено пам'ятник з мармурової крихти з хрестом та розп'яттям зверху. У нижній частині пам'ятника прикріплено металеву дошку з текстом: «Тут спочиває в Бозі о. Яким Фещак ЧСВВ 1873–1918 декан капелянів УГА вічна пам'ять». Могила обнесена металевою огорожею. [10]

В.А. Косаківський

Огель над могилою хасидського цадика М.Ц. Гітермана (1990 р., іст.). Північно-західна частина селища.

У старій частині єврейського кладовища над могилою хасидського цадика рабина Моше Цві Гітермана, засновника «Саврансь-кої династії», у 1990 р. відновлено огель, яка була зруйнована за радянської влади. Огель — будівля прямокутної форми, зовні схожа на невелику синагогу. Стіни зведені з силікатної цегли. Поряд розташовані могили чечельницьких рабинів, продовжувачів його справи. Їх могили обнесені спільною металевою огорожею. Моше Цві Гітерман (близько 1775–1838 рр.) — вважається першим савранським рабином, учнем і послідовником Леві Іцхака з Бердичева та рабина Боруха з Меджибожа (внука Баал-Шем-Това). У 1811 р. він стає рабином м. Саврань та лідером хасидів. Тут Моше Цві заснував одну з хасидських династій. У 1830-х рр. він вів боротьбу з брацлавськими хасидами. У 1831 р. він переселився до Чечельника, який став одним з центрів хасидизму. Савранська хасидська династія існує до сьогодні. [11]

В.А. Косаківський

Каплиця-усипальниця родини Собанських (1845 р., архіт.). Північна околиця селища.

На католицькому кладовищі, навпроти центрального входу. Каплиця-усипальниця збудована близько 1845 р. у стилі італійської неоготики над входом до склепу. Тут поховані члени родини Собанських, про що свідчать відповідні тексти написані польською мовою. У 1928 р. останки Собанських, які були в склепі, перевезено до Польщі. З 1937 по 1990 рр. (за винятком 1941–50 рр.) каплиця діяла як костел. Її відповідно переобладнали — добудували вівтарну частину, внутрішнє приміщення частково розділили на два поверхи. На другому — встановили орган і виділили місце для хору. Після повернення у 1990 р. католицькій громаді будівлі костелу, каплиця-усипальниця не використовувалась як релігійна споруда. Упродовж 2014–17 рр. реставрацією каплиці займався прямий нащадок Собанських, граф Міхал Собанський: замурували вівтарну частину, зняли міжповерхове перекриття, повернули каплиці-усипальниці первісний вигляд. Одночасно було реставровано браму та під'їзну дорогу до цвинтаря. 23 вересня 2018 р. освячено каплицю після завершення реставрації. Були присутні понад двадцять членів роду Собанських з Польщі, США та Франції та інші гості. [12]

В.А. Косаківський

Костел святого Йосипа Обручника Пречистої Діви Марії (1786 р., архіт.). Центр селища.

У 1751 р. костел був збудований землевласником князем С. Любомирським, київським та краківським воєводою. Був дерев'яний, згорів. У 1786 р. збудовано новий кам'яний. Упродовж 1818–23 рр. його добудовували, а в 1896 р. обновили на кошти ксьондза Мошинського. Костел (розмір: 30,0×12,0 м), мав три вівтарі: центральний — чудотворної ікони Божої Матері Чечельницької, лівий — святого Йосипа, покровителя храму, правий — святого Антонія з Падуї. На стінах храму знаходилося 14 стоянь «Хресної дороги», зроблених із каменю. Костел мав два нових конфесіонали та 8-регістровий орган. На дзвініці — 4 дзвони. У лютому 1842 р. костел було обікрадено. На цей час він був обмурований цегляною огорожею з поставленим на неї дерев'яним палісадом. Спереду костелу були решітчасті ворота та дощата хвіртка. Навпроти костелу, через дорогу, стояв будинок ксьондза. У 1913–17 рр. костел добудовано, він мав довжину 46,0 м. В 1930-ті рр. храм закрили, зробили в ньому склад, а потім — кінотеатр. З 1956 р. богослужіння проводилося в каплиці на кладовищі. У липні 1990 р. храм повернуто католицькій релігійній громаді. Згодом добудовано дві дзвіниці, на яких встановлено дзвони, відлиті у 1993 р. у Воронежі (вагою 362 та 184 кг). [13]

В.А. Косаківський

Палацо-парковий комплекс (19–20 ст., архіт.). Вул. Свердлова, 34.

Палацо-парковий комплекс споруджувався впродовж 19 — початку 20 ст. спочатку І.В. Гудовичем, потім його сином. Кінний заводом, поряд з маєтком, існував у Чечельнику з 18 ст. і був започаткований ще Любомирськими. Після 1871 р. був збудований водогін. Вода з джерела в урочищі «Гурино» по керамічних трубах текла до маєтку, де забезпечувала палац та кінний завод. Палац розміщувався в парку. Маєток був обнесений високим кам'яним муром. Палац згорів у роки Громадянської війни. Нині частково зберігся парк, окремі будівлі кінного заваду та будинок керуючого маєтком. Кінний завод закрили у 1956 р., а його господарство передали Чорноминському цукровому заводу. У 1961 р. завод ліквідовано остаточно, а орловські рисаки забрано до Погребища. У комплексі крім палацу, будинку управляючого було багато інших споруд господарського призначення: пекарня, пральня, склади, конюшні, кузня тощо. Господарські приміщення у роки радянської влади були передані колгоспові, а після його реорганізації — відділенню «Садиба» радгоспу цукрокомбінату. Нині у власності фермерського господарства. Сьогодні у будинку керуючого маєтком — житло. За описом 1916 р. палац був одноповерховим, всередині дерев'яний, а бокові прибудови цегляні, дах залізний. Його довжина 112 аршин, ширина 18–34 аршин, висота від цоколя до даху 6 аршин. Увесь будинок був на кам'яному фундаменті. З північної сторони мав три під'їзди, а з південної троє сходів з тераси в парк. Тераса підтримувалась 26 цегляними колонами. Східці і балюстради виготовлені з піщаника. У палаці були кахляні печі та два каміни. Підлога переважно паркетна. Вздовж стін в парадних кімнатах дерев'яні фарбовані панелі. Двері і вікна пофарбовані, з мідною фурнітурою. Вікна з дерев'яними набірними віконницями. Частина дверей старовинної роботи з дорогого дерева. Парадні кімнати обклеєні закордонними шпалерами. У ванних кімнатах і клозетах стіни обкладені закордонними кахляними плитками. На будинку три громовідводи. В щитах художні гіпсові князівські герби. Над ванними кімнатами в даху три вікна-фонарі у металевих рамах. Під будинком льохи і підвали з кам'яними склепіннями. Палац капітально був відремонтований впродовж 1912–14 рр. У 1916 р. його оцінювали в 75 тис. крб. Інші будівлі у маєтку, які були у 1916 р.: два будинки цегляних для прислуги; магазин (склад) цегляний; будинок контори цегляний; каток цегляний; будинок цегляний для прислуги і для пральні; будинок цегляний для князівської кухні і для прислуги; оранжерея; два льохи дерев'яних; будинок — квартира управляючого; льодовня цегляна; конюшня, кінний завод і каретний сарай; денник для кінного заводу дерев'яний; будинок змішаного типу; три магазини для зерна цегляні і дерев'яний; конюшня, воловня і короварня; сторожка цегляна; навіс на цегляному фундаменті; водокачка і електростанція; манеж при кінному заводі дерев'яний; коридор, який з'єднує манеж з конюшнею кінного заводу; денник для лошат кінного заводу; воловня дерев'яна; піднавіс дерев'яний — сарай для складу клепок; будинок жилий дерев'яний; баня дерев'яна; теслярня-казарма цегляна для майстерні і робітників; піднавіс дерев'яний. Парк розташовувався на південному схилі невисокого пагорба перед палацом, який головним фасадом був орієнтований на південь. Площа парку 7,9 га. До нього примикали терасові насадження, які зв'язані парковими алеями і доріжками з двома фонтанами: верхнім і нижнім. Парк створений у змішаному стилі, з переважанням пейзажної композиції, яка найбільше виражена в центральній частині парку, в зоні відпочинку, де алеї сходяться до нижнього фонтану. Вздовж схилів влаштована зручна мережа алей і мощених цеглою доріжок. В основу композиції зелених насаджень покладений принцип чергування затінених ділянок з галявинами і прогалинами. З південної частини парку відкривається чудова панорама долини річки Савранка. Паркову рослинність складають: робінія звичайна, клен-явір, ясен звичайний, дуб звичайний, клен польовий і гостролистий, липа серце листа, гірко каштан звичайний, берест-каргач, груша звичайна, шовковиця, ялина європейська, сосна звичайна. Насадження чергуються з галявинами, багатими лучно-злаковим різнотрав'ям. Парк є пам'яткою архітектури та містобудування місцевого значення. [14]

В.А. Косаківський

Синагога (18 ст., архіт.). Вул. Калинова.

Синагога споруджена з вапняку в другій половині 18 ст. Своїм головним (західним) фасадом, на якому збереглись елементи багатого архітектурного декору, синагога

виходить на невелику вулицю. Вхід до синагоги оформлений у вигляді аркового порталу з виступаючим над ним язиком замкового каменя, який підтримує горизонтальну дугу, що проходить по довжині всього фасаду. Завдяки цим декоративним елементам, а також пілястрам на всю висоту будинку та гарному цегляному фризу, композиція фасаду набула упорядкованості й легкості. Орнамент фризу своїм стилем належить до традиційного оформлення аттиків замкових синагог. Приміщення синагоги перепланувано, але його пропорції і розташування вікон дають можливість говорити про первісне планування, типове для синагог 18 ст. Двоповерховий нартекс із вестибюлем на першому поверсі та розташоване над ним приміщення для жінок, яке примикає до молільної зали, включені в єдиний об'єм приміщення. Кімната для жінок з'єднувалась із молільним залом через невеликі аркоподібні віконні отвори. У 1970–80-х рр. приміщення синагоги використовувалось як меблевий магазин. З 2018 р. єврейська громада розпочала відновлення синагоги. [15]

В.А. Косаківський

Храм Архістратига Михаїла (1836 р., 2000 р., архіт.). Біля школи № 1.

У 18 — на початку 19 ст. у Чечельнику було дві церкви — Покровська та Михайлівська. Вони не збереглися. У першій чверті 19 ст. І.В. Гудович, тодішній власник Чечельника, розпочав будівництво цегляної церкви. У 1836 р. її будівництво закінчив його син. Дзвіниця побудована разом з церквою. В цьому храмі було три вівтарі: головний — середній в ім'я святого Іоанна Златоустого, на пам'ять будівничого, бокові — Покровський та Михайлівський — на пам'ять про старі церкви. Церква мала один купол і була вкрита залізом. Ю. Крашевський, проїжджаючи через Чечельник в 1843 р., писав, що церква мала високу вежу (дзвіницю) та зелений дах. Загалом, її вигляд був дещо відмінним від звичайних церков. У 1869 р. для церкви відлили новий великий дзвін, на якому був відповідний напис: «Отлит усердием действительного тайного советника графа Андрея Ивановича Гудовича и дочери его княгини Анны Андреевны Трубецкой и Екатерины Николаевны Орловой в Чечельницкую церковь 1869 г. июня 27 дня, весу 107 п. 18 ф.». У 1890 р. церкву розширили, забравши арки, що відділяли п.івнічну та п.ивденну частини церкви. У церкві знаходилась старовинна ікона Божої Матері, яку дуже шанували. Церква, збудована Гудовичами, простояла понад 100 років. У 1936 р. її зруйнували. З цегли поряд побудували школу. В роки війни в школі зробили церкву. Службу відправляв румунський священик. Після війни під церкву пристосували сторожку, в якій майже 50 років відправляли свої релігійні потреби православні мешканці Чечельника. Відбудову церкви розпочали в 1996 р. перед Великоднем. Очолив її С.С. Галічан. Спочатку відкопали і розчистили старі фундаменти. Їх ширина — 140 см, а глибина — 250 см. Сьогоднішня висота відбудованого храму (дзвіниці) сягає 52 м з хрестом. Збільшено внутрішній об'єм церкви за рахунок перетворення бокових виходів на паперті з колонами на суцільну стіну. Храм може вмістити до 1,5 тис. чоловік. Церкву відбудовано на старих фундаментах у формі хреста. Храм має п'ять куполів. Покриття куполів виконано оцинкованим залізом у вигляді об'ємних квадратів — «лусок». На дзвіниці розміщено 8 дзвонів. Центральний — найбільший дзвін — має вагу 1200 кг. Інтер'єр собору оброблений деревом. Центральний іконостас має чотири яруси. Ікони писалися художницею іконописної школи з Сергієва Посаду на тканині, привезеній з Афону. Зовні ікони оформлені «басмою» та сусальним золотом. Центральна ікона — «Спас Нерукотворний». Вівтарна частина храму має три престоли: центральний — Архістратига Михайла, північний на честь священномученика Іполіта, а південний на честь апостолів Петра і Павла. 12 липня 2000 р. храм освячено. Настоятель храму — отець Петро (Петро Єфремович Сторчак). На базі храму Архістратига Михаїла у 2015 р. створено — Архангело-Михайлівський жіночий монастир Тульчинської єпархії Української православної церкви. Засновником монастиря став архімандрит Пімен (П.Є. Сторчак). У віці 88 років він прийняв постриг у велику схиму під ім'ям Іони. У 2017 р. він помер. Похований біля храму. 31 жовтня 2015 р. на першій Літургії у монастирі, митрополитом Тульчинським і Брацлавським Іонафаном, настоятельку монастиря Серафиму (Смагло) призначено ігуменією. Нині в монастирі перебуває біля 50 сестер. Старшим священиком є протоієрей Георгій Петриченко. [16]

В.А. Косаківський

с. АНЮТИНЕ

Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1983 р., іст.). Центр села.

На фронтах Другої Світової війни загинуло 34 уродженців села. У 1983 р. відкрито пам'ятник. Являє собою стелу напівовальної форми (розмір: 2,75×1,65 м). Матеріал — залізобетон. Зліва на стелі зображення ордену Перемоги. В основу стели вмонтовано чотири меморіальні дошки (розміром: 1,1×0,65 м) з прізвищами загиблих. Матеріал — мармурова крихта. На стелі напис (рос.): «Вечная слава воинам-односельчанам, погибшим в боях за свободу и независимость нашей Советской Родины». Виготовлено майстрами Вінницького художнього фонду. [17]

В.А. Косаківський

с. БЕРІЗКИ-ЧЕЧЕЛЬНИЦЬКІ

Пам'ятник односельцям, учасникам Другої Світової війни (1975 р., іст.). Центр села.

Під час Другої світової війни 1939–45 рр. на фронтах загинуло 252 уродженців с. Берізок-Чечельницьких. Пам'ятник загиблим відкрито у 1975 р. Автор — мешканець с. Любомирка Чабанюк Петро. Територія пам'ятника має площу 24,0×17,0 м. Ділянка біля пам'ятника зацементована, огороджена залізними ланцюгами. До пам'ятника ведуть цементовані східці. Пам'ятник складається з чотиригранного пірамідального обеліска, увінчаного зіркою, та меморіальної стіни. Він виготовлений із залізобетону. Його висота 16,0 м. Основа 0,8×0,8 м. Постамент також чотиригранний і виготовлений із залізобетону. Розміри 3,0×1,30×1,7 м. На постаменті зображено орден Вітчизняної війни та напис (рос.): «Вечная слава воинам, павшим в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.». Стели — з барельєфним зображенням. На одній — жінка, на другій — чотири воїни. Виготовлені із залізобетону. Розміри: 4,0×1,27×0,8 м. По обидві сторони обеліска — меморіальна стіна, на якій встановлено 10 плит з прізвищами загиблих односельців. Попереду пам'ятника, зліва та справа, — дошки з написами: «Вечная слава партизанам, павшим в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.» та «Вічна слава героям, що загинули в боях за незалежність нашої Батьківщини». [18]

В.А. Косаківський

с. БІЛИЙ КАМІНЬ

Могильник епохи бронзи (12–9 ст. до н. е., археол.). Східна околиця села.

Пам'ятка розташований в урочищі «Савиринівка», на схилі широкої тераси лівого берега річки Рогузки, притоки Савранки. На цій же території розташоване трипільське поселення. Могильник виявлено у 1928 р., під час розкопок на трипільському поселенні проведених експедицією під керівництвом С.С. Гамченка та за участі М.Л. Макаревича. Всього виявлено шість поховань. Усі небіжчики знаходились між досліджуваними трипільськими площадками на різній глибині від сучасної поверхні. Поховання № 1 — дитяче. Кістяк лежав на глибині 0,15–0,20 м, на правому боці. Поховання № 2 — жіноче. Кістяк лежав на правому боці, на глибині 0,32–0,37 м. Біля черепа знаходилися бронзові прикраси. Поховання № 3 — жіноче. Кістяк лежав на глибині 0,41 м, на правому боці. Біля черепа знайдено дротяні бронзові кільця. Поховання № 4 — дитяче. Кістяк лежав на глибині 0,54–0,59 м, на правому боці. Поховання № 5 — чоловіче, глибина 0,5 м. Могила зруйнована. Від кістяка залишилися тільки незначні фрагменти черепа. Поховання № 6 — жіноче, глибина залягання скелета — 0,2 м від сучасної поверхні. Положення скелета невизначене із-за сильної зруйнованості. Загалом, збереженість усіх скелетів дуже погана. Небіжчики покладені у скорченому стані, як правило, на правому боці, головами на захід. Біля них знаходилося по кілька фрагментів кераміки та окремі бронзові прикраси: окремі браслети в півтора оберти, з незімкнутими або заходячими один на іншого кінцями. Такими ж були і кільця. Типовими для білогрудівської культури є скроневі підвіски, виготовлені з круглого дроту, скрученого в дві спіралі різного діаметру та обернуто в протилежні сторони. Менша із спіралей складається всього з одного-півтора обертів, більша — з чотирьохшести. Могильник належить до епохи пізньої бронзи, датується 12–9 ст. до н. е., залишений носіями білогрудівської культури. Матеріали з розкопок могильника зберігаються у Націо-

нальному музеї історії України (м. Київ). Могильник епохи бронзи є пам'яткою археології місцевого значення. [19]

В.А. Косаківський

Поселення трипільської культури (3900–3800 рр. до н.е., археол.). Східна околиця села.

Пам'ятка розташована на широкій терасі лівого берега річки Рогузки, притоки Савранки, а також по схилах підіймається на рівнинне плато. Зі сходу та заходу територія поселення обмежена двома безіменними струмками, притоками Рогузки, а із північного заходу — глибокою балкою. Пам'ятка вперше науково задокументована розвідкою С.С. Гамченка 1909–13 рр., повторно обстежена у 1927 р. І.Ч. Зборовським. Розкопки на поселенні проведено у 1928 р. експедицією під керівництвом С.С. Гамченка та за участю М.Л. Макаревича. Починаючи з 1987 р. збором підйомного матеріалу займається В.А. Косаківський. З 2011 р. до моніторингу стану пам'ятки долучився В.С. Рудь. Тоді ж за допомогою GPS-навігатора виявлено, що площа поселення становить більше 100,0 га. Весною 2018 р. на площі 40,6 га здійснено геомагнітну зйомку. Влітку того ж року В.С. Рудь та В.А. Косаківський провели тут розкопки. За результатами зйомки виділено різні категорії геомагнітних аномалій: 297 прямокутних аномалій є залишками спалених глинобитних будинків; 141 прямокутна аномалія є залишками будинків знищених слабким вогнем, еродовані чи відмінної конструкції; 4 прямокутні аномалії виняткових споруд, так звані мегаспоруди; 351 аномалія різних за формою об'єктів, які в більшості можна інтерпретувати як ями; 12 видовжених об'єктів, можливої дороги, на південь поселення; лінійна аномалія рову чи природного яру північніше поселення. В основі планування поселення лежить два кола споруд, які зафіксовано в південній та північній частинах пам'ятки. Простір між колами (кільцевий коридор) шириною 73,0–94,0 м, не зайнятий забудовою. Споруди розташовані і за межами основних кіл поселення. Простір усередині внутрішнього кола забудований частково. Аномалії ям зазвичай розташовані поряд із спорудами, біля торцевих чи бічних стін. Але не прослідковано чіткої закономірності у їхньому розміщенні щодо рядів жител. У плануванні поселення потенційно важливу роль відіграло розміщення прямокутного «майдану» на вершині мису з трьома великими будівлями. Подібні «майдани» з мегаспорудами є стандартним елементом трипільських поселень. На «майдані» площею 420,0×150,0 м розміщено три витягнуті мегаспоруди довжиною від 37,0 до 66,0 м та шириною між 8,0 та 12,5 м. «Ступінчасте» розташування цих споруд може свідчити про те, що вони будувалися не одночасно, а являють собою сукупність послідовно використовуваних будівель. У «коридорі» між концентричними колами, безпосередньо біля центрального «майдану», розташована четверта «мегаспоруда». За своїм розміщенням ця будівля відповідає другій категорії мегаспоруд. «Майдан» топографічно розміщено на вершині мису, а «мегаспоруди» були домінуючими над навколишньою місцевістю та демонстрували свій монументальний характер. У 1928 р. на поселенні розкопано шість споруд, дві з яких розкрито частково. Основна увага дослідників була прикута до вивчення залишків споруди № 2, розташованій у західній частині поселення. Вона простягалася по напрямку схід-захід і в минулому була, мабуть, двокамерним житлом із залишками двох вогнищ-печей, які реконструюються як підвищення викладені із каміння, зверху обмащеного глиною. По контуру східної частини площадки виявлено вісім «попелясто-гумусових» плям діаметром 0,06–0,10 м та глибиною 0,13–0,18 м. Просторово вони розміщені півколом, діаметром у 3,25 м, з чого дослідники зробили висновок про колове розташування стін та про використання дерева не тільки як каркасу стін, але і як підпор для даху. Цікавим матеріалом щодо реконструкції житла є знахідка вісьмох фрагментів обпаленої глини, які разом складають частину стіни та аркоподібного одвірка. Повністю розкопаними були також площадки № 4, 5 та 6, досліджені у південній частині поселення. Вони мали прямокутну форму і займали край тераси в напрямі з півночі на південь. Площадка № 4 була розміром 4,0–5,0×7,0–9,0 м, площадка № 5 — 3,5–4,0×9,0–11,0 м, а площадка № 6 — 6,0–7,0×10,0–11,0 м. Дослідники пишуть про подібність конструкції цих жител до житла № 2. Відмінність полягає тільки в тому, що на них не виявлено ям від стовпів та у кількості вогнищ-печей. Житло № 4 мало одне вогнище, житла № 5 та 6 — по три.

У 2018 р. було закладено розкоп № 4. У ньому досліджено житло № 7 і частково житло № 8. Крім того було закладено два шурфи: розкоп № 3 — господарська яма та розкоп № 5 — частина житла № 9. Розкоп № 4 (розмір: 16,0×8,0 м) було закладено у північній частині поселення. Досліджена глинобитна площадка мала розмір 13,2×5,5 м і складалася з кількох шарів глиняної обмазки. На багатьох фрагментах обмазки збереглись відбитки товстих плах, жердин та лози, які становили каркас двоповерхової будівлі. Споруда була розділена перегородками на кілька кімнат. Серед деталей інтер'єру другого поверху — залишки печі, жертовник. На першому поверсі виділені робочі місця — глиняне «корито» із зернотеркою всередині, окремо розташована ще одна зернотерка, місця де зберігалась кераміка, вимостка тощо. Основну частину знахідок становить кераміка та знаряддя праці. За багаторічну історію дослідження пам'ятки зібрано чималу колекцію знарядь праці виготовлених з кременю (вкладні серпів, різці, скребки, сокири), кістки (проколки, мотики), каменю (мотики, зернотерки, відбійники, розтиральники) та глини (важки, прясла). На поселенні знайдено фрагменти посуду із відбитками тканин простого полотняного та килимового типів переплетення. В одному з випадків можливо маємо справу із відбитком тканини, яка виготовлена при поєднанні кількох ткацьких технік. Кераміка поселення поділяється на дві основні категорії — кухонну і столову. Перша — це широкогорлі горщики з прямими або ледь відігнутими назовні вінцями, прикрашеними розчосами, нігтеподібними заглибленнями, зооморфними наліпами, невеликими ручками, круглими наліпами. Тулуб інколи прикрашався різьбленими фестонами та хвилястими лініями. Категорія «столового» посуду виготовлена із добре відмуленої озалізненої глини із незначними домішками (шамот, пісок, вапняк). Поверхня посудин покрита ангобом та розписана орнаментами, що виконані чорною та темно-коричневою фарбою. Зрідка трапляється біхромний розпис — поєднання чорної та червоної фарб. Доволі часто в орнаментальних композиціях на посуді зустрічаються зооморфні зображення. За морфологією посуд поділяється на кілька типів. Серед них біконічні широкогорлі посудини, амфори, ріпоподібні та грушоподібні посудини, кратери, покришки, кубки біконічної форми, кубкоподібні посудини, горщики, сфероконічні, зрізаноконічні та зооморфні миски, друшляк, біноклеподібні посудини. На поселенні знайдено фрагменти імпортних посудин томашівської групи. Із добре відмуленої глини виготовлено також і антропоморфну та зооморфну пластику. Поселення належить до чечельницької локально-хронологічної групи пам'яток початку пізнього періоду трипільської культури (етап СІ) і датується 3900–3800 рр. до н. е. Матеріали з розкопок 1928 р. зберігаються у Національному музеї історії України, а з 2018 р. в Державному історико-культурному заповіднику «Трипільська культура» (с. Легедзине, Черкаська область), а з розвідок — у Наукових фондах Археологічного музею НАН України. Поселення трипільської культури є пам'яткою археології місцевого значення. [20]

В.С. Рудь, В.А. Косаківський

Братська могила радянських бійців (іст.). У сквері біля сільради.

У братській могилі поховані 3 радянські бійці: рядовий Д.А. Назаренко (р. н.?–23.03.1944 р.); лейтенант В.І. Панєлєєв (р. н.?–19.03.1944 р.), обидва перепоховані із с. Рогізка; гв. сержант 8-го повітрянодесантного гв. артилерійського полку 6-ї гв. повітрянодесантної дивізії 52-ї армії 2-го Українського фронту Ш.А. Гусейнов (1923–30.03.1944 р.). Село Рогізку визволили 13 березня, а Білий Камінь — 15 березня 1944 р. У 1953 р. на могилі встановлений пам'ятник, виготовлений майстрами Київського художнього фонду. Могила прямокутної форми, огороджена бетонним бордюром (розмір: 2,77×1,95 м). Пам'ятник являє собою скульптуру воїна без головного убору, з автоматом на грудях, в правій руці каска, лівою рукою тримає лавровий вінок. Висота 2,2 м. Матеріал — залізобетон. Постамент цегляний, оштукатурений (розмір: 1,10×1,17×0,78 м), з написом: «Вічна слава героям». У 2005 р. територія навколо пам'ятки реконструйована. [21]

В.А. Косаківський

Чудо-Михайлівський храм (1785 р., 1864 р., архіт.). Центр села.

Попередньо у 1754 р. в селі існувала церква в ім'я святого Апостола Іоанна Богослова. У 1785 р. на кошти парафіян споруджена дерев'яна церква на кам'яному фундаменті.

Тоді ж, у кутку церковного подвір'я, у вигляді навісу на чотирьох стовпах, була споруджена дзвіниця. У 1864 р. будівлю церкви поновлювали за рахунок казни та прибудували до неї дерев'яну дзвіницю. У храмі є особливо шанована ікона Іверської Божої Матері. Її привезла з Афону у 1880 р. жителька села М. Вальчук. За радянського часу храм не був закритий. Нині діючий православний храм. [22]

В.А. Косаківський

с. БОНДУРІВКА

Городище та селище передскіфського та давньоруського часів (11–8 ст. до н. е., 10–11 ст., археол.). Південно-західніше від села.

Городище розташоване на високому плато, на правому березі річки Дохна, притоки Південного Бугу. Вперше пам'ятка описана Ю.Й. Сіцінським. Наприкінці 19 ст. селяни під час оранки знаходили тут різні залізні речі та кам'яні, просвердлені та добре відшліфовані сокири. Серед місцевих жителів це місце відоме як «Крута гора» або «Замчисько». У 1967 р. городище обстежував П.І. Хавлюк. У 1970 р. спільна експедиція Вінницького обласного краєзнавчого музею та Вінницького педагогічного інституту, під керівництвом Б.І. Лобая, стаціонарно досліджувала городище. Городище має розміри 150,0×110,0 м, воно у плані майже овальне, витягнуте з півночі на південь. Північний, західний та східний схили пагорбу високі (до 15,0 м) і круті. З напільного боку городище відокремлене ровом, шириною до 30,0 м та завглибшки — 3,0–5,0 м. Вали майже не збереглися. Лише в південно-східній частині видно їх півметрові залишки. Закладені по всій території городища шурфи виявили культурний шар в північній, південній та східній околицях. Тут він досягає 0,5 м. У центрі культурні рештки відсутні. Керамічний матеріал з шурфів представлений фрагментами горщиків та черпаків з ручками, у верхній частині яких є циліндричні виступи. Зустрічаються фрагменти стінок з наліпами. Посуд лощений, орнаментований врізними лініями, дрібно та крупно зубчатим штампом, доповнений кружечками відтиснутими кінцем трубочки. Часто зустрічається орнамент у вигляді трикутників. Унікальною є знахідка невеликого глиняного амулета, що має форму прямокутної плоскої плитки. На п'яти боках амулету прокресленими лініями нанесено знаки. Ці знахідки належать до чорноліської культури. На городищі зустрічаються також уламки посуду з круто відігнутими назовні вінцями, який виготовлено на гончарному крузі за часів Київської Русі (10–11 ст.). У 2014 р. проведено обстеження території розташування чорноліського та уличського селищ біля городища. Межі поселення окреслено на підставі поширення підйомного матеріалу та особливостей рельєфу. Розміри близько 160,0×300,0 м. Культурний шар характеризується знахідками двох типів: знаряддя праці та фрагменти ліпного посуду. Городище і селища належали населенню чорноліської культури передскіфського часу раннього залізного віку (11–8 ст. до н. е.) та слов'янському племені уличів періоду Київської Русі (10–11 ст. н. е.). [23]

В.А. Косаківський

Могила радянського бійця (іст.). Південно-східна околиця села.

Могила знаходиться у рові урочища «Замчисько», біля кринички. Директор народного музею історії села В.О. Коваленко встановив обставини загибелі радянського бійця. Події відбулися у березні 1944 р. Під час наступу радянських військ тут був висаджений десант, який мав перешкодити відступу німецьких військ до залізничної станції Дохно. На схилі пагорба розташувався снайпер, який прострілював дорогу Бондурівка – Дохно. Відбувся бій. Снайпера було смертельно поранено. Похований на місці загибелі місцевими жителями. Впродовж багатьох років вони ж доглядали могилу. У 1972 р. юні слідопити Бондурівської школи змогли встановити ім'я загиблого: В.В. Решетник, снайпер 78-го стрілецького полку, 303-ї стрілецької дивізії, 52-ї армії 2-го Українського фронту. На могилі (розмір: 1,90×0,80×0,30 м) встановлено дерев'яний чотиригранний, пірамідальний обеліск (висота 1,35 м), пофарбований у синій колір, увінчаний металевою червоною зіркою. Нижче на обеліску прикріплено пластикового хреста. Написи відсутні. [24]

В.А. Косаківський

Могила радянського бійця (іст.). Кладовище.

У липні 1941 року на околиці с. Бондурівка бійці гірськострілецької дивізії ім. Я. Фабріціуса відбивали німецькі атаки, прикриваючи відхід радянських підрозділів. У бою

загинуло 36 бійців. зокрема І. Таліашвілі. Під час поховання, у кишені його гімнастерки виявили фото з написом: «Москва – Грузія. Братові моєму від Гіго Таліашвілі». Фото зберігається у народному музеї історії села. У 1967 р. воно допомогло юним слідопитам Бондурівської школи розшукати родичів загиблого. У 1971 р. на могилі було встановлено пам'ятник, коштом родичів загиблого та мешканців села. Він являє собою скульптуру радянського воїна, біля якого стоїть дівчинка, на високому постаменті з написом: «Ніхто не забутий, ніщо не забуто». [25]

В.А. Косаківський

Могила радянського бійця (іст.).

Могила розташована біля колишнього колгоспного току, через дорогу на Торканівку. Тут поховано радянського бійця, який загинув під час звільнення села у 1944 р. Могильний насип земляний. Пам'ятник — металевий чотиригранний, пірамідальний обеліск, пофарбований у голубий колір, увінчаний червоною зіркою. Розмір: 1,60×0,71×0,39 м. Написи відсутні. Огорожа дерев'яна. [26]

В.А. Косаківський

Меморіальний комплекс (1971 р., іст.). Сільський парк.

У липні 1941 р., під час захисту села від німецько-нацистських загарбників, від прямого попадання в гармату, загинуло 3 артилеристи. Місцевим жителем, Гуджало Миколою Андрійовичем воїни були поховані на місці загибелі. У 1967 р. останки загиблих перенесли у братську могилу в центрі села. Могила розміром 1,92×0,97 м, обнесена бетонним бордюром. На фронтах Другої Світової війни загинуло 224 уродженців села. Меморіал відкрито у 1971 р. Являє собою композицію зі скульптур воїна з дівчинкою, жінки і воїна та обеліска з меморіальною стелою. Скульптури виготовлені з залізобетону. Висота 3,0 м. Постаменти бутобетонні, розмір: 0,5×1,5×1,5 м. На обеліску зображено орден Перемоги та написи: «Слава полеглим воїнам», «Живі пам'ятайте! Вони загинули ради вашого щастя». Меморіальна стела виготовлена з бутобетону, розмір: 17,0×3,0 м. На ній встановлено плити з прізвищами загиблих односельців. Чотиригранний обеліск — залізобетонний. Висота 3,5 м, основа — 0,5×0,5 м. Комплекс займає площу 108,0 кв. м. [27]

В.А. Косаківський

Пам'ятний знак на місці загибелі радянських бійців (1967 р., іст.). Північна околиця села.

Пам'ятний знак встановлено близько 1,0 км від села, в лісосмузі. На цьому місці у липні 1941 р. точився бій. Артилерійська частина, яка зайняла тут бойову позицію, своїм вогнем перекрила дорогу ворожим танкам. Одна гармата стояла на узліссі, неподалік дороги Бондурівка – Ободівка. Під час бою від прямого попадання в гармату, три артилеристи загинули. Місцевий житель М.А. Гуджало поховав бійців на місці загибелі. У 1967 р. прах загиблих перенесли у братську могилу в центрі села. Прізвища невідомі. Пам'ятний знак — металевий чотиригранний пірамідальний обеліск, пофарбований у сріблястий колір. Написи відсутні. (розмір: 1,45×0,60×0,60 м). Огорожа дерев'яна. [28]

В.А. Косаківський

с. БРИТАВКА

Братська могила радянських бійців та партизанів (іст.). Вул. Т. Шевченка, 1.

У братській могилі поховано 14 радянських бійців та партизанів, які загинули у березні 1944 р. в боях за звільнення села від німецько-румунських загарбників. Нині не встановлено прізвища чотирьох. У 1954 р. на могилі встановлено пам'ятник у вигляді трикутного обеліска, перед яким на постаменті — скульптура радянського воїна з автоматом. Висота скульптури 2,5 м. Виготовлена з залізобетону, обеліск — з граніту. На обеліску напис (рос.): «Вечная слава героям Великой Отечественной войны, павшим в боях за свободу и независимость нашей Родины 1941–1945». У нижній частині постаменту табличка з іменами похованих у братській могилі (рос.): «Здесь похоронены Подольский Григорий, Райский Борис Т., Киливнык Исидор Г., Таранюк Николай С., Головатая Галина М., Олейник Борис Ф. и 5 человек фамилии неизвестны. Погибшие при защите Родины от немецких захватчиков». Виготовлено майстрами Одеського художнього фонду. Перед пам'ятником встановлено металевого хреста. [29]

В.А. Косаківський

Братські могили жертв Голодомору 1932–33 рр. (іст.). Східна частина кладовища.

Колективізація та голодомор не оминули жителів села. Від голоду у 1932–33 рр. померло 636 осіб. Облік померлих вів тодішній сільський фельдшер — Н.Д. Осадчий. Нині встановлено прізвища лише 42 осіб. Померлих від голоду ховали як у братських так і в поодиноких могилах. Найбільше поховань знаходиться біля старого дуба. Місця поховань не позначені. Нині вони заросли кущами, деревами та травою. [30]

В.А. Косаківський

Партизанська землянка (1944 р., іст.). Бритавський ліс, 67-й квадрат.

Землянка розташована у лісі, між селами Бритавка і Пиріжна (Одеська обл.), в Партизанському яру. Була викопана у лютому-березні 1944 р. Землянку влаштовано у невисокому пагорбі. Стіни обкладено деревом. Дах двосхилий, дерев'яний. З середини підтримується одним підпірним стовпом. Зверху насипано шар землі. Інтер'єр землянки складається з двох дерев'яних настилів-тапчанів, які розміщено попід довшими стінами. Між ними влаштовано стіл. Біля входу, справа на стіні, табличка з написом: «В роки Великої Вітчизняної війни тут базувався партизанський загін "Луч-13"». Внутрішні розміри землянки: 3,70×2,70 м, висота 1,80 м. У 2008 р. проведена її реконструкція. Нині є одним із туристичних об'єктів національного природного парку «Кармелюкове Поділля». У січні-березні 1944 р. для координації діяльності партизанів в Савранські ліси (район між селами Бритавка, Пиріжна, Стратіївка, Попова Гребля, Новоукраїнка) десантувалось кілька груп радянських парашутистів під командуванням майора І.С. Артюхова, старшого лейтенанта Романова, капітана Д.П. Морозова. Вночі 23 лютого 1944 р. в районі с. Пиріжна (нині Кодимський район Одеської обл.) висадився десант на чолі з майором П.М. Зябкіним, в кількості 12 осіб. Він став ядром партизанського загону «Луч-13» чисельністю 245 бійців, до якого ввійшли жителі Бритавки, Пиріжни та інших навколишніх сіл. Очолив його П.М. Зябкін, начальником штабу став П.К. Поветкін, комісаром — В.І. Бурхач. Начальником розвідки був М. Садовий, радистом Т.О. Булавинцева. 9 березня друга десантна група на чолі з Івановим благополучно приземлилась в лісі. Разом з ними були спущені боєприпаси. 14 березня партизани мали бій з ворогом у Бритавці. Вони взяли в полон 105 румунських солдатів. 16 березня в Бритавсько-Пиріжнянському лісі партизани вели бій з відступаючими частинами німецької армії. Партизани захопили 50 підвід з боєприпасами і медикаментами та три нацистських полкових прапори. 23 березня 1944 р. Бритавка була звільнена від німецько-румунських окупантів. [31]

В.А. Косаківський

с. ВАСИЛІВКА

Братська могила радянських бійців (іст.). Центр села.

У братській могилі поховані 3 радянські бійці, які загинули 16 березня 1944 р. під час звільнення села. Вона розташована у комплексі з пам'ятним знаком загиблим односельцям, учасникам Другої світової війни. Прізвища відомі. На могилі встановлено пам'ятний знак — стелу з чорного граніту. У верхній частині зображено зірку, нижче дата «1941–1945», прізвища загиблих та напис (рос.): «Лушпиган Николай Гаврилович, Деченко Алексей Андреевич, Чухало Иван Кузьмич», «Геройски погибшие за освобождение села Васильевка 16 марта 1944 года». Унизу стели малюнок трьох беріз. Розмір стели: 2,20×0,88×0,24 м, нижньої частини: 0,79×0,50 м. Пам'ятний знак встановлено на бетонній плиті. Поряд, зліва, металевий стенд з прізвищами загиблих односельців. Справа від стели встановлено металевого хреста. Братська могила обнесена металевою огорожею. В огорожі висаджено дерева. [32]

В.А. Косаківський

Могили жертв голоду 1946–47 рр. (іст.). На південь від села.

На невеликому кладовищі, на схилі пагорба, розташовано 10 могил жертв голоду 1946–47 рр. На 7 могилах встановлено металеві хрести, пофарбовані в голубий колір. Могили обнесено з трьох сторін спільною дерев'яною огорожею, а з четвертого боку ярок. Інших могил тут немає. Прізвища померлих не відомі.

В.А. Косаківський

с. ВЕРБКА

Братська могила радянських бійців. Пам'ятник односельцям, учасникам Другої Світової війни (1981 р., іст.). Центр села.

Звільнення села від німецько-румунських окупантів розпочалося 17 березня і тривало тиждень, до 24 березня 1944 р. Тоді загинув 21 радянський боєць 113-ї гв. стрілецької дивізії, 6-ї гв. повітрянодесантної дивізії., 8-го гв. артилерійського полку, 52-ї армія, 170-ї танкової бригади, 18 танкового корпусу, 5 гв. танкової армії. За спогадами мешканців села у братській могилі поховані 14 радянських бійців. У ході боїв на лівобережній частині села було підбито 4 радянських танки, 9 танкістів загинули. Відомо тільки два прізвища — П.Г. Бухтєєв та І.С. Воронцов. Могила (розмір: 2,47×4,57 м) обкладена цегляним оштукатуреним бордюром. На могилі встановлено дерев'яного хреста (розмір: 1,40×0,80 м). Братська могила розташована у комплексі з пам'ятником 427 односельцям, які загинули у роки Другої Світової війни. Пам'ятник споруджено у 1963 р., являє собою чотиригранний обеліск, перед яким на постаменті — скульптура радянського воїна у плащ-палатці та з пілоткою у лівій руці. Біля ніг воїна вінок перевитий стрічками. Обабіч скульптури стели — стилізовані приспущені червоні прапори. На їх тлі плити з прізвищами загиблих односельців та воїнів-визволителів. На постаменті скульптури напис (рос.): «Вечная память воинам погибшим за свободу и независимость нашей Родины. 1941–1945 гг.». Обеліск гранітний, висота 4,5 м. У його верхній частині п'ятикутна зірка. Скульптура залізобетонна, висота 2,0 м. Обеліск та скульптура — на гранітному постаменті. Розмір стел 8,0×1,5 м. Виготовлено майстрами Київського товариства художників. [33]

В.А. Косаківський

Церква Різдва Пресвятої Богородиці (1892 р., архіт.).

Церква Різдва Пресвятої Богородиці розташована на високому пагорбі, на правому березі річки Савранки, біля дороги на с. Бритавку. Церква дерев'яна, однокупольна. Споруджена на кошти парафіян та землевласників князів Орлових, які продали на будівництво ліс по низькій ціні та виділили 1,5 тис. крб. на спорудження іконостасу. Загальна вартість будівництва склала 24,0 тис. крб. Іконостас чотириярусний. Усі ікони намальовані на цинку, деякі з золотавим тлом. Храм освятив у 1892 р. первосвященик Дмитрій, єпископ подільський. Церква у цій частині Вербки (стара назва — Слободо-Вербка) існувала з 1784 р., а першим священиком був А. Романовський. У кінці 19 — на початку 20 ст. священиком у цій церкві був А. Остапович. Його могила біля церкви збереглась. Могильний пагорб обставлено цільнолитим цементовим бордюром. Поряд гранітний пам'ятник, який складається з двох частин, стилізованих під дерево. Верхня — хрест з гілок, з чітко переданою корою. Нижня — товстий стовбур дерева з написами (рос., автентичний): «Здесъ покоится прахъ священноіерея Антонія Григоріевича Остаповича род. 14 апръля 1829 г. ум. 1 апръля 1904 г. Миръ праху твоему и покой душе твоей», «Блжени, милостивіи яко тіи помиловани будутъ». За радянських часів храм був зачинений, але не зруйнований. Після 1991 р. переданий православній релігійній громаді та реставрований. Нині діючий храм. [34]

В.А. Косаківський

Церква святителя Миколая (1890 р., архіт.). Центр села.

Церква святителя Миколая розташована на роздоріжжі Вербка – Бритавка та Вербка – Луги, на лівому березі річки Савранки. Старі назви цієї частини села — Старжинці (18 ст.), Стара Вербка (до 1860-х рр.), Вербка-Велика (кінець 19 — початок 20 ст.). З 1777 р. у Вербці був трикупольний дерев'яний храм, який проіснував до 1894 р. У 1819 р. до нього прибудували кам'яну дзвіницю. Після будівництва нової церкви, старий храм розібрали, престол замурували і накрили металевим дахом увінчаним хрестом. Храм споруджено у 1890 р. на кошти парафіян, вартість складала 19,0 тис. карбованців. Церква дерев'яна, на кам'яному фундаменті. У храмі зберігались цінні ікони: ікона Божої Матері, подарована цесаревичам Миколою Олександровичем у 1863 р.; ікона святого благовірного князя Олександра Невського та святої рівноапостольної Марії Магдалини, подарована спадкоємцем цесаревичем Олександром Олександровичем у 1868 р. За радянського часу церква святителя Миколая залишалася діючою. Нині православний храм. [35]

В.А. Косаківський

с. ДЕМІВКА

Братська могила радянських бійців. Пам'ятний знак воїнам 80-ї гвардійської дивізії (1976 р., іст.). Центр села.

У боях за звільнення с. Демівки та сусідніх сіл Берізки, Любомирка, Волова тодішнього Ольгопільського району, у березні 1944 р. загинуло 152 радянські бійці, прізвище 141 відоме (за архівними даними). За даними Демівської сільради загинуло 168, прізвища 125 відоме. Це бійці 204-го і 206-го гв. стрілецьких полків 69-ї гв. стрілецької дивізії та 232-го гв. стрілецького полку 80-ї гв. стрілецької дивізії. Усі вони поховані у 6 братських могилах. Розміри могил: 6,75×2,30 м, 6,75×2,18 м, 6,75×2,15 м, 9,85×2,25 м, 9,85×2,17 м, 9,85×2,18 м. Навколо могил висаджені липи та ялинка. 24 лютого 1976 р. загальні збори колгоспників прийняли рішення про спорудження пам'ятника воїнам 80-ї гв. дивізії, які визволяли село. Пам'ятник біля школи відкрито 9 травня 1976 р. Обеліск конусовидної форми, увінчаний зіркою, виготовлено з каменю. Висота 3,5 м, постамент — 1,2×1,2 м. За братськими могилами встановлена скульптура воїна з каскою у лівій руці та лавровим вінком, який він притримує правою рукою. Вона виготовлена із залізобетону, її висота 2,5 м. Постамент із каменю, розміром 1,5×1,7×1,7 м. Поряд на двох постаментах установлено стели з прізвищами загиблих. Перед однією з братських могил, поряд з обеліском встановлено пам'ятну дошку з написом (рос.): «Помни тех, кто / легендой овеян! / В этой братской могиле / вместе с воинами других частей / покоятся воины бывшей 298 / / 80-й гвардейской / / стрелковой дивизии / павшие в боях за свободу / и независимость нашей Родины / Однополчане». [36]

В.А. Косаківський

Могила радянського офіцера (іст.). У сквері села.

У березні 1944 р. частини 80-ї гв. ордена Суворова Уманської стрілецької дивізії під командуванням полковника Чижова В.І. звільнили с. Демівку від німецько-нацистських загарбників. При звільненні села в бою загинув старший лейтенант Я.Я. Шелковніков. Пам'ятник на могилі встановлений у травні 1968 р. батьками загиблого. Краї могили зацементовані. Могила обнесена металевою огорожею розміром 2,50×3,0 м. Пам'ятник у вигляді пірамідального обеліска, увінчаного зіркою. Висота пам'ятника 2,0 м. На обеліску портрет загиблого та напис: «Старший лейтенант Шелковніков Я.Я. 19.X.1921–21.III. 944 рр.». Нижче меморіальна дошка з написом (рос.): «1921.19.X.–1944.21.III. В боях за нашу Родину, против фашистских захватчиков в Великой Отечественной войне погиб гвардии старший лейтенант Шелковников Яков Яковлевич. Родился Курганская область село Коровье». [37]

В.А. Косаківський

Могила В.С. Шарапанівського, учасника радянсько-афганської війни (іст.). Північна околиця села.

На центральній алеї кладовища похований Шарапанівський Володимир Савович (1966–85 рр.) — єфрейтор, старший електрик-дизеліст. Народився в с. Демівка. У 1983 р. закінчив Демівську середню школу. Навчався на курсах водіїв, працював шофером в колгоспі «Перемога». До лав Збройних Сил СРСР призваний у жовтні 1984 р. В Афганістані з січня 1985 р. Брав участь у бойових діях. Доправляв до військової техніки паливно-мастильні матеріали. Загинув 30 березня 1985 р. виконуючи наказ командира. За мужність і відвагу нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно). На могилі встановлено стелу із чорного габро у вигляді вітрила з зображенням портрета та меморіальним написом. На будівлі школи, де навчався В.С. Шарапанівський, йому відкрито меморіальну дошку. На гранітній дошці зображено портрет воїна-афганця та текст: «В нашій школі навчався / Шарапанівський / Володимир / Савович / Учасник бойових дій / в Афганістані. / Кавалер ордена / Червоної Зірки, який / героїчно загинув на терито- / рії Афганістану 30.03.1985 р.» В школі також є куточок пам'яті воїна-афганця. [38]

В.А. Косаківський

с. ДОХНО

Багатошарове поселення: трипільської, черняхівської та ранньослов'янської культур (4 тис. до н.е., 3–4 ст. н.е., 7–11 ст. н.е., археол.). На південь від села.

Пам'ятка займає схили трьох мисів, розташованих на лівому березі балки, з якої бере початок ліва безіменна притока річки Савранки. Розміри пам'ятки 1400,0×350,0 м. Поселення відкрив у 2012 р. загін археологічної експедиції Подільської філії науково-дослідного центру «Рятівна археологічна служба»

Інституту археології НАН України під керівництвом О.М. Сілаєва. Попередньо встановлено існування тут слов'янського поселення 7–9 ст. н.е. Під час обстеження 2014 р. культурно-хронологічна приналежність пам'ятки була уточнена. Поселення тришарове: трипільської, черняхівської та ранньослов'янської культур. Матеріали трипільської культури представлені фрагментами ліпної кераміки яскраво оранжевого кольору. Глиняна маса добре відмулена, з домішкою дрібного піску. Вінця відігнуті назовні. Черняхівська культура представлена фрагментами гончарного посуду. Його глиняна маса з домішками шамоту або дрібного піску. Денця профільовані, вінця мисок потовщені. Слов'янський шар представлений залізними шлаками та фрагментами грубого ліпного банкоподібного посуду 7–9 ст. Крім того знайдено фрагменти гончарного посуду, глиняна маса якого з домішками слюди та піску, колір випалу сірий, нерівномірний. Стінки орнаментовані рядами горизонтальних прямих та хвилястих ліній, які характерні для 10–11 ст. [39]

В.А. Косаківський

Могила радянського бійця (іст.). На схід від села.

Могила розташована недалеко від дороги Дохно – Чечельник, біля залізничного переїзду Дохно – Гайворон. Тут похований кулеметник, який загинув у липні 1941 р., захищаючи залізничний переїзд, прикриваючи відхід радянських частин. Прізвище невідоме. Директор народного музею історії с. Бондурівка В.О. Коваленко встановив обставини загибелі радянського бійця. На могилі у 2005 р. встановлено дерев'яний чотиригранний обеліск, пофарбований у червоний колір. Без написів. Висота обеліска 1,35 м, ширина у нижній частині 0,21×0,21 м. Огорожа навколо могили дерев'яна. [40]

В.А. Косаківський

с. КАТАШИН

Могила жертв нацизму (іст.). Північна околиця.

Могила розташована за садибою місцевого жителя. У 1942 р. тут було розстріляно та поховано понад 500 євреїв, вивезених з Бессарабії. Могила обнесена металевою огорожею (розмір: 20,0×5,40 м, висота 0,90 м). У 1991 р. на могилі встановлено стелу (розмір: 0,59×0,15 м, висота: 2,06 м) на подвійному постаменті, що стоїть на цементовій площадці (розмір: 2,95×2,17 м). На стелі написи (рос. та івриті): «Здесь похоронено более пятисот бессарабских евреев находящихся в гетто с 1941 по 1944 годы» та «В память о наших родных из Единец — Кисиль Яковлевич Дорф, Хася Израилевна Дорф, Брана Кисилевна Дорф, из Бабино — Моше Беришевич Кауфман, Дора Семеновна Кауфман, Срул Беришевич Кауфман». На нижній частині постаменту напис: «От их детей Буни и Ида Кауфман (Дорф). Хайфа (Израиль)». Пам'ятний знак виготовлений майстрами чечельницького побуткомбінату. [41]

В.А. Косаківський

Могила радянського бійця (іст.). Центр села.

Тут поховано радянського бійця, який загинув у березні 1944 р. під час звільнення села від німецько-нацистських загарбників. У 1985 р. на могилі встановлено пам'ятник. На кам'яному підмурку (розмір: 0,75×0,55×0,14 м), під кутом розташована гранітна плита (розмір: 0,70×0,50 м). У верхній частині плити фото на металевій основі. Нижче напис (рос.): «Амершов Владимир Иосифович рожд. 1916 г. погиб 17 марта 1944 г. при освобождении села Каташин». Могила обнесена металевою огорожею (розмір: 2,37×1,97 м, висота — 1,22 м). У 1980-х рр. на День Перемоги сюди приїздила мати героя. [42]

В.А. Косаківський

Церква Покрови Богородиці (1778 р., архіт.). Центр села.

Церква у селі побудована у 1778 р. на кошти землевласника та селян на місці храму, який згорів близько 1760–69 рр. під час нападу татар. Храм освячено на честь Покрови Пресвятої Богородиці чечельницьким деканом Ф. Новаківським. Храм дерев'яний, трикупольний. Дзвіниця також була дерев'яна, споруджена окремо від церкви у 1820 р., не збереглася. Заслуговує на увагу іконостас храму. У церкві зберігається старовинна святиня — ікона «Каташинської Божої Матері», яка вважається чудотворною. На одній з привісок до ікони, у вигляді серця, було вказано рік — 1757. З документу на церковні угіддя, затвердженої печаткою єпископа

Афанасія Шептицького у 1744 р. у Львові, та з факту освячення храму деканом Ф. Новаківським, відомо, що церква у Каташині була уніатською. До православ'я, мабуть, була навернута у 1795 р. при священикові Д. Добровольському, який тут служив з 1785 по 1821 р. Дзвіниця була зруйнована у 1930-х рр. На її місці у 1990-х рр. звели нову, цегляну. У 2014 р. церква була відремонтована. Перекрили покрівлю і куполи. З чудотворною іконою Каташинської Божої Матері пов'язана легенда. Вона оповідає про порятунок від ворогів під час російсько-турецької війни (1768–74 рр.) ікони і черниці, яка сховала її в колодязі. Коли у 1778 р. збудували новий храм, люди згадали про ікону, але підняти образ із води не змогли. Одному старому чоловікові приснилась Божа Матір з утопленої ікони, яка промовляла до нього, що образ можна підняти з води, якщо відслужити акафіст Божої Матері. Коли акафіст відслужили, то ікона сама спливла на поверхню. Її забрали до церкви. Згодом криничку розкопали і облагородили. І сьогодні, на свято «Десята п'ятниця» і в храмі, і біля криниці, яка врятувала образ, відбувається велелюдне свято з читанням акафісту Божій Матері. Церква зведена у стилі українського (козацького) бароко і є одним з класичних зразків храмів такого типу на Поділлі, яких до нашого часу збереглося небагато. У 2007 р. за підсумками обласного конкурсу «Сім чудес Вінниччини» церква Покрови Пресвятої Богородиці включена до об'єктів, віднесених до номінації «Перлини Поділля». Церква Покрови Пресвятої Богородиці є пам'яткою архітектури місцевого значення. [43]

В.А. Косаківський

с. КУРЕНІВКА

Братська могила партизанів. Пам'ятний знак односельцям, учасникам Другої світової війни (іст.). Центр села. Біля Будинку культури.

20 січня 1944 р. партизанське з'єднання, під командуванням майора М.І. Владимирова, розпочало операцію проти окупантів. Партизанському загону ім. Щорса було наказано вийти в район Британських лісів, вивести з ладу залізницю на ділянці Попелюхи – Кодима, а також паралізувати рух на дорозі Попелюхи – Чечельник. Загін ім. І. Богуна отримав завдання вивести з ладу залізницю Кодима – Абомелеково, паралізувати рух на дорозі Кодима – Лісничівка. Партизанським загонам ім. Чапаєва, Сталіна та Суворова наказано паралізувати залізничний рух на ділянці Дохно – Рудниця. 22 січня 1944 р. партизанське з'єднання отримало наказ вийти з Британки до Куренівки. У село була направлена група розвідників, яка зайняла кілька хат на околиці села. Водночас у селі перебувала німецька розвідка. Зав'язався бій. Німці відступили. Незабаром до села ввійшли передові загони партизанського з'єднання, близько 2,0 тис. бійців. Німці перебували в Бондурівці, Каташині та Жабокричці. 23 січня о 15 годині близько 300 німців розпочали наступ. Їм вдалося відтиснути взвод загону ім. І. Богуна та зайняти кілька хат на околиці села, які тут же були підпалені. При підтримці артилерійської батареї атаку ворога було відбито. До німців надійшла допомога, вони продовжили наступ. Було вирішено долучити до бою резервні партизанські загони, які мали просочитися лісом, обійти ворога і вдарити по ньому з тилу. Від несподіваного удару німці розгубилися та почали втрачати боєздатність. У ході п'ятигодинного бою в Куренівці було вбито та поранено понад 200 німецьких солдат, 7 — потрапило в полон. У партизанів втрати були незначними: загинуло 5 та поранено 10 бійців. Загинув також житель села М.З. Годований. Партизани були поховані у братській могилі в центрі села. Братська могила партизанів знаходиться перед пам'ятником загиблим односельцям. Він являє собою скульптуру радянського воїна, який схилився на праве коліно. Лівою рукою він тримає прапор. На постаменті напис: «Вічно в пам'яті народній». Обабіч пам'ятника — стели з прізвищами загиблих односельців. На братській могилі встановлена гранітна плита з написом: «Герої партизани Бударацький Й.І., Головенко С.І., Зимній І.Ф., Стрілець І.О., Умаров Д.У. 23 січня 1944 р.». Розмір могильної плити 1,58×0,45. Вона встановлена під кутом. Висота з одного боку — 0,52 м, з іншого — 0,08 м. Територія огороджена з трьох сторін металевою огорожею. Спереду на металевих стовпах — металеві ланцюги. Збоку встановлено металевого хреста. Територія комплексу викладена плиткою, по боках висаджені квіти. [44]

В.А. Косаківський

Могили жертв Голодомору 1932–33 рр. (іст.). Кладовище.

У Куренівці в роки Голодомору 1932–33 рр. померло близько 400 чоловік. Страшною виявилася весна 1933 р. За свідченнями П.Т. Шеремета, односельці масово почали помирати перед дозріванням хлібів. Якщо весною члени родин та сусіди ховали родичів та близьких самостійно, то перед жнивами померлих було так багато, що влада змушена була створити при сільраді спеціальну бригаду по збору трупів. Члени цієї бригади, не розбираючись, відвозили на цвинтар не лише мертвих, але й ослаблених живих, мовляв, «якщо не помер тут, то помреш там». Декому з потерпілих вдалося вибратися з куп померлих і вижити. Дані про померлих від голоду у селі зібрав І.Ф. Сандул, опитуючи старіших людей. Ним було установлено прізвища 124 осіб. У 2008 р. на місці поодиноких та масових поховань 1932–33 рр. встановлено пам'ятний знак — дерев'яний хрест з написом: «Пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років». Розмір хреста: 2,05×1,35 м, навколо дерев'яна огорожа, розмір: 1,80×1,65 м. [45]

В.А. Косаківський

Могили радянських бійців (іст.). Кладовище.

Тут є три могили радянських розвідників, які загинули у березні 1944 р., під час звільнення села. На могилах встановлено дерев'яні чотиригранні пірамідальні обеліски увінчані червоною зіркою. Прізвища похованих не встановлено. Могила № 1. Розмір обеліска: висота 1,10 м, нижня частина — 0,25×025 м. Навколо дерев'яна огорожа. Розмір 1,95×1,67 м, висота 1,05. Могила № 2 розташована за 4,0 м від могили № 1. Висота обеліска: 0,98 м. Огорожа дерев'яна. Розмір: 2,04×1,57 м. Могила № 3 розташована північніше могили № 2. Висота обеліска: 1,1 м. Огорожа дерев'яна. Розмір: 2,08×1,40 м, висота 1,0 м.

В.А. Косаківський

Пам'ятні знаки на місцях старообрядських монастирів (1996 р., іст.). Вул. Центральна, вул. Партизанська та урочище «Монастирське».

У 1675 р. за дві версти від села було засновано чоловічий старообрядський монастир святителя Миколи Чудотворця. Після переходу земель від С. Любомирського до І.В. Гудовича, наприкінці 18 ст., та спроби закріпачення старовірів на початку 19 ст. у монастирі залишилась незначна кількість ченців. У 1839 р. в центрі монастиря споруджено Нікольський храм. Він був критий залізом та багато прикрашений іконами давніх майстрів у срібних і позолочених кіотах. У монастирі також спорудили теплий Покровський храм. Богослужіння в ньому проводились у зимовий час. У 1842 р. в монастирі функціонували: дім настоятеля, келарня, 8 нових і 25 старих братських келій. У 1860 р. Нікольський монастир стає офіційною резиденцією єпископа Балтського. Його влада поширювалась на Подільську, Київську, Волинську, Бессарабську, Херсонську та частину Полтавської губерній. Першим єпископом був Варлаам (Римарев), який у 1862 р. підписав у Москві відоме «Окружне послання». Воно започаткувало нову епоху не лише в історії Куренівських монастирів, але й усього старообрядства Білокриницької ієрархії. Ченці виступили проти Варлаама і вигнали з монастиря. З ченців монастиря главою неоркужницької гілки Білокриницької ієрархії обрали Антонія II (Климова). У 1880-х рр. у монастирі побудували 11 флігелів, функціонував головний монастирський храм, олійня, пекарня тощо. За межами монастиря були розміщені господарські споруди: стодола, млин, цегельний завод, майстерня для виготовлення возів та саней. З середини 19 ст. монастир стає відомим осередком старообрядства. На кінець 19 ст., за визнанням влади, Куренівські монастирі були «оплотами розколу» на півдні Російської імперії. Вони постачали «всю Росію розкольницькими архієреями протиокружницького толку, монастир цей розсилає по всьому півдню своїх ченців і черниць, як агентів для підтримки й розповсюдження розколу». У Куренівському Синодику записано 573 особи чернечого чину, з яких лише в чоловічому монастирі було 449 осіб, у т. ч. 108 схимників, 287 ченців, 34 настоятелі (з них 14 схимників), 16 священиків і 4 диякони. За списком старожіночого монастиря в Синодику числиться 142 черниці, у т. ч. 51 схимниця. Останні записи в Синодик було зроблено в 1928 р. Загалом було вписано 92 особи, у т.ч. 3 настоятелі, священик, 24 схимники, 46 ченців, 15 схимниць і 7 черниць. За кліровими відомостями 1868 р. в чоловічому монастирі мешкало 65 осіб (неофіційно — 100). На початку 20 ст. — 126 ченців і послушників. Наприкінці 18 ст.

в Куренівці був заснований Успенський жіночий скит. У 1830-х рр. його було перенесено на край лісу західної частини села. У 1833 р. тут збудували 15 келій і каплицю. На 1881 р. келій було вже 50. Кожна келія мала декілька кімнат і кухню. Пізніше в скиті споруджено літній і зимовий молитовні будинки, в яких зосереджувалася значна кількість старовинних ікон. Скит був обнесений дерев'яною огорожею. З північної сторони, біля річки, розміщувалися городи. На початку 20 ст. Успенський скит був реорганізований у монастир. На місці старих келій було споруджено 7 дванадцятикелійних флігелів. В них могло розміщуватися близько 100 черниць і послушниць. При жіночому монастирі функціонувала школа у якій навчали грамоти дівчат з родин старообрядців. У 1833 р. в скиті проживало близько 30 насельниць, а у 1850 р. — 25, а неофіційно від 100 до 200. У 1906 р. у Куренівці розпочали будівництво третього Ніколо-Успенського новожіночого монастиря. Крім келій і флігеля для ігумені, були споруджені школа та господарські приміщення. 9 травня 1916 р. в день святителя Миколи Чудотворця відбулося освячення нового храму. Монастир розмістився на східній околиці села. Праворуч, біля воріт, знаходився флігель з трапезною та іншими господарськими спорудами. Ліворуч — криниця, а за нею келії ігумені та інших черниць. За келіями розташовувалися господарські будівлі — погреби, конюшня, хлів тощо. На гірці спорудили корпус для черниць. В центрі, серед усіх будівель, возвели Ніколо-Успенський храм. Він мав багатий іконостас з іконами московського письма. Монастир був обнесений дерев'яною огорожею. Після 1917 р. монастирське життя в Куренівці занепадає. Унаслідок переслідувань кількість ченців у монастирях істотно зменшилася. На 31 січня 1925 р. в Нікольському чоловічому монастирі мешкало 34 особи, в Успенському старожіночому монастирі — 52 особи, у Ніколо-Успенському новожіночому монастирі — 8 осіб. 15 вересня 1923 р. Подільський губернський ліквідаційний комітет затвердив рішення Тульчинського окружного ліквідаційного комітету про закриття монастирів у с. Куренівка з подальшою передачею їхнього майна під дитячі будинки і колонії. У 1928 р. після смерті ігумені Фаїни закрили новожіночий монастир. На його місці розмістився колгосп. У 1932 р. сільські активісти звезли на колгоспне подвір'я ікони, стародруки, рукописи та інше майно, які в основному, були знищені — використані як паливо для колгоспної їдальні у голодному 1933 р., а найбільші ікони — як матеріал для кліток для свиней. Частина ченців впродовж 1932–33 р. покинула монастирі, а частина померла з голоду. В цей же час зняли куполи з церкви Успіння Пресвятої Богородиці у новожіночому монастирі, а будівлю перетворили в клуб. Але у 1935 р. його розібрали на будівельний матеріал, який використали разом з матеріалами розібраної у той же рік церкви Миколи Чудотворця для будівництва колгоспного зерносховища. Клуб було перенесено в приміщення молитовного будинку старого жіночого монастиря. В цьому приміщенні клуб проіснував до 1965 р., поки не збудували новий. У частині келій доживали свій вік черниці жіночого монастиря, а в інших облаштувався дитячий садок. У флігелях новожіночого монастиря розмістилась школа, а згодом сільрада, контора колгоспу, магазин, бібліотека та інші установи. Лише окремі будівлі чоловічого монастиря використовувались як курник і тому збереглись, всі інші були розібрані. Доля монастирського майна нині остаточно не з'ясована, адже частина була знищена, частина розібрана старообрядцями, частина вивезена. Стараннями доктора історичних наук С.В. Таранця, дослідника історії Куренівських монастирів та історії с. Куренівки, на місцях, де розташовувалися три монастирі у 1996 р. встановлено пам'ятні знаки у вигляді дерев'яних восьмиконечних старообрядських хрестів з металевими табличками розміщеними поруч. На таблицях написи виконані олійними фарбами. Пам'ятний знак № 1 встановлений на території господарського двору КСП, на узбіччі вул. Центральної, на місці розташування Куренівського Ніколо-Успенського старообрядського (окружницького) жіночого монастиря. На невисокому штучному пагорбі встановлено хрест. На табличці напис (рос.): «Они стояли у истоков основания Куреневки. На этом месте с 1906 по 1935 гг. располагался Куреневский Николо-Успенский старообрядческий женский монастырь. Памятник истории охраняется законом». Розмір хреста — 2,97×1,55 м, таблички — 0,75×0,50 м. Ділянка навколо знаку зацементована та огороджена. Огорожа складається з 4 металевих стовпців, які з'єднані між собою ланцюгами. Пам'ятний знак № 2 встановлений

на узбіччі вул. Партизанської, на місці розташування Куренівського старообрядського (протиокружницького) жіночого монастиря. Біля залишків мармурового надгробка, встановлено хрест. На табличці напис (укр. та рос.): «Вони стояли біля джерел заснування нашого села. Україна. Вінницька область. Чечельницький район село Куренівка На цьому місці починаючи з початку 19 ст. до 1935 р. розміщувався Куренівський старообрядський (протиокружницький) жіночий монастир. Пам'ятник історії охороняється державою». Ділянка навколо знаку зацементована та огороджена. Огорожа складається з 4 металевих стовпців, які з'єднані між собою ланцюгами. Розмір хреста — 2,95×1,60 м, таблички — 0,75×0,50 м. Пам'ятний знак №3 встановлено в урочищі «Монастирське», на захід від села, по лівий бік автошляху на ст. Рудниця, на місці розташування Куренівського Нікольського старообрядського (протиокружницького) чоловічого монастиря. На невеликій галявині, обсадженій ялинами, на невисокому штучному пагорбі встановлено хрест. На табличці напис (рос.): «Они стояли у истоков основания Куреневки. На этом месте с 1675 по 1935 гг. располагался Куренёвский Никольский старообрядческий мужской монастырь. Памятник истории охраняется законом». Ділянка навколо знаку зацементована та огороджена. Огорожа складається з 4 металевих стовпців, які з'єднані між собою ланцюгами. У 2005 р. за підтримки С.В. Таранця та зусиллями старообрядського священика отця Андрія Кольцова, розпочато будівництво Успенського старообрядського монастиря. На даний час споруджено храм Успіння Пресвятої Богородиці, двоповерхову келію, в якій мешкає родина священика та придбано кілька сільських хат навколо монастиря, де мешкають ченці та послушники. [46]

В.А. Косаківський

Церква Покрови Пресвятої Богородиці (1881 р., архіт.).

У 18 ст. в Куренівці православного храму не було. Більшість жителів були старообрядцями. Православна громада з'явиться тут лише у 1820–30-х рр. Значна частина старообрядців, не бажаючи стати кріпаками, втекла з села, залишивши своє майно, житло та навіть свою старовірську церкву. На їх місце землевласник І.В. Гудович переселив кріпаків з Івашкова, Бритавки, Вербки, Попової Греблі та Чечельника. Старообрядницьку церкву перетворили в православну. До 1869 р. куренівською парафією опікувалася дочка І.В. Гудовича — Ганна. На честь її ангела — зачаття святої Ганни, було освячено храм. У 1846 р. його обшили тесом та перекрили ґонтом. Тоді ж церкву оздобили іконостасом. У 1873 р. громада отримала дозвіл на будівництво нового храму. Він був збудований у 1881 р. коштом селян та при допомозі грішми і деревом тодішнього землевласника князя М.О. Орлова і освячений в честь Покрови Пресвятої Богородиці. Церква дерев'яна, однокупольна, з триярусним іконостасом. Дзвіниця збудована разом з храмом. Православна громада села перебувала під особливою увагою Подільської духовної консисторії. Це пояснювалося місцезнаходженням тут старообрядських монастирів. Для протиставлення пропаганди старої віри в 1904 р. місцевий благочинний підтримав пропозицію священика Авраама Гинковського написати в Покровську церкву ікону з святої гори Афон у Греції. Ченці Пантелеймонового монастиря прислали для церкви с. Куренівки ікону Божої Матері «Всім сумуючим радість». Ікона була доставлена залізницею до станції Попелюхи, а звідти з великим хресним ходом доставили до Покровської церкви. За радянського часу храм не закрили відразу, на відміну від старообрядських монастирів. Лише в 1930-х рр. до Сибіру вислали священика Хому. У роки Другої світової війни богослужіння в храмі відновили. Після війни священиком був Авраам Таранець. У 1959 р. церкву закрили. З куполів зірвали хрести і ліквідували релігійну громаду. Споруду передали школі і вона використовувала її як складське приміщення. У липні 1989 р. храм передано православній релігійній громаді. Проведена реконструкція, початкового екстер'єр храму відновити не вдалося. [47]

В.А. Косаківський

с. ЛУГИ

Поселення трипільської культури (перша чверть 4 тис. до н. е., археол.). За 3,1 км на схід від села.

Поселення розташоване в урочищі «Коліно». Топографічно пам'ятка займає вузький вододільний хребет, витягнутий у напрямку

північ-південь, який в південній частині плавно спускається до лівого берега річки Савранки, притоки Південного Бугу. Річка огинає територію поселення з заходу, схили мису тут стрімкіші. Зі сходу — суха неглибока балка. Загальна площа поселення близько 10,5 га. Поселення відкрито у 2000–03 рр. розвідками В.А. Косаківського. У 2015 р. Східноподільською археологічною експедицією Інституту археології НАН України під керівництвом В.С. Рудя та за участі С.С. Федорова детально оглянуто територію пам'ятки. У результаті розвідок 2015 р. знайдено 32 фрагменти кераміки, які представляють таку ж кількість «столових» посудин. Їх виготовлено із добре відмулених мас озалізнених глин. Колір черепка після випалу яскраво-цегельний чи коричнево-жовтий. До глиняної маси більшості посудин домішано зерна вапняку, а іноді і шамоту. У чотирьох випадках на поверхні посуду збереглися сліди фарбування ангобом жовто-сірого кольору. Монохромний розпис чорною фарбою зберігся на одинадцяти посудинах. В одному випадку трапився біхромний розпис чорною та червоною фарбами. Найбільшою кількістю представлено миски конічної форми (7 фрагментів). На одній мисці зберігся розпис, який зображає кометоподібну схему. Грушоподібна посудина має прямі, нахилені всередину вінця, які плавно переходять у кулястий тулуб. Шоломоподібна покришка в плані має чотирикутну форму. У колекції представлені фрагменти чотирьох біконічних кубків із циліндричною горловиною та округлими плічками. Знайдено також фрагменти трьох бінокле подібних посудин. Верхні та нижні чаші виробів мають сферичну форму, один із виробів пустотілий, а в іншому отвору нема. Широкогорлі біконічні посудини представлені двома фрагментами довгих, прямих, лійчастих вінець. Вузькогорлі біконічні посудини мають короткі різкопрофільовані вінця. Решта фрагментів — це стінки та округлі плічка посудин закритих форм (амфор, біконічних вузькогорлих чи широкогорлих посудин), найвиразнішими елементами розпису яких є овали, виконані стрічками із ліній різної товщини. Розвідками, проведеними В.А. Косаківським, знайдено ще сім «столових» посудин. Одна з них мала конічна миска із кометоподібним орнаментом. Є також три кубки. Під вінцями яких зображені фестони, вписані в метопи. У колекції є фрагмент плічок округлої форми ріпоподібної посудини, в нижньому ярусі якої тангентна схема розпису. Інший фрагмент біконічної посудини теж має округлі плічка та розписаний схемою тангентен-крайсбанд. Із колекції музею історії села відома антропоморфна статуетка на веретеноподібній ніжці, яка схематично зображує жінку. Поселення за наявним керамічним матеріалом належить до етапу СІ трипільської культури (перша чверть 4 тис. до н. е.) та входить до пам'яток чечельницької локальної групи. Матеріали розвідок В.С. Рудя (2015 р.) зберігаються в Державному історико-культурному заповіднику «Трипільська культура» (с. Легедзине, Черкаська область). Поселення трипільської культури є пам'яткою археології місцевого значення. [48]

В.С. Рудь, В.А. Косаківський

с. ЛЮБОМИРКА

Братська могила партизанів (іст.). Стратіївське лісництво, квартал № 104.

Разом з частинами 2-го Українського фронту активну участь у звільненні Чечельницького району брали партизани. 6.01.1944 р. вони звільняли село. У бою загинуло 3 партизани, які поховані в лісі, біля дороги на с. Волове, у братській могилі. У 1969 р. на могилі встановлено пам'ятник, виготовлений місцевими майстрами. Пам'ятник у вигляді чотиригранного пірамідального обеліска з п'ятикутною зіркою. Виготовлено із залізобетону. Його висота 3,0 м, основа — 0,6×0,6 м. Постамент цегляний, оштукатурений, розміром 1,2×1,0×1,0 м. На постаменті напис: «Вічна слава героям-партизанам, які загинули в роки Вітчизняної війни 1941–1945 рр.». [49]

В.А. Косаківський

Могили радянських бійців (іст.). Сільське кладовище.

23 березня 1944 р. у ході проведення Умансько-Батошанської операції с. Любомирка було звільнено бійцями 230-го гв. стрілецького полку 80-ї гв. стрілецької дивізії, 232-го гв. стрілецького полку 171-го гв. артилерійського полку, 90-го окремого саперного батальйону, 82-ї окремої розвідувальної роти. Під час бою загинуло 2 радянських бійців, яких поховали на сільському кладовищі. Могили розташовані поряд. Прізвища невідомі. На могилах встановлено дерев'яні

пірамідальні обеліски з червоною зіркою на їх вершині. Могили обнесені металевою огорожею. Пам'ятники виготовлено місцевими майстрами. Висота пам'ятника — 1,8 м. [50]

В.А. Косаківський

Пам'ятник односельцям, учасникам Другої Світової війни (1968 р., іст.). Центр села.

На фронтах Другої світової війни 1939–45 рр. загинув 241 уродженець с. Любомирки. Пам'ятник біля Будинку культури відкрито у 1968 р. Він споруджений Одеським філіалом Київського художнього фонду і займає територію 8,0×10,0 м. Пам'ятник являє собою скульптурну композицію з чотирьох воїнів. Скульптури та постамент виготовлено з бетону. Їх висота 2,20 м. На постаменті викарбовані прізвища загиблих односельців та написи (рос.): «Вечная слава воинам-односельчанам, павшим в годы Отечественной войны 1941–1945 гг.» та «И мертвые мы будем жить в частицах вашего счастья. Ведь мы вложили в него нашу жизнь. Ю. Фучик». Поряд могила Т.С. Шпортюка, першого голови сільської ради, який загинув у вересні 1921 р. Спочатку він був похований біля школи, а у 1968 р. могилу перенесли до пам'ятника. [51]

В.А. Косаківський

с. НОВОУКРАЇНКА

Пам'ятник односельцям, учасникам Другої Світової війни (1968 р., іст.). Центр села.

Пам'ятний знак було споруджено у 1968 р. З фронтів Другої світової війни не повернувся 41 односелець. Ще двоє померли вдома від ран. Пам'ятник споруджено місцевими майстрами у вигляді чотиригранного обеліска, увінчаного зіркою. Висота 6,4 м, основа — 1,2×1,2 м. Напис на пам'ятнику: «Нашим рідним дорогим батькам, синам, братам нашим, землякам, односельчанам, що загинули в боях за свободу та незалежність нашої Батьківщини в період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. Споруджено жителями с. Новоукраїнки в 1968 р.». Нижче зображено гвардійський значок. Постамент ступінчастий. Виготовлений з каменю. розміри 0,6×2,3×2,3 м. [52]

В.А. Косаківський

с. ОЛЬГОПІЛЬ

Поселення трипільської культури (перша чверть 4 тис. до н. е., археол.). За 3,6 км на схід від села.

Поселення розташоване на ділянці високого плато та його схилах. Схили пологі, з крутизною близько 30 градусів, спускаються до правого берега струмка, який в подальшому впадає у річку Савранку. Струмок знаходиться на схід від поселення, природним обмеженням пам'ятки з північного сходу є заболочений яр, який врізається у річку справа. Підйомний матеріал поширений на площі — 58,5 га. Поселення виявлено у 2015 р. Східноподільською археологічною експедицією Інституту археології НАН України під керівництвом В.С. Рудя та за участі С.С. Федорова, які провели збір підйомного матеріалу та шурфування. У північно-західній частині поселення закладено шурф розмірами 2,0×2,0 м, у якому досліджено залишки трипільської площадки потужністю до 0,15 м. Глиняна обмазка залягала у кілька шарів. Верхній шар майже зруйнований оранкою. Нижній шар — це платформа із масивних шматків обмазки із домішкою полови, які мають рівну поверхню та відбитки дерева знизу. Дерев'яні конструкції укладені за напрямком північ-південь. Товщина глиняної конструкції 0,07–0,12 м. Розбір усієї платформи не проведено, знято лише кілька фрагментів в центральній частині шурфу. На платформі знайдено розвали амфори та конічної миски. Дослідники вважають, що ними виявлено частину двоповерхової споруди трипільської культури, в якій нижній шар є глиняною підлогою другого поверху, спорудженого на дерев'яному каркасі. А верхній шар, схоже, є залишками перекриття та стін другого поверху. Згідно з напрямком відбитків дерева платформи, споруда на поселенні розміщена по лінії схід-захід. За результатами поверхневих зборів та із шурфу № 1 сформовано колекцію кераміки, у якій представлені фрагменти 29 керамічних посудин та один керамічний конус великих розмірів. Монохромний розпис чорною фарбою подекуди зберігся на 23 посудинах. Миски переважають конічні (5 екз.) великих та малих розмірів, з різними варіаціями кометоподібного орнаменту. Сферичні миски (2 екз.): одна мала, друга велика. Вузькогорлі біконічні

посудини (4 екз.) мають дві петельчасті ручки на тулубі, трохи вище округлих плечиків. Вінця короткі. Біконічні широкогорлі посудини (3 екз.) мають довгі, відхилені назовні вінця, округлі наліпи на шийці та плавні плічка. Верхня частина грушоподібних посудин куляста, а нижня — конічна. Покришки ступкоподібної форми (3 екз.) із широкими довгими вінцями. Широкими та довгими вінцями також представлені кратери, як малих, так і великих форм. У гостроребериних кубків (5 екз.) нижня частина конічна, верхня циліндрична, із злегка відхиленими назовні краями вінець. Поселення за наявним керамічним матеріалом належить до етапу СІ трипільської культури (перша чверть 4 тис. до н. е.) та входить до пам'яток чечельницької локальної групи. Матеріали розвідок В.С. Рудя 2015 р. зберігаються в Державному історико-культурному заповіднику «Трипільська культура» (с. Легедзине, Черкаська область). [53]

В.С. Рудь, В.А. Косаківський

Скелет мамонта (30 тис. років тому, археол.).

Найдавнішими палеонтологічними знахідками на території району є кістки архаїчних тварин: мастодонта, мамонта, оленя, лося, тура. Найбільше викопних решток виявлено впродовж 1960–80-х рр. Найпершою та унікальною є знахідка кістяка мамонта біля с. Слобода (нині в межах Ольгополя) виявлена у 1961 р. Кістяк помітили учні Ольгопільської середньої школи, а розкопки провела спільна експедиція Інституту зоології АН України та Вінницького обласного краєзнавчого музею. Знайдено скелетні кістки та залишки бивнів мамонта. В результаті камерального дослідження встановлено, що мамонт, віком близько 80-ти років, жив понад 30 тисяч років тому. На основі цієї знахідки у Вінницькому обласному краєзнавчому музеї кандидат біологічних наук В.І. Свистун реконструював скелет тварини. Його висота — 2,72 м, довжина 5,57 м. Ця знахідка і нині є одним із найунікальніших експонатів Вінницького обласного краєзнавчого музею. [54]

В.А. Косаківський

Братська могила радянських бійців. Пам'ятник односельцям, учасникам Другої Світової війни (1981 р., іст.). Вул. Дружби.

Меморіальний комплекс розташований у центрі села біля церкви. Складається з обеліска, скульптур матері та воїна, плит з іменами загиблих 567 односельців та братської могили радянських бійців перед ними. На могилі плита з написом (рос.): «Вечная слава воинам павшим в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. и захороненных в братской могиле села Ольгополя». Тут же поряд викарбовані імена 21 бійця. За архівними даними у цій могилі поховано 53 бійці. З них 46 прізвища відомі. Це бійці: 4 гв. а., 80 гв. с. д., 217 гв. с. п.; 4 гв. а., 69 гв. с. д., 208 гв. с. п.; 52 а., 5 гв. в. д. д., 16 гв. д. с. п. Перед могилою символічний вічний вогонь. Розмір могили 1,73×0,80 м. Навколо неї з трьох сторін клумба (розмір: 1,96×1,71 м). Над прізвищами загиблих односельців напис: «Вічна слава воїнам односельчанам полеглим у боротьбі за свободу і незалежність нашої Батьківщини». Зліва і справа від плит з іменами зображені ордени та роки війни — «1941» та «1945». [55]

В.А. Косаківський

Пам'ятний знак на місці поховання козаків (2002 р., іст.). Вул. Козацька.

Пам'ятний знак розташований на північно-східній околиці с. Ольгополя в урочищі «Замогила» та встановлений на старовинному кургані. Висота кургану близько 4,0 м, діаметр близько 40,0 м. Висота хреста — 5,0 м. Місцевість біля кургану, убік до с. Демівка, і сьогодні носить назву — «Татарська долина». За місцевою легендою, курган насипаний над тілами 300 загиблих козаків та отамана. Вони загинули у бою з татарами, які напали на село Демівку та навколишні села. Захопивши с. Демівку, людей спалили в місцевій церкві. Згідно «Актів генерального обстеження церков Чечельницького, Йозефгродського та Бершадського деканатів за 1782–1784 рр.» церква у Демівці була спалена татарами у 1769 р. Хрест виготовив Бевзюк Олександр. Пам'ятний знак виготовлено та встановлено на кошти ольгопільських підприємців. Основний внесок зробив Воліковський Валентин Михайлович. Пам'ятний знак встановлено і освячено у 2002 р. [56]

В.А. Косаківський

Пам'ятник жертвам Голодомору 1932–33 рр. та політичних репресій (1993 р., іст.). Вул. Центральна.

В Ольгополі під час голодомору померло 597 чоловік (за підрахунками М.І. Кифоренко, яка особисто збирала у 1993 р. спогади та складала списки жертв). Жертви Голодомору поховані на 4 кладовищах. За межами кладовищ поховано понад 25 чоловік. У 1930–50-х рр. було репресовано 75 мешканців села. Пам'ятник споруджено рішенням виконкому селищної ради № 14 від 20 липня 1991 р. Відкрито його у 1993 р. Виготовлений місцевими майстрами. Пам'ятник складається із п'яти стел з написами і символічними зображеннями. Стели розміщені півколом. На першій стелі зображено хреста. Її розміри: 1,85×0,60×0,24 м, постамент безформний — 1,20×0,36 м. На другій — малюнок концентраційного табору з репресованими за колючим дротом та написами: «репресії» (над малюнком) та «1930–1953» (під малюнком). Її розміри: 1,58×0,66×0,61 м, постамент безформений — 0,66×0,42 м. На третій, центральній стелі зображено символічний вічний вогонь. Над ним напис — «Пам'яті жертв сталінських репресій 1930–1950-х років та голоду 1933 року». Внизу напис — «Споруджено по ініціативі Ради Ветеранів. 1990 р.». Її розміри — 1,33×0,58 м, постамент трьохступінчастий — висота 0,78 м, низ — 0,62×0,62 м. На четвертій стелі зображено стовп з табличкою на якій напис: «Україна 1930–1933». Під стовпом зображено жінку з дитиною. Висота стели — 1,52 м. Постамент безформний, висотою 0,44 м. П'ятий обеліск без напису. По боках від обелісків встановлено безформні камені. Комплекс огороджено металевими стовпами, які з'єднані між собою ланцюгами. [57]

В.А. Косаківський

с. ПОПОВА ГРЕБЛЯ

Багатошарова пам'ятка: стоянка пізнього палеоліту, поселення сабатинівської, чорноліської та черняхівської культур (13,5–10 тис. років тому, 14–12 ст. до н. е., 8–7 ст. до н. е., 2–5 ст. н. е., археол.). За 0,3 км західніше села.

Пам'ятка розташована на мисові правого схилу Івашківської балки та на мисові, який піднімається над колгоспним ставком. Відкрито у ході досліджень впродовж 1972 та 1973 рр. загоном Одеського державного університету під керівництвом В.Н. Станко. На поверхні зібрано 730 крем'яних виробів: нуклеуси, сколи з них, відщепи, пластини, мікропластини, лусочки, різцеві сколи, знаряддя з повторною обробкою. Нуклеуси одно-, дво- та чотириплощадкові. Мікровістря та мікропластини з притуплюючою ретушшю по одному краю. Ці вироби мають аналоги в пам'ятках Молдови — Костешти-1 та Чобурчі. Також є мікровістря з притупленим краєм та одним чи двома зрізаними ретушшю кінцями. З пам'ятки походять кінцеві шкребки на коротких пластинах та різці — бокові, серединні і потрійні, а також вістря на пластині та пластини і відщепи з ретушшю. Матеріали з датуються фінальним палеолітом (13,5–10 тис. років тому). У 1974 р. С.П. Смоляніновою при обстеженні цієї ж пізньопалеолітичної стоянки відкрито поселення епохи пізньої бронзи. Територія поселення інтенсивно розорюється, площа розповсюдження знахідок 250,0×400,0 м. У 1975 р. В.П. Ванчуговим та В.Г. Кушніром на пам'ятці було закладено шурф 1,5×3,0 м. Пам'ятка виявилась багатошаровою. Другий шар пам'ятки визначено часом сабатинівської культури (14–12 ст. до н. е.). Серед фрагментів кераміки переважають банковидні форми посуду із злегка відігнутими вінцями. Деякі посудини прикрашено 1–3 наліпними валиками. Серед знахідок слід відмітити і ручки від сосудів двох типів. Цікавим виробом є глиняна модель човна — однодеревка. Матеріали третього шару пам'ятки віднесено до чорноліської культури (8–7 ст. до н. е.). Вони характерні для пізньочорноліського та ранньожаботинського етапів раннього залізного віку правобережного лісостепу, які датуються 8–7 ст. до н. е. Основна маса знахідок: фрагменти глиняних посудин із загладженою і лощеною поверхнею темно-сірого та чорного кольорів. За формою переважають круглобокі тонкостінні сосуди, кубки, корчаги, миски. Більшість посудин прикрашено врізним орнаментом у вигляді заштрихованих ромбів, трикутників, виконаних в кілька рядів широким поясом у верхній частині посудин. Зустрічаються посудини прикрашені зубчатим штампом, відтисками S-подібного штампу тощо. Четвертий (верхній) шар належить черняхівському часу (2–5 ст. н. е.). Основну масу знахідок складає кераміка. Знахідки зберігаються у Одеському археологічному музеї. [58]

В.А. Косаківський

Братська могила радянських бійців (іст.). Вул. Борівка.

У паспорті на пам'ятник подана така інформація про нього: «22 березня 1944 р. частини 80-ї стрілецької дивізії під командуванням генерала Желаухова звільнили с. Попова Гребля. В боях за звільнення села брали участь льотчики 5-ї повітряної армії під командуванням генерала С.К. Горюнова. Дев'ять радянських льотчиків загинуло». За архівними даними у братській могилі, що через дорогу навпроти школи, поховано шість осіб (4 гв. а, 7 гв. пдд, 18 гв. дсп. (115 гв. сд)). За свідченнями, одержаними від місцевих краєзнавців, у цій братській могилі поховано п'ять осіб: три льотчики — М.І. Котляров, К.В. Знаменський, В.В. Захаров Вони загинули у повітряному бою над Вервижівським лісом (на північ від села) у 1941 р. Спочатку загиблих поховали у лісі та лише з часом перезахоронили на сучасному місці. Сюди ж від школи було перенесено останки В.М. Фазлієва та В.В. Артеменка, які загинули у 1944 р. під час звільнення села від німецьких окупантів. На пам'ятнику зазначено прізвища п'яти чоловік: Котляров Микола Іванович (лейтенант), Фазлієв В.Н. (лейтенант), Знаменський Костянтин Васильович (мол. лейтенант), Артеменко Володимир Васильович (ст. сержант), Захаров Володимир Васильович (мол. сержант). Усі загиблі поховані у братській могилі. Могила являє собою земляний насип висотою 0,3 м. Обкладена бордюром. Розміри — 2,5×2,0×0,3 м. У 1960 р. на могилі встановлено пам'ятник, виготовлений майстрами Київського художнього фонду. Пам'ятник у вигляді скульптури воїна без головного убору, з кашкетом у лівій руці, правою опирається на камінь. Скульптура виготовлена із залізобетону. Її висота 2,5 м. Постамент цегляний. На камені напис (рос.): «Вечная слава героям», а на лицьовій частині постаменту прикріплена таблиця з прізвищами загиблих бійців. [59]

В.А. Косаківський

Братська могила радянських бійців (іст.). Вул. Борівка.

На території школи розташована братська могила, у якій поховано два радянських льотчики, які загинули у повітряному бою у 1941 р. Могила у вигляді невисокого земляного насипу з дерев'яним хрестом на ній. Могилу обнесено металевою огорожею. Прізвища похованих не встановлені. [60]

В.А. Косаківський

Могила А.П. Немирівського, праведного старця (іст.). Кладовище.

Немирівський Антоній Порфирович (1898–1964 рр.) народився в с. Поповій Греблі. У три роки захворів на золотуху і осліп. У 7 років за сприянням місцевого пана вступив до школи для сліпих дітей у Києві. Тут опанував грамоту за шрифтом Брайля та навчився грі на піаніно. школу закінчив з відзнакою. Ще навчаючись у школі, Антоній надрукував для себе літургію, багато акафістів святим та молитви. Після повернення додому, пан купив йому піаніно. Говорив і співав Антоній тихо, спокійно. До церкви, на службу Божу ходив постійно. Після зруйнування у 1938 р. церкви у Поповій Греблі та інших сусідніх населених пунктах до нього почали звертатись люди за передбаченнями. Він мав дар від Бога знати наперед усе. Службу Божу правив удома ночами. Кожен ранок і вечір він читав молитви, а у неділю та святкові дні відправляв службу Божу — так як дозволялося служити без священика. Він багато знав, умів розрадити, дати відповідь на будь-яке питання. Помер 3 вересня 1964 р. Спершу ця могила була простою. По святах односельці читали тут Псалтир. На Провідному тижні на могилі Антонія ставлять панахиди. У серпні 2008 р. отець Георгій (Варгаракі) розпочав будівництво каплиці на могилі Антонія. Каплиця — будівля квадратної форми, споруджена з білої силікатної цегли. Перед входом критий ґанок. Дах чотирьохсхилий, накритий залізною оцинкованою жерстю та увінчаний по центру невеличким куполом з хрестом. На бокових стінах по два вікна. На дверях і стінах зображені хрести. У середині каплиці — могила преподобного Антонія, з дерев'яним хрестом та металевою табличкою з написом: «Немировский / Антоний / Порфирьевич / 1898–1964». Перед хрестом — стіл, попід стінами лави для сидіння. З 2008 р. кожної п'ятниці о 14 годині служать тут панахиди і молебні. До могили приходять паломники із навколишніх населених пунктів Вінницької та Одеської областей, а також із Молдови та Росії. З 2009 р, в п'ятницю першого тижня Петрового посту на могилу Антонія йдуть Хресні ходи. Щороку у них буре участь усе більша кількість людей. [61]

В.А. Косаківський

с. РОГІЗКА

Братська могила радянських бійців (іст.). Кладовище.

Тут похований Горшков Іван Федорович, який загинув у 1944 р. при визволенні села. Він був родом з Одеської області. Спочатку похований біля школи. Разом з ним ще три бійці. Ховала і доглядала могилу Мараховська Марія. Кожного року, після Великодня, вона готувала поминальний обід. В 1953 р. загиблих перезахоронили. Горшкова І.Ф. на сільське кладовище, а трьох інших перенесли у братську могилу до с. Ольгопіль. На могилі встановлено новий хрест висота — 1,65 м, ширина 0,79 м. Пофарбований у голубий колір. Під хрестом лежать дві зірки. Могила обкладена цеглою. Розміри могили — 2,30×0,90 м. Огорожа — дерев'яна. Розмір огорожі — 3,05×2,06 м. Могила обсаджена квітами. [62]

В.А. Косаківський

Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932–33 рр. (1992 р., іст.). Північна частина села.

Голодомор 1932–33 рр. та голод 1947 р. у селі Рогізка проходив важко. Частина жителів села померла з голоду. Пам'ятний знак встановлено на кладовищі при вході у 1992 р. Він виготовлений з цементу та бетону майстрами з м. Вінниці у вигляді руки з колосками пшениці, схованими у долоні. У нижній частині дати: «1932», «1933» та «1947». Під ними напис: «Односельцям померлим від голодомору». Висота — 2,46 м, ширина — 0,75 м. [63]

В.А. Косаківський

с. СТРАТІЇВКА

Поселення трипільської культури (перша чверть 4 тис. до н. е., археол.). За 3,0 км на захід від села.

Поселення розташоване на лівому березі річки Мала Савранка (Бритавка), яка є допливом Савранки. Долина річки — на південь від поселення, на захід — глибокий та широкий яр, зі сходу — невеликий яр. Обидва яри врізаються в долину річки зліва. Топографічно територія поселення займає пологу ділянку схилу плато із південною експозицією поверхні. Пам'ятка вперше обстежена С.С. Гамченком впродовж 1909–13 рр. Повторне обстеження поселення здійснене у липні 1928 р. І.Ч. Зборовським. Ним же детально обстежено територію поселення та складено окомірний топографічний план. У вересні 2015 р. обстеження поселення проведені Східноподільською археологічною експедицією Інституту археології НАН України під керівництвом В.С. Рудя та за участі С.С. Федорова. Планування поселення має практично круглу форму. Його площа близько 13,5 га. На пам'ятці проведено зачистку сучасної великої ями. Культурний шар знаходиться на глибині 0,30–0,45 м. У результаті проведеної зачистки та поверхневих розвідок на поселенні зібрано колекцію з 62 фрагментів «столового» посуду. Окремі посудини розписані чорною, а одна чорною та червоною фарбами. Форми посуду різноманітні. Серед мисок (11 екз.) переважають конічні форми. Лише одна миска має сферичну форму. Типовою схемою розпису є кометоподібна. Кубки (3 екз.) мають гостре ребро, випуклі назовні стінки нижньої частини та циліндричну верхню частину із плавно відхиленими назовні вінцями. Один із кубків має ручку. Кратери великих розмірів (2 екз.) мають довгі лійчасті вінця, а малих (1 екз.) — короткі лійчасті вінця та кулястий тулуб. Шоломоподібні покришки (2 екз.) мають теж довгі лійчасті вінця. Грушоподібні посудини (2 екз.) із кулястою верхньою частиною, яка плавно переходить у вінця нахилені всередину. Вузькогорлі посудини закритих форм (амфори, ріпоподібні та біконічні посудини,) мають прямі лійчасті вінця середньої довжини, та переважно округлі плічка. Поселення за наявним керамічним матеріалом належить до етапу СІ трипільської культури (перша чверть 4 тис. до н. е.) та входить до пам'яток чечельницької локальної групи. Матеріали розвідок В.С. Рудя 2015 р. зберігаються в Державному історико-культурному заповіднику «Трипільська культура» (с. Легедзине, Черкаська область). Поселення трипільської культури є пам'яткою археології місцевого значення. [64]

В.С. Рудь, В.А. Косаківський

Братська могила жертв нацизму (іст.). Західна околиця села.

Під час Другої світової війни 23 березня 1944 р., німецькими карателями було розстріляно 35 мирних жителів с. Стратіївка. У 1953 р.

відбулося перепоховання жертв трагедії на кладовище. Пам'ятник встановлено у його центральній частині у 1987 р. Пам'ятник у вигляді двох стел, виготовлених із мармурової крихти, встановлених вертикально на залізобетонному цоколі. Розміри: кожної стели — висота — 1,90 м, ширина — 0,70 м; постамент — висота — 0,55 м, ширина — 0,90 м. Перед стелами плита розміром 1,80×1,75 м. На стелах угорі викарбовано п'ятикутні зірки, напис: «Жертви фашизму», а нижче прізвища 35 страчених: Безпалько І.А., Безпалько К.А., Вербецький П.Д., Гонорович О.Д., Градовенко І.Н., Довгошея І.Ф., Загородний А.Є., Запорожець Г.Й., Жарій С.Б., Лаврінов К.Т., Левчишин В.В., Мличко М.І., Олійник О.П., Олійник С.П., Олійник Є.С., Обертайло Г.Н., Погойдаш А.П., Погорілий П.Ф., Пишний М.І., Росохатий Д.Т., Рудик П.П., Чайкун О.В., Шпортюк П.Т., Яценко І.О., Швець В.Н., Рудишин Л.А., Олійник К.І. Знизу зображено вічний вогонь. Біля них два квітники, огороджених бетонними бордюрами. По обидва боки поставлено дерев'яні хрести. Могила обнесена металевою огорожею. [65]

В.А. Косаківський

с. ТАРТАК

Поселення трипільської культури (перша чверть 4 тис. до н. е., археол.). Північно-східна частина села.

Пам'ятка займає південний край плато та пологий схил, що спускається до лівого берега річки Савранки, притоки Південного Бугу. Схил повністю зайнятий садибами та присадибними ділянками. Поселення виявлене В.А. Косаківським під час археологічних розвідок 2000–03 рр. У 2014 р. Східноподільською археологічною експедицією Інституту археології НАН України під керівництвом В.С. Рудя та за участі С.С. Федорова детально оглянуто територію пам'ятки. Площа поширення підйомного матеріалу — близько 20,0 га. У північній частині поселення закладено шурф площею 2,0×2,0 м, яким частково досліджено глинобитну площадку. Вона складалась з фрагментів обпаленої глини із домішкою полови, частини глиняної вимостки, висотою 0,07–0,11 м, яка підвищується над загальним масивом обмазки. Цим же шаром глини без домішок споруджено закраїну об'єкту, розташовану по лінії північ — південь. Поряд із закраїною, в центрі південної частини шурфу, знайдено плиточки ще однієї вимостки, спорудженої із суміші глини з піском. Поверхня фрагментів рівна, товщина 0,04–0,05 м. Вимостку споруджено на шарі глини із домішкою полови. Припускаємо, що обидва знайдені об'єкти є деталями інтер'єру, які були розміщені на другому поверсі будівлі. Вимостка, мабуть, є основою печі із припічком поряд. Речові знахідки з поселення представлені фрагментами «столової» кераміки, яку виготовлено із добре відмулених озалізнених глин практично без додаткових домішок. Посуд розписано темно-коричневою фарбою. Два фрагменти мисок зрізаноконічної форми орнаментовані кометоподібною схемою. Біконічні широкогорлі із довгими прямими вінцями та вузькогорлі із короткими вінцями посудини орнаментовані хвилеподібними схемами. У ході розвідки 2014 р. на поселені знайдено керамічну модель транспортного засобу — фрагмент корпусу саней (правий куток передньої частини). Крізь верхню частину корпусу пророблено дірочку на конус, із меншим діаметром 5 мм з середини саней та більшим 8 мм із зовні стінки кузова. Кузов саней підквадратний із незначною випуклістю бокових стінок. Його висота 52 мм. Полози шириною 20 мм збільшують загальну висоту конструкції саней на 5 мм. Бокові стінки кузова повністю вертикальні, а торцева у вершині вертикальна, а з середини висоти округлюється та плавно переходить у дно корпусу. Внутрішній простір саней ідентичний конфігурації описаних стінок. Поселення за наявним керамічним матеріалом відноситься до етапу СІ трипільської культури (перша чверть 4 тис. до н. е.) та входить до пам'яток чечельницької локальної групи. Матеріали розвідок В.С. Рудя 2014 р. зберігаються в Державному історико-культурному заповіднику «Трипільська культура» (с. Легедзине, Черкаська область). Поселення трипільської культури є пам'яткою археології місцевого значення. [66]

В.С. Рудь, В.А. Косаківський

Братська могила радянських бійців (іст.). Кладовище на Мазурівці.

У березні 1944 р. при звільненні села від німецько-нацистських окупантів загинули радянські бійці. За свідченням жительки села Тартак Доскоч Ликери Ларіонівни, 1914 р. н.: «В 1944 році загинуло 12 чоловік. Це було

серед війни, у другу мобілізацію, хлопці з Кіровоградської області. Як їх звозили, були, на цвинтар, а загинули вони в долині. Як приїхали їх жінки й мами, то Данило Шульга водив і показував, де їх побили і на драбині виносили. Викопали на кладовищі яму і клали їх туди, четверо в один край, четверо в інший, шинельою перекрили, і знов четверо. Шинельою накрили і це називається братська могила». Братська могила радянських бійців розташована зліва при вході на сільське кладовище. На могилі встановлено металевий тригранний обеліск, увінчаний червоною зіркою. Його висота — 1,65 м, ширина у нижній частині — 0,60×0,60×0,60 м. На одній стороні напис: «Вічна / слава героям / полеглим в боях / за визволення / с. Тартака». Могила обнесена металевою огорожею. Її розміри — 3,44×2,60 м, висота — 0,90 м. [67]

В.А. Косаківський

Братська могила радянських бійців (іст.). Кладовища на Кривецькому.

Братська могила радянських бійців розташована у центрі сільського кладовища. Кількість похованих невідома. На могилі встановлено металеву чотиригранну піраміду, увінчану п'ятикутною зіркою. Її висота — 1,76 м, ширина у нижній частині — 0,65×0,65 м. На чоловому боці намальований хрест. Могила обнесена металевою огорожею. Її розміри — 2,24×1,30 м, висота — 0,97 м, а з вхідної сторони — 1,30 м. [68]

В.А. Косаківський

Братська могила січових стрільців (іст.). Західна околиця села, на Ланку.

Братська могила січових стрільців, які загинули в роки Української національної революції, розташована при дорозі на Ольгопіль. На могилі встановлено кам'яний хрест кінця 19 ст. — початку 20 ст. На хресті вирізьблено розіп'ятого Ісуса Христа. Висота хреста — 1,30 м., висота постаменту — 0,72 м., ширина — 0,50×0,42 м. Хрест пошкоджений, реставрований. Його скріплено металевими кутниками. Хрест і розп'яття пофарбовані. Навколо хреста металева огорожа. За місцевими переказами у могилі поховано від 18 до 23 січових стрільців, які загинули у 1918 р. [69]

В.А. Косаківський

Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932–33 рр. (іст.). Кладовище на Мазурівці.

Колективізація та голодомор не оминули жителів с. Тартака. За свідченнями очевидців у Тартаку в роки Голодомору 1932–33 рр. померло набагато менше людей ніж в інших селах Чечельницького району. Цьому сприяла наявність Чечельницького спиртзаводу, який розташований на території села. Брага, зерно та продуктові пайки, які отримували робітники спиртзаводу допомогли багатьом вижити. Але без жертв та одиночних випадків людоїдства не обійшлося. За свідченням жительки села Тартак Доскоч Ликери Ларіонівни, 1914 р.н.: «В голодовку померла сусідка. Моя мама взяла радно і з Докією пішли, взяли в радно, перекинули через пліт, викопали яму і поховали. Померли: Шпильова Дукія (близько 60 р.), Доскоч Петро (мав років з 60, помер під плотом). Вмирали діти. Якись помир був на ті діти». На пам'ять про померлих у роки Голодомору і встановлено дерев'яного хреста, зліва при вході на сільське кладовище, поряд з братською могилою радянських бійців. До хреста прикріплена дерев'яна табличка з написом: «Пам'ять жертвам / голодомору / 1932–1933 рр.». Розміри хреста — 1,89×0,90 м. [70]

В.А. Косаківський

ШАРГОРОДСЬКИЙ РАЙОН

Шаргородський район утворений 1923 р. Розташований у південно-західній частині Вінницької області. У 1965 р. до його складу увійшов Джуринський район. Межує з півночі з Жмеринським і Тиврівським районами, зі сходу — Тульчинським, з півдня — Томашпільським і Чернівецьким, із заходу — Мурованокуриловецьким та Барським. Площа району становить 1,14 тис. кв. км. Чисельність населення складає 58,3 тис. осіб. Адміністративно-територіальний устрій району нараховує 31 сільську та одну міську громади. Місто Шаргород є адміністративним, господарським та культурним центром району[362].

Відстань від райцентру до Вінниці автошляхами — 90,0 км. На кордоні з Тиврівським районом пролягає Південно-Західна залізниця, на якій розташовано дві залізничні станції — Ярошенка і Рахни Лісові. Через територію району проходить магістральний нафтопровід Одеса – Броди.

Район розташований на південних схилах Волино-Подільської височини. Рельєф — хвиляста рівнина з невеликим схилом на південний схід. Наявність балочної системи визначає водно-ерозійний характер рельєфу. Ґрунти району переважно сірі та світло-сірі опідзолені. Район багатий на будівельні матеріали: вапняки, камінь будівельний, піски, цегельно-черепична сировина. Клімат району помірний. Через район протікають річки: Мурафа, Мурашка, Лозова, Ковбасна, Деребчинка, які належать до басейну Дністра. На території району існує унікальний водно-болотний комплекс із популяцією білого латаття (заплава річки Мурафи між селами Копистирин і Федорівка). Край відомий ботанічними та гідронімічними пам'ятками: 300-річний дуб (Івашківське лісництво), насадження унікальних дерев — гікорі білого (Джуринське лісництво), алея сосни Веймутової (Деребчинське лісництво), ландшафтний парк-садиба Балашова (с. Рахни Лісові), панський парк (с. Федорівка), парк на території садиби Потоцького (с. Деребчин)[363].

Південно-західне Поділля — один із регіонів найдавніших поселень людини, до яких належить і Шаргородщина. На території району зафіксовано 57 археологічних пам'яток. Тут вирувало людське життя з 4–3 тис. до н. е.[364] У 13 ст. край входив до Галицько-Волинського князівства, був улусом Золотої Орди. Перші відомості про Шаргород стосуються кінця 14 ст. У 1383 р. литовський князь Вітовт видав грамоту своєму слузі В. Карачевському про володіння землею із прилеглими лісами, де нині розташований Шаргород. 28 травня 1385 р. було закладено систему фортифікацій Шаргорода. Саме ця дата визнана днем заснування міста. Шаргород був укріплений міцними стінами і валом, тому швидко заселявся. Цьому також сприяло його розташування на торговому шляху з Брацлавщини в Молдавію. 25 січня 1588 р. Шаргород отримав від польського короля Сигізмунда III

[362] Шаргородський район: реалії сьогодення // Перша Шаргородська історико-краєзнавча конференція / Матеріали конференції, 17–18 жовт. 2014 р., м. Шаргород Вінницької області / Ред. колегія: С.Д. Гальчак (голова), Ю.А. Зінько (співголова), А.В. Войнаровський (відповідальний секретар) та ін. Вінниця, 2014. 276 с. С. 6.

[363] Литвиненко А.Ю. Парки Вінниччини. Одеса, 1972. 39 с. С. 25–26, 39.

[364] Баженов Л.В. Шаргородщина в археографічних та історичних дослідженнях науковців і краєзнавців XIX — початку XXI ст. // Перша Шаргородська історико-краєзнавча конференція / Матеріали конференції, 17–18 жовт. 2014 р., м. Шаргород Вінницької області / Ред. колегія: С.Д. Гальчак (голова), Ю.А. Зінько (співголова), А.В. Войнаровський (відповідальний секретар) та ін. Вінниця, 2014. 276 с. С. 11.

магдебурзьке право та звільнення мешканців на 25 років від усіляких податків та повинностей[365].

У 14–18 ст. життя населення краю залежало від політики Великого князівства Литовського, а згодом Речі Посполитої. У 1640-х рр. Шаргород був міцною фортецею і посідав важливе місце в охороні південних кордонів від нападів кримських татар. Після Брестської унії Шаргород став одним із опорних пунктів католицтва в Україні. Соціально-політичні та інші види гноблення місцевого населення спричинили його активну участь у повстанських загонах Криштофа Косинського, Северина Наливайка, Максима Кривоноса, Станіслава Морозенка. Під час визвольної війни українського народу 1648–54 рр. Шаргород опинився в зоні бойових дій. Майже чверть століття, з 1672 по 1699 р., край був під владою Османської імперії. Зважаючи на торгове значення міста, турки перейменували його на Кучук-Стамбул (Малий Стамбул)[366].

У другій половині 18 ст. польська шляхта намагалася перетворити Шаргород в один із центрів підготовки єзуїтів на Поділлі. У 1784 р. у місцевій єзуїтській школі навчалося близько 600 учнів. Після приєднання Правобережної України до Російської імперії Шаргород увійшов до Подільської губернії. Певне економічне пожвавлення настало після скасування кріпосного права у 1861 р. З'явилися нові промислові підприємства з переробки сільськогосподарської сировини. На початку 1880-х рр. у містечку відкрилися ґуральня, три млини, пивоварний та два шкіряні заводи. Пожвавилися торгівля та ремісниче виробництво. Зрушення у галузі культури та освіти сталися у Шаргороді у другій половині 19 ст. Тут працювали повітове і церковнопарафіяльне училища. У 1866 р. зафіксовано першу згадку про бібліотеку[367].

На початку 20 ст. населення Шаргородщини зазнало чимало біди. Важким було життя у період Першої світової війни. У лютому 1917 р. в Російській імперії перемогла демократична революція, яка привела до повалення самодержавного ладу. Утворений Тимчасовий уряд передав виконання законів і розпоряджень на місцях своїм комісарам. Українська революція 1917–21 рр. розпочалася 4 березня 1917 р. із створенням Української Центральної Ради. Проте губернії, повіти, волості та села залишались під впливом Тимчасового уряду. Центральна Рада допустила низку помилок: не розпочала негайне проведення аграрної реформи на вимогу селян, не налагодила компетентне керівництво в Україні, неефективною виявились її воєнна політика та відносини із Тимчасовим урядом. Це призвело до втрати її авторитету та фатальних наслідків. У квітні-травні 1917 р. на території Ямпільського повіту відбулося близько 100 селянських виступів проти поміщиків та місцевої влади. Влітку 1917 р. на Шаргородщині селяни почали підніматися на боротьбу проти поміщиків, захоплювати маєтки, ділити землю, майно та худобу, грабувати та спалювати палаци. Такі події відбулись у Старій Мурафі, Слободі Мурафській, Хоменках, Клекотині[368].

[365] Історія міст і сіл Української РСР: в 26 т. Вінницька область / Гол. ред. кол.: Тронько П.Т. АН УРСР. Інститут історії. К., 1972. 777 с. С. 701.

[366] Купчишин М., Мичак А. Шаргородщина. Київ, 2002. 320 с. С. 67.

[367] Історія міст і сіл Української РСР: в 26 т. Вінницька область / Гол. ред. кол.: Тронько П.Т. АН УРСР. Інститут історії. К., 1972. 777 с. С. 702–703.

[368] Купчишин М., Мичак А. Шаргородщина. Київ, 2002. 320 с. С. 95–96.

Після більшовицького перевороту у Петрограді 25 жовтня 1917 р. був створений перший радянський уряд Росії — Рада Народних Комісарів. 7 листопада 1917 р. Центральна Рада своїм Третім універсалом проголосила створення Української Народної Республіки (УНР) як автономії у складі Російської республіки, на правах федеральних відносин. Перші декрети радянської влади були проголошені у Шаргородській волості у листопаді 1917 р. Солдати, які прийшли з фронту, стали ініціаторами скликання сходок та оголошення цих декретів. З листопада 1917 р. до лютого 1918 р. створюються Мурафський та Пеньківський волосні комітети, а також сільські ради, які діяли під керівництвом більшовиків. У цей же час була встановлена радянська влада у Плебанівці[369].

Восени 1917 р. національно-демократичні сили продовжували боротьбу. Відступ Центральної ради та її уряду з військом із Києва посилив опір проти радянської влади. До війська УНР долучилися загони Вільного козацтва, українізовані частини Південно-Західного фронту та добровольці. 29 квітня 1918 р. після державного перевороту до влади прийшов гетьман Павло Скоропадський. Його владу не визнавали повітові службовці УНР. Незадоволення викликали розпорядження гетьманських опікунів, які відбирали у селян землю, худобу, реманент. У травні 1918 р. жителі Джурина, захопивши зброю на одному з місцевих складів, приєднались до повстанців Ямпільського повіту, які закликали селян до боротьби проти режиму гетьмана та військ Німеччини. У серпні 1918 р. стався новий виступ — у Джуринському лісі відбувся бій між партизанами та австрійськими військами. Гетьманська влада придушила цей виступ[370]. Малоземельні та безземельні селяни не визнавали повернення влади панів-землевласників. Мешканці сіл Калитинка, Копистирин, Покутино, станції Ярошенка почали партизанську боротьбу з місцевою адміністрацією. Після зречення влади П. Скоропадським 14 грудня 1918 р. Директорія УНР урочисто вступила до Києва. Однак, російська агресія змусила війська УНР 3 січня залишити Харків, а 2 лютого 1919 р. Директорія та її уряд перебралися з Києва до Вінниці. З цього часу Подільська губернія перебуває у вирі багатьох подій національно-визвольних змагань. Директорія УНР, з метою боротьби із загонами мародерів, злочинців та більшовиків, дозволила створення озброєних місцевих загонів самооборони. Та вже 18 березня більшовики захопили Вінницю, а наступного дня — важливий залізничний центр Жмеринку. До середини квітня 1919 р. знову була встановлена влада більшовиків.

Українські визвольні змагання тривали. Друга половина 1919 р. — це боротьба за панування в Україні між білогвардійськими військами та Червоною армією. Цим скористалась армія УНР на чолі з Симоном Петлюрою. Більшість сіл нинішнього Шаргородського району входили до території, підконтрольної армії УНР (Могилівський та Ямпільський повіти), і належали до частини смуги української землі, яка пролягала на 90,0 км у глибину і 350,0 км у ширину та стала базою для контрнаступу з метою відновлення в Україні національної влади.

Успішні бойові дії Української Армії та здобуття Могилева (нині м. Могилів-Подільський) у червні 1919 р. забезпечив Буковинський Курінь трьома стрілецькими сотнями під командуванням сотенних Буцури, Григоряка, Лупашика, командира Омеляна Кантеміра та полковника Павла Шандрука. 9-й Стрілецький полк

[369] Історія міст і сіл Української РСР: в 26 т. Вінницька область / Гол. ред. кол.: Тронько П.Т. АН УРСР. Інститут історії. К., 1972. 777 с. С. 703.

[370] Купчишин М., Мичак А. Шаргородщина. Київ, 2002. 320 с. С. 101.

(900 багнетів) було створено із Запорозького загону та Буковинського Куреня, командир — полковник, а згодом генерал-хорунжий Павло Шандрук. Цей полк був у складі 3-ї пішої Стрілецької дивізії[371]. Після кількох днів відпочинку 9-й полк перейшов форсованим маршем і зупинився у селі Довжок, за кілька миль від Мурафи. На околиці Мурафи стався бій Лубенського кінного полку із більшовицькою піхотою. На допомогу йому вчасно прийшов Буковинський Курінь і відбив атаку червоних. 9-му полку було завдання прикривати 3-ю Стрілецьку дивізію, яка вела бої проти вапнярської групи червоних з боку Жмеринки. Одним куренем полк зайняв станцію Рахни, а решта залишилась у с. Джурин як резерв дивізії. Буковинський курінь зазнав великих втрат у жовтні 1919 р. у боях з денікінцями на Поділлі та був розформований[372].

У серпні 1919 р. відбувся наступ Армії УНР. У цей час Рахни Лісові опинилися в зоні бойових дій. Місцеві селяни організували повстання проти більшовиків. Його очолювали Микола Білявський, Михайло Кущій та Пилип Онуфрійчук. Спільно із повстанським загоном Чорногуза на станції Рахни селяни роззброїли червоноармійців, а зброю та військове майно передали на панцерник українського війська, який незабаром прибув на станцію[373].

Громадянська війна у краї поділила людей: одні вступали у загони Петлюри і боролись за незалежну Україну, інші — допомагали більшовицьким військам. Під час оборони с. Хоменки від червоних, підрозділ військ УНР зазнав значних утрат і відступив у запеклому бою через зраду двох мешканців цього села[374].

На початку липня 1920 р. на Шаргородщині знову була встановлена радянська влада. Після поразки української армії відбувся перехід до методів партизанської боротьби, яку на місцях очолили отамани. За тих умов це була єдино можлива форма опору. У цей час більшовики відновили грабіжницькі рейди продзагонів. Жителі сіл Деребчин, Семенівка, Рахни Лісові та інших почали організовуватись у загони та чинити спротив. Так, наприкінці вересня 1920 р. загін Чорногуза знищив на території Рахнянської волості один з більшовицьких продзагонів. У бою було вбито чотирьох продпрацівників. Влада прислала каральний загін, але повстанці зникли у лісах Брацлавського повіту. Із жовтня 1920 р. на території краю у селах Рахни Лісові, Юліямпіль, Левківці діяв загін полковника Армії УНР Ільницького, чисельністю 25–30 осіб. Цей загін активно підтримували місцеві селяни. Повстанський отаман Опельницький діяв в районі Рахнівсько-Лісової волості та Пирогівських хуторів при с. Юліямпіль[375].

У жовтні 1920 р. через Рахнянську волость відступав обоз відділу постачання більшовицької 128-ї бригади 41-ї дивізії з награбованою у селян худобою. На околиці Юліямполя загін Чорногуза обстріляв обоз і відібрав частину худоби. Чисельність загону уродженця с. Рахни Лісові Леонтія Чорногуза у лютому 1921 р. складала 25–30 кінних з двома кулеметами. Отаман Леонтій Чорногуз був убитий

[371] Дуда А., Старик В. Буковинський курінь в боях за українську державність. 1918–1941–1944. Київ ; Чернівці, 1995. 272 с. С. 19.

[372] Там само, с. 24, 36.

[373] Нагребецький А.Н. Рахни-Лісові — яблунева перлина Поділля. Вінниця, 2014. 512 с. С. 102.

[374] Купчишин М., Мичак А. Шаргородщина. Київ, 2002. 320 с. С. 106.

[375] Нагребецький А.Н. Рахни-Лісові — яблунева перлина Поділля. Вінниця, 2014. 512 с. С. 104.

співробітником ЧК на станції Рахни 10.02.1921 р.[376]. На Правобережній Україні була розташована величезна кількість більшовицьких військ, які забезпечували панування радянської влади.

В умовах «нової економічної політики» (НЕП) на Шаргородщині розгортається кооперування індивідуальних господарств. Створюються ТСОЗи (товариства зі спільного обробітку землі, без усуспільнення засобів виробництва), сільськогосподарські кредитні товариства, сільськогосподарські артілі, комуни: Джурин (1921 р., 1925 р.); Копистирин, Конатківці (1923 р.); Шаргород (1924 р.); Івашківці (1926 р.). Відповідно до проведеної адміністративно-територіальної реформи, у 1925 р. на території Шаргородщини існувало три райони — Джуринський, Мурафський та Шаргородський. На той час соціально-економічне становище селянських господарств було складним. У поганому стані залишились, або й зовсім загинули, посіви ярих культур. У всіх районах відчувалась нестача робочої худоби. Так, у Джуринському районі 33,8 % дворів не мали ніякої худоби і 70 % — ніякої робочої худоби, у Мурафському — відповідно 17,3 % і 60 %, у Шаргородському — 35,4 % і 76 % усіх дворів[377].

Дещо зросла у цей час активність селян у кооперуванні одноосібних господарств, вирішенні питань культурного та громадського життя. У 1928 р. у Шаргороді відкрили сільськогосподарський технікум, який готував агрономів і рільників. У багатьох селах розвивалися місцеві промисли: діяли водяні млини, кузні, крупорушки, олійниці, січкарні, молотарки, маслобійні, різні майстерні (Мурафа, Носиківка, Рахни Лісові), лісопильний завод (Пеньківка). Шаргородщина була відома висококваліфікованими шевцями, кравцями, ковалями, гончарами, столярами, мулярами, пічниками. У цей період розвивалася добровільна кооперація селян: господарі у складчину купували двигуни, молотарки, сівалки тощо. Без примусу, за добровільною згодою вирішували питання встановлення молотарки з двигуном на току, обмолоту збіжжя, перевезення зерна для збереження у коморах.

У 1925 р. радянська влада розпочала процес згортання НЕПу та розробку п'ятирічного плану розвитку народного господарства (1927–32 рр.). У СРСР посилювався тоталітарний режим, остаточно ліквідовувалися політичні та економічні права і свободи.

Навесні 1930 р. у Джуринському, Мурафському та Шаргородському районах почалася масова колективізація. Були організовані колгоспи у Шаргороді, Івашківцях, Калитинці, Слободі Мурафській, Рекенчинцях, Хоменках, Плебанівці. У Джуринському районі протягом 1929–30 рр. з'явилося шість артілей. Однак, у цей час у багатьох селах відбулись антиколгоспні та антирадянські виступи. 11 березня 1930 р. майже 4000 невдоволених селян із Шостаківки, Плебанівки та Розкоші вчинили напад на приміщення Шаргородського райвиконкому з вимогою припинити насильницьку колективізацію. Влада застосувала силу: міліція без попередження відкрила вогонь. Ці події змусили багатьох селян подати заяви про вихід із колгоспів[378]. Після появи в другій половині березня 1930 р. директив про прискорення колективізації та ліквідацію так званих «куркулів», які надійшли від Шаргородського райвиконкому, почалися виступи селян у Слободі Мурафській, Старій Мурафі, Заячківці, Клекотині, Плебанівці, Травні, Конатківцях. На перше липня 1930 р. у Шаргородському, Мурафському та Джуринському районах в цілому

[376] Завальнюк К.В. Провісники волі : Науково-довідкове видання. Літин, 2005. 352 с. С. 190.
[377] Купчишин М., Мичак А. Шаргородщина. Київ, 2002. 320 с. С. 114.
[378] Там само, с. 120.

подали заяви про вступ до колгоспів лише 15,8 % дворів. До кінця 1930 р. насильницька колективізація у краї охопила 20,3 % дворів. Одночасно із колективізацією відбувалася примусова контрактація, насамперед щодо збіжжя. Від селян на спеціальних зборах вимагали підписувати контракти. Незадоволені умовами господарі виступали з протестами на зборах у Вербівці, Стрільниках, Криківцях, Хоменках, Плебанівці, Клекотині. У вересні майже 200 жінок, чоловіків та дітей с. Руданського виступили проти незаконних дій сільради щодо селян, які не бажали колективізуватися. Спротив придушили викликом загону міліції з Шаргорода та арештом п'яти організаторів[379].

Після реформування адміністративно-територіального устрою з вересня 1930 р. Шаргородський район став значно більшим як за розмірами, так і за кількістю населення. На його території — майже одна тис. кв. км — проживало 88,3 тис. осіб. Район об'єднував 42 сільських ради та одну селищну (Шаргородську)[380].

У 1931–32 рр. тривала ліквідація заможних господарств, конфіскація майна тих, хто не бажав подавати заяви про вступ до колгоспу. З оприлюднених у наш час документів витікає, що в цей період радянська влада спланувала штучний голод для покарання українського селянства, яке чинило опір колективізації. За даними різних джерел, у Шаргородському районі в 1932–33 рр. від Голодомору загинуло понад 10,0 тис. людей. На 2008 р. встановлено прізвища 6,6 тис. осіб. Село Голинчинці було занесене на «чорну дошку» постановою Вінницького облвиконкому від 19 листопада 1932 р.[381]. На підставі відомостей книг РАГС та свідчень очевидців Голодомору, зібраних пошуково-дослідними групами, у Національній книзі пам'яті жертв Голодомору 1932–33 рр. в Україні названі села району, у яких люди зазнали смерті від голоду: Голинчинці, Деребчин, Джурин, Зведенівка, Івашківці, Калитинка, Клекотина, Козлівка, Копистирин, Кропивня, Лозова, Мальовниче, Мурафа, Мишівські, Пасинки, Покутино, Пеньківка, Роля, Сапіжанка, Федорівка, Сурогатка, Хоменки, Шостаківка, Ярове, Юхимівка[382]. Офіційна статистика не залишила даних про смертність під час Голодомору. За роки Голодомору чисельність населення району з 91 100 осіб (на травень 1932 р.) скоротилась до 77 784 осіб (на травень 1934 р.), тобто на 13 316 осіб. У доповідних записках партійних чиновників із примітками «Цілком таємно» названі села Шаргородщини, де було наявне вимирання населення: Дерев'янки, Писарівка, Політанки, Плебанівка, Лозова, Рекенчинці, Довжок. У с. Андріївка було зафіксовано випадки канібалізму. Збереглися записи свідків про страшний Голодомор у селах Хоменки, Носиківка, Конатківці, Клекотина, Слобода Мурафська, Копистирин, Мурафа[383]. Відомий історик, професор Шульга Ілля Гаврилович, у книзі «Голодомор на Поділлі» зазначив, що «колективізація в Україні зруйнувала традиційні форми і методи сільського господарювання, перетворила найславетнішого у світі хлібороба на жебрака, вщерть розорила село, призвела до повного занепаду землеробства і тваринництва»[384]. Однак, не всі села району згадані у Національній книзі пам'яті жертв Голодо-

[379] Там само, с. 123–124.

[380] Петренко О. Історія адміністративно-територіального устрою Вінниччини від найдавніших часів до сучасності. Вінниця, 2008. 56 с.

[381] Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні. Вінницька область. Вінниця, 2008. 1360 с. С. 970.

[382] Купчишин М., Мичак А. Шаргородщина. Київ, 2002. 320 с. С. 126.

[383] Там само, с. 128–129.

[384] Шульга І.Г. Голод на Поділлі. Вінниця, 1993. 224 с. С. 6.

мору 1932–33 рр. в Україні. Багато років тривають пошуки та встановлення прізвищ загиблих мешканців села Рахни Лісові Шаргородського району[385]. За даними архівних документів 1920–30-х рр. про Рахни Лісові, свідченнями літніх людей, які народилися в Рахнах Лісових, новітніх публікацій[386], у 1932–33 рр. в селі відбулась жахлива трагедія Голодомору, під час якої загинули більше 1000 рахнян[387].

У другій половині 1930-х рр. на Шаргородщині проводилися репресії радянської влади. У 1937–38 рр. Вінницьким обласним управлінням НКВС було знищено близько 10,0 тисяч заарештованих мешканців міста та області. «Вінницька справа» стала відомою ще під час німецької окупації у травні-червні 1943 р., коли місцева влада на підставі заяв випадкових свідків організувала розкопування місць, де були зариті трупи. У цих могилах були також мешканці сіл Шаргородського району. Із 67 [388] ідентифікованих осіб 94 виявились мешканцями Шаргородщини, які були знищені у м. Вінниці у 1937–38 рр. Найбільша кількість жертв із Шаргородського району припадає на села: Плебанівку — 18 осіб, Шостаківку — 17, Михайлівку — 13, Мурафу — 8, Андріївку, Лозову, Семенівку — по 5, Деребчин, Козлівку, Травну — по 3. Ймовірно, що це не повні дані. У документі не зазначено понад 30 населених пунктів, жителі яких не змогли прибути до Вінниці для розпізнання своїх родичів. Були причини, через які не встановлено імена жертв із сіл Гибалівки, Джурина, Конатковець, Копистирина, Пеньківки, Калинівки, Писарівки, Політанок, Рахнів Лісових, Руданського, Садківець, Сапіжанки, Федорівки, Хоменок та інших[389].

Про потерпілих від політичних репресій свідчать виявлені факти у селі Рахни Лісові. У 1937–38 рр. були репресовані десятки рахнян. Прізвища небагатьох збережені у знайдених архівних документах: Матвій Байдак, Франц Барановський, Євстафій Бартко, Микола Білявський, Євген Біляєв, Петро Коваль, Мартин Костишин, Вітольд Кребс, Михайло Кущій, Тихін Лиманський, Федір Мазур, Павло Майстренко, Леонід Михальський, Олександр Молодецький, Павло Мухін, Григорій Савчишин, Михайло Свистун. Одним із звинувачень, яке було висунуто заарештованим — служба в армії Петлюри[390].

У 1929–40 рр. у житті району сталися значні зміни, що привели до утворення колгоспів і радгоспів, оснащення їх технікою. Було відкрито семирічні та середні загальноосвітні школи. Та сотні тисяч людей стали жертвами радянської модернізації. Голодомор і репресії 1930-х рр. забрали життя багатьох тисяч мешканців Шаргородщини. У роки незалежної України пам'ятні знаки жертвам Голодомору 1932–33 рр. були встановлені на місцях масових поховань у Шаргороді та селах району.

---

[385] Пірус К.Л., Пірус Т.П. Спогади про голодомор 1932–1933 років у с. Рахни Лісові Шаргородського району Вінницької області // Вісник інституту історії, етнології і права: зб. наук. праць // ред. кол.: Ю.А. Зінько (відп. ред.), В.М. Білінський, П.С. Григорчук [та ін]. Вінниця, 2011. Вип. 9. 144 с. С. 111.

[386] Нагребецький А.Н. Рахни-Лісові — яблунева перлина Поділля. Вінниця, 2014. 512 с. С. 143.

[387] Пірус Т.П., Пірус К.Л. Село Рахни Лісові Шаргородського району Вінницької області: передумови голоду і Голодомор 1932–1933 років // Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження : Матеріали XXVIII Всеукраїнської наук. іст.-краєзн. конференції 30 листоп. 2017 р. Житомир, 2017. 328 с. С. 112.

[388] Купчишин М., Мичак А. Шаргородщина. Київ, 2002. 320 с. С. 137.

[389] Там само, с 139.

[390] Пірус Т.П. Справи сільські...: Репресії 30-х рр. XX ст. у селі Рахни Лісові Шаргородського району // Реабілітовані історією: у 27 т. Вінницька область / обл. ред. колегія І.Д. Івасюк та ін., упоряд.: В.П. Лациба та ін. Київ, 2015. С. 195.

22 липня 1941 р. Шаргород і практично весь район був захоплений німецькими військами. Територія району була передана німцями під юрисдикцію Румунії з управлінням у Тирасполі. Румуни забороняли вияви українського національного життя, разом з тим утримувалися від застосування масового політичного терору та дозволяли торгувати. Здійснювалось у величезних масштабах економічне пограбування району: вивозились продукти сільського господарства. Окупанти не скасували колгоспів і радгоспів, а залишили їх під назвами «державні маєтки» та «громадські господарства».

У Шаргороді окупаційна влада створила гетто, куди вирішила переселити євреїв з румунських земель. До захоплення міста у липні 1941 р. тут залишилось одна тисяча вісімсот євреїв. У листопаді 1941 р. до Шаргорода прибули майже 5 тис. євреїв із Буковини та Бессарабії. Влада виділила під поселення більше 330 приватних будинків і частину громадських будівель. У Шаргородському гетто була створена рада громади, були пекарня, їдальня, продуктовий магазин, лікарня, аптеки, санітарно-епідеміологічна станція. Діяв власний суд, казна і система розподілу продуктів. Однак, через перенаселення, нестачу води та відсутність належних санітарних умов взимку 1941–42 рр. від епідемії тифу загинули 1,4 тис. людей, серед них — 12 лікарів (із 27, які працювали в гетто). Більшість ув'язнених вижили[391].

У вересні 1941 р. в Шаргороді виникла підпільна організація, до якої увійшли І.Т. Гречаний, І.Д. Маліванчук, Н.І. Малинський, Є.І. Казимиров, Ф.І. Степанов, К.І. Даньков. Боротьба підпільників Шаргорода відбувалась у складних умовах, оскільки у серпні 1943 р. окупанти натрапили на слід організації. Були заарештовані члени районного комітету підпільних організацій І.Т. Гречаний, Н.І. Малинський, І. Кучер. І. Гречаний і Н. Малинський у числі інших 18 в'язнів загинули у тираспольській в'язниці[392]. На своїй квартирі був убитий Є.І. Казимиров — організатор диверсії на станції Ярошенка. Зв'язковий Володимир Загурний із Садковець загинув при виконанні завдання. Після арештів підпільний комітет очолив І.К. Даньков, до його складу також увійшли А.М. Гончарук, А.К. Очеретнюк, Ф.І. Степанов.

У селах Пеньківка, Калитинка, Михайлівка, Гибалівка створилися підпільні бойові групи, які мали зв'язок із підпіллям Вінниці, Жмеринки, Чернівецького і Томашпільського районів. Восени розгорнула свою діяльність підпільна організація с. Джурин, яку очолив М.Т. Радецький. Учасниками організації стали жителі села М.С. Пахольчак, У.Н. Крикливий, А.М. Гончарук, Ю.М. Танський. Підпільники переховували радіоприймач, розповсюджували серед населення зведення Радінформбюро, випускали антифашистські листівки. У лютому 1943 р. члени організації вивели з ладу телеграфну лінію, яка зв'язувала Яришів і Джурин з Могилевом-Подільським і Рахнами. Весь період окупації підпільники вели боротьбу проти окупантів: виводили з ладу техніку, зірвали відправку до Румунії 110 тракторів, а 60 вивели з ладу; на станції Ярошенка пошкодили елеватор. Місцеве населення частково підтримувало підпільників і партизан. У грудні 1943 р. джуринські підпільники влаштували аварію на вузькоколійній залізниці,

[391] [Електронний ресурс] benjaminbelenky.medium.com/гетто-в-г-шаргород-винницкая-обл-украина

[392] Книга Пам'яті України. Вінницька область. Т. 7. Наук. ред. Головн. редакц. Колегії Книги Пам'яті України при видавництві «Українська енциклопедія» імені М.П. Бажана. Київ, 1995. 986 с. С. 387.

внаслідок чого були знищені вагони з цукром, які окупанти планували вивезти до Румунії. 15 лютого 1944 р. шаргородські підпільники влились у партизанську бригаду ім. Леніна, а джуринські, наприкінці лютого — у Вінницьке партизанське з'єднання, яким командував Я.І. Мельник. 12 березня 1944 р. неподалік с. Носиківка Вінницьким загоном було звільнено 1250 радянських військовополонених, а німецьку охорону розстріляли[393].

Звільнення Шаргородського району від німецьких та румунських військ відбувалося 19–20 березня 1944 р. військами 40-ї армії 2-го Українського фронту в складі 4-ї гв. повітрянодесантної, 42-ї гв., 133-ї, 163-ї та 240-ї стрілецьких дивізій та інших підрозділів. У 10 братських та 6 одиночних могилах поховані 219 радянських воїнів, які загинули під час бойових дій. У місцях захоронень споруджено пам'ятники та обеліски. Один із них знаходиться у центрі с. Джурина, де в братській могилі лежать Герой Радянського Союзу Леонтій Семенович Смавзюк та радянські воїни, які загинули в боях за село[394].

В історії війни залишилося ім'я уродженця с. Будне Шаргородського району, командира легкого артилерійського полку, підполковника Греля Іллі Михайловича. Він став кадровим офіцером після завершення навчання у школі молодших командирів та Київському артилерійському училищі командного військового складу. Воював на Західному, Південному, 1-му Білоруському фронтах. Наприкінці війни його полк форсував річку Одер і прикривав наступ радянських військ. Артилеристи відбили 27 атак піхоти і танків німецьких військ, знищили 19 танків і 3 бронетранспортери. Але під час запеклого бою у ніч з 29 на 30 березня 1945 р. І.М. Грель загинув. Поховали його у м. Дебно (Польща). 31 травня 1945 р. йому посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу[395].

Звання Героя Радянського Союзу отримав у липні 1944 р. уродженець с. Довжок, командир 3-ї мінометної роти 992-го стрілецького полку 306-ї стрілецької дивізії, молодший лейтенант Мандибура Михайло Карпович. Після демобілізації у 1946 р. повернувся до рідного села, де працював на різних посадах майже сорок років[396].

У с. Слобода Шаргородська проживав Мельник Володимир Филимонович (1926–2013 рр.) — людина незвичайної долі[397]. На 1-му Українському фронті Володимир Мельник воював у артилерійському полку навідником 76-мм протитанкової гармати. За два підбитих ворожих танки в місті Бреслау (нині м. Вроцлав, Польща) отримав орден Вітчизняної війни 1-го ступеня. 6 травня 1945 р. молодий солдат підірвався на міні та втратив обидві ноги. Вісім місяців Володимир Мельник лікувався, а 12 січня 1946 р. повернувся із Харківського госпіталю у рідне село на протезах. Почав заново вчитися ходити, майже 20 років велосипед був засобом пересування для ветерана війни. Він очолював ветеранську організацію трьох сіл, які входили до Слободо-Шаргородської сільської ради. Проводив активну краєзнавчу та громадську роботу[398].

Під час Другої світової війни на полях боїв загинуло близько 7800 мешканців району, а найбільше із сіл: Джурин — 476, Деребчин — 375, Гибалівка — 328,

[393] Купчишин М., Мичак А. Шаргородщина. Київ, 2002. 320 с. С. 148.
[394] Гальчак С.Д. Герої Вінниччини. Вінниця, 2016. 340 с. С. 102.
[395] Там само, с. 44.
[396] Нагребецький А.Н. Іменами багата земля Шаргородська. Вінниця, 2014. 364 с. С. 89.
[397] Купчишин М., Мичак А. Шаргородщина. Київ, 2002. 320 с. С. 151.
[398] Секрет Г. Будьмо знайомі. Вінниця, 1999. 416 с. С. 79.

Мурафа — 322, Рахни Лісові — 308, Хоменки — 285, Конатківці — 260, Копистирин — 254, Михайлівка — 227, Слобода Шаргородська — 221, Шостаківка — 219, Політанки — 212, Плебанівка — 205, Голинчинці — 200, з міста Шаргорода — 248 воїнів. У Шаргороді та селах району встановлені пам'ятні знаки воїнам-односельчанам, які загинули на фронтах Другої світової війни. Так, із 570 мобілізованих жителів села Гибалівки загинули 210, із 562 мешканців села Лозової — 261. Всі 578 жителів с. Хоменки, яких мобілізували на фронт, були нагороджені орденами і медалями за участь у боях з ворогом[399]. Мешканці с. Лозової Іван Гаврилюк та Андрій Дудник повернулись із фронтів Другої світової війни повними кавалерами ордена Слави[400].

Найбільше полягло у боях воїнів, які були мобілізовані у 1944 р. Майже усі вони були убиті або померли від ран у Румунії, Угорщині, Югославії, Словаччині, Чехії, Німеччині. Імена усіх полеглих у Другій світовій війні занесені до Книги Пам'яті України[401]. Пам'ять земляків, загиблих у Другій світовій війні, вшановано меморіалами з поіменними списками. Пам'ятники воїнам-односельчанам встановлено у Шаргороді, Андріївці, Будному, Гибалівці, Голинчинцях, Грелівці, Джурині, Деребчині, Довжку, Зведенівці, Івашківцях, Калинівці, Калитинці, Клекотині, Козлівці, Конатківцях, Копистирині, Лозовій, Малій Деребчинці, Михайлівці, Мурафі, Носиківці, Пасинках, Пеньківці, Перепільчинцях, Писарівці, Плебанівці, Політанках, Покутині, Рахнах Лісових, Руданському, Садківцях, Сапіжанці, Семенівці, Слободі-Шаргородській, Теклівці, Федорівці, Хоменках та Юхимівці[402].

Після звільнення району від окупантів почалось поступове відновлення сільського господарства, промисловості, освіти та культури. Окупація, яка тривала 32 місяці, призвела до втрати 75 % тракторів, двох третин робочих коней і волів. Та найголовніше, із 20 тисяч воїнів-шаргородців 7800 загинуло на фронтах Другої світової війни, багато повернулось до родин із важкими пораненнями та інвалідністю.

Економічне становище було складним. Вирощений у 1945 р. хліб держава забрала для потреб радянської армії та держзакупівель. У 1946 р. була велика посуха, яка охопила і територію краю. Злочинна сталінська політика хлібозаготівель вимагала виконання нереальних планів і колгоспники змушені були віддавати майже все вирощене зерно. Також у селян відбирали м'ясо, молоко, яйця та іншу сільськогосподарську продукцію. Взимку 1946–47 рр. почався масовий падіж худоби. Розпочався голод, від якого найбільше потерпало сільське населення. Тисячі мешканців краю вирушили у Західну Україну, аби врятувати себе і своїх рідних від голодної смерті.

У голодний 1947 р. смертність переважала народжуваність. За підрахунками відомого історика, професора І.Г. Шульги, зробленими на основі архівних матеріалів Вінницького обласного відділення ЗАГСу, «за далеко неповними даними

[399] Книга Пам'яті України. Віницька область. Т. 7. Наук. ред. Головн. редакц. колегії Книги Пам'яті України при видавництві «Українська енциклопедія» імені М.П. Бажана. Київ, 1995. 986 с. С. 387.

[400] Нагребецький А.Н. Іменами багата земля Шаргородська. Вінниця, 2014. 364 с. С. 151, 152.

[401] Купчишин М., Мичак А. Шаргородщина. Київ, 2002. 320 с. С. 149.

[402] Пам'ятки історії та культури Вінницької області : словникова частина / Упоряд.: Ю.А. Зінько, М.Р. Мудраченко та ін. Вінниця, 2011. 400 с. С. 300–304.

в 44 районах Вінниччини, 1089 селах і м. Вінниці пішло із життя того року 43 100 осіб»[403].

Злочинна політика вивезення з України зерна продовжувалася. Важливо, що у березні 1947 р. вийшов указ Президії Верховної Ради СРСР, відповідно до якого визначалися конкретні показники високих врожаїв зернових культур та цукрових буряків у 1947 р. для присвоєння звання Героя Соціалістичної Праці. У жовтні 1947 р. план здачі хліба державі радянською Україною було виконано на 101,3 %.

Напередодні жнив колгоспники виходили крадькома в поле, щоб «стригти» колоски. У липні 1947 р. у Шаргородському районі за це притягнуто до відповідальності 69 осіб. Колгоспники у розмовах висловлювали своє незадоволення політикою радянської влади. Про таку розмову теслі із колгоспу «Зоря» Джуринського району Я. Соколюка розповідає документ: (рос.) «…идет уборка хлеба, в этом году хлеб хороший, но власть все заберет, и мы снова останемся без хлеба, такая наша голодная жизнь тянется с начала существования колхозов, государство у нас все из рук вырывает, и хлеб, и деньги, и все остальное»[404].

Навесні 1948 р. були опубліковані Укази Президії Верховної Ради СРСР про присвоєння звання Героя Соціалістичної Праці «передовикам сільського господарства». Ними стали переважно ланкові та бригадири краю, які виростили у 1947 р. високі врожаї жита і пшениці та здали їх державі. Це 22 особи з Шаргородського району та двоє із Джуринського: Ф.Г. Іваніцький (с. Івашківці); Т.О. Гордійчук (с. Івашківці); М.Т. Заболотна (с. Івашківці); Н.В. Зварич (с. Івашківці); С.С. Очеретнюк (с. Івашківці); Г.Я. Сенчишина (с. Івашківці); Я.Т. Тимошенко (с. Івашківці); М.Т. Федорчук (с. Івашківці); Н.А. Шпак (с. Івашківці); І.М. Байда (с. Лозова); Г.Г. Білінська (с. Лозова); А.О. Матусяк (с. Лозова); П.П. Марценюк (с. Лозова); О.Т. Меєр (с. Лозова); О.С. Садова (с. Лозова); Я.О. Щербатюк (с. Лозова); Г.П. Гарматюк (с. Михайлівка); А.М. Гончарук (с. Михайлівка); Г.С. Козяр (с. Михайлівка); О.І. Наумчак (с. Михайлівка); В.М. Шаргало (с. Михайлівка); Г.Ю. Видиш (с. Носиківка); В.Я. Верес (с. Стрільники) та Г.Д. Матіяш (с. Деребчин)[405].

Повоєнний період був складним протягом років сталінського режиму. Не стало кращим життя краян у період хрущовської відлиги, жорсткого адміністративно-командного керівництва, проведення різних реорганізацій. За 1970–80-ті рр. район домігся помітних показників в економічному та культурному розвитку. Проте, з середини 1980-х рр. настав різкий спад економіки, пов'язаний з крахом тоталітарної системи. Це призвело до розпаду СРСР та утворення незалежної держави України.

Шаргородщина — аграрний район. Площі сільськогосподарських угідь становлять 86,8 тис. га. У процесі реформування в Шаргородському районі створено 99 агроформувань ринкового типу. Район характеризується розвинутим рослинництвом, де основними культурами є зернові та цукрові буряки. Промисловий комплекс району представляють основні підприємства: ПАТ «Шаргородське РП Агромаш», ТОВ «Рахнівсько-Лісовий консервний завод», ДП «Мурафський кар'єр», ТОВ «Векта Він», Рахнівський зерновий склад ТОВ «Луї Дрейфус Комотодіс Україна ЛТД», ПП «Юхимівське» (с. Юхимівка), ПП «Золотий колос» (с. Михайлівка),

[403] Шульга І.Г. Голод на Поділлі. Вінниця, 1993. 224 с. С. 182.
[404] Там само, с. 187.
[405] Купчишин М., Мичак А. Шаргородщина. Київ, 2002. 320 с. С. 163.

ФГ «АГРО-ДАР» с. Слобода Шаргородська, O.L. Kar «Агрозооветсервіс» (м. Шаргород). Промисловість району представлена такими галузями: харчовою та переробною (98 %), машинобудівною та металообробною. У районі діє 11 промислових підприємств. Найбільші з них — ВАТ «Шаргородський маслозавод», ЗАТ «Подільське борошно». Торгівельну мережу району складають 232 підприємства роздрібної торгівлі, 24 заклади громадського харчування та 5 ринків[406].

До мережі освітніх навчальних закладів належать Шаргородська гімназія, 31 школа, 28 дошкільних навчальних закладів, дитячо-юнацька спортивна школа, 8 навчально-виховних комплексів, Будинок дитячої та юнацької творчості. Медичне обслуговування здійснюють Центральна районна лікарня, 3 дільничні лікарні, 6 лікарських амбулаторій, 35 фельдшерсько-акушерських пунктів. Культурно-мистецьку інфраструктуру складають районний Будинок культури, 44 клубних заклади, 41 бібліотека, дві дитячі музичні школи (із філією в с. Рахнах Лісових), Шаргородський музей образотворчого мистецтва, Центр сучасного мистецтва «Шаргород Рафінад» (музей під відкритим небом), кіновідеомережа. У районі діє 31 клуб, 272 аматорських колективи, 15 з яких носять звання «народний». Добре відомі на Вінниччині чоловічий вокально-інструментальний ансамбль «Шаргород» та студія естрадного танцю «Роял-Денс», хореографічний колектив «Пролісок», народний аматорський оркестр народних інструментів (с. Джурин), чоловічий ансамбль народної пісні «Явір» (с. Мурафа), ансамбль народних музик «Веселі музики» (с. Хоменки), ансамбль народної музики (с. Михайлівка), сільські пісенні колективи Клекотини, Писарівки, Слободи Шаргородської, Федорівки, народний музей історії с. Пеньківки[407].

Шаргородщина має багату культурну спадщину. На обліку нараховується 190 пам'ятників, з них: археології — 57, історії — 51, монументального мистецтва — 2, 80 — архітектури та містобудування[408]. У частині районного центру — «Старому Шаргороді» — під державною охороною перебуває 12 пам'яток. Спадщина краю — це шестиметровий стовп, званий у народі «Турецький» (с. Слобода Шаргородська) та церква Різдва Богородиці (с. Слобода Шаргородська), маєток Орліковських (с. Федорівка); маєток Гловадських (с. Будне); церква Різдва Богородиці, Покровська церква та кам'яний обеліск з хрестом (с. Лозова). Серед «Семи чудес Вінниччини» згадані визначні пам'ятки району — Шаргородський історико-культурний центр, до складу якого входять костел Святого Флоріана 16 ст., Свято-Миколаївський монастир 17–19 ст. та синагога 16 ст.[409].

У 2015 р. у м. Шаргороді відкрито пам'ятник Тарасу Шевченку; виготовлено меморіальні дошки Миколі Леонтовичу та Михайлу Коцюбинському, які встановлено на фасаді Шаргородського музею образотворчого мистецтва. У 2013 р. на фронтоні Джуринського Будинку культури відкрито меморіальну дошку М.В. Попову, який керував місцевим господарством у 1961–74 рр.: за цей період

[406] Славетна Вінниччина. Новітня історія України. Випуск другий. Київ, 2007. 183 с. С. 39.

[407] Шаргородський район: реалії сьогодення // Перша Шаргородська іст.-краєзн. конференція : Матеріали конференції, 17–18 жовт. 2014 р., м. Шаргород Вінницької області / Ред. кол.: С.Д. Гальчак (голова), Ю.А. Зінько (співголова), А.В. Войнаровський (відп. секретар) та ін. Вінниця, 2014. 276 с. С. 8.

[408] Пам'ятки історії та культури Вінницької області: словникова частина / Упоряд.: Ю.А. Зінько, М.Р. Мудраченко та ін. Вінниця, 2011. 400 с. С. 380–385.

[409] Сім чудес Вінниччини : Альбом / Вінниц. обл. краєзн. музей; відп. за випуск К. Висоцька. Вінниця, 2008. 80 с. С. 4, 20–25.

у селі побудовано середню і музичну школи, Будинок культури, контори колгоспу і сільпо, кілька побутових і господарчих приміщень. У 2015 р. на фронтоні Клекотинської середньої школи відкрито меморіальну дошку Аркадію Добровольському, письменнику, перекладачу та кіносценаристу.

У районі зареєстровані релігійні громади Української православної церкви, Православної церкви України, Римо-католицької церкви, євангельських християн-баптистів, християн євангельської віри, адвентистів сьомого дня. У Шаргороді діє Свято-Миколаївський православний чоловічий монастир (УПЦ). До релігійних пам'яток Шаргородщини належить Йосафатова долина у Голинчинцях, яка є місцем паломництва з початку 20 ст. та Хресна дорога, яка відтворює шлях Христа на Голгофу[410].

Відомі постаті, життя і творчість яких пов'язані з Шаргородським районом: Іван Сірко (між 1605 і 1610 р. — 1680 р.) — вінницький полковник (1658–60 рр.), кошовий отаман Запорозької Січі (1663–70 рр.). За однією з версій народився у Мурафі; Андрій Абазин (? р. н. — 1703 р., Шаргород) — брацлавський полковник (1684–1703 рр.); Верлан (роки життя невідомі) — один з керівників гайдамацького руху (18 ст.) на Правобережній Україні. У 1730-х рр. сотник надвірних козаків у Шаргороді, згодом козацький полковник (1734–38 рр.); Йосип Ролле (1830 р., с. Роля — 1894 р.) — історик, археограф, письменник, лікар, краєзнавець Поділля; С.В. Руданський (1834–73 рр.) — письменник, навчався у Шаргороді; М.М. Коцюбинський (1864–1913 рр.) — письменник, навчався у Шаргороді. Життям і творчістю пов'язаний з селами Стрільники та Лопатинці; М.Д. Леонтович (1877–1921 рр.) — композитор, автор всесвітньо відомого «Щедрика». У 1888 р. навчався у Шаргороді; А.З. Добровольський (1911 р., с. Клекотина — 1969 р.) — письменник, кіносценарист, співавтор сценаріїв відомих фільмів «Трактористи», «Багата наречена», «Перевірте свої годинники», тричі репресований; Г.І. Будкер (1918 р., с. Мурафа — 1977 р.) — фізик, академік АН СРСР, засновник і директор Інституту ядерної фізики Сибірського відділення АН СРСР; В.Д. Байтала (1922 р., с. Пеньківка — 2016 р.) — міністр лісового господарства УРСР (1980–87 рр.), Заслужений лісівник УРСР (1972 р.); М.І. Деркач (1930 р., с. Носиківка — 1995 р.) — майстриня народного малярства, відома картинами, які експонувалися у Парижі («Після весілля»), у Нью-Йорку («Затишок») та у Києві («У церкві»); Ч.В. Копецький (1932 р., с. Носиківка — 1988 р.) — фахівець у галузі металознавства і технології високочистих металів та сплавів, оброблення неорганічних матеріалів, доктор технічних наук, член-кореспондент АН СРСР, двічі лауреат Державних премій СРСР; П.М. Перебийніс (1937 р., с. Слобода-Шаргородська) — письменник, Заслужений журналіст України (1997 р.), Заслужений діяч мистецтв України (2004 р.), лауреат Національної премії України імені Тараса Шевченка (2008 р.), першої премії Фонду Воляників-Швабінських (США, 2005 р.), премії ім. Богдана та Левка Лепких (1998 р.) та інші; М.Б. Копитчук (1947 р., с. Стара Мурафа, нині в межах с. Мурафи) — фахівець у галузі інформатики, доктор технічних наук, професор, Заслужений діяч науки і техніки України (2006 р.).

Т.П. Пірус

[410] Блажевич Ю.І. Хресна дорога Ісуса Христа в Шаргороді // Перша Шаргородська іст.-краєзн. конференція : Матеріали конференції, 17–18 жовт. 2014 р., м. Шаргород Вінницької області / Ред. кол.: С.Д. Гальчак (голова), Ю.А. Зінько (співголова), А.В. Войнаровський (відп. секретар) та ін. Вінниця, 2014. 276 с. С. 258.

м. ШАРГОРОД

Братська могила радянських бійців. Монумент землякам, учасникам Другої світової війни (1965 р., іст.). Вул. Героїв Майдану.

У міському парку розташований меморіальний комплекс на вшанування пам'яті про загиблих у роки Другої світової війни. Братська могила радянських бійців, які загинули 20 березня 1944 р., під час звільнення міста від окупантів розташована ліворуч від скульптури воїна, який знаходиться на постаменті. Надгробок на могилі із гранітних плит (розмір: 4,90×2,0 м). Посередині надгробка встановлена гранітна плита (розмір: 1,0×0,4 м), на якій викарбований напис (рос.): «Здесь захоронены: Губарь Григорий Владимирович, Савченко Николай Степанович, Скомарохов Михаил Иванович, Танасов Василий Сергеевич, Шадрин Степан Яковлевич». Ліворуч від пам'ятника воїну на вертикально встановлених гранітних плитах (розмір: 6,55×1,0 м) розміщені прізвища 155 шаргородців, які загинули в роки Другої світової війни. На центральній плиті (розмір: 16,50×2,0 м) зображені епізоди війни, над плитами горизонтально розташований напис: «Ніхто не забутий — ніщо не забуто». У правій частині меморіального комплексу на гранітному постаменті (розмір: 1,90×2,30 м) встановлено фігуру воїна (висота 5,40 м) у плащ-накидці та з автоматом в руках. На постаменті напис: «1941–1945». Скульптура виготовлена майстрами Київського художнього фонду у 1965 р., постамент із цегли збудований місцевими майстрами. Майданчик викладено плиткою. [1]

Т.П. Пірус

Братська могила радянських бійців. Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1965 р., іст.). Центр с. Соснівка, яке нині у складі міста.

Братська могила 12 радянських воїнів, які загинули у березні 1944 р. при звільненні Шаргородського району від нацистських загарбників. Це воїни, які були в складі 96-ї, 202-ї та 252-ї стрілецьких дивізій 18-ї Армії 2-го Українського фронту. Надгробок має прямокутну форму (розмір: 8,80×4,50 м). Посередині надгробка встановлено цементний постамент розміром 1,20×1,20 м, висотою 1,30 м. На постаменті встановлено фігуру воїна (висота 2,20 м), з нахиленою головою і плащ-накидкою на плечах. Солдат у лівій руці тримає каску, правою рукою притримує перед собою вінок (його розміри 1,2×0,84 м), який обрамлений чорною стрічкою, у верхній частині вінка — зірка. Фігура солдата з похиленою головою і плащ-накидкою на плечах. У центральній частині постаменту встановлена чавунна плита чорного кольору (розмір: 0,60×0,50 м) з написом (рос.): «Вечная память павшим воинам 1941–1945 гг., м. лт. Аулов Валентин Иванович, с-нт Севастьянов Василий Георгиевич, ряд. Сичкарь Иван Федорович, м. лт. Бажов Иван Иванович, ряд. Селиванов Виктор Михайлович, ряд. Балан Николай Федорович, ряд. Коломиец Василий Иванович, ряд. Дядьков Дмитрий Григорьевич, ряд. Касаенков Василий Назарович, єфр. Писарев Иван Семенович, ряд. Мельник Татьяна Сергеевна, ряд. Шепель Семен Владимирович». За постаментом і фігурою солдата розташована горизонтальна стела прямокутної форми (розмір: 5,72×0,7×0,78 м), на ній під нахилом встановлені плити (висота кожної — 0,74 м). В цілому стела має висоту 1,52 м. На стелі закріплено шість чорних чавунних плит (розмір: 0,76×0,5 м), по три з кожного боку від постаті воїна. На шести плитах золотистою фарбою нанесені прізвища 135 односельців, загиблих у роки Другої світової війни. У верхній частині кожної плити зображена червона зірка. Надгробок, фігура солдата, постамент та стела виготовлені із залізобетону, вінок і каска — із бронзи. Пам'ятник встановлений у 1965 р. Виготовлений майстрами Київського художнього фонду. Будівельні роботи та впорядкування братської могили здійснено місцевими майстрами. [2]

Т.П. Пірус

Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932–33 рр. (1992 р., іст.). Вул. Героїв Майдану.

У 1992 р. у міському парку встановлений дерев'яний хрест (розмір: 1,75×2,60 м) на місці поховань померлих від голоду людей. Перед хрестом гранітний камінь (розмір: 0,90×0,85 м), на якому металева табличка (розмір: 0,30×0,20 м) з написом: «Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932–1933 рр.». Виконаний місцевими майстрами. Кількість похованих невідома. [3]

Т.П. Пірус

Пам'ятник учасникам радянсько-афганської війни 1979–89 рр. (1990 р., іст.). Вул. Героїв Майдану.

У 1990 р. у центрі міста споруджено меморіал воїнам-афганцям, уродженцям Шаргородського району, які загинули у період радянсько-афганської війни 1979–89 рр. Композиція складається із двох частин. Високий обеліск у вигляді червоного паралелепіпеду знаходиться на постаменті такого ж кольору. На ньому напис; «Воїнам «афганцям» від земляків-подолян 1979–1989». Ліворуч від обеліска розташовані шість вертикальних плит червоного кольору, що мають спільний невисокий постамент. На кожній плиті — на окремому прямокутнику із обробленого граніту — портрет загиблого земляка, його прізвище, ім'я та по батькові, роки життя: «Костюк Михайло Борисович (13.11.1964–15.02.1984), Яковишин Віктор Петрович (11.10.1965–18.12.1984), Дяков Володимир Григорович (19.04.1962–18.03.1982), Стаднійчук Володимир Іванович (21.04.1963–15.01.1983), Захандревич Йосип Владиславович (15.02.1957–22.02.1983), Ніколайчук Геннадій Володимирович (20.05.1969–07.06.1988)». Усі загиблі поховані у рідних селах Шаргородського району, окрім Захандревича Й.В., який похований у Хмельницькій області. Виготовили місцеві майстри [4]

Т.П. Пірус

Житловий будинок (16–17 ст., архіт.). Вул. Свято-Миколаївська, 65.

Із замкових будівель (кінця 16 ст. — початку 17 ст.) збереглися невеликі фрагменти стін з контрфорсами та будинок ренесансної архітектури, прямокутний в плані, збудований з пісковику, двоповерховий, із характерним атиком та з амбразурами на горищному поверсі. Накритий чотирискатним дахом. Несиметрично розташовані вікна обрамлені кам'яними наличниками, по другому поверху існує полувал та профільований карниз, що відділяє аттик від основного об'єму будівлі. На аттиковому поверсі збереглися збройні амбразури. Джерела називають цей будинок єдиною ренесансною замковою кам'яницею, що збереглася на території України. Дослідженнями фахівців у 1987 р. житловий будинок описано так: «…мабуть з даху треба почати огляд містечкового будинку … Саме дах — це щось особливе: великий, чотирискатний, провисає під тяжкою сірою лускуватою старою черепицею, яка ніби придавила до землі весь будинок. Під ним голубі, обмащені із великою добавкою синьки потиньковані стіни, затемнені широким по південному карнизу дахом, що спираються на дерев'яні стовпчики галерейки з глухими високими поручнями. Звідти, із-під даху, як із-під козирка особливого шаргородського фасону та пошиву кашкета, несміливо, але доброзичливо і з великою цікавістю зазирають обрамлені коричневими ставнями темні вікна». За свою чотирисотрічну історію будівля практично розгубила декоративні атрибути середньовіччя і перетворилася на житловий будинок.

Л.М. Денисова

Комплекс будівель Миколаївського монастиря (17–19 ст., архіт.). Вул. Героїв Майдану, 207–211.

До комплексу будівель монастиря належать: Миколаївський собор, прибрамний корпус з дзвіницею, братський корпус з Михайлівською церквою, наріжна башта та мури, монастирські служби. Свято-Миколаївський монастир розташований в центрі міста, на замковій території, яка займала найвищий шаргородський пагорб. Історія Свято-Миколаївського монастиря починається у 17 ст., коли він перебував ще не у самому Шаргороді, а в Калинівці — невеликому селі поблизу нього. В 1747 р. монастир був перенесений до Шаргорода. Близько 1782 р. було розпочато розбудову монастиря. Спочатку монастир був католицьким. Після третього поділу Польщі у 1795 р. став православним. Тут діяла духовна семінарія, а згодом училище. Цей навчальний заклад вважався одним з найкращих на Поділлі. Монастир має три храми. Головний — соборний храм в ім'я святителя Миколая. Розташований посередині монастирського двору. Зведений у 1829 р. за проєктом архітектора Феофана. Збудований у стилі класицизму і нагадує Олександро-Невський храм у Санкт-Петербурзі. В інтер'єрі церкви збереглися настінні розписи 19 ст. Будівля з чотириколонним портиком на головному фасаді, який обернений на південь, а не на захід, тому що була закладена ще при базиліанах, які встигли підняти стіни до перших вікон. Завершено будівництво було в 1806–18 рр. вже в православ'ї. Кам'яна стіні з баштами по кутах і триярусна дзвіниця в центрі зведені у 1848 р. навпроти

головного фасаду собору. Друга монастирська церква, освячена на честь святого Архістратига Михаїла, перебудована з будівлі трапезної у 1874 р. Церква в плані хрестоподібна, однокупольна, з чотириколонним портиком, увінчана фронтоном на західному фасаді. Під час перебудови церква отримала нову главу. До Михайлівської церкви примикає братський корпус, збудований у 1833 р. Будівля братського корпусу — цегляна, прямокутна в плані споруда, витягнута з півночі на південь, двоповерхова. Планування коридорне, з одностороннім розташуванням приміщень. Перекриття — циліндричні зводи із розпалубками. У братському корпусі діяло духовне училище, в якому навчалися М.М. Коцюбинський та С.В. Руданський. Меморіальні дошки та погруддя письменників встановлені на східному фасаді. Архітектура його проста, утилітарна і не позбавлена деякої витонченості. Примітно, що такі ж портики із спарених колон, що і при вході в собор, влаштовані і в будівлі навчального закладу та на другому поверсі братського корпусу, лише пропорційно зменшені. Третя церква в ім'я Казанської ікони Божої Матері розташована усередині головного монастирського корпусу. Вхід на територію монастиря забезпечує одноповерховий прибрамний корпус. Прямокутний в плані, із арочним проїздом, над яким розташована надбрамна двоярусна з шатровим завершенням дзвіниця. Будівля цегляна, потинькована, перекриття балочне. Незабутнє враження у монастирі творять фасади головного храму з колонами, куполи церков і дзвіниці, вежі і келії. Подекуди зберігся настінний розпис. У 1937 р. монастир було закрито. У 1946–63 рр. в його стінах діяв сільськогосподарський технікум. На початку 1980-х рр. в монастирі був розташований міський музей образотворчого мистецтва. У 1986 р. монастир було відновлено. Нині це діючий Свято-Миколаївський Шаргородський чоловічий монастир. У 2000 р. монахи зі Свято-Успенської Почаївської Лаври привезли до Шаргорода копію чудотворної Почаївської ікони Божої Матері, яка стала шанованою святинею у монастирі. На початку 2000-х рр. при монастирі було створено школу дзвонарів. Комплекс будівель Миколаївського монастиря є пам'яткою архітектури та містобудування національного значення.

Л.М. Денисова

Костел святого Флоріана Шарого (18 ст., архіт.). Вул. Героїв Майдану, 216.

Костел святого Флоріана Шарого збудований в стилі бароко з каменю та цегли. Прямокутна, тринавна, чотиристовпна базиліка з п'ятигранчастим пресбітерієм і ризалітом з боку головного фасаду. Обабіч пресбітерія — прямокутні невисокі прибудови більш пізнього походження. Костел має хори з органом, на які ведуть внутрішні сходи. Головний фасад розчленовано пілястрами і завершено бароковим фронтоном з двома скульптурними фігурами. Віконні пройми на головному фасаді півциркульні, з такими ж сандриками, на бічних — з лучковими сандриками. Споруда потинькована. Перекриття склепінчасті. В інтер'єрі збереглись чотирнадцять горельєфних композицій 19 ст., у східній частині — дві дерев'яні поліхромні скульптури 18 ст., а також різьблена кафедра 18 ст. На склепіннях та стінах східної частини зберігся живопис, виконаний художником А. Тенчинським наприкінці 19 ст., який було розчищено у 1963 р. Головний вхід на територію пам'ятки вирішено у вигляді три прольотної арки, яка завершена бароковим фронтоном, в тимпані якого у ніші встановлена поліхромна фігура. Костел святого Флоріана Шарого є пам'яткою архітектури та містобудування національного значення.

М.О. Кушнір

Мури та башта (16–17 ст., архіт.). Вул. Свято-Флоріанівська.

Магнатський двір, який за традицією названий замком, хоча і не був захищений оборонними мурами, до сьогодення зберіг важливі елементи архітектурно-планувальної структури. Зі сходу та півдня він захищений високим підпірним муром з контрфорсами та кутовою (наріжною) квадратовою в плані двоярусною баштою. В західній його частині розташована замкова кам'яниця в оточенні господарчих споруд. В пам'ятці простежуються перехідні риси від оборонних замків до феодальних садиб епохи Відродження або Ренесансу. У 1672–99 рр. у замку велися роботи з укріплення. Після руйнувань його поновлюють у 1715 р. Ремонтні роботи проводилися також у 1850 р. Мури та башта є пам'ятками архітектури та містобудування національного значення.

М.О. Кушнір

Синагога (1589 р., архіт.). Вул. Княгині Ольги, 2.

Мурована з каменю синагога побудована у 1589 р. на південно-східній його околиці, неподалік злиття річок Ковбасної з Мурашкою. Збудована за канонами фортифікаційної архітектури, має товсті, до 2,0 м, кам'яні стіни, обхід по периметру даху та бійниці, підвали з підземними переходами та виходами назовні. У 1672–99 рр. за часів турецького панування на Поділлі, використовувалась як мечеть. Потім, після повернення краю до Речі Посполитої, а згодом й у складі Російської імперії знову стає синагогою. Споруда синагоги ґрунтовно реконструйована на початку 18 ст., щоб позбутися аналогій з мечеттю. Тоді був зведений другий поверх західної прибудови, де розташовувалась дерев'яна галерея для жінок (не збереглась). Відтоді дещо змінилися пропорції головного об'єму будівлі. У 1893 р. проведено чергову реконструкцію: нове оздоблення кутових маленьких башт на даху, прорубано у центрі фасаду новий головний вхід, що використовується донині. Внаслідок перебудов під різними архітектурними впливами синагога зрештою поєднує традиційний мавританський стиль та виразні ренесансно-барокові форми. Міцні стіни, ренесансний аттик з мальовничими зубчиками і маленькими орнаментальними баштами по кутах, великі вікна надають синагозі самобутній вигляд. В аттиках північного фасаду до сьогодні збереглися бійниці. Початково об'єм синагоги складався з квадратної зали для моління, що була оточена з північної, західної і південної сторін одноповерховими прибудовами. З півдня зведено сучасну будівлю. Синагога була закрита у 1930-х рр. У подальшому тут деякий час діяв сокоморсовий цех. Тоді на центральній частині аттика західного фасаду синагоги замість скрижалей Заповіту із зображенням двоголового орла та шестикутним щитом Давида було встановлено п'ятикутну зірку. Нині цей абрис знову вільний. Синагога має великий (близько 15,0×15,0 м) молитовний зал, перекритий дев'ятьма квадратними в плані зімкненими склепіннями на попружних арках, що спираються на восьмигранні стовпи й товсті стіни. Рівні фасадні площини з арковими вікнами завершені карнизом, над яким встановлено аттик хвилястого абрису, складеного з окремих ланок — забраних у стовпчики криволінійних щитів і наріжних циліндричних веж. Вісь головного входу на рівні аттика підкреслена масивнішим і вищим двоярусним щитом, оздобленим волютами. Композиція молитовної зали близька до центричної з амвоном-бимой («бима» — стіл або тумба, що стоїть посередині молитовної зали, на який кладуть свиток під час читання) посередині. Молитовна зала організована відповідно до традицій середини 16 ст. — биму оточують чотири зближених до центру стовпа, на яких за допомогою системи арок спираються дев'ять хрестових зводів. Дев'ятьом сполученим один з іншим внутрішнім обсягам молитовної зали відповідають великі вікна — по три на кожному фасаді. У прибудові до основної будівлі діяла школа-хедер. Бима з різними дерев'яними бильцями була розібрана при перепланувані синагоги у заводський цех. Не вціліли й внутрішні арки склепінь, що тримались на восьмигранних колонах. З того, що збереглось з внутрішнього оздоблення після повернення синагоги юдейській громаді: частково конструкція арон-кодеша, стінного вівтаря-шафи для зберігання сувоїв тори; дві його прямокутні ніші (одна над одною), прикрашені по обох боках пілястрами; над місцем, де була бима, — баня із золотавими спіральними декоративними тяглами, що по блакитному полю тяжіють до центру бані; на стовпах і пілястрах в центрі зали — фрагменти декоративної ліпнини і псевдокласичного стилю капітелі. Нині діюча синагога. Синагога є пам'яткою архітектури та містобудування національного значення.

Л.М. Денисова

с. ГИБАЛІВКА

Братська могила жертв нацизму (іст). Північна околиця села.

Братська могила жертв нацизму розташована на єврейському кладовищі 17–19 ст., в урочищі «Ковбасна». На могилі встановлено гранітний обеліск (розмір: 1,5×1,0 м), на якому викарбований напис: «Зупинись перехожий! Схили голову перед пам'яттю євреїв м. Шаргорода та Європи, які трагічно загинули в роки війни 1941–1945 рр. Хай їхні життя, як недоспівані пісні, нагадують людству про криваві страхіття війни. Вічна їм пам'ять». Кількість загиблих невідома. [5]

Т.П. Пірус

Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1973 р., іст.). Центр села.

Пам'ятник 173 односельцям, загиблим на фронтах Другої світової війни (1939–45 рр.). Скульптура воїна знаходиться на кам'яному постаменті. Висота скульптури — 2,8 м, постаменту — 1,0×2,0×1,8 м. Споруджена у 1977 р. Виконана у Київському художньому фонді. Автор — скульптор Карловський Б.М. (м. Київ). [6]

Т.П. Пірус

с. ДЕРЕБЧИН

Братська могила радянських бійців (іст.). Центр села.

У братській могилі поховано 4 радянських бійця 42-ї гв. стрілецької дивізії 1-го Українського фронту, які загинули під час визволення села у березні 1944 р. від нацистських загарбників. Пам'ятник має такий вигляд: на кам'яному і обштукатуреному постаменті (розмір: 2,40×1,55 м) встановлено скульптурні постаті воїна і матері в селянському одязі. Встановлено пам'ятник у 1958 р. Виготовлений майстрами Київського художнього фонду. Скульптура із залізобетону знаходиться на камінному постаменті. У правій руці воїн тримає автомат, ліву поклав на плече матері, що сидить поруч. Висота воїна 2,10 м, матері — 1,35 м. В цілому висота пам'ятника — 4,36 м. Перед пам'ятником розташована братська могила. Надгробок (розмір: 2,0×1,0 м) виготовлений з листового заліза. На надгробку встановлена металева табличка з написом (рос.): «Здесь захоронены воины, которые погибли во время Великой Отечественной войны сражаясь с немецко-фашистскими оккупантами, освобождая село Деребчин 15.03.1944 г. ряд. Ярин Алексей Дмитриевич, ряд. Маслеников Семен Васильевич, ряд. Хурамов Шаран, ряд. Аринов Якуб». [7]

Т.П. Пірус

Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1968 р., іст.). Біля ставка.

Пам'ятник 362 односельцям, загиблим на фронтах Другої світової війни (1939–45 рр.). Споруджений у 1968 р. майстрами Київського художнього фонду. Скульптура із залізобетону знаходиться на постаменті із цегли. Висота скульптури — 3,1 м. Постамент має розміри: 1,7×1,7×1,7 м. [8]

Пірус Т.П.

с. ДЕРЕВ'ЯНКИ

Братська могила жертв Голодомору 1932–33 рр. (іст.). Сільський сад.

У 1992 р. на братській могилі жертв Голодомору 1932–33 рр. встановлено металевий хрест (розмір: 1,90×1,0 м). Надгробок земляний (розмір: 11,0×6,0 м). Могила обнесена дерев'яною огорожею (розмір: 2,0×2,0 м). Виконано місцевими майстрами. Кількість похованих людей невідома. [9]

Т.П. Пірус

с. ДЖУРИН

Братська могила жертв Голодомору 1932–33 рр. (іст.). Кладовище.

У 1992 р. на братській могилі жертв Голодомору 1932–33 рр. встановлений гранітний обеліск (висота 5,0 м). Кількість похованих людей невідома. Автори: скульптори В. Волков, С. Солом'яний. [10]

Т.П. Пірус

Братська могила радянських бійців. Могила Л.С. Смавзюка, Героя Радянського Союзу (іст.). Вул. Л. Смавзюка.

19 березня 1944 р. Джурин звільнили частини 42-ї гв. стрілецької дивізії 2-го Українського фронту. У братській могилі поховані бійці, які загинули при звільненні села. У 1955 р. в центрі села встановлено пам'ятник Герою Радянського Союзу Л.С. Смовзюку (Смавзюку) та 43 загиблим радянським бійцям. Скульптура воїна у військовому плащі-накидці, з автоматом на грудях, у правій руці — вінок, а в лівій — каска. Виготовлено майстрами Київського художнього фонду. Скульптура із залізобетону. Для постаменту використано цеглу. Розміри постаменту: 2,0×1,6×1,1 м,; висота пам'ятника — 2,5 м. Перед пам'ятником розташована братська могила (розмір: 5,3×3,0 м). Надгробок цементний, обкладений плиткою. В центрі могили закріплені дві металеві таблички розміром 1,05×0,55 м. Внизу плит напис: «1941–1945». На першій плиті зверху зображена зірка Героя і зроблено напис вилитими буквами: «Тут поховані Герой Радянського Союзу Смавзюк Л.С.,

25.03.1944 р.; л-т Брезун Н.І., 20.07.1941 р.; м. с-нт Горбунов М.Р., 19.07.1941 р.; ст. с-нт Гребенник В.Д., 18.03.1944 р.; л-нт Данькін А.П., 19.07.1944 р.; ряд. Дрицоєв Б.І., 17.03.1944 р.; ряд. Дорянецький М.Д., 18.03.1944 р.; ряд. Погорєльцев О.І., 17.03.1944 р.». На другій плиті написано: «л-т Бутаков В.П., 18.03.1944 р.; ряд. Кричун П.І., 1941; м. с-нт Козак Т.Д., 17.03.1944 р.; ряд. Курлов П.П., 25.03.1944 р.; ряд. Молодчиков М.Ю., 10.03.1944 р.; єфр. Єфімов Г.С., 18.03.1944 р.; ряд. Федяков В.В., 12.03.1944 р.; ряд. Щедрик П.М., 27.03.1944 р.; ряд. Шитько П.М., 24.04.1944 р.». Внизу плит напис: «1941–1945». Братська могила обнесена металевою огорожею на бетонній основі, розміром 9,0×9,0 м. Площа навколо викладена цементною плиткою. В обліковій картці документів Вінницького обласного військового комісаріату записані прізвища 38 бійців, які поховані у братській могилі. Більше інформації про Л.С. Смовзюка (Смавзюка) дивись у статті «Тростянецький район, с. Скибинці. Погруддя Л.С. Смовзюка, Героя Радянського Союзу». [11]

Т.П. Пірус

Могила В.П. Яковишина, учасника радянсько-афганської війни (іст.). Кладовище.

Яковишин Віктор Петрович (1965–84 рр.) — рядовий, мотострілець. Народився в с. Джурин. Закінчив місцеву середню школу у 1982 р. У цьому ж році продовжив навчання у Вінницькому СПТУ, після його закінчення працював монтажником на Вінницькому ВО «Жовтень». У жовтні 1983 р. призваний до лав армії. З грудня 1983 р. у Афганістані. Служив у м. Шиндандті. 18 грудня 1984 р. під час бойового рейду його взвод потрапив на засідку. Весь вогонь ворогів В. Яковишин приймає на себе, залишається прикривати відхід товаришів. Ціною свого життя він врятував їх від загибелі, виконавши солдатський обов'язок до кінця. За мужність та відвагу нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно). На могилі встановлений обеліск (висота 1,7 м) з чорного граніту, на фасадній частині якого портрет, прізвище, дати народження і загибелі та меморіальний напис (рос.): «Погиб при выполнении интернационального долга». [12]

Т.П. Пірус

Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1970 р., іст.). Центр села.

Пам'ятник 314 односельцям, загиблим на фронтах Другої світової війни (1939–45 рр.). Споруджений у 1970 р. місцевими майстрами. Скульптура із залізобетону знаходиться на постаменті із цегли. Висота скульптури — 9 м. Постамент має розміри: 2,7×2,7×2,7 м. [13]

Т.П. Пірус

с. ДОВЖОК

Могила М.К. Мандибури, Героя Радянського Союзу (іст.). Кладовище.

У його північно-західній частині похований Мандибура Михайло Карпович (1921–85 рр.) — молодший сержант, командир мінометного розрахунку 992-го стрілецького полку 306-ї стрілецької Червонопрапорної дивізії. Народився у Довжку. У 1930-х рр. навчався у сільській семирічній школі. Пережив Голодомор. З 1935 р. навчався у ветеринарному технікумі, згодом працював за фахом. У 1941 р. був направлений на фронт, воював на Західному та Калінінському фронтах. У 1944 р. М.К. Мандибурі присвоєно звання Героя Радянського Союзу за рішучі дії під час форсування річки Західна Двіна та захоплення плацдарму. У 1946 р. був демобілізований і повернувся до рідного села. Одразу був обраний головою колгоспу, працював на цій посаді три роки. З 1970 р. — бригадир шляхової бригади. На могилі встановлено гранітний постамент (розмір: 2,20×0,8–1,0 м). У верхній частині якого портрет та під ним напис: «Герою Радянського Союзу Мандибурі Михайлу Карповичу». Могила обнесена металевою огорожею. [14]

Т.П. Пірус

с. ІВАШКІВЦІ

Могила Т.О. Гордійчук, Героя Соціалістичної Праці (іст.). Кладовище.

У центральній частині кладовища похована Гордійчук Текля Омелянівна (1904–75 рр.). Народилася в селі Івашківці Шаргородського району в бідній селянській сім'ї. Закінчила два класи церковно-приходської школи. Із раннього дитинства працювала по господарству, у наймах, у полі. Із 15 років трудилася в колгоспі «Праця» (з 1956 р. — колгосп ім. Івана Франка). Звання Героя Соціалістичної Праці отримала за високі врожаї зернових

культур у 1947 р. Разом із своїми подругами створила хор-ланку села Івашківець у складі восьми Героїв Соціалістичної Праці. Хор-ланка була учасницею республіканських та всесоюзних фестивалів, нагороджена Грамотою Президії Верховної Ради УРСР та золотою медаллю фестивалю у Москві. [15]

Т.П. Пірус

Могила М.Т. Заболотної, Героя Соціалістичної Праці (іст.). Кладовище.

У центральній його частині похована Заболотна Марфа Трохимівна (1926–2000 рр.). Народилася у с. Івашківцях. Закінчила два класи початкової школи. З 14 років працювала в ланці з дорослими. Згодом її обрали ланковою. У 1947 р. її ланка отримала найвищий урожай зернових у районі. У цьому ж році вона отримала зірку Героя Соціалістичної Праці. На той час їй виповнився 21 рік. Виростила чотирьох дочок. На могилі встановлено металевий хрест (розмір: 1,70×1,20 м). Надгробок земляний (розмір: 2,0×1,0 м). [16]

Т.П. Пірус

Могила Н.В. Зварич, Героя Соціалістичної Праці (іст.). Кладовище.

У центрі кладовища похована Зварич Наталія Володимирівна (1925–2008 рр.). Народилася в с. Івашківцях. Рано залишилась без батька. Трудовий шлях розпочала у 13 років. Працювала нянею у дитячому садку біля немовлят. Згодом почала працювати у колгоспі. У 16 років була обрана ланковою. У 1947 р. за високі врожаї цукрових буряків (386 центнера з гектара) та жита (30,4 центнера з гектара) Н. Зварич було присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці. На той час їй виповнилось 22 роки. Усе життя працювала у колгоспі ланковою. Була делегатом ІІІ Всесоюзного з'їзду колгоспників, який відбувся в Москві у жовтні 1969 р. Брала активну участь у художній самодіяльності: співала у хор-ланці. Виростила семеро дітей. На могилі встановлено металевий хрест (розмір: 1,40×0,85 м). Надгробок земляний (розмір: 2,10×1,20 м). [17]

Т.П. Пірус

Могила Ф.Г. Іваніцького, Героя Соціалістичної Праці (іст.). Кладовище.

У центральній частині кладовища похований Іваніцький Федір Григорович (1896–1957 рр.). Народився у 1896 р. у Білій Церкві Київської області у сім'ї бідного робітника. У 1904–09 рр. навчався у Білоцерківській школі, де проявив гарні здібності у навчанні. Закінчив Вінницьке профтехучилище, де здобув фах слюсаря-апаратника і був направлений на Могилів-Подільський машинобудівний завод. Тут був прийнятий у члени ВКП(б), а незабаром направлений на партійні курси у Кам'янець-Подільський. Працював на керівних посадах на різних підприємствах. Учасник бойових дій Другої світової війни. Після повернення з фронту був призначений керівником Шаргородської районної МТС, але у 1946 р. повернувся у село Івашківці та очолює колгосп «Праця», у якому працював до війни. Працюючи головою колгоспу, підняв господарство, як рільництво, так і тваринництво. Особисто працював також полеводом. У 1947 р. господарство виростило найбільший врожай зернових культур в районі на великих площах. У 1948 р. Іваніцькому Ф.Г. було присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці. [18]

Т.П. Пірус

Могила С.С. Очеретнюк, Героя Соціалістичної Праці (іст.). Кладовище.

У північно-східній частині кладовища похована Очеретнюк Степанида Софонівна (1901–90 рр.). Народилася у с. Івашківцях. Закінчила лікнеп. Трудовий шлях розпочала у 16 років. Успішно працювала ланковою. За досягнуті високі показники у вирощуванні цукрових буряків і зернових культур у лютому 1948 р. їй було присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці. Нагороджена двома медалями «За доблесний труд». Брала активну участь у художній самодіяльності, виступала з колективом хор-ланки у Кремлівському палаці з'їздів у Москві. На могилі встановлено металевий хрест (розмір: 1,60×1,10 м). На хресті металева табличка (розмір: 0,20×0,15 м) з написом: «Очеретнюк Степанида 1901–1990». Надгробок земляний (розмір: 1,90×1,10 м). [19]

Т.П. Пірус

Могила Г.Я. Сенчишиної, Героя Соціалістичної Праці (іст.). Кладовище.

У північно-східній частині кладовища похована Сенчишина Ганна Яківна (1929–2004 рр.). Народилася у листопаді 1929 р. у багатодітній родині в селі Івашківці Шаргородського району у родині колгоспників. У їхній сім'ї було

6 хлопчиків і 5 дівчаток, Ганна була третьою дитиною. Закінчила три класи Івашковецької школи. З дитячого віку почала працювати по господарству. В пошуках роботи їздила до Бессарабії. Працювала у роки війни на різних роботах. У 1945 р. отримала медаль «За доблесний труд». У 1947 р. (на той час Ганні виповнилось 18 років) отримала звання Героя Соціалістичної Праці. Ланка, у якій вона працювала, виростила по 33,5 ц пшениці з гектара. У її особистому житті було багато горя: через хворобу помер перший чоловік, поховала у різний час трьох синів — Віталія, Олександра, Миколу. Раділа єдиній доньці Людмилі. До виходу на пенсію, 16 років працювала на фермі. Її трудовий стаж — 45 років. [20]

Т.П. Пірус

Могила Я.Т. Тимошенко, Героя Соціалістичної Праці (іст.). Кладовище.

У північно-східній частині кладовища похована Тимошенко Явдоха Терентіївна (1914–93 рр.). Народилася в с. Івашківцях у багатодітній селянській родині. Закінчила три класи школи. Почала працювати з ранніх років. Була обрана ланковою. За високі врожаї зернових культур і цукрових буряків ланковій Я.Т. Тимошенко у 1947 р. було присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці. Увесь свій вік Тимошенко Явдоха прожила одинокою. Важка праця призвела до інвалідності. Померла у 1993 р. На могилі встановлено хрест (розмір: 1,70×1,20 м). На хресті металева табличка (розмір: 0,20×0,15 м) з написом: «Тимошенко Євдокія Терентіївна 1914–1993». Надгробок земляний (розмір: 1,90×0,85 м). [21]

Т.П. Пірус

Могила М.Т. Федорчук, Героя Соціалістичної Праці (іст.). Кладовище.

У західній частині кладовища похована Федорчук Марія Тимофіївна (1918–81 рр.). Народилася у с. Івашківцях. Залишилась у дитинстві без батька. З ранніх літ почала працювати у полі. У 1947 р. за особливі здобутки у вирощуванні зернових культур та цукрових буряків було присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці. Прожила весь вік одинокою. У 1958 р. нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора. На могилі встановлено бетонний постамент (розмір: 1,40×0,35–0,60) у вигляді паралелепіпеду, що розширюється догори. У верхній його частині портрет Федорчук М.Т. Надгробок бетонний (розмір: 1,60×0,60 м). [22]

Т.П. Пірус

Могила А.А. Шпак, Героя Соціалістичної Праці (іст.). Кладовище.

У його центральній частині кладовища похована Шпак Анастасія Антонівна (1919–99 рр.). Народилася в с. Івашківцях. Закінчила ліцей. З раннього дитинства почала працювати. Усе трудове життя пройшло у колгоспі. У 1947 р. за високі врожаї сільськогосподарських культур А.А. Шпак було присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці. Народила і виховала п'ятеро дітей. Нагороджена медаллю «Мати Героїня». На могилі встановлено дерев'яний хрест (розмір: 1,70×0,80 м). Надгробок металевий, виготовлений із листового заліза (розмір: 1,75×0,7 м). [23]

Т.П. Пірус

с. КАЛИТИНКА

Дмитрівська церква та дзвіниця (1772 р., архіт.). Центр села.

Церква дерев'яна, тридільна, триверха, розташована на узгір'ї. Збудована у 1772 р. в традиціях української народної архітектури подільської школи. В об'ємно-просторовій композиції витримана пропорційність, в інтер'єрі усі зруби мають відкритий до основи ліхтаря простір. В церкві — п'ятиярусний іконостас кінця 18 ст. — початку 19 ст. виконаний в стилі пізнього бароко. Особливу увагу заслуговує майстерна високопрофесійна різьба іконостасу. Ікони виконані народними майстрами. При вході на церковне подвір'я розташована квадратна в плані двоярусна дзвіниця. Перший ярус кам'яний, другий восьмигранний, каркасний з наметовим завершенням.

Л.М. Денисова

с. КЛЕКОТИНА

Могильник черняхівської культури (3–4 ст., археол.). Центр села.

Могильник черняхівської культури займає частину високої ділянки плато над долиною річки Клекотинки. Виявлений у 1967 р. під час господарських робіт. У 1972 р. П.І. Хавлюк провів розкопки на площі 132 кв. м, дослідивши 15 поховань-трупопокладень. Кілька поховань виявили також місцеві жителі

у різні роки. Площа могильника 150,0×50,0–70,0 м. Поховання здійснено на глибині 0,7–1,5 м. Сім похованих орієнтовано на північ чи північний захід, три — на захід і одне — на південний схід. Поховано тут як дорослих, так і дітей. Більшість поховань супроводжені багатим інвентарем. Переважаючим тут є гончарний посуд темно-сірого кольору із лискованою поверхнею (миски, вази на піддонах, кубки, горщики, глеки). Ліпний посуд представлено лише двома посудинами. Знайдено також бронзові фібули, металеві окуття дерев'яних скриньок, поясні ряжки, ножі, кістяні гребні, глиняні прясла, скляні намисто. По всій площі могильника простежено мало насичений знахідками культурний шар на глибині близько 0,35 м. Він представлений фрагментами гончарного та ліпного посуду, кісток тварин та шматочками металевих виробів. Мабуть, це рештки поховальної тризни. Могильник належить населенню черняхівської культури і датований 3–4 ст. н. е. Могильник черняхівської культури є пам'яткою археології місцевого значення. [24]

В.С. Рудь

Братська могила жертв Голодомору 1932–33 рр. (іст.). Кладовище.

Братська могила жертв Голодомору знаходиться у південно-західній частині кладовища. У 1992 р. на могилі померлих від голоду односельчан встановлено дерев'яний хрест розміром 5,6×2,8 м. У нижній частині хреста прикріплено металеву табличку в написом «Жертвам Голодомору 1932–1933 рр.». Насипано земляний надгробок. [25]

Т.П. Пірус

Братська могила радянських бійців (іст.). Кладовище.

У південно-східній частині кладовища розташована братська могила радянських бійців, які переважно загинули під час визволення села у березні 1944 р. Надгробок бетонний, двоярусний (розмір: 1-й ярус 2,5×5,6 м; 2-й ярус — 2,4×5,0 м). Над другим ярусом встановлено металевий прямокутник (розмір: 1,65×1,40×0,34 м), на ньому металевий постамент тригранної пірамідної форми (висота 4,7 м, нижня частина розміром 1,0×1,0 м), який вінчає п'ятикутна металева зірка Виготовлено місцевими майстрами. Посередині постаменту — образ Божої Матері, нижче металева плита з написом: «Тут поховані: 87 воїнів 133-ї дивізії 2-го Українського фронту, які загинули 19 березня 1944 року у бою за визволення села Клекотини від німецько-фашистських загарбників». За даними Вінницького обласного військового комісаріату в цій братській могилі поховані радянські бійці, які загинули: з 19 липня по 2 серпня 1941 р. — 34 особи; 19 березня 1944 р. — 50 осіб; 20 березня 1944 р. — 2 особи. Поховання обнесене металевою огорожею (розмір: 6,65×4,0 м). Прізвища бійців невідомі. [26]

Т.П. Пірус

с. КОНАТКІВЦІ

Поселення трипільської культури (енеоліт, археол.). Займає частину великого мисоподібного пагорбу на вододілі річок Лозова та Дерло.

З північного та східного боків пагорб оточений яром, у якому протікають невеликі струмки Кадуб і Остриця. Західні околиці мису поросли лісом, а південна його частина — напільна. Пам'ятка була відкрита і обстежена у 1999 р. С.О. Гусєвим. Площа поселення становить близько 15,0 га. Уздовж східного краю пагорба на орній поверхні виявлено залишки 10 глинобитних жител, а також кераміку, кремінь та інший археологічний матеріал. На місці одного із жител було закладено розвідувальний шурф, в якому виявлено три шари обпаленої глини з домішками великої кількості полови. Зі споду видобуто шар глиняної обмазки червоного кольору, на якому збереглися відбитки дерев'яного каркасу. У шурфі та на території поселення знайдено кераміку двох груп — столову і кухонну. Першу репрезентують грушоподібні посудини зі зрізаними вінцями, амфори з невеликими вінцями та ручками, бомбоподібні кубки, сфероконічні миски та шоломоподібні і ступкоподібні покришки з пласким верхом. Цей посуд практично у рівних частках прикрашався заглибленим та розписним декором. На кількох фрагментах збереглися канелюри. Заглиблений орнамент нанесено у вигляді широких смуг з 2–3 борозенок, що утворювали спіральні та S-подібні закрути. На посудинах цього типу, але менших за розмірами, та на ступкоподібних покришках поля між заглибленими смугами додатково при-

крашалися 1–2 рядами неглибоких ямок, заповнених білою пастою. Великі конічні миски оздоблювалися ланцюжками вдавлень косою паличкою по зрізу вінців та під ними з інтервалом 1,0–2,0 см. Розписний орнамент зберігся дуже погано. Вдалося лише встановити використання чорної, червоної та білої фарб на амфорах і бомбоподібних кубках. Кухонний посуд визначали широкогорлі горщики, вінця яких оздоблювалися заглибленими у вигляді насічок та невеличких «перлин», а плічка — розчосами та фестонами. У ході обстеження пам'ятки зібрано досить велику кількість кремнію сеноманських відкладів середньодністровського каньйону. Типологічно у крем'яному наборі виділяються ножеподібні пластинки, скребки на відщепах, скребки на пластинах, наконечники до стріл тощо. Багато відходів виробництва: нуклеуси, відщепи, сколи. Самі ж знаряддя праці характеризуються неохайністю виготовлення та примітивністю форм. Поселення віднесено до середнього періоду трипільської культури і датовано 4–3 тис. до н. е. Матеріали зберігаються у фондах Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Невелика колекція кераміки та знарядь праці з цієї пам'ятки є у кабінеті історії місцевої школи. [27]

С.О. Гусєв

с. ЛОЗОВА

Могила І.М. Байди, Героя Соціалістичної Праці (іст.). Кладовище.

У його центральній частині похований Байда Іван Мойсейович (1913–69 рр.). Народився у 1913 р. в селі Лозова Шаргородського району у селянській родині. У шість років його віддали на навчання до дворічної школи. Учасник бойових дій Другої світової війни. Після повернення з фронту працював у рідному селі бригадиром рільничої бригади колгоспу «Прогрес». У 1947 р. за високі врожаї зернових йому було присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці. Рільнича бригада під керівництвом Байди І.М. виростила урожай пшениці на площі 18 га по 33,78 центнери з гектара. [28]

Т.П. Пірус

Могила Г.Г. Білінської, Героя Соціалістичної Праці (іст.). Кладовище.

У центральній частині кладовища похована Білінська Ганна Григорівна (1925–87 рр.). Народилася в листопаді 1925 р. в с. Лозова Шаргородського району. Закінчила два класи місцевої початкової школи. З раннього дитинства долучилась до праці: допомагала батькам по господарству, а згодом виконувала різні роботи у колгоспі «Прогрес». У віці 22 років їй було присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці. Тоді очолювана нею ланка на площі 8,5 га виростила урожай пшениці по 33,43 центнери з гектара. У молодому віці тяжко захворіла, але продовжувала працювати. Її колгоспний стаж більше 40 років. [29]

Т.П. Пірус

Могила І.К. Гаврилюка, повного кавалера ордена Слави (іст.). Кладовище.

У північно-східній частині кладовища похований Гаврилюк Іван Климентович (1904–81 рр.) — гвардії рядовий, автоматник танко-десантної роти моторизованого батальйону 6-ї гвардійської танкової армії. Народився у Лозовій. Навчався у дворічній сільській школі. Працював у місцевому колгоспі трактористом. У 1941–44 рр. перебував на тимчасово окупованій території. Мобілізований до лав армії у березні 1944 р. Воював на 2-му Українському та Забайкальському фронтах. Брав участь в Уманьсько-Ботошанській, Ясько-Кишинівській, Дебреценській, Будапештській та Віденській операціях. У березні 1945 р. в бою за населений пункт Теш (Угорщина) І. Гаврилюк з двома бійцями захопив артилерійську установку, знищивши її обслугу, чим сприяв продовженню наступу свого підрозділу. У квітні 1945 р. нагороджений орденом Слави 3-го ступеня. У квітні 1945 р. в боях за м. Брно (Чехія), захопивши з товаришем міномет супротивника, вів з нього вогонь. У травні 1945 р. повторно нагороджений орденом Слави 3-го ступеня. У серпні 1945 р. при взятті м. Порт-Артура (Китай) з трьома бійцями знешкодив інженерні загородження, зняв 20 ворожих вартових і захопив склад боєприпасів. У вересні 1945 р. втретє нагороджений орденом Слави 3-го ступеня. У лютому 1958 р. два ордени Слави 3-го ступеня були відповідно замінені орденами Слави 2-го і 1-го ступеня. Демобілізований у 1945 р. Повернувся до Лозової навесні 1946 р. Працював у тракторній бригаді колгоспу «Прогрес» с. Лозової. На могилі

встановлено бетонний постамент, увінчаний хрестом, нижня частина якого має форму зрубаного дерева з двома табличками. У верхній частині — портрет та напис: «Гаврилюк Іван Климентович (1904–1981)». Висота постаменту — 1,95 м. Розміри у нижній частині — 0,50×0,50 м, у верхній — 0,25 м. [30]

Т.П. Пірус

Могила А.Р. Дудника, повного кавалера ордена Слави (іст.). Кладовище.

У центральній частині похований Дудник Андрій Романович (1922–87 рр.) — молодший сержант, командир кулеметного відділення 500-го окремого кулеметно-артилерійського батальйону 60-ї армії. Народився у с. Лозовій. Навчався у місцевій школі. Працював у колгосп «Прогрес» трактористом. Мобілізований до лав армії у 1944 р. Воював на 2-му та 4-му Українських фронтах. Пройшов Другу світову війну фронтовими шляхами Румунії, Угорщини, Польщі, Німеччини, Чехословаччини. Орден Слави 3-го ступеня А. Дудник отримав у листопаді 1944 р. за відсіч наступу ворога під м. Ботошани (Румунія) та підбитий ним танк у серпні 1944 р. Орден Слави 2-го (березень 1945 р.) та 1-го ступеня (травень 1946 р.) одержав за захоплення в полон офіцерів високих чинів штабу однієї з німецьких частин. Після війни працював у рідному селі трактористом, згодом — завгоспом колгоспу «Прогрес». На трапецієвидному постаменті (розмір: 0,50–0,70×1,40 м) портрет та напис: «Дудник Андрій Романович 10.10.1922–2.06.1987. Рано ти пішов від нас, залишивши нам вічний біль, печаль та смуток». Надгробок (розмір: 2,20×0,90 м) бетонний, обкладений плиткою. [31]

Т.П. Пірус

Могила П.П. Марценюка, Героя Соціалістичної Праці (іст.). Кладовище.

У центральній частині кладовища похований Марценюк Пилип Петрович (1919–95 рр.). Народився у Лозовій, у багатодітній родині. Після закінчення сільської школи навчався в Буднянському сільськогосподарському технікумі на агронома. Проходив службу у радянській армії з липня 1941 р. до червня 1946 р. У 1944 р. отримав поранення, довгий час лікувався у госпіталі. У 1946 р., після демобілізації, повернувся у рідне село, де його обрали головою колгоспу. За високі врожаї пшениці (32 центнера з гектара), отримані у 1947 р., йому було присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці. Очолював колгосп до 1970 р. За ці роки колгосп став багатогалузевим господарством, де розвивалось рільництво, тваринництво, бджільництво, птахівництво. Були збудовані середня школа, Будинок культури, багато сільськогосподарських будівель, прокладено шосейну дорогу, впорядковано дорогу до райцентру. Згодом працював заступником директора Шаргородської райсільгосптехніки. На могилі встановлено гранітний прямокутний постамент, який розширюється догори (розмір: 1,60×0,45–0,68 м). У верхній його частині портрет, нижче викарбоване прізвище, ім'я та по-батькові. Надгробок бетонний, обкладений плиткою (розмір: 2,20×1,10 м). [32]

Т.П. Пірус

Могила А.О. Матусяка, Героя Соціалістичної Праці (іст.). Кладовище.

У північно-західній частині кладовища похований Матусяк Андрон Онисимович (1914–88 рр.). Народився у с. Лозовій. Закінчив один клас дворічної школи. Підлітком почав працювати у колгоспі їздовим на волах. У липні 1941 р. був мобілізований до лав радянської армії. Його бойовий шлях на фронтах Другої світової війни — від рядового до командира батареї. Був нагороджений медалями: «За оборону Москви», «За бойові заслуги». Після війни повернувся у рідне село та працював бригадиром рільничої бригади. У 1947 р. одержав звання Героя Соціалістичної Праці та орден Леніна. Його бригада виростила урожай пшениці на площі 17,3 га по 32,08 центнера з гектара. На могилі встановлений бетонний прямокутний постамент (висота 1,45 м), який звужується догори, увінчаний бетонним хрестом (розмір: 0,45×0,43 м). Надгробок земляний (розмір: 2,0×0,95 м). [33]

Т.П. Пірус

Могила О.Т. Меєр, Героя Соціалістичної Праці (іст.). Кладовище.

У його північній частині похована Меєр Олександра Тимофіївна (1929–2012 рр.). Народилась у 1929 році в селі Лозова у сім'ї колгоспників. Після визволення села у березні 1944 році одразу почала працювати у колгоспних яслах. Доглядала сільських дітей, чиї матері працювали на роботі в полі. Продовжила навчання у школі після війни. Через

хворобу батька змушена була по закінченню школи працювати в колгосп. Працювала спочатку їздовою, сіяла, орала. Згодом перейшла на роботу в ланку, де у 1946 р. її обрали ланковою. У 1947 р. ланка Меєр О.Т. виростила по 33,23 центнери жита на кожному із 8,5 га. Отримала звання Героя Соціалістичної Праці у 1948 р. Одружилась із Добрянським В.І. у 1952 р. Разом із чоловіком працювала в колгоспі «Прогрес» більше 40 років. [34]

Т.П. Пірус

Могила О.С. Садової, Героя Соціалістичної Праці (іст.). Кладовище.

У центральній частині кладовища похована Садова Олександра Семенівна (1930–90 рр.). Народилась у 1930 р. Виростала у сім'ї колгоспників. У шість років почала навчатись у Лозівській школі. Після Другої світової війни з 15 років почала трудитись на колгоспних полях. Була призначена ланковою рільничої бригади. У 1947 р. у 17 років Олександру Семенівну було нагороджено орденом Леніна та присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці. Олександра Садова разом із членами своєї бригади виростили урожай пшениці на площі 10 га по 32,95 центнера з гектара. У 1958 р. одружилась із Байдою П.Г. (у 1947 р. йому також було присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці). Народили сина. Садова О.С. працювала у колгоспі до останніх днів життя. [35]

Т.П. Пірус

Могила Я.О. Щербатюк, Героя Соціалістичної Праці (іст.). Кладовище.

У центральній частині кладовища похована Щербатюк Явдоха Остапівна (1899–1960 рр.). Народилася у с. Лозовій. Школу не відвідувала через злиденне життя. Працювала в артілі з молодих років. Згодом її призначили ланковою рільничої бригади. У 1947 р. їй присвоїли звання Героя Соціалістичної Праці як ланковій рільничої бригади, яка виростила високий врожай пшениці — по 31,83 центнера з гектара. На могилі встановлено бетонний постамент. Нижня частина якого має квадратну форму, верхня — трапецієвидну (розміри: нижня частина — 0,65×0,65 м; верхня — 0,30×0,30 м; висота постаменту — 1,80 м). На верхній частині постаменту викарбовані зірка та напис: «Герой Соціалістичної Праці Щербатюк Явдоха Остапівна 1899.1.02–12.05.1960». Надгробок земляний, могила обнесена металевою огорожею (розмір: 5,0×4,0 м). [36]

Т.П. Пірус

Пам'ятний знак на честь звільнення селян від кріпацтва (1861 р., іст.). Центр села.

У 1861 р. встановлений пам'ятний знак на честь скасування кріпацтва. В основі пам'ятний знак має квадратну форму (розмір: 0,50×0,50 м), яка звужується до верху. Вгорі встановлено хрест (розмір: 0,65×0,40 м). Пам'ятний знак виготовлений з бетону та обнесений дерев'яною огорожею (розмір: 2,80×2,50 м). [37]

Т.П. Пірус

Миколаївська церква з дзвіницею (1752 р., архіт.). Центр села.

За переказами церква перевезена з м. Шаргорода та збудована разом з дзвіницею у 1752 р. Інтер'єр церкви перебудований у 1796 р. У 1862 р. до східної частини прибудовано прямокутне в плані приміщення. Миколаївська церква дерев'яна тризрубна, трибанна, з піддашшям на приставних кронштейнах. Основні зруби однакової висоти, накриті шатровими банями з перехватами на високих восьмериках з одним заломом та завершені маківками. В компоновці мас підкреслено приземкуватість храму, яка підсилена горизонтальним ярусним членуванням. В інтер'єрі простір по висоті всіх об'ємів відкритий до низу главок. Бабинець відокремлений від центрального зрубу арочним прорізом. На сході від церкви розташована дзвіниця. Дерев'яна, квадратова в плані, триярусна (четверик на четверикові), завершена восьмигранчастим шатром з перехватом, увінчана ліхтариком. Обидві споруди, оточені дерев'яною та частково кам'яною огорожею, складають ансамбль пам'ятки подільської школи народної архітектури. Миколаївська церква з дзвіницею є пам'яткою архітектури та містобудування національного значення.

М.О. Кушнір

Покровська церква з дзвіницею (1700–02 рр., архіт.). Центр села.

Покровська церква з дзвіницею збудовані у 1700–02 рр. У 1838 р. були зроблені прибудови. Церква дерев'яна, тризрубна, трибанна, з опасанням на фігурних виразного малюнку кронштейнах — випусках вінців зрубу.

Основні зруби однакової висоти, перекриті барочними верхами на восьмериках з двома заломами, завершені главками. Компоновка мас динамічна, ритміка членувань розвинута вгору та підкреслює стрункий силует компактно об'єднаних об'ємів з розвинутими восьмериками. Бабинець відокремлений від центрального простору трапецієподібним прорізом. До вівтаря з півночі примикає прямокутна в плані ризниця. В інтер'єрі простір по висоті всіх зрубів відкритий до низу главок. На захід від церкви розташована дзвіниця. Дерев'яна, квадратова в плані, триярусна, завершена бароковою главою з перехватом. Перший ярус — рублений. Верхні яруси (четверик на четверикові) — каркасні. Перший ярус оперезаний опасанням на фігурних кронштейнах — випусках колод зрубу. Споруда обшита вертикально поставленими дошками з нащільниками. Баня накрита залізом. Церква є одним з ансамблів пам'яток подільської школи народної архітектури 18 ст. Покровська церква з дзвіницею є пам'яткою архітектури та містобудування національного значення. [38]

М.О. Кушнір

с. МИХАЙЛІВКА

Могила Г.П. Гарматюк, Героя Соціалістичної Праці (іст.). Православне кладовище.

У західній частині кладовища похована Гарматюк Ганна Павлівна (1919–93 рр.). Народилася у Михайлівці, у багатодітній родині. Працювала ланковою в колгоспі при бригадирові О.І. Наумчак. У 1947 р. колгоспники виростили багатий урожай на 49 гектарах було зібрано по 30 центнерів пшениці. Ланка, яку очолювала Г.П. Гарматюк, зібрала вручну по 32,58 центнери з гектара. У 1948 р. їй було присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці за отримані високі врожаї пшениці. На могилі встановлено металевий хрест (розмір: 1,65×0,75 м). Надгробок земляний (розмір: 2,0×1,10 м). [39]

Т.П. Пірус

Могила Г.С. Козяр, Героя Соціалістичної Праці (іст.). Православне кладовище.

У східній частині кладовища похована Козяр Ганна Степанівна (1907–2001 рр.). Народилася у с. Михайлівці. Працювала ланковою у рільничій бригаді. У 1947 р. її ланкою був зібраний небувалий на той час урожай пшениці — 31,6 центнерів з гектару. За що у 1948 р. їй було присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці та вручені Золота Зірка і орден Леніна. Мала велику сім'ю, народила і виростила дев'ять дітей. На могилі встановлено гранітний постамент, який розширюється догори (розмір: 0,5–0,75×1,55 м) з меморіальним написом та словами: «Пам'ятаємо, любимо, сумуємо. Діти, внуки, правнуки». Надгробок бетонний (розмір: 1,95×1,05 м). [40]

Т.П. Пірус

Могила О.І. Наумчак, Героя Соціалістичної Праці (іст.). Православне кладовище.

У південно-східній частині кладовища похована Наумчак Ольга Іллівна (1902–71 рр.). Народилася у с. Клекотина. Працювала головою сільського споживчого товариства. У 1933–59 рр. була бригадиром рільничої бригади у колгоспі с. Михайлівка. За досягнуті успіхи у вирощуванні озимої пшениці в 1948 р. нагороджена Золотою Зіркою Героя Соціалістичної Праці та орденом Леніна, також отримала медаль (рос.): «За доблесну працю у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.». У 1959 р. вийшла на пенсію, проте виконувала обов'язки голови земельної комісії та пенсійної ради колгоспу. На могилі встановлено цементний постамент, увінчаний хрестом (висота постаменту 1,70 м). На постаменті викарбована зірка. Надгробок бетонний (розмір: 1,95×1,05 м). [41]

Т.П. Пірус

Могила В.М. Шаргало, Героя Соціалістичної Праці (іст.). Православне кладовище.

У північно-східній частині кладовища похована Шаргало Віра Мартинівна (1912–2005 рр.). Народилася у с. Михайлівці. Почала працювати у колгоспі з 16 років, згодом її обрали ланковою. У 1948 р. отримала звання Героя Соціалістичної Праці. Її ланка виростила на той час рекордний урожай озимої пшениці — 30,81 центнерів з гектару. Пропрацювала у колгоспі 43 роки. На могилі встановлено гранітний постамент, який розширюється догори (розмір: 0,45–0,80×1,65 м) з меморіальним написом та словами: «Пам'ятаємо, сумуємо. Від дітей, онуків, правнуків». Поряд з постаментом встановлено металевий хрест. Надгробок цементний (розмір: 2,0×1,05 м). [42]

Т.П. Пірус

с. МУРАФА

Братська могила радянських бійців (іст.). Православне кладовище.

Братська могила розташована у південно-західній частині кладовища. Тут поховано 8 радянських бійців, які загинули у березні 1944 р. під час звільнення села від німецько-нацистських загарбників. Прізвища невідомі. Надгробок (розмір: 2,1×4,2 м) бетонний. Обеліск бетонний, у верхній частині розташована на вістрі металева зірка. Виготовлений місцевими майстрами у 1955 р. Написи відсутні. Розміри: нижня частина 1,0×1,0 м; верхня — 0,5×0,5 м. Висота 3,2 м. Могила обнесена металевою огорожею (розмір: 4,6×2,3 м). [43]

Т.П. Пірус

Могила О.Д. Матіяш, Героя Соціалістичної Праці (іст.). Кладовище католицьке.

У північній частині кладовища похована Матіяш Олена Дем'янівна (1917–99 рр.). Народилася у селі Деребчин Джуринського району. Навчалася у початковій школі. У Деребчині її називали Ганна Доменіківна. До війни працювала в буряківничій ланці з дорослими. Згодом її обрали ланковою за добрі організаторські вміння та працьовитість. У 1947 р. ланка Матіяш Ганни виростила і вручну зібрала із площі 9,5 га по 37,44 ц озимої пшениці. Це був найвищий показник по Джуринському району. У 1948 р. удостоєна звання Героя Соціалістичної Праці. Отримала Золоту Зірку та орден Леніна. Нагороди одержувала в Москві. Крім урядової нагороди, Матіяш Г.Д. була премійована цінним подарунком — газовою плитою. Усе своє трудове життя Олена Дем'янівна працювала на колгоспних та радгоспних полях. [44]

Т.П. Пірус

Костел Непорочного Зачаття Пресвятої Діви Марії (1627 р., архіт.). Вул. Дружби, 75.

Костел Непорочного зачаття діви Марії заснований у 1627 р. та після руйнувань відбудований у 1786–91 рр. Споруда є частиною монастирського комплексу, до складу якого крім костелу входять келії, будинок ігумена, дзвіниця, мурована огорожа та брама. Костел у стилі бароко являє собою мурована тринавну восьмистовпну базиліку, перекриту системою хрестових склепінь, з двома баштами на фасаді. Головний фасад розчленований коринфськими пілястрами та розкрепованими карнизами, завершений барочним фронтоном з волютами та нішею зі скульптурною статуєю Діви Марії. Костел на високому цоколі, покритий двосхилим дахом, увінчаний сигнатуркою. Бічні фасади мають розвинені карнизи. Вікна споруди з лучковими та півциркульними завершеннями. З південного сходу примикає Г-подібний в плані двоповерховий корпус келій (18 ст.) накритий двосхилим дахом із заломами. Планування келій коридорне з двостороннім розташуванням приміщень, перекриття — півциркульні склепіння з розпалубками. Інтер'єр костелу (головний та бокові вівтарі) виконаний з застосуванням коринфського ордеру, декорований орнаментальною ліпниною та розписом першої половини 19 ст. Стіни оздоблені 14 гіпсовими горельєфами на євангельські сюжети «Страстей». У пресбітерії дерев'яні скульптури святих, що мають мистецьку цінність. Вітражі з орнаментально-тематичними малюнками виготовлені у Варшаві у 1895 р. Привертають на себе увагу горельєфні композиції (друга половина 19 ст.), різьблена кафедра. Пам'ятка являє собою класичний зразок костелу базилікального типу початку 17 ст. Територія пам'ятки огороджена високою мурованою стіною з п'ятикутною баштою на північному куті та однопрольотними парадними воротами у південному. Костел Непорочного зачаття діви Марії є пам'яткою архітектури та містобудування національного значення. [45]

М.О. Кушнір

с. НОСИКІВКА

Братська могила радянських пілотів (іст.). Кладовище.

У північно-східній частині кладовища розташована братська могила екіпажу військового літака під проводом командира ескадрильї В.А. Репетія. Вони загинули 12.07.1941 р. біля села. На могилі бетонний постамент, трапеціївидної форми, у верхній частині якого зображено орден Вітчизняної війни, у нижній — автомат і каску. Нижче на металевій табличці напис: «ст. лейтенант Репетій Віктор Антонович (1911–1941); ст. лейтенант Ходарцев Мухтартек Тагієвич (1913–1941); мл. сержант

Скородумов Михайло Захарович (1917–1941). Надгробок (розмір: 2,10×3,05 м) бетонний. Поховання обнесене штахетною огорожею. [46]

Т.П. Пірус

Могила Г.Ю. Видиш, Героя Соціалістичної Праці (іст.). Кладовище.

У східній частині кладовища похована Видиш Ганна Юхимівна (1925–93 рр.). Народилася у с. Носиківці. Після Другої світової війни очолила жіночу ланку по вирощуванню цукрових буряків та пшениці. 1946–47 рр. були посушливими та неврожайними. Проте її ланка у 1947 р. виростила і зібрала значний врожай озимої пшениці — 32,8 центнерів з гектару. Зернові тоді збирали вручну, жали серпами. За це досягнення їй у квітні 1948 р. було присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці з врученням Золотої Зірки та ордена Леніна. Її трудовий стаж налічував майже 40 років, з яких 30 вона очолювала ланку. На могилі встановлений бетонний постамент, який розширюється догори (розмір: 0,45–0,75×1,60 м) з портретом та меморіальним написом. Надгробок бетонний (розмір: 2,0×1,05 м). Могила обнесена металевою огорожею. [47]

Т.П. Пірус

Могила М.І. Деркач, художниці (іст.). Кладовище.

У північно-східній частині кладовища похована Деркач Марія Іванівна (1930–95 рр.) — народна майстриня. Народилась у Носиківці. У роки Голодомору 1932–33 рр. залишилась єдиною з чотирьох дітей. Працювала у колгоспі з 12 років. У 52 роки намалювала свою першу картину «Після весілля» і тоді ж почала писати вірші. Її твори, сповнені безпосередньої щирості та невичерпної фантазії, привертають увагу своєрідністю бачення світу, любов'ю до життя, людей і рідної землі. Картини майстрині зберігаються у Вінницькому обласному художньому музеї, Шаргородському музеї образотворчого мистецтва, місцевій школі, багатьох домівках односельців, приватних та державних музеях Києва, Москви, Парижа, Нью-Йорка, Торонто. Марія Деркач — талановита майстриня наївного малярства Поділля. На могилі трапецієвидний постамент (розмір: 0,45–0,80×1,15 м), виготовлений з листового заліза. На ньому вгорі праворуч зображено хрест та закріплено табличку з написом: «Деркач Марія Іванівна 1930–1995». Надгробок (розмір: 2,10×1,10 м) бетонний. Біля постаменту металевий хрест (розмір: 2,0×0,6 м). Могила обнесена металевою огорожею. [48]

Т.П. Пірус

Могила радянського пілота (іст.). Кладовище.

У північно-східній частині кладовища похований радянський пілот молодший лейтенант К.Н. Янін. Могила знаходиться поруч із братською могилою екіпажу військового літака командира В.А. Репетія. На могилі встановлено постамент трапецієвидної форми (висота 1,10 м), на якому зображено орден Вітчизняної війни, автомат та каску. Нижче металева табличка з написом (рос.): «мл. лейтенант Янин К.Н., погиб 4.07.1941». Надгробок (розмір: 2,20×1,95 м) бетонний. [49]

Т.П. Пірус

с. ПАСИНКИ

Братська могила радянських бійців. Пам'ятний знак односельцям, учасникам Другої світової війни (1968 р., іст.). Центр села.

Біля Будинку культури у братській могилі поховано 7 радянських бійців 18-ї армії, які загинули в липні 1941 р. Відомі прізвища: П.К. Бобков (ст. сержант), рядові: Сирлевєєв, Забротський С.М., Круглов І.С., Павлюк В.А., Уманець П.М., Чирков Н.І. Пам'ятний знак 101 односельцю, які загинули на фронтах Другої світової війни являє собою триярусний кам'яний постамент, на якому встановлено постать воїна з автоматом. На постаменті прикріплена металева дошка з написом: «Не плачте, стримайте стогін, пам'яті загиблих будьте гідні! Пам'ятайте через роки про тих, що вже не прийдуть ніколи — пам'ятайте!». Побудований у 1968 р. Перед пам'ятником встановлений залізний хрест у 1990-х рр. Ліворуч від пам'ятника поховання загиблих радянських воїнів. Братська могила має розміри 10×15 м. Надгробок бетонний, обкладений плиткою, на ньому залізобетонна табличка з датою: «1941–1945». Розміри постаменту: нижнього ярусу 3,60×2,80 м; середнього — 2,0×1,90 м; верхнього, на якому встановлено скульптуру, — 1,50×1,2 м. Висота скульптури — 2,90 м. [50]

Т.П. Пірус

с. ПЕРЕПІЛЬЧИНЦІ

Могила В.І. Стаднійчука, учасника радянсько-афганської війни (іст.). Південна околиця села, на кладовищі.

Стаднійчук Володимир Іванович (1963–83 рр.) — рядовий, стрілець-гранатометник. Народився у с. Перепільчинцях. Після закінчення місцевої восьмирічної школи працював у колгоспі. У травні 1981 р. призваний до лав армії. З листопада 1981 р. у Афганістані. Служив у військовій частині — польова пошта 52689. Неодноразово брав учать у бойових операціях та рейдах. 15 січня 1983 р. В. Стаднійчук загинув у бою. За мужність та відвагу нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно). На могилі встановлений обеліск із мармуру з фотографією і меморіальним написом (рос.): «Погиб при исполнении служебных обязанностей». На плиті вверху — контури зірки. [51]

Т.П. Пірус

с. ПИСАРІВКА

Братська могила радянських бійців (іст.). Кладовище.

У південно-східній його частині розташована братська могила. Тут поховано двох невідомих радянських воїнів, які загинули у березні 1944 р. На могилі встановлено місцевими майстрами металевий хрест (розмір: 1,90×1,0 м). На трьох кінцях хреста розташовані, скріплені між собою, по три невеличких кільця. У центрі хреста, на перетині, розміщено чотири таких металевих блоки по три кільця. На хресті є металева табличка. Написи відсутні. Надгробок (розмір: 2,0×0,5 м) металевий, із листового заліза. Виготовлений місцевими майстрами у 1955 р. [52]

Т.П. Пірус

Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932–33 рр. (1992 р., іст.). Кладовище.

У його південно-східній частині, на місці поховань померлих від голоду 1932–33 рр. У 1992 р. місцевими майстрами встановлено дерев'яний хрест (розмір: 2,40×1,40 м). Про кількість похованих дані відсутні. [53]

Т.П. Пірус

с. ПОЛІТАНКИ

Братська могила радянських бійців (іст.). Південно-східна околиця села.

У центрі кладовища розташована братська могила 17 радянських бійців, які загинули у 1944 р. Село звільняли воїни 2-го Українського фронту 40-ї армії 163-ї стрілецької дивізії. На могилі встановлений бетонний постамент (висота 2,5 м), нижня частина якого квадратної форми (розмір: 1,05×1,05 м). Верхня частина постаменту має форму піраміди, увінчана дерев'яною зіркою (розмір: 0,45×0,45 м). На постаменті зазначені прізвища загиблих: «Зорич Андрій Петрович — 13.12.1911–18.03.1944 (його портрет на передній частині постаменту); Фомін Олександр Михайлович — 1917–19.03.1944; Берещенко Олексій Прохорович — 1912–19.03.1944; Бондаренко Дмитро Гаврилович — 1904–21.03.1944; Гош Федір Павлович (його портрет в передній частині постаменту ліворуч) — 1899–19.03.1944; Ткаленко Анатолій Васильович — 1910–19.03.1944; Чередниченко Микола Семенович — 1902–19.03.1944» та нижче напис: «Вічна слава загиблим воїнам 1941–1945 рр.». Інші прізвища загиблих невідомі. Надгробок (розмір: 11,0×2,60 м) бетонний. Пам'ятник встановлено у 1957 р. місцевими майстрами. [54]

Т.П. Пірус

Пам'ятний знак на честь звільнення селян від кріпацтва (1888 р., іст.). Центр села.

Хрест встановлений на пам'ять про скасування кріпацтва та 900-річчя хрещення Русі. На усіх боках прямокутного постаменту карбовані написи. На чоловому боці (рос.): «В память освобождения крестьян от крепосничества права 19 февраля 1861 г. 1888 г.». На тильному боці: «Пам'ятний хрест про скасування кріпосного права і 900-ліття хрещення Русі». На одному боці (рос.): «В память 900-летия крещения Руси 15 июля 1888 года». На протилежному боці зображено постать князя Володимира і викарбовано (рос.): «Св. князь Владимир». На великому хресті, що встановлений на постаменті, зображено розп'яття Ісуса Христа. Пам'ятний знак витесаний з каменю. Постамент триярусний (розміри: нижній ярус — 1,45×1,40 м, середній — 1,0×1,0 м, верхній — 0,7×0,75 м). Загальна висота пам'ятного знаку 2,60 м. Пам'ятник обнесений металевою огорожею (розмір: 4,20×3,10 м). [55]

Т.П. Пірус

с. РАХНИ ЛІСОВІ

Могила Г.В. Ніколайчука, учасника радянсько-афганської війни (іст.). Кладовище.

У центральній частині старого кварталу похований Ніколайчук Геннадій Володимирович (1969–88 рр.) — рядовий, оператор-навідник бойової машини піхоти. Народився у Рахнах Лісових. У 1985 р. закінчив вісім класів місцевої середньої школи. Працював у радгоспі. У травні 1987 р. призваний до лав армії. Проходив службу у навчальному підрозділі (м. Ашхабад), де освоїв спеціальність оператора-навідника. З листопада 1987 р. — у Афганістані. Служив у десантній військовій частині — польова пошта 92 992. Неодноразово брав участь у бойових діях. 3 квітня 1988 р. під час бою був важко поранений. Помер у військовому шпиталі 7 червня 1988 р. Нагороджений за мужність і відвагу орденом Червоної Зірки (посмертно). На могилі встановлений обеліск з меморіальним написом. На південній околиці села знаходиться вулиця його імені. [56]

Т.П. Пірус

Пам'ятний знак на честь перемоги над Туреччиною (18 ст., іст.). Центр села.

Про обеліск у селі на честь перемоги російської армії над Туреччиною міститься коротка інформація у радянському багатотомному виданні 1972 р. Світлину пам'ятного знаку (1989 р.) подано польським істориком Романом Афтаназі. Світлину (2013 р.) із текстом на пам'ятному обеліску, а також опис його в минулому подано в історії села Рахни Лісові. У наш час пам'ятний знак являє собою колону, яка встановлена на невисокому квадратному підвищенні та паралелепіпеді із кількома горизонтальними карнизами у верхній його частині. На верху колони розташована куля, на ній — горизонтально покладено півмісяць ріжками до верху, а перпендикулярно до нього — православний шестикінцевий хрест. У нижній частині пам'ятного знаку на одній із сторін прикріплена металева пластина із написом (рос.): «Во славу победы императрицы Екатерины II в русско-турецкой войне 1791 года воздвигнут сей памятник». Навколо пам'ятного знаку рівномірно розташовані вісім невисоких стовпчиків, які між собою мають з'єднання у вигляді ланцюгів. Такий вигляд пам'ятний знак має після останніх реставраційних робіт, виконаних місцевими майстрами у 2017 р. [57]

Т.П. Пірус

Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1970 р., іст.). Центр села.

У 1970 р. біля Будинку культури встановлений пам'ятник 308 односельцям, загиблим на фронтах Другої світової війни. Місця поховання 224 односельчан досі невідомі. Праворуч від вертикальних стел із прізвищами загиблих, на гранітному постаменті скульптура воїна, який схилився на одне коліно, а в руках тримає зброю. Скульптура виконана із залізобетону майстрами Львівського художнього фонду. Висота скульптури — 2,8 м. Постамент має розміри: 1×1,5×1,8 м. [58]

Т.П. Пірус

с. РУДАНСЬКЕ

Двошарове поселення (енеоліт, ранній залізний вік, археол.). Південно-східніше села.

Поселення розташоване в урочищі «Конич», на мису, утвореному на місці впадіння річки Жернівки у річку Лозову. Пам'ятка частково затоплена місцевим ставком. Поселення виявлене у 2014 р. Ю.В. Кислицею. Найбільшу кількість знайдених на поверхні артефактів становить ліпна кераміка двох груп: кухонна та столова. Перша представлена горщиками із рельєфною орнаментацією, які виготовлені із глини з домішкою товченої черепашки чи жорстви. Група столового посуду після випалу має цегельний колір, виготовлена з добре відмуленої глиняної маси. Орнаментовано посуд фарбою чорного кольору. В колекції маємо наступні форми посуду: зрізано-конічні миски, біконічні, грушоподібні, ріпоподібні посудини, кубки, амфори та кратери. На денцях кількох посудин збереглися відбитки тканин килимового переплетення ниток. Знайдено також і знаряддя праці з каменю та кремнію. Ці матеріали належать до петренської групи трипільської культури та датовані першою половиною 4 тис. до н. е. Наступний хронологічний горизонт представлений гончарною керамікою також двох груп. Кухонний посуд виготовлений із глиняної маси із домішкою крупнозернистого піску, столовий — з добре відмуле-

ної глини. Посуд має сірий колір різних відтінків. Поверхня столового залискована. Матеріали належать до черняхівської культури та датовані серединою 3 ст. н. е. — першою половиною 5 ст. н. е. [59]

В.С. Рудь

Могила В.Г. Дякова, учасника радянсько-афганської війни (іст.). Кладовище.

У центральній частині кладовища похований Дяков Володимир Григорович (1962–82 рр.) – рядовий, механік-водій бойової машини піхоти. Народився у селі Руданському. Після закінчення школи навчався у Березівському ПТУ на електрозварювальника. Працював у пересувній механічній колоні Вінницького району. У листопаді 1980 р. був призваний до лав армії. Закінчив навчальний підрозділ в Ашхабаді. З квітня 1981 р. у Афганістані. Служив механіком-водієм БМП розвідувальної роти. 18 березня 1982 р. загинув під час бою біля населеного пункту Гірішк у провінції Гільменд. Нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно). На могилі встановлений обеліск з меморіальним написом. Його ім'ям названо поле біля села. [60]

Т.П. Пірус

с. СЛОБОДА-ШАРГОРОДСЬКА

Братська могила радянських бійців. Пам'ятний знак односельцям, учасникам Другої світової війни (1972 р., іст.). Кладовище.

У південно-східній його частині поховано 4 радянських бійця, які загинули 21 липня 1941 р. У 1957 р. на братській могилі встановлено металевий пірамідальний постамент, увінчаний металевою зіркою. На постаменті металева пластинка (розмір: 0,27×0,17 м) з написом (рос.): «Вечная слава героям, павшим в годы Великой Отечественной войны. 1941–1945 гг.». Надгробок бетонний (розмір: 2,20×1,15 м). Постамент виготовлений з листового заліза (розмір: в основі 0,52×0,52 м; у верхній частині — 0,16×0,16 м; зірка — 0,26×0,26 м; шпилі 0,12 м). Загальна висота постаменту з зіркою — 1,88 м. Могила огороджена чотирма металевими стержнями, з'єднаними ланцюгами. Виконано місцевими майстрами. Село було окуповано 20 липня 1941 р. На околиці села відбулася запекла кулеметна перестрілка, у якій загинуло 24 радянських бійці. На околиці села в двох братських могилах було поховано 12 радянських бійців та 4 — на городі Т. Вельгана. У 1956 р. було проведено перепоховання з поодиноких та братських могил на кладовища чи у меморіальні комплекси. Прах 12 бійців було перепоховано до скверу в центрі Шаргорода, а прах 4 бійців, з городу Т. Вельгана, — до братської могили у с. Соснівка. Про могили інших бійців даних немає. У 1972 р. встановлений обеліск 202 односельцям, загиблим на фронтах Другої світової війни. Обеліск виконаний із залізобетону майстрами Львівського художнього фонду. [61]

Т.П. Пірус

Церква Різдва Богородиці (18 ст., архіт.). Вул. Космонавтів, 1.

Церква Різдва Богородиці збудована у 1750 р., перебудована та піднята на мурований фундамент у 1877 р. Дерев'яна, тризрубна, однобанна, з пізніше прибудованими приміщеннями та двоярусною дзвіницею. Основні зруби — квадратові в плані. Прямокутний зруб дзвіниці по ширині такий, як у бабинця. Центральний зруб перекрито вісьмигранчастою грушоподібною банею, завершеною декоративною главкою на високому восьмерику з двома заломами. Дзвіниця (витягнутий восьмерик на четверику) перекрита банею такого самого абрису. В композиції мас панують витягнуті вгору пропорції основного зрубу та восьмериків. Внутрішній простір динамічно розкритий догори, ілюзорно акцентований ритмом світлотіньової гри заломів та восьмериками, які звужені угорі. Висока фігурна арка-проріз об'єднує центральний простір з бабинцем, що має невеликі хори. Двосхилі дахи та бані покриті залізом. В інтер'єрі на стінах і парусах зберігся олійний живопис. Іконостас 1870 р. Дерев'яний, двоярусний, з більш ранніми царськими вратами, з наскрізним різьбленням. В іконостасі збереглися дві ікони 1870 р. Пам'ятка є типовим зразком дерев'яної, тризрубної, одноверхої церкви, поширеним на Поділлі у 18 ст. Церква Різдва Богородиці є пам'яткою архітектури та містобудування національного значення. [62]

М.О. Кушнір

с. СУРОГАТКА

Братська могила партизанів (іст.). Кладовище.

У центральній його частині розташована братська могила партизанів, які загинули у 1941 та 1944 рр. На могилі встановлений бетонний постамент (висота 2,30 м). Попереду нього металевий хрест (розмір: 2,30×2,40 м). Постамент має розміри до верху: нижній ярус 0,8×0,8 м; середній — 0,5×0,5 м; верхній — 0,75×0,75 м. На боках постаменту написи. З одного боку портрет і напис (рос.): «Гуменюк Михаил Антонович 1923–1941. От братьев и сестер», «Вечная слава павшим за нашу Родину». З іншого боку (рос.): «Печенюк Дмитрий Тимофеевич 1900–1944». З протилежного боку (рос.): «Чипак Дмитрий Андреевич 1919–1944». Виготовлений місцевими майстрами у 1956 р. [63]

Т.П. Пірус

с. ФЕДОРІВКА

Братська могила радянських бійців (іст.). Кладовище.

У північно-західній його частині поховано 2 безіменних радянських бійця, які загинули при звільненні села від німецько-нацистських загарбників у березні 1944 р. У 1947 р. на могилі встановлено постамент (розмір: 0,50×0,70 м) з листового заліза, на якому встановлено пам'ятний знак пірамідальної форми (розміри: унизу 0,30×0,20 м, вгорі — 0,12×0,12 м) увінчаний металевою зіркою (розмір: 0,15×0,15 м). Виконаний місцевими майстрами. Надгробок (розмір: 2,40×1,20 м) бетонний, облицьований плитою. Поховання обнесено металевою огорожею (розмір: 2,90×2,05 м). [64]

Т.П. Пірус

с. ХОМЕНКИ

Могила М.Б. Костюка, учасника радянсько-афганської війни (іст.). Північно-східна околиця села.

У центрі кладовища поховано Костюка Михайла Борисовича (1964–84 рр.) — рядовий, водій. Народився у Хоменках. У 1972 р. закінчив 8 класів у місцевій школі. Навчався в Мазурівському СПТУ-8 на тракториста-машиніста. У вересні 1983 р. призваний до лав армії. З грудня 1983 р. у Афганістані. Загинув 15 лютого 1984 р. в районі кишлаку Карамагуль. Автомобіль, який вів М. Костюк, було обстріляно. Його та двох його товаришів було поранено. Змінюючи вогневі позиції, В. Костюк все далі відводив ворогів від поранених. У цьому бою він загинув, рятуючи життя товаришів. Нагороджений орденом Червоної Зірки, орденом «Від вдячного афганського народу», грамотою Верховної Ради СРСР. Його ім'ям названо колгоспне поле у рідному селі. На могилі на постаменті (висота 0,4 м) встановлена гранітна плита (розмір: 1,15×0,70 м) з викарбованим його портретом та написом (рос.): «Костюк Михаил Борисович 1964.13.XI–15.II.1984. Погиб при исполнении воинского долга. Дорогому сыну, брату от матери, отца и брата. Помним, любим, скорбим». З протилежного боку плити — дві берізки. Надгробок цементний (розмір: 1,95×0,90 м). [65]

Т.П. Пірус

с. ЯРОВЕ

Пам'ятник жертвам Голодомору 1932–33 рр. (іст.). Центр села.

Пам'ятник 180 жертвам Голодомору 1932–33 рр. споруджено у 1990 р. Виконаний майстрами Київського художнього фонду. Чорний гранітний обеліск, заокруглений вгорі, який вінчає хрест, має по центру напис: «Пам'яті жертв Голодомору». Висота 1,4 м. Розташований на бетонному постаменті. [66]

Т.П. Пірус

ЯМПІЛЬСЬКИЙ РАЙОН

Ямпільський район утворено у 1924 р., а з 1932 р. він перебуває у складі Вінницької області й розташований у південно-західній її частині. Загальна площа району становить 787,9 кв. км. У 2018 р. тут проживало 39,3 тис. мешканців. Адміністративний центр — місто Ямпіль. Адміністративно-територіально поділяється на 1 міську та 18 сільських рад. Район межує із Могилів-Подільським, Чернівецьким, Томашпільським, Крижопільським та Піщанським районами і Молдовою. По території району проходить 86 км державного кордону[411].

Територію району перетинають з півночі на південь невеликі річки Мурафа, Русава, Марківка та Вільшанка, які впадають в Дністер, що протікає по південно-західному кордону району. На Ямпільщині розташована мережа ставків загальною площею 201,0 га. Надра краю багаті на поклади вапняків та фосфоритів.

Ямпільщина була заселена ще в давнину. У Ямполі, Буші, Цекинівці й інших населених пунктах виявлено 19 пам'яток трипільського періоду. Частина поселень була відкрита у результаті археологічних розвідок, які здійснювали М.І. Артамонов, І.С. Винокур, М.В. Потупчик. Стаціонарні дослідження ведуться на поселенні трипільської культури на території Державного історико-культурного заповідника «Буша» (с. Буша). Перші розкопки були проведені у 2005 р. експедицією Інституту археології НАН України під керівництвом С.М. Рижова. У 2007 р. археологічні дослідження продовжила експедиція Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського під керівництвом В.А. Косаківського. Матеріали зберігаються в музеї заповідника.

Територія краю мала кордони зі скіфами та сарматами, які підтримували зв'язки з грецькими колоніями Причорномор'я, Балканами, Кавказом, Передньою і Малою Азією. Прикраси із золота, зброя, предмети розкоші сарматської доби були відкриті археологами в 1984 р. поблизу сіл Пороги, Северинівка, Писарівка в сарматських могильниках. Знахідки зберігаються у Вінницькому обласному краєзнавчому музеї. Поселення черняхівської культур виявлено в Буші, Дорошівці та Слободі Бушанській[412].

Ранньосередньовічні слов'яни проживали в тих самих місцях, що й черняхівці. Так, в урочищі «Підмета», на місці черняхівського поселення були знайдені рештки поселення східних слов'ян 5–8 ст. н. е. Поселення слов'ян зокрема знайдені на південно-східному схилі надзаплавної тераси річки Мурафи, в урочищі «Левади», при злитті річок Буші (Бушанки) й Мурафи. Вони входили, як і інші землі Наддністрянщини, до складу Київської Русі. Біля с. Клембівки виявлено городище і курганний могильник часів Давньої Русі.

Уламки кераміки 10–13 ст., які були виявлені при дослідженнях у Буші, свідчать про використання Бушанського скельного храму в цей час місцевим населенням. Більшість вчених, які досліджували скельний храм, відносять його до

[411] Паспорт Ямпільського району Вінницької області. [Електронний ресурс] http:yamp.gov.ua/yampilshyna/pasport-rajonu/; Історія міст і сіл Української РСР: Вінницька обл. К., 1972. С. 725.

[412] Майданюк Н.І. Карта пам'яток трипільської культури на Вінниччині // Подільська старовина : Наук. зб. / Ред. К.І. Висоцька. Вінниця, 2008. Вип. IV. С. 77–88; Пам'ятки історії та культури Вінницької області : словникова частина / Упоряд.: Ю.А. Зінько, М.Р. Мудраченко та ін. Вінниця, 2011. С. 17.

категорії давньослов'янського язичницького храму. Археологічні дослідження у 1985 та 1987 рр. довели, що храм використовувався з черняхівської доби (2–5 ст. н. е.), функціонував в ранньому середньовіччі (5–7 ст. н. е.), в епоху Київської Русі (9–13 ст.) та пізньому середньовіччі (16–17 ст.)[413].

Річка Дністер сприяла розвитку міст на річковому торговельному шляху. У 13–15 ст. на кораблях, навантажених сукном, вином, маслом, прянощами, по Дністру піднімалися генуезькі купці, які скуповували зерно, шкіри, хутра, віск, мед.

Перші відомості про Ямпіль відносять до 1580 р., коли поселення було торговим центром, єдиним на Поділлі осередком розвитку каменотесних промислів. Вироби місцевих ремісників (жорна, точила, кам'яні крильця для криниць) повсюди користувалися великим попитом. Ямпіль мав торгові зв'язки з Римом і Венецією з постачання пшениці. Хліб вантажили на галери на Ямпільській пристані, звідси Дністром доставляли до Чорного моря.

Після Люблінської унії Ямпіль входить до Брацлавського воєводства, яке було утворено у 1565–66 рр. Містечко було власністю магнатів Замойських, які володіли у Брацлавському воєводстві 3986 селянськими і міськими дворами. Імовірно, місто названо на честь Я. Замойського; форма «Ямпіль» походить від початкової «Януш-поль». В ньому проживало переважно українське населення, незначну частину становили поляки й литовці. Наприкінці 16 ст. — першій половині 17 ст. на теренах Ямпільщини збільшується польське населення, яке працювало в місцевих маєтках.

У перші роки визвольної війни 1648–54 рр. Ямпіль став одним з центрів народного повстання. У 1649 р. він згадується як центр сотні Брацлавського полку. У березні 1651 р. польські війська спустошили Ямпіль, винищивши майже 10 тисяч осіб. Про це свідчить пам'ятний знак борцям за незалежність під час національно-визвольної війни. Після цих подій Ямпіль стає невеликим поселенням, за даними 1664 р. тут налічувалось лише 10 хат, у 1775 р. їх було 113. У 1674 р. Ямпіль входив до Могилівського полку. У 1704–12 рр. контролювався Гетьманщиною і російськими військами.

Статус міста на початку 17 ст. отримала Буша, яка мала замок. На території замку знаходились колодязь, казарми, склади для зброї та провіанту, а також церква. Буша була прикордонним містом Брацлавського полку.

Польські офіцери порівнювали бушанські укріплення з фортифікаціями Кам'янця-Подільського. В листопаді 1654 р. Буша була взята в облогу військами Потоцького та Чернецького. Від фортеці залишилися лише уламки, погреби, підземні ходи та одна дозорна башта.

У 1714 р. Ямпіль повернувся під владу Речі Посполитої й належав Орловським. У другій половині 1780-х рр. частину міста купив керівник «Кампанії чорноморської торгівлі» Антоній Потоцький, де облаштував порт, призначений для вивозу збіжжя Дністром. Після другого поділу Речі Посполитої в 1795 р. Ямпіль став повітовим містечком Брацлавського намісництва, з 1797 р. — Подільської губернії.

У 1897 р. місто мало 6,6 тис. мешканців. Приміське село Дзигів Брід (нині у межах міста) було відоме виробництвом кам'яних надгробків та жорен. Спроби

[413] Винокур І.С., Альошкін О.М., Забашта Р.В. та ін. Буша : історико-краєзнавчі нариси. Хмельницький, 1991. С. 34, 118.

нового власника Мацея Добжанського на початку 19 ст. розвивати економіку міста не мали успіху. Було засновано лише кілька мануфактур.

У другій половині 19 ст. в Ямполі з'явилися дрібні підприємства. На початку 20 ст. заселена територія Ямполя становила 450 десятин. Тут було 27 незамощених вулиць і п'ять майданів. Ямпіль вважався одним із найбідніших повітових міст Подільської губернії. В цей час в місті були костел Непорочного зачаття Діви Марії (1712 р.), церква Святого Миколая (1770 р.), 4 синагоги. В с. Дзигівка — костел на честь Зішестя Святого Духа (1803–05 рр.)[414].

Під час національно-визвольних змагань (1917–21 рр.) Ямпільщина була охоплена селянськими повстаннями, серед яких виділялося повстання Марківської козацької сотні (на початку 1919 р. — Наддністрянський курінь) під керівництвом полковника Семена Ільницького. Практично у кожному селі створювалися загони самооборони для встановлення української влади та оборони проти різного роду грабіжницьких банд й більшовицьких загонів. У січні 1919 р. було утворено Ямпільську козацьку республіку, яка існувала до квітня 1919 р. Під тиском більшовиків збройні сили Ямпільської республіки змушені були відступити. Частина війська полковника Ільницького злилась з армією УНР в районі Кам'янця-Подільського. Ямпіль було повернуто під час Першого зимового походу УНР в травні 1920 р., але вже в червні 1920 р. у місті остаточно була встановлена більшовицька влада. Загін Ільницького в листопаді 1920 р. зазнав остаточної поразки від більшовиків. Спроба відновити повстанський рух в лютому 1921 р. була придушена. Повстанський загін братів Кушнірів боровся з більшовиками аж до жовтня 1925 р.[415].

У період з 1923–30 рр. Ямпільщина входила до складу Могилівської округи, із 1932 р. — Вінницької області. Статус селища міського типу Ямпіль отримав у 1924 р. В цей час у Ямполі діяло 11 кооперативних об єднань, переважно виноградарських. Поступово будувалися державні підприємства. В селищі діяли три електростанції, маслозавод, плодоконсервний завод, млинокомбінат, хлібоприймальний пункт, артіль побутового обслуговування.

Не оминули Ямпільщину трагедії 1930-х рр. За даними різних джерел від голоду загинули до тисячі осіб. На сьогодні встановлені прізвища 650. На пам'ять про жертви голодоморів 1921–23 рр., 1932–33 рр., 1946–47 рр. в центрі Ямполя встановлений пам'ятний знак у вигляді трьох хрестів. Пам'ятні знаки жертвам Голодомору також встановлені в селах: Буша, Велика Кісниця, Дзигівка, Добрянка, Довжок, Іванків, Качківка, Клембівка, Михайлівка, Миронівка, Писарівка, Пороги, Придністрянське, Ратуш, Русава, Тростянець, Цекинівка.

Під час Другої світової війни, з 17 липня 1941 р. до 20 березня 1944 р., Ямпіль перебував під владою нацистських загарбників. Тисячі мешканців краю зі зброєю в руках захищали рідну землю. У грудні 1941 р. в Ямполі було створено антифашистську підпільну організацію, яку очолив Ф. Тонкопій. Ямпіль був звільнений військами 2-го Українського фронту.

---

[414] Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій та ін./ Т. 10: Т–Я. К., 2013. С. 739–740; Курмаєва Л. Ямпіль у XVII — початку XX ст. // Міста і містечка Поділля від доби середньовіччя до початку XX століття : матеріали наукової конференції, 2015 р. Вінниця, 2016. С. 380–387.

[415] Завальнюк К.В., Борсуковський С.М., Незламні. Ямпільці в обороні державності: 1917–1925 рр. Вінниця, 2009. С. 13–68.

Друга світова війна знайшла відображення у численних меморіальних спорудах та похованнях. На території району розташовані братські та поодинокі могили захисників та визволителів краю: Біла, Буша, Велика Кісниця, Дзигівка, Дорошівка, Іванково, Клембівка, Оксанівка, Підлісівка, Нечуївка, Слобода-Бушанська, Слобода-Підлісівка.

У населених пунктах району встановлено пам'ятники односельцям, загиблим на фронтах Другої світової війни: у Ямполі, Буші, Великій Кісниці, Вітрівці, Дзигівці, Добрянці, Довжку, Іванкове, Качківці, Клембівці, Миронівці, Михайлівці, Петрашівці, Писарівці, Порогах, Придністрянському, Нечуївці, Ратуші, Северинівці, Слободі-Підлісній, Франківці, Цекинівці.

Героями Радянського Союзу стали 11 уродженців Ямпільщини, чотири з яких поховані в населених пунктах району: Д.Г. Шамура (Ямпіль), М.С. Савін, П.В. Дробишев (Дзигівка), Й.І. Балабуха (Довжок).

У 1962 р. Ямпільський район було ліквідовано, однак вже у 1965 р. знову відновлено. У 1985 р. Ямпіль набув статусу міста.

У повоєнний час Ямпільщина розвивалась як агропромисловий регіон. Одинадцять земляків отримали звання Героя Соціалістичної Праці. Зокрема, А.П. Деньдобра, Г.В. Домбровський (Дзигівка), І.С. Гнидюк (Дорошівка), Т.Ф. Столяр (Качківка), О.Д. Ігнатов (Придністрянське), Л.Г. Семенчук (Цекинівка).

До пам'яток історії Ямпільського району належать могили воїнів Збройних Сил Радянського Союзу, які загинули в Афганістані: М.В. Кожухаря (кладовище м. Ямпіль), А.В. Новожена (кладовище с. Ратуш), О.Є. Кудими (кладовище с. Северинівка).

Сьогодні район має аграрну спрямованість. В аграрному секторі економіки району працюють 43 сільськогосподарські підприємства, які обробляють 41,8 тис. га ріллі; 5 вертикально-інтегрованих сільськогосподарських підприємств; 19 сільгосппідприємств різних форм власності; 19 фермерських господарств. Всього обробляється 51,2 тис. га сільськогосподарських земель.

Промисловість району базується на чотирьох підприємствах, зокрема «Ямпільський приладобудівний завод», який спеціалізується на виробництві контрольно-вимірювальної апаратури, та «Ямпільський маслосирзавод»[416].

У Ямпільському районі на обліку перебуває 118 пам'яток археології, два з яких національного значення (скельний храм з рельєфними зображеннями та оборонна фортеця з підземними ходами), 53 — історії, 4 — монументального мистецтва, 5 пам'яток архітектури, дві з яких національного значення (давньослов'янський печерний храм з «Бушинським рельєфом» та башта фортеці).

Відомі постаті, життя і творчість яких пов'язані з Ямпільським районом: Мануїл Козачинський (1699 р., Ямпіль — 1755 р) — просвітитель, філософ і драматург; П.П. Чубинський (1839–84 рр.) — етнограф, фольклорист, краєзнавець, поет, автор національного гімну «Ще не вмерла України і Слава, і Воля», очільник експедиції до південно-західної України, де зібрав до 4 тис. обрядових пісень, кілька сотень казок тощо, зокрема у Ямпільському повіті. За його опрацюванням видано 7 томів «Праць етнографічно-статистичної експедиції в Західно-Руський край», визнаних як «найвидатніше явище в історії етнографії»; Семен Ільницький (1883 р.,

[416] Паспорт Ямпільського району Вінницької області. [Електронний ресурс] http:yamp.gov.ua/yampilshyna/pasport-rajonu/; Історія міст і сіл Української РСР: Вінницька обл. К., 1972. С. 725.

с. Кетроси (нині с. Довжок) — 1920 р.) — полковник армії УНР і повстанський отаман; Олександр Вітковський (1886 р., Ямпіль — після 1945 р.) — державний і громадський діяч доби УНР. Загинув у таборах ГУЛАГу; В.С. Соловей (1922 р., с. Велика Кісниця — 1948 р.) — майор, командир 509-го окремого саперного батальйону 331-ї стрілецької дивізії 31-ї армії 3-й Білоруський фронт. Герой Радянського Союзу (1945 р.). Учасник Параду Перемоги у Москві; П.І. Наніїв (1922 р., с. Біла — 2001 р.) — письменник, учасник Другої світової війни, у грудні 1944 р. ув'язнений за причетність до ОУН і відбув 12 років заслання, реабілітований (1956 р.), автор популярних прозових творів, зокрема історичного роману «Тричі продана»; О.І. Корсовецький (1925 р., с. Клембівка — 2000 р.) — поет, публіцист, мовознавець. Лауреат премії ім. І. Огієнка (2000 р.), учасник Другої світової війни; Я.Є. Боровський (1937 р., Ямпіль — 2003 р.) — археолог, лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки (1983 р.); Є.Ф. Венгер (1947 р., с. Підлісівка) — вчений у галузі електронного приладобудування і сенсорної техніки, доктор фізико-математичних наук (1990 р.), член-кореспондент НАН України (1997 р.), лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки; Н.Ю. Гнатюк (1947 р., с. Безводне) — поетеса, громадський діяч. Лауреат низки урядових та літературних нагород, зокрема літературних премій ім. М. Коцюбинського, П. Тичини, Д. Нитченка та Т. Мельничука; В.А. Наконечний (1947 р., с. Клембівка — 2015 р.) — художник, Заслужений майстер народної творчості України (2000 р.), лауреат Шевченківської премії (2009 р.) за серію картин «Краю мій сонячний»; М.Л. Вдовцов (1955 р., с. Довжок) — прозаїк, краєзнавець, член Національної спілки журналістів України, Національної спілки письменників України, природоохоронець.

О.В. Зінько, Ю.А. Зінько

м. ЯМПІЛЬ

Меморіал Слави (1927 р., 1947 р., 1982 р., іст.). Центр міста.

Меморіал Слави складається з могили червоноармійців (1918–21 рр.), братської могили радянських бійців, загиблих під час звільнення міста від нацистів (1944 р.). У 1918 р. прикордонні терени Ямпільщини були ареною боїв між військами УНР, більшовицькими загонами, військовими підрозділами Австро-Угорщини, Німеччини. 18 лютого 1918 р. влада в Ямполі перейшла до більшовиків. В березні до міста вступили австронімецькі війська, супротив яким чинив прибулий 7 травня загін Федора Криворучка. 13 листопада 1918 р. частини 2-ї повстанської дивізії зайняли Ямпіль, а наприкінці 1918 р. владу в Ямполі встановила Директорія. Протистояння продовжувалось і 15 лютого 1919 р. формування повстанців зазнали поразки, однак селянські виступи проти більшовицької влади продовжувались до 1921 р. Пам'ятник на братській могилі встановлений у 1927 р. Виготовлений з пісковику, постамент із цегли. Братська могила радянських бійців, загиблих під час звільнення міста у березні 1944 р. Внаслідок проведення Умансько-Батошанської операції 17 березня 1944 р. Ямпіль був звільнений частинами 52-ї армії під командуванням генерал-полковника Г.С. Коротаєва. В боях загинуло 146 бійців, які були похоронені у двох братських могилах. У 1947 р. відбулося перепоховання праху загиблих в одну братську могилу в центрі міста. На могилі встановлено пам'ятник. За могилою встановлено скульптурну композицію воїна, дівчинки та хлопчика, яка виготовлена з залізобетону (висота — 2,5 м). На постаменті напис (рос.): «Здесь похоронены солдаты, сержанты и офицеры, погибшие в боях с немецко-фашистскими захватчиками в период Великой Отечественной войны за освобождение г. Ямполя. 1941–1944 гг.». У 1982 р. проведено реконструкцію пам'ятника. [1]

О.В. Зінько, Ю.А. Зінько

Миколаївська церква (18–19 ст., архіт.). Вул. Дністрянська, 18.

Церква була побудована коштом парафії у 18 ст., близько 1770 р. Спочатку храм був невеликою католицькою каплицею, згодом церкву збільшили до нинішніх розмірів. Храм неодноразово реставрували. Місцеві майстри в 1862 р. прибудували дзвіницю і звели великий купол храму. Дзвіниця та купол мають подібну восьмигранну форму. Дах небесно-синього кольору прикрашений сонячним, золотим орнаментом — традиційним у православ'ї. Головна святиня церкви — ікона Геннадія Ямпільського. Святий на іконі — з виноградною лозою. Геннадій Ямпільський (Григорій Ребеза) народився 1880 р. у с. Іванкове. Тут досі збереглася хата його батьків. Присвятив себе духовній службі, став монахом і дослужився до чину архімандрита. У 1919 р. переїхав до Одеси. У грудні 1937 р. репресований та розстріляний. Місце поховання архімандрита Геннадія невідоме. У 1956 р. його було реабілітовано. Згодом його приєднали до лику святих. За Миколаївським храмом рахувалось 36 десятин землі. Парафія утримувала дві школи в Ямполі та в Дзиговому-Броді. Нині Миколаївська церква діючий православний храм. [2]

О.В. Зінько

с. БУША

Багатошарове поселення (енеоліт — пізнє середньовіччя, археол.). Центр села.

Пам'ятка розташована на місці впадіння річки Бушанки у Мурафу. У міжріччі на видовженому трикутнику впродовж тисячоліть, починаючи від енеоліту, селилися люди. Тут була споруджена пізньосередньовічна фортеця та до 1654 р. існувало місто. Від міських укріплень, зі сторони гори Леськівка, залишився вал і рів. Попід горою, частково у межах міста 17 ст., розташоване старовинне кладовище. Пам'ятки археології Буші привертали увагу дослідників здавна. У 1883 р. відомий український історик В.Б. Антонович відкрив і дослідив скельне приміщення із наскельним рельєфом, відоме сьогодні як Бушанський або Скельний храм. Вивчення цієї унікальної пам'ятки продовжили археологічні дослідження 1961 р. під керівництвом відомих українських вчених — В.М. Даниленка та І.С. Винокура у 1985 і 1987 рр. Багато років вивченням історичного минулого Буші та її околиць, в першу чергу виявленням пам'яток археології, займається О.О. Пірняк. Завдяки його багатолітній, самовідданій праці в серпні 2000 р. створено єдиний на Вінниччині

Державний історико-культурний заповідник «Буша». У рамках розвитку заповідника та з метою музеєфікації відкритих археологічних пам'яток проводились охоронні археологічні дослідження останніх років. У 2005 р. археологічні розкопки проведено С.М. Рижовим та М.В. Потупчиком. Було відкрито і досліджено трипільський майданчик на території середньовічного замку. Залишки розкопаної споруди було законсервовано, кераміку частково реставровано, а над розкопом зведено павільйон у вигляді трипільського житла. Проводиться музеєфікація цього об'єкту. У польових сезонах 2007–09 рр. експедицією Інституту історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету під керівництвом В.А. Косаківського та В.С. Рудя, проведено стаціонарні розкопки різночасових археологічних пам'яток. У ході дослідження 2007 р. розкоп № 2 було закладено поряд з розкопом № 1 (2005 р.), неподалік від замкової вежі. Розмір розкопу 10,0×14,0 м. Тут виявлено чотири культурних шари. Верхній — пізньосередньовічний шар із матеріалами 16–17 ст., коли Буша була містом і на цьому місці розташовувався замок. Другий шар — черняхівської культури (3–5 ст. н. е.). Третій шар — чорноліської культури (10–7 ст. до н. е.). Четвертий шар (найнижчий) — трипільської культури, він представлений житлом № 2, знаряддями праці та керамікою. Житло № 2 повністю не розкопане. Краї площадки оконтурені лише у південній та частково у південно-східній і південно-західній частинах розкопу. Розкопана площа будівлі займає близько 105 кв. м. У ході дослідження 2008 р. закладено два розкопи: № 3 та 4. Розкоп № 3 являє собою залишки майстерні гончара, яка складалась з будівлі, нижня частина стін якої була кам'яною. Розкопано лише частину споруди розміром 7,0×4,0 м. Посередині майстерні, навпроти горна, заглиблення круглої форми, яке могло використовуватись як передпічна яма, з якої вели випал кераміки. Гончарна піч знаходилася поруч, за східною стіною майстерні. Вона була двоярусною. Попередньо датовано пам'ятку добою пізнього середньовіччя, а саме 17–18 ст. Розкоп № 4 розміром 10,0×12,0 м. У ході дослідження виявлено різночасові археологічні матеріали трипільської культури етапів BI, BII та CII, чорноліської культури, скіфського часу, періоду Київської Русі та пізнього середньовіччя. У ході дослідження 2009 р. було продовжено розкопки трипільського житла № 2, яке частково було розкрито в польовому сезоні 2007 р. Розкоп було розширено на 2,0 м з північно-західної та північно-східної сторони. Його розміри збільшились до 16,0×12,0 м. У південній частині розкопу знайдено частину слов'янської напівземлянки з піччю-кам'янкою та товстостінною ліпною керамікою. Землянкою зруйновано частину трипільського майданчика. Крім того, виявлено окремі фрагменти кераміки чорноліської культури, скіфського часу, черняхівської культури та пізнього середньовіччя. Основні знахідки відносяться до трипільської культури: фрагменти кераміки із заглибленим та розписним орнаментами, знаряддя праці (з кременю, каменю, рогу, кістки), антропоморфна та зооморфна пластика. У результаті археологічних досліджень на території Буші 2007–09 рр. накопичено суттєву джерелознавчу базу до історії села. Підтверджено висновки попередніх дослідників про те, що територія в міжріччі Мурафи і Бушанки була заселена починаючи з середнього періоду трипільської культури. Тут виявлено матеріали чотирьох етапів Трипілля (BI, BII, CI, CII) (від 4600–4200 рр. до н. е. до 3400–3200 рр. до н. е.), чорноліської культури (10–7 ст. до н. е.), скіфського часу (7–4 ст. до н. е.), черняхівської культури (3–5 ст.), періоду ранніх слов'ян (5–7 ст.), Київської Русі (11–13 ст.) та пізнього середньовіччя (16–18 ст.). Всі знайдені артефакти поповнили археологічну колекцію Державного історико-культурного заповідника «Буша». [3]

В.А. Косаківський, В.С. Рудь

Державний історико-культурний заповідник «Буша» (2000 р., археол., іст., архіт.). Вул. І. Богуна, 12.

Заповідник «Буша» отримав статус державного історико-культурного у серпні 2000 р. Має площу 6,7 га. На його території є близько десяти пам'яток археології (датованих 4 тис. до н. е. — 7 ст. н. е.), дохристиянський та християнський скельний храм (5–16 ст.) з унікальним художнім рельєфом, залишки фортеці з підземними ходами (16–17 ст.), міська ратуша (16 ст.) та цвинтар (18–19 ст.). Тут також розташований парк історичної скульптури народних скульпторів-каменотесів «Подільський оберіг». Найвідомішою пам'яткою є висічений в скелі храм з унікальним художнім

рельєфом. Пам'ятка відкрита в 1824 р. місцевим шляхтичем Ромуальдом Овсяним, про що свідчить напис на самому рельєфі. Дослідження у 1883 р. розпочав професор В. Антонович. Саме з цього часу скельна знахідка стає відомою широкому колу науковців. Художній рельєф зображує людину навколішки перед безлистим деревом, на одній з гілок якого сидить півень. За постаттю людини стоїть великий олень. У верхній частині рельєфу, майже посередині, вирізьблено прямокутну рамку (зовнішні розміри рамки 47,5×36 см, внутрішні — 31×23 см), по центру ледь помітні залишки напису з чотирьох рядків, що, певно, пояснювали сюжет зображення або відтворювали молитву. Рельєф висічений на вертикальній поверхні кам'яної брили (загальною площею 9 кв. м), саме зображення — 6 кв. м. Від рівня основи скельного приміщення нижня частина рельєфу знаходиться на висоті 1,2 м. На протилежній вертикальній поверхні скелі вибита ніша (довжина — 5,3 м, ширина — 0,48–0,50 м), яка використовувалася, ймовірно, для язичницьких приношень. У другій половині 16 ст. у Буші, посередині мису, утвореного річками Мурафою і Бушанкою, почалося будівництво замку. Інженер і військовий картограф Гійом де Боплан у своїй роботі «Опис України або областей королівства польського, розташованих між кордоном Московії і Трансільванії» стверджував, що бушанський замок мав 6 веж, у кожній був пороховий льох. З'єднувалися башти між собою підземними ходами. Над Мурафою замок здіймався, як орлине гніздо, на 30 м. До нашого часу від укріплень залишилися двоярусна кам'яна вежа, завершена шатром, та підвал. Башта квадратна у плані (розмір: 7,0×7,0 м), побудована з місцевого каменю-пісковику на вапняному розчині. За 13 м від башти, у західному напрямку, розташовувалася церква, фундаменти якої були відкриті у 1987 р. Замкова брама була у північній стіні, неподалік від двох спостережних башт. Мури і башти замку були добре прилаштовані до вогнепального бою. Польські офіцери порівнювали бушанські укріплення з фортифікаціями Кам'янця-Подільського. На початку 17 ст. Буша отримала статус міста. У 1929 р. тут було зареєстровано понад 2000 мешканців. Це був великий населений пункт Брацлавського полку. Під час національно-визвольної боротьби під проводом Б. Хмельницького 18–20 листопада 1654 р. до Буші підійшло польське військо С. Потоцького і С. Чарнецького та взяло замок в облогу. Польським жовнірам вдалося винищити більшість козацької залоги. Однак, коли замок майже перейшов до їх рук, вдова вбитого козацького сотника Завісного Мар'яна підпалила пороховий льох, висадивши в повітря себе, залишки залоги й чимало нападників. Після цього місто фактично перестало існувати, а бушанський замок ніколи не відбудовувався. Могила Мар'яни розташована на території замку та має вигляд збудованого з пісковику надгробка з козацьким хрестом. На надгробку напис: «Вічна пам'ять відважній дочці українського народу Мар'яні Завісній яка в листопаді 1654 року безстрашно стала на захист свого народу». На Замковій горі збереглася також могила козака Михайла — учасника визволення Буші 1654 р. Скельний храм з рельєфними зображеннями та оборонна фортеця з підземними ходами є об'єктами культурної спадщини національного значення. У жовтні 2019 р. в Буші відкрито погруддя письменника Михайла Старицького, автора історичної повісті «Облога Буші», та пам'ятний знак «Без кореня нескорені». Біля села, в долині річки Бушанки, на межі Ямпільського та Чернівецького районів, розташоване урочище «Гайдамацький яр» — пам'ятка природи загальнодержавного значення, площею 96 га. Колись тут був ліс з велетенськими дубами. Дерева, що залишилися, взяті під охорону держави. Сучасну назву пам'ятка отримала на зламі 18 ст. завдяки подіям, які ввійшли в історію України як Коліївщина. «Гайдамацький яр» — це також унікальний геологічний ландшафт. В цьому місці річка розірвала товщі вапняків, сланців та пісковиків різних епох на глибину 120 м. Вивітрене каміння має оригінальні форми колон, стовпів, чудернацьких тварин і міфічних образів. [4]

О.В. Зінько, Ю.А. Зінько

с. КЛЕМБІВКА

Курган ямної та бабинської культур (3 тис. до н. е., 2 тис. до н. е., археол.). Південно-західна околиця села.

Пам'ятка складається з групи чотирьох або більше курганів. Найбільший курган досліджено у 2012 р. українсько-польською експедицією, яка складалася з представників

Інституту археології НАН України та університету ім. Адама Міцкевича (м. Познань, Польща). У ході розкопок встановлено, що його діаметр складав близько 30,0 м, а висота до 1,1 м. Під час дослідження курганного насипу зафіксовано вироби з кременю доби пізнього палеоліту та фрагменти кераміки трипільської культури пізнього періоду. У кургані № 1 виявлено 12 поховальних комплексів. Із них два віднесено до ямної культури (3 тис. до н. е.), а інші десять поховань до бабинської культури (перша третина 2 тис. до н. е.). У південно-західній частині насипу знайдено антропоморфну стелу з вапняку, що ймовірно пов'язана із ямною культурою. Окрім цього виявлено керамічні вироби у похованнях 1, 3 та 11. Найбільший інтерес для науковців склав матеріал із 11-го поховання. Знайдено ліпну чашу з двома ручками. Її аналогії відомі серед матеріальних комплексів Балкано-Карпатського регіону. Поховання датуються ямною (3 тис. до н. е.) та бабинською культурами (перша третина 2 тис. до н. е.). Матеріали зберігаються у фондах Вінницького обласного краєзнавчого музею. [5]

Д.М. Ленчук

Могила радянського бійця (іст.). Біля школи.

17 березня 1944 р. війська 2-го Українського фронту звільнили село Клембівку від нацистських загарбників. У боях за село загинув радянський боєць. Прізвище невідоме. В 1944 р. на могилі встановлено пам'ятник: чотиригранний пірамідальний обеліск, виготовлений з піщаника. Напис (рос.): «Памятник воину советской армии, погибшему при освобождении села Клембовка в 1944 году» [6]

О.В. Зінько

с. МИХАЙЛІВКА

Братська могила радянських бійців. Могила Д.П. Богдана, Героя Радянського Союзу (іст.). Центр села.

Михайлівка була звільнена від нацистів 17 березня 1944 р. під час Умансько-Батошанської операції (5.03–17.04.1944 р.) підрозділами 52-ї армії 2-го Українського фронту. В боях загинуло 7 бійців, відомі прізвища трьох. Вони були поховані на сільському кладовищі. У 1956 р. прах загиблих був перенесений у центр села. Тоді ж на могилі встановлено пам'ятник: чотиригранний обеліск з пісковику. На постаменті напис: «Капітан Герой СРСР Богдан Д.П. 1915–1944 рр., сержант Чернятин С.М. 1922–1944 рр., радистка Бровіна В.Д. 1924–1944 рр. Вічна слава воїнам, які загинули за Батьківщину». Богдан Дмитро Пилипович (1915–44 рр.) — капітан, командир 565-го окремого саперного батальйону, Герой Радянського Союзу. Народився на Київщині. Під час наступальних боїв весною 1944 р. його сапери розмінували та відновили мости через річки Гірський Тікич, Південний Буг та Дністер. Загинув 20 березня 1944 р. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно посмертно у березні 1945 р. [7]

О.В. Зінько

с. ОКСАНІВКА

Печерний оборонний монастир (17 ст., археол.). За 1,2 км на північ від південної околиці села.

Пам'ятка розташована в урочищі «Мохната», в межах регіонального ландшафтного парку «Дністер». Вперше була обстежена та описана на початку 20 ст. Ю.Й. Сіцінським. У 1949 р. печери, як геологічний об'єкт, згадувались у звіті спелеологічної експедиції Московського і Київського державних університетів. Орнітологічні спостереження в районі печер проводились у 1960-х рр. та у 2006 р. Архітектурно-археологічні дослідження печер у 2003 та у 2013 рр. провели П.О. Нечитайло та Б.Т. Рідуш. У 2012 р. етнографічна експедиція Вінницького державного педагогічного університету, очолювана В.О. Гребеньовою, зібрала топонімічні легенди та перекази про скельний монастир. Пам'ятка розташована на березі Дністра, у скельному урочищі, висота якого коливається від 15,0 до 40,0 м від підніжжя сучасного схилу та близько 80,0–90,0 м від рівня першої надзаплавної тераси річки. Печерний монастир складається з двох комплексів, які розташовані на віддалі 270,0 м один від одного. Вони розділені глибоким яром, промитим у стіні каньйону. Перший комплекс налічує залишки 11 приміщень, які розташовані у три яруси. Приміщення № 1 має округлий, природний отвір, підрубаний по периметру. Він використовувався як вхід. Його висота 4,0 м, ширина 2,20 м. Приміщення з коридором має

довжину 22,7 м і ширину 6,0–6,30 м. У стелі приміщення є великий природний отвір. На стінах збереглись зображення хрестів, зооморфна фігура та декілька датованих автографів відвідувачів 19 ст. — початку 20 ст. Приміщення № 2 розташоване за 5,0 м на південь від приміщення № 1. На висоті 4,0 м від рівня його входу є заруби для підйому на скельний майданчик довжиною 12,0 м та шириною 3,6 м. З півночі майданчик обмежений стіною. У ній є паз. На стіні є автографи першої половини 20 ст. Скеля має сліди підрубки, що тягнуться від місця з'єднання північної та східної стін в південному напрямку на відстань 5,4 м. Мабуть, паз та сліди підрубки це сліди якогось прискельного приміщення. Приміщення № 3 (печерна церква) розташоване на висоті до 2,0 м над об'єктом № 2, у південно-східному куті. До приміщення ведуть 6 зарубів-сходинок у скелі. Розміри приміщення: висота 2,40–2,50, ширина 4,60 м, довжина 3,50 м. Вхід орієнтований на захід. На лівому і правому одвірках висічено два пази. За 0,7 м вглиб печери є горизонтальна полиця довжиною 0,45 м та шириною 0,5 м. За одвірком, у правій стіні, ніша, можливо, це другий вівтар. У центральній частині приміщення у стелі та стінах є хаотично просвердлені округлі отвори. Вони розташовуються по осі північ-південь. На стінах зафіксовано 71 хрестоподібне зображення. Ймовірно, церква мала два періоди використання. Перший — з вівтарем, орієнтованим на схід, а другий — з вівтарем, орієнтованим на південь. Другий період пізніший. Круглі просвердлені отвори могли використовуватися для встановлення вівтарної перегородки. Дослідження цього приміщення, на думку науковців, підтверджує народний переказ про існування церкви саме в цій печері. Така форма храму має аналоги з іншими атрибутованими печерними церквами в басейні Дністра: Кормань, Непоротове, Лядова, Нагоряни, Маліївці, Студениця (Біла гора). Приміщення № 4 розташоване за 4,70 м від попереднього, на висоті тотожній приміщенню № 2. Його довжина 2,7 м, ширина 2,3–1,0 м (з поступовим звуженням вглиб), висота 3,30 м. Вхід орієнтовано на південний схід. На правій стіні виявлено декілька петрогліфів та прямокутний паз. На лівій стіні також паз. Ймовірно, що це залишки келії. За 16,0 м у південно-східному напрямку є залишки підйому на другий ярус комплексу. Приміщення № 5 у вигляді навісу розташоване за 19,0 м у південно-східному напрямку. Його висота 4,5 м, глибина 1,5–1,8 м, ширина 2,7 м. На стіні виявлено ряд петрогліфів. У східному куті є карстовий канал (до 0,30 м у діаметрі) частково вкритий тиньком із суглинку і тирси та зі слідами кіптяви. Імовірно він використовувався як димар. Можливо, тут була келія з піччю. З фрагменту деревини, виявленого тут, отримана AMS дата. Між приміщеннями № 5 і № 6 існувала галерея, яка була вирубана вздовж скелі. Тут простежуються навіть фрагменти склепіння. За 3,5 м від приміщення № 5 під навісом скупчення петрогліфів. Серед них: вершники та піші воїни з собаками, зображені чорною фарбою; вершник, хвойне дерево, птах з довгою шиєю, корабель, риба, хрести прокреслені на скелі. Над цією групою малюнків, праворуч зображена антропоморфна фігура і змія, вони виконані у більш архаїчному стилі. Малюнки вершників та тварин чорною фарбою перекриває кириличний напис з хрестом, який може датуватись другою половиною 19 ст. Усі петрогліфи та графіті перекриває великий напис 1928 р. Рисунки доброї збереженості. Приміщення № 6 розташоване за 5,0 м на південний захід на висоті 5,0 м від рівня схилу. Це природна ніша, яка підрубана всередині. Її ширина 1,5 м, глибина 0,8 м, висота 1,6 м. На лівій стіні ніші зображені хрести. За 7,0 м у тому ж напрямку розташоване приміщення № 7 — природна ніша аркової форми з петрогліфами. Тут зображені один над одним вершники зі списами з прапорцями на них. Вони їдуть справа наліво. Фігури зображені схематично. Перед вершниками зооморфний петрогліф, позаду антропоморфна фігура. Ще кілька зооморфних фігур є ліворуч. Тут є й інші зображення пізніших часів. Приміщення № 8 розташоване за 7,0 м від попереднього, у південно-східному напрямку, в ущелині. Його розміри: ширина 4,8 м, глибина до 10,0 м, висота стіни з північного боку до 11,0 м. Північна стіна підрубана, збереглися два пази. У південній стінці є ніша неправильної округлої форми з чотирма пазами. Приміщення № 9–11 важкодоступні тому що містяться на третьому ярусі. Доступ до них можливий лише з допомогою спелеотехніки. Це природні карстові тріщини, дві з яких — залишки келій ченців-анахоретів. У приміщенні № 10 зафіксовані цікаві зразки наскельних зображень: фігурка жінки, кілька хрестів

оригінальних форм тощо. Приміщення № 11 — культова ніша. На думку дослідників, перший комплекс можна вважати залишками галерейного монастиря, вирубаного вздовж, а не вглиб скелі. Про це свідчать залишки підрубки вцілілої стіни галереї, рештки її склепіння між об'єктами № 5 та № 6, порівняно добра збереженість петрогліфів. Другий комплекс монастиря розташований за 270,0 м на південний схід від першого. Це залишки 16-ти приміщень. Приміщення № 1 має довжину 4,0 м, ширину 5,9–6,0 м, висоту 1,3–1,6 м. На північній стіні є пази для кріплення дерев'яних конструкцій. Це приміщення з'єднане з приміщенням № 2 вузьким лазом шириною 0,5 м. Приміщення № 2 прямокутне в плані. Вхід до нього неправильної овальної форми, розміром 1,3×1,8 м. Розміри приміщення: ширина 5,0 м, глибина 3,5 м, висота до 1,5 м. У північній і південній стінах — отвори для сполучення з приміщеннями № 1 і № 3. Приміщення № 3 поряд з попереднім, за вузьким перестінком, прямокутне в плані. Його розміри: довжина 3,8 м, ширина 3,9 м, висота 1,4 м. Приміщення № 4 є найбільшим у другому комплексі. Його розміри: ширина 11,7 м, довжина 6,6 м, висота 4,20 м. Судячи з фото комплексу 1960-х рр. ця печера новоутворена внаслідок активізації вивітрювання та карстових процесів у товщі мергелів. Приміщення № 5 вирубане вздовж, а не впоперек скельної стінки. Приміщення № 6 у поперечному перерізі овальне та має розміри: глибина 0,78–1,02 м, ширина 1,83 м, висота 1,21 м. До приміщення вели висічені у скелі сходинки. Обабіч вхідної частини в стіні є пази. Приміщення № 7 овальне як у плані так і в горизонтальному перерізі. Його розміри: глибина до 1,0 м, ширина 2,0–2,10 м, висота 1,3 м. Вхідна частина сильно пошкоджена. Приміщення № 8 також овальне в плані. Однак воно найгірше збережене з-поміж двох попередніх. Збереглась лише сильно вивітрена задня стінка. Приміщенні № 9 овальне в перерізі та має розміри: ширина до 1,7 м, глибина 1,6 м, висота вхідного отвору 1,10 м. У центрі східної стіни зберігся стовп, вирізаний з породи. Він виступає в приміщення на 0,20–0,30 м при ширині 0,7 м. Мабуть, він міг використовуватися як пристінний престол, а печера, відповідно, мала культове призначення (церква, каплиця). Приміщення № 10 прямокутне в перерізі, видовжене з півночі на південь. Його розміри: довжина 4,0 м, ширина 1,8 м, висота 1,64 м. Стіни та стеля добре оброблені. На них багато петрогліфів та графіті: хрести складної форми, руноподібні знаки. Найціннішим є кириличний напис у рамці, поганої збереженості, де читається дата — 1673 р. Приміщення № 11 прямокутне в перерізі, наближене до квадрату з двома отворами в бік каньйону. Його розміри: довжина 2,5 м, ширина 3,4 м, висота 1,3–1,4 м. З попереднім приміщенням з'єднане вузьким лазом. Приміщення № 12 овальне в перерізі. На вхідній частині пази для кріплення дерев'яних конструкцій. Його розміри: ширина 1,63 м, довжина по діагоналі 4,30 м, довжина по прямій 3,5 м, висота 1,85 м, ширина входу 2,11 м. Приміщення № 13 має вхід у вигляді вузького вікна близько 0,8×0,8 м. На передній стінці є зображення хрестів. Тут же виявлено фрагменти кераміки 17–18 ст. Для цього приміщення дослідники виділяють три будівельні етапи. У приміщенні № 14 виділяються два будівельні етапи: частина вхідного отвору, а друга — отвір входу на 1,0 м вище від підлоги з пазами від дерев'яного одвірка. Зліва — отвір комина та кіптява, що вказує на наявність печі. Справа від входу на стіні петрогліфи: антропоморфна фігура, дві сітки, тамгоподібний знак тощо. Приміщення прямокутне в плані Його розміри: 4,7×1,9–2,0 м при висоті 1,9. Навпроти вхідного отвору є напівкругле заглиблення, яке могло правити за вівтар. Приміщення № 15 знаходилось на висоті близько 20,0 м від сучасного схилу. Від нього збереглась лише задня стінка прямокутної форми. Приміщення № 16 — карстова печера, яка утворилася нещодавно, в один час з печерою № 4. Вхід на рівні сучасного схилу. Розміри: ширина 6,3 м, глибина 1,2 м, висота 1,3 м. Приміщення обох комплексів використовувались як: культові печерні храми № 4 (комплекс 1) та № 9 (комплекс 2); житлові (№ 1, 3, 4, 10 (комплекс 1) та № 1–5, 5–14 (комплекс 2). Функції інших об'єктів не з'ясовані через їх погану збереженість. Приміщення № 4 та № 16 природного походження. У приміщеннях № 5 (комплекс 1) та № 14 (комплекс 2) виявлено залишки персональних молитовних місць. Крім того, більшість приміщень мали оборонне значення через їх важкодоступність. В історії монастиря дослідники виділяють кілька етапів його будівництва. Для першого комплексу їх фіксують два. На першому етапі монастир існував у вигляді двоярусної галереї, що тягнулася

вздовж каньйону. На пізньому етапі (17 ст.) зовнішня стіна галереї обвалилась і залишки приміщень пристосували для подальшого використання шляхом комбінування скельних та дерев'яних елементів. Сліди такої дерев'яної прибудови спостерігаються в приміщеннях № 1–4, 8–10 (комплекс 1). Найбільшою архітектурною втратою для цього комплексу можна вважати зовнішні (західні) стінки приміщень і галереї та вивітрені сходинки і зарубки для пересування. У другому комплексі також простежено два етапи забудови. На першому етапі переважали однокамерні приміщення, овальні в плані (№ 6–9, 12). Для етапу (17 ст.) характерні прямокутні в плані приміщення (№ 1–3, 10, 11, 13, 14). Деякі з них з'єднувалися вузькими проходами (№ 1–3, 10–11). Це свідчить про форму зміни монастиря: від келіоцтва до кіновіоцтва (гуртожитне проживання). Для цього комплексу можливий і третій етап забудови (№ 13). Повністю втраченими є дерев'яні частини приміщень, вхідні частини об'єктів № 6–9, 12 та приміщення № 15. Окреме місце в історико-культурному значенні цієї пам'ятки займають наскельні зображення. Серед них виділено кілька груп: хрестовидні фігури, інші геометричні фігури, антропоморфні і зооморфні зображення, вершники, корабель, написи та знаки. Калібрована дата 1696–1725 рр., дата в написі на стіні приміщення № 10 та кераміка з приміщення № 13 (обидва комплекс 2) вказують, що усі перебудови приміщень цього комплексу належать до 17 ст. Ці печери місцеві жителі називають «дюри», тобто діри. У селі існує легенда, що «у тих «дюрах», коли наступали татари, ховалися люди зі Старого Могилева. Там вони сиділи дуже довго. Адже біля скель був ліс, а вище скель знаходилися «понори» — кринички, з яких текла вода в «дюри». Татари не бачили, що селяни ховалися в тих чагарниках. А також, не здогадувалися, що вони можуть в скелях зробити «дюри» і жити. Та сталося лихо, не вистачило води, маленькі діти плакали від спраги. Тоді одна жінка ризикнула своїм життям і пішла до Дністра набрати води для наймолодших. Один турок побачив її, та й дуже просив: «Скажи де люди, ми врятуємо їх, дамо їм волю, не будите ви так страждати». І жінка на це повелася і розповіла де люди. Татари всіх жителів повбивали. І так там зробився Старий Могилів, старе кладовище. Так і до сьогодні залишилися ці скелі, а біля них старе кладовище. Печерний монастир є унікальною пам'яткою культової та оборонної архітектури і має архітектурну, археологічну та історичну цінність. У серпні 2020 р. за наказом міністра культури та інформаційної політики печерний оборонний монастир біля с. Оксанівки занесено до Державного реєстру нерухомих пам'яток України. [8]

В.А. Косаківський,
В.О. Гребеньова, М.А. Лаврук

Братська могила радянських бійців (іст.). Біля Будинку культури.

У 1941 р. з початком німецько-радянської війни, під час оборони Могилів-Ямпільського укріпрайону, у ДВС (довготривала вогнева споруда) біля с. Флеминда (нині Оксанівка), загинули радянські бійці, переважна більшість яких була із мешканців найближчих сіл. Нацисти напустили у ДВСи отруйний газ, знищивши їх захисників. Оборонні споруди відкрили лише у 1944 р. Місцевих поховали на сільському кладовищі, а невідомих біля ДВСу. Згодом їх перепоховали у цю братську могилу. Кількість похованих невідома. На могилі — велика підпрямокутна плита (розмір: 1,20×0,55 м) з піщаника, з меморіальним написом, нижче було барельєфне зображення ордена. У 2018 р. у процесі декомунізації орден і меморіальний напис замінили гранітною плитою (розмір: 0,60×0,40 м) з написом: «Вічна слава солдату-герою і солдату без нагород, який загинув хоробро в бою захищаючи рідний народ». [9]

В.А. Косаківський,
В.О. Гребеньова, М.А. Лаврук

Пам'ятний знак жертвам голоду 1946–47 рр. (2019 р., іст.). Біля Будинку культури.

Відкриття пам'ятного знаку жертвам голоду 1946–47 рр. відбулося в рамках 2-го Міжнародного мистецького фестивалю «Дністрові передзвони» 8 вересня 2019 р., який був започаткований у 2018 р., в рамках проєкту «Сільський туризм — вірний крок на шляху покращення транскордонного співробітництва між Сороцьким районом (Республіка Молдова) та Ямпільським районом (Україна, Вінницька обл.)». Пам'ятний знак відкрили О. Харевська (найстарша жителька села) та Р. Ясинецька (голова сільського комітету). Він має вигляд напіврозкритої річкової мушлі, у середині якої видно зародок майбутньої

дитини. Його встановлено на прямокутному постаменті з написом: «Згадай, як на берег ріки зійшли дари Дністрових вод…». На бокових сторонах постаменту дати, з одного — 1946, а з іншого — 1947. Розміри: довжина мушлі 2,40 м, ширина 1,10 м, висота 1,0 м, постамент 0,90×0,50×0,68 м. Пам'ятний знак виготовлено із місцевого пісковику. Автори: скульптори зі Львова В. Лев, Н. Лейкіна та С. Грицанюк. Напис на постаменті зробив С. Донченко. До створення пам'ятного знаку долучилися місцеві жителі, які надали безкоштовно: камінь (В. Шпак), техніку та необхідні механізми (Р. Марчак, В. Алєксєєв, І. Загробський). Опікувався встановленням пам'ятника А. Сидоренко. Коштами та продуктами допомагали: В. Проданець, Г. Крижанівська та В. Озаренчук. Голод 1946–47 рр. мав важкі наслідки для України, як і Голодомор 1932–33 рр. Але ці події не так детально висвітлені в науковій літературі, хоча нині ще є багато свідків цієї трагічної події. Саме спогади місцевих жителів лягли в основу ідеї створення пам'ятного знаку. Місцеві мешканці так згадували ці роки. О.А. Харевська, 1927 року народження: «Люди дуже бідували, хліба не було, і діти, і дорослі часто пухли від голоду. Рятівною соломинкою для нас у голодні роки був наш могутній та щедрий Дністер. Щодня у його водах бродило дуже багато людей у пошуках мідій. Складалося враження, що води у річці немає, лише спини людські було видно здаля. За мідіями до нас приходили з інших сіл та районів. Люди виловлювали мідії і бігли додому, щоб приготувати їх та нагодувати дітей і самим підживитися смачним м'ясом. Увечері на дні ріки не було ні однієї мідії, а на ранок — їх знову повно. Ось так ріка, щедра ріка, врятувала багатьох від голодної смерті». А.О. Дяк, 1928 року народження: «Голод 1947 року переживали дуже важко… Рятівними харчами у голодні післявоєнні роки були мідії, яких було немірянно у водах Дністра. Щоранку річка наповнювалася людьми, які виловлювали рятівні молюски. Мідії чистили, варили, жарили і рятувалися від голодної смерті». [10]

В.А. Косаківський,
В.О. Гребеньова, М.А. Лаврук

Пам'ятник жертвам політичних репресій. Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1975 р., 2018 р., іст.). Біля Будинку культури.

У 1930-х рр. жертвами політичних репресій стали 32 односельці. На фронтах Другої світової війни (1939–45 рр.) загинули 52 мешканці села. Пам'ятник являє собою прямокутний постамент (в основі 0,72×0,60 м та висотою 2,70 м), який залишився від пам'ятника Оксані (Ксенії) Калинівні Дудницькій (1881–1941 рр.), мешканки села, яку розстріляли окупанти у роки Другої світової війни. У 1946 р. на її честь с. Флеминда було перейменовано на Оксанівку. У 1975 р. їй був відкритий пам'ятник, погруддя на високому постаменті. У 2018 р. у процесі декомунізації погруддя зняли, а постамент пристосували під новий пам'ятник. Постамент встановлено на плоскій плиті (розмір: 2,00×1,46 м), яка лежить на широкій цементовій площадці. Пам'ятник виготовлено з мармурової крихти. На його верхній частині встановлено державний прапор України. До лицьової сторони пам'ятника прикріплено дві гранітних дошки з іменами загиблих бійців та репресованих односельців. На верхній плиті напис: «Воїнам-односельчанам які героїчно загинули в Другій світовій війні». Під написом — 52 прізвища мешканців села, які не повернулись з війни. На нижній плиті напис: «Жертвам політичних репресій», під ним — 32 прізвища безневинно репресованих односельців. [11]

В.А. Косаківський,
В.О. Гребеньова, М.А. Лаврук

Пам'ятник рахманам (2020 р., іст.). При в'їзді у село, на трасі Ямпіль – Могилів-Подільський.

Пам'ятник рахманам відкрито 9 жовтня 2020 р. Скульптуру встановили за ініціативи громадської організації «Туристична Ямпільщина», вона виготовлена до низки заходів Програми розвитку сільського зеленого туризму в районі. Пам'ятний знак відкрили О. Харевська (найстарша жителька села), Р. Ясинецька (голова сільського комітету) та А. Лаврук (сільський голова). Пам'ятник являє собою постать чоловіка поважного віку у довгому плащоподібному одязі, який закриває усю його статуру. Рахман підносить руки, ніби молиться за людей. Скульптура встановлена на прямокутному постаменті, на облаштованому майданчику. Автори: скульптори зі Львова В. Лев, Н. Лейкіна та С. Грицанюк. Висота скульптури 2,60 м. Пам'ятник виготовлено із місцевого пісковику,

який передав підприємець В. Шпак. Підйомного крана надали Р. Марчук та А. Сидоренко. Скульптуру встановили на пам'ять про ченців-воїнів. За місцевими легендами рахмани жили колись у цій місцевості у скельних печерах над Дністром. Вони були божими людьми з надлюдськими здібностями, мали дар передбачення майбутнього та владу над стихіями — зупиняли повені, викликали дощ у посуху. Місцеві жителі впевнені, що духи прадавніх рахманів оберігають їх і донині. За переказами старожилів за селом знаходився «Рахманський цвинтар» на якому ховали померлих рахманів. Вони були високого зросту. На цвинтарі стояли хрести великого розміру. Чотири хрести на цьому цвинтарі бачив на початку 20 ст. Ю.Й. Сіцінський. У 1970-х рр. місцеві мешканці бачили тут одного хреста та кілька надгробків. Вже у 1990-х рр. там нічого не збереглося, крім залишків печерного монастиря. У 20 ст. померлих там уже не ховали, але на проводи туди приходили. На «Рахманський Великдень» (25 день по Великодню) сюди приходили, молитися і просити дощу. [12]

В.А. Косаківський,
В.О. Гребеньова, М.А. Лаврук

с. ПЕТРАШІВКА

Братська могила радянських бійців (іст.).

17 березня 1944 р. частини 52-ї армії 2-го Українського фронту звільнили с. Петрашівку. В боях за звільнення села загинуло 8 бійців. Поховані в братській могилі. 9 травня 1953 р. тут встановлено пам'ятник — чотиригранний обеліск. Напис (рос.): «Здесь похоронены воины советской армии, погибшие в боях Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. Ремисов Д.С., Зброя М.П., Шаботитс Г.А., Куценко Ф.Б., Батайкин В.А., Бондарев Ю.А., Лохов, Сергеев». [13]

О.В. Зінько

с. ПИСАРІВКА

Курганний могильник ямної та сарматської культур (36–23 ст. до н. е., 1–2 ст. н. е., археол.). За 2,0 км на захід від села.

Могильник складається із 13 курганів, розташований на правому березі річки Русава, на високому плато групами по лінії південь-північ. Впродовж 1991 р. проведені охоронні розкопки шести курганів Подільською археологічною експедицією Республіканської лабораторії охоронних досліджень пам'яток археології, історії та культури при Українському фонді культури. Археологи дослідили 18 поховань: 6 — основних, 12 — впускних; 3 — дитячих, 13 — дорослих, 2 — не визначені; 9 — супроводжувались речами. У деяких похованнях простежувались особливості трупопокладення: два з них мали положення на спині із підігнутими ногами та три сарматські — витягнуті на спині. Особливий інтерес становить побілка поховальних ям (курган № 3, поховання 3, курган № 6, поховання 2) та залишки від візка, а саме боковин, основи та чотирьох коліс. У кургані № 5, поховання 1 знайдено срібні підвіски. У сарматському похованні виявлено бісер із пасти, агатові намистинки та два гончарних глеки, що датуються 1–2 ст. н. е. Курганний могильник створений носіями ямної культури на рубежі 30–23 ст. до н. е. Матеріали розкопок зберігаються у фондах Вінницького обласного краєзнавчого музею. [14]

Д.М. Ленчук

Братська могила радянських бійців (іст.). Центр села.

17 березня 1944 р. від нацистів було звільнено с. Писарівку. В боях за звільнення села загинуло 87 радянських бійців, які поховані в братській могилі. Прізвища 15 бійців відомі. В 1950 р. на могилі споруджений пам'ятник. Братська могила має вигляд земляного насипу забетонованого по краях. Розмір могили 3×5 м. На могилі на спільному постаменті встановлені два пірамідальні обеліски, які виготовлені з пісковику. [15]

О.В. Зінько

с. ПІДЛІСІВКА

Курган ямної та бабинської культур (3600–2300 рр. до н. е., 2000–1700 рр. до н. е., археол.). Поблизу населеного пункту.

У 2010 р. експедиція Інституту археології НАН України разом зі археологічною групою університету ім. Адама Міцкевича (м. Познань, Польща) проведено археологічні розкопки. Виявлено 11 поховань, 7 із яких належать до ямної культури (3600–2300 рр. до

н. е.), 3 до бабинської культури (2000–1700 рр. до н. е.), 1 випростане поховання віднесено до середньовіччя. Серед знайденого матеріалу в одному із поховань ямної культури зафіксовано вироби із кременю та археологічно цілий розвал ліпного горщика із відігнутими вінцями назовні. Дослідники пов'язують його із впливами культур шнурової кераміки. [16]

Д.М. Ленчук

Братська могила радянських бійців (іст.). Центр села.

У липні 1941 р. при обороні села від нацистських загарбників загинули лейтенант радянської армії І.В. Гусєв та Н.І. Давидов. 17 березня 1944 р. в результаті успішної операції 2-го Українського фронту під командуванням І.С. Конєва було звільнено с. Підлісівка. В боях загинув Ф.І. Барабанов. Усі загиблі поховані у братській могилі. 9 травня 1949 р. на могилі споруджено пам'ятник: чотиригранний пірамідальний обеліск. Братська могила бійців являє собою земляний насип, забетонований по краях. На постаменті три меморіальні дошки з написами (рос.): «Здесь похоронен лейтенант Гусев И.В., погибший в боях с немецко-фашистскими захватчиками при обороне села в июле 1941 года»; «Здесь похоронены павшие в боях с немецко-фашистскими захватчиками Давыдов Н.М. в июле 1941 года, Барабанов Ф.И. — март 1944 года». [17]

О.В. Зінько

с. ПОРОГИ

Курган-2 сарматської культури (1 ст. до н. е., археол.).

Курган-2 досліджений у 1984 р. експедицією Вінницького краєзнавчого музею під керівництвом Б.І. Лобая. Діаметр кургану 46,0 м, у 1969 р. його висота складала 4,0 м. У ньому виявлено два сарматських поховання. Перше належало шляхетному воїну вбраному в гаптований золотом одяг. Сармат був похований у катакомбі в дерев'яному саркофазі (довжина — 1,9 м, ширина — 0,75 м, висота — 0,5 м) на відстані 5,0 м на захід від репера насипу. Похований лежав на спині у випростаному стані, головою на північ. Серед інвентарю поховання знайдено золоту гривну і браслет, срібні фібули та келих, два пояси, що оздоблені золотою гарнітурою, меч у декорованих золотом піхвах, кинджал, лук із сагайдаком та стрілами, дві амфори. Знахідки датуються останньою чвертю 1 ст. н. е. На відстані 2,1 м в південно-західному напрямку від поховання № 1 зафіксовано поховання жінки. Яма для трупопокладення була прямокутної форми (розмір: 2,65×1,3 м) із заокругленими кутами. Небіжчиця лежала головою на північний схід у випростаному стані на спині. Супровідний інвентар поховання складався із золотих (скроневі підвіски; намисто; каплеподібні та штамповані бляшки), срібних (два персні із каменем та портретом чоловіка з бородою; кругле дзеркальце) та бронзових (фібула) ювелірних виробів. Серед знахідок також посуд: гончарний світлоглиняний глечик; дві ліпні сіроглиняні курильниці, одна із посудин малих розмірів баночкоподібної форми. Матеріали зберігаються у Вінницькому обласному краєзнавчому музеї. [18]

Д.М. Ленчук

Курган-3 ямної, бабинської та сарматської культур (3600–2300 рр. до н. е., 2000–1700 рр. до н. е., 1 ст. н. е., археол.). За 1,5 км на північний-захід від села.

Курганна група «Пороги». Третій курган мав розмір 30,0 м у діаметрі та 1,2 м заввишки. На картах 1933 р. його висота сягала 4,7 м. У 2011 р. курган досліджувався українсько-польською Ямпільською археологічною експедицією. Нею виявлено 19 поховальних комплексів: 15 належать до ямної культури; 3 до бабинської. У насипі кургану простежувалися фрагменти пізньотрипільської кераміки та античних амфор. Серед поховань ямної культури слід виділити найцікавіші. Поховання № 1 у дерев'яній скрині. У похованні № 7 виявлено глиняну жарівницю. У похованні № 10 на правій та лівій ліктьовій кістці збереглися залишки татуювання у вигляді геометричного орнаменту. Поховання № 11 із черепом цапа на заплічку, в районі таза зафіксовано фрагменти наконечника стріли, що були покриті кальцієм. Молода жінка із ненародженою дитиною виявлена у похованні № 12. Крем'яний ніж, за технологією виготовлення характерною для культури шнурової кераміки, знайдено у похованні № 15. Поховання № 17 із двома черепами і копитами цапів на заплічках, а № 18 дитяче із ліпною посудиною. Парне поховання № 20, покійники покладені на боці обличчям один до одного.

Матеріал датується 3600–2300 рр. до н. е. Серед трьох поховань бабинської культури лише у двох з них знайдено керамічні вироби. У похованнях: № 5 — біконічну посудину з ручкою; № 22 — розвал банкоподібної посудини. Матеріал датується 2 тис. до н. е. Окрім цього поховання № 21 дослідники віднесли до середньосарматської культури. У ньому виявлено сердолікове намисто, сіроглиняний кружальний глечик та керамічне прясло. Комплекс знахідок належить до 1 ст. н. е. Матеріали зберігаються у Вінницькому обласному краєзнавчому музеї. [19]

Д.М. Ленчук

с. ПРИДНІСТРЯНСЬКЕ

Курган ямної та сарматської культур (3600–2300 рр. до н. е., 2 ст. до н. е. — 2 ст. н. е., археол.). Південна околиця села.

Пам'ятка розташована на вершині довгого мису, що тягнеться на північний-захід. У 2012 р. українсько-польською експедицією, яка складалася з представників Інституту археології НАН України та університету ім. Адама Міцкевича (м. Познань, Польща) проведено поверхневу зйомку курганного комплексу. Розкопки розпочалися у 2014 р. Досліджено чотири кургани. Перші три кургани були розорені. На момент виявлення їх висота сягала від 0,10–0,30 м, діаметр 20,0–24,0 м. Курган № 4 — 2,4 м заввишки та 35,0 м у діаметрі. Він був зведений у три етапи: в добу енеоліту; пізньої бронзи; раннього залізного віку. На території курганного комплексу знайдено кам'яну булаву із залишками дерев'яної ручки, крем'яні наконечники від стріл, розвали та цілі форми посуду. [20]

Д.М. Ленчук

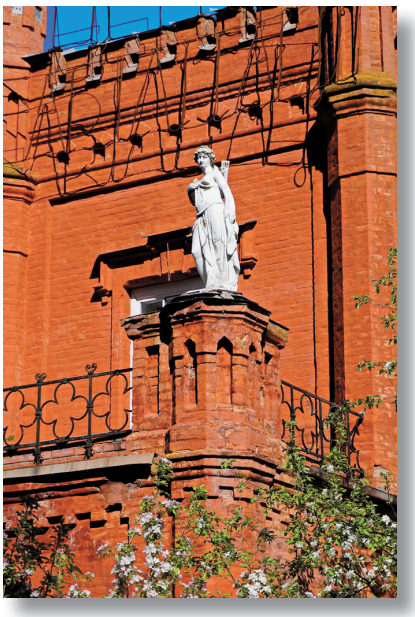
с. РАТУШ

Поселення трипільської культури (енеоліт, археол.). Розташоване на підвищеній напільній частині берега річки Яланки.

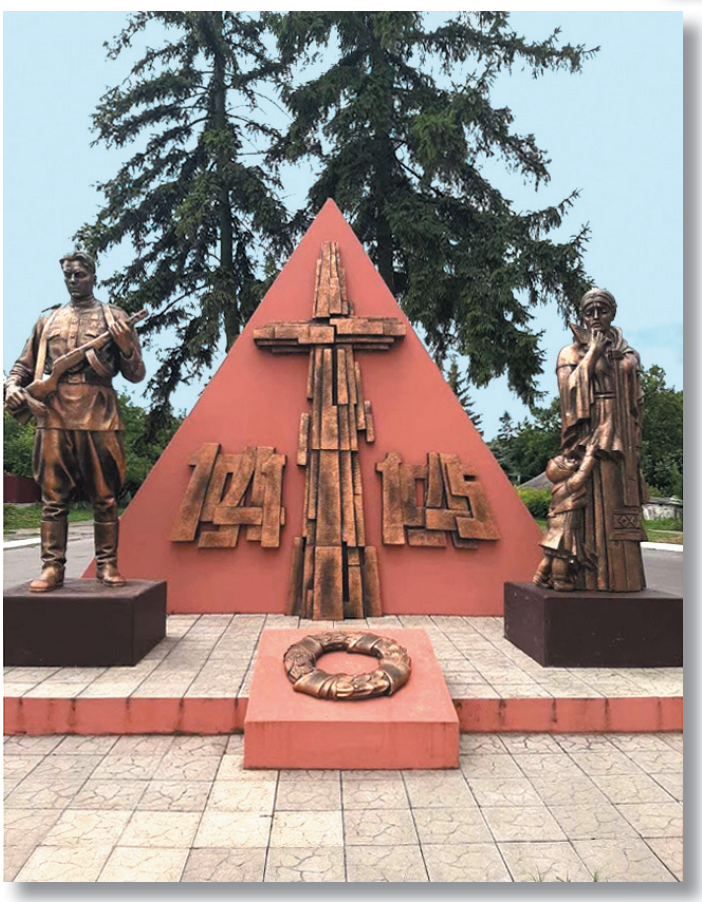
Площа поселення близько 7,0 га. Виявлено у 1971 р. під час археологічних розвідок Вінницького державного педагогічного інституту. У 1993 р. проведено розвідки. Під час досліджень з'ясовано, що будівництво у поселенні мало наземний характер. Зібраний матеріал дозволив виділити такі форми: сфероконічні миски та грушоподібні посудини середніх та великих розмірів; покришки конічної форми. Посуд переважно орнаментований заглибленим орнаментом, подекуди із білою пастою. Зафіксовано залишки товстостінних кубків із конічними виступами-ручками. На деяких із них зберігся орнамент. Простежується фарба «темно-брунатного» кольору. Поселення належить до етапу BI трипільської культури. Матеріали розвідок зберігаються у Вінницькому обласному краєзнавчому музеї. [21]

Д.М. Ленчук

Оратівський район, с. Мала Ростівка.
Палацо-парковий комплекс садиби Заботіних

Оратівський район,
смт Оратів.
Меморіальний комплекс

Оратівський район, смт Оратів.
Костел святого Станіслава

Піщанський район, с. Гонорівка.
Садиба Ліпковських

Піщанський район, смт Піщанка.
Пам'ятний знак політичних репресій 1930-х рр.

Піщанський район, смт Піщанка.
Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932–33 рр.

Піщанський район, с. Кукули. Церква Архістратига Михайла

Піщанський район, с. Трибусівка.
Меморіал односельцям, учасникам Другої світової війни

Піщанський район, с. Дмитрашківка.
Церква Святої Трійці

Піщанський район, с. Городище.
Меморіал односельцям, учасникам Другої світової війни

Піщанський район, с. Чорномин.
Палац графів Чорномських

Піщанський район, смт Піщанка.
Могила Ю.П. Рябчинської, веслярки, олімпійської чемпіонки

Піщанський район, смт Піщанка.
Пам'ятний знак учасникам радянсько-афганської війни 1979–89 рр.

Піщанський район, с. Студена.
Меморіал односельцям, учасникам Другої світової війни. На цвинтарі

П*огребищенський район, м. Погребище.*
Братська могила радянських бійців

Погребищенський район, с. Морозівка.
Пам’ятники загиблим односельцям

Погребищенський район, м. Погребище.
Пам'ятний знак учасникам ліквідації аварії на Чорнобильській АЕС

Погребищенський район, м. Погребище.
Пам'ятник воїнам-визволителям

Погребищенський район, с. Круподеринці. Пам'ятник морякам, які загинули в Цусімському бою

Погребищенський район, с. Плисків. Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни

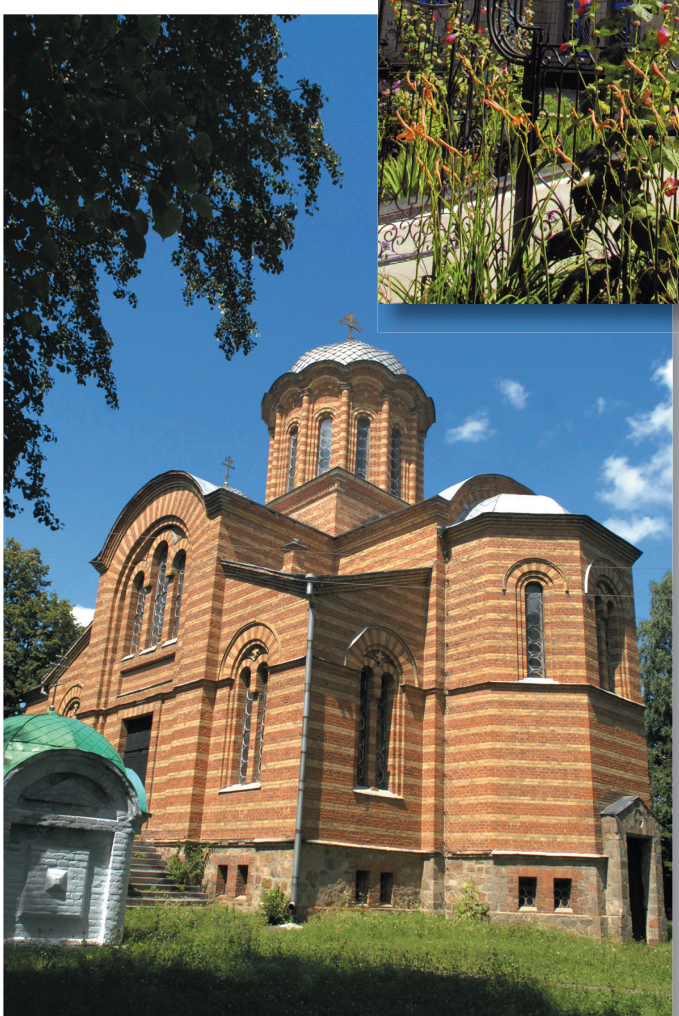
Погребищенський район, с. Старостинці.
Церква святої Параскеви

Погребищенський район, с. Спичинці.
Палац Тишкевичів

Погребищенський район,
м. Погребище.
Свято-Успенський храм
(колишній палац
Жевуських)

Погребищенський район,
с. Круподеринці.
Церква-мавзолей

Погребищенський район, с. Борщагівка. Братська могила радянських бійців та партизанів. Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни

Теплицький район, с. Залужжя.
Церква Святого Миколая

Теплицький район, смт Теплик.
Пам'ятник жертвам Голодомору 1932–33 рр.

Теплицький район, смт Теплик.
Погруддя А.К. Микитенка, командира партизанського загону

Теплицький район, с. Саша. Церква

Тиврівський район, м. Гнівань.
Костел святого Йосипа

Тиврівський район, с. Селище.
Залишки Черленківського замку

Тиврівський район,
смт Сутиски.
Садиба Гейденів

Тиврівський район,
с. Черемошне.
Могила Данила Нечая,
героя визвольної боротьби

Томашпільський район, с. Антопіль.
Садиба

Томашпільський район, с. Комаргород.
Стефанівська церква, нині церква Різдва Пресвятої Богородиці

Томашпільський район, смт Томашпіль.
Братська могила радянських бійців. Меморіал землякам, учасникам Другої світової війни

Томашпільський район, с. Комаргород.
Палацо-парковий комплекс

Томашпільський район, с. Ракова.
Пам'ятники загиблим односельцям

Тростянецький район, с. Верхівка. Садиба Собанських

Тростянецький район, с. Ободівка. Погруддя О.Х. Новаківського, художника

Тростянецький район, с. Ободівка. Братські могили жертв нацизму

Тростянецький район, с. Четвертинівка. Пам'ятник Батозької битви

Тульчинський район, м. Тульчин. Великий палац садиби Потоцьких

Тульчинський район, м. Тульчин. Домініканський костел

Тульчинський район,
с. Кирнасівка.
Пам'ятник Т.Г. Шевченку, поету, основоположнику нової української літератури

Тульчинський район,
с. Тиманівка.
Меморіальний комплекс

Тульчинський район, с. Печера.
Братські могили жертв нацизму

Тульчинський район, с. Печера. Садиба Потоцьких. Костел-мавзолей

Тульчинський район,
с. Білоусівка.
Могила К.В. Широцького,
історика, мистецтвознавця,
етнографа

Хмільницький район, м. Хмільник.
Садибний комплекс графів Левашових – К. Ксідо. Південний фасад

Хмільницький район, м. Хмільник.
Садибний комплекс графів Левашових – К. Ксідо

Хмільницький район, м. Хмільник.
Будинок земського лікаря

Хмільницький район, м. Хмільник.
ДВС № 758

Хмільницький район,
м. Хмільник.
Адміністративна будівля
чавуноливарного заводу

Хмільницький район,
м. Хмільник.
Пам'ятник учасникам
радянсько-афганської
війни 1979–89 рр.

Хмільницький район, м. Хмільник.
Меморіал землякам, загиблим у роки Другої світової війни

Чернівецький район, смт Чернівці.
Костел святого Миколая

Чечельницький район, смт Чечельник.
Костел святого Йосипа Обручника Пречистої Діви Марії

Чечельницький район, смт Чечельник.
Меморіальна дошка Кларісе Ліспектор, класику бразильської літератури

Чечельницький район, с. Вербка. Церква Різдва Пресвятої Богородиці

Чечельницький район, с. Бритавка. Партизанська землянка

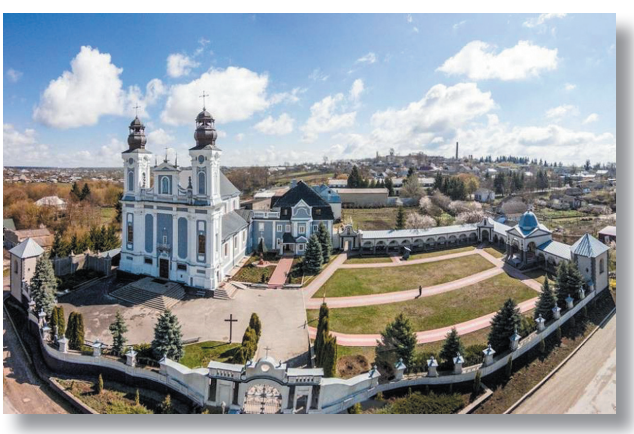

Чечельницький район, смт Чечельник. Храм Архістратига Михаїла

Шаргородський район, с. Мурафа. Костел Непорочного Зачаття Пресвятої Діви Марії

Шаргородський район, м. Шаргород. Костел святого Флоріана Шарого

Горельєфи у костелі
святого Флоріана Шарого

Шаргородський район,
с. Лозова.
Покровська церква
з дзвіницею

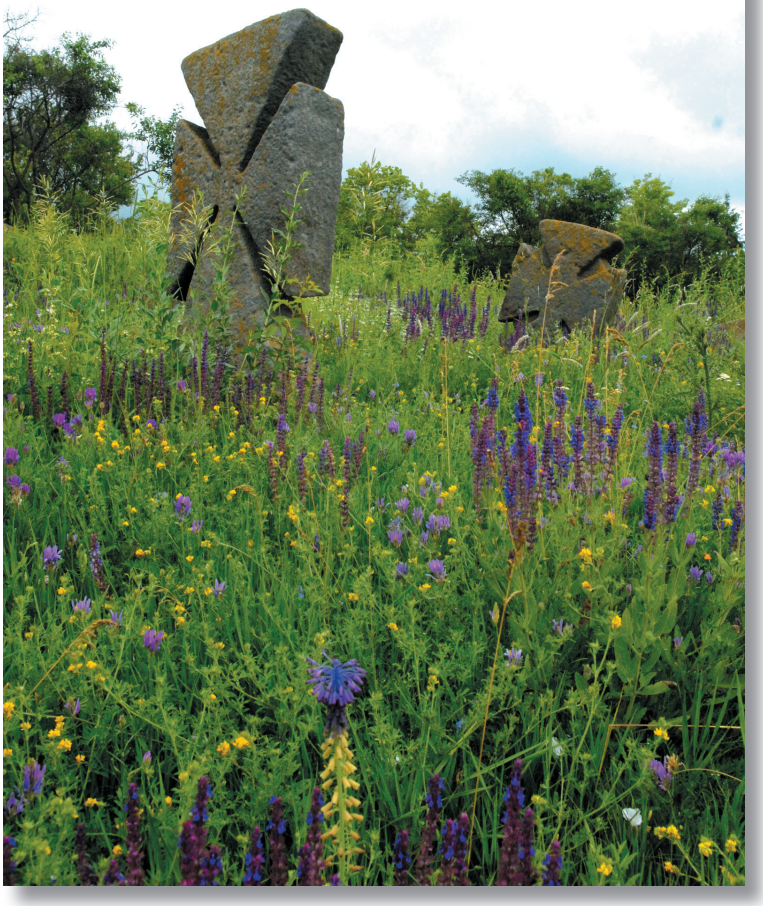
Шаргородський район,
м. Шаргород.
Миколаївський собор

Шаргородський район, м. Шаргород.
Синагога

Ямпільський район,
с. Оксанівка.
Братська могила
радянських бійців

Ямпільський район, с. Буша. Державний історико-культурний заповідник «Буша». Козацьки хрести на могилах

Ямпільський район, с. Буша. Багатошарове поселення. Загальний вигляд розкопу № 2, житла № 2 трипільської культури

Ямпільський район, с. Буша. Державний історико-культурний заповідник «Буша». Башта

Ямпільський район, с. Буша. Державний історико-культурний заповідник «Буша». Могила Мар'яни Завісної

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Оратівський район

1. Державний архів Вінницької області (далі — ДАВіО). Ф. Р-4422. Оп. 1. Спр. 13. арк. 6 ; Ф. Р-1683. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 272–273; Книга скорботи України. Вінницька область. Вінниця, 2002. Т. 2. С. 297–298, 302, 304, 306, 308, 311.
2. ДАВіО. Ф. П-36. Оп. 3. Спр. 8. Арк. 103–108. 65–71 ; Спр. 4. Арк. 29–38 ; Спр. 13. Арк. 158–163 ; Спр. 11. Арк. 129–131; Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні. Вінницька область. Вінниця, 2008. С. 639–647; Голод та голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. : зб. док. та матеріалів / авт.-упоряд. Р.Ю. Подкур [та ін.]. Вінниця, 2007. С. 322–326; Страдницькі роки і долі: док. й матеріали про голодомор 1932–1933 років, голод 1946–1947 років в селах Оратівського району Вінницької області / авт.-упоряд. В. Синицький. Монастирище, 2007. С. 62–63, 68–77.
3. Центральний архів Міністерства оборони Російської Федерації (далі — ЦАМО РФ). Ф. 1387. Оп. 2. Спр. 35. Арк. 10–12, 23, 25–27, 57, 126 ; Ф. 1358. Оп. 2. Спр. 21. Арк. 99 ; Ф. 1521. Оп. 2. Спр. 27. Арк. 62–70, 98 ; Ф. 1466. Оп. 2. Спр. 22. Арк. 236–237 ; Ф. 1617. Оп. 18 002. Спр. 280. Арк. 167–170 ; Ф. 3167. Оп. 2. Спр. 6. Арк. 38; ДАВіО. Ф. Р-4422. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 2, 6; Вінницький ОВК. Від. 1. Облікова картка військового поховання № 475; Лето 1941. Украина : док., материалы, хроника событий. Киев, 1991. С. 218; Книга пам'яті України. Вінницька область. Київ, 1994. Т. 5. С. 7–16; Т. 8. Київ, 1995. С. 116; Т. 9. Вінниця, 1997. С. 29; Исаев И.В. От Дубно до Ростова. Москва, 2005. С. 374–381; Долматовский Е. Зеленая Брама. Документальная легенда об одном из первых сражений Великой Отечественной войны. Москва, 1983. С. 97, 99, 105; Вінниччина в період Великої Вітчизняної війни в 1941–1945 рр. : хроніка подій. Київ, 1965. С. 48; Пивоваров В. На підступах до Оратова // Ленінський шлях. 1984. 21 квіт.; Баскаков А. В боях за Іллінеччину // Трудова слава. 1974. 14, 17 верес.
4. Похилевич Л.И. Сказания о населенных местностях Киевской губернии, или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся. Біла Церква, 2009. С. 266–267; Мальченко О. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств (XV — середина XVII ст.). Київ, 2001. С. 220–221; Slownik geograficzny Krolestwa Polskiego i innych krajow slowianskich. / red.: B. Chlebowski, W. Walewski. Warszawa, 1886. T. 7. S. 572–573; Жалоба п. Яна Оратовского об осаде и взятии татарами и козаками его м. Оратова… 30 апреля 1649 // Архив Юго-Западной России. Киев, 1914. Ч. 3. Т. IV. С. 168.
5. Оратівський краєзнавчий музей // Вінниччина музейна : довідник / Вінниц. обл. краєзн. музей. Вінниця, 2008. С. 43–44.
6. ДАВіО. Ф. П-136. Оп. 3. Спр. 8. Арк. 103–108; ЦАМО РФ. Ф-33. Оп. 690155. Спр. 1078. Арк. 237 ; Ф-33. Оп. 686196. Спр. 3278. Арк. 93 ; Ф-33. Оп. 686046. Спр. 10/172. Арк. 159; Шульга І.Г. Голод на Поділлі. Вінниця, 1993. С. 47; Гальчак С. Ступені мужності. Вінниця, 1995. С. 86–89.
7. Похилевич Л.И. Сказания о населенных местностях Киевской губернии, или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся. Біла Церква, 2009. С. 266–267; Оратівський край : ювілейн. зб. / упоряд. Хоменко Н.В. Вінниця, 2009. С. 10–11; Slownik geograficzny Krolestwa Polskiego i innych krajow slowianskich. / red.: B. Chlebowski, W. Walewski. Warszawa, 1886. T. 7. S. 572.
8. Томілович Л. Історичні садиби Вінницької області. Чернігів, 2011. С. 128.

9. ЦАМО РФ. Ф. 395. Оп. 9136. Спр. 318. Арк. 17 ; Ф. 1521. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 1 ; Ф. 1277. Оп. 2. Спр. 10. Арк. 6, 9, 14, 45 ; Ф. 1521. Оп. 2. Спр. 27. Арк. 20, 43, 55, 89, 115, 160, 184 ; Ф. 1657. Оп. 2. Спр. 15. Арк. 12, 14, 25, 33, 34, 87 ; Ф. 1307. Оп. 2. Спр. 9. Арк. 6, 49, 38, 93, 155–157 ; Ф. 324. Оп. 977525. Спр. 310. Арк. 136, 138, 142, 175 ; Ф. 3167. Оп. 2. Спр. 6; ДАВіО. Ф. Р-4422. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 9 ; Ф. Р-1683. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 257; Вінницький ОВК. Від. 1. Облікова картка військового поховання № 460; Книга пам'яті України. Вінницька область. Київ, 1994. Т. 5. С. 17; Т. 8. Київ, 1995. С. 116; Т. 9. Вінниця, 1997. С. 29; Мурадян В.А. Вірність обов'язку : док. повість. Київ, 1988. С. 193–195; Фридман О.Я. Им в Харькове танк поручили вести : док. очерк / О.Я. Фридман, М.М. Турченко. Харьков, 1977. С. 88–91; Люки открыли в Берлине: боевой путь 1-й гвардейской танковой армии / А.Х. Бабаджанян [и др.]. Москва, 1973. С. 115–128; Довідка Балабанівської сільради № 266 від 08.08.2008.
10. ДАВіО. Ф. П-136. Оп. 3. Спр. 8. Арк. 103–108 ; Спр. 22. Арк. 117–119; Спр. 10. Арк. 144–156; Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–33 років в Україні. Вінницька область. Вінниця, 2008. С. 624–625, 1288–1289; Синицький В. Страдницькі роки і долі : док. й матеріали про голодомор 1932–1933, голод 1946–1947 рр. в селах Оратівського району Вінницької області / авт.-упоряд. В. Синицький. Монастирище, 2007. С. 55–56; Мудраченко М. Голодна весна в Балабанівці // Вінниччина. 2008. 5 листоп.
11. Рішення облвиконкому № 580 від 29.12.79; Денисюк Г.І., Любченко В.Є. Заповідне Поділля. Вінниця, 2001. С. 81, 83.
12. Стаття написана за свідченнями старожилів села, свідків цих подій.
13. ЦАМО РФ. Ф. 3167. Оп. 2. Спр. 6. Арк. 37; Вінницький ОВК. Від. 1. Облікова картка військового поховання № 509; Книга пам'яті України. Вінницька область. Київ, 1994. Т. 5. С. 196, 198–201; Т. 8. С. 122; Баскаков А. В боях за Іллінеччину // Трудова слава. 1974. 14 верес.
14. ДАВіО. Ф. Р-6023. Оп. 4. Спр. 130323. Арк. 631; Вінницький мартиролог : кн. пам'яті жертв політ. репресій на Вінниччині (20–50-ті рр. XX ст.). Вінниця, 2001. Т. 1. С. 173, 270, 288, 283, 303.
15. ЦАМО РФ. Ф. 1277. Оп. 2. Спр. 10. Арк. 45 ; Ф. 1382. Оп. 2. Спр. 39. Арк. 4–5, 9, 16; ДАВіО. Ф. Р-4422. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 11; Вінницький ОВК. Від. 1. Облікова картка військового поховання № 462; Книга пам'яті України. Вінницька область. Київ, 1994. Т. 5. С. 26–32; Т. 8. С. 116–117; Т. 9. С. 29; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. Киев, 1987. С. 57.
16. Голод та голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. : зб. док. і матеріалів. Вінниця, 2007. С. 272–275, 280–285; Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–33 років в Україні. Вінницька область. Вінниця, 2008. С. 625; Довідка Великоростівської сільради № 870 від 17.10.2008.
17. ЦАМО РФ. Ф. 1521. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 1 ; Ф. 1387. Оп. 2. Спр. 35. Арк. 25–26, 57 ; Ф. 1307. Оп. 2. Спр. 9. Арк. 87, 155–156, 159; ДАВіО. Ф. Р-4422. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 14 ; Ф. Р-1683. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 275–276, 281–283, 286; Вінницький ОВК. Від. 1. Облікова картка військового поховання № 467; Книга пам'яті України. Вінницька область. Київ, 1994. Т. 5. С. 42–46; Т. 8. С. 117.
18. Герои Советского Союза : крат. биогр. слов: [в 2 т.]. Москва, 1987. Т. 1. С. 67; Овеянные славой имена: Герои Советского Союза — уроженцы Винниччины. Одесса, 1989. С. 16–18.
19. ДАВіО. Ф. Р-6021. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 8–11 ; Ф. П-136. Оп. 3. Спр. 11. Арк. 1–7, 129–131 ; Спр. 8. Арк. 103–108 ; Спр. 4. Арк. 29–38; Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–33 років в Україні. Вінницька область. Вінниця, 2008. С. 625–626; Голод та голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. : зб. док. та матеріалів. Він-

ниця, 2007. С. 322–326; Синицький В. Страдницькі роки і долі : док. й матеріали про голодомор 1932–1933, голод 1946–1947 рр. в селах Оратівського району Вінницької області / авт.-упоряд. В. Синицький. Монастирище, 2007. С. 62–63; Довідка Животівської сільради № 190 від 25.06.2008; Указ Президії Верховної Ради СРСР // Сільські вісті. 1971. 8 квіт.; Білий Л. Успіх приходить до працьовитих : з досвіду роботи дояра Животівського колгоспу (ім. Жданова) // Трудова слава. 1971. 9 лют.; Левчишин Д. Плече друга Золоті зорі вінничан // Вінниц. правда. 1971. 8 лип.; Власенко Т. Зірка героя // Трудова слава. 1971. 11 трав.

20. Книга пам'яті України. Вінницька область. Київ, 1994. Т. 5. С. 196, 198–201; Т. 9. С. 57; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. Киев, 1987.
21. ДАВіО. Ф. П-136. Оп. 3. Спр. 13. Арк. 112; Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–33 років в Україні. Вінницька область. Вінниця, 2008. С. 626–630; Синицький В. Страдницькі роки і долі : док. й матеріали про голодомор 1932–1933, голод 1946–1947 рр. в селах Оратівського району Вінницької області / авт.-упоряд. В. Синицький. Монастирище, 2007. С. 59; Довідка Човновицької сільради № 216 від 01.07.2008.
22. ЦАМО РФ. Ф. 1521. Оп. 2. Спр. 27. Арк. 43; ДАВіО. Ф. Р-4422. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 19 ; Ф. Р-1683. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 291; Вінницький ОВК. Від. 1. Облікова картка військового поховання №501.
23. Вінницький ОВК. Від. 1. Облікова картка військового поховання № 504; Гончар А. «Чорний тюльпан». Книга пам'яті про загиблих воїнів-«афганців» Вінницької області. Вінниця, 1998. С. 25–26; Книга памяти о советских воинах, погибших в Афганистане. Москва, 1995. Т. 1. С. 121; Синицький В. Їх поріднив Афганістан. Монастирище, 2002. С. 4; Гончар А. «Зберіг мені життя» // Вінницька газета. 2001. 11 жовт.
24. Облікова картка на пізньотрипільське поселення Кожанка // Архів упр. культури і мистецтв Вінницької обл. держ. адмін.; Заєць І.І. Трипільська культура на Поділлі. Вінниця, 2001. С. 184; Квітницький М.В. Археологічні пам'ятки трипільської культури на території України. Реєстр. Енциклопедія трипільської цивілізації. Київ, 2004. Т. 1. С. 566–583.
25. Облікова картка на слов'янське поселення Кожанка // Архів упр. культури і мистецтв Вінницької обл. держ. адмін.
26. ДАВіО. Ф. П-136. Оп. 3. Спр. 8. Арк. 103–108 ; Спр. 4. Арк. 29–38; Голод та голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. : зб. док. та матеріалів / авт.-упоряд. Р.Ю. Подкур [та ін.]. Вінниця, 2007. С. 322–326; Довідка Кожанської сільради № 196 від 27.06.2008; Герои Советского Союза : крат. биогр. слов. : [в 2 т.]. Москва, 1987. Т. 1. С. 220; Овеянные славой имена. Герои Советского Союза — уроженцы Винниччины. Одесса, 1989. С. 44–46; Переможці. Учасники бойових дій Другої світової і Великої Вітчизняної воєн, які померли в повоєнний період, та ті, що проживають на території Вінницької області. Вінниця, 2007. Кн. 1. С. 19; Вінницький ОВК. Від. 1. Облікова картка військового поховання № 469, 468; Гончар А. «Чорний тюльпан». Книга пам'яті про загиблих воїнів-«афганців» Вінницької області. Вінниця, 1998. С. 233–236, 303; Книга памяти о советских воинах, погибших в Афганистане. Москва, 1995. Т. 2. С. 56, 277; Синицький В. Їх поріднив Афганістан. Монастирище, 2002. С. 8, 13–15; Бабенко В. Помстився за земляка і… // Вінниччина. 1997. 11 груд.
27. ДАВіО. Ф. Р-4422. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 21; Книга пам'яті України. Вінницька область. Київ, 1994. Т. 5. С. 52–57; Т. 8. С. 117; Баскаков А. В боях за Іллінеччину // Трудова слава. 1974. 14, 17 верес.

28. ДАВіО. Ф. П-136. Оп. 3. Спр. 8. Арк. 103–108 ; Спр. 4. Арк. 29–38, 15 ; Спр. 69. Арк. 150; Спр. 80. Арк. 150; Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–33 років в Україні. Вінницька область. Вінниця, 2008. С. 631–635; Синицький В. Страдницькі роки і долі : док. й матеріали про голодомор 1932–1933, голод 1946–1947 рр. в селах Оратівського району Вінницької області / авт.-упоряд. В. Синицький. Монастирище, 2007. С. 62–63; Довідка Кошланівської сільради № 120 від 20.06.2008.
29. ЦАМО РФ. Ф. 1387. Оп. 2. Спр. 35. Арк. 23, 116, 137 ; Ф. 1277. Оп. 2. Спр. 10. Арк. 45, 47, 234 ; Ф. 1657. Оп. 2. Спр. 15. Арк. 34, 67 ; Ф. 1521. Оп. 2. Спр. 27. Арк. 55, 89, 115 ; Ф. 3142. Оп. 2. Спр. 10. Арк. 65, 70, 76; ДАВіО. Ф. Р-4422. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 2, 25; Вінницький ОВК. Від. 1. Облікова картка військового поховання № 471; Книга пам'яті України Вінницька область. Київ, 1994. Т. 5. С. 60–64; Т. 8. С. 118; Швебиг А.П. И снова в бой. Москва, 1979. С. 116–117; Баскаков А. В боях за Іллінеччину // Трудова слава. 1974. 17 верес.
30. Синицький В. Страдницькі роки і долі : док. й матеріали про голодомор 1932–1933, голод 1946–1947 рр. в селах Оратівського району Вінницької області / авт.-упоряд. В. Синицький. Монастирище, 2007. С. 79; Довідка Очитківської сільради № 120 від 20.06.2008.
31. ДАВіО. Ф. Р-2807. Оп. 4. Спр. 47. Арк. 156зв. 185; Паспорт об'єкта культурної спадщини. Палац і парк садиби Заботіних. Поч. ХХ ст. Охоронний № пам'ятки: 159-М. Склав Царенко С.О. 2018; Визначні пам'ятки Вінниччини : альбом / відп. за випуск К. Висоцька ; Вінниц. обл. краєзнав. музей. Вінниця, 2011. С. 214.
32. Похилевич Л.И. Сказания о населенных местностях Киевской губернии, или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся. Біла Церква, 2009. С. 264.
33. Рішення 5 сесії 23 скликання облради від 29.04.1999; Любчак О.О. Чарівне Поділля. Вінниця, 1990. С. 63–65.
34. Рішення Вінницького облвиконкому № 371 від 29.08.1984 та № 594 від 17.11.1981; Заповідне Поділля : краєзнав. нариси / ред.: Г.І. Денисик, В.Є. Любченко. Вінниця, 2000. С. 76.
35. ЦАМО РФ. Ф. 1522. Оп. 2. Спр. 43. Арк. 13, 16, 18, 24 ; Ф. 1387. Оп. 2. Спр. 35. Арк. 28 ; Ф. 1713. Оп. 2. Спр. 23. Арк. 17–18 ; Ф. 1382. Оп. 2. Спр. 39. Арк. 4–5, 7, 9, 16, 18 ; Ф. 1277. Оп. 2. Спр. 10. Арк. 7–9 ; Ф. РГК. Оп. 18002. Спр. 160. Арк. 117 ; Ф. 58. Оп. 18002. Спр. 405. Арк. 51–54; ДАВіО. Ф. Р-4422. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 28; Вінницький ОВК. Від. 1. Облікова картка військового поховання № 472; Книга пам'яті України Вінницька область. Київ, 1994. Т. 5. С. 64–71; Т. 8. С. 118; Т. 9. С. 29: Полищук И. От Днепра до Карпат. Людиново, 1992. С. 44–46.
36. ДАВіО. Ф. П-136. Оп. 3. Спр. 8. Арк. 103–108 ; Спр. 4. Арк. 29–38 ; Спр. 22. Арк. 117–119; Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–33 років в Україні. Вінницька область. Вінниця, 2008. С. 6.
37. ЦАМО РФ. Ф. 1277. Оп. 2. Спр. 10. Арк. 41, 46–47зв. ; Ф. 439. Оп. 18002. Спр. 2438. Арк. 130 ; Ф. 3142. Оп. 2. Спр. 10. Арк. 76; ДАВіО. Ф. Р-4422. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 3, 31; Вінницький ОВК. Від. 1. Облікова картка військового поховання № 492; Книга пам'яті України Вінницька область. Київ, 1994. Т. 5. С. 156–160; Т. 8. С. 121; Швебиг А.П. И снова в бой. Москва, 1979. С. 116–117; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. Киев, 1987. С. 57.
38. Село на нашій Україні / упоряд. П. Полушко, Ж. Тернавська. Одеса, 2011. С. 32.
39. ДАВіО. Ф. П-136. Оп. 3. Спр. 11. Арк. 129–131; Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–33 років в Україні. Вінницька область. Вінниця, 2008. С. 636; Довідка Чагівської сільради № 377 від 10.12.2008. 36; Довідка Медівської сільради № 273 від 27.06.2008.

40. Облікова картка на ранньослов'янське поселення Новоживотів // Архів упр. культури і мистецтв Вінницької обл. держ. адмін.
41. ЦАМО РФ. Ф. 334. Оп. 5307. Спр. 11. Арк. 289–294; ДАВіО. Ф. Р-4422. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 32; Книга пам'яті України. Вінницька область. Київ, 1994. С. 73, 78; Лето 1941 Украина : док. материалы хроника событий. Киев, 1991. С. 218, 220; Исаев А.В. От Дубно до Ростова. Москва, 2005. С. 374–380; Арушанян Б. Боевые действия 12-й армии в начальный период войны // Военно-историч. журн. — 1973. № 3. С. 64.
42. Мальченко О. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств (XV — середина XVII ст.). Київ, 2001. С. 141–142; Похилевич Л.И. Сказания о населенных местностях Киевской губернии, или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся. Біла Церква, 2009. С. 365–367; Яковенко Н. Нариси історії середньовічної та ранньомодерної України. Вид. 2-ге, перероб. та розшир. Київ, 2005. С. 242; Недяк В. Україна козацька держава: іл. історія укр. козацтва. Київ, 2004. С. 270, 601; Реєстр Війська Запорізького 1649 року. Київ, 1995. С. 269–270; Фундуклей И. Обозрение могил, валов и городищ Киевской губернии. Киев, 1848. С. 55; Крип'якевич І.П. Документи Богдана Хмельницького. Київ, 1961. С. 383.
43. Похилевич Л.И. Сказания о населенных местностях Киевской губернии, или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся. Біла Церква, 2009. С. 365–368; Slownik geograficzny Krolestwa Polskiego i innych krajow slowianskich. / red.: B. Chlebowski, W. Walewski. Warszawa, 1886. T. 14. S. 919; Волошенюк І.С. Алло! Пришліть кореспондента. Вінниця, 1997. С. 65–68.
44. ДАВіО. Ф. П-136. Оп. 3. Спр. 8. Арк. 103–108 ; Спр. 4. Арк. 29–38 ; Ф. Р-6023. Оп. 4. Спр. 13032. Арк. 179–180; Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Вінницька область. Вінниця, 2008. С. 636–639, 1289; Голод та голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. : зб. док. та матеріалів / авт.-упоряд. Р.Ю. Подкур [та ін.]. Вінниця, 2007. С. 322–326; Страдницькі роки і долі: док. й матеріали про голодомор 1932–1933 років, голод 1946–1947 років в селах Оратівського району Вінницької області / авт.-упоряд. В. Синицький. Монастирище, 2007. С. 57–58; Вінницький мартиролог : кн. пам'яті жертв політичних репресій на Вінниччині (20–50-ті рр. XX ст.). Вінниця, 2001. Т. 1. С. 117, 153, 210.
45. ЦАМО РФ. Ф-1358. Оп. 2. Спр. 19. Арк. 15зв., 16, 19, 99 ; Ф. 135. Оп. 977525. Спр. 331. Арк. 67, 87, 91 ; Спр. 329. Арк. 421, 460–461 ; Ф. 1387. Оп. 2. Спр. 35. Арк. 75, 126–127, 154, 158 ; Ф. 1521. Оп. 2. Спр. 27. Арк. 47, 78 ; Ф. 3142. Оп. 2. Спр. 10. Арк. 65, 70, 76; В сражениях за победу Боевой путь 38-й армии в годы Великой Отечественной войны. Москва, 1974. С. 332, 334–335, 337, 345, 349; Вінниччина в період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. (Хроніка подій). Київ, 1965. С. 49; Вінницький ОВК. Від. 1. Облікова картка військового поховання № 477; Швебиг А.П. И снова в бой. Москва, 1979. С. 116–117; Полищук И. От Днепра до Карпат. Людиново, 1992. С. 77; Баскаков А. В боях за Іллінеччину // Трудова слава. 1974. 17 верес.; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. Киев, 1987. С. 57.
46. ЦАМО РФ. Ф. 1387. Оп. 2. Спр. 35. Арк. 27зв., 92, 75 ; Ф. 1521. Оп. 2. Спр. 27. Арк. 20, 36, 75–77, 83, 85, 89, 160, 184 ; Спр. 28. Арк. 7, 98, 130; ДАВіО. Ф. Р-4422. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 3, 34; Книга пам'яті України. Вінницька область. Київ, 1994. С. 102–104; Вінницький ОВК. Від. 1. Облікова картка військового поховання № 479; Баскаков А. В боях за Іллінеччину // Трудова слава. 1974. 14 верес.; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. Киев, 1987. С. 57.

47. ДАВіО. Ф. П-136. Оп. 3, Спр. 3. Арк. 158–163 ; Спр. 8. Арк. 103–108; Довідка Рожичнянської сільради № 372 від 25.07.2008.
48. Облікова картка на зарубинецьке поселення Осична // Архів упр. культури і мистецтв Вінницької обл. держ. адмін.
49. АМО РФ. Ф. 1387. Оп. 2. Спр. 35. Арк. 23, 25, 28 ; Ф. 1464. Оп. 2. Спр. 53. Арк. 45 ; Ф. 1521. Оп. 2. Спр. 28. Арк. 98 ; Спр. 27. Арк. 20, 71, 98, 115, 116, 160, 184 ; Ф. 58. Оп. 18002. Спр. 217. Арк. 188; ДАВіО. Ф. Р-4422. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 37; Вінницький ОВК. Від. 1. Облікова картка військового поховання № 497; Герои Советского Союза : крат. биогр. слов. : [в 2 т.]. Москва, 1987. Т. 1. С. 789; Книга пам'яті України. Вінницька область. Київ, 1994. Т. 5. С. 81–85; Київ, 1995. Т. 8. С. 119; Баскаков А. В боях за Іллінеччину // Трудова слава. 1974. 14 верес.; Бранько Я. Мужній кулеметник // Ленінський шлях. 1984. 4 лют.
50. ДАВіО. Ф. П-425. Оп. 1. Спр. 359. Арк. 1–1зв., 11зв. ; Спр. 357. Арк. 11–13; Лето 1941. Украина : док., материалы, хроника событий. Киев, 1991. С. 218, 220, 223; Історія міст і сіл Української РСР. Київська область. Київ, 1971. С. 661, 674; Баскаков А. В боях за Іллінеччину // Трудова слава. 1974. 14 верес.; Фаримец А. Партизан Шура // Вісн. Всеукр. Центру вивчення Голокосту «Ткума» (Відродження). 2007. № 72 (серп.); Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. Киев, 1987. С. 254.
51. ДАВіО. Ф. П-136. Оп. 3. Спр. 8. Арк. 103–108 ; Спр. 1. Арк. 158–163 ; Спр. 4. Арк. 29–38 ; Спр. 11. Арк. 129–131; Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–33 років в Україні / Вінницька область. Вінниця, 2008. С. 644–647; Синицький В. Страдницькі роки і долі : док. й матеріали про голодомор 1932–1933, голод 1946–1947 рр. в селах Оратівського району Вінницької області / авт.-упоряд. В. Синицький. Монастирище, 2007. С. 72, 74–75, 79; Довідка Осичнянської сільради № 142 від 10.10.2008.
52. Рішення 5 сесії 23 скликання облради від 29.04.1999; Любчак О.О. Чарівне Поділля. Одеса, 1990. С. 65–66.
53. ЦАМО РФ. Ф. 1522. Оп. 2. Спр. 43. Арк. 13, 24 ; Ф. 3060. Оп. 2. Спр. 4. Арк. 2, 4 ; Ф. 269. Оп. 275975. Спр. 2. Арк. 19 ; Ф. 3337. Оп. 18002. Спр. 84. Арк. 185; Книга пам'яті України. Вінницька область. Київ, 1994. Т. 5. С. 102–104; Вінницький ОВК. Від. 1. Облікова картка військового поховання № 49; Довідка Очитківської сільради № 88 від 14.05.2008.
54. Довідка Очитківської сільради № 119 від 20.06.2008; Страдницькі роки і долі : док. й матеріали про голодомор 1932–1933 років, голод 1946–1947 років в селах Оратівського району Вінницької області / авт.-упоряд. В. Синицький. Монастирище, 2007. С. 79; Огороднік В.Т. З чистих джерел. Вінниця, 2003. С. 56–57; При написанні статті використані матеріали Оратівського краєзнавчого музею.
55. ЦАМО РФ. Ф. 1521. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 1 ; Ф. 1307. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 76 ; Ф. 1657. Оп. 2. Спр. 15. Арк. 14, 16 ; Ф. 1307. Оп. 2. Спр. 9. Арк. 150, 151, 161 ; Ф. 1521. Оп. 2. Спр. 27. Арк. 47зв., 48, 55, 89; ДАВіО. Ф. Р-4422. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 3, 38; Вінницький ОВК. Від. 1. Облікова картка військового поховання № 487; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. Киев, 1987. С. 57. Довідка Підвисоцької сільради № 49 від 11.06.2008.
56. ЦАМО РФ. Ф. 1387. Оп. 2. Спр. 35. Арк. 12, 23, 27, 92 ; Ф. 1521. Оп. 2. Спр. 27. Арк. 55, 67, 72, 89, 98 ; Ф. 1657. Оп. 2. Спр. 15. Арк. 87; ДАВіО. Ф. Р-4422. Оп. 1. Спр. 26, Арк. 3, 42; Книга пам'яті України. Вінницька область. Київ, 1994. С. 98–101; Т. 8. С. 119; Вінницький ОВК. Від. 1. Облікова картка військового поховання № 478; Фридман О.Я. Им в Харькове танк поручили вести : документ. очерк / О.Я.Фридман; М.М. Турченко. Харьков, 1977. С. 88–91; Довідка Рожичнянської сільради № 88 від 31.07.2008.

57. ДАВіО. Ф. П-136. Оп. 3. Спр. 8. Арк. 103–108 ; Спр. 4. Арк. 29–38 ; Спр. 13. Арк. 158–163; Синицький В. Страдницькі роки і долі : док. й матеріали про голодомор 1932–1933, голод 1946–1947 рр. в селах Оратівського району Вінницької області / авт.-упоряд. В. Синицький. Монастирище, 2007. С. 62–63; Довідка Рожичнянської сільради № 142 від 25.07.2008.
58. ДАВіО. Ф. П-136. Оп. 3. Спр. 8. Арк. 103–108; Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–33 років в Україні. Вінницька область. Вінниця, 2008. С. 648–651; Довідка Сабарівської сільради № 162 від 19.06.2008.
59. ДАВіО. Ф. Р-6023. Оп. 4. Спр. 6783. Арк. 301 ; Спр. 20717 ; Спр. 17090 ; Спр. 4846 ; Спр. 3882 ; Спр. 7006; Книга пам'яті України. Вінницька область. Київ, 1994. Т. 5. С. 137–140; Вінницький мартиролог : кн. пам'яті жертв політичних репресій на Вінниччині (20–50-ті рр. XX ст.). Вінниця, 2001. Т. 1. С. 122, 163, 165, 167, 252, 279, 302; Згадаємо всіх поіменно. Вони не повернулися в с. Синарну // Ленінський шлях. 1990. 1 листоп.
60. Заповідні об'єкти Вінниччини. Вінниця, 2005.
61. Книга пам'яті України. Вінницька область. Київ, 1994. С. 115–126; Т. 8. С. 120; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. Киев, 1987. С. 57; Довідка Скоромошківської сільради № 121 від 23.10.2008.
62. ЦАМО РФ. Ф. 334. Оп. 5307. Спр. 11. Арк. 289–294 ; Ф. 1387. Оп. 2. Спр. 35. Арк. 92; ДАВіО. Ф. Р-4422. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 3, 46; Вінницький ОВК. Від. 1. Облікова картка військового поховання № 485; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. Киев, 1987. С. 57; Довідка Сологубівської сільради ради № 270 від 23.06.2008.
63. ДАВіО. Ф. П-136. Оп. 3. Спр. 8. Арк. 103–108 ; Спр. 4. Арк. 29–38; Довідка Сологубівської сільради № 271 від 23.06.2008; Страдницькі роки і долі : док. й матеріали про голодомор 1932–1933 років, голод 1946–1947 років в селах Оратівського району Вінницької області / авт.-упоряд. В. Синицький. Монастирище, 2007. С. 72–75.
64. ЦАМО РФ. Ф. 1277. Оп. 2. Спр. 10. Арк. 9. 14, 29, 45 ; Ф. 1296. Оп. 2. Спр. 44. Арк. 30, 32 ; Ф. 1382. Оп. 2. Спр. 39. Арк. 9, 16 ; Ф. 3144. Оп. 2. Спр. 4. Арк. 73, 74 ; Ф. 3165. Оп. 2. Спр. 28. Арк. 8, 9, 10, 11; ДАВіО. Ф. Р-4422. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 4; Вінницький ОВК. Від. 1. Облікова картка військового поховання № 483; Полищук И. От Днепра до Карпат. Людиново, 1992. С. 77; Баскаков А. В Боях за Іллінеччину // Трудова слава. 1974. 17 верес.
65. ЦАМО РФ. Ф. 35. Оп. 9136. Спр. 318. Арк. 17 ; Ф. 1521. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 1 ; Ф. 1307. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 76 ; Ф. 228. Оп. 720. Спр. 71. Арк. 159 ; Ф. 1387. Оп. 2. Спр. 35. Арк. 92зв., 93, 116 ; Ф. 1521. Оп. 2. Спр. 27. Арк. 38, 47–47зв., 52–53, 89, 92–93, 109–111 ; Спр. 28. Арк. 160 ; Ф. 1657. Оп. 2. Спр. 15. Арк. 34, 67; ДАВіО. Ф. Р-4422. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 57; Вінницький ОВК. Від. 1. Облікова картка військового поховання № 486; Книга пам'яті України. Вінницька область. Київ, 1994. Т. 5. С. 143–147; Київ, 1995. Т. 8. С. 121; Герои Советского Союза : крат. биогр. слов. : [в 2 т.]. Москва, 1988. Кн. 2. С. 505; Мурадян В.А. Вірність обов'язку : док. повість. Київ, 1988. С. 192; Гвазава-Санадзе Л.А. Вони билися за Дніпро. Київ, 1977. С. 38–42; Баскаков А. В боях за Іллінеччину // Трудова слава. 1974. 14 верес.; Довідка Фронтівської сільради № 373 від 20.06.2008.
66. ДАВіО. Ф. Р-6023. Оп. 4. Спр. 13720. Арк. 306 ; Спр. 8015. Арк. 161 ; Спр. 3716. Арк. 31; Вінницький мартиролог : кн. пам'яті жертв політичних репресій на Вінниччині (20–50-ті рр. XX ст.). Вінниця, 2001. Т. 1. С. 77, 102, 159, 211, 230–231, 330.
67. Облікова картка на черняхівське поселення Чагів // Архів упр. культури і мистецтв Вінницької обл. держ. адмін.

68. ЦАМО РФ. Ф. 1277. Оп. 2. Спр. 10. Арк. 45, 47 ; Ф. 965 стр. полку 135 стр. дивізії. Оп. 977525. Спр. 335. Арк. 132зв. ; Ф. 1382. Оп. 2. Спр. 39. Арк. 5, 14, 16, 19, 23 ; Ф. 3165. Оп. 2. Спр. 28. Арк. 11зв. ; Ф. 3409. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 189 ; Ф. 121 арт. полку протиповітряної оборони. Оп. 18002. Спр. 123. Арк. 198 ; ДАВіО. Ф. Р-422. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 58, 67 ; Ф. Р-1683. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 257; Вінницький ОВК. Від. 1. Облікова картка військового поховання № 491; Книга пам'яті України. Вінницька область. Київ, 1994. Т. 5. С. 147–153; Київ, 1995. Т. 8. С. 121; Полищук И. От Днепра до Карпат. Людиново, 1992. С. 43, 46, 47, 54, 58.
69. Герои Советского Союза : крат. биогр. слов.: [в 2 т.]. Москва, 1987. Т. 1. С. 522; Овеянные славой имена: Герои Советского Союза — уроженцы Винниччины. Одесса, 1989. С. 98–99.
70. Книга пам'яті України. Вінницька область. Київ, 1994. Т. 5. С. 160–169; Т. 8. С. 122; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. Киев, 1987. С. 57; Довідка Чернявської сільради № 126 від 24.06.2008; Згадаємо всіх поіменно. Вони не повернулись у село Чернявку з Великої Вітчизняної війни // Ленінський шлях. 1990. 11 верес.
71. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–33 років в Україні. Вінницька область. Вінниця, 2008. С. 656–662; Синицький В. Страдницькі роки і долі : док. й матеріали про голодомор 1932–1933, голод 1946–1947 рр. в селах Оратівського району Вінницької області / авт.-упоряд. В. Синицький. Монастирище, 2007. С. 64–65; Довідка Чернявської сільради № 127 від 08.07.2008; ДАВіО. Ф. Р-4422. Оп. 1. Спр. 28. Арк. 30; Книга пам'яті України. Вінницька область. Київ, 1994. С. 162–163, 166–167, 169; В сражениях за победу Боевой путь 38-й армии в годы Великой Отечественной войны. Москва, 1974. С. 324–326; Вінниччина в період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. Хроніка подій. Київ, 1965. С. 48; Довідка Чернявської сільради № 126 від 08.08.2008; Про присвоєння звання Героя Соціалістичної Праці передовикам сільського господарства Української РСР : Указ Президії Верховної Ради СРСР // Вінниц. правда. 1966. 28 черв.; Кислова А. Женщины — механизаторы. Москва. 1980. С. 116–119; Матущак К. Володарка ниви // Вінниц. правда. 1966. 8 черв.; Довідка Чернявської сільради № 20 від 23.04.2008.
72. Книга пам'яті України. Вінницька область. Київ, 1994. Т. 5. С. 181–186; Київ, 1995. Т. 8. С. 122; Довідка Юшковецької сільради № 118 від 23.06.2008; Згадаємо всіх поіменно. Вони не повернулися в село Юшківці // Ленінський шлях. 1990. 13 груд.; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. Киев, 1987. С. 57.
73. ДАВіО. Ф. П-136. Оп. 3. Спр. 8. Арк. 103–108 ; Спр. 4. Арк. 29–38 ; Спр. 13. Арк. 158–163 ; Спр. 22. Арк. 117–119; Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні. Вінницька область. Вінниця, 2008. С. 662–668, 1288; Страдницькі роки і долі : док. й матеріали про голодомор 1932–1933 років, голод 1946–1947 років в селах Оратівського району Вінницької області / авт.-упоряд. В. Синицький. Монастирище, 2007. С. 42–46, 48–53, 62; Довідка Юшківецької сільради № 117 від 23.06.2008.
74. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–33 років в Україні. Вінницька область. Вінниця, 2008. С. 669; Голод та голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. : зб. док. та матеріалів. Вінниця, 2007. С. 272–275, 280–285; Синицький В. Страдницькі роки і долі : док. й матеріали про голодомор 1932–1933, голод 1946–1947 рр. в селах Оратівського району Вінницької області / авт.-упоряд. В. Синицький. Монастирище, 2007. С. 23, 62, 72–75.
75. ЦАМО РФ. Ф. 1358. Оп. 2. Спр. Арк. 21 ; Ф. 1657. Оп. 2. Спр. 15. Арк. 33зв. ; Ф. 3167. Оп. 2. Спр. 6. Арк. 36зв., 37; ДАВіО. Ф. Р-4422. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 62; Вінницький

ОВК. Від. 1. Облікова картка військового поховання № 508; Книга пам'яті України. Вінницька область. Київ, 1994. Т. 5. С. 192–198; Київ, 1995. Т. 8. С. 122; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. Киев, 1985. С. 57.

Піщанський район

1. Алфавітна книга воїнів, загиблих в роки ВВв, 1941–1945; Гальчак С.Д. Визволення Вінниччини від нацистських загарбників (20 грудня 1943 — 28 березня 1944 р.): Монографія / 3-тє вид., доповн., перероб. Вінниця, 2010. С. 272; Ніхто не забутий. Книга пам'яті. смт Піщанка // Піщанські вісті. 1999. 15 черв., 22 черв., 6 лип., 13 лип., 20 лип., 27 лип. С. 2; Газета «Під прапором Леніна» орган Піщанського РК КПУ № 25, 1968 р.; Облікова картка військового поховання № 519 Вінницького обласного військового комісаріату; http://ukrssr.com.ua/vinn/pishhanskiy/pishhanka-pishhanskiy-2; Історія міст і сіл Української РСР. http://ukrssr.com.ua/vinn/pishhanskiy/pishhanka-pishhanskiy-2; Л. Петренко. На гранітних плитах // Комсомольське плем'я. 1968. 9 травня. С. 1; Немеркнучий подвиг народу // Під прапором Леніна. 1969. 13 травня. С. 1; Шляхами історії // Піщанські вісті. 1997. 28 серп. С. 3; Рекрут Я. Вулиця імені партизана // Робітнича газета. 1990. 27 лют. С. 4; Петренко Л. На гранітних плитах // Комсомольське плем'я. 1968. 9 травня. С. 1; Сенкевич Г., Штейнман Б. Днів тих слава не померкне // Комсомольське плем'я. 1974. 3 жовт. С. 3; Чумак В. Пам'ятають земляка // Подолія. 2003. 4 лют. С. 5; Бережімо культурну спадщину // Під прапором Леніна. 1976. 26 жовт. С. 4; Андрущенко В. Імені Підгаєцького // Вінницька правда. 1989. 8 листоп. С. 4; Історія міст і сіл Української РСР; http://ukrss.com.ua/vinn/pishhanskiy/pishhanka-pishhanskiy-2; Плаксивий В. Полин Чорнобиля гірчить і досі // Піщанські вісті. 2012. 12 травня. С. 3; Гройсман П. Ми пам'ятаємо // Піщанські вісті. 2007. 28 листоп. С. 1; Сухина Л. Пам'ять буде жити вічно // Піщанські вісті. 2013. 12 жовт.; Пам'ять буде жити вічно // Піщанські вісті. 12 жовт. 2013. С. 3; Гончар А.Г. Книга пам'яті про загиблих у Афганістані воїнів-інтернаціоналістів Вінницької області, видання 2-ге, виправлене та доповнене. Вінниця, 2012. С. 193; Піхачек М. Не вбивати собі подібних… // Піщанські вісті. 2016. 12 лют. С. 5; Піхачек М. Ох і швидко дні їх відлетіли // Піщанські вісті. 2018. 9 лют. С. 3.
2. Брендуляк В. Він був лікарем від Бога // Вінниччина. 2009. 14 лип. С. 2.
3. Гончар А.Г. Книга пам'яті про загиблих у Афганістані воїнів-інтернаціоналістів Вінницької області, видання 2-ге, виправлене та доповнене. Вінниця, 2012. С. 193; Всесоюзная Книга Памяти о советских воинах, погибших в Афганистане, в 2-х томах, Том 1. А–Л. Москва, 1999. С. 602 // www.trubafgan.ru/38021/USSR/USSR.php; М. Піхачек. Не вбивати собі подібних… // Піщанські вісті. 2016. 12 лют. С. 5; Облікова картка військового поховання № 518 Вінницького обласного військового комісаріату; М. Піхачек. Ох і швидко дні їх відлетіли // Піщанські вісті. 2018. 9 лют. С. 3.
4. Тільки до перемоги (Із записок тренера) // Піщанські вісті. 1998. 1 верес. С. 2; 4, 8, 11 ; 25 верес. С. 2; http://infosport.ru/person/greblya-na-baidarkah-i-kanoe/ryabchinskaya-yuliya-petrovna; http://odesskiy.com/r/rjabchinskaja-julija.html; Енциклопедія Олімпійського спорту України. За ред. В.М. Платонова. К., 2005. С. 267; Антоніна Середина. Юлія Рябчинська (Із записок тренера). sport-history.ru/books/item/f00/s00/z0000006/st008.shtml; Книга «Радянські олімпійці» (1980). Читальний. www.webcitation.org/69NEuozuQ з першоджерела 23 лип. 2012; Хрест над водою. www.sovsport.ru/gazeta/article-item/70202. «Радянський спорт» (8 груд. 2001); Читальний. www.webcitation.org/69NEwycQt з першоджерела 23 лип. 2012; Ганна Шпак. Біографія Юлії Рябчинської. odesskiy.com / r / rjabchinskaja-julija.html. «Команда»; Луковська С. Спортивна зірка

Вінниччини // Піщанські вісті. 2007. 20 січ. С. 2; Сергієва А. Вершини підкоряються мужнім, сильним і зухвалим // Піщанські вісті. 2007. 19 травня. С. 1; Єдакіна В. «Вершини підкоряються мужнім, сильним і зухвалим» // Піщанські вісті. 2011. 22 січ. С. 1; Лозовський І. Найвища Олімпійська нагорода їде до Піщанки // Панорама. 2004. 7 лип.; Засєда І. Україна олімпійська 1952–2004 // Голос України. 2004. 10 січ.

5. Облікова картка військового поховання № 512 Вінницького обласного військового комісаріату
6. Що найбільше допікає у Болгані // Подолія. 2002. 27 груд. С. 3; Алфавітна книга воїнів, загиблих в роки ВВв, 1941–1945; Гальчак С.Д. Визволення Вінниччини від нацистських загарбників (20 грудня 1943 — 28 березня 1944 р.): Монографія / 3-тє вид., доповн., перероб. Вінниця, 2010. С. 272; Ніхто не забутий. Книга пам'яті. Болганська сільська рада // Піщанські вісті. 1999. 10 серп., 17 серп., 31 серп. С. 2.
7. Гальчак С.Д. Герої Вінниччини. Вінниця, 2016. С. 188.
8. Мовчанюк Г. Столітній млин відновив роботу // Вінниччина. 2004. 16 січ. С. 3.
9. Назва села — від скали «Болган» з книги «Приходы и церкви Подольской епархии, 1901 р. // Піщанські вісті. 2000. 21 жовт. С. 3; Приходы и церкви Подольской епархии. Под редакцией священника Евфимия Сецинского. Біла Церква, 2009. С. 686–688; Вінниччина туристична : краєзн. довід. / Упоряд. О. Кізян. Вінниця, 2009. С. 180.
10. Гальчак С.Д. Визволення Вінниччини від нацистських загарбників (20 грудня 1943 — 28 березня 1944 р.): Монографія / 3-тє вид., доповн., перероб. Вінниця, 2010. С. 272; Зволінський Й. Житимуть вічно // Під прапором Леніна. 1975. 9 травня. С. 3; Есалаулова В. Назва пішла від чумака Гонор // Піщанські вісті. 2000. 7 жовт. С. 2; Ніхто не забутий. Книга пам'яті. Гонорівська сільська рада // Піщанські вісті. 1999. 7 верес., 14 верес. С. 2.
11. http://www.travelua.com.ua/vinnichchina/pishhanskijj-r-n/gonorivka.html; Вінниччина туристична : краєзн. довід. / Упоряд. О. Кізян. Вінниця, 2009. С. 179; Томілович Л. Історичні садиби Вінницької області. Чернігів ; К., 2011. С. 42.
12. Під прапором Леніна. 1970. 7 лют. С. 2; Немеркнучий подвиг народу // Під прапором Леніна. 1969. 13 травня. С. 1; Полішевський М. Шумітиме парк Слави // Вінницька правда. 1984. 27 квіт. С. 4; Ніхто не забутий. Книга пам'яті. Городищенська сільська рада // Піщанські вісті. 1999. 28 верес., 5 жовт., 16 жовт. С. 2; Гальчак С.Д. Визволення Вінниччини від нацистських загарбників (20 грудня 1943 — 28 березня 1944 р.): Монографія / 3-тє вид., доповн., перероб. Вінниця, 2010. С. 272.
13. Брендуляк В. Ми так довго про них мовчали // Подолія. 1996. 10 серп. С. 2; Жертвам голодомору // Подолія. 2000. 23 берез. С. 2.
14. Облікова картка військового поховання № 513 Вінницького обласного військового комісаріату; Лазебна К. А село пам'ятає // Під прапором Леніна. 1984. 20 берез. С. 3; Рукопис жителя села П.А. Білянського.
15. Алфавітна книга воїнів, загиблих в роки ВВв, 1941–1945; Гальчак С.Д. Визволення Вінниччини від нацистських загарбників (20 грудня 1943 — 28 березня 1944 р.) : Монографія / 3-тє вид., доповн., перероб. Вінниця, 2010. С. 272; Ніхто не забутий. Книга пам'яті. Болганська сільська рада // Піщанські вісті. 1999. 16 листоп., 23 листоп., 30 листоп. С. 2.
16. Приходы и церкви Подольской епархии. Под редакцией священника Евфимия Сецинского. Біла Церква, 2009. С. 680–681; Колись було місто… // Піщанські вісті. 2000. 26 верес. С. 3; Вінниччина туристична : краєзн. довід. / Упоряд. О. Кізян. Вінниця, 2009. С. 181.

17. Алфавітна книга воїнів, загиблих в роки ВВв, 1941–1945; Ніхто не забутий. Книга пам'яті. Кукулівська сільська рада // Піщанські вісті. 1999. 7 груд., 14 груд., 21 груд. С. 2; Гальчак С.Д. Визволення Вінниччини від нацистських загарбників (20 грудня 1943 — 28 березня 1944 р.) : Монографія / 3-тє вид., доповн., перероб. Вінниця, 2010. С. 273.
18. Гончар А.Г. Книга пам'яті про загиблих у Афганістані воїнів-інтернаціоналістів Вінницької області, видання 2-ге, виправлене та доповнене. Вінниця, 2012. С. 305; Піхачек М. Не вбивати собі подібних… // Піщанські вісті. 2016. 12 лют. С. 5; Піхачек М. Ох і швидко дні їх відлетіли // Піщанські вісті. 2018. 9 лют. С. 3.
19. Приходы и церкви Подольской епархии. Под редакцией священника Евфимия Сецинского. Біла Церква, 2009. С. 693; Вінниччина туристична : краєзн. довід. / Упоряд. О. Кізян. Вінниця, 2009. С. 181; Матеріали опрацьовані на основі записів Храпи Сергія Титовича 1902 р. нар., жителя с. Кукули.
20. Відкрито пам'ятники // Піщанські вісті. 1995. 12 травня. С. 1; Гальчак С.Д. Визволення Вінниччини від нацистських загарбників (20 грудня 1943 — 28 березня 1944 р.) : Монографія / 3-тє вид., доповн., перероб. Вінниця, 2010. С. 273.
21. Кучера М.П., Юра Р.О. Обстеження городищ і замчищ на Поділлі // Археологічні дослідження на Україні в 1969 р. К., 1972. Вип. 4. С. 382–386; Болтрик Ю.В., Каряка О.В. Розвідки у Вінницькій області // Археологічні дослідження в Україні у 2014 р. К., 2015. С. 16–17.
22. Жердецька Т. Мрія, що стала реальністю // Піщанські вісті. 2002. 10 серп. С. 1; Дудник Н. Ніхто не забутий… // Під прапором Леніна. 1968 р. 19 листоп. С. 2; Обеліск // Піщанські вісті. 2007. 8 травня. С. 1; Ніхто не забутий. Книга пам'яті. Рудницька сільська рада // Піщанські вісті. 2000. 29 лют., 14 берез., 28 берез., 4 квіт., 11 квіт. С. 2; Гальчак С.Д. Визволення Вінниччини від нацистських загарбників (20 грудня 1943 — 28 березня 1944 р.) : Монографія / 3-тє вид., доповн., перероб. Вінниця, 2010. С. 273.
23. Відкриття пам'ятника у Рудниці // Під прапором Леніна. 1973. 12 травня. С. 1; Ніхто не забутий. Книга пам'яті. Рудницька селищна рада // Піщанські вісті. 1999. 3 серп. С. 2; Книга пам'яті України. Рудницька селищна рада. Вінницька обл. 5 том. К., 1994; Ніхто не забутий. Книга пам'яті. Городищенська сільська рада // Піщанські вісті. 1999. 28 верес., 5 жовт., 16 жовт. С. 2; Гальчак С.Д. Визволення Вінниччини від нацистських загарбників (20 грудня 1943 — 28 березня 1944 р.) : Монографія / 3-тє вид., доповн., перероб. Вінниця, 2010. С. 273.
24. Малютяк В. Це потрібно живим // Під прапором Леніна. 1981. 28 лют. С. 4; Підлісний М. Пам'ять про полеглих // Піщанські вісті. 1993. 11 травня. С. 1; Гальчак С.Д. Визволення Вінниччини від нацистських загарбників (20 грудня 1943 — 28 березня 1944 р.) : Монографія / 3-тє вид., доповн., перероб. Вінниця, 2010. С. 272; Ніхто не забутий. Книга пам'яті. Болганська сільська рада // Піщанські вісті. 2000. 18 квіт., 25 квіт., 9 трав. С. 2.
25. Андрущенко В. Не ті тепер Ставки // Вінницька правда. 1990. 14 груд. С. 2.
26. Відкрито пам'ятник Великому Кобзареві // Піщанські вісті. 1998. 20 жовт. С. 1; Пам'ятник Шевченку відкрито у Ставках // Подолія. 1998. 17 груд. С. 3.
27. Гандзій О. Квітуче село Подільське // Під прапором Леніна. 1977. 5 лип. С. 3; Ніхто не забутий. Книга пам'яті. Студенянська сільська рада // Піщанські вісті. 2000. 16 трав., 23 трав., 6 черв., 20 черв., 1 лип., 18 лип., 25 лип., 1 серп., 8 серп., 15 серп., 29 серп. С. 2; Федорович М. Земля моїх батьків. Піщанка, 2003. Кн. 1. С. 85–86; Гальчак С.Д. Визволення Вінниччини від нацистських загарбників (20 грудня 1943 — 28 березня 1944 р.) : Монографія / 3-тє вид., доповн., перероб. Вінниця, 2010. С. 273.

28. Федорович М. Земля моїх батьків. Піщанка, 2003. Кн. 1. С. 86; Ніхто не забутий. Книга пам'яті. Студенянська сільська рада // Піщанські вісті. 2000. 16 трав., 23 трав., 6 черв., 20 черв., 1 лип., 18 лип., 25 лип., 1 серп., 8 серп., 15 серп., 29 серп. С. 2; Гальчак С.Д. Визволення Вінниччини від нацистських загарбників (20 грудня 1943 — 28 березня 1944 р.) : Монографія / 3-тє вид., доповн., перероб. Вінниця, 2010. С. 273.
29. Брендуляк В., Лихацька Г. Пілоти, що врятували село // Подолія. П'ятниця. 2002. 6 верес. С. 13; Федорович М. Земля моїх батьків. Піщанка, 2003. Кн. 1. С. 88–89.
30. Берчак К. Пам'ятник воїнам-односельчанам // Під прапором Леніна. 1971. 13 трав. С. 1; Алфавітна книга воїнів, загиблих в роки ВВв, 1941–1945; Ніхто не забутий. Книга пам'яті. Трибусівська сільська рада // Піщанські вісті. 2000. 12 верес.; 19 верес.; 26 верес.; 3 жовт.; 17 жовт.; 24 жовт. С. 2; Гальчак С.Д. Визволення Вінниччини від нацистських загарбників (20 грудня 1943 — 28 березня 1944 р.) : Монографія / 3-тє вид., доповн., перероб. Вінниця, 2010. С. 232.
31. Новини. Події. Факти // Піщанські вісті. 2013. 29 листоп. С. 2.
32. Приходы и церкви Подольской епархии / Под ред. Ефимия Сецинского. Біла Церква, 2009. С. 700.
33. Облікова картка військового поховання № 514 Вінницького обласного військового комісаріату
34. Там само.
35. Їх подвиг житиме вічно // Під прапором Леніна. 15 травня. 1975. С. 3; Ніхто не забутий. Книга пам'яті. Чорноминська сільська рада // Піщанські вісті. 2000. 31 жовт. С. 3; // Піщанські вісті. 2001. 13 січ., 20 січ., 27 січ., 3 лют., 17 березня. С. 2; Гальчак С.Д. Визволення Вінниччини від нацистських загарбників (20 грудня 1943 — 28 березня 1944 р.) : Монографія / 3-тє вид., доповн., перероб. Вінниця, 2010. С. 273.
36. Бриль Л. «Колос правди» // Піщанські вісті. 2017. 1 груд. С. 6.
37. Aftanazy Roman. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. T. 10. Wojewodztwo braciawskie. Wyd. 2 przejrzane i uzupeinione. Zakiad Narodowy im. Ossolinskich. Wrociaw, Warszawa, 1996. S. 210–215; Смоляк В.В. Архітектура панського палацу в селі Чорномин Піщанського району / В.В. Смоляк, Н.В. Козинюк, М.Ю. Білоус // Сучасні технології, матеріали і конструкції в будівництві. 2013. № 2. С. 112–115. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Stmkb_2013_2_21; «Білий дім» на Поділлі // Освіта України. 2003. 5 груд. С. 6; Палац вічності // Піщанські вісті. 2012. 21 квіт. С. 5; Вінниччина туристична : краєзн. довід. / Упоряд. О. Кізян. Вінниця, 2009. С. 179.
38. Приходы и церкви Подольской епархии. Под редакцией священника Евфимия Сецинского. Біла Церква, 2009.
39. Виклюк А. Ніхто не забутий // Під прапором Леніна. 1968. 19 листоп. С. 2; http://timeua.info/post/kultura/dolzhna-byla-stat-velikoj-no-uklonilas-ot-etogo---03948.html.

Погребищенський район

1. Гальчак С.Д. Ратна слава Вінниччини: Час. Події. Особистості. Вінниця, 2015. 608 с.
2. Гальчак С.Д. Розвиток краєзнавства у Східному Поділлі: XIX — поч. XXI ст. Вінниця, 2011. С. 654–655; Вінниччина туристична : краєзн. довід. / упоряд. О. Кізян; управління культури і туризму Вінниц. ОДА; Вінниц. ОУНБ ім. К. Тімірязєва. Вінниця, 2009. С. 188.
3. Каталог-довідник: Пам'ятки історії та культури України. Зошит 5. Вінницька область / НАН України. Інститут історії України. Центр досліджень історико-культурної спадщини України. К., 2015. 482 с.

4. Гальчак С.Д. Земля над Россю. Вінниця, 1995. 128 с.
5. Каталог-довідник: Пам'ятки історії та культури України. Зошит 5. Вінницька область / НАН України. Інститут історії України. Центр досліджень історико-культурної спадщини України. К., 2015. 482 с.
6. Томілович Л. Історичні садиби Вінницької області. Чернігів, 2011. С. 148; Колесник В. Відомі поляки в історії Вінниччини : Біографічний словник. Вінниця, 2007. С. 197–198.
7. Томілович Л. Історичні садиби Вінницької області. Чернігів, 2011. С. 148.
8. Каталог-довідник: Пам'ятки історії та культури України. Зошит 5. Вінницька область / НАН України. Інститут історії України. Центр досліджень історико-культурної спадщини України. К., 2015. 482 с.
9. Томілович Л. Історичні садиби Вінницької області. Чернігів, 2011. С. 7.
10. Гальчак С.Д. Ратна слава Вінниччини: Час. Події. Особистості. Вінниця, 2015. С. 550.
11. Там само, с. 511.
12. Томілович Л. Історичні садиби Вінницької області. Чернігів, 2011. С. 97; Каталог-довідник: Пам'ятки історії та культури України. Зошит 5. Вінницька область / НАН України. Інститут історії України. Центр досліджень історико-культурної спадщини України. К., 2015. 482 с.
13. Томілович Л. Історичні садиби Вінницької області. Чернігів, 2011. 220 с.; Вінниччина туристична : краєзн. довід. / упоряд. О. Кізян ; управління культури і туризму Вінниц. ОДА ; Вінниц. ОУНБ ім. К. Тімірязєва. Вінниця, 2009. 432 с.; Гальчак С.Д. Земля над Россю. Вінниця, 1995. С. 14.
14. Каталог-довідник: Пам'ятки історії та культури України. Зошит 5. Вінницька область / НАН України. Інститут історії України. Центр досліджень історико-культурної спадщини України. К., 2015. 482. с. 15. [Електронний ресурс] ігр. vn.ua/!_ata/data/89.pdf
16. Каталог-довідник: Пам'ятки історії та культури України. Зошит 5. Вінницька область / НАН України. Інститут історії України. Центр досліджень історико-культурної спадщини України. К., 2015. 482 с.
17. Гальчак С.Д. Ратна слава Вінниччини: Час. Події. Особистості. Вінниця, 2015. С. 522.
18. Там само, с. 546–547.
19. Радієвська Т.М. Поселення доби міді — раннього заліза поблизу сс. Плисків та Чернявка Вінницької області // Археологія. 1989. № 4. С. 82–91; Радієвська Т.М. Плисків-Чернявка // Енциклопедія трипільської цивілізації. К., 2004 Т. 2. С. 422–423; Бурдо Н.Б. Борисівський тип // Енциклопедія трипільської цивілізації. К., 2004. Т. 2. С. 64–65.
20. Каталог-довідник: Пам'ятки історії та культури України. Зошит 5. Вінницька область / НАН України. Інститут історії України. Центр досліджень історико-культурної спадщини України. К., 2015. 482 с.; Герои Советского Союза : Краткий биографический словарь в двух томах. Т. 1 / Абаев – Любичев / Пред. ред. коллегии И.Н. Шкадов. М., 1987. С. 207.
21. Гальчак С.Д. Ратна слава Вінниччини: Час. Події. Особистості. Вінниця, 2015. С. 528.
22. Томілович Л. Історичні садиби Вінницької області. Чернігів, 2011. С. 174; Каталог-довідник: Пам'ятки історії та культури України. Зошит 5. Вінницька область / НАН України. Інститут історії України. Центр досліджень історико-культурної спадщини України. К., 2015. 482 с.
23. Гальчак С.Д. Ратна слава Вінниччини: Час. Події. Особистості. Вінниця, 2015. С. 512.

Теплицький район

1. Вінницький обласний краєзнавчий музей. Фонд: Пам'ятки історії та культури СРСР. Українська РСР. Паспорт.
2. ДАВіО. Р-4510. Оп. 1. Спр. 35; ДАВіО. Р-4897. Оп. 1. Спр. 14; ДАВіО. Р-489. Оп. 1. Спр. 806; Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. Вып. IX. Под редакцией священника Ефимия Сецинского. Приходы и церкви Подольской епархии. Каменец-Подольский, 1901; Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область. К., 1972; К. Гульдман. Подольская губерния. К.-П., 1889; ПЕВ-1873 г., № 8, с. 541; М.І. Жарких. Храми Поділля.
3. Вінницький обласний краєзнавчий музей. Фонд: Пам'ятки історії та культури СРСР. Українська РСР. Паспорт.
4. Там само.
5. Там само.
6. Там само.
7. Круц В.А., Рыжов С.Н. Отчет о работе Тальянковского отряда Трипольской экспедиции в 1988 г. // Науковий архів Інституту археології НАН України. Од. зб. 1988/4а. Арк. 24.
8. Вінницький обласний краєзнавчий музей. Фонд: Пам'ятки історії та культури СРСР. Українська РСР. Паспорт.
9. Там само.
10. Там само.
11. Там само.
12. Там само.
13. Там само.
14. Там само.
15. Там само.
16. Там само.
17. Там само.
18. Там само.
19. Там само.
20. Там само.
21. Там само.
22. Там само.
23. Там само.
24. Там само.
25. Там само.
26. Там само.
27. Там само.
28. Там само.
29. Там само.
30. Круц В.А., Рыжов С.Н. Отчет о работе Тальянковского отряда Трипольской экспедиции в 1988 г. // Науковий архів Інституту археології НАН України. Од. зб. 1988/4а. Арк. 23–24.
31. Вінницький обласний краєзнавчий музей. Фонд: Пам'ятки історії та культури СРСР. Українська РСР. Паспорт.
32. Там само.
33. Там само.
34. Там само.
35. ДАВіО. Ф. 425. Оп. 1. Спр. 390; Вінницький обласний краєзнавчий музей. Фонд: Пам'ятки історії та культури СРСР. Українська РСР. Паспорт.

36. Вінницький обласний краєзнавчий музей. Фонд: Пам'ятки історії та культури СРСР. Українська РСР. Паспорт.
37. Там само.
38. Там само.
39. Там само.
40. Там само.
41. Там само.
42. Там само.
43. Там само.
44. Там само.

Тиврівський район

1. Вінницький обласний краєзнавчий музей. Фонд: Пам'ятки історії та культури СРСР. Українська РСР. Паспорт.
2. Там само.
3. Там само.
4. Там само.
5. Там само.
6. Там само.
7. Там само.
8. Там само.
9. Там само.
10. Там само.
11. Там само.
12. Там само.
13. Там само.
14. Березовець Д.Т. Розвідка у верхів'ях р. Південного Бугу // Археологічні пам'ятки УРСР. К., 1952. Т. III. С. 207–219; Гусєв С.О., Заєць І.І. Трипільське поселення Ворошилівка на Південному Бузі // Подільська старовина. Вінниця, 1993. С. 53–77; Гусєв С.О. Трипільська культура Середнього Побужжя рубежу IV–III тис. до н. е. Вінниця, 1995. С. 304; Гусєв С.О. Антропоморфна пластика середньобузької локальної групи трипільської культури (етапи BI–BII–CI). С.Н. Бибиков и первобытная археология. Санкт-Петербург, 2009. С. 306–316; Заєць І.І., Гусєв С.О. Модель житла з трипільського поселення Ворошилівка // Археологія. 1992. № 3. С. 130–132.
15. Каталог-довідник: Пам'ятки історії та культури України. Зошит 5. Вінницька область / НАН України. Інститут історії України; Центр досліджень історико-культурної спадщини України. К., 2015. 482 с.
16. Вінницький обласний краєзнавчий музей. Фонд: Пам'ятки історії та культури СРСР. Українська РСР. Паспорт.
17. Вінницький обласний краєзнавчий музей. Фонд: Пам'ятки історії та культури СРСР. Українська РСР. Паспорт.
18. Там само.
19. Там само.
20. Там само.
21. Там само.
22. Там само.
23. Там само.
24. ДАВіО. Ф. 196. Оп. 1. Спр. 598; ДАВіО. Ф. 904. Оп. 11. Спр. 24; ДАВіО. Ф. 925. Оп. 2. Спр. 886; ДАВіО. Ф. 6023. Оп. 4. Спр. 24859; ДАЖО. Ф. 178. Оп. 2. Спр. 387; ДАЖО. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 351; ДАЖО. Ф. 225. Оп. 2. Спр. 932; ДАЖО. Ф. 959. Оп. 13.

Спр. 387; ДАЖО. Ф. 959. Оп. 13. Спр. 932; Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. Вып. IX. Под редакцией священника Ефимия Сецинского. Приходы и церкви Подольской епархии. Каменец-Подольский. 1901; Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область. К., 1972; В.К. Гульдман. Подольская губерния. К.-П., 1889; М.І. Жарких. Храми Поділля : Литургический календарь Луцко-Житомирской епархии и костьолов Подольской губернии на 1905 год. Житомир, 1905; Нариси історії Гніванського костелу. А. Лисий. Вінниця, 1996; Малаков Д.В. По Брацлавщине: от Винницы до Тульчина. М., 1982; Адресный календарь Под. губ. К.-П., 1909.

25. Вінницький обласний краєзнавчий музей. Фонд: Пам'ятки історії та культури СРСР. Українська РСР. Паспорт.
26. Там само.
27. Там само.
28. Там само.
29. Там само.
30 Там само.
31. Там само.
32. Там само.
33. Заец И.И., Рыжов С.Н. Поселение трипольской культуры Клищев на Южном Буге. К., 1992. 178 с.
34. Вінницький обласний краєзнавчий музей. Фонд: Пам'ятки історії та культури СРСР. Українська РСР. Паспорт.
35. Там само.
36. Там само.
37. Там само.
38. Там само.
39. Там само.
40. Там само.
41. Там само.
42. Там само.
43. Там само.
44. Там само.
45. Там само.
46. Там само.
47. Там само.
48. Вінницький обласний краєзнавчий музей. Фонд: Пам'ятки історії та культури СРСР. Українська РСР. Паспорт; Тамтура А., Коваль О. Історія Тиврівщини. Вінниця, 2012.
49. Вінницький обласний краєзнавчий музей. Фонд: Пам'ятки історії та культури СРСР. Українська РСР. Паспорт.
50. Там само.
51. Гаскевич Д.Л., Кононенко О.М. Звіт про археологічні розвідки у Вінницькій області в 2012 році // Науковий архів Інституту археології НАНУ. 2012. С. 102; Березовец Д.Т. Отчет о разведке по верхнему течению р. Южный Буг 1947 г. // Науковий архів ІА НАНУ. 1947/32; Заец И.И. Исследования трипольского поселения Клищев // Археологические открытия 1980 года. М., 1981. С. 247–248.
52. Вінницький обласний краєзнавчий музей. Фонд: Пам'ятки історії та культури СРСР. Українська РСР. Паспорт.
53. Березовець Д.Т. Розвідка у верхів'ях р. Південного Бугу // Археологічні пам'ятки УРСР. К., 1952. Т. III. С. 207–219; Гусєв С.О. Трипільська культура Середнього Побужжя рубежу IV–III тис. до н. е. Вінниця, 1995. С. 304.

54. Вінницький обласний краєзнавчий музей. Фонд: Пам'ятки історії та культури СРСР. Українська РСР. Паспорт.
55. Вінницький обласний краєзнавчий музей. Фонд: Пам'ятки історії та культури СРСР. Українська РСР. Паспорт.
56. Малаков Д.В. По Брацлавщине (От Винницы до Тульчина). М., 1982; Памятники градостроительства и архитектуры УССР (Ил. справочник-каталог). В 4-х т. Т. 2. К., 1985.
57. Вінницький обласний краєзнавчий музей. Фонд: Пам'ятки історії та культури СРСР. Українська РСР. Паспорт.
58. Вінницький обласний краєзнавчий музей. Фонд: Пам'ятки історії та культури СРСР. Українська РСР. Паспорт.
59. Там само.
60. Там само.
61. Томілович Л. Історичні садиби Вінницької області. Київ. 2011; Литвиненко А.Ю. Парки Вінниччини. Одеса, 1972.
62. Заец И.И., Малиновская Т.В., Лобай Б.И. Раскопки Винницкого краеведческого музея // Археологические открытия 1973 года. М., 1974. С. 275–276.
63. Вінницький обласний краєзнавчий музей. Фонд: Пам'ятки історії та культури СРСР. Українська РСР. Паспорт.
64. Там само.
65. Там само.
66. Каталог-довідник: Пам'ятки історії та культури України. Зошит 5. Вінницька область / НАН України. Інститут історії України; Центр досліджень історико-культурної спадщини України. К., 2015. 482 с.
67. Вінницький обласний краєзнавчий музей. Фонд: Пам'ятки історії та культури СРСР. Українська РСР. Паспорт.
68. Там само.
69. Там само.
70. Там само.
71. Там само.
72. Там само.

Томашпільський район

1. ЦАМО РФ. Ф. 3443. Оп. 2. Спр. 30. Арк. 34. 35 ; Ф. 1540. Оп. 2. Спр. 17. Арк. 28 ; Ф. 1653. Оп. 2. Спр. 9. Арк. 2–4; Вінницький ОВК. Від. 1. Облікова картка військового поховання № 574; Алфавітна книга воїнів, загиблих в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945. Том 1, 2; Історія міст і сіл УРСР: в 26 т. Вінницька область. К., 1972. С. 576–597; Книга пам'яті України. Вінницька область. Т. 6. К., 1995. С. 8–26; Гальчак С.Д. Визволення Вінниччини від нацистських загарбників (20 грудня 1943 р. — 28 березня 1944 р.). Вінниця, 2005. С. 277.
2. Книга пам'яті України. Вінницька область. Т. 6. К., 1995. С. 35–45; Томашпільщина : Ювілейний збірник / Упоряд.: Антонишин П.В., Сікал О.В. Вінниця, 2013. С. 53–54.
3. Томілович Л. Історичні садиби Вінницької області. Київ, 2011.
4. ЦАМО РФ. Ф. 3143. Оп. 2. Спр. 19. Арк. 146 ; Ф. 439. Оп. 18002. Спр. 243. Арк. 118, 119 ; Ф. 1653. Оп. 2. Спр. 9. Арк. 2–4, 98, 112 ; Ф. 1428. Оп. 2. Спр. 31. Арк. 7, 9, 13, 97 ; Ф. 20076. Оп. 818884. Спр. 37. Арк. 23, 24 ; Ф. 13612. Оп. 446613. Спр. 2. Арк. 42, 65, 112 ; Ф. 1340. Оп. 2. Спр. 7. Арк. 70; Вінницький ОВК. Від. 1. Облікова картка військового поховання № 587; Алфавітна книга воїнів, загиблих в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945, Т. 1, 2; Історія міст і сіл УРСР: в 26 т. Вінницька

область. К., 1972. С. 576–597; Томашпільщина : Ювілейний збірник / Упоряд. Сікал О.В. Вінниця, 2008. С. 51–54; Книга пам'яті України. Вінницька область. Т. 6. К., 1995. С. 26–35; Томашпільщина : Ювілейний збірник / Упоряд.: Антонишин П.В., Сікал О.В. Вінниця, 2013. 176 с.

5. Томашпільщина : Ювілейний збірник / Упоряд.: Антонишин П.В., Сікал О.В. Вінниця, 2013. 176 с.
6. Вінницький ОВК. Від. 1. Облікова картка військового поховання № 586; Гончар А.Г. «Чорний тюльпан». Книга Пам'яті про загиблих воїнів-«афганців» Вінницької області. Художньо-документальне видання. Вінниця, 1998. С. 55–56; Пам'ятки історії та культури Вінницької області : словникова частина / Упоряд.: Ю.А. Зінько, М.Р. Мудраченко та ін. Вінниця, 2011. С. 273; Гончар А.Г. Повірка, або «Афганці» Вінниці. Художньо-документальне видання. Вінниця, 2001. С. 213; Томашпільщина : Ювілейний збірник / Упоряд.: Антонишин П.В., Сікал О.В. Вінниця, 2013. С. 120.
7. Вінницький ОВК. Від. 1. Облікова картка військового поховання № 585; Гончар А.Г. «Чорний тюльпан». Книга Пам'яті про загиблих воїнів-«афганців» Вінницької області. Художньо-документальне видання. Вінниця, 1998. С. 147–148; Пам'ятки історії та культури Вінницької області: словникова частина / Упоряд.: Ю.А. Зінько, М.Р. Мудраченко та ін. Вінниця, 2011. С. 273; Томашпільщина : Ювілейний збірник / Упоряд.: Антонишин П.В., Сікал О.В. Вінниця, 2013. С. 120.
8. Гальчак С.Д. Визволення Вінниччини від нацистських загарбників (20 грудня 1943 р. — 28 березня 1944 р.). Вінниця, 2005. С. 277; Томашпільщина: Ювілейний збірник / Упоряд.: Антонишин П.В., Сікал О.В. Вінниця, 2013. С. 70.
9. Облікова картка на пам'ятку археології біля с. Вапнярки Томашпільського р-ну: поселення черняхівської культури, III–IV ст. н.е., // Архів управління культури і мистецтв Вінницької обласної державної адміністрації.
10. Книга пам'яті України. Вінницька область. Т. 6. К., 1995. С. 45–55; Томашпільщина : Ювілейний збірник / Упоряд.: Антонишин П.В., Сікал О.В. Вінниця, 2013. С. 58.
11. ЦАМО РФ. Ф. 1428. Оп. 2. Спр. 31. Арк. 13зв; Вінницький ОВК. Від. 1. Облікова картка військового поховання № 584; Вінницький ОВК. Від. 1. Облікова картка військового поховання № 584; Алфавітна книга воїнів загиблих в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років. Т. 2; Книга пам'яті України. Вінницька область. Т. 6. К., 1995. С. 55–59; Пам'ятки історії та культури Вінницької області : словникова частина / Упоряд.: Ю.А. Зінько, М.Р. Мудраченко та ін. Вінниця, 2011. С. 274; Томашпільщина : Ювілейний збірник / Упоряд.: Антонишин П.В., Сікал О.В. Вінниця, 2013. С. 70; Книга пам'яті України. Вінницька область. Т. 6. К., 1995. С. 55–59; Томашпільщина : Ювілейний збірник / Упоряд.: Антонишин П.В., Сікал О.В. Вінниця, 2013. С. 70.
12. Пам'ятки історії та культури Вінницької області : словникова частина / Упоряд.: Ю.А. Зінько, М.Р. Мудраченко та ін. Вінниця, 2011. С. 274; Томашпільщина : Ювілейний збірник / Упоряд.: Антонишин П.В., Сікал О.В. Вінниця, 2013. С. 61; Бабій І.П. Томашпільський край: з давніх часів до наших днів (З історії Поділля та Придністров'я) / І.П. Бабій, С.І. Бабій, В.С. Бабій, О.А. Куций, Л.І. Бабій. Вінниця, 2018. С. 171.
13. Герои Советского Союза. Краткий биографический словарь. Т. 1. Москва, 1987. Т. 2. С. 729; Гальчак С.Д. Герої Вінниччини. Вінниця, 2016. С. 15–16; Томашпільщина : Ювілейний збірник / Упоряд.: Антонишин П.В., Сікал О.В. Вінниця, 2013. 176 с .
14. ЦАМО РФ. Ф. 371. Оп. 818884. Спр. 77. Арк. 37зв; Вінницький ОВК. Від. 1. Облікова картка військового поховання № 583; Алфавітна книга воїнів, загиблих

в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945, том 2; Книга пам'яті України. Вінницька область. Т. 6. К., 1995. С. 45–55; Гальчак С.Д. Визволення Вінниччини від нацистських загарбників (20 грудня 1943 р. — 28 березня 1944 р.). Вінниця, 2005. С. 285; Белінська Ю.В., Подкопаєва Н.Д. ВИЛА. Про село Вила Томашпільського району Вінницької області : літературно-документальне видання. Серія «Моя Вінниччина» журналу «Вінницький край». Випуск 23. Вінниця. С. 17.

15. Томашпільщина : Ювілейний збірник / Упоряд.: Антонишин П.В., Сікал О.В. Вінниця, 2013. С. 58; Белінська Ю.В., Подкопаєва Н.Д. ВИЛА. Про село Вила Томашпільського району Вінницької області : літературно-документальне видання. Серія «Моя Вінниччина» журналу «Вінницький край». Випуск 23. Вінниця. С. 13–15.
16. ЦАМО РФ. Ф. 1262. Оп. 2. Спр. 31; Вінницький ОВК. Від. 1. Облікова картка військового поховання № 582; Пам'ятки історії та культури Вінницької області : словникова частина / Упоряд.: Ю.А. Зінько, М.Р. Мудраченко та ін. Вінниця, 2011. С. 274; Томашпільщина : Ювілейний збірник / Упоряд.: Антонишин П.В., Сікал О.В. Вінниця, 2013. С. 70.
17. Дані сільської ради с. Гнатків; Книга пам'яті України. Вінницька область. Т. 6. К., 1995. С. 70–77; Упоряд.: Ю.А. Зінько, М.Р. Мудраченко та ін. Вінниця, 2011. С. 274; Томашпільщина : Ювілейний збірник / Упоряд.: Антонишин П.В., Сікал О.В. Вінниця, 2013. С. 71; Бабій І.П. Томашпільський край: з давніх часів до наших днів (З історії Поділля та Придністров'я) / І.П. Бабій, С.І. Бабій, В.С. Бабій, О.А. Куций, Л.І. Бабій. Вінниця, 2018. С. 129.
18. Дані сільської ради с. Горишківка; Гальчак С.Д. Визволення Вінниччини від нацистських загарбників (20 грудня 1943 р. — 28 березня 1944 р.). Вінниця, 2005. С. 277.
19. Дані сільської ради с. Горишківка; Томашпільщина : Ювілейний збірник / Упоряд.: Антонишин П.В., Сікал О.В. Вінниця, 2013. С. 77–78.
20. Книга пам'яті України. Вінницька область. Т. 6. К., 1995. С. 77–84.
21. Книга пам'яті України. Вінницька область. Т. 6. К., 1995. С. 84–88; Томашпільщина : Ювілейний збірник / Упоряд.: Антонишин П.В., Сікал О.В. Вінниця, 2013. С. 84–93.
22. Книга пам'яті України. Вінницька область. Т. 6. К., 1995. С. 158–160.
23. Макаревич М.Л. Отчет о раскопках и разведках в сс. Стена и Кислицком Томашпольского р-на Винницкой обл. // Науковий архів ІА НАНУ. 1959/10. Арк. 22–23; Макаревич М.Л. Клад крем'яних сокир // Археологія. К., 1964. Т. XVI. С. 208–212; Рудь В. Звіт про роботу Східноподільської археологічної експедиції на території Вінницької області у 2014–2016 роках / В. Рудь, С. Федоров, О. Зайцева. С. 33–37. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/27329/1/%d0%97%d0%b2%d1%96%d1%82_%d0%bb%d0%b0%d0%b1.pdf . Дата доступу. 22. 06. 2021; Рудь В.С. Розвідки пам'яток трипільської культури на півдні Вінниччини / В.С. Рудь, С.С. Федоров, О.В. Зайцева // Археологічні дослідження в Україні 2015: зб. наук. ст. / НАН України, Інститут археології. К., 2016. С. 10–12.
24. Дані сільської ради с. Колоденки; Томашпільщина : Ювілейний збірник / Упоряд.: Антонишин П.В., Сікал О.В. Вінниця, 2013. С. 92.
25. Книга пам'яті України. Вінницька область. Т. 6. К., 1995. С. 93–96; Томашпільщина : Ювілейний збірник / Упоряд.: Антонишин П.В., Сікал О.В. Вінниця, 2013. С. 92.
26. ЦАМО РФ. Ф. 20076. Оп. 818884. Спр. 37. Арк. 22, 23 ; Ф. 371. Оп. 818884. Спр. 77. Арк. 31, 33 ; Ф. 1536. Оп. 2. Спр. 36. Арк. 37; Вінницький ОВК. Від. 1. Облікова картка військового поховання № 581; Алфавітна книга воїнів загиблих в роки

Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років. Т. 2; Гальчак С.Д. Визволення Вінниччини від нацистських загарбників (20 грудня 1943 р. — 28 березня 1944 р.). Вінниця, 2005. С. 277; Книга пам'яті України. Вінницька область. Т. 6. К., 1995. С. 96–106; Томашпільщина : Ювілейний збірник / Упоряд.: Антонишин П.В., Сікал О.В. Вінниця, 2013. С. 83.

27. Визначні пам'ятки Вінниччини : Альбом / Вінниц. обл. краєзн. музей: відп. за випуск К. Висоцька. Вінниця, 2011. 400 с.; Томашпільщина : Ювілейний збірник / Упоряд.: Антонишин П.В., Сікал О.В. Вінниця, 2013. 176 с.
28. Томашпільщина : Ювілейний збірник / Упоряд.: Антонишин П.В., Сікал О.В. Вінниця, 2013. 176 с .
29. Книга пам'яті України. Вінницька область. Т. 6. К., 1995. С. 106–111; Томашпільщина : Ювілейний збірник / Упоряд.: Антонишин П.В., Сікал О.В. Вінниця, 2013. С. 79.
30. Науковий архів Інституту археології НАН України. Ф. 3 (Архів С.С. Гамченка). Оп. 1. Спр. 90. Документ № 2: Щоденник розвідок і розшуків археологічних І. Зборовського в 1929 р. на Тульчинщині за відкритим листом Упрнауки № 358. Арк. 23зв.– 24зв.; Облікова картка на пам'ятку археології біля с. Марківка Томашпільського р-ну: поселення трипільської культури, 4300–3900 рр. до н. е. // Архів управління культури і мистецтв Вінницької обласної державної адміністрації.
31. ЦАМО РФ. Ф. 371. Оп. 818884. Спр. 77. Арк. 2, 3 ; Ф. 12. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 54; Вінницький ОВК. Від. 1. Облікова картка військового поховання № 580; Алфавітна книга воїнів загиблих в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років. Т. 2; Гальчак С.Д. Визволення Вінниччини від нацистських загарбників (20 грудня 1943 р. — 28 березня 1944 р.). Вінниця, 2005. С. 277; Книга пам'яті України. Вінницька область. Т. 6. К., 1995. С. 117–121; Томашпільщина : Ювілейний збірник / Упоряд.: Антонишин П.В., Сікал О.В. Вінниця, 2013. С. 105.
32. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. Вып. IX, Каменец-Подольск, 1901; Визначні пам'ятки Вінниччини : Альбом / Вінниц. обл. краєзн. музей: відп. за випуск К. Висоцька. Вінниця, 2011. 400 с.
33. Книга пам'яті України. Вінницька область. Т. 6. К., 1995. С. 125–131; Томашпільщина : Ювілейний збірник / Упоряд.: Антонишин П.В., Сікал О.В. Вінниця, 2013. С. 105.
34. Книга пам'яті України. Вінницька область. Т. 6. К., 1995. С. 131–138.
35. Там само, с. 140–144.
36. ЦАМО РФ. Ф. 3443. Оп. 2. Спр. 20. Арк. 34; Вінницький ОВК. Від. 1. Облікова картка військового поховання № 579; Алфавітна книга воїнів загиблих в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років. Т. 2; Гальчак С.Д. Визволення Вінниччини від нацистських загарбників (20 грудня 1943 р. — 28 березня 1944 р.). Вінниця, 2005. С. 278; Томашпільщина : Ювілейний збірник / Упоряд.: Антонишин П.В., Сікал О.В. Вінниця, 2013. С. 119.
37. Вінницький ОВК. Від. 1. Облікова картка військового поховання № 578; Гончар А.Г. «Чорний тюльпан». Книга Пам'яті про загиблих воїнів-«афганців» Вінницької області : Художньо-документальне видання. Вінниця, 1998. С. 313; Томашпільщина : Ювілейний збірник / Упоряд.: Антонишин П.В., Сікал О.В. Вінниця, 2013. С. 120.
38. Книга пам'яті України. Вінницька область. Т. 6. К., 1995. С. 149–154.
39. Дані сільської ради с. Пилипи-Борівські; Гальчак С.Д. Визволення Вінниччини від нацистських загарбників (20 грудня 1943 р. — 28 березня 1944 р.). Вінниця, 2005. С. 277; Пам'ятки історії та культури Вінницької області : словникова частина / Упоряд.: Ю.А. Зінько, М.Р. Мудраченко та ін. Вінниця, 2011. С. 275;

Томашпільщина : Ювілейний збірник / Упоряд.: Антонишин П.В., Сікал О.В. Вінниця, 2013. С. 133.
40. Вінницький ОВК. Від. 1. Облікова картка військового поховання № 577; Гончар А.Г. «Чорний тюльпан». Книга Пам'яті про загиблих воїнів-«афганців» Вінницької області : Художньо-документальне видання. Вінниця, 1998. С. 125; Пам'ятки історії та культури Вінницької області : словникова частина / Упоряд.: Ю.А. Зінько, М.Р. Мудраченко та ін. Вінниця, 2011. С. 275.
41. Книга пам'яті України. Вінницька область. Т. 6. К., 1995. С. 154–158; Томашпільщина : Ювілейний збірник / Упоряд.: Антонишин П.В., Сікал О.В. Вінниця, 2013. С. 132.
42. Книга пам'яті України. Вінницька область. Т. 6. К., 1995. С. 160–166; Томашпільщина : Ювілейний збірник / Упоряд.: Антонишин П.В., Сікал О.В. Вінниця, 2013. С. 134–135.
43. Вінницький ОВК. Від. 1. Облікова картка військового поховання № 576; Гончар А.Г. «Чорний тюльпан». Книга Пам'яті про загиблих воїнів-«афганців» Вінницької області : Художньо-документальне видання. Вінниця, 1998. С. 29; Томашпільщина : Ювілейний збірник / Упоряд.: Антонишин П.В., Сікал О.В. Вінниця, 2013. С. 120.
44. Книга пам'яті України. Вінницька область. Т. 6. К., 1995. С. 166–175; Томашпільщина : Ювілейний збірник / Упоряд.: Антонишин П.В., Сікал О.В. Вінниця, 2013. С. 138.
45. Нечитайло П.О. Дослідження печерного монастиря в с. Стіна // Матеріали X Подільської історико-краєзнавчої конференції / Ред. кол.: Винокур І.С. (відп. ред.), Баженов Л.В., Блажевич Ю.І. та ін. Кам'янець-Подільський, 2000. С. 137–144.
46. Науковий архів Інституту археології НАН України. Ф. 3 (Архів С.С. Гамченка). Оп. 1. Спр. 90. Документ № 1 : Зборовський І. Ч. Археологічні досліди на Тульчинщині в 1929 р. С. Стіна, Томашпільського району, врочище «Могилки» (Суха Стінка). Точка 3–4. Щоденник. 38 арк. (Далі — НА ІА НАН України); НА ІА НАН України. Ф. 3 (Архів С.С. Гамченка). Оп. 1. Спр. 90. Документ № 2: Щоденник розвідок і розшуків археологічних І. Зборовського в 1929 р. на Тульчинщині за відкритим листом Упрнауки № 358. Арк. 22; НА ІА НАН України. Ф. 3 (Архів С.С. Гамченка). Оп. 1. Спр. 91: Опис археологічних матеріалів дослідження 1929 р. у с. Стіна Томашпільського р-ну на Тульчинщині. 57 арк.; НА ІА НАН України. Ф. 3 (Архів С.С. Гамченка). Оп. 1. Спр. 92: Фото з розкопок С.С. Гамченком пам'яток трипільської культури на Поділлі («Тульчинщині») 1929 р. біля сіл Стіна і Печера та 1928 р. біля с. Білий Камінь. Документ № 1: Фотоматеріали розкопок С.С. Гамченком поселення трипільської культури біля с. Стіна (нині Томашпільський р-н, Вінницької обл.) у 1929 р. 85 арк.; Макаревич М.Л. Отчет об исследованиях в районе с. Стена на среднем Днестре в 1958 г. // Науковий архів ІА НАНУ. 1958/6; Макаревич М.Л. Отчет о раскопках и разведках в сс. Стена и Кислицком Томашпольского р-на Винницкой обл. // Науковий архів ІА НАНУ. 1959/10; Макаревич М.Л. Исследование в районе с. Стена на Среднем Днестре // КСИА АН УССР. К., 1960. Вып. 10. С. 23–32; Новицька М.А. До питання про текстиль трипільської культури // Археологія. К., 1948. Т. 2. С. 44–61; Новицкая М.А. Узорные ткани трипольской культуры (по материалам раскопок у с. Стена) // КСИА АН УССР. К., 1960. Вып. 10. С. 33–35; Якубенко О.О. Пізньотрипільське поселення Стіна І на Середньому Дністрі // Тези доповідей VIII Подільської історико-краєзнавчої конференції: Секція археології. Кам'янець-Подільський, 1990. С. 21–23; Відейко М.Ю. Стіна 2 // Енциклопедія трипільської цивілізації. К., 2004. Т. 2. С. 499; Ткачук Т.М. Стіна 4 / Т.М. Ткачук, О.О. Якубенко // Енциклопедія трипільської цивілізації. К., 2004. Т. 2. С. 499–502;

Ткачук Т.М. Знакові системи трипільсько-кукутенської культурно-історичної спільності (мальований посуд). Вінниця, 2005. Ч. 2. С. 289–300, 411–416; Антонишин П.В. Село Стіна: минуле і сьогодення / П.В. Антонишин, З.С. Гудченко // Одвічна Русава: етнографія та фольклор с. Стіна на Поділлі: Колективна монографія / Наук. ред. В.А. Косаківський. Вінниця, 2003. С. 6–7; Блажевич Н.В. Колекції Наукових фондів Інституту археології НАН України. Каталог / Н.В. Блажевич, Н.Б. Бурдо, І.С. Вітрик, А.О. Денисова, І.В. Карашевич, Є.Г. Карнаух, В.М. Корпусова, Л.В. Павленко, Н.О. Сон. К., 2007. С. 71–72, 81; Рекрут В. Іполит Зборовський (1875–1937). На перехресті двох епох. Вінниця, 2014. С. 445, 458–459, 628–635; Рудь В.С. Розвідки пам'яток трипільської культури на півдні Вінниччини / В.С. Рудь, С.С. Федоров, О.В. Зайцева // Археологічні дослідження в Україні 2015: зб. наук. ст. / НАН України, Інститут археології. К., 2016. С. 10–12.

47. ЦАМО РФ. Ф. 377. Оп. 8188840. Спр. 77 ; Ф. 1340. Оп. 2. Спр. 7; Вінницький ОВК. Від. 1. Облікова картка військового поховання № 575; Гальчак С.Д. Визволення Вінниччини від нацистських загарбників (20 грудня 1943 р. — 28 березня 1944 р.). Вінниця, 2005. С. 287; Пам'ятки історії та культури Вінницької області : словникова частина / Упоряд.: Ю.А. Зінько, М.Р. Мудраченко та ін. Вінниця, 2011. С. 275; Томашпільщина : Ювілейний збірник / Упоряд.: Антонишин П.В., Сікал О.В. Вінниця, 2013. С. 127.
48. Книга пам'яті України. Вінницька область. Т. 6. К., 1995. С. 175–185; Томашпільщина : Ювілейний збірник / Упоряд.: Антонишин П.В., Сікал О.В. Вінниця, 2013. С. 127.
49. Герои Советского Союза. Краткий биографический словарь. Т. 1. Москва, 1987. С. 644; Гальчак С.Д. Герої Вінниччини. Вінниця, 2016. С. 59–60; Томашпільщина : Ювілейний збірник / Упоряд.: Антонишин П.В., Сікал О.В. Вінниця, 2013. С. 127.
50. Сім чудес Вінниччини : Альбом / Вінниц. обл. краєзн. музей; відп. за випуск К. Висоцька. Вінниця, 2008. С. 52; Пам'ятки історії та культури Вінницької області : словникова частина / Упоряд.: Ю.А. Зінько, М.Р. Мудраченко та ін. Вінниця, 2011. С. 370; Томашпільщина : Ювілейний збірник / Упоряд.: Антонишин П.В., Сікал О.В. Вінниця, 2013. С. 125–126.
51. Науковий архів Інституту археології НАН України. Ф. 3 (Архів С.С. Гамченка). Оп. 1. Спр. 90. Документ № 2: Щоденник розвідок і розшуків археологічних І. Зборовського в 1929 р. на Тульчинщині за відкритим листом Упрнауки № 358. — Арк. 18зв.–22; Облікова картка на пам'ятку археології біля с. Яланець Томашпільського р-ну: поселення трипільської культури, 4300–3900 рр. до н.е. // Архів управління культури і мистецтв Вінницької обласної державної адміністрації.
52. Книга пам'яті України. Вінницька область. Т. 6. К., 1995. С. 185–196; Томашпільщина : Ювілейний збірник / Упоряд.: Антонишин П.В., Сікал О.В. Вінниця, 2013. С. 185–196.
53. Книга пам'яті України. Вінницька область. Т. 6. К., 1995. С. 112–116; Томашпільщина : Ювілейний збірник / Упоряд.: Антонишин П.В., Сікал О.В. Вінниця, 2013. С. 142–143.

Тростянецький район

1. ДАВіО. Ф. Р-138. Оп. 1. Спр. 64. Арк. 38–39 ; Ф. Р-254. Оп. 1. Спр. 793. Арк. 22; Книга Скорботи України. Вінницька область. 2 том / Відп. за вип. В.І. Конверський ; упоряд.: В.І. Конверський, Г.М. Лиманець, Й.М. Фінкільштейн. Вінниця, 2002. С. 361–404; Гусев-Оренбургский С.И. «Багровая книга» Погромы 1919–20 г.г. на

Украине. Дальневосточный Еврейский Общественный Комитет помощи сиротам-жертвам погромов («ДЕКОПО»): Харбин, 1922. С. 23–26; Козерод О.В., Бриман С.Я. Деникинский режим и еврейское население Украины 1919–1920 гг. Харьков, 1996. С. 49; По нашему краю «Революционный Тростянец» // Известия, 1922. 23 ноября; Лукин В., Соколова А., Хаймович Б. и др. 100 еврейских местечек Украины. Исторический путеводитель. Вып. 2. Подолия. С-Пб., 2000. С. 272–275; Квіч Я. Тростянецька «Стіна плачу» // Тростянецькі вісті. 2014. 29 серп. С. 4.

2. ДАВіО. Ф. Р-6023. Оп. 4. Спр. 1100; Реабілітовані історією: У 27 томах. Вінницька обл. / Редакція тому: І.С. Гамрецький (голова), В.П. Лациба, С.С. Нешик та ін. Упоряд: В.П. Лациба (керівник), В.І. Білоконь, К.Д. Бухін, В.Ю. Васильєв, К.В. Завальнюк, С.Л. Калитко, П.М. Кравченко, І.Г. Паламар, Р.Ю. Подкур, О.К. Струкевич. Кн. 1. Вінниця, 2006. С. 301; Там само, Кн. 2. Вінниця, 2007. С. 87; Там само, Кн. 4. Вінниця, 2012. С. 118, 727; Справа контрреволюційної шпигунсько-диверсійно-шкідницької організації у ветеринарній системі // Більшовицька правда. 1937. 2, 3 листоп.
3. ЦАМО РФ. Ф. 20076. Оп. 818884с. Спр. 32. Арк. 133, 205 ; Ф. 1466. Оп. 2. Спр. 22. Арк. 212, 237 ; Ф. 1694. Оп. 2. Спр. 14. Арк. 135, 135зв ; Ф. 20076. Оп. 818884. Спр. 37. Арк. 332 ; Ф. 18001. Оп. 2. Спр. 2. Арк. 47, 48; ДАВіО. Ф. Р-4422. Оп. 1. Спр. 36. Арк. 32 ; Ф. Р-4597. Оп. 1. Спр. 789. Арк. 62зв., 63 ; Ф. П-425. Оп. 1. Спр. 481. Арк. 65; Восемнадцатая в сражениях за Родину: Боевой путь 18-й армии. М., 1982. С. 33–34; Мудраченко М.Р. Друга партизанська бригада 1942–1944: від партизанщини до партизанства : науково-документальне дослідження. Вінниця, 2015. С. 359; Вінницький ОВК. Від. № 1. Облікова картка військового поховання № 592.
4. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР : (ил. справ.-каталог). В 4-х т. / Редкол.: Н.Л. Жариков (гл. ред.) и др. К., 1983. Т. 2. Винницкая область. С. 29–30; Визначні пам'ятки Вінниччини : Альбом / Вінниц. обл. краєзн. музей: відп. за вип. К. Висоцька. Вінниця, 2001. С. 208, 210.
5. ДАВіО. Ф. Р-2700. Оп. 4. Спр. 262. С. 1–5; Акт по приемке строительства Глыбочанской межколхозной ГЭС Винницкой области на госбюджет с долевым вложением колхозов. Март 1958 г.; г. Винница; «Гидротехиндустрия» лицензия Серия АЕ № 182234. Глыбочанская ГЭС на р. Южный Буг. Водолазное обследование гидротехнических сооружений. Технический отчет. 2013 г.; Министерство энергетики и электрификации УССР. Районное энергетическое управление «Винницаэнерго». «Технический паспорт Глыбочанской ГЭС. 1986 г.»; Рекрут Я. Загнуздали воду // Робітнича газета. 2003. 4 листоп.
6. Гордіївський могильник / за ред. В.І. Клочка. Вінниця, 2011. 288 с.; Лысенко С.Д. К вопросу о культурной принадлежности Гордеевского могильника // Stratum plus. 2015. № 2: Доисторическая Европа: интерпретация культур. С. 207–230.
7. Герои Советского Союза. М., 1988. Т. 2. С. 101–102.
8. Вінницький ОВК. Від. № 1. Облікова картка військового поховання № 596; Гончар А.Г. «Чорний тюльпан» : Художньо-документальне видання. Вінниця . С. 245.
9. Вінницький ОВК. Від. № 1. Облікова картка військового поховання № 59; Гончар А.Г. «Чорний тюльпан» : Художньо-документальне видання. Вінниця. С. 137.
10. Хавлюк П.І. Древньоруські городища на Південному Бузі // Слов'яно-руські старожитності. К., 1969. С. 156–174.
11. ЦАМО РФ. Ф. 371. Оп. 6372. Спр. 6. Арк. 37, 46, 47, 55 ; Ф. 9. Оп. 252919. Спр. 12. Арк. 48 ; Ф. 4. Оп. 18002. Спр. 405. Арк. 48 ; Ф. 1141. Оп. 2. Спр. 143. Арк. 69, 74, 75,

87–90 ; Ф. 1400. Оп. 42. Спр. 2. Арк. 8, 37, 39, 47; ДАВіО. Ф. Р-4422. Оп. 1. Спр. 36. Арк. 5–9 ; Ф. 4971. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 65; Восемнадцатая в сражениях за Родину: Боевой путь 18-й армии. М., 1982. С. 33–34; Карлов Ф.В. На огневых рубежах / лит. обраб. Н.Н. Денисова. К., 1982. С. 79–80; Вінницький ОВК. Від. № 1. Облікова картка військового поховання № 601; Алфавітна книга воїнів, загиблих в роки ВВв 1941–1945, том № 1, 2; «Военные госпиталя, которые дислоцировались в населенных пунктах Винницкой области в период Великой Отечественной войны».

12. ДАВіО. Ф. Р-4422. Оп. 1. Спр. 36. Арк. 4; Книга Скорботи України Вінницька область. 3 том. Вінниця, 2004. С. 113; Данилівська Г. Чорна пам'ять Зозулиного яру // Нове місто. 2001. 14 верес.; Балан Л. Пам'ять прощати не вміє / Ладижинська газета. 2001. 28 верес.
13. ЕСУ. Т. 16. Київ, 2016. С. 446; Провільська М.І. Ладижин древній та сучасний. Історичний нарис від Марії Провільської (Баклан). 2001. С. 49–53.
14. Хавлюк П.І. Древньоруські городища на Південному Бузі // Слов'яно-руські старожитності. К., 1969. С. 156–174; Болтрик Ю.В., Каряка О.В. Розвідки у Вінницькій області // Археологічні дослідження в Україні у 2014 р. К., 2015. С. 16–17.
15. ДАВіО. Ф. Р-1683. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 219–220, 222; Колокола памяти — вам, потомки. Воспоминания бывших узников гетто и концлагерей, проживающих в городе Ашдод (Израиль). Израиль — Ашдод. Издано амутой «Зикарон». С. 246–254; Книга Памяти. Мы обвиняем. Тель-Авив, 2002. С. 49; Матеріали Ободівського краєзнавчого музею.
16. ЦАМО РФ. Ф. 20076. Оп. 818884с. Спр. 5. Арк. 53, 53зв. ; Ф. 1536. Оп. 2. Спр. 36. Арк. 38, 38зв., 57 ; Ф. 1694. Оп. 2. Спр. 14. Арк. 135, 136; ДАВіО. Ф. Р-4422. Спр. 24. Арк. 2, 7; Алфавітна книга воїнів, загиблих в роки ВВв. 1941–1945. Т. 1, 2.
17. Визначні пам'ятки Вінниччини : Альбом / Вінниц. обл. краєзн. музей: відп. за вип. К. Висоцька. Вінниця, 2001. С. 206, 208.
18. Довідник з історії України : Посібн. для серед. загальноосв. навч. закл. / за заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. 2-ге вид. доопр. і доповн. К., 2002. С. 54.
19. Даниленко В.Н. Неолит Украины. Главы древней истории Юго-Восточной Европы. К., 1969. С. 62–70; Гаскевич Д.Л. Керамика с росписью в неолите Южного Буга // Stratum plus. 2017. № 2. С. 231–255.
20. Даниленко В.Н. Неолит Украины. Главы древней истории Юго-Восточной Европы. К., 1969. С. 71–78.
21. Герои Советского Союза. М., 1988. Т. 2. С. 482; Ямковий І.О. Рідне село Глибочок і Скибинці. Нариси з історії сіл та життя окремих громадян. К., 2016. С. 113.
22. ЦАМО РФ. Ф. 1622. Оп. 2. Спр. 49. Арк. 53, 63, 111 ; Ф. 20076. Оп. 818884. Спр. 77. Арк. 22, 39; ДАВіО. Ф. Р-4422. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 24 ; Ф. Р-4971. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 52; Лето 1941. Украина : Документы и материалы. Хроника событий / Коллектив авт. ; Сост.: Замлинский В.А. (руководитель) и др. К., 1991. С. 302; Вінницький ОВК. Від. № 1. Облікова картка військового поховання № 599.
23. Цвек .В. Охоронні розкопки на трипільському поселенні біля с. Тростянчика на Вінниччині // Тези доповідей Дев'ятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. Вінниця, 1990. С. 8–9; Рудь В. Геомагнітна зйомка та географічне моделювання у вивченні поселення Тростянчик / В. Рудь, Р. Улрау, О. Манігда // Вісник рятівної археології (Acta Archaeologiae Conservativae). Вип. 2. Львів, 2016. С. 55–76; Рудь В.С. Заглиблені об'єкти з поселення Тростянчик // Археологія. 2016. № 3. С. 65–75.
24. Засідання обласної науково-редакційної групи з підготовки матеріалів до Всеукраїнського науково-просвітницького, історико-краєзнавчого проекту «Місця пам'яті Української революції 1917–1921 років». Матеріали щодо реалізації

у Вінницькій області Всеукраїнського науково-просвітницького, історико-краєзнавчого проекту «Місця пам'яті Української революції 1917–1921 років». Вінниця, 2018. С. 11–13; Макух Н. Жили Україною та полягли у борні за неї…: [Про встановлення пам'ятного знаку — козацького хреста воїнам УНР-УГА в с. Тростянчик] // Тростянецькі вісті. 2013. 27 черв.

25. Вінницький ОВК. Від. № 1. Облікова картка військового поховання № 588; Гончар А.Г. «Чорний тюльпан : Художньо-документальне видання. Вінниця. С. 213.
26. З-над Божої ріки. Літературний біобібліографічний словник Вінниччини / упоряд. і заг. ред. А.М. Подолинного. Вінниця, 2001. С. 106–107; Кочур Г. Рік Михайла Драй-Хмари // Літературна Україна. 1989. 26 жовт. С. 6; Там само, Василевський П. Так загинув він на Колимі; Хлопченюк П.М. Драй-Хмара і Тростянчик / Тростянецькі вісті. 2002. 9, 10 лют. С. 4; Батозький марш Богдана Хмельницького : Історія, перекази, поезія / упоряд.: Т.М. Мартошенко, Л.А. Білоус. Тростянець, 2012. С. 27–28.
27. ЦАМО РФ. Ф. 20076. Оп. 818884. Спр. 32. Арк. 59 ; Ф. 20076. Оп. 818884с. Спр. 77. Арк. 3, 8, 27; ДАВіО. Ф. Р-4422. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 18, 22; Там само, Ф. Р-4971. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 60; Малюта І. На лінії заслону // Соціалістична культура. № 6, 1990. С. 8–9; Вінницький ОВК. Від. № 1. Облікова картка військового поховання № 602; Алфавітна книга воїнів, загиблих в роки ВВв 1941–1945 рр., Т. 1, 2.
28. ДАВіО. Ф. Р-2700. Оп. 17. Спр. 3385. Арк. 35–37; Дорош Н. Пам'ять має бути вічною // Тростянецькі вісті. 1992. 18 квіт.
29. Герои Советского Союза. М., 1988. Т. 2. С. 137.
30. Завершальна стадія української національної революції // В. Смолій, В. Степанков. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). К., 2009. С. 167; Калитко С.Л., Кравчук О.М. Батозька битва в історико-краєзнавчих публікаціях 60-х рр. XX ст. — початку XXI ст. // Матеріали XXIV Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції «Козацтво в історії України (До 360-річчя битви під Батогом)». 1–2 черв. 2012 р. Вінниця, 2012. С. 8; Оповідь п'ята // де Боплан Гійом Левассер. Опис України / П. Меріме. Українські козаки та їх останні гетьмани; Богдан Хмельницький. Львів, 1990. С. 265–273; Битва під Батогом 1–2 червня 1651 р. // І.С. Стороженко. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII ст. Книга перша: Воєнні дії 1648–1652 рр. : Наукове видання. Дніпропетровськ, 1996. С. 274–281; Українсько-польські війни першої половини 1650-х рр. // В.М. Литвин. Історія України : Підручник. — К., 2009. С. 178.
31. ДАВіО. Ф. Р-4971. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 68, 75; Завершальна стадія української національної революції // В. Смолій, В. Степанков. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). К., 2009. С. 167; Калитко С.Л., Кравчук О.М. Батозька битва в історико-краєзнавчих публікаціях 60-х рр. XX ст. — початку XXI ст. // Матеріали XXIV Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції: «Козацтво в історії України (До 360-річчя битви під Батогом)». 1–2 черв. 2012 р. Вінниця, 2012. С. 8; Оповідь п'ята // де Боплан Гійом Левассер. Опис України / П. Меріме. Українські козаки та їх останні гетьмани; Богдан Хмельницький. Львів, 1990. С. 265–273; Битва під Батогом 1–2 червня 1651 р. // І.С. Стороженко. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII ст. Книга перша: Воєнні дії 1648–1652 рр. : Наукове видання. Дніпропетровськ, 1996. С. 274–281; Українсько-польські війни першої половини 1650-х рр. // В.М. Литвин. Історія України. Підручник. К., 2009. С. 178; Батозький марш Богдана Хмельницького : Історія, перекази, поезія / упоряд. Т.М. Мартошенко, Л.А. Білоус. Тростянець, 2012. С. 5–10.

Тульчинський район

1. ЦАМО РФ. Ф. 371. Оп. 6372. Спр. 6. Арк. 7зв., 10, 55 ; Ф. 1469. Оп. 2. Спр. 27. Арк. 57, 58, 137, 237 ; Ф. 1340. Оп. 2. Спр. 7. Арк. 34, 35, 35зв., 49 ; Ф. 1464. Оп. 2. Спр. 53. Арк. 150, 151, 169 ; Ф. 1400. Оп. 2. Спр. 39. Арк. 8, 37, 116, 226; ДАВіО. Ф. Р-4422. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 7; Спр. 37. Арк. 14; Газета «Красная звезда» № 64 (5744) 1944, 16 берез.; Гальчак С.Д. У боях за Вінниччину. Вінниця, 1994. С. 39; Гальчак С.Д. Поділля в роки Другої світової війни (1939–1945). Вінниця, 2018. С. 86; Вінниччина у роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945. Київ, 1965. С. 65; Вінниччина в період ВВв : зб. док-в і матеріалів. Одеса, 1972. С. 78; Вінницький ОВК. Від. 1. Облікова картка військового поховання № 618; Алфавітна книга воїнів, загиблих в роки ВВв 1941–1945 рр. Т. 1, 2.
2. Вінницький ОВК. Від. 1. Облікова картка військового поховання № 29–30; Памятники истории и культуры Украинской ССР. Киев, 1987. С. 61; ДАВіО. Ф. Р-925. Оп. 2. Спр. 165. Арк. 20; Визначні пам'ятки Вінниччини : альбом / Він. обл. краєзнавчий музей. Відп. за випуск К. Висоцька. Вінниця, 2011. 400 с.
3. Історія міст і сіл Української РСР : в 26 т. Вінницька область / гол. ред. П.Т. Тронько ; АН УРСР, Ін-т історії. Київ. Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1972. С. 631; Большая советская энциклопедия. Москва, 1972. Т. 9. С. 88; Зузяк Т.П. Становлення й розвиток педагогічної освіти на Поділлі (к. 18 — поч. 19 ст.). Вінниця, 2017. Монографія.
4. ЦАМО РФ. Ф. 1340. Оп. 2. Спр. 7. Арк. 49 ; Ф. 1464. Оп. 2. Спр. 53. Арк. 86 ; Ф. 1400. Оп. 2. Спр. 39. Арк. 116, 226; Алфавітна книга воїнів, загиблих в роки ВВв 1941–1945 рр. Т. 1, 2; Книга пам'яті України. Вінницька обл. / Наукова редакція Гол. редколегії Книга пам'яті України при видавництві «Укр. енциклопедії» ім. М.П. Бажана. Київ, 1995. Т. 6. С. 405, 409–431; Гальчак С.Д. Визволення Вінниччини від нацистських загарбників (20 грудня 1943 р. — 28 березня 1944 р.). Вінниця, Книга-Вега, 2005. С. 212, 214; Андрущенко В.А. У пам'яті назавжди : про відкриття меморіального комплексу // Вінницька правда. 1978. 12 травня.
5. Вінницький ОВК. Від. 1. Облікова картка військового поховання № 621; Гончар А. «Чорний тюльпан»: Книга пам'яті про загиблих воїнів-«афганців» Вінницької області. Вінниця, 1998. С. 11; Черниш М. Війна в Афганістані (1979–1989) очима її учасників — земляків вінничан : спогади, листи, офіцерські документи, фото / Подільська старовина, Вінниця, 1993. С. 245–275; Марчук Т. Біль наш Афганістан // Вінницька газета. 1998. 21 травня; Чебан У. «Чорний тюльпан» Вінниччини // Урядовий кур'єр. 1998. 23 травня. С. 4.
6. Герои Советского Союза : в 2 т. Москва, 1987. Т. 1. С. 536; Підласко Т.В. Тульчин : путівник. Одеса, 1980. С. 48–49.
7. Вінницький ОВК. Від. 1. Облікова картка військового поховання № 622; Гончар А. «Чорний тюльпан» : книга пам'яті про загиблих воїнів-«афганців» Вінницької області / Вінниця, 1998. С. 293; Черниш М. Війна в Афганістані (1979–1989) очима її учасників — земляків вінничан : спогади, листи, офіцерські документи, фото / Подільська старовина, Вінниця, 1993. С. 245–275; Марчук Т. Біль наш Афганістан // Вінницька газета. 1998. 21 травня; Чебан У. «Чорний тюльпан» Вінниччини // Урядовий кур'єр. 1998. 23 травня. С. 4.
8. Вінницький ОВК. Від. 1. Облікова картка військового поховання № 620; Гончар А. «Чорний тюльпан» : книга пам'яті про загиблих воїнів-«афганців» Вінницької області / Вінниця, 1998. С. 337–341; Черниш М. Війна в Афганістані (1979–1989) очима її учасників — земляків вінничан : спогади, листи, офіцерські документи, фото / Подільська старовина, Вінниця, 1993. С. 245–275; Мар-

чук Т. Біль наш Афганістан // Вінницька газета. 1998. 21 травня; Чебан У. «Чорний тюльпан» Вінниччини // Урядовий кур'єр. 1998. 23 травня. С. 4.

9. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Вінницька область. Київ, 2008. С. 873; Пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років : наук.-практ. конференція у краєзнавчому музеї // Тульчинський край. 1993, 15 верес.; Голод і Голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. : зб. док-тів і матеріалів / Обл. редколегія наук.-докум. серії книг «Реабілітовані історією»: гол. І.С. Гамрецький, заст. гол. В.П. Лациба, С.С. Нешик та ін. Автори-упоряд.: Р.Ю. Подкур, В.Ю. Васильєв, П.М. Кравченко, В.П. Лациба, І.П. Мельничук, В.І. Петренко. Вінниця, ДП «ДКФ», 2007. С. 90–91, 110–111; Порожня А. Трагедія голодомору 1932–1933 років на Тульчинщині. Архіви свідчать // Тульчинський край. 1993. 9–13 жовт.; Голод на Україні (1931–1933) : док-ти і матеріали підгот. Є.П. Шаталіна, В.І. Марочко // Український історичний журнал. 1989. № 7. С. 99–111; Кошолап О.Ф. Історія Печери. Вінниця, 2011. С. 259–277.
10. Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область. К., 1972. С. 628–640; Малаков Д.В. По Брацлавщине: от Винницы до Тульчина. М., 1982. С. 147–182; Тульчин // 100 еврейских местечек Украины : ист. путеводитель. Подолия / [сост. В. Лукин, А. Соколова, Б. Хаймович; отв. ред. В. Лукин]. С-Пб., 2000. Вып. 2. С. 147–182; Вінниччина музейна : довідник. Вінниця, 2008. С. 48–49; Вігуржинський В.О. Тульчин — вчора, Тульчин — сьогодні : фотолітопис. 2017. С. 42; Памятники истории и культуры Украинской ССР. К., 1987. С. 62; Рекрут В. Іполит Зборовський (1875–1937). На перехресті двох епох. Вінниця, 2014, С. 438–439, 461; Підласко Т. Тульчин. Декабристи. Літо 1820. : про музей декабристського руху у Тульчині // Зоря комунізму. 1982. 17 серп.
11. Памятники истории и культуры УССР. К., 1987. С. 62; Підласко Т.В. Тульчин. 1980. С. 21–24; Вінниччина туристична : краєзнавчий довідник. Вінниця, 2009. С. 219–221; УРЕ. К., 1964. Т. 14. С. 588; Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область. К., 1972. С. 628–640; Колесник В. Відомі поляки в історії Вінниччини : бібліографічний словник. Вінниця, ВМГО «Розвиток», 2007. 1008 с.; Малаков Д.В. По Брацлавщине: от Винницы до Тульчина. М., 1982. С. 137–153; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. К., 1985. Т. 2. С. 30; Тимофієнко В. Зодчі України кінця — початку ХХ століть : біографічний довідник. К., 1999. 477 с.; Тульчин // 100 еврейских местечек Украины : ист. путеводитель. Подолия / [сост. В. Лукин, А. Соколова, Б. Хаймович; отв. ред. В. Лукин]. С-Пб., 2000. Вып. 2. С. 147–182; Шамраєва Р., Борисова Л. Палацовий ансамбль у Тульчині // Архітектурна спадщина України. 1996. Вип. 3. Ч. 2. С. 139.
12. Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область. К., 1972. С. 628–640; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. К., 1985. Т. 2. С. 32; Тульчин // 100 еврейских местечек Украины : ист. путеводитель. Подолия / [сост. В. Лукин, А. Соколова, Б. Хаймович; отв. ред. В. Лукин]. С-Пб., 2000. Вып. 2. С. 305–306.
13. Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область. К., 1972. С. 628–640; Колесник В. Відомі поляки в історії Вінниччини : бібліографічний словник. Вінниця, 2007. 1008 с.; Малаков Д.В. По Брацлавщине: от Винницы до Тульчина. М., 1982. С. 155–156; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. К., 1985. Т. 2. С. 32; Приходы и церкви Подольской епархии. Под редакцией священника Евфимия Сецинского. Біла Церква, 2008; Тимофієнко В. Зодчі України кінця — початку ХХ століть : Біографічний довідник. К., 1999. 477 с.; Тульчин // 100 еврейских местечек Украины : Ист. путеводитель. Подолия / [сост. Лукин В., Соколова А., Хаймович Б.; отв. ред. Лукин В.]. С-Пб., 2000. Вып. 2. С. 147–182.

14. Дудкевич Д.К., Пшук І.А. Тульчин, «Маяк», Одесса, 1967, С. 3, 11, 21; Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область. К., 1972. С. 628–640. Колесник В. Відомі поляки в історії Вінниччини : Бібліографічний словник. Вінниця, 2007. 1008 с., іл.; Малаков Д.В. По Брацлавщине: от Винницы до Тульчина. М., 1982. С. 155–156; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. К., 1985. Т. ІІ. С. 30
15. Тульчин // 100 еврейских местечек Украины : ист. путеводитель. Подолия / [сост. Лукин В., Соколова А., Хаймович Б.; отв. ред. Лукин В.]. С-Пб., 2000. Вып. 2. С. 147–182.
16. Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область. К., 1972. С. 628–640; Малаков Д.В. По Брацлавщине: от Винницы до Тульчина. М., 1982. С. 147; 156–157; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. К., 1985. Т. ІІ. С. 32; Тульчин // 100 еврейских местечек Украины : ист. путеводитель. Подолия / [сост. Лукин В., Соколова А., Хаймович Б.; отв. ред. Лукин В.]. С-Пб., 2000. Вып. 2. С. 147–182.
17. Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область. К., 1972. С. 628–640; Тульчин // 100 еврейских местечек Украины : ист. путеводитель. Подолия / [сост. Лукин В., Соколова А., Хаймович Б.; отв. ред. Лукин В.]. С-Пб., 2000. Вып. 2. С. 57–71; 147–182.
18. Історія міст і сіл Української РСР : в 26 т. Вінницька область / гол. ред. П.Т. Тронько ; АН УРСР, Ін-т історії. Київ. Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1972. С. 640; Малаков Д.В. По Брацлавщине (от Винницы до Тульчина). Москва, 1982. С. 152–155; Радянська енциклопедія історії України. Київ, 1972. Т. 4. С. 241; Визначні місця України. Київ, 1961. С. 105; Укр. радянська енциклопедія. Київ, 1964. Т. 14. С. 146–147; Памятники истории и культуры Украинской ССР. Киев, 1987. С. 62; Відкриття пам'ятника О.В. Суворову у Тульчині // Вінницька правда. 1954. 31 серп.; Кушнір І. Біографія пам'ятника // Комсомольське плем'я (Вінниця). 1972. 3 серп.
19. Газета «Робітнича газета» (м. Київ). 1991. 20 листоп.; Звід пам'яток історії та культури України : енциклопедичне видання в 28 т. : Київ. Кн. 1. Ч. 2 / Гол. редакція Зводу пам'яток історії та культури при видавництві «Укр. енциклопедія» ім. М.П. Бажана. Київ, 1999. С. 896–897; Укр. радянська енциклопедія. Київ, 1964. Т. 16. С. 288–296; Памятники истории и культуры Украинской ССР. Киев, 1987. С. 61; Ткачук П. Шевченко на Поділлі // Панорама (Вінниця). 1991. 18 травня; Лісовий М. Тарасовими шляхами // Панорама (Вінниця). 1991. 8 берез.
20. Завальнюк А.Ф. Микола Леонтович, листи, документи, духовні твори. Вінниця, 2007. 272 с.; Історія міст і сіл Української РСР : в 26 т. Вінницька область / гол. ред. П.Т. Тронько ; АН УРСР, Ін-т історії. Київ. Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1972. С. 634–635, 639; Памятники истории и культуры Украинской ССР. Киев, 1987. С. 62; Кравчук В., Подолинний А. Пам'ять землі подільської. Одеса, 1976. С. 74–76; Кушнір І. Пам'ятник у Тульчині // Вінницька правда. 1971. 18 квіт.; Монументальне і декоративне мистецтво в архітектурі України. Київ, 1975, С. 24–25; Мелентьев Ю.С. Не за три моря : о работе скульптора Г. Кальченко над памятником Н.Д. Леонтовичу в Тульчине // Молодая гвардия (Москва). 1982. С. 276–279; Яремченко Б. Микола Леонтович : історія України в особах : 19–20 ст. / Київ, 1995. С. 150–154; Королюк Н. Микола Дмитрович Леонтович (1877–1921). Київ, 1994. С. 5–28; Дяченко В. Микола Леонтович. Київ, 1985. 134 с.
21. Укр. радянська енциклопедія. Київ, 1982. Т. 8. С. 290; Підласко Т.В. Тульчин : путівник / Одеса, 1980. С. 14–15; Підласко Т.В. Будинок у Тульчині // Комсомольське плем'я (Вінниця). 1975. 25 груд.; Вінниччина туристична : краєзнавчий довідник / Вінниця, ДП «ДКФ», 2009. С. 310–312; Клапій В. Легенди Тульчинського краю. Кн. 1. Вінниця 2010, С. 27–31; Одинец М. Над холмами Тульчина //

Правда (Москва). 1975. 10 декабря; Ткаченко Ж. Память о декабристе // Социалистическая индустрия (Москва). 1981. 8 февраля; Щербань Л. Тульчинщини уславлена земля : путівник / Тульчин, 2016, С. 28.
22. Підласко Т.В. Тульчин : путівник / Одеса, 1980. С. 17–19; Історія міст і сіл Української РСР : в 26 т. Вінницька область / гол. ред. П.Т. Тронько ; АН УРСР, Ін-т історії. Київ. Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1972. С. 630; Подолинний А.М. З-над Божої ріки. Вінниця, 2001. С. 280–281; Вігуржинський В.О. Тульчин — вчора, Тульчин — сьогодні : фотолітопис .Вінниця, 2007. С. 66.
23. Середа А. Кость Віталійович Широцький : в кн. «Збірник Секції мистецтв» / Укр. наукове товариство. Т. 1. Київ, 1921; Історія міст і сіл Української РСР : в 26 т. Вінницька область / гол. ред. П.Т. Тронько ; АН УРСР, Ін-т історії. Київ. Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1972. С. 350; Укр. радянська енциклопедія. Київ, 1964. Т. 16, С. 320–321; Памятники истории и культуры Украинской ССР. Киев, 1987. С. 61; Підласко Т.В. Тульчин : путівник / Одеса, 1980. С. 75.
24. Книга пам'яті України. Вінницька обл. / Наукова редакція Гол. редколегії Книга пам'яті України при видавництві «Укр. енциклопедії» ім. М.П. Бажана. Київ, 1995. Т. 6. С. 405, 516–521.
25. Сецинский Е. Археологическая карта Подольской губернии. Труды 11-го археологического съезда в Киеве 1899 г. Москва, 1901. Т. 1. С. 240; Облікова картка на пам'ятку археології біля с. Бортники Тульчинського р-ну: курган 3 тис. до н.е. — 1 тис. н.е. // Архів управління культури і мистецтв Вінницької обласної державної адміністрації.
26. ЦАМО РФ. Ф. 1141. Оп. 2. Спр. 143. Арк. 59, 69, 74, 75, 84, 85; Вінницький ОВК. Від. 1. Облікова картка військового поховання № 611; Алфавітна книга воїнів, загиблих в роки ВВв 1941–1945 рр. Т. 1, 2; Памятники истории и культуры Украинской ССР. Киев, 1987. С. 61.
27. Облікова картка на пам'ятку археології біля с. Зарічне Тульчинського р-ну: скіфські кургани 5–4 ст. до н.е. // Архів управління культури і мистецтв Вінницької обласної державної адміністрації.
28. Герои Советского Союза : в 2 т. / Москва, 1987. Т. 1. С. 185; Радянська енциклопедія історії України. Київ, 1969. Т. 1. С. 179; Історія міст і сіл Української РСР : в 26 т. Вінницька область / гол. ред. П.Т. Тронько ; АН УРСР, Ін-т історії. Київ. Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1972. С. 657; Памятники истории и культуры Украинской ССР. Киев, 1987. С. 61; Овеянные славой имена : очерки о Героях Советского Союза, уроженцах Винницкой области / Одесса, 1983. С. 36–37.
29. ЦАМО РФ. 125 гв. сд., 2 гв. сп. Ф. 1340. Оп. 2. Спр. 7. Арк. 513; Алфавітна книга воїнів, загиблих в роки ВВв. 1941–1945 рр. Т. 1, 2; Памятники истории и культуры Украинской ССР. Киев, 1987. С. 61; Яшин З. Живі пам'ятають : про меморіал Пам'яті і Слави в честь загиблих в боротьбі з фашизмом // Вінницька правда. 1984. 10 листоп.
30. Вінниччина музейна : довідник / Вінниця, 2008. С. 48–49; Памятники истории и культуры Украинской ССР. Киев, 1987. С. 61; Большая советская энциклопедия. Москва, 1972. Т. 8. С. 38; Там само, Т. 22. С. 403.
31. Памятники истории и культуры Украинской ССР. Киев, 1987. С. 61; Підласко Т.В. Тульчин : путівник / Одеса, 1980. С. 56; Ткачук П. Шевченко на Поділлі // Панорама (Вінниця). 1991. 18 травня; Лісовий М. Тарасовими шляхами // «Панорама (Вінниця). 1991. 8 берез.
32. Укр. радянська енциклопедія. Київ, 1982. Т. 8. С. 290; Довідник з історії України. Київ, 2002. С. 566–567; Памятники истории и культуры Украинской ССР. Киев, 1987. С. 62; Історія міст і сіл Української РСР : в 26 т. Вінницька область / гол. ред. П.Т. Тронько ; АН УРСР, Ін-т історії. Київ. Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1972. С. 630,

634; Визначні місця України. Київ, 1961. С. 105; Підласко Т.В. Тульчин : путівник / Одеса, 1980. С. 56–58.

33. ЦАМО РФ. Ф. 408. Оп. 53863. Спр. 6. Арк. 88; Памятники истории и культуры Украинской ССР. Киев, 1987. С. 61; Алфавітна книга воїнів, загиблих в роки ВВв. 1941–1945 рр. Т. 1, 2; Вінницький ОВК. Від. 1. Облікова картка військового поховання № 605.
34. Книга пам'яті України. Вінницька обл. / Наукова редакція Гол. редколегії Книга пам'яті України при видавництві «Укр. енциклопедії» ім. М.П. Бажана. Київ, 1995. Т. 6. С. 561–571; ЦАМО РФ. Ф. 1400. Оп. 2. Спр. 39. Арк. 116, 117, 119; Алфавітна книга воїнів, загиблих в роки ВВв 1941–1945 рр. Т. 1, 2; Вінницький ОВК. Від. 1. Облікова картка військового поховання № 606; Герои Советского Союза : в 2 т. / Москва, 1987. Т. 1. С. 290; Гальчак С.Д. Визволення Вінниччини від нацистських загарбників (20 грудня 1943 р. — 28 березня 1944 р.). Вінниця, 2005. С. 111, 115.
35. Укр. радянська енциклопедія. Київ, 1962. Т. 3. С. 360; Тези доповідей 16-ї Вінницької обл. іст.-краєзнавч. конференції. 11 лют. 1997 р. С. 21, 85–87; Памятники истории и культуры Украинской ССР. Киев, 1987. С. 61.
36. Памятники истории и культуры Украинской ССР. Киев, 1987. С. 62; Підласко Т.В. Тульчин : путівник / Одеса, 1980. С. 49–50; Книга пам'яті України. Вінницька обл. / Наукова редакція Гол. редколегії Книга пам'яті України при видавництві «Укр. енциклопедії» ім. М.П. Бажана. Київ, 1995. Т. 6. С. 579–581; Кошолап О.Ф. Історія Печери. Вінниця, 2011. С. 259–277, 314–315; Гальчак С.Д. Визволення Вінниччини від нацистських загарбників (20 грудня 1943 р. — 28 березня 1944 р.). Вінниця, Книга-Вега, 2005. С. 160; Дорош М. І вічна юність // Вінницька правда. 1977. 26 травня; Порожня А. Трагедія голодомору 1932–1933 років на Тульчинщині. Архіви свідчать // Тульчинський край. 1993. 9–13 жовт.
37. Облікова картка на пам'ятку археології біля с. Мазурівка Тульчинського р-ну: городище та селище уличів X–XI ст. // Архів управління культури і мистецтв Вінницької обласної державної адміністрації; Хавлюк П.І. Древньоруські городища на Південному Бузі // Слов'яно-руські старожитності. К., 1969. С. 158–162; Грабовська О.В. Звіт про результати археологічної розвідки на території Вінницької області 2015 р. // Науковий архів Інституту археології НАН України. 2015; Кучера М.П. Слов'яно-руські городища VIII–XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем. К., 1999. С. 21, 211.
38. ЦАМО РФ. Ф. 33. Оп. 690155. Спр. 2232. Арк. 131 ; Оп. 686196. Спр. 4097. Арк. 32; Бітченко В. Перший пам'ятник Миколі Кучерявому // Зоря комунізму (Тульчин). 1978. 29 лип.; Щипковська М. Син // Комсомольське плем'я (Вінниця). 1984. 20 берез.; Овеянные славой имена : очерки о Героях Советского Союза уроженцах Винницкой области / Одесса, 1983. С. 151–152; Герои Советского Союза : в 2 т. / Москва, 1987. Т. 1. С. 833; Підласко Т.В. Тульчин : путівник / Одеса, 1980. С. 43–46; Сичова Т. По зову сердца. Киев, 1968. С. 416; Гальчак С.Д. Ступені мужності. Вінниця, 1995. С. 60–62; Памятники истории и культуры Украинской ССР. Киев, 1987. С. 62; Снітковський І. Салютує пам'ять : про відкриття пам'ятника М. Кучерявому // Вінницька правда. 1966. 3 лип.
39. Облікова картка на пам'ятку археології біля с. Маньківка Тульчинського р-ну: городище та селище уличів X–XI ст. // Архів управління культури і мистецтв Вінницької обласної державної адміністрації; Хавлюк П.І. Древньоруські городища на Південному Бузі // Слов'яно-руські старожитності. К., 1969. С. 158–170; Кучера М.П. Слов'яно-руські городища VIII–XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем. К., 1999. С. 21, 211.

40. Підласко Т.В. Тульчин : путівник / Одеса, 1980. С. 20–21; Історія міст і сіл Української РСР : в 26 т. Вінницька область / гол. ред. П.Т. Тронько ; АН УРСР, Ін-т історії. Київ. Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1972. С. 640; Подолинний А.М. З-над Божої ріки. Вінниця, 2001. С. 300; Укр. радянська енциклопедія. Київ, 1963. Т. 12. С. 561–562; Федоренко І. З шаною до земляків // Панорама (Вінниця). 1991. 26 берез.
41. Облікова картка на пам'ятку археології біля с. Михайлівка Тульчинського р-ну: городище уличів X–XI ст. // Архів управління культури і мистецтв Вінницької обласної державної адміністрації; Рубін М.Б. Звіт про роботу експедиції Вінницького державного педагогічного інституту та обласного краєзнавчого музею за 1951 р. // Науковий архів ІА НАНУ. 1951/25. С. 2–3; Хавлюк П.І. Древньоруські городища на Південному Бузі // Слов'яно-руські старожитності. К., 1969. С. 158.
42. Облікова картка на пам'ятку археології біля с. Михайлівка Тульчинського р-ну: поселення трипільської культури, 5–4 тис. до н. е. // Архів управління культури і мистецтв Вінницької обласної державної адміністрації; Рубін М.Б. Звіт про роботу експедиції Вінницького державного педагогічного інституту та обласного краєзнавчого музею за 1951 р. // Науковий архів ІА НАНУ. 1951/25. С. 2–3; Розвідки на території Вінницької області // Археологічні пам'ятки. К., 1955. Т. 5. С. 190.
43. Науковий архів ІА НАН України. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 91. Фото з розкопок С.С. Гамченком пам'яток трипільської культури на Поділлі («Тульчинщині») 1929 р. біля сіл Стіна і Печера та 1928 р. біля с. Білий Камінь; Березовец Д.Т. Отчет о разведке по верхнему течению реки Южный Буг. 1947 год // Науковий архів ІА НАН України. 1947. Арк. 11–12; Артамонов М.И. Некоторые итоги пятилетних исследований Юго-Подольской археологической экспедиции // КСИА АН УССР. К., 1955. Вып. 4. С. 84–85; Черныш Е.К. Многослойный памятник у с. Печоры на Ю. Буге // Археологический сборник Государственного Эрмитажа. Л., 1959. Вып. 1. С. 166–201; Бурдо Н.Б. Печера // Енциклопедія трипільської цивілізації. К., 2004. Т. 2. С. 412–413; Облікова картка на багатошарову пам'ятку археології біля с. Печера Тульчинського р-ну: поселення трипільської культури (етапи ВІ, СІІ), замчисько пізнього середньовіччя (XVII ст.) // Архів управління культури і мистецтв Вінницької обласної державної адміністрації.
44. Артамонов М.И. Археологические исследования в Южной Подолии (Винницкой области) в 1948 г. // Вестник ЛГУ. № 11. 1948. С. 177–181; Артамонов М.И. Археологические исследования в Южной Подолии в 1952–1953 гг. // КСИИМК. Вып. 59. 1955. С. 100–117; Артамонов М.И. Некоторые итоги пятилетних исследований Юго-Подольской археологической экспедиции // КСИА АН УССР. К., 1955. Вып. 4. С. 84; Клочко В.І. Могильник Печера / В.І. Клочко, М.В. Потупчик, К. Слюсарська // Гордіївський могильник / За ред. д.і.н. В.І. Клочко. Вінниця, 2011. С. 141–150.
45. Хавлюк П.І. Звіт про археологічну розвідку в верхній течії р. Південний Буг у 1956 р. // Науковий архів ІА НАНУ. 1956/21. Арк. 2–3; Даниленко В.Н. Археологические исследования на Южном Буге в 1957–1958 гг. Отчет о работе Среднебугской неолитической экспедиции // Науковий архів ІА НАНУ. 1958/5. Арк. 3–6; Хавлюк П.И. Стоянки развитого неолита в средней части Ю. Буга // КСИА АН СССР. М., 1959. Вып. 75. С. 169–173; Даниленко В.Н. Неолит Украины. К., 1969. С. 114–117; Гаскевич Д.Л. Археологічні розвідки пам'яток буго-дністровської культури у 2003–2005 рр. // Археологічні дослідження в Україні 2004–2005 рр. : Збірка наук. пр. / За ред. Н.О. Гаврилюк. Вип. 8. Київ ; Запоріжжя, 2006. С. 118–120; Гаскевич Д.Л. Форма дна керамічного посуду буго-дністровської культури

пам'яток лісостепового Побужжя // Археологический альманах. Вып. 19. Донецк, 2008. С. 292–294; Гаскевич Д.Л. Проблеми радіовуглецевого датування буго-дністровської неолітичної культури // Археологія. 2014. № 4. С. 3–17.

46. Облікова картка на пам'ятку археології біля с. Печера Тульчинського р-ну: поселення черняхівської культури 2–4 ст. н.е. // Архів управління культури і мистецтв Вінницької обласної державної адміністрації.
47. Кошолап О.Ф. Історія Печери. Вінниця, 2011. С. 297–300; Тульчин. 100 еврейских местечек Украины : ист. путеводитель. Подолия / Сост.: В. Лукин, А. Соколова, Б. Хаймович ; отв. ред. В. Лукин. Санкт-Петербург, 2000. Вып. 2. С. 147–182; Памятники истории и культуры Украинской ССР. Киев, 1987. С. 62; Документы и материалы по истории евреев Украины. Период нацистской оккупации (1941–1944). Винницкая область. Катастрофа (ШОА) и сопротивление. Свидетельства евреев-узников концлагерей и гетто, участников партизанского движения и подпольной борьбы. Под общей редакцией Д-ра А. Пинхаса (Израиль), Д-ра А. Степаненко (Украина). Составители: Д-р И. Маляр (Израиль), Ф. Винокурова (Украина). Издание «Бейт Лохамей ха-Геттаот», Тель-Авив ; Киев, 1994. С. 29, 71–74, 83–91; Книга скорботи України. Вінницька область. Т. 2. Вінниця / Обл. редколегія Книги пам'яті України. 2002. С. 405–465; Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941–1944) / Упоряд. М.Г. Дубик. Київ, 2000. С. 50; ДА РФ (Державний архів РФ). Ф. Р-7021. Оп. 54. Спр. 1259. Арк. 2. (з акта селищної надзвичайної державної комісії від 5.11.1944. В с. Рогізна був табір цивільного населення, потім у серпні 1943 р., переведений в Печору, де знищено 539 чоловік, з них 166 дітей, 1941–1943); Там само, Арк. 4, 33. (з акта селищної надзвичайної державної комісії від 3.11.1944. В с. Печора було гетто, де знищено 9450 чоловік з 11 тисяч, 1941–1944); Там само, Спр. 1271. Арк. 8, 11. (з протоколу допиту Березної Р.Б. від 16.04.1945: в Печорському таборі-гетто утримувалося близько 5 тис. євреїв, 1942); ЦДАГО (Центральний державний архів громадських організацій). Ф. 57. Оп. 4. Спр. 210. (Гетто); Там само, Ф. 166. Оп. 3. Спр. 202. Арк. 7–9. (4800 євреїв, залишилось 350 чоловік); ДАВіО. Ф. Р-6022. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 52. (грудень 1941 — березень 1944, список громадян, що перебували в концтаборі); Там само, Ф. Р-1417. Оп. 3. Спр. 1. (табір-гетто, списки); Ходорковський Ю. Єврейські некрополі України. Київ, 1998. С. 39.
48. Колесник В. Відомі поляки в історії Вінниччини : Бібліографічний словник. Вінниця, 2007. 1008 с., іл.; Малаков Д.В. Архітектор Городецький. Архівні розвідки. К., 2013. С. 270–278; Малаков Д.В. По Брацлавщине: от Винницы до Тульчина. М., 1982. С. 124–125; Науково-проектна документація: ремонтно-реставраційні роботи костьолу в с. Печера Тульчинського району Вінницької обл. УСНРПИ «Укрпроектреставрация»; Тимофієнко В. Зодчі України кінця — початку ХХ століть : Біографічний довідник. К., 1999. 477 с.
49. Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область. К., 1972. С. 659; Колесник В. Відомі поляки в історії Вінниччини : Бібліографічний словник. Вінниця, 2007. 1008 с., іл.; Малаков Д.В. По Брацлавщине: от Винницы до Тульчина. М., 1982. —. С. 118–121; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. К., 1985. Т. ІІ. С. 10–11; Приходы и церкви Подольской епархии. Под редакцией священника Евфимия Сецинского. Біла Церква, 2009. С. 118–121.
50. Хавлюк П.І. Древньоруські городища на Південному Бузі // Слов'яно-руські старожитності. К., 1969. С. 156–174; Облікова картка на пам'ятку археології біля с. Суворовське Тульчинського р-ну: городище та селище уличів (Х–ХІ ст.) // Архів управління культури і мистецтв Вінницької обласної державної адміністрації.

51. Хавлюк П.І. Древньоруські городища на Південному Бузі // Слов'яно-руські старожитності. К., 1969. С. 156–174; Облікова картка на пам'ятку археології біля с. Тарасівка Тульчинського р-ну: городище та селище уличів (X–XI ст.) // Архів управління культури і мистецтв Вінницької обласної державної адміністрації.
52. Хавлюк П.І. Древньоруські городища на Південному Бузі // Слов'яно-руські старожитності. К., 1969. С. 156–174; Облікова картка на пам'ятку археології біля с. Тарасівка Тульчинського р-ну: городище та селище уличів (X–XI ст.) // Архів управління культури і мистецтв Вінницької обласної державної адміністрації.
53. ЦАМО РФ. Ф. 1340. Оп. 2. Спр. 7. Арк. 49 ; Ф. 1138. Оп. 2. Спр. 38. Арк. 29. Т. 1; Історія міст і сіл Української РСР : в 26 т. Вінницька область / гол. ред. П.Т. Тронько ; АН УРСР; Ін-т історії. Київ, 1972. С. 649; Кушнір І. Священні місця Тиманівки // Комсомольське плем'я (Вінниця). 1967. 10 верес.; Кушнір І. Вічний вогонь слави // Зоря комунізму (Тульчин). 1981. 18 серп.; Вінниччина музейна : довідник / Вінниця, 2008. С. 84; Памятники истории и культуры Украинской ССР. Киев, 1987. С. 62.
54. Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область. К., 1972. С. 640–643; Колесник В. Відомі поляки в історії Вінниччини : Бібліографічний словник. Вінниця, 2007. 1008 с., іл.; Малаков Д.В. По Брацлавщине: от Винницы до Тульчина. М., 1982. С. 169–172; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. К., 1985. Т. II. С. 10–11; Томілович Л. Історичні садиби Вінницької області. Чернігів, 2011. 220 с.
55. Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область. К., 1972. С. 639–643; Колесник В. Відомі поляки в історії Вінниччини : Бібліографічний словник. Вінниця, 2007. 1008 с., іл.; Малаков Д.В. По Брацлавщине: от Винницы до Тульчина. М., 1982. С. 169–172; Томілович Л. Історичні садиби Вінницької області. Чернігів, 2011. 220 с.
56. Підласко Т.В. Тульчин : путівник / Одеса, 1980. С. 73–76; Кушнір І. Талановитому організаторові колгоспного виробництва // Комсомольське плем'я (Вінниця). 1978. 7 листоп.; Рябий М. Коли й метал плавився // Літературна Україна (Київ). 1979. 23 лют.; Малаков Д.В. По Брацлавщине (от Винницы до Тульчина). Москва, 1982. С. 169–172; Памятники истории и культуры Украинской ССР. Киев, 1987. С. 62; Історія міст і сіл Української РСР : в 26 т. Вінницька область / гол. ред. П.Т. Тронько ; АН УРСР, Ін-т історії. Київ, 1972. С. 647; Рябий М. Джерела під зорями. Одеса, 1975. С. 110.
57. Підласко Т.В. Тульчин : путівник / Одеса, 1980. С. 6–10; Кушнір І. Тут жив Суворов // Вінницька правда. 1979. 24 листоп.; Малаков Д.В. По Брацлавщине (от Винницы до Тульчина). Москва, 1982. С. 152–155; Укр. радянська енциклопедія. Київ, 1963. Т. 14. С. 146–147; Памятники истории и культуры Украинской ССР. Киев, 1987. С. 62.
58. Хавлюк П.І. Науковий звіт про дослідження археологічних пам'яток на території Південного Побужжя експедицією Вінницького педінституту в 1978 р. // Науковий архів ІА НАНУ. 1978/54; Гусев С.О. Трипільська культура Середнього Побужжя рубежу IV–III тис. до н.е. Вінниця, 1995. С. 127–132; Облікова картка на пам'ятку археології біля с. Торків Тульчинського р-ну: поселення трипільської культури (етап СІ) // Архів управління культури і мистецтв Вінницької обласної державної адміністрації.
59. ЦАМО РФ. Ф. 1400. Оп. 2. Спр. 39. Арк. 225 ; Ф. 1141. Оп. 2. Спр. 143. Арк. 77, 97, 103; Гальчак С.Д. У боях за Вінниччину. Вінниця, 1994. С. 46; Памятники истории и культуры Украинской ССР. Киев, 1987. С. 62.

60. Облікова картка на пам'ятку археології біля с. Холодівка Тульчинського р-ну: поселення черняхівської культури 2–4 ст. н.е. // Архів управління культури і мистецтв Вінницької обласної державної адміністрації.
61. Облікова картка на пам'ятку археології біля с. Холодівка Тульчинського р-ну: скіфські кургани 5–4 ст. до н.е. // Архів управління культури і мистецтв Вінницької обласної державної адміністрації.
62. Дудкевич Д. Олексійове повернення // Вінницька правда. 1966. 26 травня; Воронюк О., Сахневич Л. Сяйво золотих зірок. Одеса, 1970. С. 74–78; Сахневич Л. Продовження розповіді : нове про Героя Радянського Союзу земляка О.Ф. Гриба // Зоря комунізму (Тульчин). 1980. 8 травня; Овеянные славой имена : очерки о Героях Советского Союза уроженцах Винницкой области / Одесса, 1983. С. 82–83; Герои Советского Союза : в 2 т. / Москва, 1987. Т. 1. С. 368; Памятники истории и культуры Украинской ССР. Киев, 1987. С. 62; Історія міст і сіл Української РСР : в 26 т. Вінницька область / гол. ред. П.Т. Тронько ; АН УРСР, Ін-т історії. Київ, 1972. С. 600.
63. Гальчак С.Д. Визволення Вінниччини від нацистських загарбників (20 грудня 1943 р. — 28 березня 1944 р.). Вінниця, Книга-Вега, 2005. С. 221; Гальчак С.Д. У боях за Вінниччину. Вінниця, 1994. С. 40–41; ЦАМО РФ. Ф. 1400. Оп. 2. Спр. 39. Арк. 225 ; Ф. 1141. Оп. 2. Спр. 143. Арк. 77 ; Ф. 1521. Оп. 2. Спр. 27. Арк. 37, 82; Вінницький ОВК. Від. 1. Облікова картка військового поховання № 604; Алфавітна книга воїнів, загиблих в роки ВВв 1941–1945 рр. Т. 1, 2; Памятники истории и культуры Украинской ССР. Киев, 1987. С. 62.
64. Дробчак Г. Про подвиги визволителів // Сільські вісті (Київ). 1980. 5 серп.; Газета «Радянська Україна». 1967. 11 травня; Тут не забувають нашого земляка: вшанування пам'яті Ф.І. Жарчинського у НДР // Зоря комунізму (Тульчин). 1980. 26 черв.; Герои Советского Союза : в 2 т. / Москва, 1987. Т. 1. С. 496; Памятники истории и культуры Украинской ССР. Киев, 1987. С. 62.
65. Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область. К., 1972. С. 650–652; Колесник В. Відомі поляки в історії Вінниччини : Бібліографічний словник. Вінниця, 2007. 1008 с., іл.; Малаков Д.В. По Брацлавщине: от Винницы до Тульчина. М., 1982. С. 128–129; Малаков Д.В. Архітектор Городецький. Архівні розвідки. К., 2013. С. 237–244; Томілович Л. Історичні садиби Вінницької області. Чернігів, 2011. С. 208–210.
66. Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область. К., 1972. С. 650–652; Колесник В. Відомі поляки в історії Вінниччини : Бібліографічний словник. Вінниця, 2007. 1008 с., іл.; Малаков Д.В. По Брацлавщине: от Винницы до Тульчина. М., 1982. С. 169–172; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. К., 1985. Т. ІІ. С. 10–11; Томілович Л. Історичні садиби Вінницької області. Чернігів, 2011. С. 207–209.
67. Воронюк О., Сахневич Л. Сяйво золотих зірок. Одеса, 1970. С. 109–111; Овеянные славой имена : очерки о Героях Советского Союза уроженцах Винницкой области / Одесса, 1983. С. 122–123; Андрущенко В. У пам'яті назавжди // Вінницька правда. 1982. 15 травня; Герои Советского Союза : в 2 т. / Москва, 1987. Т. 1. С. 662; Підласко Т.В. Тульчин : путівник / Одеса, 1980. С. 39; Памятники истории и культуры Украинской ССР. Киев, 1987. С. 62.
68. Підласко Т.В. Тульчин : путівник / Одеса, 1980. С. 40–41; Про відкриття пам'ятника Я.Д. Качурі 9 листопада 1977 року // Пам'ятники України. 1979. № 1. С. 54; Визначні місця України. Київ, 1961. С. 106; Подолинний А.М. З-над Божої ріки. Вінниця, 2001. С. 40–41; Памятники истории и культуры Украинской ССР. Киев, 1987. С. 62.

Хмільницький район

1. Виногродська Л.І. Археологічні дослідження на території Замкової гори у м. Хмільник Вінницької області // Археологічні дослідження в Україні 2016 р. К., 2018. С. 7–9.
2. ЦАМО РФ. Ф. 1563. Оп. 2. Спр. 2 ; Ф. 1206. Оп. 2. Спр. 91, 92; Вінницький ОВК. Від. 1. Облікова картка військового поховання № 655; Хмільницький ОРВК. Список імен похованих воїнів // Алфавітна книга воїнів, загиблих в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років. Т. 2.
3. ЦАМО РФ. Ф. 1563. Оп. 2. Спр. 2 ; Ф. 1206. Оп. 2. Спр. 91, Спр. 92; Вінницький ОВК. Від. 1. Облікова картка військового поховання № 653; Хмільницький ОРВК. Список імен похованих воїнів // Алфавітна книга воїнів загиблих в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років. Т. 2.
4. ДАВіО. Ф. Р-1683. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 166–170; Блажевич Ю.І. Ліквідація фашистськими окупантами єврейського населення містечка Хмільника Вінницької області в 1941–1943 рр. // Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження : матеріали 26-ї Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф. «Вінниччина в роки Другої світової війни. 1939–1945», 10–11 жовт. 2014 р. Вінниця, 2014. С. 208–214.
5. Центральний державний військово-історичний архів Росії (далі — ЦДВІАР). Ф. 36067. Оп. 1. Спр. 58. Арк. 1–100 ; Ф. 3 УР. Оп. 28930. Спр. 1. Арк. 82–88 ; Оп. 28920. Спр. 1. Арк. 81–102; Украина. Лето 1941 : сб. материалов. Киев, 1991. 246 с.
6. ЦАМО РФ. Ф. 3 УР. Оп. 28930. Спр. 1. Арк. 82–88 ; Оп. 28920. Спр. 1. Арк. 81–102; Украина. Лето 1941 : сб. материалов. Киев, 1991. 246 с.
7. Гребельський С. Хмільник. Вінниця, 2016. С. 25–26.
8. ЦАМО РФ. Ф. 1563. Оп. 2. Спр. 2 ; Ф. 1206. Оп. 2. Спр. 91, Спр. 92; Вінницький ОВК. Від. 1. Облікова картка військового поховання № 654; Хмільницький ОРВК. Список імен похованих воїнів // Алфавітна книга воїнів загиблих в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років. Т. 2.
9. Гребельський С. Хмільник. Вінниця, 2016. С. 26.
10. Зекцер А. 1905 рік на Поділлі. Ч. 2 : Робітничий рух та діяльність революційних організацій 1904–1906 років. Вінниця, 1925. С. 81–83; Яковлев Я. Дмитрий Дмитриевич Донской. Томск, 2000. С. 5–14.
11. Дорош М., Степанюк В. Тобою, краю мій живу… Хмільниччина: події, особи, час : довідник. Вінниця, 2013. С. 185–186; Ларенко П.Н. Обвинительный акт по делу генерал-лейтенанта А.М. Стесселя // Страдные дни Порт-Артура. Москва, 2005. 764 с. (Воен.-ист. б-ка).
12. ДАВіО. Ф. Р-992. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 1 ; Ф. Р-3966. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 7; Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область. Київ, 1971. С. 665–668.
13. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской СССР. Т. 2. Киев, 1985. С. 34–35; Малаков Д. 29 зупинок від Хмільника до Хмельницького. Київ, 2010. С. 11–15.
14. Характеристика територій та об'єктів природно-заповідного фонду Вінниччини // Еталони природи Вінниччини : монографія / за ред. О.В. Мудрака ; Вінниц. акад. неперервної освіти. Вінниця, 2015. С. 250; Екологічна енциклопедія : в 3 т. Київ, 2008. Т. 3. С. 12; Волошенюк І. Рукотворне диво // Вінниц. правда. 1980. 20 черв.
15. Характеристика територій та об'єктів природно-заповідного фонду Вінниччини // Еталони природи Вінниччини : монографія / за ред. О.В. Мудрака ; Вінниц. акад. неперервної освіти. Вінниця, 2015. С. 250; Екологічна енциклопедія : в 3 т. Київ, 2008. Т. 3. С. 11.

16. ЦДВІАР. Ф. 75. Спр. 220. (1875–1917); Малаков Д. 29 зупинок від Хмільника до Хмельницького. Київ, 2010. С. 11–15; Хмельник // Путешествуя Историей. История архитектурных памятников, особняков, бывших имений и семей, ими владевших. URL: https://sergekot.com/hmel-nik-ukr/; Седов В. Холомки и Хмельник: две усадьбы по проектам Ивана Фомина // Проект-классика. URL: http://www.projectclassica.ru/school/23_2008/school2008_23_03.htm; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской СССР. Т. 2. Киев, 1985. С. 34–35; Нельговский Ю.А. Творчество выдающихся мастеров советской архитектуры А.В. Щусева, И.А. Фомина и В.А. Щуко на Украине // Зодчество Украины. Киев, 1954. С. 139–141; Коцюбинська Н. Рештки замкових будов у м. Хмільнику на Поділлі // Хроніка археології та мистецтва. 1931. Т. 3. С. 68–69; Маринич В. Хмільницька фортеця XVI — першої половини XVII ст. // Перша Хмільниц. наук. іст.-краєзн. конф. : матеріали конф., 23 верес. 2015 р. Вінниця, 2015. С. 106–109; Мальченко О. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств (XV — середина XVII ст.) / Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. Київ, 2001. С. 277–279; Мальченко О. Арсенали українських замків XV — середини XVIII ст. / Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. Київ, 2004. С. 43.
17. Леванчук В. Вірую… во єдину Святую, Соборную і Апостольскую Церкву. Хмільницька земля: люди, гріхи, роки : іст. опис церков Хмільницького благочиння Вінницької єпархії. Вінниця, 2017. С. 133–134.
18. Дорош М., Степанюк В. Тобою, краю мій живу… Хмільниччина: події, особи, час : довідник. Вінниця, 2013. С. 180; Леванчук В. Вірую… во єдину Святую, Соборную і Апостольскую Церкву. Хмільницька земля: люди, гріхи, роки : іст. опис церков Хмільницького благочиння Вінницької єпархії. Вінниця, 2017. С. 128–130.
19. Дорош М., Степанюк В. Тобою, краю мій живу… Хмільниччина: події, особи, час : довідник. Вінниця, 2013. С. 148–149; Леванчук В. Вірую… во єдину Святую, Соборную і Апостольскую Церкву. Хмільницька земля: люди, гріхи, роки : іст. опис церков Хмільницького благочиння Вінницької єпархії. Вінниця, 2017. С. 120–124.
20. Дорош М., Степанюк В. Тобою, краю мій живу… Хмільниччина: події, особи, час : довідник. Вінниця, 2013. С. 180; Загниборода М. Хмільник: містобудівний розвиток на тлі історії // Перша Хмільниц. наук. іст.-краєзн. конф. : матеріали конф., 23 верес. 2015 р. Вінниця, 2015. С. 48–58; Леванчук В. Вірую… во єдину Святую, Соборную і Апостольскую Церкву. Хмільницька земля: люди, гріхи, роки : іст. опис церков Хмільницького благочиння Вінницької єпархії. Вінниця, 2017. С. 125–127.
21. Гребельський С. Хмільник. Вінниця, 2016. С. 27; Комар П. Найголовніша робота скульптора // Життєві обрії. 2001. 24 серп.
22. ЦАМО РФ. Ф. 1572. Оп. 2. Спр. 14. Арк. 161, 162; Вінницький ОВК. Від. 1. Облікова картка військового поховання № 656; Алфавітна книга загиблих в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років. Вінниця, 2000. Т. 1–2; Маринич В.М. Пам'ятає світ врятований. Вінниця, 2013. С. 103, 219.
23. ЦАМО РФ. Ф. 1572. Оп. 2. спр. 14. Арк. 162 ; Ф. 1206. Оп. 2. Спр. 92. Арк. 112; Вінницький ОВК. Від. 1. Облікова картка військового поховання № 658; Алфавітна книга загиблих в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років. Вінниця, 2000. Т. 1–2; Маринич В.М. Пам'ятає світ врятований. Вінниця, 2013. С. 107–108.
24. ЦАМО РФ. Ф. 1349. Оп. 2. Спр. 12. Арк. 62 ; Ф. 1349. Оп. 2. Спр. 10; Вінницький ОВК. Від. 1. Облікова картка військового поховання № 680; Алфавітна книга загиблих в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років. Вінниця, 2000.

Т. 1–2; Маринич В.М. Пам'ятає світ врятований. Вінниця, 2013. С. 110.
25. ЦАМО РФ. Ф. 1206. Оп. 2. Спр. 92. Арк. 112, 112зв.; Вінницький ОВК. Від. 1. Облікова картка військового поховання № 681, 682, 683; Алфавітна книга загиблих в роки ВВВ 1941–1945, Т. 1–2; Маринич В.М. Пам'ятає світ врятований. Вінниця, 2013. С. 113–114, 228–252.
26. Маринич В.М. Історія рідного краю. Хмільницький район. Вінниця, 2009.
27. ЦАМО РФ. Ф. 1572. Оп. 2. Спр. 14. Арк. 148; Вінницький ОВК. Від. 1. Облікова картка військового поховання № 659; Алфавітна книга загиблих в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років. Вінниця, 2000. Т. 1–2; Маринич В.М. Пам'ятає світ врятований. Вінниця, 2013. С. 266.
28. Вінницький ОВК. Від. 1. Облікова картка військового поховання № 693; Гончар А.Г. Книга Пам'яті про загиблих воїнів-«афганців» Вінницької області. Вінниця, 1998.
29. Маринич В.М. Хмільницький район в роки війни (1941–1944). URL: https://sites.google.com/site/vcymoistoriu/uroki-kraeznavstva/hmilnickij-rajon-v-roki-vijni-1941-1945rr
30. Маринич В.М. Пам'ятає світ врятований. Вінниця, 2013. С. 122–123; Маринич В.М. Хмільницький район в роки війни (1941–1944). URL: https://sites.google.com/site/vcymoistoriu/uroki-kraeznavstva/hmilnickij-rajon-v-roki-vijni-1941-1945rr
31. ЦАМО РФ. Ф. 1572. Оп. 2. Спр. 2. Арк. 4, 4зв. ; Ф. 1098. Оп. 2. Спр. 2. Арк. 32, 33; Вінницький ОВК. Від. 1. Облікова картка військового поховання № 660; Алфавітна книга загиблих в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років. Вінниця, 2000. Т. 1–2; Маринич В.М. Пам'ятає світ врятований. Вінниця, 2013. С. 128–129, 266; Ратушний А. Історія рідного села. К., 2003.
32. ЦАМО РФ. Ф. 1563. Оп. 2. Спр. 2. Арк. 44 ; Ф. 1206. Оп. 2. Спр. 92. Арк. 112; Вінницький ОВК. Від. 1. Облікова картка військового поховання № 661, 662; Алфавітна книга загиблих в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років. Вінниця, 2000. Т. 1–2; Маринич В.М. Пам'ятає світ врятований. Вінниця, 2013. С. 266; Ратушний А. Історія рідного села. К., 2003.
33. ЦАМО РФ. Ф. 1349. Оп. 2. Спр. 12. Арк. 156зв ; Ф. 1622. Оп. 2. Спр. 49. Арк. 42, 45, 46, 146; Вінницький ОВК. Від. 1. Облікова картка військового поховання № 664; Алфавітна книга загиблих в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років. Вінниця, 2000. Т. 1–2; Маринич В.М. Пам'ятає світ врятований. Вінниця, 2013. С. 134.
34. ЦАМО РФ. Ф. 1206. Оп. 2. Спр. 92. Арк. 109зв ; Ф. 1349. Оп. 2. Спр. 12. Арк. 155–156; Вінницький ОВК. Від. 1. Облікова картка військового поховання № 665; Алфавітна книга загиблих в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років. Вінниця, 2000. Т. 1–2; Маринич В.М. Пам'ятає світ врятований. Вінниця, 2013. С. 136–137, 276–277.
35. Вінницький ОВК. Від. 1. Облікова картка військового поховання № 663. Гончар А.Г. Книга Пам'яті про загиблих воїнів-«афганців» Вінницької області. Вінниця, 1998.
36. Маринич В.М. Пам'ятає світ врятований. Вінниця, 2013. С. 140, 282–306.
37. ЦАМО РФ. Ф. 1572. Оп. 2. Спр. 14. Арк. 162; Вінницький ОВК. Від. 1. Облікова картка військового поховання № 665; Алфавітна книга загиблих в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років. Вінниця, 2000. Т. 1–2; Маринич В.М. Пам'ятає світ врятований. Вінниця, 2013. С. 141–142.
38. Гусєв С.О. Трипільське поселення біля села Курилівки // VII Вінницька обласна історико-краєзнавча конференція : Тези доп. Вінниця, 1989. С. 12; Гусєв С.О. Пам'ятки трипільської культури курилівського типу в Середньому Побужжі //

Матеріали IV Міжнародної археологічної конференції студентів і молодих вчених. К., 1996. С. 83–85.
39. Алфавітна книга загиблих в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років. Вінниця, 2000. Т. 1–2; Маринич В.М. Пам'ятає світ врятований. Вінниця, 2013. С. 144, 323
40. Вінницький ОВК. Від. 1. Облікова картка військового поховання № 699; Гончар А.Г. Книга Пам'яті про загиблих воїнів-«афганців» Вінницької області. Вінниця, 1998.
41. ЦАМО РФ. Ф. 1098. Оп. 2. Спр. 2. Арк. 33, 34, 42, 44; Вінницький ОВК. Від. 1. Облікова картка військового поховання № 686; Алфавітна книга загиблих в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років. Вінниця, 2000. Т. 1–2; Маринич В.М. Пам'ятає світ врятований. Вінниця, 2013. С. 153, 324–326.
42. Дорош М.Н. Історичні сторінки Хмільницького краю. Вінниця, 2000.
43. Вінницький ОВК. Від. 1. Облікова картка військового поховання № 688; Гончар А.Г. Книга «Пам'яті» про загиблих воїнів-«афганців» Вінницької області. Вінниця, 1998.
44. ЦАМО РФ. Ф. 1572. Оп. 2. Спр. 14. Арк. 159; Вінницький ОВК. Від. 1. Облікова картка військового поховання № 689; Алфавітна книга загиблих в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років. Вінниця, 2000. Т. 1–2; Маринич В.М. Пам'ятає світ врятований. Вінниця, 2013. С. 157–158, 333–341.
45. Маринич В.М. Пам'ятає світ врятований. Вінниця, 2013. С. 160–161, 343–345.
46. Вінницький ОВК. Від. 1. Облікова картка військового поховання № 693; Гончар А.Г. Книга Пам'яті про загиблих воїнів-«афганців» Вінницької області. Вінниця, 1998
47. Магомедов Б.В. Розкопки черняхівського могильника в с. Петриківці / Б.В. Магомедов, М.Є. Левада // Археологічні відкриття в Україні 1992 року. К., 1993. С. 92–93; Магомедов Б.В., Левада М.Є. Черняхівський могильник Петриківці I // Археологічні відкриття в Україні 1993 року. К., 1997. С. 80–81.
48. Маринич В.М. Пам'ятає світ врятований. Вінниця, 2013. С. 165–167, 351–356.
49. Маринич В.М. Пам'ятає світ врятований. Вінниця, 2013. С. 168–169, 351–356.
50. Дорош М.Н. Запланований мор. Вінниця, 2008.
51. Маринич В.М. Пам'ятає світ врятований. Вінниця, 2013. С. 168–169, 351–356.
52. ЦАМО РФ. Ф. 1396. Оп. 1. Спр. 29. Арк. 5, 7, 12, 13, 14, 31, 35 ; Ф. 1622. Оп. 2. Спр. 49. Арк. 139–141 ; Ф. 1349. Оп. 2. Спр. 12. Арк. 57, 59, 153, 154 ; Ф. 1206. Оп. 2. Спр. 92. Арк. 110, 113, 114, 118, 121; Вінницький ОВК. Від. 1. Облікова картка військового поховання № 669; Алфавітна книга загиблих в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років. Вінниця, 2000. Т. 1–2; Маринич В.М. Пам'ятає світ врятований. Вінниця, 2013. С. 171–172.
53. Гребельський С. Безкровна війна // Подолія-Погляд. 2007. 24.11; Дорош М.Н. Запланований мор. Вінниця, 2008.
54. Порик Василь Васильович // ЕІУ 6; у 10 т-х. К., 2011. Т. 8. С. 428; Овеянные славой имена. Герои Советского Союза, уроженцы Винниччины. Одесса, 1989.
55. Маринич В.М. Пам'ятає світ врятований. Вінниця, 2013. С. 177, 359–364.
56. Матущак К.Ф., Ісаченко О.В. Зернини пам'яті людської. Документально-публіцистична повість. Вінниця, 2017.
57. Лагодовська О.Ф. Поселення часу пізньої бронзи в с. Сандраки // Археологія, 1954. Вип. IX. С. 133–141; Лагодовская Е.Ф. Трипольское поселение в с. Сандраки, Винницкой области, и некоторые вопросы позднего Триполья // Краткие сообщения Института археологии УССР. К., 1953, Вып. 2. С. 76–77.
58. ЦАМО РФ. Ф. 1622. Оп. 2. Спр. 49. Арк. 12; Вінницький ОВК. Від. 1. Облікова картка військового поховання № 675; Алфавітна книга загиблих в роки Великої

Вітчизняної війни 1941–1945 років. Вінниця, 2000. Т. 1–2; Маринич В.М. Пам'ятає світ врятований. Вінниця, 2013. С. 180.
59. ЦАМО РФ. Ф. 1572. Оп. 2. Спр. 14. Арк. 159; Вінницький ОВК. Від. 1. Облікова картка військового поховання № 692; Алфавітна книга загиблих в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років. Вінниця, 2000. Т. 1–2; Маринич В.М. Пам'ятає світ врятований. Вінниця, 2013. С. 181–182, 364–369.
60. Вінницький ОВК. Від. 1. Облікова картка військового поховання № 693; Гончар А.Г. Книга Пам'яті про загиблих воїнів-«афганців» Вінницької області. Вінниця, 1998.
61. Маринич В.М. Пам'ятає світ врятований. Вінниця, 2013. С. 369.
62. Овеянные славой имена. Герои Советского Союза, уроженцы Винниччины. Одесса, 1989.
63. Маринич В.М. Пам'ятає світ врятований. Вінниця, 2013. С. 369–371.
64. Вінницький ОВК. Від. 1. Облікова картка військового поховання № 677; Гончар А.Г. Книга Пам'яті про загиблих воїнів-«афганців» Вінницької області. Вінниця, 1998.
65. Маринич В.М. Пам'ятає світ врятований. Вінниця, 2013. С. 187–188, 404–423.
66. ЦАМО РФ. Ф. 371. Оп. 6372. Спр. 6. Арк. 12; Вінницький ОВК. Від. 1. Облікова картка військового поховання № 667; Алфавітна книга загиблих в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років. Вінниця, 2000. Т. 1–2.
67. ЦАМО РФ. Ф. 1572. Оп. 2. Спр. 14. Арк. 30, 31, 172зв., 170, 172 ; Ф. 371. Оп. 6. Спр. 6372. Арк. 35; Вінницький ОВК. Від. 1. Облікова картка військового поховання № 694, 695, 696; Алфавітна книга загиблих в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років. Вінниця, 2000. Т. 1–2; Маринич В.М. Пам'ятає світ врятований. Вінниця, 2013. С. 188–189.
68. ЦАМО РФ. Ф. 1572. Оп. 2. Спр. 14. Арк. 273–273зв ; Ф. 1622. Оп. 2. Спр. 49. Арк. 111, 127, 132 ; Ф. 1349. Оп. 2. Спр. 12. Арк. 156зв.; Вінницький ОВК. Від. 1. Облікова картка військового поховання № 673; Алфавітна книга загиблих в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років. Вінниця, 2000. Т. 1–2; Маринич В.М. Пам'ятає світ врятований. Вінниця, 2013. С. 189–191, 424–425.
69. Вінницький ОВК. Від. 1. Облікова картка військового поховання № 672; Гончар А.Г. Книга Пам'яті про загиблих воїнів-«афганців» Вінницької області. Вінниця, 1998.
70. ЦАМО РФ. Ф. 1563. Оп. 2. Спр. 2. Арк. 43, 44; Вінницький ОВК. Від. 1. Облікова картка військового поховання № 676; Алфавітна книга загиблих в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років. Вінниця, 2000. Т. 1–2; Маринич В.М. Пам'ятає світ врятований. Вінниця, 2013. С. 194, 426.
71. ЦАМО РФ. Ф. 1622. Оп. 2. Спр. 49. Арк. 132зв. ; Ф. 1396. Оп. 2. Спр. 32. Арк. 14, 33, 37 ; Ф. 13 ск. Оп. 2. Спр. 6. Арк. 62, 65; Вінницький ОВК. Від. 1. Облікова картка військового поховання № 671; Алфавітна книга загиблих в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років. Вінниця, 2000. Т. 1–2; Маринич В.М. Пам'ятає світ врятований. Вінниця, 2013. С. 194–195, 426–428.
72. ЦАМО РФ. Ф. 1622. Оп. 2. Спр. 49. Арк. 181–191 ; Ф. 1349. Оп. 2. Спр. 32. Арк. 199, 399, 399зв. ; Ф. 1572. Оп. 2. Спр. 14. Арк. 146–150, 161–167 ; Ф. 1206. Оп. 2. Спр. 22. Арк. 109–114, 118–124 ; Ф. 1322. Оп. 2. Спр. 14. Арк. 7, 94–98 ; Ф. 30310. Оп. 2. Спр. 40. Арк. 5 ; Ф. 3149. Оп. 12. Спр. 4453. Арк. 43 ; Ф. 3357. Оп. 2. Спр. 14. Арк. 127, 131 ; Ф. 3188. Оп. 2. Спр. 16. Арк. 13, 17; Вінницький ОВК. Від. 1. Облікова картка військового поховання № 671; Алфавітна книга загиблих в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років. Вінниця, 2000. Т. 1–2; Маринич В.М. Пам'ятає світ врятований. Вінниця, 2013. С. 201–203, 430–458.
73. Маринич В.М. Пам'ятає світ врятований. Вінниця, 2013. С. 198.

74. ДАВіО. Ф. П-425. Оп. 1. Спр. 432. Список сімей, що переховували радянських воїнів під час окупації; Козак Л. Не забуті імена, не забуті подвиги // Життєві обрії. 2005. 30.04; Якубовський І.Г. Земля в вогні. К., 1975; Маринич В.М. Пам'ятає світ врятований. Вінниця, 2013. С. 199–201.
75. Вінницький ОВК. Від. 1. Облікова картка військового поховання № 698; Гончар А.Г. Книга «Пам'яті про загиблих воїнів-«афганців» Вінницької обл. Вінниця, 1998.
76. Обстеження дослідницько-пошукової групи Маринича В.М.; Маринич В.М. Хмільницький район в роки війни (1941–1944). URL: https://sites.google.com/site/vcymoistoriu/uroki-kraeznavstva/hmilnickij-rajon-v-roki-vijni-1941-1945rr
77. Маринич В.М. Пам'ятає світ врятований. Вінниця, 2013. С. 215–216.

Чернівецький район

1. Приходы и церкви Подольской епархии. Под ред. Е. Сицинского. Біла Церква, 2009. С. 839; Малаков Д.В. По восточному Подолью. М., 1988. С. 127–128; Історія міст і сіл УРСР. Вінницька область. К., 1972. 778 с. С. 438–439.
2. Колесник В.В. Відомі поляки в історії Вінниччини. Вінниця, 2007. С. 678–679, 782; Малаков Д.В. По восточному Подолью. М., 1988. С. 126–127; Вінниччина туристична. Краєзнавчий довідник. Вінниця, 2009. С. 243.
3. Приходы и церкви Подольской епархии. Под ред. Е. Сицинского. Біла Церква, 2009. С. 831–832.
4. Гальчак С.Д. Герої Вінниччини. Вінниця, 2016 р. С. 146–148; Історія міст і сіл УРСР. Вінницька область. К., 1972. 778 с. С. 447.
5. Гончар А. «Чорний тюльпан-2». Книга пам'яті про загиблих у Афганістані воїнів-інтернаціоналістів Вінницької області. Вінниця, 2012.
6. Художники Вінниччини / Упоряд. Назаренко О. Вінниця, 2015. 264; Приходы и церкви Подольской епархии. Под ред. Е.Сицинского. Біла Церква, 2009. С. 834; Історія міст і сіл УРСР. Вінницька область. К., 1972. 778 с. С. 438–448.
7. Сіцінський Ю.Й. Археологічна карта Подільської губернії / Упоряд. О.Л. Баженов. Кам.-Под., 2004. С. 77; Старенький І. Маловідома праця Данила Щербаківського про археологічні пам'ятки Вінниччини / І. Старенький, О. Могилов // Перша Чернівецька наук. іст-краєзн. конф. присвяч. 100-річчю Української революції 1917–1921 : Матеріали конф., 6 жовт. 2017 р., смт Чернівці. Вінниця, 2017. С. 96–97.
8. Артамонов М.И. Археологические исследования в Южной Подолии в 1952–1953 гг. // КСИИМК. 1955. Вып. 59. С. 115, 117; Сымонович Э.А. Погребальные обряды племен черняховской культуры / Э.А. Сымонович, Н.М. Кравченко // САИ Д1=22. М., 1983. С. 55; Хавлюк П.И. Научный отчет о разведке археологических памятников вдоль левого берега Днестра на участке Могилев-Подольский – Бернашевка, в Калиновском районе и раскопках антского поселения Кочуров, Гайсинского района, Винницкой области. 1965 // Науковий архів Інституту археології НАНУ. 1965/20б. Арк. 2; Щербаківський Д. Знахідки біля Могилів-Подільського // КЗ ВУАК за 1926 р. К., 1927. С. 167–172.
9. Визначні пам'ятки Вінниччини. Вінниця, 2011. С. 98–101; Малаков Д.В. По восточному Подолью. М., 1988. С. 130.
10. ДАВіО. Ф Р-489. Оп. 1. Спр. 963; ДАВіО. Ф. Р-3966. Оп. 1. Спр. 3, 12, 26; ДАВіО. Ф. Р-2355. Оп. 1. Спр. 40; ДАВіО. Ф. Р-1683. Оп. 1. Спр. 22, 63; ДАВіО. Ф. Р-2700. Оп. 7. Спр. 276; ДАВіО. Ф. Р-2700. Оп. 5. Спр. 30, 35, 61; ДАВіО. Ф. Р-2700. Оп. 17. Спр. 1702; Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. Вып. IX; Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область. К., 1972; В.К. Гульдман. Подольская губерния. К.-П., 1889; Адресный календарь Под.

губ. К.-П., 1909; Подолие. Историческое описание. П.Н. Батюшков. С-Пб., 1891; Фабрично-заводские предприятия Российской Империи. Петроград, 1914.
11. Гончар А. «Чорний тюльпан-2». Книга пам'яті про загиблих у Афганістані воїнів-інтернаціоналістів Вінницької області. Вінниця, 2012.
12. Томілович Л. Історичні садиби Вінницької області. Чернігів, 2011. С. 87–88.
13. Зінченко Л. Сторінки фольклористики Поділля. Вінниця, 2004. С. 67–69; Подолинний А.М., Руденко М.О. Вінниччина фольклорна : Довідник. Вінниця, 2003. С. 56; Станкевич М.Є. Українські витинанки. К., 1986. С. 91–92.

Чечельницький район

1. Косаківський В.А. Пізньотрипільські поселення в басейні річки Савранки // Тези доп. VIII Вінниц. обл.-іст. краєзн. конф. Вінниця, 1989. С. 10–11; Косаківський В.А. Пізньотрипільська кераміка басейну р. Савранки // Українське гончарство. Національний культурологічний щорічник. К., Опішня, 1993. С. 148–150; Косаківський В.А. Археологічні пам'ятки Чечельницького району на Вінниччині: історія виявлення та дослідження // Наук. зап. Вінниц. держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія / За заг. ред. проф. П.С. Григорчука. Вінниця, 2003. Вип. 7. С. 98; Косаківський В.А. До історії заселення басейну річки Савранки (з найдавніших часів до сьогодення) // Подільська старовина : Наук. зб.: Вип. IV / Відп. ред. К.І. Висоцька; Вінниц. обл. краєзн. музей. Вінниця, 2008. С. 88–108; Рудь В.С. Розвідки у південно-східній частині Вінниччини / В.С. Рудь, В.А. Косаківський, Федоров С.С. // Археологічні дослідження в Україні 2014. К., 2015. С. 19–20; Косаківський В.А. Пам'ятки археології на території Чечельницького району: стан та перспективи дослідження у зв'язку зі створенням та функціонуванням Національного природного парку «Кармелюкове Поділля» / В.А. Косаківський, В.С. Рудь // Екологічний контроль і моніторинг стану дубових лісів Поділля та особливості їх природного відновлення : Матеріали І Міжнар. наук.-практ. конф., 20–22 травня 2015 року. Чечельник, 2015. С. 243–244.
2. Косаківський В.А. Пізньотрипільське поселення Чечельник на Побужжі // Тези доп. VI Вінниц. обл. іст.-краєзн. конф. Вінниця, 1988. С. 5; Косаківський В.А. Кераміка трипільського поселення Чечельник // Тези доп. VII Вінниц. обл. краєзн. конф. Вінниця, 1989. С. 13; Косаківський В.А. Зображення тварин на кераміці з трипільського поселення Чечельник // Тези доп. IX Вінниц. обл. іст.-краєзн. конф. Вінниця, 1990. С. 14; Косаківський В.А. Про деякі особливості трипільського поселення Чечельник // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине : Тезисы докл. I полевого семинара. Тальянки, 1990. С. 200–204; Пашкевич Г.О. Результати палеоботанічного дослідження трипільського поселення Чечельник / Г.О. Пашкевич, В.А. Косаківський // Тези доп. X Вінниц. обл. іст.-краєзн. конф. Вінниця, 1991. С. 14–15; Косаківський В.А. Дослідження житла на трипільському поселенні Чечельник // Археологічні дослідження в Україні 1991 року. Луцьк, 1993. С. 48–49, 149; Косаківський В.А. Пізньотрипільське поселення Чечельник на Побужжі // Подільська старовина: Зб. наук. праць на пошану вченого і краєзнавця В.Д. Отамановського / Відп. ред. В.А. Косаківський ; Вінниц. обл. краєзн. музей. Вінниця, 1993. С. 97–108; Косаківський В.А. Зображення тварин на кераміці з трипільського поселення Чечельник // Археологія. 1994. № 1. С. 148–149; Косаківський В.А. Чечельник // Енциклопедія трипільської цивілізації. К., 2004. Т. 2. С. 607; Косаківський В.А. Чечельницька група // Енциклопедія трипільської цивілізації. К., 2004. Т. 2. С. 608–609; Косаківський В.А. Чечельницька група пам'яток трипільської культури початку пізнього етапу в міжріччі Південного Бугу та Дністра // Древні землероби Європи: нові відкриття та гіпотези»: Тези

доп. Міжнар. наук.-практ. конф. присвяченої ювілею видатного дослідника трипільської культури К.К. Черниш. Збараж, 2004. С. 43–45; Косаковский В.А. Раннеземледельческая трипольская культура Юго-Восточной Европы и ее локальные особенности / В.А. Косаковский, В.С. Рудь // The list of articles of the International research conference «The ealy farming cultures of the Caucasus» devoted to the 60 years of the Kultepe monument in Azerbaijan. Baku, 2012. P. 181–189; Рудь В.С. Трипільська культура півдня Лісостепової зони у межиріччі Південного Бугу та Дністра (етап ВІІ–СІ) : Автореф. дис. канд. іст. наук. К., 2018. 18 с.

3. У Чечельнику відкрили меморіальну дошку видатним математикам XX століття // Чечельницький вісник. 2018. 15 верес. С. 2–3; Мильман, Давид Пинхусович [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%B8%D0%BB%D1%8C%D0%BC%D0%B0%D0%BD,_%D0%94%D0%B0%D0%B2%D0%B8%D0%B4_%D0%9F%D0%B8%D0%BD%D1%85%D1%83%D1%81%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87; Гельфанд, Израиль Моисеевич [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%93%D0%B5%D0%BB%D1%8C%D1%84%D0%B0%D0%BD%D0%B4,_%D0%98%D0%B7%D1%80%D0%B0%D0%B8%D0%BB%D1%8C_%D0%9C%D0%BE%D0%B8%D1%81%D0%B5%D0%B5%D0%B2%D0%B8%D1%87
4. Gotlib N.B. Clarice fotobiografia / Nadia Battella Gotlib. Sao Paulo: Editora da Unsveraidade de Sao Paulo; Imprensa Oficial do Estado de Sao Paulo, 2008. P. 37, 480–481; Косаківський В.А. Подолянка (Кларісе Ліспектор) — класик бразильської літератури // Наук. зап. Вінниц. держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія / За заг. ред. проф. П.С. Григорчука. Вінниця, 2008. Вип. 14. С. 372–374.
5. Паспорт пам'ятки історії: Меморіальний комплекс слави: братські могили воїнів громадянської війни (1919 р.), радянських бійців (1941, 1944), могила Сутовського І.Х. (1952), меморіал на честь загиблих земляків (1960, 1969, 1991), плита пам'яті жертв голодомору та репресій // Архів управління культури і мистецтв Вінницької обласної державної адміністрації; Книга пам'яті України. Вінницька область. Т. 7. Чернівецький район, Чечельницький район, Шаргородський район, Ямпільський район. К., 1995. С. 214–230; Книга скорботи України. Вінницька область. Т. 3. К., 2004. 240 с.; Вовк С.Т. Нариси з історії Чечельника. З найдавніших часів до наших днів : монографія / С.Т. Вовк, С.В. Таранець, В.А. Косаківський. Вінниця, 2000. С. 84–113; ЦАМО РФ. Ф. 12. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 12. (12 ур. — 6 опулб.); ЦАМО РФ. Ф. 20076. Оп. 818884 с. Спр. 1123. Арк. 163. (18 а., 96 гсд, 41 гсп.); ЦАМО РФ. Ф. 1316. Оп. 2. Спр. 13. Арк. 173, 140. (4 гв. А. (стала 115 гв. сд.) 7 гв. вдд., 18 гв. дсп., 10 гв. ап.); ЦАМО РФ. Ф. 171. Оп. 6372. Спр. 6. Арк. 7, 55. (18 А — 28 обохр.); Вінницький ОВК. Відділ 1. Облікова картка військового поховання № 714; Алфавітна книга воїнів, загиблих в роки Великої Вітчизняної війни, 1941–1945. Т. 1–2.
6. Афганістан — це і наша біль / Упоряд. Снігур С.П. Вінниця, 2011. С. 140–141; Вінницький ОВК. Відділ 1. Облікова картка військового поховання № 715.
7. Колесник В. Відомі поляки в історії Вінниччини : Біографічний словник. Вінниця, 2007. С. 228–229.
8. Афганістан — це і наша біль / Упоряд. Снігур С.П. Вінниця, 2011. С. 142–143; Вінницький ОВК. Відділ 1. Облікова картка військового поховання № 716.
9. Колесник В. Відомі поляки в історії Вінниччини : Біографічний словник. Вінниця, 2007. С. 432–436.
10. Яким (Фещак) [Електронний ресурс]. Режим доступу:https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%AF%D0%BA%D0%B8%D0%BC_(%D0%A4%D0%B5%D1%89%D0%B0%D0%BA); Коваль О. Фещак Яким о. // Українська революція (1917–1921) в іменах: вінницькі сторінки : біогр. довід. / упоряд. Т.Р. Кароєва, відп. за вип.

Ю.А. Зінько ; Вінниц. міськ. рада, Центр іст. Вінниці, Вінниц. держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського. Вінниця, 2019. С. 229.

11. Козленко П. Савранский Ребе // Заметки по еврейской истории. 2017. № 7(201) [Електронний ресурс]. Режим доступу : http://z.berkovich-zametki.com/2017-nomer7-kozlenko/; Косаківський В.А. Особливості релігійного життя містечка Чечельник на Південно-Східному Поділлі в XIX — на початку XXI ст. // Релігійне життя Поділля минуле і сучасне. До 1020-ліття хрещення Русі та 250-річчя Вінниц. кафедрал. Спасо-Преображенського собору : матеріали Всеукр. наук.-теорет. конф., 18 верес. 2008 р. Вінниця, 2008. С. 157–160; Лукин, В. 100 еврейских местечек Украины : ист. путеводитель. Вып. 2. : Подолия / В. Лукин, А. Соколова, Б. Хаимович. С-Пб., 2000. 704 с.; Мой штетл. Чечельник [електронний ресурс]. Режим доступу. http://myshtetl.org/vinnitskaja/chechelnik.html; Шабельник Л.В. Духовна спадщина Чечельника — туристична привабливість території // Роль національних природних парків в розвитку туризму : Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. Національний природний парк «Кармелюкове Поділля». Чечельник, 20–22 верес. 2018 р. Вінниця, 2018. С. 278–279.
12. Боднар В. На Вінниччині католицьку каплицю відреставрував потомок графа Собанського [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://vlasno.info/spetsproekti/2/tourism/item/8454-na-vinnychchyni-katolytsku-kaplytsiu-vidrestavruvav-potomok-hrafa-sobanskoho; Колесник В. Відомі поляки в історії Вінниччини : Біографічний словник. Вінниця, 2007. С. 46–47, 711–713; Кот С. Путешествуя Историей (история архитектурных памятников, особняков, бывших имений и семей, ими владевших). Чечельник [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://sergekot.com/%D1%87%D0%B5%D1%87%D0%B5%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B8%D0%BA/ ; Кот С. Часовня усыпальница Собанских [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://www.youtube.com/watch?v=r-; ЧЕЧЕЛЬНИК. Каплиця цвинтарна {Собанських} [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://rkc.in.ua/index.php?&m=k&f=akpvncc&p=vnccccc&l=u ; Чечельник. Парафія Святого Йосипа Обручника Пречистої Діви Марії. Санктуарій Матері Божої Чечельницької. Католицький цвинтар [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://chechelnyk.ofm.org.ua/cemetery/ ; Шабельник Л.В. Духовна спадщина Чечельника — туристична привабливість території // Роль національних природних парків в розвитку туризму : Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. Національний природний парк «Кармелюкове Поділля». Чечельник, 20–22 верес. 2018 р. Вінниця, 2018. С. 276; Шабельник Л.В. Нащадки роду Собанських з Польщі, Франції, Америки відвідали Чечельниччину // Чечельницький вісник. 2018. 27 верес. С. 4.
13. Ветлугін (Шарапанівський) С. Чечельницький костьол — «мур католицизму на півдні України» // Чечельниц. вісн. 1999. 24 серп.; Вовк С.Т. Нариси з історії Чечельника. З найдавніших часів до наших днів : монографія / С.Т. Вовк, В.А. Косаківський, С.В. Таранець. Вінниця, 2000. С. 180–184; ДАВіО. Ф. 468. Ольгопольский уездный суд (1795–1872). Оп. 1. Спр. 1855. Дело об убийстве крестьянина Проскуровского и ограблении Чечельницкого костела неизвестными лицами (22.02.1842–29.11.1853). 446 арк.; Косаківський В.А. З історії костелу у містечку Чечельник на Південно-Східному Поділлі // Україна і Польща: історичне сусідство : Зб. матеріалів Міжнарод. наук. конф. Вінниця, 2012. С. 153–155; Коротка історія Чудотворної ікони Матері Божої в Чечельнику : (Буклет). Б.м., б.р. 6 с.; Косаківський В.А. Особливості релігійного життя містечка Чечельник на Південно-Східному Поділлі в XIX — на початку XXI ст. // Релігійне життя Поділля: минуле і сучасне. До 1020-ліття хрещення Русі та 250-річчя Вінниц. кафедрал. Спасо-Преображенського собору : матеріали Всеукр. наук.-теорет. конф., 18 верес.

2008 р. Вінниця, 2008. С. 157–160; Чечельник. Історія парафії святого Йосипа РКЦ [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://chechelnyk.ofm.org.ua/history/ ; Szematyzm diecezji Podolskiej. Kamieniec Podolski, 1994. 250 s.

14. Вовк С.Т. Нариси з історії Чечельника. З найдавніших часів до наших днів : монографія / С.Т. Вовк, В.А. Косаківський, С.В. Таранець. Вінниця, 2000. С. 54–119; ДАВіО. Ф. Д-172. Оп. 2. Т. 8. Спр. 551 : Охранительное дъло Винницкаго Окружнаго Суда по 1 Гражданскому Отдъленію по прошенію Генералъ-Лейтенанта князя Владимира Николаевича Орлова обь утвержденіи его въ правахъ наслъдства къ имуществу оставшемуся послъ смерти Генералъ-Майора Князя Алексея Николаевича Орлова. Начато 21 декабря 1916 г. Завершено 28 февраля 1917 г.; Шпак Н.П. Старовікові дерева, як ключові елементи відновлення парку — пам'ятки садово-паркового мистецтва «Садиба» // Роль національних природних парків в розвитку туризму : Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. Національний природний парк «Кармелюкове Поділля». Чечельник, 20–22 верес. 2018 р. Вінниця, 2018. С. 257–260.
15. Косаківський В.А. Особливості релігійного життя містечка Чечельник на Південно-Східному Поділлі в XIX — на початку XXI ст. // Релігійне життя Поділля минуле і сучасне. До 1020-ліття хрещення Русі та 250-річчя Вінниц. кафедрал. Спасо-Преображенського собору : матеріали Всеукр. наук.-теорет. конф., 18 верес. 2008 р. Вінниця, 2008. С. 158–160; Лукин В. 100 еврейских местечек Украины : ист. путеводитель. Вып. 2. : Подолия / В. Лукин, А. Соколова, Б. Хаимович. С-Пб., 2000. С. 380–393; Суханов М. В Чечельнике восстановят синагогу XVIII века // Хадашот. Газета ассоциации еврейских организаций и общин Украины [Електронний ресурс]. Режим доступу : http://hadashot.kiev.ua/content/v-chechelnike-vosstanovyat-sinagogu-xviii-veka ; Шабельник Л.В. Духовна спадщина Чечельника — туристична привабливість території // Роль національних природних парків в розвитку туризму : Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. Національний природний парк «Кармелюкове Поділля». Чечельник, 20–22 верес. 2018 р. Вінниця, 2018. С. 277–278.
16. Архангело-Михайловский женский монастырь (пгт Чечельник) [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://azbyka.ru/palomnik/%D0%90%D1%80%D1%85%D0%B0%D0%BD%D0%B3%D0%B5%D0%BB%D0%BE-%D0%9C%D0%B8%D1%85%D0%B0%D0%B9%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D0%BC%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D1%81%D1%82%D1%8B%D1%80%D1%8C_(%D0%BF%D0%B3%D1%82._%D0%A7%D0%B5%D1%87%D0%B5%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B8%D0%BA) ; Коноваленко, В. Так починалось відродження // Чечельниц. вісн. 2000. 17 черв.; Косаківський В.А. Особливості релігійного життя містечка Чечельник на Південно-Східному Поділлі в XIX — на початку XXI ст. // Релігійне життя Поділля минуле і сучасне. До 1020-ліття хрещення Русі та 250-річчя Вінниц. кафедрал. Спасо-Преображенського собору : матеріали Всеукр. наук.-теорет. конф., 18 верес. 2008 р. Вінниця, 2008. С. 156–159; Приходы и церкви Подольской епархии. Под редакцией священника Евфимия Сецинского. Біла Церква, 2008. С. 649; Собор — особлива будівля // Чечельниц. вісн. 2000. 24 черв.; Шабельник Л.В. Духовна спадщина Чечельника — туристична привабливість території // Роль національних природних парків в розвитку туризму : Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. Національний природний парк «Кармелюкове Поділля». Чечельник, 20–22 верес. 2018 р. Вінниця, 2018. С. 273–277; Kraszewski J.I. Wspomnienia Odessy, Jegyssanu i Budżaku : dziennik przejażdki w roku 1843 od 22 czerwca do 11 września» (1845–1846). Wilno, 1845. T. I. 296 s.

17. Облікова картка на пам'ятник історії: воїнам-землякам, які загинули на фронтах Другої Світової війни 1939–1945 рр. у с. Анютине // Архів упр-ня культури і мистецтв Вінницької обл. держ. адміністрації; Книга пам'яті України. Вінницька область. Т. 7. Чернівецький район, Чечельницький район, Шаргородський район, Ямпільський район. К., 1995. С. 384–385.
18. Облікова картка на пам'ятник історії: пам'ятний знак воїнам-землякам, які загинули на фронтах Другої Світової війни 1939–1945 рр. у с. Берізки-Чечельницькі // Архів управління культури і мистецтв Вінницької обласної державної адміністрації; Книга пам'яті України. Вінницька область. Т. 7. Чернівецький район, Чечельницький район, Шаргородський район, Ямпільський район. К., 1995. С. 230–239.
19. Березанская С.С. Белогрудовская культура // Археология Украинской ССР: В 3 т. К., 1985. Т. І. С. 509; Макаревич М.Л. Археологічні досліди в с. Білий Камінь // Трипільська культура. К., 1940. Т. 1. С. 463–466.
20. Косаківський В.А. Білий Камінь // Енциклопедія трипільської цивілізації. К., 2004. Т. 2. С. 48–49; Косаківський В.А. Поселення Білий Камінь у світлі нових даних // Прадавні землероби Південно-Східної Європи (до 30-річчя дослідження поселення-гіганта Тальянки та 10-річчя співпраці з «Search Foundation» USA): Тези доп. Міжнар. наук. конф. / В.А. Косаківський, В.С. Рудь. К., 2011. С. 54–55.\; Kosakivskii V.A. Settlement Bilyi Kamin' in the light of new data / V.A. Kosakivskii, V.S. Rud // Earliest farmers of Southeastern Europe. Abstracts of International scientific conference. Kiev ; Talianki, 2011. P. 55–56; Косаківський В.А. До історії заселення басейну річки Савранки (з найдавніших часів до сьогодення) // Подільська старовина : Наук. зб.: Вип. IV / Відп. ред. К.І. Висоцька ; Вінниц. обл. краєзн. музей. Вінниця, 2008. С. 88–108; Косаківський В.А. Пам'ятки трипільської культури басейну р. Савранки: стан та перспективи дослідження і охорони / В.А. Косаківський, В.С. Рудь // Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України : Наук. вісн. з проблем регіональної історії та пам'яткознавства. Хмельницький, 2013. Вип. 2. Ч. 1. С. 117–123; Макаревич М.Л. Археологічні досліди в с. Білий Камінь // Трипільська культура. К., 1940. Т. 1. С. 453–475; Рудь В.С. Розвідки у південно-східній частині Вінниччини / В.С. Рудь, В.А. Косаківський, С.С. Федоров // Археологічні дослідження в Україні 2014. К., 2015. С. 19–20; Rud V. Trypillia mega-sites west of Southern Buh River: Preliminary results of Bilyi Kamin site investigation in 2018 / V. Rud, R. Hofmann, V. Kosakivskyi, O. Zaitseva, J. Müller // Journal of Neolithic Archaeology. 21. 2019. P. 27–60; Рудь В. Білий Камінь: планування найбільшого поселення трипільської культури межиріччя Південного Бугу та Дністра / В. Рудь, Р. Хофманн, В. Косаківський, О. Зайцева, Й. Мюллер // Археологія та давня історія України. № 4. 2019. С. 362–372.
21. Облікова картка на пам'ятник історії: Братська могила радянських воїнів, 1944 р. у с. Білий Камінь // Архів управління культури і мистецтв Вінницької обласної державної адміністрації; Алфавітна книга воїнів, загиблих в роки ВВв, 1941–1945, том 1, 2; Вінницький ОВК. Від. № 1. Облікова картка військового поховання № 701; ЦАМО РФ. Ф. 1312. Оп. 2. Спр. 20. Арк. 33 (с. Білий Камінь. Могила № 701. Братська могила воїнів Радянської Армії. 1944 р. 3/3).
22. Приходы и церкви Подольской епархии. Под редакцией священника Евфимия Сецинского. Біла Церква, 2008. С. 641.
23. Сіцінський Ю.Й. Археологічна карта Подільської губернії / Упоряд. О.Л. Баженов. Кам.-Под., 2004. С. 70; Хавлюк П.І. Науковий звіт про розвідку археологічних пам'яток у басейні річки Південний Буг і розкопки зарубинецьких селищ 1-х ст.ст. н.е. біля Мар'янівки та Носовець Гайсинського району Вінницької області Науковий архів Інституту археології НАН України. 1967/58. Арк. 3;

Облікові картки на городище і поселення біля с. Бондурівка // Архів управління культури і мистецтв Вінницької обласної державної адміністрації; Телегін Д.Я. Амелети епохи бронзи — раннього заліза з Подніпров'я // Археологія. 1980. № 34. С. 82–86.

24. Запис Косаківського В.А. 27 жовт. 2010 р. та 9 лип. 2020 р., від Коваленка Василя Олексійовича, 1950 року народження, краєзнавця, директора народного музею історії с. Бондурівка; Коваленко В.О. Чим живеш громадо? // Чечельницький вісник. 2011. 7 лип. С. 5; Коваленко В.О. Пам'ять в серцях бондурівчан // Чечельницький вісник. 2019. 26 черв. С. 2.
25. Запис Косаківського В.А. 9 лип. 2020 р., від Коваленка Василя Олексійовича, 1950 року народження, краєзнавця, директора народного музею історії с. Бондурівка; Коваленко В.О. Безсмертя сина грузинського народу на бондурівській землі // Чечельницький вісник. 2015. 21 травня. С. 5; Коваленко В.О. Їх імена безсмертні // Чечельницький вісник. 2019. 21 черв. С. 4.
26. ЦАМО РФ. Ф. 20 тк. Оп. 2. Спр. 37. Арк. 12; Вінницький ОВК. Від. № 1. Облікова картка військового поховання № 703; Алфавітна книга воїнів, загиблих в роки Великої Вітчизняної війни, 1941–1945. Т. 1–2; Запис Косаківського В.А. 27 жовт. 2010 р. та 9 лип. 2020 р. від Коваленка Василя Олексійовича, директора народного музею історії с. Бондурівка.
27. Облікова картка на пам'ятник історії. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів та пам'ятник воїнам-односельчанам загиблим на фронтах Другої Світової війни 1939–1945 рр. у с. Бондурівка // Архів управління культури і мистецтв Вінницької обласної державної адміністрації; Книга пам'яті України. Вінницька область. Т. 7. Чернівецький район, Чечельницький район, Шаргородський район, Ямпільський район. К., 1995. С. 247–255; Запис Косаківського В.А. 27 жовт. 2010 р. та 9 лип. 2020 р., від Коваленка Василя Олексійовича, 1950 року народження, краєзнавця, директора краєзнавчого музею с. Бондурівка; Коваленко В.О. Їх імена безсмертні // Чечельницький вісник. 2019. 21 черв. С. 4.
28. Запис Косаківського В.А. 27 жовт. 2010 р. та 9 лип. 2020 р., від Коваленка Василя Олексійовича, 1950 року народження, краєзнавця, директора краєзнавчого музею с. Бондурівка; Коваленко В.О. Їх імена безсмертні // Чечельницький вісник. 2019. 21 черв. С. 4.
29. Гальчак С. Визволення Вінниччини від нацистських загарбників (20 грудня 1943 р. — 28 березня 1944 р.) / 2-ге вид., доповн., перероб. Вінниця, 2005. С. 267, 284–285; Книга пам'яті України. Вінницька область. Т. 7. Чернівецький район, Чечельницький район, Шаргородський район, Ямпільський район. К., 1995. С. 211–212; Грінченко М.В. Подорож у минуле. Пиріжна, 2006. С. 22–25; Таранець С.В. Історія села Куренівка (кінець XVII — початок XXI століття). К., 2014. С. 127–132; Дані про полеглих на території села в 1941–1944 рр. бійців Радянської Армії при стримуванні ворога і звільнені села, а також бійців партизанських загонів, підпільників, померлих і похоронених в селі військовополонених с. Бритавка. Довідка сільради с. Бритавка. 1 арк.; ЦАМО РФ. Ф. 1138. Оп. 2. Спр. 20. Арк. 29, 66 (с. Бритавка. Могила № 702. Братська могила воїнів Радянської Армії. 1944 р. 14/10); Вінницький ОВК. Від. № 1. Облікова картка військового поховання № 702; Алфавітна книга воїнів, загиблих в роки ВВВ, 1941–1945, том 1, 2; Облікова картка на пам'ятник історії: Братська могила партизанів та радянських воїнів, 1944 р. у с. Бритавка // Архів управління культури і мистецтв Вінницької обласної державної адміністрації.
30. Запис Косаківського В.А. 31 жовт. 2008 р. від Осадчої Олени Василівни, голови сільради с. Бритавки Чечельницького району Вінницької області; Національ-

на книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Вінницька область. Вінниця, 2008. С. 7, 59, 1053–1054; Чечельниччина пам'ятає: Книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 рр. Вінниця, 2008. С. 46–52.
31. Гальчак С. Визволення Вінниччини від нацистських загарбників (20 грудня 1943 р. — 28 березня 1944 р.) / 2-ге вид. : доповн., перероб. Вінниця, 2005. С. 267, 284–285; Грінченко М.В. Подорож у минуле. Пиріжна, 2006. С. 22–25; Таранець С.В. Історія села Куренівка (кінець XVII — початок XXI століття). К., 2014. С. 127–132.
32. Алфавітна книга воїнів, загиблих в роки ВВВ, 1941–1945, том 1, 2; Вінницький ОВК. Від. № 1. Облікова картка військового поховання № 704; ЦАМО РФ. Ф. 1189. Оп. 2. Спр. 16. Арк. 82, 83 (с. Василівка. Могила № 704. Братська могила воїнів Радянської Армії. 1944 р. 7/7).
33. Облікова картка на пам'ятник історії: Братська могила радянських воїнів, 1944 р. та пам'ятний знак воїнам-односельчанам, загиблим у роки Другої Світової війни 1939–1945 рр. у с. Вербка // Архів управління культури і мистецтв Вінницької обласної державної адміністрації; Гальчак С.Д. Визволення Вінниччини від нацистських загарбників (20 грудня 1943 р. — 28 березня 1944 р.): Монографія / 3-тє вид., доповн., перероб. Вінниця, 2010. С. 223; Книга пам'яті України. Вінницька область. Т. 7. Чернівецький район, Чечельницький район, Шаргородський район, Ямпільський район. К., 1995. С. 264–279; Вінниччина в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945. Збірник документів. Одеса, 1971. С. 225; Алфавітна книга воїнів, загиблих в роки ВВВ, 1941–1945, том 1, 2; Вінницький ОВК. Від. № 1. Облікова картка військового поховання № 705; ЦАМО РФ. Ф. 1312. Оп. 2. Спр. 20. Арк. 33, 45 (с. Вербка. Могила № 705. Братська могила воїнів Радянської Армії. 1944 р. 21/4); Там само, Ф. 18тк. Оп. 2. Спр. 6. Арк. 15 (с. Вербка. Могила № 705. Братська могила воїнів Радянської Армії. 1944 р. 21/4); Запис Косаківського В.А. 31 жовт. 2008 р. від Бруньковського Миколи Дем'яновича, 1922 року народження, жителя с. Вербка.
34. Приходы и церкви Подольской епархии / Под ред. священника Евфимия Сецинского. Біла Церква, 2008. С. 659.
35. Приходы и церкви Подольской епархии / Под ред. священника Евфимия Сецинского. Біла Церква, 2008. С. 641.
36. Облікова картка на пам'ятник історії: Братські могили воїнів Радянської армії (1944 р.) у с. Демівка // Архів управління культури і мистецтв Вінницької обласної державної адміністрації; Вінницький ОВК. Відділ 1. Облікова картка військового поховання № 706; Алфавітна книга воїнів, загиблих в роки Великої Вітчизняної війни, 1941–1945. Т. 1–2; ЦАМО РФ. Ф. 1203. Оп. 2. Спр. 22. Арк. 101–103, 111, 126, 130 (с. Демівка. Могила № 706. Братські могили воїнів Радянської Армії. 1944 р. 152/141; 69 гвардійська стрілецька дивізія, 204 і 206 гвардійські стрілецькі полки); ЦАМО РФ. Ф. ок. 4 гв. а. Оп. 390525. Спр. 1. Арк. 3–5, 7, 9 (с. Демівка. Могила № 706. Братська могила воїнів Радянської Армії. 1944 р. 152/141; 80 гвардійська стрілецька дивізія, 232 гвардійський стрілецький полк).
37. Облікова картка на пам'ятник історії: Могила Шелковнікова Я.Я., воїна Радянської армії, який загинув 21 березня 1944 р. в бою за звільнення с. Демівка // Архів управління культури і мистецтв Вінницької обласної державної адміністрації.
38. Афганістан — це і наша біль / Упоряд. Снігур С.П. Вінниця, 2011. С. 144–145.
39. Сілаєв О.М. Звіт про результати археологічної розвідки на території Вінницької області 2012 р. // Науковий архів ІА НАНУ. 2012. 55 арк.; Облікова картка на багатошарову пам'ятку археології біля с. Дохно // Архів управління культури і мистецтв Вінницької обласної державної адміністрації.

40. Запис Косаківського В.А. 27 жовт. 2010 р. та 9 лип. 2020 р., від Коваленка Василя Олексійовича, 1950 року народження, краєзнавця, директора народного музею історії с. Бондурівка.
41. Облікова картка на пам'ятник жертвам фашизму періоду Другої Світової війни 1939–1945 рр. у с. Каташин // Архів управління культури і мистецтв Вінницької обласної державної адміністрації.
42. Облікова картка на пам'ятник радянському воїну, який загинув на фронтах Другої Світової війни 1939–1945 рр. у с. Каташин // Архів управління культури і мистецтв Вінницької обласної державної адміністрації; ЦАМО РФ. Ф. 1536. Оп. 2. Спр. 20. Арк. 33зв. (52 а., 252 сд., 924 сп.); Вінницький ОВК. Відділ 1. Облікова картка військового поховання № 709; Алфавітна книга воїнів, загиблих в роки Великої Вітчизняної війни, 1941–1945. Т. 1.
43. Приходы и церкви Подольской епархии / Под ред. священника Евфимия Сецинского. Біла Церква, 2008. С. 654; Старовинна ікона у храмі на Вінниччині зцілює людей [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://i-vin.info/news/starovynna-ikona-u-khrami-na-vinnychchyni-ztsilyuye-lyudey-34355 ; Хоменська Г. Пресвятая Богородице, спаси нас // Світлиця. 2019. Жовт.-груд. № 4 (68). С. 37; Сім чудес Вінниччини : Альбом / Вінниц. обл. краєзн. музей; [відп. за випуск К. Висоцька]. 2-ге вид. Вінниця, 2011. С. 3, 59; Житомирський обласний державний архів. Ф. 178. Оп. 53. Спр. 36 (Акты генерального обследования церквей Чечельницкого, Йозефгродского и Бершадского деканатов за 1782–1784 гг.). Арк. 60зв.–63.
44. Облікова картка на пам'ятник історії: Братська могила 5 партизанів. 1944 та пам'ятний знак воїнам-землякам, які загинули на фронтах Другої Світової війни 1939–1945 рр. у с. Куренівка // Архів управління культури і мистецтв Вінницької обласної державної адміністрації; Книга пам'яті України. Вінницька область. Т. 7. Чернівецький район, Чечельницький район, Шаргородський район, Ямпільський район. К., 1995. С. 305–309; Таранець С.В. Історія села Куренівка (кінець XVII — початок XXI століття). К., 2014. С. 127–135; ЦАМО РФ. Ф. 1312. Оп. 2. Спр. 20. Арк. 33зв. (52 а., 6 гв. вдд., 20 гв. дсп.); Вінницький ОВК. Відділ 1. Облікова картка військового поховання № 714; Алфавітна книга воїнів, загиблих в роки Великої Вітчизняної війни, 1941–1945. Т. 1–2.
45. Таранець С.В. Історія села Куренівка (кінець XVII — початок XXI століття). К., 2014. С. 93–107, 362; Чечельниччина пам'ятає. Книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 рр. / Упоряд. Снігур С.П. Вінниця, 2008. С. 83–94; Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні. Вінницька область. Вінниця, 2008. С. 955–956.
46. Таранец С.В. Куреневское тримонастырье: история русского старообрядческого центра в Украине (1675–1935). К., 1999. 160 с.; Таранец С.В. Старообрядчество Подолии. К., 2000. С. 97–130; Источники по истории Куреневских старообрядческих монастырей XIX — первой половины XX веков. Сборник документов / Сост. С.В. Таранец. Киев ; Куренівка, 2006. Т. 1. 360 с.; Источники по истории Куреневских старообрядческих монастырей конца XVIII–XX веков: В 5-ти т. Сборник документов / Сост. С.В. Таранец. Киев ; Куренівка, 2019. Т. 3. 380 с. +XXXII ил.; Письмо С.В. Таранца старообрядческому епископу Савватию Киевскому и всея Украины от 25 февраля 1997 г. // Источники по истории Куреневских старообрядческих монастырей конца XVIII — XX веков: В 5-ти т. Сборник документов / Сост. С.В. Таранец. Киев ; Куренівка, 2019. Т. 3. С. 292–296; Таранець С.В. Історія села Куренівка (кінець XVII — початок XXI століття). К., 2014. С. 40–51.

47. Приходы и церкви Подольской епархии / Под ред. священника Евфимия Сецинского. Біла Церква, 2008. С. 655; Таранець С.В. Історія села Куренівка (кінець XVII — початок XXI століття). К., 2014. С. 242–247.
48. Косаківський В.А. Археологічні пам'ятки Чечельницького району на Вінниччині: історія виявлення та дослідження // Наук. зап. Вінниц. держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія / За заг. ред. проф. П.С. Григорчука. Вінниця, 2003. Вип. 7. С. 98; Косаківський В.А. До історії заселення басейну річки Савранки (з найдавніших часів до сьогодення) // Подільська старовина : Наук. зб.: Вип. IV / Відп. ред. К.І. Висоцька; Вінниц. обл. краєзн. музей. Вінниця, 2008. С. 93–94; Косаківський В.А. Пам'ятки трипільської культури басейну р. Савранки: стан та перспективи дослідження і охорони / В.А. Косаківський, В.С. Рудь // Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України : Наук. вісн. з проблем регіональної історії та пам'яткознавства. Хмельницький, 2013. Вип. 2. Ч. 1. С. 119–121; Рудь В.С. Розвідки пам'яток трипільської культури на півдні Вінниччини / В.С. Рудь, Федоров С.С., О.В. Зайцева // Археологічні дослідження в Україні 2015. К., 2016. С. 10–11.
49. Облікова картка на пам'ятник історії: Братська могила партизанів, 1944, біля дороги на с. Волове, Стратіївське лісництво, квартал № 104. у с. Любомирка // Архів управління культури і мистецтв Вінницької обласної державної адміністрації.
50. Облікова картка на могили двох радянських воїнів, які загинули під час звільнення с. Любомирка від німецько-фашистських окупантів у 1944 р., (іст.) // Архів управління культури і мистецтв Вінницької обласної державної адміністрації.
51. Облікова картка на пам'ятний знак воїнам-землякам загиблим у роки Другої світової війни 1939–1945, (1983 р.) та могила Шпортюка Т.С., 1921 р. у с. Любомирка (іст.) // Архів управління культури і мистецтв Вінницької обласної державної адміністрації; Книга пам'яті України. Вінницька область. Т. 7. Чернівецький район, Чечельницький район, Шаргородський район, Ямпільський район. К., 1995. С. 323–334.
52. Облікова картка на пам'ятник історії: Пам'ятний знак односельчанам, загиблим у роки Другої світової війни (1941–1945) у с. Новоукраїнка, 1968 р. (іст.) // Архів управління культури і мистецтв Вінницької обласної державної адміністрації; Книга пам'яті України. Вінницька область. Т. 7. Чернівецький район, Чечельницький район, Шаргородський район, Ямпільський район. К., 1995. С. 382–384; Запис Косаківського В.А. 26 лип. 2021 р. від Данильчук Анни Михайлівни, 2001 р.н., краєзнавця, жительки с. Попова Гребля.
53. Рудь В.С. Розвідки пам'яток трипільської культури на півдні Вінниччини / В.С. Рудь, Федоров С.С., О.В. Зайцева // Археологічні дослідження в Україні 2015. К., 2016. С. 10–12; Корінний В.І. Петрографічні визначення знарядь праці з трипільських поселень Буго-Дністровського межиріччя / В.І. Корінний, В.С. Рудь, В.А. Косаківський // Археологічні дослідження в Україні 2015. К., 2016. С. 246–247.
54. Дробчак Г. Ольгопільський мамонт // Сільські вісті. 1975. 22 жовт.; Вінницький обласний краєзнавчий музей. 100 років : Альбом / Від. за вип. К. Висоцька. Вінниця, 2018. С. 44–45, 308.
55. Облікова картка на пам'ятник історії: Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, які загинули у боях за Ольгопіль у 1941 та 1944 рр. та пам'ятник односельчанам загиблим у роки Другої Світової війни у с. Ольгопіль // Архів управління культури і мистецтв Вінницької обласної державної адміністрації; Книга пам'яті України. Вінницька область. Т. 7. Чернівецький

район, Чечельницький район, Шаргородський район, Ямпільський район. К., 1995. С. 334–354; ЦАМО РФ. Ф. ОК 4 гв. а. Оп. 390525. Спр. 1. Арк. 7, 9; ЦАМО РФ. Ф. 1203. Оп. 2. Спр. 22. Арк. 111, 126; ЦАМО РФ. Ф. 1310. Оп. 2. Спр. 5. Арк. 33; Вінницький ОВК. Відділ 1. Облікова картка військового поховання № 711; Алфавітна книга воїнів, загиблих в роки Великої Вітчизняної війни, 1941–1945. Т. 1–2.

56. Запис Косаківського В.А. 27 жовт. 2008 р. від Беседи Ольги Віталіївни, 1964 р. н., жительки смт Чечельник, голови Чечельницької райдержадміністрації; Запис Косаківського В.А. 28 жовт. 2008 р. від Кифоренко Марії Іванівни, 1934 р. н., жительки с. Ольгопіль, краєзнавець, директор народного музею історії с. Ольгопіль ім. Я.С. Кифоренка; Запис Косаківського В.А. 24 жовт. 2008 р. від Брезіна Юрія Георгійовича, 1967 р. н., жителя смт Ольгопіль, голови селищної ради; Державний архів Житомирської області. Ф. 178. Оп. 53. Спр. 36 (Акты генерального обследования церквей Чечельницкого, Йозефгродского и Бершадского деканатов за 1782–1784 гг.). Арк. 36зв.
57. Облікова картка на пам'ятник історії: Жертвам голодомору 1932–1933 рр. та сталінських репресій 1937–1938 рр. у с. Ольгопіль // Архів управління культури і мистецтв Вінницької обласної державної адміністрації; Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Вінницька область. Вінниця, 2008. С. 957–963; Чечельниччина пам'ятає : Книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 рр. Вінниця, 2008. С. 109–131; Запис Косаківського В.А. 28 жовт. 2008 р. від Кифоренко Марії Іванівни, 1934 р. н., жительки с. Ольгопіль, краєзнавець, директор народного музею історії с. Ольгопіль ім. Я.С. Кифоренка.
58. Іванова С.В., Ветчиннікова Н.Є. Поселення епохи бронзи та заліза в Одеській області // Археологія. 1989. № 2. С. 56–63; Ванчугов В.П., Кушнир В.Г. Новые памятники эпохи поздней бронзы и раннего железа в междуречье Южного Буга и Днестра // Северо-Западное Причерноморье в эпоху первобытно-общинного строя. К., 1980. С. 119–127; Косаківський В.А. До історії заселення басейну річки Савранки (з найдавніших часів до сьогодення) // Подільська старовина. Вінниця, 2008. С. 88–108; Смольянинова С.П. Новые позднепалеолитические памятники лесостепной полосы междуречья Днестра и Южного Буга // Материалы к археологи Северного Причерноморья. К., 1976. Вып. 8. С. 144–154; Смольянинова С.П. Палеолит и мезолит Степного Побужья. К., 1990. С. 5, 52–54, 90.
59. Облікова картка на пам'ятник історії: Братська могила радянських воїнів, 1941, 1944, с. Попова Гребля // Архів управління культури і мистецтв Вінницької обласної державної адміністрації; ЦАМО РФ. Ф. 1316. Оп. 2. Спр. 13. Арк. 173. (4 гв. а, 7 гв. пдд, 18 гв. дсп. (115 гв. сд)); Вінницький ОВК. Відділ 1. Облікова картка військового поховання № 713; Алфавітна книга воїнів, загиблих в роки Великої Вітчизняної війни, 1941–1945. Т. 1–2; Духовні перлини рідного краю / Упоряд.: П. Полушко, Ж. Тернавська, І. Грицюк та ін. Вінниця, 2020. С. 328; Запис Косаківського В.А. 26 лип. 2021 р. від Данильчук Анни Михайлівни, 2001 р. н., краєзнавця, жительки с. Попова Гребля.
60. Запис Косаківського В.А. 26 лип. 2021 р. від Данильчук Анни Михайлівни, 2001 р. н., краєзнавця, жительки с. Попова Гребля.
61. Хресна путь праведного старця Антонія. Зі спогадів і розповідей односельців та паломників до могили пріснопам'ятного старця. Чечельник, 2017. С. 5–8; Духовні перлини рідного краю / Упоряд.: П. Полушко, Ж. Тернавська, І. Грицюк та ін. Вінниця, 2020. С. 14–16.
62. Чечельниччина пам'ятає : Книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 рр. Вінниця, 2008. С. 139; Запис Косаківського В.А. 8 груд. 2007 р. від Шестопалюка Григорія Сидоровича, 1923 р. н., жителя с. Рогізка, колишнього вчителя історії.

63. Запис Косаківського В.А. 8 груд. 2007 р. від Шестопалюка Григорія Сидоровича, 1923 р. н., жителя с. Рогізка; Запис Косаківського В.А. 22 серп. 2007 р. від Пугач Дарки Василівни, 1925 р. н., жительки с. Рогізка; Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Вінницька область. Вінниця, 2008. С. 963; Чечельниччина пам'ятає : Книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 рр. Вінниця, 2008. С. 136–137, 142–145.
64. Гамченко С.С. Спостереження над даними дослідів трипільської культури 1909–1913 рр. // Трипільська культура на Україні. К., 1926. Вип. 1. С. 31; Щоденник розвідок і розшуків археологічних І. Зборовського в 1929 р. на Тульчинщині // Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд. 3/90. Арк. 7–8; Косаківський В.А. Археологічні пам'ятки Чечельницького району на Вінниччині: історія виявлення та дослідження // Наук. зап. Вінниц. держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія / За заг. ред. проф. П.С. Григорчука. Вінниця, 2003. Вип. 7. С. 98; Косаківський В.А. Пам'ятки трипільської культури басейну р. Савранки: стан та перспективи дослідження і охорони / В.А. Косаківський, В.С. Рудь // Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України : Наук. вісн. з проблем регіональної історії та пам'яткознавства. Хмельницький, 2013. Вип. 2. Ч. 1. С. 118–120; Рудь В.С. Розвідки пам'яток трипільської культури на півдні Вінниччини / В.С. Рудь, Федоров С.С., О.В. Зайцева // Археологічні дослідження в Україні 2015. К., 2016. С. 10–11.
65. Облікова картка на пам'ятник історії: Братська могила жертв фашизму. 23 берез. 1944 р. у с. Стратіївка // Архів управління культури і мистецтв Вінницької обласної державної адміністрації.
66. Косаківський В.А. Археологічні пам'ятки Чечельницького району на Вінниччині: історія виявлення та дослідження // Наук. зап. Вінниц. держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія / За заг. ред. проф. П.С. Григорчука. Вінниця, 2003. Вип. 7. С. 98; Косаківський В.А. До історії заселення басейну річки Савранки (з найдавніших часів до сьогодення) // Подільська старовина : Наук. зб.: Вип. IV / Відп. ред. К.І. Висоцька; Вінниц. обл. краєзн. музей. Вінниця, 2008. С. 93–94; Косаківський В.А. Пам'ятки трипільської культури басейну р. Савранки: стан та перспективи дослідження і охорони / В.А. Косаківський, В.С. Рудь // Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України: Наук. вісн. з проблем регіональної історії та пам'яткознавства. Хмельницький, 2013. Вип. 2. Ч. 1. С. 119–121; Рудь В.С. Розвідки у південно-східній частині Вінниччини / В.С. Рудь, В.А. Косаківський, С.С. Федоров // Археологічні дослідження в Україні 2014. К., 2015. С. 19–20.
67. Облікова картка на пам'ятник історії: Братська могила радянських воїнів, 1944 р. у с. Тартак (на Мазуріці) // Архів управління культури і мистецтв Вінницької обласної державної адміністрації; Запис Косаківського В.А. 27 жовт. 2008 р. від Доскоч (д. Крутовус) Ликери Ларіонівни, 1914 р. н., жительки с. Тартак; ЦАМО РФ. Ф. 20076. Оп. 818884. Спр. 32. Арк. 211, 213. (18 А, 96 гсд., 256 ок еск., 63 ок птд); ЦАМО РФ. Ф. 1310. Оп. 2. Спр. 5. Арк. 33. (52 А, 5 гв. вдд., 18 гв. дсп. (115 гв. сд)); Вінницький ОВК. Відділ 1. Облікова картка військового поховання № 712 (11/7); Алфавітна книга воїнів, загиблих в роки Великої Вітчизняної війни, 1941–1945. Т. 1–2.
68. Облікова картка на пам'ятник історії: Братська могила радянських воїнів, 1944 р. у с. Тартак (на Кривецькому) // Архів управління культури і мистецтв Вінницької обласної державної адміністрації.
69. Облікова картка на пам'ятник історії: Братська могила січових стрільців, 1918 р. (?) у с. Тартак (на Ланку) // Архів управління культури і мистецтв Вінницької обласної державної адміністрації; Запис Косаківського В.А. 28 жовт.

2008 р. від Кифоренко Марії Іванівни, 1934 р.н., жительки с. Ольгопіль, краєзнавець, директор народного музею історії с. Ольгопіль ім. Я.С. Кифоренка.

70. Запис Косаківського В.А. 27 жовт. 2008 р. від Доскоч (д. Крутовус) Ликери Ларіонівни, 1914 р.н., жительки с. Тартак; Чечельниччина пам'ятає. Книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 рр. / Упоряд. Снігур С.П. Вінниця, 2008. С. 169–174; 33-й: голод : Народна Книга-Меморіал / Упоряд.: Л.Б. Коваленко, В.А. Маняк. К., 1991. С. 153–157.

Шаргородський район

1. ЦАМО РФ. Ф. 20076. Оп. 8188884. Спр. 32. Арк. 37зв ; Ф. 20108. Оп. 2. Спр. 5. Арк. 13зв ; Ф. 371. Оп. 818884. Спр. 77. Арк. 39; Вінницький ОВК. Від. 1. Облікова картка військового поховання № 728; Алфавітна книга воїнів, загиблих в роки ВВв, 1941–1945. Том 1, 2; Гальчак С.Д. Визволення Вінниччини від нацистських загарбників (20 грудня 1943 р. — 28 березня 1944 р.). Вінниця, 2005. С. 285; Пам'ятки історії та культури Вінницької області : словникова частина / Упоряд.: Ю.А. Зінько, М.Р. Мудраченко та ін. Вінниця, 2011. С. 300.
2. ЦАМО РФ. Ф. 1464. Спр. 53. Арк. 78, 79 ; Ф. 1536. Оп. 2. Спр. 36. Арк. 57, 53зв ; Ф. 20076. Оп. 818884. Спр. 32. Арк. 37зв; Вінницький ОВК. Від. 1. Облікова картка військового поховання № 729; Алфавітна книга воїнів, загиблих в роки ВВв 1941–1945. Т. 1, 2; Гальчак С.Д. Визволення Вінниччини від нацистських загарбників (20 грудня 1943 р. — 28 березня 1944 р.). Вінниця, 2005. С. 285.
3. Дані міської ради м. Шаргород.
4. Дані міської ради м. Шаргород; [Електронний ресурс] http:www.afgan-memoriaal.org
5. Дані сільської ради с. Гибалівки.
6. Там само.
7. ЦАМО РФ. Ф. 1141. Оп. 2. Спр. 143. Арк. 87, 88 ; Ф. 12. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 72; Вінницький ОВК. Від. 1. облікова картка військового поховання № 717; Алфавітна Книга воїнів, загиблих в роки ВВв 1941–1945. Том 1, 2; Пам'ятки історії та культури Вінницької області : словникова частина / Упоряд.: Ю.А. Зінько, М.Р. Мудраченко та ін. Вінниця, 2011. С. 300.
8. Дані сільської ради с. Деребчин.
9. Дані сільської ради с. Дерев'янки.
10. Дані сільської ради с. Джурин.
11. ЦАМО РФ. Ф. 1464. Оп. 2. Спр. 53. Арк. 87, 257, 258 ; Ф. 1141. Оп. 2. Спр. 143. Арк. 27, 59, 88, 103; Історія міст і сіл Української РСР: Вінницька область, К., 1972. С. 715; Вінницький ОВК. Від. 1. Облікова картка військового поховання № 719; Алфавітна Книга воїнів, загиблих в роки ВВв — 1941–1945. Том 1, 2; Купчишин М., Мичак А. Шаргородщина: сторінки історії. Київ, 2002. С. 155; Пам'ятки історії та культури Вінницької області : словникова частина / Упоряд.: Ю.А. Зінько, М.Р. Мудраченко та ін. Вінниця, 2011. С. 301; Гальчак С.Д. Герої Вінниччини. Вінниця, 2016. С. 102.
12. Вінницький ОВК. Від. 1. Облікова картка військового поховання № 718; Гончар А.Г. «Чорний тюльпан». Книга Пам'яті про загиблих воїнів-афганців. Вінницька обл. Вінниця, 1998. С. 399–400; Пам'ятки історії та культури Вінницької області : словникова частина / Упоряд.: Ю.А. Зінько, М.Р. Мудраченко та ін. Вінниця, 2011. С. 301.
13. Дані сільської ради с. Джурин; Книга пам'яті України. Вінницька область. Т. 7. Київ, 1995. С. 449–466.
14. Дані сільської ради с. Довжок; Гальчак С.Д. Герої Вінниччини. Вінниця, 2016. С. 77–78; Купчишин М., Мичак А. Шаргородщина: сторінки історії. Київ, 2002.

С. 153; Пам'ятки історії та культури Вінницької області : словникова частина / Упоряд.: Ю.А. Зінько, М.Р. Мудраченко та ін. Вінниця, 2011. С. 301; Нагребецький А.Н. Іменами багата земля Шаргородська. Вінниця, 2014. С. 89–90.
15. Дані сільської ради с. Івашковець; Історія міст і сіл УРСР: в 26 т. Вінницька область. К., 1972. С. 720; Купчишин М., Мичак А. Шаргородщина: сторінки історії. Київ, 2002. С. 163; Пам'ятки історії та культури Вінницької області : словникова частина / Упоряд.: Ю.А. Зінько, М.Р. Мудраченко та ін. Вінниця, 2011. С. 301; Нагребецький А.Н. Іменами багата земля Шаргородська. Вінниця, 2014. С. 103.
16. Дані сільської ради с. Івашковець; Історія міст і сіл УРСР: в 26 т. Вінницька область. К., 1972. С. 720; Купчишин М., Мичак А. Шаргородщина: сторінки історії. Київ, 2002. С. 163; Пам'ятки історії та культури Вінницької області : словникова частина / Упоряд.: Ю.А. Зінько, М.Р. Мудраченко та ін. Вінниця, 2011. С. 301; Нагребецький А.Н. Іменами багата земля Шаргородська. Вінниця, 2014. С. 104.
17. Дані сільської ради с. Івашковець; Історія міст і сіл УРСР: в 26 т. Вінницька область. К., 1972. С. 720; Купчишин М., Мичак А. Шаргородщина: сторінки історії. Київ, 2002. С. 163; Пам'ятки історії та культури Вінницької області : словникова частина / Упоряд.: Ю.А. Зінько, М.Р. Мудраченко та ін. Вінниця, 2011. С. 301; Нагребецький А.Н. Іменами багата земля Шаргородська. Вінниця, 2014. С. 104.
18. Дані сільської ради с. Івашковець; Історія міст і сіл УРСР: в 26 т. Вінницька область. К., 1972. С. 720; Купчишин М., Мичак А. Шаргородщина: сторінки історії. Київ, 2002. С. 163; Пам'ятки історії та культури Вінницької області : словникова частина / Упоряд.: Ю.А. Зінько, М.Р. Мудраченко та ін. Вінниця, 2011. С. 301; Нагребецький А.Н. Іменами багата земля Шаргородська. Вінниця, 2014. С. 102–103.
19. Дані сільської ради с. Івашковець; Історія міст і сіл УРСР: в 26 т. Вінницька область. К., 1972. С. 720; Купчишин М., Мичак А. Шаргородщина: сторінки історії. Київ, 2002. С. 163; Пам'ятки історії та культури Вінницької області : словникова частина / Упоряд.: Ю.А. Зінько, М.Р. Мудраченко та ін. Вінниця, 2011. С. 301; Нагребецький А.Н. Іменами багата земля Шаргородська. Вінниця, 2014. С. 105.
20. Дані сільської ради с. Івашковець; Історія міст і сіл УРСР: в 26 т. Вінницька область. К., 1972. С. 720; Купчишин М., Мичак А. Шаргородщина: сторінки історії. Київ, 2002. С. 163; Нагребецький А.Н. Іменами багата земля Шаргородська. Вінниця, 2014. С. 105.
21. Дані сільської ради с. Івашковець; Історія міст і сіл УРСР: в 26 т. Вінницька область. К., 1972. С. 720; Купчишин М., Мичак А. Шаргородщина: сторінки історії. Київ, 2002. С. 163; Пам'ятки історії та культури Вінницької області : словникова частина / Упоряд.: Ю.А. Зінько, М.Р. Мудраченко та ін. Вінниця, 2011. С. 301; Нагребецький А.Н. Іменами багата земля Шаргородська. Вінниця, 2014. С. 106.
22. Дані сільської ради с. Івашковець; Історія міст і сіл УРСР: в 26 т. Вінницька область. К., 1972. С. 720; Купчишин М., Мичак А. Шаргородщина: сторінки історії. Київ, 2002. С. 163; Пам'ятки історії та культури Вінницької області : словникова частина / Упоряд.: Ю.А. Зінько, М.Р. Мудраченко та ін. Вінниця, 2011. С. 301; Нагребецький А.Н. Іменами багата земля Шаргородська. Вінниця, 2014. С. 106–107.
23. Дані сільської ради с. Івашковець; Історія міст і сіл УРСР: в 26 т. Вінницька область. К., 1972. С. 720; Купчишин М., Мичак А. Шаргородщина: сторінки історії. Київ, 2002. С. 163; Пам'ятки історії та культури Вінницької області : словникова частина / Упоряд.: Ю.А. Зінько, М.Р. Мудраченко та ін. Вінниця, 2011. С. 301; Нагребецький А.Н. Іменами багата земля Шаргородська. Вінниця, 2014. С. 107.
24. Хавлюк П.І. Заячівський могильник на Вінниччині // Археологія. 1974. № 14. С. 62–72.

25. Дані сільської ради с. Клекотина.
26. ЦАМО РФ. Ф. 20076. Оп. 818884. Спр. 32. Арк. 3 ; Ф. 20076. Оп. 18002. Спр. 264. Арк. 13, 171; Вінницький ОВК. Від. 1. Облікова картка військового поховання № 721; Алфавітна книга воїнів, загиблих в роки ВВв 1941–1945. Т. 1.
27. Гусєв С.О. Трипільське поселення Конатківці в Подністров'ї // Трипільська цивілізація у спадщині України. К., 2003. С. 310–314.
28. Дані сільської ради с. Лозової; Історія міст і сіл УРСР: в 26 т. Вінницька область. К., 1972. С. 721; Купчишин М., Мичак А. Шаргородщина: сторінки історії. Київ, 2002. С. 163; Пам'ятки історії та культури Вінницької області : словникова частина / Упоряд.: Ю.А. Зінько, М.Р. Мудраченко та ін. Вінниця, 2011. С. 301; Нагребецький А.Н. Іменами багата земля Шаргородська. Вінниця, 2014. С. 148.
29. Дані сільської ради с. Лозової; Історія міст і сіл УРСР: в 26 т. Вінницька область. К., 1972. С. 721; Купчишин М., Мичак А. Шаргородщина: сторінки історії. Київ, 2002. С. 163; Пам'ятки історії та культури Вінницької області : словникова частина / Упоряд.: Ю.А. Зінько, М.Р. Мудраченко та ін. Вінниця, 2011. С. 302; Нагребецький А.Н. Іменами багата земля Шаргородська. Вінниця, 2014. С. 148.
30. Дані сільської ради с. Лозової; Купчишин М., Мичак А. Шаргородщина: сторінки історії. Київ, 2002. С. 151, 153; Пам'ятки історії та культури Вінницької області : словникова частина / Упоряд.: Ю.А. Зінько, М.Р. Мудраченко та ін. Вінниця, 2011. С. 302; Нагребецький А.Н. Іменами багата земля Шаргородська. Вінниця, 2014. С. 151–152.
31. Дані сільської ради с. Лозової; Купчишин М., Мичак А. Шаргородщина: сторінки історії. Київ, 2002. С. 151, 153; Пам'ятки історії та культури Вінницької області : словникова частина / Упоряд.: Ю.А. Зінько, М.Р. Мудраченко та ін. Вінниця, 2011. С. 302; Нагребецький А.Н. Іменами багата земля Шаргородська. Вінниця, 2014. С. 152–153.
32. Дані сільської ради с. Лозової; Історія міст і сіл УРСР: в 26 т. Вінницька область. К., 1972. С. 721; Купчишин М., Мичак А. Шаргородщина: сторінки історії. Київ, 2002. С. 163; Пам'ятки історії та культури Вінницької області : словникова частина / Упоряд.: Ю.А. Зінько, М.Р. Мудраченко та ін. Вінниця, 2011. С. 302; Нагребецький А.Н. Іменами багата земля Шаргородська. Вінниця, 2014. С. 147–148.
33. Дані сільської ради с. Лозової; Історія міст і сіл УРСР: в 26 т. Вінницька область. К., 1972. С. 721; Купчишин М., Мичак А. Шаргородщина: сторінки історії. Київ, 2002. С. 163; Пам'ятки історії та культури Вінницької області : словникова частина / Упоряд.: Ю.А. Зінько, М.Р. Мудраченко та ін. Вінниця, 2011. С. 302; Нагребецький А.Н. Іменами багата земля Шаргородська. Вінниця, 2014. С. 149.
34. Дані сільської ради с. Лозової; Історія міст і сіл УРСР: в 26 т. Вінницька область. К., 1972. С. 721; Купчишин М., Мичак А. Шаргородщина: сторінки історії. Київ, 2002. С. 163; Нагребецький А.Н. Іменами багата земля Шаргородська. Вінниця, 2014. С. 149–150.
35. Дані сільської ради с. Лозової; Історія міст і сіл УРСР: в 26 т. Вінницька область. К., 1972. С. 721; Купчишин М., Мичак А. Шаргородщина: сторінки історії. Київ, 2002. С. 163; Нагребецький А.Н. Іменами багата земля Шаргородська. Вінниця, 2014. С. 150.
36. Дані сільської ради с. Лозової; Історія міст і сіл УРСР: в 26 т. Вінницька область. К., 1972. С. 721; Купчишин М., Мичак А. Шаргородщина: сторінки історії. Київ, 2002. С. 163; Нагребецький А.Н. Іменами багата земля Шаргородська. Вінниця, 2014. С. 150–151.
37. Пам'ятки історії та культури Вінницької області : словникова частина / Упоряд.: Ю.А. Зінько, М.Р. Мудраченко та ін. Вінниця, 2011. С. 302.
38. Нариси історії архітектури УРСР. Дожовтневий період. Київ, 1957.

39. Історія міст і сіл УРСР: в 26 т. Вінницька область. К., 1972. С. 721; Купчишин М., Мичак А. Шаргородщина: сторінки історії. К., 2002. С. 163; Пам'ятки історії та культури Вінницької області : словникова частина / Упоряд: Ю.А. Зінько, М.Р. Мудраченко та ін. Вінниця, 2011. С. 302; Нагребецький А.Н. Іменами багата земля Шаргородська. Вінниця, 2014. С. 156.
40. Дані сільської ради с. Михайлівка; Історія міст і сіл УРСР: в 26 т. Вінницька область. К., 1972. С. 721; Купчишин М., Мичак А. Шаргородщина: сторінки історії. Київ, 2002. С. 163; Пам'ятки історії та культури Вінницької області : словникова частина / Упоряд.: Ю.А. Зінько, М.Р. Мудраченко та ін. Вінниця, 2011. С. 302; Нагребецький А.Н. Іменами багата земля Шаргородська. Вінниця, 2014. С. 157.
41. Дані сільської ради с. Михайлівки; Історія міст і сіл УРСР: в 26 т. Вінницька область. К., 1972. С. 721; Купчишин М., Мичак А. Шаргородщина: сторінки історії. Київ, 2002. С. 163; Пам'ятки історії та культури Вінницької області : словникова частина / Упоряд: Ю.А. Зінько, М.Р. Мудраченко та ін. Вінниця, 2011. С. 302; Нагребецький А.Н. Іменами багата земля Шаргородська. Вінниця, 2014. С. 158.
42. Дані сільської ради с. Михайлівки; Історія міст і сіл УРСР: в 26 т. Вінницька область. К., 1972. С. 721; Купчишин М., Мичак А. Шаргородщина: сторінки історії. Київ, 2002. С. 163; Нагребецький А.Н. Іменами багата земля Шаргородська. Вінниця, 2014. С. 158.
43. Дані сільської ради с. Михайлівки; Історія міст і сіл УРСР: в 26 т. Вінницька область. К., 1972. С. 721; Купчишин М., Мичак А. Шаргородщина: сторінки історії. Київ, 2002. С. 163; Нагребецький А.Н. Іменами багата земля Шаргородська. Вінниця, 2014. С. 158.
44. Історія міст і сіл УРСР: в 26 т. Вінницька область. К., 1972. С. 719; Купчишин М., Мичак А. Шаргородщина: сторінки історії. Київ, 2002. С. 163; Пам'ятки історії та культури Вінницької області : словникова частина / Упоряд.: Ю.А. Зінько, М.Р. Мудраченко та ін. Вінниця, 2011. С. 302; Нагребецький А.Н. Іменами багата земля Шаргородська. Вінниця, 2014. С. 78–79.
45. Гульдман В.К. Памятники старины в Подолии. Каменец-Подольский, 1901; Подолия. Историческое описание. С-Пб., 1891; Симашкевич М. Римское католичество и его иерархия в Подолии. Каменец-Подольский, 1872.
46. ЦАМО РФ. Ф. 132. Оп. 28900. Спр. 1. Арк. 23 ; Ф. 20108. Оп. 2. Спр. 5. Арк. 13; Вінницький ОВК. Від. 1. Облікова картка військового поховання № 722; Алфавітна книга воїнів, загиблих в роки ВВв 1941–1945. Т. 2; Пам'ятки історії та культури Вінницької області : словникова частина / Упоряд.: Ю.А. Зінько, М.Р. Мудраченко та ін. Вінниця, 2011. С. 303.
47. Дані сільської ради с. Носиківка; Історія міст і сіл УРСР: в 26 т. Вінницька область. К., 1972. С. 721–722; Купчишин М., Мичак А. Шаргородщина: сторінки історії. Київ, 2002. С. 163; Пам'ятки історії та культури Вінницької області : словн. частина / Упоряд.: Ю.А. Зінько, М.Р. Мудраченко та ін. Вінниця, 2011. С. 303; Нагребецький А.Н. Іменами багата земля Шаргородська. Вінниця, 2014. С. 182–183.
48. Дані сільської ради с. Носиківка; Народні майстри Вінниччини : довідник / Упоряд.: Т.О. Цвігун, М.В. Діденко. Вінниця, 2018. С. 37; Пам'ятки історії та культури Вінницької області : словникова частина / Упоряд.: Ю.А. Зінько, М.Р. Мудраченко та ін. Вінниця, 2011. С. 303; Нагребецький А.Н. Іменами багата земля Шаргородська. Вінниця, 2014. С. 178–182.
49. Вінницький ОВК. Від. 1. Облікова картка військового поховання № 722; Алфавітна книга воїнів, загиблих в роки ВВв 1941–1945. Т. 2.
50. ЦАМО РФ. Ф. 20076. Оп. 818884. Спр. 32. Арк. 206; Вінницький ОВК. Від. 1. Облікова картка військового поховання № 723; Алфавітна книга воїнів загиблих

в роки ВВв 1941–1945. Т. 1, 2; Пам'ятки історії та культури Вінницької області : словникова частина / Упоряд.: Ю.А. Зінько, М.Р. Мудраченко та ін. Вінниця, 2011. С. 303.
51. Вінницький ОВК. Від. 1. Облікова картка військового поховання № 731; Гончар А.Г. «Чорний тюльпан». Книга пам'яті про загиблих воїнів-афганців. Вінницька обл. Вінниця, 1998. С. 327–328; Пам'ятки історії та культури Вінницької області : словникова частина / Упоряд.: Ю.А. Зінько, М.Р. Мудраченко та ін. Вінниця, 2011. С. 303.
52. Дані сільської ради с. Писарівка; Вінницький ОВК. Від. 1. Облікова картка військового поховання № 726; Алфавітна книга воїнів загиблих в роки ВВв 1941–1945 рр. Т. 1, 2; Пам'ятки історії та культури Вінницької області : словникова частина / Упоряд.: Ю.А. Зінько, М.Р. Мудраченко та ін. Вінниця, 2011. С. 303.
53. Дані сільської ради с. Писарівка.
54. Дані сільської ради с. Політанки; ЦАМО РФ. Ф. 1400. Оп. 2. Спр. 39. Арк. 226, 227; Вінницький ОВК. Від. 1. Облікова картка військового поховання № 724; Алфавітна книга воїнів, загиблих в роки ВВв 1941–1945 рр. Т. 1, 2; Пам'ятки історії та культури Вінницької області : словникова частина / Упоряд.: Ю.А. Зінько, М.Р. Мудраченко та ін. Вінниця, 2011. С. 303.
55. Дані сільської ради с. Політанки; Пам'ятки історії та культури Вінницької області : словникова частина / Упоряд.: Ю.А. Зінько, М.Р. Мудраченко та ін. Вінниця, 2011. С. 304.
56. Вінницький ОВК. Від. 1. Облікова картка військового поховання № 733; Гончар А.Г. «Чорний тюльпан». Книга Пам'яті про загиблих воїнів-афганців. Вінницька обл. Вінниця, 1998. С. 257; Пам'ятки історії та культури Вінницької області : словникова частина / Упоряд.: Ю.А. Зінько, М.Р. Мудраченко та ін. Вінниця, 2011. С. 304.
57. Дані сільської ради с. Рахни Лісові; Історія міст і сіл УРСР: в 26 т. Вінницька область. К., 1972. С. 723; Roman Aftanazy. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. Wydanie drygie przejrzane i uzupelnione. Tom 10. Wojewodztwo braclawskie. Wroclaw, 1996. S. 339; Пам'ятки історії та культури Вінницької області : словникова частина / Упоряд.: Ю.А. Зінько, М.Р. Мудраченко та ін. Вінниця, 2011. 304 с.; Нагребецький А.Н. Рахни-Лісові — яблунева перлина Поділля. Вінниця, 2014. С. 98.
58. Дані сільської ради с. Рахни Лісові; Книга пам'яті України. Вінницька область. Т. 7. К., 1995. С. 615–626.
59. Косаківський В.А., Кислиця Ю.В., Ленчук Д.М. Нове трипільське поселення біля с. Руданське Шаргородського району на Вінниччині // Вісник факультету історії, етнології і права : збірник наукових праць. Вип. 15. Вінниця, 2017. С. 5–7.
60. Вінницький ОВК. Від. 1. Облікова картка військового поховання № 732; Гончар А.Г. «Чорний тюльпан». Книга Пам'яті про загиблих воїнів-афганців. Вінницька обл. Вінниця, 1998. С. 119–120; Пам'ятки історії та культури Вінницької області : словникова частина / Упоряд.: Ю.А. Зінько, М.Р. Мудраченко та ін. Вінниця, 2011. С. 304.
61. Дані сільської ради с. Слобода-Шаргородська; ЦАМО РФ. Ф. 634. Оп. 18002. Спр. 264. Арк. 171зв.; Вінницький ОВК. Від. 1. Облікова картка військового поховання № 730; Алфавітна книга воїнів, загиблих в роки ВВв 1941–1944. Том 1, 2; Пам'ятки історії та культури Вінницької області : словникова частина / Упоряд.: Ю.А. Зінько, М.Р. Мудраченко та ін. Вінниця, 2011. С. 304.
62. Подольские епархиальные ведомости, 1895, часть неофициальная. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. Вып. IX. Каменец-Подольск, 1901.

63. Дані сільської ради с. Сурогатка; Пам'ятки історії та культури Вінницької області : словникова частина / Упорядн.: Ю.А. Зінько, М.Р. Мудраченко та ін. Вінниця, 2011. С. 304.
64. Дані сільської ради с. Федорівка; ЦАМО РФ. Ф. 20108. Оп. 2. Спр. 5. Арк. 12; Вінницький ОВК. Від. 1. Облікова картка військового поховання № 725.
65. Віннницький ОВК. Від. 1. Облікова картка військового поховання № 727; Гончар А.Г. «Чорний тюльпан». Книга Пам'яті про загиблих воїнів-афганців. Вінницька обл. Вінниця, 1998. С. 189–190; Пам'ятки історії та культури Вінницької області : словникова частина / Упоряд.: Ю.А. Зінько, М.Р. Мудраченко та ін. Вінниця, 2011. С. 304; Нагребецький А.Н. Іменами багата земля Шаргородськ. Вінниця, 2014. С. 335–336.
66. Нагребецький А.Н. Ярове — село на Кучманськім шляху. Вінниця, 2013. С. 141–155; С. 396.

Ямпільський район

1. Пам'ятки історії та культури Вінницької області : словникова частина / Упоряд: Ю.А. Зінько, М.Р. Мудраченко та ін. Вінниця, 2011. С. 305; Паспорт пам'ятника: братська могила героїв громадянської війни 1918–1921 рр., братська могила воїнів радянської армії. Обеліск слави. Вінницька область, Ямпільський район, м. Ямпіль, індекс : 2. 4. 1130–2. 1. 25 ; Історія міст і сіл Української РСР: Вінницька обл. К., 1972. С. 729, 731; Паспорт пам'ятника: братська могила воїнів радянської армії. Вінницька область, Ямпільський район, м. Ямпіль, індекс : 2. 4. 1139-2. 1. 25; Чорний М. Пам'ятники вічної слави // Вінницька правда. 1965. 30 берез.
2. Приходы и церкви Подольской епархии / под ред. Е. Сецинского. Камянец-Подольский, 1901. 175 с. (Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета; вып. 9); Світлана Шароварська. Сакральна архітектура міст і містечок Поділля // Міста і містечка Поділля від доби Середньовіччя до початку XX ст. : матеріали наук. конф. / Вінниц. обл. краєзн. музей. Вінниця, 2016. С. 392–313; Лідія Курмаєва. Ямпіль у XVII — на початку XX ст. // Міста і містечка Поділля від доби Середньовіччя до початку XX ст. : матеріали наук. конф. / Вінниц. обл. краєзн. музей. Вінниця, 2016. С. 380–387.
3. Антонович В.Б. О скальных пещерах на берегу Днестра в Подольской губернии // Труды VI археологического съезда. Одесса, 1886. Т. 1. С. 86–102; Винокур И.С. Отчет о раскопках 1985 года на месте скального рельефа в с. Буша Ямпольского района Винницкой области / И.С. Винокур, Р.В. Забашта // Науковий архів Інституту Археології Національної академії наук України (далі НА ІА НАН України). 1985/41; Винокур И.С. Исследования на месте Бушанского рельефа // Археологические открытия 1985 года. М., 1987. С. 316–317; Винокур И.С. Отчет об археологических исследованиях в с. Буша Ямпольского района Винницкой области. (За 1987 год) / И.С. Винокур, Р.В. Забашта, Н.В. Петров // НА ІА НАН України. 1987/171; Винокур, І.С. Буша : історико-краєзнавчі нариси / І.С. Винокур, О.М. Альошкін, Р.В. Забашта, М.Б. Петров, В.М. Петровський, О.М. Пірняк, В.С. Степанков. Хмельницький, 1991. 152 с.; Винокур, І.С. Дослідження Бушанського скельного комплексу // Археологія. 1994. № 3. С. 122–130; Косаківський В.А. Дослідження житла трипільської культури на поселенні в с. Буша / В.А. Косаківський, В.С. Рудь // С.Н. Бибиков и первобытная археология : Сб. науч. труд. С-Пб, 2009. С. 336–343; Косаківський В.А. З історії дослідження пам'яток трипільської культури в с. Буша Ямпільського району на Вінниччині / В.А. Косаківський, В.С. Рудь // Ранньоземлеробські культури Бугo-Дніпровського межиріччя: проблеми дослідження : Зб. наук. пр. Умань, 2009.

С. 162–166; Косаківський В.А. Дослідження археологічної експедиції ВДПУ ім. М. Коцюбинського в с. Буша / В.А. Косаківський, В.С. Рудь // Вісник Інституту історії, етнології і права : Зб. наук. пр. Вінниця, 2009. Вип. 7. С. 91–97; Косаківський В.А. Археологічні дослідження 2007–2009 років / В.А. Косаківський, В.С. Рудь // Буша: природа, археологія, історія, етнографія та фольклор сіл Бушанської сільської ради : Колективна монографія / За наук. ред. В.А. Косаківського. Вінниця, 2009. С. 27–44; Рудь В.С. Скельний храм: історія дослідження / В.С. Рудь, В.А. Косаківський // Буша… С. 45–53; Косаківський В.А. Буша в археологічних дослідженнях І.С. Винокура / В.А. Косаківський, В.С. Рудь // Актуальні проблеми археології : Тези Міжнар. наук. конф. на пошану І.С. Винокура / Упоряд. Л.Д. Строцень, М.О. Ягодинська. Тернопіль, 2010. С. 88–89; Рудь В.С. Археологія Буші та околиць / В.С. Рудь, В.А. Косаківський // Актуальні проблеми археології… С. 89–91; Косаківський В.А. Археологічні дослідження в с. Буша Ямпільського р-ну Вінницької обл. / В.А. Косаківський, В.С. Рудь // Археологічні дослідження в Україні 2008 р. К., 2009. С. 150–153; Косаківський В.А. Археологічна експедиція «Буша 2009» / В.А. Косаківський, В.С. Рудь // Вісник Інституту історії, етнології і права : Зб. наук. пр. Вінниця, 2010. Вип. 8. С. 120–122; Косаківський В.А. Багатошарове поселення у с. Буша: дослідження 2009 року / В.А. Косаківський, В.С. Рудь // Проблеми етнології та археології України : Матеріали звіт. студент. наук. конф. 8 квіт. 2010 р. / Ред. кол.: В.А. Косаківський (наук. ред.), В.С. Рудь (відп. ред.), К.М. Онуфрійчук (літ. ред.). Вінниця, 2010. С. 113–118; Косаківський В.А. Дослідження багатошарового поселення біля с. Буша / В.А. Косаківський, В.С. Рудь // Археологічні дослідження в Україні 2009 р. Київ ; Луцьк, 2010. С. 221–223.

4. Буша: історико-краєзнав. нариси / І.С. Вінокур, О.М. Альошкін, Р.В. Забашта. Хмельницький, 1991. 152 с.; Вінниччина музейна : Довідник / Вінниц. обл. краєзн. музей; відп. за випуск Висоцька К.І. Вінниця, 2008. С. 9–11; Звайцева О.В. Історико-археологічні пам'ятки державного історико-культурного заповідника «Буша» як об'єкти музеєфікації // Вінниччина: минуле і сьогодення : Матеріали XXVII Всеукраїнської вінницької наукової історико-краєзнавчої конференції, 7–8 жовт. 2016 р. Вінниця, ФОП Корзун Д.Ю., 2016. С. 103–109; Сім чудес Вінниччини : Альбом / Вінниц. обл. краєзн. музей; [відп. за випуск К. Висоцька]. 2-ге вид. Вінниця, 2011. С. 12–19.
5. Разумов С.М. Дослідження кургану 1 біля с. Клембівка Ямпільського р-ну Вінницької обл. / С.М. Разумов, А. Косько, Є.Г. Карнаух // Археологічні відкриття в Україні 2012. К., 2013. С. 121.
6. Пам'ятки історії та культури Вінницької області : словникова частина / Упоряд.: Ю.А. Зінько, М.Р. Мудраченко та ін. Вінниця, 2011. С. 308; Паспорт пам'ятника: могила невідомого солдата. Вінницька область, Ямпільський район, с. Клембівка, індекс : 2. 3. 1141–2. 1. 25; Історія міст і сіл Української РСР: Вінницька обл. К., 1972. С. 736.
7. Пам'ятки історії та культури Вінницької області : словникова частина / Упоряд.: Ю.А. Зінько, М.Р. Мудраченко та ін. Вінниця, 2011. С. 309; Паспорт пам'ятника: братська могила воїнів радянської армії. Вінницька область, Ямпільський район, с. Михайлівка, індекс : 2. 3. 1132-2. 1. 25; Історія міст і сіл Української РСР: Вінницька обл. К., 1972. С. 736–737.
8. Нечитайло П.О. Скельно-печерний комплекс у с. Оксанівка на Дністрі / П.О. Нечитайло, Б.Т. Рідуш // Спелеологія і карстологія. 2014. № 13. С. 5–17; Нечитайло П.О. Печерні монастирі-фортеці у Середньому Подністров'ї // Магістеріум. Вип. 11. Археологічі студії. К., 2003. С. 71–82; Сецинский Е.И. Отчет об осмотре древностей в Подольской губернии летом 1901 г. // Чтения в историческом

обществе Нестора-летописца. К., 1903. Кн. 17. Вып. 1. Отд. 1. С. 39; Собко Г.Т. Флеминда-Оксанівка Ямпільський район. Довга дорога додому / Історичний нарис, серія «Моя Вінниччина», заснована журналом «Вінницький край» у 2013 р. Вип. 30. Вінниця, 2018. С. 21–24; Гребеньова В.О. Топоніміка с. Оксанівка (Ямпільський район Вінницької області) // Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження : Матеріали XXV Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., 11–12 жовт. 2013 р. Вінниця, 2013. С. 141–146; Шуткевич О. На Вінниччині скельний монастир, що над Дністром, подають до державного реєстру пам'яток // День. 2020. 12 берез. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://day.kyiv.ua/uk/news/120320-na-vinnychchyni-skelnyy-monastyr-shcho-nad-dnistrom-podayut-do-derzhavnogo-reyestru . Дата доступу: 31 груд. 2020 р.; Дивовижний скельний монастир над Дністром отримав статус національної пам'ятки. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://ukrrain.com/divovizhnij_skelnij_monastir_nad_dnistrom_otrimav_status_nacionalnoi_pamyatki.html. Дата доступу: 31 груд. 2020 р.; Заповідні куточки Вінниччини : презентаційний альбом / Під заг. ред. М. Ткачука, упоряд.: О. Матвійчук, Л. Голунова, О. Мудрак, О. Швець, А. Магера, В. Фінклер, І. Дяконович, Л. Горбенко, Т. Лотоцька. Вінниця, 2018. С. 40–41, 46–47.

9. Собко Г.Т. Флеминда-Оксанівка Ямпільський район. Довга дорога додому / Історичний нарис, серія «Моя Вінниччина», заснована журналом «Вінницький край» у 2013 р. Вип. 30. Вінниця, 2018. С. 86–87.
10. Собко Г.Т. Флеминда-Оксанівка Ямпільський район. Довга дорога додому / Історичний нарис, серія «Моя Вінниччина», заснована журналом «Вінницький край» у 2013 р. Вип. 30. Вінниця, 2018. С. 108–111; Скрипник В. Запалили свічі біля пам'ятника… мідії. Незвичайна історія порятунку від Голодомору // 20 хвилин. Вінниця. 2020. 29 листоп. Електронний ресурс. Режим доступу: https://vn.20minut.ua/Podii/zapalili-svichi-bilya-pamyatnika-midiyi-nezvichayna-istoriya-poryatunk-11172386.html?fbclid=IwAR0XZYX30fQI4mh7Ok8CvQDfaMM6I_t0B6kZbJCvjrJYNUL8ludqZq8I1fM . Дата доступу. 02. 01. 2021 р.
11. Собко Г.Т. Флеминда-Оксанівка Ямпільський район. Довга дорога додому / Історичний нарис, серія «Моя Вінниччина», заснована журналом «Вінницький край» у 2013 р. Вип. 30. Вінниця, 2018. С. 88–89; Книга пам'яті України. Вінницька область. Т. 7. Чернівецький район, Чечельницький район, Шаргородський район, Ямпільський район. К., 1995. С. 791–793; Андрущенко В. Назвали Оксанівкою // Вінниччина. 1997. 27 черв.
12. Собко Г.Т. Флеминда-Оксанівка Ямпільський район. Довга дорога додому / Історичний нарис, серія «Моя Вінниччина», заснована журналом «Вінницький край» у 2013 р. Вип. 30. Вінниця, 2018. С. 21–24; Нечитайло П.О., Рідуш Б.Т. Скельно-печерний комплекс у с. Оксанівка на Дністрі // Спелеологія і карстологія. 2014. № 13. С. 5–17; Сецинский Е.И. Отчет об осмотре древностей в Подольской губернии летом 1901 г. // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. К., 1903. Кн. 17. Вып. 1. Отд. 1. С. 39; Гребеньова В.О. Топоніміка с. Оксанівка (Ямпільський район Вінницької області) // Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження : Матеріали XXV Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., 11–12 жовт. 2013 р. Вінниця, 2013. С. 141–146; Із каменем потрібно домовитись… // Ямпільські вісті. 2020. 20 верес. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=1186220148428691&id=526005154450197 . Дата доступу: 2 січ. 2021 р.; Відкриття оберегу маленького села … [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://yamp.gov.ua/?p=3489&fbclid=IwAR0f3Kk1j1I-QQUVQPnrMz-MtrGbh4AVZ47jrCH9Di19QMiW9jdiC4btico. Дата доступу: 2 січ. 2021 р.; Ясько О. На Вінниччині встановили

першу та єдину в світі велику скульптуру Рахмана. 2020. 16 жовт. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://vlasno.info/spetsproekti/2/tourism/item/39840-na-vinnychchyni-vstanovyly-pershu-ta-ie . Дата доступу: 2 січ. 2021 р.
13. Пам'ятки історії та культури Вінницької області : словникова частина / Упоряд.: Ю.А. Зінько, М.Р. Мудраченко та ін. Вінниця, 2011. С. 309; Паспорт пам'ятника: братська могила воїнів радянської армії. Вінницька область, Ямпільський район, с. Петрошівка, індекс : 2. 4. 487-2. 1. 25; Історія міст і сіл Української РСР: Вінницька обл. К., 1972. С. 737.
14. Загоруйко В.Т. Охоронні дослідження курганного могильника біля с. Писарівка Ямпільського району / В.Т. Загоруйко, Т.В. Лотоцька // Археологічні відкриття в Україні 1991 року. К., 1993. С. 30–31.
15. Пам'ятки історії та культури Вінницької області : словникова частина / Упоряд.: Ю.А. Зінько, М.Р. Мудраченко та ін. Вінниця, 2011. С. 309; Паспорт пам'ятника: братська могила воїнів радянської армії. Вінницька область, Ямпільський район, с. Писарівка, індекс : 2. 3./4/ 1133-2. 1. 25; Історія міст і сіл Української РСР: Вінницька обл. К., 1972. С. 737.
16. Разумов С.М., Косько А., Карнаух Є.Г. Роботи спільної українсько-польської Ямпільської археологічної експедиції // Археологічні відкриття в Україні 2010. К.– Полтава, 2011. С. 286.
17. Пам'ятки історії та культури Вінницької області : словникова частина / Упоряд.: Ю.А. Зінько, М.Р. Мудраченко та ін. Вінниця, 2011. С. 309; Паспорт пам'ятника: братська могила воїнів радянської армії. Вінницька область, Ямпільський район, с. Підлісівка, індекс : 2.3/4/ 1137-2. 1. 25; Історія міст і сіл Української РСР: Вінницька обл. К., 1972. С. 738.
18. Симоненко А.В. Сарматы Северо-Западного Причерноморья в I в. н.э. (погребения знати у с. Пороги) / А.В. Симоненко, Б.И. Лобай. К., 1991. С. 10–34; Симоненко О.В. До визначення етнічної належності Фарзоя та Інісмея Археологія / О.В. Симоненко, Б.І. Лобай // Археологія. 1989. № 1. С. 41–47.
19. Разумов С.М. Дослідження кургану 3 біля с. Пороги Ямпільського р-ну Вінницької обл. / С.М. Разумов, А. Косько, Є.Г. Карнаух // Археологічні відкриття в Україні. 2011. К., 2012. С. 156–157.
20. Klochko V.I. Tripolye (Gordineşti group), Yamnaya and Catacomb culture cemeteries, Prydnistryanske, site 1, Yampil Region, Vinnitsa Oblast: an archaeometric and chronometric description and a taxonomic and topogenetic discussion / V.I. Klochko, A. Kośko, M.V. Potupchyk and others // Baltic-Pontic Studies, 2015. T. 20. № 1. С. 183–256.
21. Заєць І.І., Шумова В.О. Поселення середньої доби трипільської культури біля с. Ратуш на Поділлі // Археологічні дослідження в Україні 1993 року. К., 1997. С. 54.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

А

Абаза А.А. 226, 237
Абазин А. 144, 158, 201, 205, 347
Абдурахімов М. 95
Абрамовичі 134
Авер'янов 295
Аврамов І.Б. 233
Александрович Ю.С. 55
Алексєєв С.П. 122
Алепський П. 200
Алєксєєв В. 379
Альбрехт Я. 302
Альошкін О.М. 291, 293–296, 300
Амершов В.Й. 322
Амершоев Г. 85
Андре Е.-Ф. 105
Андрієнко А.Т. 166
Андріїшин І.І. 228, 232
Андрійчук І.Г. 258
Андрійчук К. 164
Андрущенко С. 161
Анісимович К.П. 81
Антоненко-Давидович Б.Д. 266
Антонець М.С. 83
Антоній II (Климов), єпископ 234
Антонович В.Б. 372, 374
Антонович Д. 52
Антончик М. 256
Ардикуца І.П. 208
Аринов Я. 352
Артамонов М.І. 171, 250, 251, 290, 297, 367
Артеменко В.В. 331
Артинов Г.Г. 29
Артюхов І.С. 319
Аулов В.І. 348
Афтаназі Р. 364

Б

Бабенко І. 296
Бабенко О.К. 54
Бабушкін П.Г. 299
Багрій П.І. 148
Бажов І.І. 348
Байда І.М. 345, 357
Байда П.Г. 359
Байдак М. 341
Байтала В.Д. 347
Балабан О.М. 226
Балан Н.Ф. 348
Балашов М.П. 39, 183, 191
Балашов 335
Барабанов Ф.І. 381
Барановський Ф. 341
Барінов Г.В. 127
Бартко Є. 341
Бартош-Литвинова П.Я. 266
Барятинський О.П. 233
Басаргін М.В. 233
Батайкин В.А. 380
Баштанар Л.І. 184
Баштанний В.Ю. 79, 84
Бевзюк О. 329
Безбідович К. 190
Безбородько-Кушельови 268
Беззубов В.М. 194
Безпалько І.А. 333
Безпалько К.А. 333
Безуглий І. 296
Белінський С. 195
Белінський С.С. 228
Березанська С.С. 210
Березовець Д.Т. 165, 170, 171, 250
Березовський О.Т. 185
Берещенко О.П. 363
Беринський В.С. 81
Бестужев-Рюмін М.П. 233
Бєлєнький П.Ю. 122
Биковський Я. 167
Битинський М. 71
Бігун П. 161
Біднюк В.П. 309
Білик Н. 78
Білінська Г.Г. 345, 357
Білінський О. 297
Білостоцький О. 297
Білявський М. 338, 341
Біляєв Є. 341
Біляшівський М. 52, 53
Бініх 225
Блажко В. 72
Бнінський 130
Бобков П.К. 362
Бобрищев-Пушкін М.С. 233
Бобрищев-Пушкін П.С. 233
Бобров Ф.О. 258
Бобровська Є. 77
Богачов О. 169
Богдан Д.П. 375
Богун І. 89, 117, 223
Боєчко Г.Г. 292, 295
Бойко В.Я. 277
Бойко І. 60
Бойчук В.С. 184
Бойчук С. 161
Болеслав Сміливий, король 80
Болоховська В.А. 230
Болтрик Ю.В. 108, 213
Бондарев Ю.А. 380
Бондаревський Ю.Л. 136
Бондаренко 292
Бондаренко Д.Г. 363
Бондарчук К.Г 288
Бондарчук П.І. 278
Бондарчук П.Я. 228, 244
Боплан Г.-Л. де 5, 116, 200, 224, 274, 303, 374
Боровський 303
Боровський Я.Є. 371
Боровські 135
Бортняк А.А. 203
Борух, рабин 311
Боффоу Ф.-К. 35, 112
Брайлян П.В. 100
Брацюк М.З. 304
Брезун Н.І. 353
Бровіна В.Д. 375
Броніцький Ю.М. 138
Брояка Ц.В. 102
Бугайчук М.С. 304
Бударацький Й.І. 323
Будкер Г.І. 347
Булавинцева Т.О. 319
Бурачек М.Г. 52, 122
Бурдейний А. 66
Бурдо Н.Б. 137
Бурко Д.Г. 163
Бурлака І.О. 84, 85
Бурлачук А.Г. 120, 123
Бурлачук Ф.Ф. 122
Бурхач В.І. 319
Буряк П.П. 210
Бут (Павлюк) 263, 267
Бутаков В.П. 353
Бухтєєв П.Г. 320
Буцура 337
Бучацька М.І. 292, 295
Бучко М.І. 148

В

Важковський С.Г. 233
Ваксман М.А. 55

Вальчук М. 317
Ванчугов В.П. 330
Варлаам (Римарев), єпископ 324
Варшко В.Ф. 292
Василик Т.А. 292
Василь Лупул, господар 219
Ващенко М.Ф. 119
Вдовцов М.Л. 371
Вельган Т. 365
Венгер Є.Ф. 371
Вербецький П.Д. 333
Верес В.Я. 345
Верлан 347
Виговський І. 267
Видиш Г.Ю. 345, 362
Виногродська Л.І. 171, 270
Винокур І.С. 367, 372
Винокурова Ф.А. 252
Вихристюк В.П. 247
Вихристюк С.Б. 247
Вичульський Л. 215
Вишневецькі 89, 117, 200, 205
Віжицький К.Є. 90
Вітгенштейн К. 266
Вітгенштейн П.Х. 225, 233, 238
Вітковський В.М. 293
Вітковський І.П. 292
Вітковський О. 371
Вітовт, князь 157, 158, 335
Вітославські-Львови 36, 39
Вітошинський Ю. 294
Владимиров М.І. 323
Вовчок Марко 57
Воєвідка Я. 100
Вознюк Ю.М. 186
Волинець А. 146, 206
Воліковський В.М. 329
Волков В. 352
Володимир Великий, князь 143, 363
Волошиновський Й.А. 293
Вольф Ф.Б. 233
Воронін С.М. 246
Вороніна Г.П. 255
Воронович М. 80
Воронцов І.С. 320
Воронцов К.К. 289
Воронцов М.О. 148
Воропай В.П. 134
Воропай І.М. 113
Воропай Л.І. 131
Воропай М.І. 210
Врасій М.К. 100, 103
Вязмітінов С. 99
Вязьмітіна М.І. 122

Г

Гаврилюк І.К. 344, 357, 358
Гавриш В.К. 122
Гавриш В.М. 231
Гагаркін В. 295
Гайдамака А. 70
Галічан С.С. 313
Галушка М.М. 184
Гальчевський Я. 264
Гальчинський М.В. 226
Гамченко С.С. 176, 196, 197, 250, 314, 315, 332
Гандзюк Я. 71
Ганжа І. 200, 205, 223
Гарматюк Г.П. 345, 360
Гармашек 209
Гаскевич Д.Л. 170, 251
Гегельський І.Н. 273
Гедон Л. 32
Геєрт Е. 38
Гейден Д.Ф. 159, 162, 172, 173
Гельфанд І.М. 305, 308
Георгій (Варгаракі), о. 331
Герасимчук Д.І. 264
Геращенко 89
Гергеля С.С. 82
Геродот 156
Гинковський А. 326
Гітерман М.Ц. 311
Глинський І.В. 163
Глищук С.П. 288
Глущак О. 72
Глущук Ф.Т. 122
Гнатенко Г.І. 228
Гнатовський 145
Гнатюк В.М. 289
Гнатюк Н.Ю. 371
Гнед Г.В. 288
Гоголь О. 223
Годзінський І. 94
Годований М.З. 323
Гойріх Я. 252
Голешков М.В. 105
Голіцина А. 132
Головенко С.І. 323
Голуб Е.Х. 218
Голубовський П. 240
Гольденберг Н.Я. 273
Голюк М.П. 280
Гонорович О.Д. 333
Гонта І. 87, 291, 293, 298
Гончар І.Т. 247, 298
Гончаренко А. 229
Гончарук А.М. 342, 345
Гончарук Є.Г. 266
Гончарук М.І. 164
Горбанюк Н. 101
Горбунов М.Р. 353
Гордєєв З. 296
Гордійчук Т.О. 345, 353
Горлата Л. 55
Горлінський П. 118
Горобчук І.І. 122
Городецький В.В. 19, 252, 253, 259
Городовенко Н.Ф. 305
Горшков І.Ф. 332
Горюнов С.К. 331
Горячєв С.Г. 246
Гоцуляк Є.О. 184
Гош Ф.П. 363
Грабець О. 71
Грабовська О.В. 248
Градовенко І.Н. 333
Гребенник В.Д. 353
Гребеньова В.О. 375
Греков М.К. 81
Грель І.М. 343
Гречаний І.Т. 342
Гречулевич В.Я. 231
Гриб К.К. 203
Гриб О.Ф. 228, 258
Григоряк 337
Гримайло Я.В. 266
Гриншпун 106
Грицанюк С. 379
Грицик О.В. 281
Грицюк В.Г. 183
Грінченко Б. 242
Грубий В. 228
Грубий Т.О. 203
Грушевська М. 52
Грушевський М.С. 53, 66, 71, 115, 156, 220
Грушко Г. 161
Грюнер Г. 38
Губарь Г.В. 348
Гуджало М.А. 318
Гудзь Н.Т. 288
Гудзь Т.Т. 288
Гудовичі 312, 313, 324, 326
Гук А. 248
Гульдман В. 195
Гуменний І. 100
Гуменюк А.І. 122
Гуменюк Г.В. 288
Гуменюк М.А. 366
Гуменюк М.М. 288

Гуменюк Ф.М. 266
Гуменюк Ю.Д. 287
Гуніченко І. 283
Гуревич Г. 273
Гур'єв 298
Гусейнов Ш.А. 316
Гусєв І.В. 381
Гусєв С.О. 165, 171, 257, 262, 280, 356
Гутнік М.П. 288
Гуцало Є. 76
Гьоде Є. 38

Ґ

Ґрохольські 17, 31, 32

Д

Давидов Н.І. 381
Даниленко В.М. 215, 251, 372
Даниленко Д.О. 284
Данькін А.П. 353
Даньков І.К. 342
Даньков К.І. 342
Дашкевичі 157, 158
Демут-Малиновський В.І. 241, 257
Демчук В.Є. 288
Денікін А.І. 75, 160, 206
Деревіцька К.А. 288
Деркач М.І. 347, 362
Дехтяр І.Я. 122
Дзюбанчук М. 161
Дзюбелюк О. 72
Длугопольська Н. 218
Дмитренко П. 72
Добжанський М. 369
Добрий Ф.К. 292, 293
Добровольський 303
Добровольський А.З. 347
Добрянський В.І. 359
Добровольський Д. 323
Довгалюк Г.М. 288
Довгань М. 216
Довгополюк М.Л. 119
Довгошея І.Ф. 333
Долін В.Г. 230
Домінчен К.Л. 100
Домникія, дівчина-воїн 90
Донський Д.М. 272
Донченко С. 379
Доппельмайр В.Г. 55
Дорош М. 264
Дорошенко П. 74, 144, 201, 205
Дорошенко («Лихо») 161
Дорфи 322
Дорянецький М.Д. 353
Доскоч Л.Л. 333, 334
Доскоч П. 334
Доста К.А. 186
Драй-Хмара М.О. 203, 217, 218
Драченко Г. 148
Дребот І.З. 184
Дрикопчук С.Т. 83
Дрицоєв Б.І. 353
Дрозденко 158
Дудник А.Р. 344, 358
Дудницька О.К. 379
Дука 252, 253
Дябцев О.І. 105
Дядьков Д.Г. 348
Дяк А.О. 379
Дяков В.Г. 349, 365
Дяченко В. 97
Дяченко І.О. 97, 244

Е

Едуардс Б.В. 241
Ешкол Л. 76, 79

Є

Євсеєв І. 194
Єловецький Л. 298
Єнакієв В.М. 105
Єрметов М. 277
Єфімов Г.С. 353
Єфремов Б. 118

Ж

Жабокрицькі 144
Жарій С.Б. 333
Жарун І.Д. 55
Жарчинський Ф.І. 228, 258
Жевуські (Ржевуські) 47, 114, 117, 126, 127
Желаухов 331
Желюк П.О. 58, 228–230, 255–257
Женний Д.М. 288
Жеребцов І.І. 81
Жмихов М.М. 105
Жорін М.М. 194
Жорніков Д.З. 81
Жуковський К.А. 119
Журавський З.І. 41
Журба Г.М. 148
Жутев І.І. 105

З

Заболотна М.Т. 345, 354
Заболотний Д.І. 230
Заболотний С.Ф. 303
Заболотний С.Ф. 305
Заборонюк Ф.Є. 295
Заботін І.О. 86
Забротський С.М. 362
Завісна М. 374
Заворотня Г.А. 292
Загайкевич Б. 55
Загній Г.Ф. 165
Загородний А.Є. 333
Загробський І. 379
Загурний В. 342
Заєць І.І. 170, 307
Заїка Г.А. 96
Закржевські 310
Залізняк М. 145, 298
Зальцман І.М. 183
Замойські 6, 16, 17, 31, 177, 368
Западнюк Г.П. 203, 217
Запасьнік-Радзімінський 294
Запорожець Г.Й. 333
Захандревич Й.В. 349
Захаров В.В. 331
Захаров П.І. 228, 232
Збаразькі 89, 116, 141, 200, 204
Зборовський І.Ч. 191, 196, 198, 233, 315, 332
Зборовські 135
Зброя М.П. 380
Зварич Н.В. 345, 354
Зворотний Я. 217
Зелененький М.Р. 310
Зенкін В.О. 209
Зеннгольц 38
Зимній І.Ф. 323
Зіма А. 38
Знаменський К.В. 331
Зноба І. 128
Зозуля К.А. 228, 248
Зорич А.П. 363
Зорін В. 294
Зубрицький Д. 161
Зябкін П.М. 319

І

Іваненко М.П. 211
Іваніцький Ф.Г. 345, 354
Іванов 319
Івановський К. 141
Івашов В.П. 233
Іващук В.І. 126, 131
Іволга В.К. 218

Ігнатьєви 28, 35, 47, 120, 121, 132, 133
Ігнащенко О.Ф. 138, 242
Ізотов І.В. 218
Іллящук І.Д. 70
Ільницький С. 179, 338, 369, 370
Ільошин Г.С. 105
Ільчук В.І. 123
Іонафан, митрополит 313
Іскра З. 144
Іскра І. 52
Іслам-Гірей, хан 89
Іттар Г.-Г. 36, 140
Іщенко А.В. 203
Іщенко К. 168
Іщук 166
Іщук В.В. 126, 141

К

Кадук С.В. 186
Казимир III, король 74
Казимиров Є.І. 342
Казмірчук Є.Т. 288
Калинович М.Я. 163
Калиновські 19, 144, 159, 174, 177, 200, 219–221, 213, 223, 224, 237
Калитинські 158, 159
Калінін В.Є. 105
Калінін О. 295
Кальницький П.Ф. 242
Кальницький С.І. 228
Кальченко Г.Н. 242
Калюс 177
Камінський В.А. 55
Кампос М.-К. 309
Каневський О.П. 122
Канєвський М.Й. 272
Кантемір О. 179
Каншини 268
Каракой К.Т. 228
Карамзін Н. 156
Карачевський В. 335
Кардаш Н.М. 120
Карловський Б.М. 352
Кармалюк У. 57, 117, 263, 281
Карчевський М. 288
Каряка О.В. 108, 213
Касаенков В.Н. 348
Касьянов Г. 63
Касян А.П. 265
Катерина II, імператриця 12, 310
Катин І. 296
Католік 166
Катуков М.Ю. 120, 126, 131
Кауфмани 219, 322
Каховський П.Г. 233
Качура Я.Д. 229, 230, 260
Квашенко А.В. 214
Кващук М.П. 288
Кващук К.П. 288
Кельбас Г.Д. 184, 197
Кирилюк Ф.М. 122
Кислиця Ю.В. 364
Кифоренко М.І. 330
Кішка А. 143
Кішка І. 143
Клещівські 74, 78
Клименко К.Г. 228, 259, 260
Клименко Ф. 215
Климов А.М. 218
Клочко В.І. 250
Клейст Е. фон 77
Кобелєв О. 40
Кобзев В.Г. 85
Кобяков Н.П. 208
Коваленко 303
Коваленко В.О. 317, 322
Коваленко І. 296
Коваль В.К. 273
Коваль П. 341
Ковач М.Я. 163
Ковтун В. 70
Ковтун М.П. 135, 257, 260
Когани 42, 213
Коженьовський А.-Н. 76, 77
Козак Т.Д. 353
Козачинський М. 370
Козачко М.Г. 247
Козерацький Ю. 62
Козончук М.М. 292
Козуб Г.М. 247
Козяр Г.С. 345, 360
Кокошко Я.С. 255
Колеснік А.А. 105
Колмогоров А.Н. 308
Колодій П.Т. 288
Колодницький П. 89
Коломацький В.В. 122
Коломиец В.І. 348
Колос П.С. 208
Колосенко Є. 78
Кольцов А. 326
Колюшна-Чесновський Й. 263
Комар 143
Комар С. 34
Комасюк Н.О. 228
Конашевич-Сагайдачний П. 89
Кондратьєв Ф.М. 214
Кондратюк А. 147
Конецпольські 29, 31, 99, 294
Конєв І.М. 246
Конєв І.С. 381
Коновал В.П. 230
Кононенко О.М. 170
Конрад Дж. 76, 77, 80, 121
Консовський М.В. 120
Константинова М.В. 70, 101, 110, 241
Копецький М.Д. 119
Копецький М.І. 292
Копецький Ч.В. 347
Копилов П.А. 194
Копитчук М.Б. 347
Копійко М.І. 247
Коптільєв 218
Коріатовичі 4, 157
Корнеєв А. 128, 129
Коробкова Г.Ф. 165
Коротаєв Г.С. 372
Короткі 204
Короткий Г. 204
Корсовецький О.І. 371
Косаківський В.А. 307, 315, 327, 332, 367, 373
Косаківський Л.Г. 293
Косаревський 209
Коссаковські 34
Косташенко В.А. 102
Костенко Ю.І. 203
Костенко-Шевченко М.С. 290
Костишин М. 341
Костюк М.Б. 349, 366
Костюшко Т. 127, 224, 236, 238
Костянтин Багрянородний, імператор 127
Котко А. 129
Котко М. 98
Котляревський І.П. 225, 229
Котляров М.І. 331
Котовський Г.І. 179, 212, 217
Коцюбинський М.М. 126, 346, 347, 350
Кочубей В. 52
Кочубей, князь 159
Кошарський С. 104
Кошенко В.П. 79
Кравченко В.Ф. 120, 123
Кравченко Х.В. 118

Крамарж Е. 38
Красицький Ф. 52
Красуцький В.Є. 281
Крашевський Ю. 313
Кребс В. 341
Крейн М.Г. 308
Крейчі А.В. 166, 242
Кривоніс М. 117, 177, 223, 263, 267, 336
Криворучко Ф. 179, 372
Крижанівська Г. 379
Крижанівський М. 70, 72, 295, 300
Крикливий У.Н. 342
Кричевський 127
Кричун П.І. 353
Кронгауз Г.Л. 108
Кроненберг В. 37, 209
Круглов І.С. 362
Круц В.А. 150, 154
Крюков М.О. 233
Крюков О.О. 233
Крючков Ф.А. 91
Ксідо 8, 38, 265, 269, 273–275
Кубишин С.М. 286
Кудін-Сенник О.І. 288
Кузнєцов М.Д. 84
Кузьменко Т.О. 118
Кузьминський О.Х. 230
Кузьмук М.Я. 288
Кулагін Г.С. 91
Куленко Я.М. 165
Куликівський В. 40
Кумчак І.А. 126, 134
Кундиловська М.А. 292, 295
Кундиловський А.Ф. 292, 295
Курбанов Ф.М. 81
Курлов П.П. 353
Куценко Ф.Б. 380
Куценко-Соловйов В.Я. 148, 153
Кучер І. 342
Кучера М.П. 108
Кучеренко Є.М. 266
Кучерук П.С. 218
Кучерявий М.Д. 228, 248
Кушнір В.Г. 330
Кушніри 369
Кущій М. 338, 341

Л

Лабінський М.Г. 306
Лаврінов К.Т. 333
Лаврук А. 379
Лагодовська О.Ф. 196, 284
Ладижинські 204
Лакруа Ж.-Е. 18, 32, 225, 234, 237
Лампі Й.-Б. 225
Лампіга Т. 179
Ланге Т. 33
Ланcков С. 296
Лебідь К.І. 288
Лев В. 379
Левада М.Є. 282
Левашови 268, 274, 275
Левитський В.Ф. 129
Левицький В.І. 121
Левицький Д. 215
Леві І., рабин 311
Левчишин В.В. 333
Легостаєва Н.О. 186
Лейкіна Н. 379
Лелека Л.С. 78, 79
Ленділ А.В. 112
Ленін В.І. 55, 57–59, 63, 66, 68, 69
Ленро П. 235
Леонтович М.Д. 52, 57, 70, 146, 148, 152, 160, 162, 164, 174, 218, 229–231, 241, 242, 346, 347
Летур 32, 234
Лизак М.М. 217
Лиманський Т. 341
Линник Я.Д. 288
Литвинчук Ю.Д. 288
Лихо (Дорошенко) 161
Лівінський О.М. 203
Ліман А. 38
Ліпковський Г. 104
Ліспектор К. 306, 309
Ліст Ф. 266
Літваковський 42
Лобай Б.І. 171, 210, 213, 262, 282, 317, 381
Лобода 116, 263
Логвин 89
Лохов 380
Лужецький К. 201
Лук'янов М.І. 212
Луків М.В. 266
Лупашик 337
Луцишин О.Г. 247
Львович Б. 70
Любовицький І. 135
Любомирський К. 293
Любомирські 29, 99, 311, 312, 324
Любченко А.П. 76
Люлько В.К. 304
Лянцкоронські 262, 263

М

Маврикій 156
Магомедов Б.В. 282
Мазепа І. 145
Мазур В.С. 56
Мазур Г.С. 288
Мазур Т.Г. 184
Мазур Ф. 341
Мазурик О.К. 184
Майстренко П. 341
Майстерук Є.Г. 288
Макаревич М.Л. 176, 190, 196, 197, 314, 315
Максименюк А. 110
Малаков Д.В. 253
Малинівська К.В. 288
Малиновський Р.Я. 163
Малинський П.Г. 275
Маліванчук І.Д. 342
Малярчук Є.М. 292, 295
Мамчур П.А. 131
Мандибура М.К. 343, 353
Мандрикін Г.Д. 111
Манігда О.В. 196
Маньковські 294, 299
Мараховська М. 332
Маремпольський В.Ф. 266
Маркевичі 76
Маркевич М.А. 229
Маркітан А.В. 184
Маркова О.О. 163
Марценюк П.П. 345, 358
Марцин Т. 58
Марчак Р. 379
Марченко Ю. 128
Марчук 309
Марчук Р. 380
Маслеников С.В. 352
Матвійчук К.І. 167
Матвійчук М.Ф. 305
Матіяш Г.Д. 345
Матіяш О.Д. 361
Матковський В.М. 306
Матусяк А.О. 345, 358
Мацевич А.Ф. 230
Мацюк В.О. 80, 84, 85
Медведь І. 117
Меєр О.Т. 345, 358, 359
Мейєндорф Ф.Є. 225
Мельник 56
Мельник В.Ф. 343
Мельник Г.І. 166
Мельник Є.О. 126, 138

Мельник М.С. 122
Мельник Т.С. 348
Мельник Я.І. 343
Мельников М.Б. 289
Мельничук О.О. 255
Мельніков І.Д. 105
Мерінг С. 37
Меркс 32, 234
Метцель Л. 235, 236
Мєхович Ф. 44
Микитенко А.К. 148–150
Миколаїв Е.А. 218
Мисько Ю. 215
Митка 263
Михальський Л. 341
Міклер (Маклер) Д. 35, 39, 214
Мільман Д.П. 305, 308
Міньківський О.З. 122
Міхельсон В.О. 230
Мличко М.І. 333
Мовчанівський Т.М. 137
Могильчак І.Л. 211
Можайський М.Ф. 32
Можайський О.Ф. 32, 170
Молодецький О. 341
Молодчиков М.Ю. 353
Молчановський Н. 156
Монастирський 288
Монтрезори 47
Морандо Б. 6
Морков І. 25
Мороз А.Г. 292
Мороз А.К. 92, 93
Мороз С.П. 255, 257
Морозенко С. 336
Морозов Д.П. 319
Мосендз Л.М. 163
Москаленко К.С. 120
Москальчук М.А. 120, 123, 136
Москалюк О. 228
Мотузюк М. 87
Мошинський Ф. 310, 311
Мудров М.І. 126
Мунц О.Р. 36
Муравйов-Апостол С.І. 233
Муравський П.І. 100
Мурашко А. 205
Мурашко О.А. 110
Муржинський В. 292
Мурований С.М. 80, 211
Мухін П. 341

Н

Нагірняк Д.В. 184
Нагорний М.О. 118
Надольний І.Ф. 266
Надутий М.І. 219
Назаренко Д.А. 316
Назаров П.П. 208
Найдишев А.А. 55
Наконечний А.Г. 212
Наконечний В.А. 371
Наливайко С. 223, 263, 267, 336
Наніїв П.І. 371
Нараказ І.Є. 105
Нарудецький 109
Нарядчук В.М. 247
Насіковський І.К. 292
Наумчак О.І. 345, 360
Недовадєєв О.М. 110
Некрасов М. 57
Немирівський А.П. 331
Непорожний О.К. 164
Нечай Д. 158, 162, 173, 177, 223, 291
Нечай С. 198
Нечитайло П.О. 195, 375
Ніжніченко А.Ф. 169
Ніколайчук Г.В. 349, 364
Ніщинський П.І. 159, 162, 166, 230
Новаківський О.Х. 203, 215
Новаківський Ф. 322, 323
Ножкін В.Н. 91
Ноздрик Ю.В. 136

О

Обертайло Г.Н. 333
Ободянський П.Ф. 118
Оврахи 70, 78, 126
Овсяний Р. 374
Озаренчук В. 379
Олег, князь 157
Олександр I, імператор 225
Олександр II, імператор 236, 320
Олександр, князь 157, 158
Олександренко 177
Олесь О. 52
Олійник В.К. 265
Олійник Є.С. 333
Олійник К.І. 333
Олійник К.Х. 288
Олійник О.П. 333
Олійник С.П. 333
Ольгерд, князь 4, 157, 262, 267
Ольшанський Ф. 167
Онищук А. 161
Онуфрійчук П. 338
Оратівські 74, 78
Орлов В. 296
Орлови 313, 320, 326
Орловські 368
Осадчий Н.Д. 319
Осадчий Ф. 145
Осмоловський Е. 30
Осолінський Й. 263
Остапович А.Г. 320
Остапович П.І. 288
Острозькі 143, 262
Остропільська Є.Д. 288
Очеретнюк А.К. 342
Очеретнюк С.С. 345, 354

П

Павленки 284
Павло I, цар 202
Павло II, цар 80
Павлюга 224
Павлюк В.А. 362
Павлюк І.Ф. 288
Павлюк П. 267
Падеревський І.-Я. 266
Паковська З. 80
Паковський Ф. 80
Паламар І.Г. 183
Паламарчук В.А. 272
Паламарчук І.Д. 83
Паламарчук С. 77, 79
Палій С. 117, 144, 201
Палій-Сидорянський М. 264
Панєлєєв В.І. 316
Папанін В. 295
Парсяк В.П. 285
Пасічник Р.В. 184
Пахольчак М.С. 342
Пашкевич Г.О. 308
Пашковський Ю.М. 272
Пащенко О.С. 293
Пащенко Ол. 293
Пеллер В.І. 304
Перебийніс П.М. 347
Пестель П.І. 225, 229, 233, 239, 242, 243, 245, 246
Петлюра С. 70, 217, 337, 338, 341
Петриченко Г. 313
Петро, о. 313
Петров В.С. 111
Петров І. 89
Петров М. 195
Петрунь Ф.Є. 250
Пехер 48
Печенюк Д.Т. 366

Пивовар В.Г. 292
Пирогов М.І. 52, 57
Писарев І.С. 348
Пискун И.С. 85
Пишний М.І. 333
Підгаєцький М.Ф. 101
Пімен, архімандрит 313
Пірняк О.О. 372
Піхур В.В. 299
Платер Й.-В. 34
Плотнянський П.Т. 148
Площинський С. 66
Побережний В.Ф. 188
Поветкін П.К. 319
Погойдаш А.П. 333
Погорєльцев О.І. 353
Погорілий П.Ф. 333
Подольський В. 272
Подолян О.В. 228, 232
Позичанюк Й.І. 71
Покровський М.Д. 230
Полін О.В. 265
Поліщук К.Н. 77
Половинка Н.Ю. 306
Померанцев О.Н. 28, 133
Понєдєлін П.Г. 218
Пономарчук А.І. 120, 123, 142
Понтмартен 236
Понятовський Станіслав, король 37, 224, 235, 236
Понятовський Ю. 224, 236, 238
Попов М.В. 346
Попова Л. 113
Попуторівська Є.Ф. 288
Порик В.В. 60, 265, 283, 284
Посікіра М.М. 272
Потоцькі 17–19, 30–32, 34, 37, 38, 43, 46–48, 144, 149, 201, 205, 224–226, 228, 234–241, 252, 253, 335, 343, 368, 374
Потупчик М.В. 250, 373, 367
Похилевич Л.І. 121
Поштар В.К. 184
Претвич Я. 262
Прехтль Й. 30
Прилуцький В. 33
Присяжнюк А.О. 122
Присяжнюк І. 72
Присяжнюк Н.А. 119, 122, 124, 125
Притиченко А. 159
Продавець І.Д. 293
Проданець В. 379
Прокопій Кесарійський 156
Просвілін Є.Т. 212
Протор'єв В.С. 266
Пушкін О.С. 225, 229, 242, 243, 247
Пшиємський 220

Р

Рабець Ю.В. 80, 85
Радецький М.Т. 342
Радієвська Т.М. 137
Раєвський В.Ф. 233
Ратовський В. 128
Ратушняк Г.С. 203
Ревенко С.М. 102, 107
Ревуцький А.І. 103
Регушевський Є.С. 148
Ремез С.Г. 288
Ремисов Д.С. 380
Репетій В.А. 361, 362
Рехлиз Р. 213
Речмедін В.О. 122
Решетник В.В. 317
Рибаков Б. 156
Рижов С.М. 150, 154, 216, 367, 373
Риков В.М. 41
Рилєєв К.Ф. 233
Рильський М.Т. 218
Рідуш Б.Т. 375
Роздобудько С.А. 56
Розенфельд 43, 239
Ролле Й. 347
Романенко П. 58
Романов 319
Романовський А. 320
Росохатий Д.Т. 333
Рубін М.Б. 249
Руданський С.В. 57, 347, 350
Руденко В. 70, 241
Руденко В.І. 82
Рудик П.П. 333
Рудишин Л.А. 333
Рудь В.С. 165, 170, 216, 315
Рябошапка М.Т. 304
Рябчинська Ю.П. 100, 102

С

Савченко І.М. 77
Савченко М.С. 348
Савчишин Г. 341
Садова О.С. 345, 359
Садовий М. 319
Салюк О.В. 300
Саля Е. 19, 253
Самусь 144
Сауляк А.В. 193
Сауляк А.П. 105
Свейковські 8, 19, 31, 253, 258, 259
Свенельд 157
Свидницький А.П. 229, 248, 249
Свистун В.І. 329
Свистун М. 341
Свідзинський В.Ю. 160, 163
Святополк-Четвертинські 33, 185, 255
Севастьянов В.Г. 348
Селиванов В.М. 348
Сельський С.П. 184
Семенов В. 72
Семполовський Л. 57
Сеніцький Є. 156
Сенчишина Г.Я. 345, 354
Серафима (Смагло), ігумення 313
Сергеев 380
Серьогін К.Е. 77
Сигізмунд І, король 262, 267
Сигізмунд ІІІ Ваза, король 223, 262, 335
Сидоренко А. 379, 380
Сизонюк Д.Д. 55
Симчук 209
Синявський А. 144, 201
Сирлевєєв 362
Сиротюк С.Н. 265
Сідлер Д.М. 228
Сілаєв О.М. 322
Сімончук А.М. 296
Сірко І. 347
Сіцінський Ю.Й. 108, 212, 237, 244, 250, 254, 255, 297, 317, 375, 380
Січкарь І.Ф. 348
Скакун Н.М. 165
Скіндер Білий 291
Скомарохов М.І. 348
Скородумов М.З. 362
Скоропадський П. 80, 146, 160, 337
Скрипник Г.А. 122
Слободенюк І.Л. 120, 123, 124, 131
Слободяник П.Ф. 145
Слободянюк М.В. 183
Словацький Ю. 226, 236
Слюсарська К. 250

Смаровоз В.І. 231
Смаровоз В.Л. 186
Смовзюк (Смавзюк) Л.С. 216, 352, 353
Смолянінова С.П. 330
Снідевич М.К. 97, 121
Снісарєв А. 257
Собанські 20, 37, 39, 140, 205, 209, 214, 215, 310, 311
Собчук М.Я. 266
Сокалюк 166
Соколов П.О. 138
Соколовський В. 72
Соколовський М.Д. 121
Солітерман Я. 47
Соловей В.С. 371
Соловйов В.М. 167
Солом'яний С. 352
Сордія Б.А. 95
Сосна Й. 38
Сосновський О.В. 292, 293
Сошенко І.М. 226
Спіженко Ю.П. 148
Споденюк І.О. 209
Стадников Н.М. 77
Стаднійчук В.І. 349, 363
Сталін І.В. 59
Станіслав, єпископ 80
Станіславський Я. 215
Станко В.Н. 301, 330
Старицький М.П. 52, 374
Степанов 141
Степанов М.О. 208
Степанов Ф.І. 342
Степанюк О.К. 228, 232
Стессель А.М. 272, 273
Стефан Баторій, король 177, 200
Стеценко К.Г. 160, 163, 164, 183, 242
Стешенко І. 53
Стібрал І. 37, 48
Столярчук Ф.О. 265
Стороженко О.П. 229
Сторожук В.П. 122
Сторожуки 106
Стратійчук І.І. 304, 305
Стриньковський 104
Стрілець І.О. 323
Стрілецький 89
Стукан В.Є. 70, 263, 276
Стус В.С. 66
Суворов О.В. 52, 59, 225, 229, 236, 238, 239, 241, 257
Суржиков Д.М. 111
Сутовський І.Х. 309
Сухіна І.М. 105, 108
Сфорца Бона 5, 9
Сьомак М.П. 120, 123, 124, 265, 286

Т

Таліашвілі І. 318
Танасов В.С. 348
Танський Ю.М. 342
Таранець А. 326
Таранець С.В. 326
Таранюк М.С. 318
Тарасюк Г.Т. 148
Тарасюк С. 118
Тарнавський Я. 262, 267
Тарнашинська Л.Б. 184
Тарноградський В.П. 266
Тартиков С.В. 81
Тележинський М.Т. 119, 122
Тенчинський А. 17, 350
Теофан, патріарх 89
Терлецький В.М. 120, 123, 124, 126
Тесаловський А.Д. 110
Тиліманчук М.О. 273
Тимошенко Я.Т. 345, 355
Титов Н.Д. 55
Тичина П.Г. 242
Тишкевичі 33, 36, 127, 128, 140
Ткаленко А.В. 363
Ткачук С.С. 288
Тобілевич С.В. 121
Томаєр Ф. 38
Томчук О.М. 282
Тондій Є.Д. 148
Тонкопій Ф. 369
Трейко І.Д. 118, 122
Трембецький С. 225
Тропінін В.А. 25
Троян, імператор 7
Трубецька А.А. 313
Трубецька Є.П. 99
Трубіцин І.М. 187
Трублаїні М. 57
Трясило 263
Туренко О.М. 212

У

Удовиченко О. 179
Ульгурський Я. 70
Ульянов 138
Уманець П.М. 362
Умаров Д.У. 323
Урбан Ф. 38
Усатий О. 12
Устименко Г.Г. 288
Устінський І.О. 105

Ф

Фазлієв В.Н. 331
Федоренко І. 89
Федоров С.С. 190, 196, 327, 328, 332, 333
Федорчук М.Т. 345, 355
Федчишин І.А. 183
Федюшин Р.В. 110
Федяков В.В. 353
Феофан 29, 349
Фещак Я. 71, 310, 311
Филипович П. 218
Філонович Ф.Я. 85
Фітов Л.Л. 103, 106, 113
Фіщенко М. 161
Фіщук Т.П. 288
Фомін І.О. 8, 38, 275
Фомін О.М. 363
Фрейвальд Й. 25
Френкен К. 263
Фурман О.М. 88
Фучик Ю. 328

Х

Хавлюк П.І. 84, 88, 91, 96, 168, 187, 212, 213, 244, 247–249, 251,.254, 255, 257, 297, 317, 355
Хайтімбетов А. 111
Ханенко М. 201
Харевська О.А. 378, 379
Харченко О.М. 126, 136
Хахліковський П. 250
Хворостовський І.П. 106
Хитрик С.Й. 203
Хмара Д. 118
Хмельницький Б. 74, 89, 117, 144, 158, 173, 177, 200, 205, 219, 220, 223, 263, 267, 276, 291, 374
Хмельницький Т. 219, 220
Ходак Д.О. 138
Ходарцев М.Т. 361
Холоневські 8, 19
Хома, священик 326
Хробус М. 270
Хурамов Ш. 352
Хуторянський А.М. 184

Ц

Царуки 82
Цвек О.В. 216

Цвєтков П.В. 91
Цвих М. 296
Цвігун С.К. 306
Ценіна Є.М. 36
Цимбалюк 219
Цівочко І.Г. 105
Цісарик В. 70
Цмокалюк І.М. 292, 295

Ч

Чабанюк П. 314
Чайкун О.В. 333
Чалий С. 183
Чарнецький С. 117, 368, 374
Чарторийські 144
Чацький М. 33
Челебі Є. 204
Чепель П.Г. 272
Чепурнов В.А. 193
Черевичний Д.С. 203
Чередниченко М.С. 363
Черленківські 6, 7, 171
Чернецький 368
Черни Й. 38
Черниш К.К. 250, 307
Червінська Н.М. 288
Черній В.К. 275
Чернятин С.М. 375
Черняховський І.Д. 182, 183, 186, 187, 188
Четвертинські 35, 39, 89, 112, 183, 191, 255, 256
Чижов В.І. 321
Чипак Д.А. 366
Чирков Н.І. 362
Чорна З.З. 184
Чорновіл В.М. 100
Чорногуз Л. 338
Чорномські (Чарномські) 35, 112, 113
Чубинський П.П. 370
Чурили (Курили) 7, 34

Ш

Шабатюк Д. 161
Шаботитс Г.А. 380
Шаботін К.В. 81
Шадрін С.Я. 348
Шандровський В.Д. 230
Шандрук П. 337, 338
Шарапанівський В.С. 321
Шаргало В.М. 345, 360
Шатбей Е. 20
Шваричевські (Сваричевські) 43
Швець В.Н. 333
Шевченко Т.Г. 55, 68, 70, 109, 136, 229, 241, 245, 246, 263, 266, 276, 291, 346
Шевчук Д. 161
Шевчук О.В. 126, 130
Шегерко Д.П. 288
Шелковніков Я.Я. 321
Шепель С.В. 348
Шепель Я. 264, 268, 303
Шептицький Анд. 215
Шептицький Аф. 323
Шестопалько Й.С. 255
Шимко Г.Т. 55
Ширманов М.А. 81
Широцький К.В. 52, 229, 243
Шитько П.М. 353
Шляпок 132
Шнирук Ф.Є. 292
Шпак А.А. 355
Шпак В. 379, 380
Шпак Н.А. 345
Шпильова Д. 334
Шпільберг 42
Шпорта Я.Г. 266
Шпортюк П.Т. 333
Шпортюк Т.С. 328
Шульга Д. 334
Шульга І.Г. 180, 340, 344
Шульгін О. 208
Шуляк П.О. 119
Шумовська-Стебельська А.А. 163

Щ

Щедрик П.М. 353
Щеньовські 7
Щербаківський Д.М. 195, 297
Щербатий І.М. 304
Щербатов О. 37
Щербатова (Строганова) М.Г. 37, 38, 48
Щербатюк Г.Ф. 118
Щербатюк Я.О. 345, 359
Щербенюк В.М. 121
Щоголєв П.Є. 245

Ю

Юра Р.О. 108
Юшко Т.П. 288
Юшневський О.П. 233
Ющенко В. 64, 66, 67

Я

Яблонська Г.Г. 122
Яворський С.І. 118, 161
Язловецькі-Белжецькі 17
Якерсон С. 71
Яковенко Т.В. 148
Яковишин В.П. 349, 353
Якубінський П.О. 105
Ямпільський Г. (Ребеза Г.) 372
Ямпольський Г. 372
Ян II Казимир Ваза, король 174
Янін К.Н. 362
Яременко 288
Яремчук Д.М. 281
Ярін А.Д. 352
Яровий 161
Яровий Л.Я. 84
Ярошенко Ф.К. 218
Ярошинські 31, 109, 158, 159, 164, 185
Ясинецька Р. 378, 379
Ясманович Г. 74
Яценко І.О. 333
Яцимирський К.Б. 148

ЗМІСТ

Пам'ятки архітектури та містобудування Вінницької області *(Н.Б. Козерацька)* 3

Меморіальна культура і пам'ятки монументального мистецтва області: сторінки історії, реальне становище, перспективи *(О.А. Коляструк)* 49

ОРАТІВСЬКИЙ РАЙОН 73

смт ОРАТІВ 77
Братська могила жертв нацизму 77
Братські могили жертв Голодомору 1932–33 рр. 77
Меморіальна дошка батькам письменника Дж. Конрада 77
Меморіальний комплекс 77
Оборонні споруди 78
Оратівський районний краєзнавчий музей 78
Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932–33 рр. Могила Л.С. Лелеки, повного кавалера ордена Слави 78
Пам'ятний знак Л. Ешколу, державному діячеві Ізраїлю 79
Пам'ятний знак ліквідаторам аварії на Чорнобильський АЕС 79
Пам'ятний знак учасникам радянсько-афганської війни 1979–89 рр. 79
Костел святого Станіслава 80
Садиба Вороновичів 80

с. БАЛАБАНІВКА 81
Братські могили радянських бійців. Братські могили жертв нацизму. Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни ... 81
Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932–33 рр. 81
Заповідне урочище — Балабанівський ліс 81

с. БЕРЕЗІВКА 81
Братська могила радянських бійців.. 81

с. БУГАЇВКА 82
Братська могила радянських бійців .. 82
Пам'ятний знак жертвам політичних репресій 82

с. ВЕЛИКА РОСТІВКА 82
Братська могила радянських бійців 82
Могили жертв Голодомору 1932–33 рр. 82

с. ГОНОРАТКА 82
Братська могила радянських бійців. Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни .. 83
Могила М.С. Антонця, Героя Радянського Союзу 83
Могили жертв Голодомору 1932–33 рр. Могила І.Д. Паламарчука, Героя Соціалістичної Праці 83

с. ЗАКРИНИЧЧЯ 83
Меморіал односельцям, учасникам Другої світової війни. Могила С.Т. Дрикопчука 83
Могили жертв Голодомору 1932–33 рр. 83

с. КАЛЕНІВКА 84
Братська могила радянських бійців 84
Могила В.Ю. Баштанного, учасника радянсько-афганської війни 84

с. КОЖАНКА 84
Пізньотрипільське поселення 84
Слов'янське поселення 84
Могили жертв Голодомору 1932–33 рр. Могила І.О. Бурлаки, Героя Радянського Союзу. Могили В.О. Мацюка та Ю.В. Рабця, учасників радянсько-афганської війни 84

с. КОШЛАНИ 85
Братська могила радянських бійців. Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни .. 85
Могили жертв Голодомору 1932–33 рр. та пам'ятник на їх вшанування 85

с. ЛОПАТИНКА 86
Братські могили радянських бійців .. 86

с. ЛЮЛИНЦІ 86
Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932–33 рр. 86

с. МАЛА РОСТІВКА 86
Палацо-парковий комплекс садиби Заботіних 86
Церква Покрови Пресвятої Богородиці 87
Малоростівський гідрологічний заказник 87
с. МЕДІВКА 87
Криниця Гонти 87
Меморіальний комплекс 87
Могили жертв Голодомору 1932–33 рр. 88
с. МЕРВИН 88
Братська могила радянських бійців. Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни .. 88
Меморіальна дошка О.М. Фурману, Герою Радянського Союзу 88
Могили жертв Голодомору 1932–33 рр. 88
с. НОВОЖИВОТІВ 88
Ранньослов'янське поселення 88
Братська могила радянських бійців 88
Животівські оборонні укріплення .. 89
Могила радянського бійця. Кам'яний хрест «Домникії» 90
Пам'ятні знаки жертвам Голодомору 1932–33 рр. та політичних репресій 90
с. ОРАТІВ 90
Братська могила радянських бійців 90
с. ОРАТІВКА 90
Братські могили радянських бійців. Пам'ятні знаки односельцям, учасникам Другої світової війни .. 90
Могили жертв Голодомору 1932–33 рр. 91
с. ОСИЧНА 91
Зарубинецьке поселення 91
Братські могили радянських бійців. Могила Ф.А. Крючкова, Героя Радянського Союзу. Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни .. 91
Братські могили радянських бійців, підпільників та партизанів 91
Могили жертв Голодомору 1932–33 рр. 92
Осичнянський гідрологічний заказник 92
с. ОЧИТКІВ 92
Братська могила радянських бійців. Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни .. 92
Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932–33 рр. Могила А.К. Мороза, повного кавалера ордена Слави 92
с. ПІДВИСОКЕ 93
Братська могила радянських бійців. Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни .. 93
с. РОЖИЧНА 93
Братські могили радянських бійців. Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни .. 93
Могили жертв Голодомору 1932–33 рр. 93
с. САБАРІВКА 93
Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932–33 рр. 93
с. СИНАРНА 93
Пам'ятний знак жертвам політичних репресій. Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни ... 93
Гідрологічний заказник місцевого значення «Синарна» 94
с. СКОМОРОШКИ 94
Меморіал на вшанування односельців, учасників Другої світової війни 94
с. СОЛОГУБІВКА 94
Братська могила радянських бійців. Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни .. 94
Могили жертв Голодомору 1932–33 рр. 95
с. СТРИЖАКІВ 95
Братська могила радянських бійців .. 95
с. ФРОНТІВКА 95
Братські могили радянських бійців. Могила Б.А. Сордія, Героя Радянського Союзу. Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни .. 95
Пам'ятний знак жертвам політичних репресій 95

с. ЧАГІВ 96
Черняхівське поселення 96
Братські могили радянських бійців. Пам'ятник жертвам нацизму. Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни .. 96
Могила Г.А. Заїки, Героя Радянського Союзу 96
с. ЧЕРНЯВКА 96
Меморіальний комплекс на вшанування односельців, учасників Другої світової війни .. 96
Могили жертв Голодомору 1932–33 рр. Братська могила радянських бійців. Могила М.К. Снідевич, Героя Соціалістичної Праці 97
с. ЮШКІВЦІ 97
Меморіальний комплекс на вшанування односельців, учасників Другої світової війни .. 97
Могили жертв Голодомору 1932–33 рр. 97
с. ЯКИМІВКА 98
Братська могила жертв Голодомору 1932–33 рр. та пам'ятник на їх вшанування ... 98
Братська могила радянських бійців. Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни .. 98

ПІЩАНСЬКИЙ РАЙОН 99

смт ПІЩАНКА 101
Меморіальний комплекс 101
Меморіальна дошка Ц.В. Брояці, лікарю-хірургу 102
Могила В.А. Косташенка, учасника радянсько-афганської війни 102
Могила Ю.П. Рябчинської, веслярки, олімпійської чемпіонки 102
с. БОЛГАН 103
Братська могила радянських бійців 103
Меморіал односельцям, учасникам Другої світової війни 103
Могила М.К. Врасія, Героя Соціалістичної Праці 103
Млин 103
Церква Різдва Богородиці 104
с. ГОНОРІВКА 104
Меморіал односельцям, учасникам Другої світової війни 104
Садиба 104
с. ГОРОДИЩЕ 105
Братська могила радянських бійців 105
Меморіал односельцям, учасникам Другої світової війни 105
Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932–33 рр. 105
с. ДМИТРАШКІВКА 105
Братська могила радянських бійців 105
Меморіал односельцям, учасникам Другої світової війни 106
Церква Святої Трійці 106
с. КУКУЛИ 106
Меморіал односельцям, учасникам Другої світової війни 106
Могила С.М. Ревенка, учасника радянсько-афганської війни 107
Церква Архістратига Михайла 107
с. РИБКИ 107
Меморіал односельцям, учасникам Другої світової війни 107
с. РУДНИЦЬКЕ 107
Рудницьке (Савранське) городище .. 107
Меморіал односельцям, учасникам Другої світової війни 108
Могила радянського бійця 108
Пам'ятник жертвам Голодомору 1932–33 рр. та політичних репресій 108
смт РУДНИЦЯ 108
Меморіал односельцям, учасникам Другої світової війни 108
с. СТАВКИ 109
Меморіал односельцям, учасникам Другої світової війни 109
Церква Покрови Божої Матері 109
Пам'ятник Т.Г. Шевченку, поету, основоположнику нової української літератури 109
с. СТУДЕНА 109
Меморіал односельцям, учасникам Другої світової війни 109
Меморіал односельцям, учасникам Другої світової війни 110

Пам'ятник радянським пілотам 110
Меморіал односельцям, учасникам Другої світової війни 110
Пам'ятник вдовам Другої світової війни 110
Пам'ятник жертвам Голодомору 1932–33 рр. та політичних репресій 111
Могила радянського бійця 111
Михайлівська церква 111
с. ЧОРНОМИН 111
Братська могила радянських бійців 111
Братська могила радянських бійців 111
Меморіал односельцям, учасникам Другої світової війни 112
Пам'ятник жертвам Голодомору 1932–33 рр. та політичних репресій 112
Палац графів Чорномських 112
Церква Різдва Пресвятої Богородиці 113
с. ЯВОРІВКА 113
Меморіал односельцям, учасникам Другої світової війни 113

ПОГРЕБИЩЕНСЬКИЙ РАЙОН ...114

м. ПОГРЕБИЩЕ 123
Братська могила жертв нацизму ...123
Братська могила радянських бійців 123
Меморіал на честь земляків, Героїв Радянського Союзу 123
Могила Н.А. Присяжнюк, фольклористки 124
Могили та пам'ятні знаки жертвам Голодомору 1932–33 рр. 125
Пам'ятний знак з нагоди 50-річчя визволення України від нацистських окупантів 125
Пам'ятний знак учасникам ліквідації аварії на Чорнобильській АЕС 125
Пам'ятний знак учасникам радянсько-афганської війни 1979–89 рр. 125
Пам'ятник борцям за волю України 126
Пам'ятник воїнам-визволителям ..126
Пам'ятник М.І. Мудрову 126
Школа, в якій навчався В.М. Терлецький, Герой Радянського Союзу 126
Костел Непорочного Зачаття Діви Марії 126
Палацо-парковий комплекс Жевуських 126
Садиба Кричевського 127
с. АДАМІВКА 127
Братська могила та могили радянських бійців 127
Церква святого великомученика Димитрія Солунського 127
с. АНДРУШІВКА 127
Братська могила радянських бійців 127
Могила радянського офіцера 127
Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932–33 рр. 127
Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни ..127
Палац Тишкевичів 127
с. БАБИНЦІ 128
Братська могила радянських бійців 128
Пам'ятник жертвам Голодомору 1932–33 рр. 128
Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни ..128
Водяний млин 128
Церква Покрови Пресвятої Богородиці 128
с. БІЛАШКИ 128
Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни .128
с. БИСТРИК 128
Пам'ятник жертвам Голодомору 1932–33 рр. 128
Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни ..129
Каплиця 129
с. БОРЩАГІВКА 129
Братська могила радянських бійців та партизанів. Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни ..129
Пам'ятник жертвам Голодомору 1932–33 рр. 129

Костел Непорочного Зачаття Діви Марії 129
с. БУЛАЇ 129
Братська могила радянських бійців 129
Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни ..129
с. БУРКІВЦІ 129
Пам'ятник жертвам Голодомору 1932–33 рр. 129
Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни ..129
с. БУХНИ 129
Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни ..129
с. ВАСИЛЬКІВЦІ 130
Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни ..130
Церква Різдва Пресвятої Богородиці 130
с. ВЕСЕЛІВКА 130
Садибний будинок графа Бнінського 130
с. ГОПЧИЦЯ 130
Братська могила радянських бійців .
Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни ..130
Кар'єр 130
Могила О.В. Шевчука, учасника радянсько-афганської війни 130
Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932–33 рр. 130
Пам'ятник жертвам нацизму 130
с. ДЗЮНЬКІВ 131
Братська могила жертв Голодомору 1932–33 рр. 131
Могила жертв Голодомору 1932–33 рр. 131
Могила В.І. Іващука, учасника радянсько-афганської війни 131
Пам'ятний знак, присвячений звільненню селян від кріпацтва ..131
Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни 131
Пам'ятний знак на могилах жертв Голодомору 1932–33 рр. ...131
Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни
Погруддя І.Л. Слободенюка, Героя Радянського Союзу 131
с. ДОВЖОК 131
Пам'ятник воїнам-визволителям ..131
Пам'ятник воїнам-визволителям ..132
Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни ..132
с. ЗБАРЖІВКА 132
Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни ..132
с. ІВАНЬКИ 132
Братська могила радянських бійців.
Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни ..132
с. КРУПОДЕРИНЦІ 132
Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932–33 рр. 132
Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни ..132
Водяний млин 132
Гідроспоруда 132
Комплекс споруд маєтку Ігнатьєвих 132
Церква-мавзолей 133
Пам'ятник морякам, які загинули в Цусімському бою 133
с. КУЛЕШІВ 133
Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни ..133
с. КУР'ЯНЦІ 133
Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни ..133
с. ЛЕВКІВКА 133
Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни ..133
Палац 134
с. ЛІЩИНЦІ 134
Братська могила радянських бійців.
Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни ..134
Палацо-парковий комплекс Абрамовичів 134
с. МОНЧИН 134
Братська могила радянських бійців.
Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни ..134
Могила І.А. Кумчака, учасника радянсько-афганської війни 134

с. МОРОЗІВКА 134
Братська могила партизанів 134
Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни 134
Поштовий шлях 135
Церква Святого Миколая 135
с. НОВОФАСТІВ 135
Братська могила партизанів 135
Пам'ятник жертвам Голодомору 1932–33 рр. 135
Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни ..135
Будинок земської лікарні 135
Водяний млин 135
Комплекс садиби Боровських 135
Церква Свято-Михайлівська 135
с. ОБОЗІВКА 135
Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни ..135
с. ОЗЕРНА 135
Пам'ятне місце прориву фронту військами Першої кінної армії 135
Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни ..135
с. ОРДИНЦІ 136
Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932–33 рр. 136
Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932–33 рр. 136
Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни ..136
Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни ..136
Погруддя М.А. Москальчука, Героя Радянського Союзу 136
Погруддя Т.Г. Шевченка, поета, основоположника нової української літератури 136
с. ПАВЛІВКА 136
Могила радянського офіцера 136
Могила радянського офіцера 136
Могила О.М. Харченка, учасника радянсько-афганської війни 136
Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932–33 рр. 137
Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни ..137
Ґуральня 137
с. ПАРІЇВКА 137
Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни ..137
с. ПЛИСКІВ 137
Багатошарове поселення: трипільської, білогрудівської культур, ранньоскіфського часу та черняхівської культури 137
Братські могили жертв нацизму 138
Будівля, в якій містився військовий шпиталь 138
Меморіал Слави. Могила Ю.М. Броніцького, Героя Радянського Союзу 138
Могила Є.О. Мельника, учасника радянсько-афганської війни 138
Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни ..138
Костел 139
Синагога 139
Церква святої великомучениці Параскеви 139
с. ПОПІВЦІ 139
Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни ..139
с. САРАЖИНЦІ 139
Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни ..139
с. СВИТИНЦІ 139
Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни ..139
с. СКИБИНЦІ 139
Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни ..139
Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни ..139
с. СНІЖНА 139
Братська могила радянських бійців. Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни ..139
Палацово-парковий комплекс 139
с. СОПИН 140
Могили радянських бійців 140
Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни ..140
Будинок земського банку 140
с. СПИЧИНЦІ 140
Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни ..140

Гребля 140
Палац, флігель та парк 140
Церква святої Параскеви 140
с. СТАНИЛІВКА 141
Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни .. 141
с. СТАРОСТИНЦІ 141
Могила В.В. Іщука, учасника радянсько-афганської війни 141
Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни .. 141
Церква святої Параскеви 141
с. СТЕПАНКИ 141
Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни .. 141
с. ТАЛАЛАЇ 141
Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни .. 141
Церква Покрови святої Богородиці 141
с. ЧЕРЕМОШНЕ 141
Оборонний вал 141
Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни .. 141
Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни .. 142
Церква Різдва Пресвятої Богородиці 142
Погруддя А.І. Пономарчука, Героя Радянського Союзу 142
с. ЮНАШКИ 142
Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни .. 142

ТЕПЛИЦЬКИЙ РАЙОН 143

смт ТЕПЛИК 149
Братська могила радянських бійців. Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни .. 149
Пам'ятник жертвам Голодомору 1932–33 рр. 149
Костел 149
Погруддя А.К. Микитенка, командира партизанського загону 149
с. БДЖІЛЬНА 150
Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни .. 150
с. БРІДОК 150
Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни .. 150
с. ВАЖНЕ 150
Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни .. 150
с. ВЕЛИКА МОЧУЛКА 150
Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни .. 150
с. ВЕСЕЛІВКА 150
Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни .. 150
с. ЗАВАДІВКА 150
Поселення трипільської культури 150
Братська могила радянських бійців 150
Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни 151
с. ЗАЛУЖЖЯ 151
Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни .. 151
Церква святого Миколая 151
с. КАМ'ЯНКИ 151
Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни .. 151
с. КАРАБЕЛІВКА 151
Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни .. 151
с. КИВАЧІВКА 151
Братська могила радянських бійців 151
Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни .. 151
Церква Першої Пречистої 151
с. КОЖУХІВКА 151
Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни .. 151
с. КОМАРІВКА 151
Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни .. 151
с. КОСТЮКІВКА 152
Братська могила радянських бійців. Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни .. 152
с. МАЛА МОЧУЛКА 152
Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни .. 152

с. МАРКІВКА 152
Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни ..152
Погруддя М.Д. Леонтовича, композитора 152
с. МЕТАНІВКА 152
Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни ..152
Пам'ятник радянським бійцям 152
с. МИШАРІВКА 152
Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни ..152
с. ОРЛІВКА 152
Братська могила жертв Голодомору 1932–33 рр. 152
Братська могила радянських бійців. Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни ..153
с. ПЕТРАШІВКА 153
Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни ..153
Могила В.Я. Куценка-Соловйова, чемпіона світу з боротьби 153
с. ПОБІРКА 153
Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932–33 рр. 153
Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни ..153
с. ПОГОРІЛА 153
Братська могила радянських бійців 153
Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни ..153
с. ПОЛОГИ 153
Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни ..153
Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни ..153
с. РОЗКОШІВКА 154
Поселення трипільської культури .. 154
Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни . 154
с. РОСОША 154
Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни . 154
с. САША 154
Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни . 154
с. СКАРЖЕНІВКА 154
Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни . 154
с. СОБОЛІВКА 154
Братська могила жертв нацизму .. 154
Братська могила партизанів 154
Братська могила радянських бійців 154
Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни ..155
с. СОКИРЯНИ 155
Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни ..155
с. СТЕПАНІВКА 155
Трактор «Універсал-2» 155
с. СТРАЖГОРОД 155
Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни ..155
Церква Різдва Богородиці 155
с. ТОПОЛІВКА 155
Братська могила підпільників 155
Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни ..155
с. УДИЧ 155
Меморіальний комплекс 155
с. ЦВІЛІХІВКА 155
Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни ..155
с. ШИМАНІВКА 155
Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни ..155
Садиба 155

ТИВРІВСЬКИЙ РАЙОН 156

смт ТИВРІВ 164
Братська могила жертв Голодомору 1932–33 рр. 164
Братська могила жертв нацизму ...164
Братська могила січових стрільців 164
Будинок, в якому мешкав композитор К.Г. Стеценко 164
Будинок духовної семінарії, в якій працювали М.Д. Леонтович та К.Г. Стеценко 164
Меморіальний комплекс 164
Могила К. Андрійчука, поета 164
Могила М.І. Гончарука, художника ..164

Хата, в якій мешкав поет К. Андрійчук 164
Садиба Ярошинських 164
с. БОРСКІВ 164
Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни ..164
с. БУШИНКА 165
Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни ..165
с. ВАСИЛІВКА 165
Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни ..165
с. ВЕЛИКА ВУЛИГА 165
Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни ..165
Поселення трипільської культури ..165
Могила П.І. Ніщинського, композитора 166
Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни ..166
м. ГНІВАНЬ 166
Братська могила радянських бійців 166
Братська могила радянських бійців 166
Братська могила танкістів 166
Меморіальний комплекс 166
Пам'ятний знак визволителям 166
Пам'ятний знак на місці концтабору військовополонених 166
Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни ..166
Костел святого Йосипа 167
с. ГРИШІВЦІ 167
Братська могила жертв Голодомору 1932–33 рр. 167
Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни ..167
с-ще ГУТА-БУШИНСЬКА 167
Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни ..167
с. ДЗВОНИХА 167
Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни ..167
с. ДОВГОПОЛІВКА 168
Братська могила радянських бійців 168
Могила радянського бійця 168
с. ЖАХНІВКА 168
Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни ..168
с. ІВАНКІВЦІ 168
Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни ..168
с. КЛІЩІВ 168
Поселення трипільської культури 168
Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни ..168
с. КОБЕЛЕЦЬКЕ 169
Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни ..169
с. КОЛЮХІВ 169
Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни ..169
с. КРАСНЕ 169
Братська могила радянських бійців. Пам'ятний знак односельцям, учасникам Другої світової війни 169
Пам'ятний знак на місці загибелі радянських пілотів 169
с. КРАСНЯНКА 169
Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни ..169
с. ЛАНИ 169
Братська могила радянських бійців 169
с. МАЛА ВУЛИГА 169
Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни ..169
с. МАРКІВКА 169
Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни ..169
с. МАЯНІВ 169
Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни ..169
с. НОВЕ МІСТО 170
Братська могила радянських бійців 170
Пам'ятний знак радянським танкістам 170
с. ПИЛЯВА 170
Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни ..170

с. ПИРОГІВ 170
Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни .. 170
с. ПОТУШ 170
Пам'ятне місце випробування літального апарата О.Ф. Можайського 170
с. РАХНИ ПОЛЬОВІ 170
Пам'ятний знак визволителям 170
Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни .. 170
с. РОГІЗНА 170
Поселення трипільської культури 170
Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни .. 171
с. СЕЛИЩЕ 171
Поселення трипільської культури та середньовічне замчисько 171
Братська могила партизанів 171
Братська могила радянських бійців. Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни .. 171
Черленківський замок 171
с. СЛІДИ 172
Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни .. 172
Братська могила радянських бійців 172
Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни .. 172
смт СУТИСКИ 172
Братська могила радянських бійців. Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни .. 172
Садиба Гейденів 172
с. ТРОСТЯНЕЦЬ 173
Поселення трипільської культури 173
Братська могила радянських бійців 173
Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни .. 173
с. УЯРИНЦІ 173
Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни .. 173
с. ЧЕРЕМОШНЕ 173
Могила Данила Нечая, героя визвольної боротьби 173
Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни .. 174
с. ШЕНДЕРІВ 174
Братська могила радянських бійців 174
Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни .. 174
с. ШЕРШНІ 174
Будинок, у якому провів дитячі роки композитор М.Д. Леонтович 174
Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни .. 174
с. ЯРИШІВКА 174
Могила радянського бійця 174
Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни .. 174

ТОМАШПІЛЬСЬКИЙ РАЙОН 175

смт ТОМАШПІЛЬ 185
Братська могила радянських бійців. Меморіал землякам, учасникам Другої світової війни 185
с. АНТОНІВКА 185
Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни .. 185
с. АНТОПІЛЬ 185
Садиба 185
смт ВАПНЯРКА 186
Братська могила радянських бійців 186
Історичний музей І.Д. Черняховського 186
Могила Ю.М. Вознюка, учасника радянсько-афганської війни 186
Могила С.В. Кадука, учасника радянсько-афганської війни 186
Пам'ятник воїнам-визволителям .. 186
с. ВАПНЯРКИ 187
Поселення черняхівської культури 187
с. ВЕЛИКА РУСАВА 187
Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни .. 187
с. ВЕРБОВА 187
Братська могила радянських бійців. Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни .. 187

Пам'ятник жертвам політичних репресій 187
Пам'ятник І.Д. Черняховському, двічі Герою Радянського Союзу ..188
с. ВИЛА 188
Братська могила радянських бійців. Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни ..188
Погорений млин 188
с. ВИСОКЕ 188
Братська могила радянських бійців 188
с. ГНАТКІВ 189
Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни ..189
с. ГОРИШКІВКА 189
Братська могила радянських танкістів 189
Кам'яні хрести 189
Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни ..189
с. ЖОЛОБИ 189
Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни ..189
с. КАЛИНКА 189
Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни ..189
с. КИСЛИЦЬКЕ 190
Багатошарове поселення: трипільської, чорноліської та черняхівської культур 190
с. КОЛОДЕНКА 190
Могили жертв голоду 1946–47 рр. ..190
Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни ..190
с. КОМАРГОРОД 191
Братська могила радянських бійців. Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни ..191
Палацо-парковий комплекс 191
Стефанівська церква 191
с. ЛИПІВКА 191
Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни ..191
с. МАРКІВКА 191
Поселення трипільської культури 191
Братська могила радянських бійців. Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни ..192
Церква Успіння та дзвіниця 192
с. НЕТРЕБІВКА 192
Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни ..192
с. ОЛЕКСАНДРІВКА 193
Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни ..193
с. ПАЛАНКА 193
Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни ..193
с. ПЕНЬКІВКА 193
Могила радянського офіцера 193
Могила А.В. Сауляка, учасника радянсько-афганської війни 193
Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни ..193
с. ПИЛИПИ-БОРІВСЬКІ 194
Братська могила радянських бійців 194
Могила М.М. Жоріна, учасника радянсько-афганської війни 194
Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни ..194
с. РАКОВА 194
Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни ..194
с. РОЖНЯТІВКА 194
Могила В.М. Беззубова, учасника радянсько-афганської війни 194
Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни ..195
с. СТІНА 195
Печерний монастир 195
Поселення трипільської культури 195
Братська могила радянських бійців 197
Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни ..197
Погруддя Г.Д. Кельбаса, Героя Радянського Союзу 197
Комплекс Свято-Миколаївської церкви 198
с. ЯЛАНЕЦЬ 198
Поселення трипільської культури 198

Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни ..198
с. ЯРИШІВКА ..198
Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни ..198

ТРОСТЯНЕЦЬКИЙ РАЙОН ..199

Місто ЛАДИЖИН ..204

смт ТРОСТЯНЕЦЬ ..208
Братська могила жертв єврейських погромів ..208
Будинок, у якому відбулося засідання виїзної сесії військового трибуналу ..208
Меморіальний комплекс ..209
с. ВЕРХІВКА ..209
Садиба Собанських ..209
с. ГЛИБОЧОК ..209
Глибочанська ГЕС ..209
с. ГОРДІЇВКА ..210
Курганний могильник пізньої бронзової доби. Два кургани ямної культури. Курган сарматського часу ..210
с. ДЕМИДІВКА ..211
Погруддя І.Л. Могильчака, Героя Радянського Союзу ..211
с. КАПУСТЯНИ ..211
Могила С.М. Мурованого, учасника радянсько-афганської війни ..211
с. КРАСНОГІРКА ..211
Могила М.П. Іваненка, учасника радянсько-афганської війни ..211
м. ЛАДИЖИН ..212
Двошарове городище та поселення ..212
Меморіальний комплекс ..212
Пам'ятне місце страти та поховання жертв нацизму ..213
Пам'ятний знак початку будівництва Ладижинської ТЕС ..213
с. ОБОДІВКА ..213
Городище та селище ..213
Братські могили жертв нацизму ..214
Братські могили радянських бійців та підпільників. Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни ..214
Палацо-парковий ансамбль садиби Собанських ..214
Погруддя О.Х. Новаківського, художника ..215
с. СКИБИНЦІ ..215
Багатошарове поселення епох неоліту та енеоліту ..215
Багатошарове поселення епох неоліту, енеоліту та раннього залізного віку ..215
Погруддя Л.С. Смовзюка, Героя Радянського Союзу ..216
с. ТОРКАНІВКА ..216
Братська могила радянських бійців. Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни ..216
с. ТРОСТЯНЧИК ..216
Поселення трипільської культури ..216
Братська могила вояків Армії УНР–УГА ..217
Могила М.М. Лизака, учасника радянсько-афганської війни ..217
Храм Іоанна Богослова, в якому вінчався поет М.О. Драй-Хмара ..217
с. ЦИБУЛІВКА ..218
Братські могили радянських бійців. Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни ..218
«Криниця Слави» ..218
Пам'ятний знак на місці гетто. Братські могили жертв нацизму ..219
Погруддя М.І. Надутого, Героя Радянського Союзу ..219
с. ЧЕТВЕРТИНІВКА ..219
Пам'ятний знак на вшанування 300-річчя Батозької битви ..219
Поле Батозької битви ..220

ТУЛЬЧИНСЬКИЙ РАЙОН ..222

м. ТУЛЬЧИН ..231
Братська могила радянських бійців ..231
Будинок, у якому мешкав М.Д. Леонтович ..231
Жіноче єпархіальне училище, в якому працював М.Д. Леонтович ..231

Меморіал Слави 231
Могила І.І. Андріїшина, учасника радянсько-афганської війни 232
Могила П.І. Захарова, Героя Радянського Союзу 232
Могила О.В. Подоляна, учасника радянсько-афганської війни 232
Могила О.К. Степанюка, учасника радянсько-афганської війни 232
Пам'ятні знаки жертвам Голодомору 1932–33 рр. 232
Будинок декабристів 233
Великий палац садиби Потоцьких 234
Два житлові будинки 236
Костел 237
Малий палац садиби Потоцьких 238
Особняк 239
Свято-Успенська церква та дзвіниця 240
Торговельно-житлові будинки 240
Пам'ятник О.В. Суворову, російському полководцю 241
Пам'ятник Т.Г. Шевченку, поету, основоположнику нової української літератури 241
Погруддя М.Д. Леонтовича, композитора 241
Погруддя П.І. Пестеля, декабриста ..242
Погруддя О.С. Пушкіна, російського поета 242

с. БІЛОУСІВКА 243
Могила К.В. Широцького, історика, мистецтвознавця, етнографа 243

с. БОГДАНІВКА 243
Братська могила жертв нацизму ...243

с. БОРТНИКИ 243
Курган 243
Братська могила радянських бійців 244

с. ЗАРІЧНЕ 244
Скіфські кургани 244
Погруддя П.Я. Бондарчука, Героя Радянського Союзу 244

с. КИРНАСІВКА 244
Братська могила радянських бійців. «Алея пам'яті» 244
Пам'ятний знак на місці схову «Руської правди» декабристами..245
Пам'ятник Т.Г. Шевченку, поету, основоположнику нової української літератури 245
Погруддя П.І. Пестеля, декабриста 246

с. КЛЕБАНЬ 246
Братська могила радянських бійців 246

с. КОПІЇВКА 246
Братська могила радянських бійців. Пам'ятник односельцям, загиблим у Другій світовій війні. Могила С.М. Вороніна, Героя Радянського Союзу 246

с. КРИЩИНЦІ 247
Могила І.Т. Гончара, майстра народного гончарного мистецтва 247

с. ЛЕВКІВЦІ 247
Братська могила юних партизанів 247

с. МАЗУРІВКА 247
Слов'янське городище 247
Погруддя М.Д. Кучерявого, Героя Радянського Союзу 248

с. МАНЬКІВКА 248
Слов'янське городище 248
Погруддя А.П. Свидницького, письменника-демократа 248

с. МИХАЙЛІВКА 249
Слов'янське городище 249
Трипільське поселення 249

с. ПЕЧЕРА 249
Двошарове трипільське поселення та середньовічне замчисько 249
Курганна група епохи бронзи 250
Неолітичні стоянки 251
Поселення черняхівської культури 251
Братські могили жертв нацизму 251
Садиба Потоцьких. Костел-мавзолей 252
Церква Різдва Пресвятої Богородиці та дзвіниця 253

с. СУВОРОВСЬКЕ 254
Слов'янське городище та селище .. 254

с. ТАРАСІВКА 254
Слов'янське городище 254
Слов'янське городище 255

с. ТИМАНІВКА 255
Меморіальний комплекс 255
Комплекс садиби 255
Садибний будинок 256
Погруддя П.О. Желюка, двічі Героя Соціалістичної праці 256
Погруддя О.В. Суворова, російського полководця 257
с. ТОРКІВ 257
Трипільське поселення 257
Братська могила радянських бійців 257
с. ХОЛОДІВКА 257
Поселення черняхівської культури 257
Скіфські кургани 257
Погруддя О.Ф. Гриба, Героя Радянського Союзу 258
с. ШПИКІВ 258
Братська могила радянських бійців 258
Меморіальна дошка Ф.І. Жарчинському, Герою Радянського Союзу 258
Будинок управителя 258
Замок-палац Свейковських 259
с. ШУРА-КОПІЇВСЬКА 259
Погруддя К.Г. Клименка, Героя Радянського Союзу 259
с. ЮРКІВКА 260
Погруддя Я.Д. Качури, письменника 260

ХМІЛЬНИЦЬКИЙ РАЙОН 261

МІСТО ХМІЛЬНИК 267

Багатошарове поселення: трипільської культури, давньоруського часу та козацької доби 270
Братська могила радянських бійців 270
Братська могила радянських бійців 270
Братські могили жертв нацизму 271
ДВС № 758 271
ДВС № 759 271
Меморіал землякам, загиблим у Другій світовій війні 272
Меморіальна дошка воїнам-визволителям 272
Пам'ятник учасникам радянсько-афганської війни 1979–89 рр. 272
Будинок земського лікаря 272
Будинок А.М. Стесселя 272
Комплекс будівель чавуноливарного заводу 273
Костел Пресвятої Трійці 273
Парк 273
Парк 273
Садибний комплекс графів Левашових — К. Ксідо 274
Свято-Троїцький храм 275
Собору Пресвятої Богородиці храм 275
Храм Покрови Пресвятої Богородиці 275
Храм Різдва Пресвятої Богородиці 276
Пам'ятник Б. Хмельницькому, видатному державному діячеві та полководцю 276
Пам'ятник Т.Г. Шевченку, поету, основоположнику нової української літератури 276
с. БЕРЕЗНА 276
Братська могила радянських бійців 276
с. ВЕЛИКИЙ МИТНИК 277
Братська могила радянських бійців 277
с. ВЕЛИКИЙ ОСТРОЖОК 277
Братська могила радянських бійців 277
с. ВИШЕНЬКА 277
Братські могили бійців радянської армії 277
Пам'ятний знак на честь 50-річчя звільнення від кріпацтва 277
с. ВІЙТІВЦІ 278
Братська могила радянських бійців 278
с. ГОЛОДЬКИ 278
Могила П.І. Бондарчука, учасника радянсько-афганської війни 278
с. ГУЛІ 278
ДВСи 278

с. ДУМЕНКИ 278
ДВСи 278
с. КАЧАНІВКА 279
Братська могила радянських бійців 279
Могили радянських бійців 279
с. КОЛИБАБИНЦІ 279
Братська могила радянських бійців 279
Братська могила радянських бійців 279
Могила М.П. Голюка, учасника радянсько-афганської війни 280
с. КРОПИВНА 280
Братські могили радянських бійців 280
с. КУМАНІВЦІ 280
Братська могила радянських бійців 280
с. КУРИЛІВКА 280
Поселення трипільської культури ..280
с. КУСТІВЦІ 281
Могила радянського бійця 281
Могила В.Є. Красуцького, учасника радянсько-афганської війни 281
с. ЛОЗНА 281
Братська могила радянських бійців 281
Кармелюкова гора та печера 281
Могила О.В. Грицика, учасника радянсько-афганської війни 281
с. МАРКУШІ 281
Братські могили радянських бійців 281
с. МИТИНЦІ 282
Братська могила радянських бійців 282
с. ОСИЧНА 282
Могила О.М. Томчука, учасника радянсько-афганської війни 282
с. ПЕТРИКІВЦІ 282
Могильник черняхівської культури 282
Братські могили радянських бійців 282
с. ПОДОРОЖНЯ 283
Братські могили радянських бійців 283
Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932–33 рр. 283
с. ПОРИК 283
Братська могила радянських бійців 283
Братська могила радянських бійців 283
Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932–33 рр. та політичних репресій 283
Погруддя В.В. Порика, Героя Радянського Союзу 283
с. САЛЬНИЦЯ 284
Братська могила радянських бійців 284
Пам'ятний знак братам Павленкам 284
Пам'ятний знак на честь 50-річчя звільнення від кріпацтва 284
с. САНДРАКИ 284
Багатошарове поселення: буго-дністровської, трипільської, білогрудівської, чорноліської та черняхівської культур 284
с. СЕРБАНІВКА 285
Братська могила радянських бійців 285
с. СЕМКИ 285
Братська могила радянських бійців 285
с. СКАРЖИНЦІ 285
Братська могила радянських бійців 285
Могила В.П. Парсяка, учасника радянсько-афганської війни 285
с. СЛОБОДА-КУСТОВЕЦЬКА 286
Братська могила радянських бійців 286
Місце подвигу М.П. Сьомака, Героя Радянського Союзу 286
с. СМІЛА 286
Братська могила радянських бійців 286
с. СОФІЇВКА 286
Могила С.М. Кубишина, учасника радянсько-афганської війни 286
с. СТУПНИК 286
Братська могила радянських бійців 286

с. СТАРА ГУТА 286
Братська могила радянських бійців 286
с. СУЛКІВКА 287
Братські могили радянських бійців 287
с. СЬОМАКИ 287
Братська могила радянських бійців 287
Могила Ю.Д. Гуменюка, учасника радянсько-афганської війни 287
с. ТЕРЕШПІЛЬ 287
Братська могила радянських бійців 287
с. ТОМАШПІЛЬ 287
Братська могила радянських бійців 287
с. УЛАНІВ 287
Братська могила радянських бійців 287
Могили жертв нацизму 288
Пам'ятний знак танкістам 288
Церква Вознесіння 289
с. ЧЕПЕЛІ 289
Могила В.М. Гнатюка, учасника радянсько-афганської війни 289
с. ЧУДИНІВЦІ 289
ДВСи 289
с. ШИРОКА ГРЕБЛЯ 289
Пам'ятне місце форсування радянськими військами Південного Бугу в березні 1944 р. 289

ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ РАЙОН 290

смт ЧЕРНІВЦІ 294
Братська могила радянських бійців 294
Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932–33 рр. 294
Костел святого Миколая 294
Церква-ротонда Марії Магдалини 294
с. БАБЧИНЦІ 295
Братська могила жертв нацизму 295
Братські могили радянських бійців 295
Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932–33 рр. та політичних репресій 295
Церква Покрови Богородиці 295
с. БЕРЕЗІВКА 295
Братські могили радянських бійців 295
Могили Героїв Соціалістичної Праці 295
с. БІЛЯНИ 296
Могила радянського бійця 296
с. БОРІВКА 296
Братська могила радянських бійців 296
Братські могили жертв нацизму 296
Могила А.М. Сімончука, учасника радянсько-афганської війни 296
с. БУКАТИНКА 296
Каменоломня 296
с. ВИЛА-ЯРУЗЬКІ 296
Городище 296
Могильник черняхівської культури 297
Поселення трипільської культури 297
Парк 297
с. ВОЛОДІЇВЦІ 297
Братська могила радянських бійців 297
с. ГОНТІВКА 297
Братські могили радянських бійців 297
Погруддя І. Гонти, одного з керівників Коліївщини 298
с. ЛУЖОК 298
Могила радянського бійця 298
с. МАЗУРІВКА 298
Водяний млин 298
с. МОЇВКА 299
Могила В.В. Піхура, учасника радянсько-афганської війни 299
Садиба 299
Цукровий завод 299
с. ПЕЛИНІВКА 299
Братська могила радянських бійців 299
с. САЇНКА 299
Могила радянського бійця 299

Могила О.В. Салюка, майстра витинанок 300
Могили жертв Голодомору 1932–33 рр. 300
с. СОКІЛ 300
Братська могила радянських бійців 300
Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932–33 рр. та політичних репресій 300
с. ШЕНДЕРІВКА 300
Братська могила радянських бійців 300

ЧЕЧЕЛЬНИЦЬКИЙ РАЙОН 301

смт ЧЕЧЕЛЬНИК 307
Багатошарове поселення: трипільської та черняхівської культур 307
Поселення трипільської культури ..307
Братська могила радянських бійців 308
Меморіальна дошка І.М. Гельфанду та Д.П. Мільману, відомим математикам 308
Меморіальна дошка Кларісе Ліспектор, класику бразильської літератури 309
Меморіальний комплекс Слави 309
Могила В.П. Біднюка, учасника радянсько-афганської війни 309
Могила Л. Закржевського, польського громадського діяча ..310
Могила М.Р. Зелененького, учасника радянсько-афганської війни 310
Могила Ф. Мошинського, польського політичного діяча ...310
Могила отця Якима Фещака, капелана УГА 310
Огель над могилою хасидського цадика М.Ц. Гітермана 311
Каплиця-усипальниця родини Собанських 311
Костел святого Йосипа Обручника Пречистої Діви Марії 311
Палацо-парковий комплекс 311
Синагога 312
Храм Архістратига Михаїла 313
с. АНЮТИНЕ 314
Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни ..314
с. БЕРІЗКИ-ЧЕЧЕЛЬНИЦЬКІ 314
Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни ..314
с. БІЛИЙ КАМІНЬ 314
Могильник епохи бронзи 314
Поселення трипільської культури ..315
Братська могила радянських бійців 316
Чудо-Михайлівський храм 316
с. БОНДУРІВКА 317
Городище та селище передскіфського та давньоруського часів 317
Могила радянського бійця 317
Могила радянського бійця 317
Могила радянського бійця 318
Меморіальний комплекс 318
Пам'ятний знак на місці загибелі радянських бійців 318
с. БРИТАВКА 318
Братська могила радянських бійців та партизанів 318
Братські могили жертв Голодомору 1932–33 рр. 318
Партизанська землянка 319
с. ВАСИЛІВКА 319
Братська могила радянських бійців 319
Могили жертв голоду 1946–47 рр. ..319
с. ВЕРБКА 319
Братська могила радянських бійців. Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни ..319
Церква Різдва Пресвятої Богородиці 320
Церква святителя Миколая 320
с. ДЕМІВКА 320
Братська могила радянських бійців. Пам'ятний знак воїнам 80-ї гвардійської дивізії 320
Могила радянського офіцера 321
Могила В.С. Шарапанівського, учасника радянсько-афганської війни 321
с. ДОХНО 321
Багатошарове поселення: трипільської, черняхівської та ранньослов'янської культур ..321
Могила радянського бійця 322

с. КАТАШИН 322
Могила жертв нацизму 322
Могила радянського бійця 322
Церква Покрови Богородиці 322
с. КУРЕНІВКА 323
Братська могила партизанів. Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни ..323
Могили жертв Голодомору 1932–33 рр. 324
Могили радянських бійців 324
Пам'ятні знаки на місцях старообрядських монастирів 324
Церква Покрови Пресвятої Богородиці 326
с. ЛУГИ 326
Поселення трипільської культури 326
с. ЛЮБОМИРКА 327
Братська могила партизанів 327
Могили радянських бійців 327
Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни ..328
с. НОВОУКРАЇНКА 328
Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни ..328
с. ОЛЬГОПІЛЬ 328
Поселення трипільської культури 328
Скелет мамонта 329
Братська могила радянських бійців. Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни ..329
Пам'ятний знак на місці поховання козаків 329
Пам'ятник жертвам Голодомору 1932–33 рр. та політичних репресій 329
с. ПОПОВА ГРЕБЛЯ 330
Багатошарова пам'ятка: стоянка пізнього палеоліту, поселення сабатинівської, чорноліської та черняхівської культур 330
Братська могила радянських бійців 331
Братська могила радянських бійців 331
Могила А.П. Немирівського, праведного старця 331
с. РОГІЗКА 332
Братська могила радянських бійців 332
Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932–33 рр. 332
с. СТРАТІЇВКА 332
Поселення трипільської культури 332
Братська могила жертв нацизму ...332
с. ТАРТАК 333
Поселення трипільської культури 333
Братська могила радянських бійців 333
Братська могила радянських бійців 334
Братська могила січових стрільців 334
Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932–33 рр. 334

ШАРГОРОДСЬКИЙ РАЙОН 335

м. ШАРГОРОД 348
Братська могила радянських бійців. Монумент землякам, учасникам Другої світової війни 348
Братська могила радянських бійців. Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни . 348
Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932–33 рр. 348
Пам'ятник учасникам радянсько-афганської війни 1979–89 рр. 349
Житловий будинок 349
Комплекс будівель Миколаївського монастиря 349
Костел святого Флоріана Шарого ..350
Мури та башта 350
Синагога 351
с. ГИБАЛІВКА 351
Братська могила жертв нацизму ...351
Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни ..352
с. ДЕРЕБЧИН 352
Братська могила радянських бійців 352
Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни ..352

с. ДЕРЕВ'ЯНКИ 352
Братська могила жертв Голодомору 1932–33 рр. 352
с. ДЖУРИН 352
Братська могила жертв Голодомору 1932–33 рр. 352
Братська могила радянських бійців. Могила Л.С. Смавзюка, Героя Радянського Союзу 352
Могила В.П. Яковишина, учасника радянсько-афганської війни 353
Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни ..353
с. ДОВЖОК 353
Могила М.К. Мандибури, Героя Радянського Союзу 353
с. ІВАШКІВЦІ 353
Могила Т.О. Гордійчук, Героя Соціалістичної Праці 353
Могила М.Т. Заболотної, Героя Соціалістичної Праці 354
Могила Н.В. Зварич, Героя Соціалістичної Праці 354
Могила Ф.Г. Іваніцького, Героя Соціалістичної Праці 354
Могила С.С. Очеретнюк, Героя Соціалістичної Праці 354
Могила Г.Я. Сенчишиної, Героя Соціалістичної Праці 354
Могила Я.Т. Тимошенко, Героя Соціалістичної Праці 355
Могила М.Т. Федорчук, Героя Соціалістичної Праці 355
Могила А.А. Шпак, Героя Соціалістичної Праці 355
с. КАЛИТИНКА 355
Дмитрівська церква та дзвіниця 355
с. КЛЕКОТИНА 355
Могильник черняхівської культури 355
Братська могила жертв Голодомору 1932–33 рр. 356
Братська могила радянських бійців 356
с. КОНАТКІВЦІ 356
Поселення трипільської культури ..356
с. ЛОЗОВА 357
Могила І.М. Байди, Героя Соціалістичної Праці 357
Могила Г.Г. Білінської, Героя Соціалістичної Праці 357
Могила І.К. Гаврилюка, повного кавалера ордена Слави 357
Могила А.Р. Дудника, повного кавалера ордена Слави 358
Могила П.П. Марценюка, Героя Соціалістичної Праці 358
Могила А.О. Матусяка, Героя Соціалістичної Праці 358
Могила О.Т. Меєр, Героя Соціалістичної Праці 358
Могила О.С. Садової, Героя Соціалістичної Праці 359
Могила Я.О. Щербатюк, Героя Соціалістичної Праці 359
Пам'ятний знак на честь звільнення селян від кріпацтва 359
Миколаївська церква з дзвіницею 359
Покровська церква з дзвіницею 359
с. МИХАЙЛІВКА 360
Могила Г.П. Гарматюк, Героя Соціалістичної Праці 360
Могила Г.С. Козяр, Героя Соціалістичної Праці 360
Могила О.І. Наумчак, Героя Соціалістичної Праці 360
Могила В.М. Шаргало, Героя Соціалістичної Праці 360
с. МУРАФА 361
Братська могила радянських бійців 361
Могила О.Д. Матіяш, Героя Соціалістичної Праці 361
Костел Непорочного Зачаття Пресвятої Діви Марії 361
с. НОСИКІВКА 361
Братська могила радянських пілотів 361
Могила Г.Ю. Видиш, Героя Соціалістичної Праці 362
Могила М.І. Деркач, художниці 362
Могила радянського пілота 362
с. ПАСИНКИ 362
Братська могила радянських бійців. Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни 362

с. ПЕРЕПІЛЬЧИНЦІ 363
Могила В.І. Стаднійчука, учасника радянсько-афганської війни 363
с. ПИСАРІВКА 363
Братська могила радянських бійців 363
Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932–33 рр. 363
с. ПОЛІТАНКИ 363
Братська могила радянських бійців 363
Пам'ятний знак на честь звільнення селян від кріпацтва ..363
с. РАХНИ ЛІСОВІ 364
Могила Г.В. Ніколайчука, учасника радянсько-афганської війни 364
Пам'ятний знак на честь перемоги над Туреччиною 364
Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни . 364
с. РУДАНСЬКЕ 364
Двошарове поселення 364
Могила В.Г. Дякова, учасника радянсько-афганської війни 365
с. СЛОБОДА-ШАРГОРОДСЬКА 365
Братська могила радянських бійців. Пам'ятний знак односельцям, учасникам Другої світової війни 365
Церква Різдва Богородиці 365
с. СУРОГАТКА 365
Братська могила партизанів 365
с. ФЕДОРІВКА 366
Братська могила радянських бійців 366
с. ХОМЕНКИ 366
Могила М.Б. Костюка, учасника радянсько-афганської війни 366
с. ЯРОВЕ 366
Пам'ятник жертвам Голодомору 1932–33 рр. 366

ЯМПІЛЬСЬКИЙ РАЙОН 367

м. ЯМПІЛЬ 372
Меморіал Слави 372
Миколаївська церква 372
с. БУША 372
Багатошарове поселення 372
Державний історико-культурний заповідник «Буша» 373
с. КЛЕМБІВКА 374
Курган ямної та бабинської культур 374
Могила радянського бійця 375
с. МИХАЙЛІВКА 375
Братська могила радянських бійців. Могила Д.П. Богдана, Героя Радянського Союзу 375
с. ОКСАНІВКА 375
Печерний оборонний монастир 375
Братська могила радянських бійців 378
Пам'ятний знак жертвам голоду 1946–47 рр. 378
Пам'ятник жертвам політичних репресій. Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни.....379
Пам'ятник рахманам 379
с. ПЕТРАШІВКА 380
Братська могила радянських бійців 380
с. ПИСАРІВКА 380
Курганний могильник ямної та сарматської культур 380
Братська могила радянських бійців 380
с. ПІДЛІСІВКА 380
Курган ямної та бабинської культур 380
Братська могила радянських бійців 381
с. ПОРОГИ 381
Курган-2 сарматської культури 381
Курган-3 ямної, бабинської та сарматської культур 381
с. ПРИДНІСТРЯНСЬКЕ 382
Курган ямної та сарматської культур 382
с. РАТУШ 382
Поселення трипільської культури 382

Джерела та література 383

Іменний покажчик 443

Науково-довідкове видання

ВІННИЦЬКА ОБЛАСНА ДЕРЖАВНА АДМІНІСТРАЦІЯ
ВІННИЦЬКА ОБЛАСНА РАДА
ГОЛОВНА РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ ЗВОДУ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ
ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО
РОБОЧА ГРУПА РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ ТОМУ ЗВОДУ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ У ВІННИЦЬКІЙ ОБЛАСТІ

ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

Частина ІІ
Оратівський – Ямпільський райони

Авторський колектив:

А.В. Войнаровський, С.Д. Гальчак, В.О. Гребеньова, С.О. Гусєв, Л.М. Денисова, О.В. Зінько, Ю.А. Зінько (упорядник), Т.Р. Кароєва, Н.Б. Козерацька, О.А. Коляструк, В.А. Косаківський, М.О. Кушнір, Ю.В. Легун, Д.М. Ленчук, М.Р. Мудраченко, І.І. Ніколіна, А.М. Подолинний (упорядник), В.С. Рудь, С.В. Скоцик, В.А. Тучинський, Л.П. Ящук

Віддруковано з оригіналів замовника.

Редактор з питань стилістики і літературного контролю
А.М. Подолинний
Технічне опрацювання текстів
С.В. Скоцик
Інформацію про визначні постаті у районах підготували
А.М. Подолинний, С.В. Скоцик
Фото надані авторами статей

Технічний редактор *Б.Н. Костюк*
Дизайн обкладинки *А.Ю. Янченка*
Комп'ютерна верстка *Т.П. Любченко*

Формат 70×108/16. Ум. друк. арк. 41,3 + 3,5 (вкл.)
Тираж 200 прим. Зам. № 0069

Видавець
ТОВ «Видавничий дім "Бук-Друк"»
м. Житомир, вул. М. Бердичівська, 17А.
тел. 063 101 22 33.
Свідоцтво серія ДК № 7412 від 27.07.2021 р.
Друк та палітурні роботи ФОП О.О. Євенок
м. Житомир, вул. М. Бердичівська, 17А.
тел. 063 101 22 33. e-mail: bookovych@gmail.com
Свідоцтво серія ДК № 3544 від 05.08.2009 р.